

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYV ENDE RÆKKE

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

BJØRN KORNERUP

FØRSTE BIND.

KØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1951—53.

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Kgl. Ordenshistoriograf, Overarkivar, Dr. theol. BJØRN KORNERUP (1925),
Formand (1949).

Fhv. Professor LORENZ BERGMANN (1931).

Fhv. Musæumsdirektør, Dr. phil. M. MACKEPRANG (1931).

Fhv. Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN (1931).

Sognepræst, Dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).

Professor, Dr. phil. ASTRID FRIIS (1949).

Professor, Dr. theol. HAL KOCH (1949).

Fhv. Forstander, Dr. theol. L. J. KOCH (1949).

Professor, Dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949).

Sognepræst JOHANNES PEDERSEN (1949).

Æresmedlemmer.

Fhv. Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN (1949).

Professor, Dr. theol. EINAR MOLLAND, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. HILDING PLEIJEL, Lund (1949).

Professor, teol. dr. MARTTI RUUTH, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. GUNNAR WESTIN, Uppsala (1949).

Indhold.

	Side
Biskop Peder Winstrup. I Anledning af Karl F. Hanssons Disputats. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	1
Peder Laursens »Brevbog« I—II. Af Pastor <i>H. Hegnsvad</i> 50,	555
To Kvæker-Besøg i Danmark i det 19. Aarhundrede. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	109
Haderslev Provstis Konvent 1851—63. En Oversigt. Af fhv. Højskoleforstander, cand. theol. <i>F. Elle Jensen</i>	172
Et brev fra præsten i Oversø 1852. Immanuel Barfod til Jac. Chr. Lindberg. Ved Sognepræst <i>Johannes Pedersen</i>	184
Søren Kierkegaard og Vilhelm Beck. Af Sognepræst <i>Carl Weltzer</i>	195
N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom 1867. Af Sognepræst <i>Carl Weltzer</i>	211
Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	267
Det jesuitiske misjonsforsøg i Danmark 1623—24. Af Professor, Dr. theol. <i>Einar Molland</i> , Oslo	284
Tillægsbemærkninger om det katolske Missionsforsøg 1623—24. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	360
Biskop Matthias Anchersens Klage over Rektor Christian Falster. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	366
Stemninger og Tilstande i Emil Boesens Ungdomsaar. Af Sognepræst <i>Carl Weltzer</i>	379
Søren Kierkegaard kvindeligt set. Af <i>Carl Weltzer</i>	442
Præsters forlov for 1660. Af Lektor, Dr. phil. <i>Hans H. Fusing</i>	473
Sten Billes haandskrift. Af Sognepræst <i>Anders Malling</i> ...	491
Den danske Beretning om Dominikanernes Missionsforsøg i Danmark 1622 og 1623. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	518
Hans Grams Tanker om Principer for Bibeloversættelse. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	533
Christian Kalkar. I Anledning af Pastor Niels Bundgaards Biografi. Af Professor <i>Lorenz Bergmann</i>	599

Smaastykker:	Side
I. Om Oversættelsen af Goethes »Werther«. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	261
II. En Tausensk Psalme. Af <i>Samme</i>	265
III. En Kirketugtssag fra Holger Rosenkrantz's Gods. Af Lektor, Dr. phil. <i>Hans H. Fussing</i>	458
IV. Et Par Notitser om H. A. Brorsons Død og Begravelse. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	461
V. Sværmeren Ole Veed-Falds Trosbekendelse. Ved Arkivar <i>Henning Heilesen</i>	462
VI. En Grundtvigianers Indtryk af en Visitats af Biskop Martensen 1869. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	469
VII. En Præst sværger sig 1533 fri for at være Kætter og Troldkarl. Af <i>Samme</i>	650
VIII. Overflødige Kirker i Ribe nedbrydes efter Reformationen. Af <i>Samme</i>	652
IX. Et Testimonium fra Kallundborg Skole. Ved <i>Samme</i>	655
X. Fra N. E. Balles første Embedstid. Af <i>Samme</i>	658
Rettelser og Tilføjelser.....	666
Register. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	668

Biskop Peder Winstrup.

I Anledning af Karl F. Hanssons Disputats.

Af Bjørn Kornerup.

I

Den Disputats, hvorved teol. lic. *Karl F. Hansson* i Maj 1950 erhvervede sig den teologiske Doktorgrad ved Lunds Universitet¹, frembyder megen Interesse betragtet fra et dansk Synspunkt. Det er en Afhandling af en Lundenser om en lundensisk Biskop, en af de ejendommeligste og mest personlighedsprægede af de efterreformatoriske danske Bispeskikkelser i denne By. Medens de magtfulde Erkebisper fra Højmiddelalderen og Senmiddelalderen allerede længe i høj Grad har tiltrukket sig den historiske Opmærksomhed, og medens flere af Bisperne fra den svenske Tid heller ikke har savnet Behandling², er det gaaet mærkeligt med det lundensiske Episkopat i Tiden mellem Reformationen og Skaanes Afstaaelse. Det synes næsten helt at være blevet glemt i hvert Fald i Sverige, og først i den

¹) Karl F. Hansson, Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. Akademisk Avhandling. Lund 1950. (VIII + 391 S.). Ved den mundtlige Disputation paa Lunds Universitet den 20. Maj 1950 fungerede Forfatteren af nærværende Bidrag efter Indbydelse som Fakultetsopponent. De følgende Sider indeholder en kun lidt ændret Gengivelse af den Opposition, han ved denne Lejlighed fremførte.

²) Dagen før Dr. Hanssons Disputation ventileredes paa Lunds Universitet en Afhandling om Winstrups Efterfølger: Georg Göransson, Canutus Hahn. En biografisk Studie (Samlingar och Studier till svenska kyrkans historia XXV).

nyeste Tid er det, som om man har faaet Øje paa dem, paa deres Skæbne og Betydning — og dog var det ingenlunde ringe Mænd, der beklædte det lundensiske Bispesæde i de første 150 efter Reformationen. Frands Vormordsen og Niels Palladius, Mogens Madsen, Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar staar alle, hver paa sin Vis, som karakteristiske Repræsentanter for deres Tid, og i Kraft af deres Personlighed, deres Embedsiver, Nidkærhed og Lærdom indtager de med Rette en betydningsfuld Plads ikke blot i denne Bys, men i hele den danske Kirkehistorie. Ikke mindst gælder dette den Mand, som Forfatteren har valgt til Genstand for sin Afhandling, *Peder Pedersen Winstrup*.

Men forholder det sig saaledes, er det klart, at vi her har for os et Skrift, som indgaaende beskæftiger sig med — og *maa* beskæftige sig med — dansk Kirkehistorie, dansk Lærdomshistorie, dansk Historie overhovedet. Tilmed drejer det sig for en stor Del om en Periode, som i Almindelighed endnu langtfra er blevet tilstrækkelig udforsket og behandlet, en Periode, der vel ikke hører til Nybrudstidderne i Kirkehistorien, men som dog i al sin Begrænsning ikke savner Interesse og paa sin Vis er præget af store Linier, en Tidsalder, der fortjener ny Belysning og større historisk Retfærdighed, end der ofte er blevet den til Del.

Peder Winstrup var født 1605 og døde først 1679. Det vil med andre Ord sige, at hans Ungdomsudvikling og det meste af hans Manddoms Virke faldt inden for de Aar, som man i Danmark plejer at kalde Ortodoksiens første Periode, det Tidsrum, der fik sit kirkehistoriske Præg af Mænd som Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand, af Jens Dinesen Jersin, Caspar Bartholin, Thomas Bang, Holger Rosenkrantz den Lærde og fl. a. Da Winstrup kom til Verden, var man netop indgaaet i det Tiaar, der bragte det store afsluttende Opgør mellem den længe eneraadende Filipisme, der tydeligere og tydeligere slog over i Kryptokalvinismen, og paa den anden Side en strengere luthersk Ret-

ning, ført frem af hans senere Stiffader, Hans Poulsen Resen. Da han var 10 Aar gammel, var dette stærke Livtag i det væsentlige endt med Resens Sejr og hans egen Ophøjelse til Sjællands Bispestol, og da Winstrup 1623 blev Student, havde det Resenske Kirkesyn og Kirkestyre allerede i en Aarrække udfoldet sig, havde paatrykt hele Udviklingen i den danske Kirke sit bestemte Præg og bragt enhver Modsigelse til at forstumme. Typisk er saaledes den med Kryptokalvinismen stærkt sympatiserende Biskop i Lund, den højtbegavede *Poul Mortensen Aastrup*, der havde maattet bøje sig i Stilhed og sikkert med stor Græmmelse ladet sig bruge til at forrette Indvielsen af den ny Tids Sejrherre, Resen. Da Winstrup selv 1638 overtog Bispestødet i Lund, stod man midt i Ortodoksiens stærkeste Blomstringsperiode. Resen, der trods al sin ensidige Forkærlighed for Luther dog paa visse Punkter bar tydeligt Mærke af oprindelig Filippisme og bestandig vilde fastholde en Enhed mellem Luther og Filip, var nu selv traadt i Baggrunden for den nye Tids Mand, Jesper Brochmand. Langt stærkere end hos Resen er det den tyske Systemteologi, der taler gennem Brochmand. Sjældent eller aldrig hørtes nu Melanchtons Navn, men desto højere sattes Konkordieformlen, om end denne aldrig blev officielt gældende Symbolskrift i Danmark. Det er da den lutherske Ortodoksi i Jesper Brochmands Skikkelse, der i den følgende Menneskealder kom til at præge Udviklingen i den danske Kirke, og som ogsaa finder Udtryk gennem hans nære Discipel Peder Winstrup.

Tidsrummet fra Resens Overtagelse af Sjællands Bispestol 1615 og frem til 1660 er som sagt endnu kun mangelfuldt behandlet i dansk Kirkehistorie. Skal man en Gang naa frem til en samlet Helhedsfremstilling af denne Tidsalder, da streng Ortodoksi, Uniformitet og Statskirkevælde gaar Haand i Haand med Arbejdet paa at fremkalde et personligt Trosliv og gennemføre store kirkelige Reformere,

er det nødvendigt, at der først skabes en Række Monografier, der kan bane Vejen for Totalbilledet. Som et Led i Rækken af saadanne Enkeltfremstillinger er der Grund til at hilse den foreliggende Afhandling Velkommen.

II

Bogen fremtræder med et smukt og stateligt Ydre. Det er glædeligt, at »Vetenskaps-Societeten« i Lund har fundet den værdig til at indgaa som Led i Selskabets værdifulde Skriftrække »Skånsk senmedeltid och renässans« og har givet den et passende Udstyr. Det kan jo heller ikke siges at være en absolut Nødvendighed, at en Disputats just skal præsentere sig i en saa spartansk Dragt, at den minder om en Traktat. Uden at prange med en misforstaaet Bibliofilis Pragtudfoldelse foreligger her et Værk, der bærer Præg af, hvad man i ældre Tid vilde kalde en ædel Simplicitet.

Til at forhøje Skønhedsindtrykket bidrager den lange Række Illustrationer, der pryder Bogen. Det vilde vel ikke være rigtigt at paastaa, at alle disse Illustrationer er aldeles uundværlige, flere staar endda i en temmelig spinkel Forbindelse med Winstrup, men de giver Læseren et godt Synsindtryk af det Aarhundrede, der behandles. Som de ypperste Perler i Billedrækken maa fremhæves Gengivelsen S. 95 af et Portræt af Winstrup (nu i Professor Lauritz Weibulls Eje) og Billedet S. 265 af hans balsamerede Lig. Mindre tilfredsstillende er Gengivelserne S. 139 og S. 268 af haandskrevet Materiale, idet der her som Forlæg er anvendt negative Fotostatkopier (hvidt paa sort) i Stedet for positive. S. 63 findes en Reproduktion af Winstrups »handstil«, d. v. s. hans latinske; man havde dog ogsaa gerne set en Prøve paa hans Haandskrift i dens »danske« (gotiske) Form.

Medens det naturligt nok falder uden for en Udlændings Kompetence at udtale sig om Afhandlingens Sprog, vil

det være rimeligt at fremhæve den Stil, hvori den er skrevet. Forf. har ikke følt sig forpligtet til at efterligne den austeritas, som synes at være et næsten uundgaaeligt Kendemærke ved saa mange videnskabelige Afhandlinger. Der kommer hvert Aar i Sverige talrige Disputatser, som Regel dygtige Arbejder, men de bærer som oftest et mærkeligt enstonigt Præg. Den foreliggende Afhandling adskiller sig paa velgørende Maade fra den sædvanlige Type. Adskillige Partier er affattet med en næsten gallisk Klarhed, i en levende og tiltalende, en ægte episk-historisk Stil. Det er en Bog, der er virkelig læseværdig, værdig til at læses og nydes.

Fortrinsvis gælder dette dog de første Afsnit, der ubetinget synes at være de, der er skrevet mest oplagt. Længere henne i Afhandlingen bliver Fremstillingen kendelig mattere. Til Dels kan dette skyldes de Emner, som behandles, men til Dels staar det ogsaa i Forbindelse med den overordentlig store Mængde Citater af ældre Kilder, Fremstillingen er tynget af, tilmed som oftest med bevaret gammeldags Ortografi. Det havde sikkert været til Gavn for Fremstillingens Lethed og Klarhed, om Forf. havde erstattet adskillige mindre vigtige Citater med en refererende Gengivelse eller dog havde nøjedes med at anføre Citaterne blot i ordret, ikke i bogstavret, Form. Det er jo ikke en Udgave af Kildestof, men en Behandling, der her lægges frem. Ganske særlig maa denne Betragtning gælde Kildestof, som allerede tidligere findes trykt andetsteds.

Korrektoren, en ikke uvigtig Side ved et videnskabeligt Arbejde, er gennemgaaende varetaget med stor Omhu, om end Trykfejl i et saa omfattende Skrift næppe har kunnet undgaas¹.

Forøvrigt er der Grund til at undre sig over, at medens alle mulige Citater fra Forordninger, Aktstykker, Breve o.l. gives med den originale Ortografi, fremtræder Citater

¹) Saaledes S. 17 L. 5 Soronam for Soranam, S. 30 L. 2 f. n. Chr. J. Longomontans for Chr. S. Longomontans, S. 256 L. 2 tabulas for tabulas.

fra Kilder af saa grundlæggende Betydning som Kirkeordinansen og Ribe-Artiklerne i moderne Form¹. Denne Fremgangsmaade staaer ikke i Harmoni med Forf.s øvrige Praksis, men maa formodentlig forklares som et Udslag af, at han — som Litteraturfortegnelsen viser — har brugt Max W. Olsens ganske populære Udgave af Kirkeordinansen, omskrevet i Nutidsdansk. Det vilde unægtelig have været bedre i Overensstemmelse med Afhandlingens øvrige monumentale Karakter enten at benytte en af de gamle Udgaver eller Rørdams udmærkede Haandudgave af Kirkeordinansen i hans »Danske Kirkelove«, I.

III

Langt vigtigere er Spørgsmaalet om Forf.s Kildebenyttelse, om hans Kendskab til trykt og haandskrevet Materiale. I den Henseende er der Grund til at komplimentere Forf. og det saa meget mere, som der for ham er Tale om et andet Lands Historie og Litteratur. Enhver, der har været i en lignende Situation, ved af smertelig Erfaring, hvor vanskeligt det er at erhverve det fulde, det indtrængende Kendskab til Speciallitteraturen i et fremmed Land. Særlig i Danmark er man ikke forvænt med, at svenske Kirkehistorikere besidder dyberegaaende Indsigt i dansk Kirkehistorie.

Gennemgaar man Forf.s Litteraturfortegnelse og det meget omfangsrige Afsnit med Kildehenvisninger, har man Gang paa Gang den Tilfredsstillelse at kunne konstatere, at netop det Skrift, den Afhandling, den Specialundersøgelse, som der her kunde være Tale om, er benyttet og anført paa sit Sted. Som naturligt har Forf. særlig draget sig til Nytte »Kirkehistoriske Samlinger« og i det hele H. F. Rørdams omfattende Forfatterskab, om hvilket det forøvrigt ikke havde været upassende at ytre nogle taknemmelige Ord, men ogsaa nyeres Arbejder er rigeligt udnyttet.

¹) Jvfr. S. 87, 210, 235, 332 Note 9.

Enkelte Skrifter, der trods alt er undgaaet Forf.s Opmærksomhed, vil senere blive anført.

Et særligt Forhold giver Anledning til en Bemærkning af principiel Karakter. Forf. følger beklageligvis en gængs Uskik, naar han ved Henvisninger til Artikler i det store »Dansk biografisk Leksikon« ikke nævner de paagældende Forfatteres Navne. Dette Leksikon er dog ikke et almindeligt Konversationsleksikon, men et videnskabeligt Arbejde, ofte hvilende paa omfattende Førstehaandsstudier, hvorfor de enkelte Artikelforfattere maa have et billigt Krav paa at faa deres Navne anført ganske som ved al anden Litteraturbenyttelse. Tilmed er der den paafaldende Mærkværdighed, at naar Forf. citerer en Artikel i en populært anlagt Encyklopædi som »Svensk uppslagsbok«, meddeler han udtrykkeligt Artikelforfatterens Navn (S. 294 Note 21). Det omvendte burde snarere have været Tilfældet¹.

Endnu vigtigere end Benyttelsen af den trykte Litteratur er ved et Arbejde af denne Karakter en Undersøgelse af det haandskrevne Materiale, især i Arkiverne. I den Henseende gør Afhandlingen et meget solidt Indtryk. Det ser ud til, at alt væsentligt — og en Del uvæsentligt — Stof, som kan søges frem ad systematisk Vej i Arkiverne, er blevet fremdraget og benyttet. Ganske særlig gælder dette Materialet i Landsarkivet i Lund, Danske Kancellis Arkiv og Københavns Universitets Arkiv. Saa vidt der har været Lejlighed til at foretage en Efterprøvelse, synes det, som om Forf. ved sin Ransagelse paa alle tænkelige Steder har formaaet at presse Pomeransen til sidste Draabe med Hensyn til de specielle Kilder til Winstrups Historie. Et og andet kan vel tænkes i Fremtiden at dukke frem fra nu ukendte Steder, men meget bliver det næppe.

Man maa dernæst spørge: med hvilken Nøjagtighedsgrad er dette store trykte og utrykte Materiale blevet benyttet?

¹) I Litteraturfortegnelsen opføres S. 359 et 1928 udgivet Arbejde om Christian IV's Tidsalder som værende af C. T. Engelstoft, d. 1889! Navnet skal naturligvis rettes til Povl Engelstoft.

Ogsaa her maa Svaret blive overvejende gunstigt. Ved atter og atter at efterslaa Kildehenvisninger og sammenholde anførte Citater med Forlæggene har Resultatet næsten overalt vist sig positivt. I første Række gælder dette trykt Kildestof, men ogsaa det utrykte er gennemgaaende behandlet med stor Omhu og Nøjagtighed. Med Hensyn til Haandskriftslæsning er Forf. virkelig — om end ikke fuldkommen, hvem bliver overhovedet det? — kommet et langt Stykke hen ad Fuldkommenhedens Bane, forstaar i alt væsentlig den vanskelige og sjældne Kunst med Nøjagtighed at opfatte et gammelt Skriftstykke og med Troskab at gengive det.

Medens Forf. stort set har naaet den Kyndighed og Sikkerhed, som maa skønnes fornøden til at *behandle* ældre Tiders Kildestof, synes hans Kvalifikationer som Udgiver mere beskedne. Paa Udgivervirksomhed er der desværre givet Prøver i to Tillæg S. 269ff.

Det andet af disse Tillæg er en Udgave af en »original Indberetning om en Oration holden af Dr. Peder Winstrup paa Landemødet i Lund 1658, som meentes at have været anstødelig for Kongen af Sverrig«, et vigtigt Aktstykke til Oplysning om Winstrups politiske Holdning paa et kritisk Tidspunkt. Den vedføjede Signatur (Ny kgl. Saml., 4°, 2212) viser, at Aftrykket bygger paa et Haandskrift i Det kgl. Bibliotek, men alle nærmere Oplysninger om dette, som burde have været meddelt her i denne Sammenhæng, søger man forgæves. Først gemt bort i Noternes Urskov (S. 316 Note 143, S. 329 Note 47) findes et Par Steder nogle faa Bemærkninger herom. Navnlig burde man straks kunne se, om det er en Original eller en Afskrift, man har for sig. Ganske vist tales der i Overskriften om en »original Indberetning«, men det oplyses slet ikke, at denne Overskrift, som dog er sat i Anførselstegn, ikke hører med til Haandskriftet selv, men aabenbart blot er en senere Biblioteksbestemmelse.

At det er en Original, er imidlertid rigtigt nok, men

sammenligner man Aftrykket med den Facsimilegengivelse af sidste Side, som Udgiveren til Skade for sig selv har tilføjet S. 139, ses det, at Tekstgengivelsen ikke helt er behandlet med den Omhu, som en Original fortjener. Paa den nævnte Side er bl. a. opført en Række Underskrifter, og at disse er originale, fremgaar bl. a. af de stadig tilbagevendende, ensformige men saare vigtige Tilføjelser *m. m. m. ppria.* (manu mea, manu propria), som Udgiveren udelader. Ligeledes har han undladt at medtage i Underskriften »Matthias Foss Rector Scholæ« det paafølgende ikke betydningsløse L [undensis].

Medens selve Aktstykkets Tekst i det store og hele er udgivet taaleligt fraset en temmelig inkonsekvent Gengivelse af store og smaa Begyndelsesbogstaver (som burde have været normaliseret), vilde en senere, mindre højlyrd Perodes Læsere have været taknemmelige for nogle kommenterende Bemærkninger hist og her. Bl. a. kunde de talrige græske Ord have været forklarede, og i Udtrykket om Kongen, »ad qvem tam Corydonibus qvam Purpuratis Satrapis aditus patet« (S. 279 2. Stykke), er i hvert Tilfældet Ordet »Corydonibus« næppe længere almindelig bekendt. (Corydones, Hyrder, fra Virgils Ecloga).

Endnu mindre tilfredsstillende er Udgaven af Sven Knutssons Mindetale over Peder Winstrup (S. 269 ff.). Det er i sig selv et særdeles værdifuldt Fund, Forf. har gjort i Universitetsbiblioteket i Uppsala af en fuldstændig ukendt Levnedstegning af Winstrup, og det er meget vel forstaaeligt, at hans Biograf har ønsket at aftrykke den i et Tillæg. Derimod er den ikke publiceret i en ulastelig Skikkelse. For det første savner man en nærmere Præcisering af, hvad det er for et Aktstykke. Først da Anmelderen takket være Universitetsbibliotekets Liberalitet havde faaet et Fotografi af den paagældende Kilde, blev det klart, at man her stod over for et ellers forsvundet Tryk, ikke — som man maaske snarest kunde antage — et Haandskrift. Der er al mulig Grund til at tro, at man her har for sig en latinsk Ligprædi-

ken over Winstrup. Derpaa tyder den hele Karakter og desuden forskellige Udtryk i Talen, især at den er holdt »ipso exequiarum die« (S. 269). Det er derfor en overdreven Forsigtighed, naar Forf. blot taler om, at det er »sannolikt«, at vi her har en Gravtale over Winstrup. Det er aldeles aabenbart det Vita, som efter Tidens Skik oplæstes ved den afdødes Jordefærd. Endelig maa man ogsaa sige, at det var i høj Grad naturligt, at det just var Sven Knutsson, der fungerede ved denne Lejlighed — som Provst i Torne Herred var han Stiftets øverste Provst. Forøvrigt kunde det i denne Sammenhæng have været oplyst, at Sven Knutsson allerede tidligere maa have følt sig knyttet til Winstrup. 1672 udgav han saaledes et Digt til hans Ære, endda uden om Censuren, hvorfor han blev indstævnet for Kapitlet¹.

Hvorledes udgiver nu Forf. denne nyfundne, særdeles vigtige Kilde? Aldeles slavisk, aldeles raat, med Bevarelse af alle Forlæggets Fejl, Ufuldkommenheder og Meningsløsheder samt den højst forvirrende Tegnsætning uden at gøre det mindste Forsøg paa at give en recenseret Tekst. Nogle Eksempler vil belyse dette nærmere. S. 269 L. 6 f. o.: ä for å. S. 272 L. 7 f. o.: staar det for alle græske Leksikografer hidtil ukendte *ἐπιτημοσύνη*, naturligvis en Fejl i Forlægget for: *εὐσχημοσύνη*, jvfr. det bekendte Sted i 1. Kor. 14,40: πάντα δὲ εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω, forøvrigt et Yndlingsudtryk i Tidens kirkelige Sprogbrug, som man bl. a. kan iagttage det hos Winstrups Forgænger Mads Jensen Medelfar, i hvis Visitatsbog det forekommer paa næsten hver anden Side². S. 272 L. 13 f. n.: inihibique for inibique. S. 275 L. 2 f. o.: corporis habitudo ... promisi for promisit. S. 275 L. 15 f. f. o. findes en ganske uforstaaelig Sætning, som Forf. heller ikke ved den mundtlige Handling formaaede at eksegetisere: tandem inter belli difficillimi & ancipiti fortuna gesti nimis diuturnos animi

¹) S. Cawallin, Lunds Stifts Herdaminne I, 260—1.

²) Visitatsbog for Lunde Stift 1611—1637, udg. af Bjørn Kornerup, (Lunds stifts herdaminne ser. 1, I) S. 21.

ægritudine, credo, & anxietate Senii molestias aggravante lecto decumbere coepitante biennium ... For at skaffe Mening i denne Sætning maa man enten efter diuturnos indføje labores¹ eller rette diuturnos til diuturnas og henhøre det til molestias (et bekendt klassisk Udtryk), hvorved man i det sidste Tilfælde faar en noget tung Konstruktion, som dog meget godt kan harmonere med Sven Knutssons øvrige, ikke alt for letflydende Stil. Endvidere maa det tilsyneladende Præsens Participium i Ablativ »coepitante« opløses i to Ord: coepit ante. Man kan næppe paastaa, at det er videnskabeligt forsvarligt at udgive en Tekst paa denne Maade².

Til Formalia maa ogsaa henregnes, at Afhandlingen er udstyret med et Personregister. Dette er i sig selv i høj Grad paaskønnelsesværdigt — der kommer Aar efter Aar alt for mange historiske Skrifter, der er ganske blottet for Register, — men nærværende Register lader en Del tilbage at ønske i Retning baade af Konsekvens og Fuldstændighed. Man savner Stillingsbetegnelse ved de anførte Personer, og Anbringelse af Fornavne eller Forbogstaver er ganske tilfældig. Heller ikke forstaaer man, hvorfor Forf. har udeladt alle Medlemmer af Kongehusene — netop med Henblik paa en Mand som Winstrup, der var saa nøje knyttet til Hoffet, vilde det have været af Betydning at have de kongelige Personer optaget i Registeret³.

¹) Foreslaaet af Docent Gerhard Bendz.

²) S. 274 L. 11 f. o. taler Sven Knutsson om en Udtalelse »in succi pleno Epigrammate effigiei Winstrupii suffixo«. Det kunde her have været passende at oplyse, at der sigtes til et Epigram af den bekendte medicinske Professor Christian Ostensfeld († 1671) anbragt under Kobberstikket af Winstrup foran i dennes »Pandectae sacri«, I.

³) Det vilde ogsaa have været værdifuldt, om Forf. havde ledsaget Afhandlingen med et Tillæg indeholdende en Fortegnelse over alle de Digte, der i »Epigrammata« (begge Udgaver) er rettet til enkelte Personer. Man vilde derved have faaet et godt Hjælpemiddel til Tidens Personalhistorie.

IV

Hvad Indholdet angaar, maa den foreliggende Afhandling først og fremmest karakteriseres som et specimen eruditionis, et akademisk Prøveskrift, der har til Hensigt ved en fornyet, paa primære Kildestudier hvilende Gennemgang af et bestemt afgrænset Emne at belyse dette nærmere, fremdrage ukendt Materiale og fremsætte berigtigende Opfattelser af mangt og meget. Derimod har Forf. ikke set det som sin Opgave at fremføre en Række Teser (eller Hypoteser), der kunde sætte vidtrækkende Problemer under Debat eller fremkalde en gennemgribende Ændring i Opfattelsen af Emnet.

Betragtet som et akademisk Habilitationsskrift kan det ikke benægtes, at det udmærker sig ved mange værdifulde Egenskaber. Det er fremgaaet af aarelange, vedholdende Studier, det vidner højt om Flid og Interesse for Emnet, og det er baaret af et indtrængende Kendskab til baade Hovedpersonen og hans Tidsalder. Til dets afgjorte Fortrin maa ogsaa henregnes, at det er et udpræget *historisk* Arbejde. Forf. siger selv et Sted med Rette: »man får inte mäta gångna perioder, som behärskades av helt andra idéer, med vår tids måtstockar« (S. 142). Det har derfor været hans Maal at se Tiden og Manden ud fra deres egne Forudsætninger, og det er i høj Grad lykkedes. Afhandlingen kommer derved til at indtage en smuk Plads inden for den kirkehistoriske Forskning, saa sandt som det er Kirkehistoriens Adelsmærke at være en rent historisk Disciplin.

Det er endvidere et typisk *realhistorisk* Arbejde, den idéhistoriske Side er kun i ringere Grad tilgodeset, Forfatterens Interesser samler sig først og sidst om at fremstille den reale Kirkehistorie, Kirkeinstitutionen, administrative, kirkeretslige og til Dels personlige Forhold. Man vil sikkert kunne karakterisere Afhandlingen ved at sige, at det er en *Biografi*, der især kaster Lys over et bestemt Afsnit af den lokale danske Kirkehistorie, nemlig Lunde-Stiftets Historie

ved Midten af 1600-Tallet. Det er naturligt nok. Hvor fremragende en Begavelse Peder Winstrup end var, og hvor stor en Indflydelse han end i Kraft af sin Magtstilling og sin Virksomhed kom til at udøve, saa hører han dog ingenlunde til de nyskabende Personligheder i dansk Kirkehistorie. Han er Traditionalist, han staar ikke som en skelsættende Skikkelse, der peger fremad og omformer sin Tid, han er en tro og betydelig Exponent for sin egen Tidsalders Idéer og Idealer.

Men hermed er ogsaa Afhandlingens Begrænsning antydet. Med et saadant Materiale kan det ikke lykkes at give et helt nyt Billede af Tiden. Forf. har heller ikke formaaet det, men han har fremstillet et bedre underbygget og et rigere nuanceret Billede af den almindelige kirkehistoriske Udviklingsgang, saaledes som den formede sig paa et bestemt afgrænset Landomraade. Ogsaa dette er en Vinding, og baade Forf. og vi andre har derfor Grund til med Tilfredshed at se paa, hvad der i saa Henseende er ydet. Hertil kommer, at Bogen giver en lang Række interessante Bidrag til Tidens *Kulturhistorie* i snævrere Forstand.

V

Før jeg gaar over til at behandle Enkeltheder i hvert Afsnit, maa jeg dog omtale nogle Punkter af almindelig Karakter, paa hvilke det forekommer mig, at Afhandlingen kommer til kort.

1) Før det første nævner jeg Emnets Begrænsning. Det er for saa vidt en Skuffelse, at Forf. er standset ved Aaret 1658. Det er nemlig først i den svenske Periode, at de egentlige Problemer i Winstrup-Forskningen dukker op, særlig det komplicerede Spørgsmaal om hans Stilling til Forsvenskningen. En Række Forskere i nyere Tid: Knud Fabricius, Yngve Bogren, Sven Kjöllérström o. fl.¹ har debat-

¹) Knud Fabricius, Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, 1—2, 1906. Yngve Bogren, Den kyrkliga försvenskningen av Skåneland-

teret Winstrups Stilling i denne Periode, men jeg skulde tro, at den vilde kunne belyses yderligere *indefra* af den, der er fortrolig med hans Biografi og Egenart ned gennem Aarene. Jeg tillader mig derfor at udtale Haabet om, at Forf. vil gaa videre i sine Undersøgelser og tage hele dette Problem op.

2) Min næste Anke gælder, at det forekommer mig, at hele Skildringen af Winstrup for en Del mangler Baggrund, Atmosfære. Bogen er — ogsaa dispositions-mæssigt — anlagt som en Biografi, men jeg kan ikke helt frigøre mig fra den Følelse, at det er, som om Winstrup i nogen Grad svæver i Luften. Man savner en Skildring baade af den almindelige kirkehistoriske og den specielle danske kirkehistoriske Baggrund. Sandt nok: der findes mange Tilløb til en saadan Baggrundsskildring i de enkelte Kapitler, men et indledende Afsnit, hvori Forf. fast og klart trak de afgørende Linier i Tidsbilledet op, vilde have været en stor Fordel.

Denne Mangel staar i Forbindelse med en anden Ejendommelighed hos Forf. Ingen vil kunne dædle ham for Overfladiskhed i alt, hvad der vedrører Winstrup selv og hans nærmeste Milieu, og den, der har gennemgaaet det udførlige Noteapparat, vil helst udtrykke sin Beundring for den Grundighed, der her kommer til Udtryk. Men man har ikke Indtrykket af, at Forf.s Studium af den almindelige Tidsbaggrund har *forholdsvis* samme Dybde og Bredde. Man kunde paa adskillige Punkter have ønsket, at Forf. ikke havde ladet sig nøje med at bygge paa lettilgængelige Andenhaandskilder, men selv havde gravet dybere i det almindelige Kildestof. Til Gengæld kunde der være strøget adskillige uvæsentlige Enkeltheder vedrørende Winstrup selv.

3) Det sidstnævnte Punkt fører endelig over til den Indvending, som jeg anser for den alvorligste, jeg har at rette mod Afhandlingen. Den gælder selve Forf.s Metode, der forekommer mig at være vel kompilatorisk bestem-

skapen och Bohuslän, 1937. Sven Kjöllérström i Kyrkohistorisk Årsskrift, 1938, S. 321 f.

Som jeg allerede nævnede før, nøjes Forf. i mangfoldige Tilfælde med at bygge paa anden, tredie, fjerde Haands Behandlinger i Stedet for at gaa til det primære Kildested, og denne Fremgangsmaade afspejler sig ogsaa i høj Grad i Kildehenvisningerne. Der vil under den følgende Gennemgang af de enkelte Kapitler blive Lejlighed til at belyse dette nærmere i Enkeltheder.

4) Ganske særlig savner jeg dog en kritisk Behandling af de berettende Kilder til Winstrups Levned. Medens Forf. viser sin Styrke, naar han bevæger sig i det arkivalske Materiale, kan der indvendes adskilligt med Hensyn til hans Forhold til de ældre og nyere Fremstillinger af Winstrup, og man kan undertiden faa det Indtryk gennem Kildehenvisningerne, at alle trykte Behandlinger er ham omtrent lige gode. Jeg ved ikke, om Forf. for sig selv har foretaget en kritisk Statusopgørelse vedrørende Winstrups tidligere Biografer, men han har i hvert Tilfælde ikke delagtiggjort sine Læsere i en saadan Undersøgelses Resultater, og den Maade, hvorpaa han citerer disse Biografer, virker ikke sjældent vildledende paa Læsere.

Typisk er allerede Note 2 til S. 3 om Winstrups Fødsel, der »enligt samstämmiga uppgifter« angives at have fundet Sted den 30. April 1605. Som Bevis anføres i Noten en lang Række Kilder i Flæng, ældre og nyere, men kun to — Sven Knutsson og Erasmus Vinding — har selvstændig Vidneværdi. Alle de andre har ingen Betydning i saa Henseende, idet de blot gentager de primære Kilders Oplysninger.

Et andet Sted, der er ikke mindre karakteristisk, forekommer i Note 1 til S. 49 om Winstrups Planer efter sin Hjemkomst fra Udlandet. Her citeres Sven Knutsson og Erasmus Vinding samt D. G. Zwergius, *Det siellandske Clerisie*, 1753. Den sidstnævnte Forfatter siger ikke paa dette Punkt mere end de to første, ja, ved end ikke her saa meget som Karl F. Hansson selv, der har fremdraget arkivalisk Materiale til Belysning af dette Spørgsmaal. — I det hele viser Forf. en mærkværdig Forkærlighed for at

citere Zwergius, i og for sig en fortræffelig og højt fortjent Forfatter, men som hjemmehørende i det 18. Aarhundrede ude af Stand til at erstatte primære Kilder fra tidligere Perioder.

Det maa derfor siges at være en virkelig Mangel, at Forf. ikke i Begyndelsen af Bogen eller som Indledning til Afsluttet med Kildehenvisningerne har givet en Oversigt i al Korthed over Winstrup-Forskningens Historie. Der er dog andre end den nærværende Forfatter, som i Aarhundredernes Løb har skrevet om Peder Winstrup, og en saadan Oversigt vilde ogsaa have været en passende Anledning for Forf. til at give Udtryk for den Paaskønnelse, en moderne Forfatter maa være sine Forgængere skyldig. De har dog alle deres Fortjenester: Bewerlin og Erasmus Vinding og Sven Knutsson i 1600-Tallet, Zwergius og Erik Pontoppidan i 1700-Tallet, P. G. Ahnfelt, Otto Ahnfelt og mange flere i nyere Tid. Man kan her minde om det gamle Ord: vi er som Dværge, der staar paa Kæmpers Skuldre.

Men navnlig vilde en saadan Oversigt have givet Forf. en ypperlig Lejlighed til at antyde den Vurdering, han anlægger af de ældste Kilder. Man kan jo desværre ikke bygge en Levnedsskildring af Peder Winstrup op alene paa arkivalisk Materiale, men maa for vigtige Datas Vedkommende støtte sig paa berettende Kilder. Hvilke er nu de ældste og de bedste? Man kan næsten helt se bort fra den ældste *J. J. Bewerlins* »Præco Winstrupianus«, 1652. Det er et overfladisk, højstemt panegyrisk Makværk rigt paa Ord, fattigt paa historisk Indhold¹. Tilbage bliver da to: ¹) *Erasmus Vindings* Academia Hauniensis, 1665, og ²) *Sven Knutssons* Mindetale, 1680, som Forf. har den For-

¹) Det havde været rimeligt at oplyse, at Bewerlins »Præco« aabenbart er holdt som en Nytaarstale i Ystad Skole, hvor Bewerlin 1652 var Rektor, og sikkert i høj Grad maa opfattes som en *captatio benevolentiae* hos Stiftets Biskop. Hans (Johannes) Jacob Bewerlin († 1707) blev siden Præst i Womb og Weberød samt Provst (Cawallin, anf. Skrift III, 147—49).

tjeneste at have fremdraget. Bag disse Kilder kan vi i mange Tilfælde ikke komme. Men hvordan forholder de sig til hinanden, og hvorfra har de deres Efterretninger? Her vilde jeg meget have ønsket, at Forf. havde foretaget en kritisk Analyse.

Foretager man en saadan Sammenligning, vil efter min Opfattelse følgende otte Punkter kunne lade sig fastslaa: 1) at de to ældste Biografier — Vindings og Sven Knutssons — i alt væsentlig er aldeles overensstemmende i Indhold for Tiden indtil 1665; 2) at Sven Knutsson har en Del mere Stof for den følgende Periode, idet han her til Dels bygger paa egen Erfaring; 3) at med Hensyn til det fælles Stof lægges dette hos Sven Knutsson blot frem i en helt anden, stærkt rhetorisk præget Form end hos den mere jævne Vinding; 4) at det er sandsynligst at tænke sig, at Sven Knutsson for Tiden indtil 1665 ganske simpelt hen har taget sit Stof fra det meget udbredte Værk af Erasmus Vinding og lagt det frem i en af sølvalderligt Latin stærkere præget Stil; 5) at det dog er muligt, at Vinding og Sven Knutsson er uafhængige af hinanden og begge bygger paa en fælles, nu tabt Kilde; 6) at hvad enten det ene eller det andet er Tilfældet, maa den oprindelige Kilde være Meddelelser fra (Optegnelser af) Winstrup selv; 7) at dette i hvert Tilfælde synes at gælde Erasmus Vinding, der — som det kan ses af andre af hans Biografier af *dalevende* Personligheder — gerne byggede paa direkte Meddelelser fra de paagældende. Tilmed udtrykker Vinding sig i sin Omtale af Winstrups Skrifter — særlig af de planlagte, endnu ikke udgivne — paa en saadan Maade, at han kun kan antages at have sine Efterretninger fra denne selv¹; 8) at der maa tilkendes de Efterretninger, der findes hos Winstrup (og Sven Knutsson), en meget betydelig Kildeværdi som formentlig stammende — direkte eller indirekte — fra Winstrup. At de gentages hos senere Forfattere Aarhundrede efter Aarhundrede, gør dem hverken mere eller mindre sande.

1) E. Vinding, Academia Hauniensis p. 332.

VI

Bogens første Hovedafsnit (S. 1—46) behandler i fem Kapitler Winstrups Barndoms-, Ungdoms- og Studietid 1605—32. Det er ikke et Afsnit, der bringer meget nyt, hvad der naturligvis staaer i Forbindelse med, at de biografiske Kilder til Winstrups Ungdomshistorie er saare spinkle. Derimod søger dette Afsnit sin Styrke i, at Forf. med sikker Haand placerer Winstrup i det Milieu, som han er udgaaet fra, og hvori han i disse Aar færdedes. Der kan næppe rejses væsentlige Indvendinger mod den almindelige Skildring, Forf. giver af Tidens Skolevæsen og Studieforhold, men derimod er der en Række Enkeltheder, som indbyder til Kritik.

Peder Winstrup var Søn af den sjællandske Biskop Peder Jensen Winstrup († 1614), men den Karakteristik, der S. 4—5 gives af denne Mand, er vel knap. Det skal ikke benægtes, at den yngre Peder Winstrup stod sin Fader fjernt, men hvor ulig den energiske og initiativrige Lunde-Biskop end var Peder Jensen Winstrup, saa var denne dog hans Fader, og visse fælles Træk lader sig ane. Som Faderen udmærkede ogsaa Sønnen sig især ved formelle Evner, ved en stor receptiv og reproducerende Begavelse, ikke ved originale Anlæg. Muligvis er ogsaa hans Forkærlighed for Gods og Guld en Arv fra Faderen.

Forf.s ejendommelige Lyst til at foretrække sekundære Kilder for primære viser sig to Steder S. 6. I det ene refereres (efter Rørdams Universitetshistorie) den bekendte Ytring af Kryptokalvinisten Oluf Kock om P. J. Winstrups Tilbøjelighed til at »ligge og rode i sit Guld og Sølv istedenfor tilbørligen at vogte Herrens Menighed«. Langt mere kraftfuldt lyder det originale Kildested, at P. J. Winstrup var som »en stum Hund, som sad over sine 10 eller 15 Retter, rodede iblandt sine Rosenobler og Dalere, den Stund han skulde straffe saadant« [o: Resens formentlige Kætteri]¹. Oluf Kocks Ord er vel en Modstanders karike-

¹) Kirkehistoriske Samlinger 3. R. I, 592.

rende Angreb, men rummer sikkert en Kærne af Sandhed. — Det andet Sted foreligger i Omtalen af P. J. Winstrups store Donation til Københavns Universitet, hvor Forf. bygger paa en tilfældig Afskriftssamling fra det 18. Aarhundrede (Gl. kgl. Saml., 4°, 3212), ikke paa den originale Fundats, trykt i »Samling af de for Universitetets Legater gjældende Bestemmelser«, 1890, S. 597—8. S. 6—7 tales der om Winstrups Daab, og Forf. finder, at »det troliga är, att någon av biskopens kolleger vid universitetet tjänstgjort såsom dopförrättare« (»Døbefader«). Der maatte vel i saa Fald tænkes paa en af de teologiske Professorer, enten Jørgen Dybvad eller H. P. Resen, men ingen af disse Mænd var ordinerede og kunde følgelig ikke forrette sakramentale Handlinger. Vil man endelig paa dette Omraade opstille Hypoteser, ligger det nærmere at tænke paa Sognepræsten ved Vor Frue Kirke, der var Skriftefader for Sjællands Biskop, i disse Aar Mag. Niels Sinning, siden Biskop i Oslo.

Sin første Undervisning (fra ca. 1615) modtog Peder Winstrup i Vor Frue Skole i København, og Forf. benytter, som rimeligt er, Lejligheden til at give en Udsigt over det latinske Skolevæsens Udvikling, som den formede sig efter den store Resenske Reform 1604ff. For den københavnske Latinskoles Vedkommende bygger han paa C. A. S. Dalberg og P. M. Plum, Metropolitanskolen gennem 700 Aar, 1916, et omfangsrigt, men skolehistorisk set lidet værdifuldt Skrift. Det havde dog været rimeligt at nævne den nyeste Behandling: Vilhelm Lorenzens Skildring i »Metropolitanerbogen«, 1939, skønt heller ikke den er synderlig dybtgaaende. S. 14ff. gives en Skildring af en datidig Skolediscipels Arbejdsdag, som den maa tænkes at have været tilrettelagt efter »bevarede« Forskrifter. Læseren maa da faa det bestemte Indtryk, at der her er Tale om Reglementer, der er samtidige med eller snarere følger efter Resens »Tabella scholastica« af 1604. Efterser man nu Forf.s Kilde (Dalberg og Plum), viser det sig, at denne bygger paa en Kilde, der er 30—40 Aar ældre, nemlig Olaus

Theophili, Paræneses seu Præceptiones, 1573. Forskrifterne er saaledes ikke samtidige med Reformen 1604, og man har ikke Skygge af Bevis for, at de havde bevaret deres Gyldighed i Winstrups Skoletid.

Efter at have besøgt Skolerne i København og Roskilde, overflyttedes Winstrup 1618 til den kongelige Skole i Sorø, hvor han tilbragte sine sidste fem Skoleaar, ikke noget særligt langt Tidsrum i en Skolediscipels Liv. Der er derfor ingen Grund til med Rørelse i Stemmen at tale om de »många och långa år« i Sorø (S. 19, jvfr. S. 21). Skolens Forstander var hans Svoger, den tidligere Professor Johannes Stephanius, og man kunde nok her have ønsket en lidt fyldigere Karakteristik af denne behændige Diplomat. Forf. mener, at Stephanius »självfallet« har taget sig varmt af sin unge Svoger, men da han samtidig oplyser, at denne aldrig omtaler Stephanius med et eneste Ord, kunde det dog snarere tyde paa en ikke alt for stærk Varme i deres indbyrdes Forhold. — 1623 dimitteredes Peder Winstrup fra Sorø. Det er sikkert rigtigt, naar det bemærkes, at han forlod Skolen forsynet med et Testimonium — man kan blot ikke henvide som Støtte herfor til de to til S. 22 citerede Kilder (Sven Knutsson og Erasmus Vinding). Knutsson har absolut intet herom, og hos Vinding hedder det: »dimissus, editis laudatissimi profectus speciminibus, civitate Academica Hafniensi donatus est«¹ — Talen er altsaa her om Adgangsprøven ved Universitetet.

Efter Skoleaarene fulgte Studietiden, først i København (1623—25), dernæst i Udlandet. Under Behandlingen af den almindelige Baggrund savner man her ved Omtalen af det mærkelige Fænomen »Pennalishmen« Benyttelse af det fortræffelige lille Skrift af R. J. F. Henrichsen »Deposits og Pennalisme«, 1856². Ligeledes havde det været ønskeligt,

¹) Vinding, anf. Skrift p. 329.

²) Universitetets nye Fundats af 1621, Novellae constitutiones, citerer Forf. efter Rørdams Udgave i Danske Magazin 5. R. I, men kender ikke den nyeste Udgave i W. Norvin, Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder II, 78 ff.

om der fra Winstrups »Epigrammata« havde været fremdraget nogle af hans kraftige, malende Udtryk til Karakteristik af denne Foreteelse. Bl. a. siger han et Sted rent ud: »Pennialismus [est] Satanismus«¹.

Blandt Winstrups Lærere i København nævnes med Rette Teologen, Filosofen og Medicineren *Caspar Bartholin* († 1629). Det havde været rimeligt — her eller andetsteds — tillige at anføre, at ogsaa med hans Søn, den endnu mere berømte Mediciner, *Thomas Bartholin* († 1680) stod Winstrup i venskabelig Forbindelse. Herom underrettes man bl. a. gennem et meget elegant Brev af 8. Januar 1652 »de pulchritudine Christi« fra Winstrup til Bartholin, men skønt det har foreligget trykt i henved 300 Aar, har det aabenbart undgaaet Forf.s Opmærksomhed. Brevet er ogsaa interessant ved den deri forekommende Omtale af den berømte franske Kritiker og Humanist, *Claudius Salmasius* († 1653), siden Gæst ved Hoffet baade i Stockholm og København, hvem Winstrup titulerer: »amicus mihi Salmasius«².

I København har Winstrup aabenbart i de første Aar overvejende givet sig af med de indledende humanistiske Videnskaber. Med Rette taler Forf. (S. 29f.) om den Forkærlighed, Winstrup allerede fra sine tidlige Aar har næret for den sølvalderligt prægede Latinitet, som især var uddannet af den nederlandske Filolog *Justus Lipsius* († 1606). Man savner dog en nærmere Omtale af, at dette Stilideal ikke blot gav sig Udtryk i Winstrups latinske Digtning, men ogsaa i hans Prosa. Vigtig for hans Bedømmelse er saaledes en Udtalelse i hans Disputats »De usu linguarum« (1633), hvor han i Th. 16 sidestiller Lipsius — en sjælden Ære for en moderne Forfatter — med Tullius, Terentius, Plautus, Horatius, Seneca »et alii puræ vindices Latinitatis«. Forøvrigt kunde der passende være gjort opmærksom paa, hvorledes Winstrups egen sprænglærde Stil i Ungdoms-

¹) P. P. Winstrup, *Epigrammata*, 1653, p. 894.

²) *Thomas Bartholin, Epistolæ medicinales, Centuria II, 1663, p. 457—60.*

arbejderne i Aarenes Løb viger Pladsen for en jævner og mindre kunstlet — saaledes i hans »Pandectae sacri« —, et mindre klassisk, men mere ecclesiastisk præget Latin.

1625—32 færdedes Winstrup i Udlandet, med Studieophold i Rostock, Wittenberg, Leipzig og Jena. Forf.s Refleksioner (S. 289) over Winstrups Rejserute er ret overflødige. De primære Kilder (Knutsson og Vinding) har den ovennævnte Rækkefølge, og der kan ingen Vægt lægges paa en afvigende Opgivelse i en rhetorisk udformet Frase hos den overfladiske Bewerlin.

Med Hensyn til Forf.s Behandling af Winstrups Ophold i Tyskland og af de Personligheder, han der kom i Forbindelse med, har man ikke Indtrykket af særlig dybtgaaende Forskning. Alt for ofte lader han sig nøje med, hvad der findes hos A. Tholuck i hans for deres Tid værdifulde, men nu noget forældede Bøger. Man ser ingen Spor af selvstændige Undersøgelser i Tyskland, f. Eks. i den uhyre Disputatssamling, der findes i Luthermusæet i Wittenberg. En Hovedkilde til Oplysning om Winstrups Udenlandsrejse er hans egne »Epigrammata« (1632, 2. Udgave 1653). Den er naturligvis benyttet af Forf., men alt for sparsomt. Ved en mere omfattende Udnyttelse vilde der have kunnet fremdrages langt flere Træk til Belysning baade af Studieforhold og af de Mennesker, Winstrup har mødt undervejs.

Specielt kunde der have været Grund til at gaa dybere ind paa Winstrups Forhold til *Johan Gerhard*, i hvis Hjem i Jena han var optaget, og af hvem han utvivlsomt er paa-virket. Er Gerhards efterladte Brevsamling i det hertugelige Bibliotek i Gotha blevet gennemsogt? Forf. kender heller ikke det gamle Hovedværk om Gerhard: Erdman Rudolph Fischer, *Vita Johannis Gerhardi*, 1723, med et vidtløftigt Tillæg af Breve.

I Jena var Winstrup ogsaa sammen med den kendte Jurist, Professor *Petrus Theodorici* (Dietric) og skrev et Digt til hans Ære, som vandt en saadan Anklang, at det

1659 blev trykt i Adrian Beiers Syllabus rectorum et professorum Jenæ. Beier blev saa begejstret, at han tilføjede en kort Biografi af Winstrup, en af de ældste, der findes¹. Herom nævnes ikke et Ord hos Forf.

S. 44 (Note 68) omtales Winstrups Forbindelse med den berømte *Johan Michael Dilherr* i Jena. Det ser mærkeligt ud, at Forf. nøjes med (efter Zwergius!) at nævne, at denne dedicerede Winstrup sine »Dialogi philologici«. Det havde dog været nærliggende at eftersøge en saadan Bog i tyske Biblioteker. Forøvrigt kan det bemærkes, at Frederik III 1653 søgte at drage denne højt ansete Filolog og Teolog til Danmark². Det er fristende at antage, at Winstrup paa en eller anden Maade har haft Forbindelse med denne Kaldelse.

Som en erklæret Tilhænger af den lutherske Ortodoksi, som han havde mødt baade herhjemme og i Tyskland, vendte Peder Winstrup tilbage fra sin Udenlandsfærd 1632. Det havde været hans Agt at besøge ogsaa Europas vestlige Lande, men Skæbnen vilde det anderledes. Da den bekendte Læge Johan Rhode havde afslaaet Tilbudet om at blive Professor i Fysik ved Københavns Universitet, vendtes Tankerne mod Winstrup, der 1632 overtog den ledige Lærestol (til 1635). De Forhold, der danner Baggrunden for Winstrups Ansættelse, er behandlet i et Skrift, som Forf. ikke synes at kende, Chr. Bruuns Biografi af Lægen Johan Rhode, 1893 (S. 26ff.). Iøvrigt er der ikke meget at bemærke til Afsnittet om Winstrups kortvarige Universitetsvirksomhed. Referatet S. 51 af Winstrups Disputats »De usu linguarum et disciplinarum philosophicarum in theologia«, 1633, er vel klart og rigtigt, men for kortfattet. Disputatsen indeholder ikke nye Tanker, men Synspunkter, der er vigtige til Forstaaelse af Winstrups Helhedsopfattelse.

¹) Adrian Beyer, anf. Skrift p. 752ff.

²) Th. Spizelius, *Templum honoris reseratum*, 1673, p. 299. Paul Freherus, *Theatrum virorum eruditione clarorum*, I, 1688, p. 685.

VII

Det tredje Hovedafsnit (S. 71—101) omhandler Winstrups Virksomhed som Hofprædikant — kgl. Confessionarius — 1635—38. Dette Kapitel er uden Tvivl et af de bedste og mest selvstændige i Forf.s Bog. I en levende og anskuelig Stil er det lykkedes Forf. at tegne et fængslende Billede baade af det ejendommelige Milieu, hvori den unge Hofprædikant nu skulde færdes og virke, og af Kongens — Christian IV's — temperamentsfulde Personlighed med dens stærke Disharmoni, dens bestandige Vaklen mellem kraftig, jævnlig barok Livsudfoldelse og en ikke mindre ægte Fromhed, der ofte gav sig de mærkeligste Udslag i Form af den dybeste Sønderknuselse. Det er et ikke ringe Vidnesbyrd om den unge Winstrups Personlighed og Evner, at han virkelig synes at have formaaet at gøre Fyldest paa denne udsatte Post og at vinde Kongens absolute Tillid.

Naturligvis er det langt fra nyt alt, hvad Forf. her beretter. Kongens Opgør med Kirstine Munk og Winstrups Indblanding i de Holger Rosenkrantz'ske Stridigheder¹ er saaledes behandlet indgaaende af tidligere Forskere, men Forf. forstaar at benytte det givne med Skønsomhed og indføje det paa passende Maade i *sin* Ramme. Ganske særlig vil jeg ved dette Afsnit fremhæve den omhyggelige Redegørelse for, hvad Hans Gram kaldte, alle »circumstantier«. Ikke mindst gælder dette den vanskelige Skelnen mellem Stillingerne som Hofprædikant og Slotsprædikant, som ofte tidligere har voldt andre saa mange Bryderier.

Hvad der dog især giver dette Afsnit Værdi, er det, at det er lykkedes Forf. at gøre et vigtigt historisk Fund og stille et bestemt — betydningsfuldt — Forhold i en ny Belysning. Jeg tænker paa Fremdragelsen af Hofprædi-

¹) S. 304 (Note 88 og 90) er det lykkedes Forf. noget nøjere at bestemme Dateringen af Winstrups Votum om Holger Rosenkrantz' Lærestandpunkt, »Scrutinium confessionis«. J. Oskar Andersen (Holger Rosenkrantz den Lærde S. 346) mener, at det har foreligget før 27. Maj 1638, men Tidsgrænsen kan rykkes tilbage til før 26. Marts s. A.

kantens Embedsed, der saa vidt mig bekendt ikke tidligere er behandlet af andre Forskere. Ganske vist har Forf. ikke haft Held til at finde selve den Formular, der blev brugt ved Winstrups Ansættelse, men da der er fremdraget næsten enslydende Formularer fra 1616 og 1645¹, kan man med en til Vished grænsende Sandsynlighed slutte, at den samme har været gældende i Winstrups Tid.

Hvad der giver denne Embedsed dens Særpræg, er den mærkelige Forpligtelse, der paalægges Hofprædikanten, til at henlede Kongens Opmærksomhed paa enhver Form for Vranglære, han maatte blive vidende om. Ikke helt uden Grund taler Forf. om den Stilling som en Art aandelig »Justitiekansler«, Hofprædikanten derved kom til at indtage.

Forf. er tilbøjelig til at mene, at Tilkomsten af denne Embedsed maa dateres 1616 (første Gang dens Ordlyd er kendt), og at den muligvis skyldes den s. A. paabegyndte Læreproces mod den kryptokalvinske Biskop Hans Knudsen Vejle. Jeg tør ikke absolut forkaste denne Hypotese, men føler mig ikke helt overbevist om dens Rigtighed. ¹) forekommer det mig lidt upaakrævet, om man just vilde have benyttet den *paabegyndte* Proces mod Hans Knudsen Vejle som Anledning til Indførelsen af en saadan Novitet, og det saa meget mere som man just Aaret i Forvejen havde gjort H. P. Resen til Sjællands Biskop, en saare aarvaagen Tilsynsmand og en Kætterjæger par excellence. ²) er det ikke usandsynligt, at det er en traditionel Bestemmelse, man her træffer, men som tilfældigvis ikke er bevaret i kodificeret Form fra tidligere Perioder. Allerede Frederik II's Hofprædikanter havde jo spillet en meget betydelig Rolle i de Niels Hemmingske Lærestridigheder. — Dette faar imidlertid staa hen indtil videre, og der er Grund til at glæde sig over Fremdragelsen af den mærkelige Ed.

Et enkelt Punkt i dette Afsnit og vedrørende Hofprædi-

¹) S. 80, 302 (Note 42).

kantens Ed maa jeg vende mig imod, da Forf. synes at polemisere mod en af mig fremsat Opfattelse. Forf. gør rigtigt opmærksom paa, at til Hofprædikantens Pligter hørte ogsaa den sammen med Lensmanden og Slotspræsten ved Frederiksborg at danne et saakaldt Skolarkat, en øverste Bestyrelse, for den 1630 af Christian IV stiftede kgl. latinske Skole i Hillerød. I min Fremstilling af denne Skoles Historie har jeg hævdet, at Skolefundatsens Bestemmelser med Hensyn til Forvaltningen af Skolens Formue ikke er aldeles klare, og at Skolens økonomiske Historie tydeligt nok viser, at medens det oprindelig var Kongens Befalingsmand paa Slottet (Lensmanden), der forvaltede Formuen, gik dette Hverv senere over til Hofprædikanten¹. Nu mener imidlertid Dr. Hansson, at den omtalte Embedsed giver »klart besked« paa dette Punkt, om hvem der var »ytterst ansvarig för skolens ekonomi«. Det var nemlig Hofprædikanten.

I denne Opfattelse kan jeg ikke være enig. I Eden hedder det bl. a. (efter Forf.s Tekstgengivelse S. 80), at Hofprædikanten lover at føre Tilsyn med Skolebørnenes Tilstand og med Anvendelsen af de til Skolen skænkede Kapitaler. »Fornemmer jeg och pengene hos *wisse* folch at udstaa, deris rente iche aarligen och till rette Tid at erleggis«, da skal han først »advare« Lensmanden derom og, nytter det ikke, saa tilkendegive det for Kongen. Desværre har der i dette Stykke i Forf.s Tekstgengivelse indsneget sig en grov, meningsforstyrrende Læsefejl. I den til Grund liggende originale Tekstkilde tales der ikke om »wisse folch«, men om lige det modsatte, om »vvisse folch« d. v. s. usolide Debitorer². Derefter bliver Sammenhængen ganske klar. Eden taler blot om en almindelig kontrollerende Inspektionsvirksomhed af Hofprædikanten, og paa det økonomiske Omraade, som normalt tænkes sorterende under Lensmanden, skulde han blot gribe ind, naar der var Uraad paa

¹) Bjørn Kornerup, Frederiksborg Statsskoles Historie 1630—1830 S. 26, jvfr. S. 60, 74. Karl F. Hansson S. 85 ff.

²) Sjællandske Registre 1641—48 Fol. 408.

Færde. Derfor skulde han i saadanne Tilfælde først henvende sig til Lensmanden, derpaa til Kongen. Dette synes ogsaa at stemme bedst med Skolens Fundats¹ (og med den hidtil hævdede Opfattelse).

VIII

Afhandlingens sidste Afsnit (S. 105—266), dens Hovedafsnit, omhandler Winstrup som Biskop over Lunde Stift i den danske Tid i de tyve Aar, der ligger mellem 1638—58. Fraregnet nogle enkelte Punkter kan dette Afsnit ikke siges at give meget nyt til Belysning af den almindelige kirkehistoriske Udvikling, men det har sin store Værdi ved de mange Enkeltræk, der viser Forholdenes Udformning i et specielt Stift.

Som hele Afhandlingen er ogsaa dette Afsnit meget vel disponeret. I en Række Kapitler behandles Winstrups Forhold til Statsmagterne, de politiske og nationale Faktorer, den kirkelige Administration, Domkapitlet, Præsteskabet, Liturgi og Kirketugt, Undervisningsvæsen. Overalt mærker man Forf.s Fortrolighed med gældende Lovgivning og Praksis, og overalt kan det almene illustreres ved lokale Eksempler.

Forf.s Skildring af Winstrups Forhold til det politiske Mellemværende mellem Danmark og Sverige og til Spørgsmaalet om Nationalitetsskiftet synes besindig og overbevisende. Fremhævelsen (S. 117) af en Modsætning mellem Winstrups Udtalelser 1644 og 1646 er maaske vel stærkt urgeret, desto bedre forekommer mig Redegørelsen for Winstrups Forsvar for Nationalitetsskiftet 1658, S. 138. Biskoppen havde meget gode Grunde baade af religiøs og statsretslig Natur til at forsvare sit Standpunkt; der er virkelig Sammenhæng i hans Opfattelse².

¹) F. P. J. Dahl, Historiske Efterretninger om den Kongelige lærde Skole ved Frederiksborg I, S. VI.

²) Til Omtalen af Frederik III's Besøg i Februar 1652 hos Winstrup (S. 109 og Note 19—20) — ligesom af hans Forhold til Christian IV og

Afsnittet om Winstrup og Domkapitlet er især interessant i kulturhistorisk Henseende. En senere Eftertid kan ikke undgaa at forfærdes over disse stormende Scener i Kapitlet mellem de mest dannede Personligheder i Staden, disse grelle Udslag af personlig Forfængelighed og smaatskaarne Kompetencestridigheder. Hvor langt var ikke den høje Gejstlighed borte fra Melanchtons stadig gentagne Formaning: *abeant studia in mores!* En samlet Fremstilling af de danske Domkapitlers Historie efter Reformationen er ikke skrevet, men den, der vil paatage sig denne Opgave, vil finde gode Bidrag i det her omtalte Kapitel.

Det vilde have været en Vinding ved hele dette store Afsnit, om Forf. havde givet en mere indgaaende Baggrundsskildring fra den foregaaende Menneskealder. Specielt kunde man ønske, at Forf. stærkere havde benyttet den bevarede Visitatsbog fra hans nærmeste to Forgængere, Biskopperne Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar¹. Den citeres vel nu og da, men adskillige Træk kunde sikkert have været fremdraget som oplysende Paralleler til Forholdene i Winstrups Tid. Specielt savner man under Omtalen af Kirketugten (S. 217 ff.) en nærmere Undersøgelse af, hvorledes Winstrups Principer og Praxis forholdt sig til de Regler, der var gældende fra P. M. Aastrups Tid². I Afsnittet om Winstrups Forhold til Stiftets Præsteskab omtales næsten kun Konflikttilfælde mellem Biskoppen og Gejstligheden. Om de venskabelige Forbindelser høres ikke ret meget. En god Kilde for det sidst-

Kroningen 1648 — savner man Henvisning til Winstrups egne Udtalelser i Fortalen til hans »*Pandectae sacri*» (I, 14—15).

¹) Om Visitatsbogen jvfr. S. 10 Note 2. I Årsbok, udg. af Vetenskaps-societeten i Lund, 1943 S. 1—40 har jeg skrevet en Afhandling »Til Lunde Stifts Kirkehistorie i det 17. Aarhundrede», som synes Forf. ganske ubekendt.

²) Jvfr. Visitatsbogen S. 167—71.

nævnte Punkts Vedkommende er de mange Ærevers i Winstrups Skrifter fra skaanske Præster.

Af Enkeltheder i dette store Afsnit kan følgende nævnes: S. 145 omtales Gymnasiet i Lund, og det hedder i Note 7, at det »synes« at være blevet oprettet 1619, idet der citeres en gammel Afskrift af Fundatsen, dateret den 8. Januar s. A. Der er ingen Grund til at betvivle Rigtigheden heraf, jvfr. Oplysningerne hos den fortræffelige Rietz¹ og den officielle Kopi af det paagældende Brev i Kancelliets Registranter. S. 171 fremhæves i en Udtalelse hos Winstrup Synspunktet, at »Verden forbedrer sig icke men daglig forværres«, som »tydliggen av Hippokrates och Galenos influerat«. Det er muligt, men samme Synspunkt træffes overalt i Samtidens Ortodoksi. H. P. Resen og Jesper Brochmand f. Eks. ynder at betone, at Verden er »ond og arrig« og bliver værre, jo ældre den bliver. S. 175 ff. savnes en mere indgaaende Omtale af Winstrups Forhold til den karakterfulde skaanske Lensmand *Tage Thott* († 1658). Hertil burde i langt højere Grad have været udnyttet Winstrups Ligprædiken over Thott, et af hans betydeligste homiletiske Arbejder. I det hele var det i høj Grad at ønske, at en skaansk Historiker vilde tage sig paa at levere en større Biografi af denne betydelige Repræsentant for den gamle danske Adel.

Under Behandlingen af Præstekaldelsens Historie burde have været nævnt H. F. Rørdam, Valget af Kirkens Tjenerne i Danmark, 1893. S. 188 (Note 37) omtales, hvorledes Winstrup jævnlig lod Præster forpligte sig til at tage Bispeeksamen om igen. Det var aabenbart i Fortsættelse af Traditionen fra M. J. Medelfar (jvfr. hans Visitatsbog S. 37 og oftere). Naar det S. 204 nævnes, at Winstrup 1654 klagede over, at »Troen« i nogle Kirker ikke i lang Tid havde været sunget, burde det have været præciseret, at

¹) J. E. Rietz, *Skånska skolväsendets historia*, 1848, S. 100 ff. Kancelliets Brevbøger 1616—1620, udg. af L. Laursen, S. 521—2.

der næppe tænkes paa den latinske Credo, men paa Psalmen »Vi tro allesammen«¹.

Det værdifuldeste og betydeligste Kapitel inden for dette Afsnit er ubestrideligt Kapitlet om Winstrup og Undervisningsvæsenet. Med Rette fremhæves det (S. 226), at Skolevæsenet var Winstrups »specielle skötebarn«. Det er lykkedes Forf. at give vigtige nye Bidrag af *almen* Betydning særlig med Hensyn til Winstrups Rolle ved Reformarbejdet efter 1648. Skønt Professor Thomas Bang vel maa kaldes primus motor, har det Winstrup'ske Indslag ikke været ringe. Særlig maa man anse det for givet, at hans Betænkning af 1654 har sat sig kendelige Spor i Reglementet af 1656. Interessant er det ogsaa at se, at Winstrup paa nogle Punkter synes at have været paavirket af Amos Comenius².

Men naar man tillægger Winstrup en saadan Betydning paa dette Omraade, forstaar jeg ikke, at Forf. ikke har følt Trang til at gøre sig selv og andre fyldigere Rede for de pædagogiske og humanistiske Forudsætninger, der laa bag Winstrups Optræden. Her vilde det have været hensigtsmæssigt, om Forf. havde fordybet sig mere i Winstrups Disputats »De usu linguarum« fra 1633. Mange Spørgsmaal er behandlet her; jeg vil blot henholde mig til eet eneste, men til Gengæld det vigtigste i Tidens Undervisningsvæsen: Latinens Stilling.

Med stor Bestemthed fastholder Winstrup her Th. 11 ff. Latinens altoverskyggende Betydning i det lærde Væsen. Den, der ikke er hjemme i Latinen, vil paa Grund af sin æselagtige Taabelighed lade sig alt binde paa Ærmet, siger han bl. a. Videre indskærper han med stor Kraft, at

¹) Jvfr. C. T. Engelstoft, Liturgiens Historie i Danmark, 1840, S. 71.

²) At ogsaa andre herhjemme i Datiden var interesserede i Comenius, derom vidner et lille Skrift af Erik Olufsen Marslovius, en Udgave af Comenius, Vestibulum ante auream linguarum januam structum, Kbh. 1678, 1696. Jvfr. om dets Benyttelse i Skolerne Program for Odense Kathedralskole 1866 S. 23.

det gælder om at udvikle en »*Latinitas pura et perspicua*«, der er fjern fra det Barbari, man træffer i *Vulgata*, i Munke-skrifter, hos Skolastikerne o. l.¹. Men den Latinitet, som Winstrup tager til Orde for og selv dyrkede, byggede i høj Grad paa sølvalderlige Forbilleder og er paa sin Vis langt fjernet fra den ciceronianske *aurea ætas*. Disse og mange lignende Synspunkter havde det været rimeligt for Forf. at fremhæve i denne Sammenhæng.

IX

Jeg kan næppe tænke mig, at der kan rettes nogen meget væsentlig Indvending mod alle de Kapitler, der behandler Peder Winstrup som praktisk Kirkemand. Derimod savner jeg i høj Grad et Kapitel om Winstrup som litterær Personlighed, som Taler og som Teolog.

Det er sandt nok, at en senere Tids Dom over Winstrups litterære Efterladenskab ikke har været gunstig, og de fleste vil vel nu stødes over det søgte og kunstlede, det alt for raffinerede, i hans Udtryksæt². Men det ophæver ikke

¹) *Proscribo ergo et ultra pontum Euxinum relego putidiusculam illam veterum Pontificiorum Latinitatem, cujus vestigia, non sine titillante risu, comparent nobis in vulgata editione Bibliorum, in monumentis Monachorum, in Epistolis obscurorum virorum, in disputationibus Scholasticorum (Th. 13).*

²) Som et afskrækkende Eksempel paa, til hvilken Grad af Karikatur hans Virtuositet kunde føre, skal nævnes Digtet om Holger Rosenkrantz den Lærde i »*Epigrammata*« 1653 p. 684 ff., hvori det bl. a. hedder:

In duo flumina mi mea lumina liqvimini nunc

In duo, lumina, mi flumina liqvimini:

In duo lumina mi mea flumina liqvimini nunc,

In duo flumina mi lumina liqvimini:

In duo liqvimini, mea lumina mi mi

In duo liqvimini flumina lumina mi:

In duo flumina liqvimini mea lumina mi mi.

In duo liqvimini, lumina, flumina mi:

Lumina liqvimini mea nunc in flumina bina,

Flumina bina mihi lumina sunt mea.

den Kendsgerning, at han staar som en af de mest betydelige Repræsentanter for en fremherskende Smagsretning i Datidens nordiske Kultur. Man kunde derfor have ønsket, at Forf. havde givet en langt mere indgaaende Skildring af hans Ejendommeligheder, belyst ved Eksempler, end det f. Eks. er sket S. 44ff. (om »Epigrammata«).

Ligeledes savnes en samlet Redegørelse for Peder Winstrups teologiske Tanker. Vel var han ikke nogen original Tænkter, heller ikke egentlig Systematiker, men hans vigtigste Synspunkter kunde udmærket have været sammenarbejdede til en Helhed. I saa Henseende vilde Forf. have fundet værdifuldt Materiale i »Epigrammata« og især i »Pandectae sacri«. Særlig beklager jeg, at dette Arbejde ikke er blevet inddraget under Behandlingen, antagelig fordi det er udgivet efter 1658. Det forekommer mig ikke at være en tilstrækkelig Begrundelse. Dette omfattende Værk — en Matthæus-Kommentar i to mægtige Folio-bind paa over 3000 dobbeltspaltede Sider, der dog kun behandler de første ti Kapitler af Evangelisten — maa jo bygge paa mange forudgaaende Aars Studier og afspejle hans Helhedsstandpunkt. Specielt kan bemærkes, at Værkets hele Anlæg med talrige Afsnit af rent praktisk Art — om de forskellige Lærdømmes *usus* — i høj Grad viser hen til Jesper Brochmands og Johan Gerhards Skole. Det burde derfor have været benyttet ogsaa ved Omtalen af Winstrups Forhold til disse Mænd.

Baade de litterære og de teologiske Synspunkter kunde sammenfattende være behandlet i en Analyse af Winstrups Ligprædikener. Hans talrige Arbejder af denne Art fortjener en virkelig Undersøgelse. Selv om Forstudierne maaske nok kunde kræve nogen aandelig Askese, saa vilde de bære god Frugt. Winstrups Ligprædikener er ganske vist udformet efter Tidens almindelige Tilsnit, men han var en alt for markant Skikkelse til ikke at give dem et personligt Farveskær.

Mærkelige er især to Ting: 1) hvorledes Winstrup gennemgaaende paa Dansk kan udtrykke sig i et jævnt og trohjertigt Sprog, idet han ligesom afstrejfer det meste af den Lærdomspragt, han ellers brammer med¹; 2) hvorledes han i disse Arbejder samler hele sin Forkyndelse om visse elementære Trossandheder. En Omtale af Winstrups Ligprædikener hører nødvendigvis med til Billedet af den hele Kirkemand.

X

Et sidste — ret kortfattet — Kapitel omhandler Winstrups personlige, mest økonomiske, Forhold. Forf. viser overhovedet ikke ringe Interesse for at belyse Winstrups Økonomi, unægtelig ogsaa en vigtig Side af hans Tilværelse. Jeg kan dog ikke følge Forf. i hans, vistnok delvis mod mig rettede, Bemærkning S. 264, at det var Tidens vanskelige finansielle Udvikling, som i Winstrups senere Aar forøgede hans økonomiske Interesse. Man staar sikkert her ved et dybtliggende Træk i hans Personlighed. Der kan være Grund til at minde om et Ord af Winstrup selv — i de af Forf. forbigaaede »*Pandectae sacri*« —, hvori han siger, at vi ikke maa afskrækkes fra at følge Evangeliet, »skönt vi jo af en naturlig Følelse afskyr Fattigdom og ved en med-

¹) At han dog ogsaa i sine Ligprædikener nu og da kan henfalde til Anvendelse af søgte Ordspil, viser et Sted i Ligprædikenen over Otte Thott til Næs (1656 S. 144), hvori det hedder: »hvorfor oc Gud hafver forflyttet hannem til sig self i sit ævige Rige, hvor hand nu retteligen er en aff de Totter, i det hand nu er kommen a *Tot Tot*, fra saa mange, saa mange Fristelser, Bedrøvelser oc onde Plager, ad *Tot Tot*, til saa mange, saa mange Velsignelser, Lycksaligheder, Vederqvælgelser oc gode Ting, som der ere Stierne paa Himmelen oc endda mange fleere. Hand nu sidder i Guds Rige, *inter Tot Tot*, iblant saa mange, saa mange udvalde Guds Børn, oc hellige Engle, som icke kunde tælles. Hand skal frydis oc glædis i det ævige Liff, *Tot Tot annis*, saa mange, saa mange Aar, som der ere Sandskorn paa Haffsens Baand, oc endda mange fleere Aar, det er, stedse oc ævindeligen«.

født Tilbøjelighed tilskyndes til at tragte efter Gods og samle Skatte¹.« Det er et meget sigende Sted!

Spredt rundt om i Forf.s Afhandling snart i den ene, snart i den anden Sammenhæng findes mange og rigtige Bidrag til en Karakteristik af Peder Winstrup. Der kan opstilles en lang Liste over saadanne Karakteristika. Der tales saaledes om hans »högmot och överlägsenhet« (S. 22), om »den økonomisk lagde biskopen« (S. 119), »den myndige biskopen« (S. 149), at han »tydiligen inte tålde självständiga naturer ved sin sida« (S. 168), om hans »självrådighet« (S. 175), om at han »var mycket spartansk i sin livsföring« (S. 178), at han som Visitator udmærkede sig ved »stor iver och kraft« (S. 180), at han trods sin Strenghed »på intet sätt varit någon rättshaverist« (S. 194), at det gjaldt om at vise ham »den tillbörliga vördnaden och akta sig för att göra intrång i hans rättigheter« (S. 203), om »månheten om den egna prestigen och svårigheten att glömma en liden oförrätt« (S. 237), om hans »nit, kunnande och initiativrikedom«, der dog modvirkedes af »hans impulsivitet och häftiga lynne« (S. 240), om »den energiske biskopen«, »den impulsive och hetlevrade biskopen« (S. 241) o.s.v. o.s.v. Men man savner til Slut et Par Sider, hvor de mange spredte Traade tvindes sammen til en Helhed. Naar Læseren har arbejdet sig gennem de mange Tekstsider — for slet ikke at tale om det vidtløftige Noteapparat —, melder Ønsket sig om at faa stillet et Portræt for Øje af den karakterfulde Biskop. Her lades Læseren dog i Stikken af Forfatteren og kan føle Trang til at udbryde:

Lad ham dog træde lyslevende frem, den stoute Karl, med sin straalende Begavelse, sin rige Lærdom og aandelige Elegance, Taleren og Kirkefyrsten og Diplomaten, smidig som en Damaskenerklinge. Lad os se ham i al hans

¹) Itaque, ne nos ab Evangelicæ fidei ac pietatis professione absterreamur, qvum paupertatem naturali affectu detestemur, atque, ad quærendum opes, ad colligendum thesauros, nativa inclinatione propendamus (Pandectæ II, 11).

svulmende Selvglæde og Magtbegær, i Gridskheden efter Gods og Guld, og dog trods alt en Troens og Kirkens Ridder, en forstaaende Værner om den humanistiske Dannelse, Manden, der med sin Tordenrøst kunde faa Hof og Folk til at skælve, han, der bestandig svang Tugtens Svøbe over høje og lave, og hvis utrættede Arbejdsomhed, Myndighed og Nidkærhed kun kan aftvinge Beundring. Lad os først og sidst se ham som et Spejlbillede — i en kraftfuld og pompøs Personlighed — af en hel Tidsalder, af dens Dyder og Lyder!

TILLÆG

1.

Som et lille Bidrag til Oplysning om den Interesse, hvormed man i Danmark fulgte Peder Winstrups Holdning 1658 skal nedenfor meddeles en Efterskrift til et Brev, dateret 3. Maj 1658 fra Biskop Peder Jensen Kragelund i Ribe til hans Kollega, Biskop Frands Rosenberg i Viborg¹.

Kiere Dne collega, her er udsprid nogle Vers j Byen oc fra Odense hidschickede, som D. Peder Vinstrup i Skaane schulde haffue congratulerit Kongen i Suerrige med, oc nogle andre disticha tuertimod. Dersom optimus Dn. Episcopus iche haffuer seet dem tilforn, schicker jeg dem frem med Budit bedendis, denne Dristighed motte i den beste Meening optagis. Dn. Collega haffuer vel ellers hørt, at hand er nobiliterit. Iterum etiam atqve etiam vale.

2.

For at give et Indtryk af Winstrups djærve Stil, som den oftere træffes i hans Ligprædikener, hidsættes nedenfor et Par Sider af hans Tale over *Tage Thott*, holdt i St. Peders

¹) Biskop P. J. Kragelunds Kopibog 1652—64 Fol. 98 i Ribe Bispearkiv (Landsarkivet for Nørrejylland).

Kirke i Malmø den 3. April 1658¹. Efter at have citeret Ordet fra Jesaja 57,1 om »den retvjse omkommer, oc der er ingen som legger det paa Hierte«, fortsætter Taleren saaledes²:

»Meeningen er, at naar saadanne Personer, som ret nu bleffve beskreffne, ved Døden affgaae³, da slaar de Ugudelige det saa løseligen hen i Vejr oc Vind, icke behierter det, eller lader det sig gaa til Hiertet med ringeste Medlidened, Veemodighed oc Beklagelse, icke meere end saadanne Hoffveder som Eble oc Pærer Aarligen kunde voxe paa Træer. De tør sige, naar saadan en Mand dør, Hvo moed⁴ er, hand affalder; Omendskiønt Træet udgaar, voxer der Ymper nock op igien; der er vel tilforn død een so geuff som hand, hvad ligger der mact paa, at hand er død, mand finder vel hans lige, vi faae vel en anden igien for det samme Kiøb ; der er Folck nock til i Verden; Kaldet skal vel icke staa saa længe ledigt, der skal vorde nock, som skal løbe der om ; unius corruptio, alterius generatio, den eene skal affalde, at een anden kand faa Platz etc. Naar gudfryctige oc retferdige Øffrigheds Personer hendøe, som icke vilde sige til det onde Væsen plaudite, oc icke vilde lade slemme Laster bliffve ustraffede; da fryder oc glæder sig der offver den ugudelig oc affskummede Pøbel; de rygløse oc Guds forgangne Mennisker da triumphere oc jubilere, meenendis, de da haffve vundet Spil, de da kunde gjøre hvad dennem lyster, oc hvad de icke vilde lade for Guds skyld; De tæncke at Tjden da er kommen, at ingen kand formeene dem at sætte deres Garn udi allehaande Vand, at opfiske all Fordeel, som er paafærde; Saa som det

¹) P. Winstrup, De Gudfryctiges Død ... (Ligprædiken over Tage Thott til Eriksholm), Kbh. 1666, 4°.

²) Bl. V—V 2v.

³) Taleren har i det foregaaende opstillet som (Under) Tema, hvorledes Verdens Børn og ugudelige Hob dømmes, naar »dyre, drabelige, høvyjse oc høybegaaffvede Mænd« gaar bort.

⁴) c: moden.

styrriſke Hoffvet Cleon¹ i gammel Dage lod ſig høre, der hand ſagde; Naar Vandet er rørt, da kand mand beſt komme til at fange Aal. Ja der findes oc vel ſaadanne ubluelige oc uforſkammede Folck, ſom med Løgn oc Bagtaleleſe icke forſkaane ærlige oc drabelige Mænds gode Naffn oc Rycte, naar de ligge paa Baaren oc vende Næſen i Vejret; de tør vel da med deres Fod ſtøde paa deres Ljg, om de kunde komme til der med; u-anſeet de udi deres Lijffſtjd icke torde eengang ſee dennem ret under Øyen, eller i det ringeſte bide i deres Staff, ſom mand pleyer at ſige; Ligesom det gick Hector i gammel Dage; der hand var ſlagen, da løb mange til, oc ſtunge deres Verie i hannem, ſom tilforn icke paa en fierding Mjlveys nær torde bie hannem; Hvorom den fromme Poet Homerus ſkriffver: Saaledis anſtille ſig de forhærdede oc fortredelige Verdens Børn, naar gudfryctige, nyttige oc duelige Mænd, ſom ere Lumina eller Lius i Verden døe; de haffve ſaadanne Demantiſke eller haarde oc ubevegelige Hierter, at de icke eengang ſucke der offver; i den ſted de kunde græde oc beklage ſig, naar inutilia terræ pondera, eller de, ſom ere Jordens unyttige Tynge, oc gaa andre i veyen, hendøe; eller nogen affalder aff deres Compagnie oc Selskabs Brødre, ſom kunde rase oc rutte² med dem her i Verden, det legge de paa Hiertet; der aff kunde de til Graad oc vaade Øyen; til Veemodighed oc Klagemaal beveges. Jeg tør vel ſige, at dersom de miſte en Oxe, en Hest, en Koe, en Soe, en Hund, eller en Kat, da ſkulde det gaa dem meere til Hiertet, oc da ſkulde de faſt meere bekymre, angre oc klage ſig derfore, end offver en from, gudfryctig oc drabelig Mandſ Affgang. O hiertens Haardhed oc Forhærdelſe!«

¹) I Marginen er tilføjet: Cleon apud Thyc. Turbatiſ aqviſ capiuntur angvillæ. Cleon omtales hoſ Thucydides 3, 37—41; 4, 27—39; 5, 1 ff.

²) ɔ: svire.

Præsten Hans Madsen Kyse i Ramløse og hans Hustrus Sygdom.

Af Axel Garboe.

Det 17. Aarhundrede var som bekendt et meget levende Tidsrum indenfor dansk Natur- og Lægevidenskab, og ingen anden Slægt af lærde Mænd har dengang bidraget mere end *Bartholinerne* til at føre de nye, stærke Strømninger fra Udlandet ind over Danmark. Indenfor denne Lærdomsslægt er saa igen det store Navn *Thomas Bartholin* (1616—1680)¹.

Efter en ti-aarig Studierejse i Udlandet vendte Thomas Bartholin — tøvende længst muligt og nødigt — tilbage fra Italien til sit Hjemland og blev i 1649 Professor i Anatomie og Medicin ved Københavns Universitet. En livlig videnskabelig Virksomhed og omfattende Undervisning udfoldede sig nu i det københavnske anatomiske Institut, *Theatrum anatomicum*, i »Anatomihuset«, *Domus anatomica*, der laa paa Frue Plads — dengang ved Vor Frue Kirkegaard — paa det Sted, hvor nu Porten nærmest Nørregade fører ind til Gaarden foran Konsistoriebygningen. I *Theatrum anatomicum* foretog den unge Professor Bartholin talrige Dissektioner baade af Dyr og af henrettede Forbryderes Lig. Selve Majestæten Kong Frederik III, der — som Thomas Bartholin engang udtrykte det² — var »saa god og

¹) *Axel Garboe*: Thomas Bartholin: Et Bidrag til dansk Natur- og Lægevidenskabs Historie i det 17. Aarhundrede I—II (1949—50).

²) *Thomas Bartholin*: *De medicina Danorum domestica* (1666), 60.

lærd en Konge, at en bedre ikke findes i noget Land« — overværede gentagne Gange de anatomiske Undersøgelser. Siddende i en dertil indrettet særlig Loge kunde Kongen uden at generes af nysgerrige Blikke følge Anatomernes Arbejde ved det drejelige Bord midt i Anatomisalen. Ved sin Nærværelse tog Frederik III Brodden af megen Fordom med Hensyn til Undersøgelser af døde Dyr og da særlig med Hensyn til Anatomeringen af *Menneskers Lig*. Det var efter manges bornerte Anskuelse dengang et Rakker-Arbejde, et »uærligt« Arbejde, som ingen Mand med Agtelse for sig selv kunde foretage. Den unge Thomas Bartholin, der kom hjem fra Udlandet ivrig efter at drive normal- og patologisk-anatomiske Studier, som han var vant dertil i fremmede Lande, mærkede snart, at saa let gik det ikke i den lille By København. Han havde sikret sig Myndighedernes Tilladelse til at foretage Obduktion af Patienter, som døde i deres Hjem, og forsaa vidt de Paarørende tillod det. Men dette lod sig kun foretage i al Hemmelighed. »Afskrækket af Kællingesnak og Protester«¹ kunde en Obduktion kun foretages nu og da, og uden at for mange vidste noget derom. »Hvem vil nemlig udsætte sig for Mængdens Spot, naar en Is af Mistillid og Uvilje først skal brydes«.¹ Man ser da ogsaa, at dengang da Thomas Bartholin i Foraaret 1654 satte Kronen paa Værket af den lange Række Undersøgelser over de hidtil ukendte Lymfekar, maatte han ligefrem snige sig til i al Hemmelighed at aabne Liget af en fattig norsk Skrædder, som var død af Lungetuberkulose.² Udenfor Døren til den fattige Stue i en af Københavns snævre Gader, hvor Nordmanden var død, blev et Par Koner fra Huset sat paa Vagt. Utaalmodigt skyndede de paa: nu maatte Anatomerne virkelig se at blive færdige med deres Arbejde . . . der kunde komme nogen og opdage, hvad her gik for sig.

¹) *Thomas Bartholin: De anatome practica consilium* (1674), 11f. — Dansk Oversættelse i *Ugeskrift for Læger* (1919), 95f.

²) *Thomas Bartholin: Vasa lymphatica in homine* (1654), 9f. — Dansk Oversættelse i: *Klassisk Dansk Medicin III*(1940), 371f.

Man forstaaer paa Baggrund af dette, hvor stor en Tjeneste Kong Frederik III gjorde den anatomiske Videnskab med at overvære Thomas Bartholins Dissektioner i *Theatrum anatomicum*. Kunde selve Kongen være tilstede — har mange ræsonneret — saa behøvede ingen anden at undse sig eller vende sig med Afsky fra dem, der drev anatomiske Studier.

Der var stor Tilstrømning til Thomas Bartholins Forelæsninger og anatomiske Demonstrationer, og det var ikke blot Studenter, som vilde være Læger, man fandt iblandt Tilhørerne. Ogsaa mange, der senere blev Præster eller andet, benyttede en Del af deres Studietid i København til at faa et Indblik i Anatomien og høre den berømte Bartholin.

Blandt de Studenter, der senere genfindes som Præster ude i Landet, var ogsaa *Hans Madsen Kyse* eller, som han efter Datidens lærde Skik latiniserede sit Navn: *Johannes Matthiæ Chiusius*. I 1644 var han bleven Student fra den lærde Skole i Roskilde¹. To Aar senere findes hans Navn iblandt de 34 unge Mænds, der den 5. Maj 1646 blev Baccalaurer².

Hans Madsen Kyse var af sjællandsk Præsteslæggt, Dattersøn af Præsten Hans Pedersen Kyse (1547—1619) i Karlslunde mellem Roskilde og Køge³. Denne stammede fra Landsbyen Kyse, ti Kilometer N.V. for Næstved, og maa have været en myndig Mand, idet han nægtede at gifte sig med sin Formands Enke som Betingelse for at faa Kaldet i Karlslunde-Karlstrup³ og fik Kongens Medhold i

¹) *S. N. J. Bloch*: Bidrag til Roskilde Domscoles Historie IV (1846), 4. — Kjøbenhavns Universitets Matrikel. Udgivet af *S. Birket Smith* I (1890), 183.

²) Kjøbenhavns Universitets Matrikel I (1890), 199. — *H. F. Rørdam*: Magistre, creerede ved Kjøbenhavns Universitet fra Reformationen indtil 1660 (Personalhistorisk Tidsskrift 1. R. IV, 241).

³) *Valdemar Mortensen*: Præsterne i Karlslunde-Karlstrup, Tune Herred, Københavns Amt, Roskilde Stift. (Præstehistoriske Samlinger I (1933), 313f.) — *C. Reiersen*: Et Præstevalg i Karlslunde 1657 (Ny Kirkehistoriske Samlinger VI (1872—73), 185f.).

dette¹. Hans Ligsten findes endnu i Karlslunde Kirke², visende en kraftig Skikkelse med stort, tvedelt Skæg, der maa have været kendt viden om paa Egnen, idet det nævnes i den bekendte Trolddomshistorie »Køge Huskors«². Hans Madsen Kyse havde bl. a. en Datter, *Anna* (1600—1652), som blev gift med hans Eftermand *Mads Johansen Vessel* (Rømmersløff)³, der døde i 1657. Der var ogsaa flere Sønner, deriblandt *Hans Madsen Kyse*. Iøvrigt møder man ikke saa sjældent Navnet Kyse baade i Præste- og Skolekredse og som Haandværkeres Navne i det 17. Aarhundrede⁴, uden at det dog derfor er sikkert, at de paagældende alle var i Slægt med hinanden.

¹) *Holger Fr. Rørdam*: Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1570—90. Ny Kirkehistoriske Samlinger 4 (1867—68), 392f.: Menige Sognemænd wdi Kalslunde och Kagstrup Sogner finge breff at schulle annamme Her Hans Kiusse till theris Sogneprest... (21. Aug. 1577).

²) Gefgivet i *Vald. Mortensens* Afhandling i: Præstehistoriske Samlinger I (1933), 315, hvor ogsaa Henvisningen til »Køge Huskors« findes.

³) *Mads (Matthias) Johansen Vessel* (f. c. 1592) efterfulgte Hans Pedersen Kyse i Karlslunde-Karlstrup 1619. (*Wiberg*: Alm. Dansk Præstehistorie II (1870), 67). *Hans Pedersen Kyse* var 2 Gange gift: 1. med *Maren Andersdatter*, som døde i 1581, 2. med *Dorthe Nielsdatter*, som døde i 1619, 17 Dage før han selv. Med hvem af disse, han havde Datteren *Anna*, kan ikke oplyses.

⁴) *Knud Madsen Kyse* (1621—1652), Søn af Mads Johansen Vessel i Karlstrup, var fra 1646 Kantor og Hører ved Domsolen i Roskilde (*S. N. J. Bloch*: Bidrag til Roskilde Domscoles Historie II (1843), 38, IV (1846), 4. Sml. ogsaa Præstehistoriske Samlinger I (1933), 317). Som Hører i Roskilde nævnes ogsaa en *Poul Hansen Kyse* (*Ehrencron-Müller*: Forfatterleksikon V (1927), 27f.). *Herman Madsen Kyse*, Søn af Mads Johansen Vessel i Karlstrup, nævnes (1657) i en Strid om Embede (Ny Kirkehistor. Samlinger VI, 85f. — Præstehistoriske Samlinger I, 317, med Litteraturhenvisninger). En *Jens Kyse* (*Janus Kysius Sædlandus*) døde i 1653 som Pæst paa Bornholm (*C. Th. Christensen*: Uddrag af Aaker Kirkebog 1651—82. — Kirkehistoriske Samlinger 4. R. 1 (1889—91), 457, 466, 477). Mads Johansen Vessels Døtre blev gift med Præster. — En kgl. (Skibs)Tømmermand *Ole Hansen Kyse* boede paa Svenskekrigens Tid i København (Mikkalbryggersgade), og paa samme Tid fandtes der en Snedker *Rasmus Kyse* i Studiestræde (*E. Marquard*: Kjøbenhavns Borgere 1659 (1920), 36, 102, 105). — Skibstømmermanden Ole

Omkring 1649 træffes Hans Madsen Kyse som Alumne paa Valkendorffs Kollegium. Og nu er det, at hans Livsvej for første Gang krydser Thomas Bartholins paa Medicinens Omraade, denne Gang indenfor Teorien. Senere skulde de to mødes i hvert Fald endnu een Gang, og da under de alvorligste Forhold, hvor det skulde vise sig, hvad Lægekunsten formaaede i Praksis overfor den med Rette frygtede Kræft-Sygdom.

Efter Tidens Skik, og som han var forpligtet dertil, holdt Thomas Bartholin anatomiske og medicinske *Disputereøvelser*. Et lille latinsk Skrift om et Emne fra denne Fagkreds blev trykt og forelagdes under Professor Bartholins Forsæde med en eller anden Student som *Respondens*. Og saa disputeredes der herover. Det gik til under meget højtidelige Former, naar *medici* disputerede paa Thomas Bartholins Tid¹. I et lille Taarn over det store Auditorium (*Auditorium maius*) ringedes der sammen med en Klokke. Saa strømmede lærde *Doctores* og *Magistri* saavel som almindelige *studiosi* til, og der kom ogsaa forskellige Rangspersoner udenfor den akademiske Stand. Det kunde hænde, at selve Majestæten traadte ind i Auditoriet, ledsaget af Universitetets Kansler. Kongen havde sin egen Stol »med glar Vinduer paa«, vel en Art halvlukket Kongeloge, og Kanslerens Stol var i Auditoriets nederste Ende ved den østre Side. Naar saa alle var bragt til Sæde efter Rang og Stand, og Disputereøvelsen begyndte, aabnedes Dørene for et Skab, »hvor udi der er at see, for alle oc hver / it *Schilleton*, som er it gandske Menniske med sine Lemmer oc Been / uden Kiød oc Hud«. Knoglerne var samlet med Messingtraad, og Skelettet saa man »staaendes ret ofver Enden, med en Spade udi Haanden«¹.

Hansen Kyses Søn, der var Murmester, fik i 1707 Afslag paa en Fordring paa 72 Kurantdaler, som han mente tilkom hans afdøde Faders Bo (Kgl. Resolution af 29. Juli 1707). (Rigsarkivet).

¹) *Jens Lauritsøn Wolf*: *Encomion Regni Daniae*, Det er: Danmarckes Rjges Loff / oc... Beskriffvelse (1654), 347.

I Efteraaret 1649 begyndte Thomas Bartholin en Række anatomiske Disputereøvelser, ialt 18, i Tilslutning til de anatomiske Demonstrationer han havde afholdt forud. Begyndelsen blev gjort med en Disputats over Menneskelegemets Hud¹. I sin Indledningstale² sagde Thomas Bartholin, at det lille Skrift var forfattet af »den særdeles lærde og begavede *Kyse (Chiusius)*«. Det er dog nok tvivlsomt, om dette skal tages i bogstavelig Forstand. Sandsynligvis har Studenten udarbejdet Skriftet under Vejledning af Bartholin. Men i hvert Fald optraadte da Hans Madsen Kyse den Decemderdag i 1649 ved en af de anatomiske Disputereøvelser som den, der — paa Latin naturligvis — blev adspurgt og skulde gøre rede for Hudens Anatomi. Aaret efter disputerede han om de mandlige Kønsorganer³ — en Disputats, der foranledigede Thomas Bartholin til at forudskikke nogle kraftige Formaninger om at overvære den med det rette Sind. Vellystninge (*Epicuræi*) vil ikke være ønskelige ved denne Disputats. »Vi venter kun, at besindige og roligt dømmende Mænd og Ynglinge deltager«.

Som Kontubernal paa Valkendorffs Kollegium havde Hans Madsen Kyse en fynsk Student, *Niels Jørgensen West* (Nicolaus Georgi Westius) fra Middelfart. Ogsaa denne unge Mand har fulgt Thomas Bartholins anatomiske Undervisning og deltog i hans Disputereøvelser. Den 13. Februar 1650 var Niels Jørgensen West Respondens under Bartholins Forsæde ved en Disputereøvelse om Nyrerne⁴. I den lille trykte Bog læser man et fransk Digt af *Johannes M. Chiusius* til »*mon cher compagnon de chambre & de table*»:

¹) *Thomas Bartholin*: Collegii anatomici disputatio I (1649). Selve Skriftet er tabt, kun Titlen kendes.

²) *Thomas Bartholin*: Orationes varii argumenti (1668), 73f., dateret d. 12. Decemder 1649.

³) *Thomas Bartholin*: Collegii anatomici disputatio IX De membris genitalibus virilis sepus (1650) .

⁴) *Thomas Bartholin*: Collegii anatomici disputatio septima De renibus et his incumbentibus capsulis atrabiliaris (1650).

... Puisque vous servir à moy soit convenable,
 Mon cher compaignon de chambre & de table,
 Je le feray, de bon affection
 Selon mon gré, & du temps condition.
 Vous avez escrit des reines nature
 Avec beaucoup de science & de cure

— — —
 Perseverez en portant des fruits meurs
 ... og saaledes videre.

Hans Madsen Kyse blev Præst i Nordsjælland, først (1650) Kapellan hos Sognepræsten i Ramløse-Annise (Frederiksborg Amt)¹ *Saxe Jensen*, og ved dennes Død i 1651 Sognepræst sammesteds¹. Samme Aar, den 13. Mai 1651, creeredes Hans Madsen Kyse sammen med 17 andre til Magister². Biskop, Professor theol. *Hans Svane*, som var det Aars Rektor, udstedte, som Skik var, et latinsk Program³ i Anledningen, og der disputeredes d. 10. Mai 1651 paa Universitetet om Palæstinas Geografi⁴ under Forsæde af Professoren i Historie og Geografi *Peder Spormand*.

Hans Madsen Kyse skal have været gift to Gange; men den første Hustrus Navn kendes ikke¹, og det er maaske tvivlsomt, om dette første Ægteskab i det hele taget har eksisteret. Men som saa mange unge Præster i Datiden ægtede nu ogsaa Hr. Hans i Ramløse sin Formands Enke, *Kirsten Jensdatter Bircherod* og satte sammen med denne et Æreminde i Kirken for *Saxe Jensen*, der berømmes i

¹) S. V. *Wiberg*: Almindelig Dansk Præstehistorie II (1870), 574.

²) *H. F. Rørdam*: Magistre creerede ved Kjøbenhavns Universitet fra Reformationen indtil 1660 (Personalhistorisk Tidsskrift 4 (1883), 241).

³) Rector Regiæ Academiæ Hafniensis *Johannes Svaningius*... *Lecturis Salutem &c.* Hafn. 12. Maji 1651.

⁴) *Chorographica hæc qvibus Palæstina leviter adumbratur pro impetrandis honoribus, qvas Magistrales vocamus, Præside Petro Spormand*, 10. Maji publico propugnabunt ac defendunt... [18 Navne, deriblandt: Dn. *Johannes Matthiæ Chiusius*, *Ecclesiarum Ramløse & Annise Pastor*] Hafn. 1651.

Tidens svulstige Stil bl. a. for hans Oprettelse af et — siden 1723 forsvundet — Legat¹.

Kirsten Jensdatter var Datter af Sognepræsten i Birkerød *Jens Hermansen* (1588—1657), Stamfader til den bekendte *Bircherod'ske* Slægt². Blandt Birkerød-Præstens Børn var flere Sønner, som blev lærde Mænd, saaledes Professor Dr. theol. *Jens Jensen Bircherod* (1623—1686) i København og Professor Dr. *Jacob Jensen Bircherod* (1624—88) i Odense. Af Døtrene blev *Dorthe (Dorothea) Jensdatter Bircherod* (død 1705) gift med sin Faders Eftermand, den fra Svenskekrigene bekendte, senere Biskop i Viborg *Henrik Thomsen Gerner* (1629—1700), hvis Lænker den Dag i Dag ses i Birkerød Kirke. En Søn, *Christian Jensen Bircherod* blev (1653) Præst i Karlebo, hvor han blev dræbt af en svensk Soldat 1659³. Magister Hans Madsen i Kyse Ramløse kom saaledes ved sit Ægteskab ind i et kultiveret Præstegaardsmilieu. Paa et Epitaf i Birkerød Kirke, opsat 1646, ses Jens Hermansen med sine tvende Hustruer og 11 Børn, deriblandt ogsaa *Kirsten Jensdatter Bircherod*⁴. Hr. Jens i Birkerød kom ikke til at opleve de bevægede Dage i Svenskekrigen, idet han døde den 5. Januar 1657⁵. Men Præsteparret i Ramløse har gennemlevet al den Nød og Ulykke, der i disse Aar ramte Danmark og deres allernærmeste.

I 1661 var Hans Madsen Kyse bleven Provst i Holbo Herred ligesom hans Formand, Saxe Jensen havde været det⁶, og der hengik nu et Tiaar uden at større Begivenheder

¹) *S. N. J. Bloch*: Bidrag til Roskilde Domscoles Historie 3. Hefte (1844), 17. — *Holger Fr. Rørdam*: Præsten Saxe Jensen Eiby's Optegnelser (Ny Kirkehistoriske Samlinger I (1857—59), 149f.). Optegnelserne findes paa det Kongelige Bibliotek i København (Thott'ske Samling Nr. 100, 8°). — *Hofman's* Fundatser VII, 157—58. — *Niels Stenfeldt*: Fra Holbo Herred (Fra Frederiksborg Amt. Aarbog 1922, 141f.).

²) *Albert Fabritius* i: *Bricka*: Dansk biogr. Lexikon III (1934), 115.

³) Kh. Saml. 6. R. III, 1—8.

⁴) *E. F. S. Lund*: Danske malede Portrætter IX (1903), 42.

⁵) *Wiberg*: Alm. Dansk Præstehistorie I (1870), 167.

⁶) *Wiberg*: Alm. Dansk Præstehistorie II (1870), 574.

er optegnet. Men i Begyndelsen af 1670'erne kom alvorlig Sygdom til Huse, idet Ramløse-Præstens Hustru viste sig at være angrebet af Kræft i Brystet. Det Tidspunkt vilde snart komme, da Valget maatte staa i mellem en pinefuld langsom Død eller en Operation, der vilde blive foretaget uden Bedøvelse af nogen Art og med skæbnesvangre Komplikationer som en nærliggende Mulighed, fordi man ikke kendte til antiseptiske eller aseptiske Forholdsregler.

Forstaaeligt nok tøvede Patienterne længst muligt med at lade sig operere. Som en sidste Udvej, naar alt andet Haab var udelukket, valgte man Kirurgen, idet man vel har ræsonneret som en af *Thomas Bartholins* Patienter, den lollandske Adelsdame *Elisabeth Lunge*; hun lod sig i Sommeren 1658 operere for en Kræftsvulst i Brystet, »fordi hun hellere vilde dø under Kirurgens Hænder end henslæbe Livet under daglige Lidelser«¹.

Hans Madsen Kyses Hustru søgte Raad hos Professor Thomas Bartholin, den højt ansete Læge med det fine Klientel. Har denne endnu kunnet huske hendes Mand som Studenten, der disputerede over anatomiske Emner? Vi ved det ikke. Men i Thomas Bartholins Karakter var der et Drag af Trofasthed og venlig Imødekommen overfor dem, han engang havde haft med at gøre. Og Ramløse-Præsten havde i hvert Fald visse Forudsætninger for at forstaa Situationen, som den var.

Der var ikke andet at gøre end at forsøge et kirurgisk Indgreb². Hele højre *mamma* var angrebet af Kræft og ulcereret, ligesom der var Glandelsvulst og Smerter i højre Arm. Kun var Thomas Bartholin og den kongelige Livkirurg *Philip Hacquart*³, der skulde udføre Operationen — en *Doctor medicinæ* opererede ikke selv — noget i Uvished om, hvorvidt Kræftsvulsten burde fjernes paa een Gang

¹) *Thomas Bartholin*: *Historiarum anatomicarum & medicinalium rariorum centuria V—VI* (1661), 185f.

²) *Thomas Bartholin*: *Sectio carcinomatis mammæ* (*Acta medica & philosophica Hafniensia* Ann. 1671 & 1672 (Hafn. 1673), 58f.).

³) *K. Carøe*: Livkirurg Philip Hacquart og hans Sonner (*Personalhistorisk Tidsskrift* 7. R. 5 (1921), 150f.).

eller ved to Operationer, en større og en mindre. Der var den Mulighed først at foretage et mindre Indgreb paa Svulsten i Armen og derefter i anden Omgang fjerne selve den store Kræftsvulst i Brystkirtlen. Men dels var man klar over, at den mindre Operation vilde være vanskelig at udføre paa Grund af de mange Blodkar paa dette Sted, og dels var man bange for, at Patienten skulde afslaa at underkaste sig en større Operation kort efter en meget smertefuld mindre. Derfor besluttede Thomas Bartholin og Kirurgen at fjerne den store Kræftsvulst i Brystet først og saa se, om dette ikke ogsaa vilde faa Svulsten i Armens Kirtler til at fortage sig.

Operationen blev vistnok foretaget i København. Og da først Beslutningen var taget, viste Patienten et beundringsværdigt Mod. »Uforfærdet underkastede hun sig Operationen«, skriver Thomas Bartholin¹.

Man har en samtidig Skildring² af, hvordan det gik til ved et saadant kirurgisk Indgreb. I et Værelse ved Siden af det, hvori Operationen skulde foregaa, blev der tændt en aaben Ild til at gløde de Brændejern, der skulde være parat til at standse Blødningen fra Operationssaaret, dersom Blodet ikke lod sig standse paa anden Maade end ved at brænde Saarets Rande med glødende Jern. Saavidt muligt skulde Patienten forskaanes for at se noget til disse uhyggelige Forberedelser. Den kræftsyge Kvinde, der skulde opereres i Brystet, blev anbragt paa en Seng, indhyllet i Linklæder og støttet af Puder. Lægerne og Kirurgen bad hende blot være ved godt Mod. Præsten, som ogsaa var tilstede ved en saadan Lejlighed for at bistaa den Syge, hvadenten det gik imod Liv eller Død, bad sammen med alle de tilstedeværende en Bøn for Patienten — og saa skred Kirurgen til Værket. Med sin ene Haand fattede han

¹) *Thomas Bartholin*: Sectio carcinomatis mammæ (Acta medica & philosophica Hafniensia Ann. 1671 & 1672 (Hafn. 1673), 58f.).

²) *Thomas Bartholin*: Historiarum anatomicarum & medicinalium rariorum centuria V—VI (1661), 185f.

om den kræftsige Brystkirtel og fjernede med et eneste rask Snit saavel denne som Kræftsvulsten. Saadan gik det til, da den ovennævnte *Elisabeth Lunge* blev opereret, og paa samme Maade er det sikkert gaaet til, da Ramløse-Præstens Hustru underkastede sig en Kræft-Operation i sit ene Bryst.

Operationen lykkedes, og Saaret lægtes uden alvorligere Symptomer. Glandelsvulsten i Armhulen svandt lidt efter lidt.

Da alt var veloverstaaet, holdt Hans Madsen Kyses Hustru sin Kirkegang og takkede Gud for sin Helbredelse. Derefter blev der fejret et prægtigt Gæstebud, hvortil man indbød Lægerne, Kirurgen og den Præst, der havde staaet ved Patientens Side i den strænge Stund. Under Musik og Sang holdtes der Glædesfest. Læger og Kirurger lønnedes rigeligt for deres Arbejde, »hvorefter Patienten glad vendte hjem til sin Mand«¹.

En ældre juridisk Student, *Iver Nielsen Hertzholm* (f. 1635) fra Hørsholm (hvor hans Fader var Fiskemester) benyttede Lejligheden til at skrive et Digt², formodentlig i den Hensigt at opnaa et Gratiale fra den lykkeligt helbrede og hendes Mand. Et Par Aar i forvejen (1670) havde han gjort det samme, da Griffenfeld holdt Bryllup med sin pur-unge Brud. I et »spøgefuldt-alvorligt« — *joco-seria* — latinsk Digt³ drøftede Iver Nielsen det Spørgsmaal, om det bør tillades Læger at gifte sig. Desværre er Digtet i Anledning af Ramløse-Præstens Hustrus Helbredelse gaaet tabt, eller maaske blev det aldrig trykt. Det kunde maaske ellers have givet interessante Oplysninger og vilde i hvert Fald have været et lille karakteristisk Træk i Tidsbilledet.

¹) *Thomas Bartholin*: Sectio carcinomatis mammæ (Acta medica & philosophica Hafniensia Ann. 1671 & 1672 (Hafn. 1673), 58 f.).

²) *Ehrencron-Müller*: Forfatterlexikon IV (1927), 53 f.

³) *Iver Nielsen Hertzholm*: Joco-seria ad quæstionem an medici ad nuptias admittendi sint? Petro Schumachero festo suo conjugii oblata (1670) (Universitetsbiblioteket, København).

Et Par Aar senere (d. 29. Decbr. 1674) var der Bryllupsfest i Ramløse Præstegaard. Den Dag »hafde *Christian Falk*, Told-Camerer ved Øresund, Bryllup i Ramløse med *Anna Christina Kyse*, M. Hans Kysis, Pastoris Ramlosiensis et Holboensis Præpositi Datter«¹. Og Dagliglivet gik videre i Præstegaarden. Et lille Glimt deraf giver Optegnelserne vedrørende Uddelingen af den helbredende Helene Kildes Blokpenge, hvori bl. a. ogsaa Provsten Hans Madsen Kyse deltog endnu i 1675².

Ramløse-Præstens Hustrus, Kirsten Jensdatter Bircherods Helbredelse for Kræftsvulsten blev varig. Hun overlevede sin Mand, som døde de. 29. April 1688³, i 8 Aar og døde i Ramløse Præstegaard d. 25. September 1696⁴.

¹) Uddrag af Biskop *Jens Bircherods* Dagbøger 1658—1707. Ved *H. Hjorth Nielsen* (Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. VI, 240).

²) *Erh. Qvistgaard*: Helene Kilde Blokkes Penges Uddeling fra An. 1666 till Anno 1782 (Fra Frederiksborg Amt (1936), 100f., 105).

³) *Wiberg*: Alm. Dansk Præstehistorie II (1870), 574.

⁴) Uddrag af Biskop *Jens Bircherods* Dagbøger (Personalhistorisk Tidsskrift 9. R. II, 156). Desværre opgiver Bircherod ikke Kirsten Jensdatters (Hans Kyse's Hustrus) Alder, og Ramløse Sogns Kirkebog fra det paa gældende Aar er gaet tabt.

Jeg benytter Lejligheden til at takke Overarkivar Dr. theol. *Bjørn Kornerup* for Henvisning til personalhistorisk Litteratur.

Peder Laursens »Brevbog«.

Af H. Hegnsvad.

Peder Laursens »Brevbog«, hvoraf den første del bringes på de følgende sider, er en samling kopier af breve med religiøst indhold, som Peder Laursen, der var en af lederne inden for opvækkelsen i Horsens-Vejle-egnen o. 1800, har skrevet og sendt, dels til nogle af de opvakte på egnen, dels til forskellige andre, såsom pastor Bang, Nr. Vilstrup, N.F.S. Grundtvig og biskop Andreas Birch i Århus. Brevene er fra årene 1809—16, dvs. netop de år, da opvækkelsen kom ind i en krise, der medførte, at »de opvakte« (sådan benævnedes de sig selv) blev delt i to partier, der stod ret skarpt over for hinanden. Det ene parti, der blev ledet af Mathias Nielsen, Ikjær, Hans Nielsen, Korning, samt to-tre sværmeriske kvinder, kom snart ind i den kamp mod øvrigheden, som varede til 1820, ja på en måde blev fortsat til 1839. Peder Laursen blev leder af det andet parti, der holdt sig fri af sværmeriet, og han kæmpede længe mod dette og for at bevare enheden mellem alle de vakte. Hans breve giver os for det første et tydeligt indtryk af uenigheden mellem de opvakte, og dernæst viser de os en kristendomsopfattelse, som især noget senere blev karakteristisk for »de stærke jyder«. Det er heri »Brevbogen« værdi består. Disse breve er jo omtrent de eneste kilder, vi har bevaret fra de opvakte selv.

»Brevbogen« har været i familiens eje, indtil den i 1879 blev overdraget L. Koch til opbevaring på et offentligt

bibliotek. Den har siden beroet på Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Samling, 382 m, 8°).

Før vi går over til selve brevene, må vi, for at kunne forstå dem, kende lidt til forf. og hans forhold til opvækkelsen. En del almindeligt stof om »de stærke jyder« må forudsættes bekendt¹. Kilderne til følgende indledning udgør først og fremmest »Brevbogen«, Peder Laursens: »Et ufuldkommen Sang-Offert«, trykt i Haderslev 1804, og L. Schrøder: »Peder Laurssen Fredensbjerg«. I Schrøders bog er nedskrevet en del mundtlige overleveringer, som er meddelt forf. af Peder Laursen's familie. Den må derfor i visse dele betragtes som primær kilde. Mine oplysninger om personer er hentet fra kirkebøger o. lign. Iøvrigt vil kilderne fremgå af noterne.

Peder Laursen blev født 1763 (døbt 27/9) i Kleis, Rårup sogn, som søn af gårdmand Laurs Madsen (f. ca. 1723) og hustru Birthe Marie Pedersdatter (f. ca. 1726). Forældrene blev gift 12/2 1751 og havde foruden sønnen Peder endnu en søn, Mads Laursen, der senere havde en gård i Kleis — formodentlig fødegården — samt en datter, Maren, der blev gift med gårdmand Jens Jørgen Jakobsen, Kleis. Om Peder Laursen fortælles det, at han var en særdeles rask karl, der kunne danse som den bedste. Da hans ældre bror (Mads) havde bryllup, gik han for borde, og det var han nok udmærket til². Hvordan gik det nu til, at Peder Laursen blev opvakt? Hverken hans forældre eller skolelæreren, Mads Andersen, var opvakte, og Peder Laursen siger i sit brev til Grundtvig i 1813: »Her i denne egn har

¹) Man kan læse herom i: Kh. Saml. 3. R. II, 523—61; 3. R. III, 610—37; 6. R. II, 160—87; 6. R. V, 1—26. Jydske Saml. 4. R. V, 1—41. L. Schrøder: »Peder Laurssen Fredensbjerg« (Nord. Maanedsskr. 1879 II) (citeres: L. Schrøder: P. L. F.).

²) L. Schrøder: P. L. F. s. 6.

Gud ved sit ord og aand i en tid af 24 aar, men især fra dette seculi begyndelse, uden hjælp af læreembedet, opvakt vidner...«¹ (Sognepræsten i Rårup, provst Peder Brøchner, var rationalist). Det citerede sted må sikkert forstås sådan, at Peder Laursen blev opvakt i 1789, altså da han var 26 år gl., og man ved iøvrigt ikke andet derom, end at der var en husmand i Kleis, han søgte til for at blive styrket i troen.

Peder Laursen har i 1789 været omtrent den eneste opvakte i sit sogn. Hvorfra har han da sin opvækkelse? Brødremenigheden synes ikke at have haft tilhængere i Rårup og nærmeste sogne i årene omkring 1800. Og dens emissærer ses ikke at have besøgt disse sogne på den tid. Det er rigtigt, at Peder Laursen's skrifter viser kendskab til og tildels afhængighed af herrnhutismen²; men det må fastslås som overvejende sandsynligt, at han ikke har sin opvækkelse fra denne bevægelse, hvilket heller ikke er sandsynligt efter denne bevægelses arbejds metode. Hans kendskab til herrnhutismen må altså være af senere dato og skriver sig sikkert fra læsning af herrnhutiske bøger.

Om hans opvækkelse kan man få et lille indtryk af den første sang i »Sangoffer«, og det er sikkert det nærmeste, vi kan komme det. Det hedder i et vers³: »Du da oprejste mig igjen Af Sygdom, skjønt jeg som forhen I Synden havde hjemme; Da Svagheden svandt af mit Blod, Strax Verdens Lysters Ulmerod, Udbrød af hver en gjemme; Alt var Da rar, Af stor højde, og fornøjde, Naar det ikke Til mig selv og Gud vil skikke.« Og i næste vers: »Men gode Gud, o Kjerlighed! Dit Naades-Kald holdt daglig ved, Og ville ikke slippe, Skjønt jeg var haard som Steen og Staal, At fylde Lystens Syndemaal, Det ville jeg ej glippe . . .«

Disse vers må forstås sådan, at en sygdom, Peder Laursen har gennemgået, har talt alvorligt til ham om at få sin

¹) L. Schrøder: P. L. F. s. 41.

²) Jydske Saml. 4. R. V, 7.

³) »Sangoffer« s. 38 ff.

sag med Gud i orden. Peter Larsen Skræppenborg giver en definition af, hvad det vil sige at være opvakt, som passer godt ind her: » . . . for deres Skyld som ikke forstaar, hvad jeg mener med opvakt, vil jeg blot sige, det er da, der begyndte at vaagne en indvortes Bekymring i mit Hjerte for, at jeg kunde blive salig, eller rettere sagt, at det kunde gaa mig vel efter Døden, og at min Sjæl kunde frelses fra den evige Død og Fordømmelse, som jeg da kom til at fornemme, der en Gang vilde ramme mig for mine Synders Skyld, hvis jeg ikke blev et andet Menneske . . .«¹.

Netop sådan har Peder Laursen haft det under sin sygdom. Men da han bliver rask, forsvinder disse tanker, og han fortsætter sit liv uforandret som før. Men senere har han fået flere kald fra Gud, indtil Gud tilsidst er blevet ham for stærk. — At Peder Laursen betragtede ydre tilskikkelser som nådeskald fra Gud, har vi et bevis på i brev II. — Og nu kan han synge: »O Lov og Priis til evig Tid! Treenig Gud Jehova blid, Som lod dig ikke trætte; Men fra slig Trældom drog mig ud, At kjende, elske dig min Gud, Og Tillid til dig sætte, . . .«

Peder Laursen var i 1787 endnu hjemme hos faderen i Kleis, og han har måske været hjemme, indtil han den 10/7 1795 blev gift med Maren Jensdatter. Hun er født i Nøttrup i 1767 (døbt 25/10) som datter af gårdmand Jens Jacobsen og Kirsten Hansdatter (der er gift 22/8 1767). Af en ansøgning til kongen af 11/12 1814 fremgår det, at Peder Laursen og hans hustru da beboede en enligt beliggende udflyttergård på Nøttrup mark, og at de selv i 1797 havde flyttet gården ud på marken. Forholdet er vistnok dette, at Peder Laursen og Maren Jensdt. i 1795 overtog hendes fødehjem i Nøttrup. Jens Jacobsen var da død, og der findes skøde fra Jens Jacobsens enke, dateret 11/6 1795. To år senere har de da flyttet gården fra byen ud på Nøttrup mk. og selv givet den navnet »Fredensbjerg«. I

¹) O. P. H. Larsen: »Vejledning til Bedømmelse af »Vejledning til Bedømmelse om Opvækkelsen i vore Dage« s. 22.

ægteskabet var der fem børn: Laurs, f. 15/10 1797 (død 2/8 1850 ugift), Jens, f. 14/2 1799, var gift og overtog i 1829 gården, hvor han døde 10/8 1882, Birthe Marie, f. 1801, Kirsten, f. 16/12 1802 (d. 4/12 1877 ugift), Jacob, f. ca. 1805.

Da Peder Laursen i 1789 blev opvakt, har han som nævnt ikke haft mange ligesindede. Derimod ved vi, at der o. år 1800 var en lille flok i Rårup og Nebsager sogne, der sluttede op om ham. Det var et kendetegn for de opvakte på den tid, at de var ivrige efter at vinde andre, og Peder Laursen udtaler sig flere gange om, at troen og den deraf følgende helliggørelse viser sig »i Kierlighed til Gud, som kiendes best af lydighed I. S. 15,12 til Næsten, som kiendes i Omsorg for al hans Lyksaligheds fremme.«¹ Og i »Sangoffer«s indledning siger han, at den anden hensigt ved sangenes udgivelse »var Næstens Lyksalighed at fremme«²; thi »vi driver paa en alvorlig og nøjagtig Christendom hos andre, mere end det almindelige Hyklerie vel vil tillade . . .«³ Af brevet til G.M.J.D. (se brev II) får vi et indtryk af, hvor alvorligt Peder Laursen har taget denne omsorg for næsten, og der har været adskillige i Rårup s., der skyldte ham deres opvækkelse. I sin iver for at missionere i sognet veg Peder Laursen ikke tilbage for at irettesætte sin sognepræst, provst Brøchner. Den 20. jan. 1800 sendte han denne et langt brev⁴, hvori han bekyldte provst Brøchner for, »at han opholder baade sig selv og Menigheden i ubodfærdighed ved Levnet og Lærdom«. En afskrift af dette brev sendte provsten til biskop H. F. Janson i Århus,⁵ og det bevirkede, at provsten ifølge cancelliskrivelse af 15. maj 1802 fik bevilget fri proces mod Peder Laursen⁶.

¹) Brev VII.

²) »Sangoffer« s. 6.

³) »Sangoffer« s. 23.

⁴) Bjerre-Hatting herreders justitsprotokol, kopibogen s. 69 ff.; brevet fylder her ialt 19 foliosider.

⁵) L. Schrøder: P. L. F. s. 7.

⁶) Dsk. kanc. 1. depart. brevbog 1803 I nr. 534.

Under vidneafhøringen i retssagen bliver det udtalt af et vidne, »at de, som kaldte sig de opvakte i sognet, var Peder Laursen og de, som søgte hans læreregler«. Andre vidner udtaler, at de regner Peder Laursen som formand for de opvakte, til hvilke hører Peder Frandsen af Kragborre, Claus Pedersen, Ikjær, Birthe Marie Rasmusdt., Ravnholt, Rasmus Sørensen, Brunsvang og Karen Marie Thomasdt., alle af Rårup sogn, samt Rasmus Hansen af Nebsager sogn. I Fallesens teol. månedsskrift (1805 II s. 121—38) skrev provst Brøchner om »sværmeriet, som i Rårup havde sine fleste tilhængere, hvor formanden Peder Laursen bor«. Om retssagen se iøvrigt ovennævnte artikel, hvor domspræmisserne er aftrykt, jvf. L. Schrøders bog s. 8 ff. Sagen endte i 1803 med, at Peder Laursen blev idømt en bøde, som med sagsomkostninger beløb sig til ialt 110 rd., en ikke ubetydelig sum, som det faldt Peder Laursen svært at betale. Samtidig med denne retssag var der en anden retssag mellem Jens Andersen¹, der da tjente i Hornsyld i Nebsager sogn, og kapellanen i Nebsager Rottbøll Friis².

1) Jens Andersen var f. i Nøttrup i Rårup sogn, blev døbt 14/1 1776, og var søn af Anders Jensen i Nøttrup. I 1802 tjente han hos grdm. Christoffer Olesen Due i Hornsyld. Han blev ved dom af 16/8 1802 idømt en bøde på ialt 31 rd. Da han ikke ville betale — »han ville hellere lide for Kristi skyld« — måtte han afsone bøden i Nyborg fæstning. (Bjerre-Hatting herreders justitsprotokol for 1802, Fallesens teol. månedsskr. V, 121 ff., L. Schrøder: P. L. F. s. 7 ff.). J. A. blev 22/4 1809 gift med Karen Marie Thomasdt., der er f. 5/8 1782 i Kragborre som datter af Thomas Pedersen og Ane Kirstine Jakobsdt. Karen Marie T. døde 18/1 1852. 69 år gl. I 1809 boede de på Ikjær mk., senere på Glattrup mk., hvor J. A. døde som aftægtsmand 6/12 1847, 68 år gl., af brystsvaghed. Han havde en lille ejendom og ernærede sig samtidig som rokkedrejer. Ifølge V. Birkedal var det J. A., der engang besøgte Hans Agerbek i Bredstrup præstegård. Om Agerbeks beretning herom se L. Schrøder: O. P. Holm Larsen s. 56.

2) Christian Michael Rottbøll Friis er f. 7/6 1773, c. th. 99 pers. kap. Grønbæk-Svostrup 99, Nebsager-Bjerger 5/3 1802, sp. Daubjerg-Mønsted-Smøllerup 1810.

Disse sammenstød mellem de opvakte og præsterne synes at hænge sammen med forsøg på indførelse af evangelisk-kristelig salmebog¹. Det er sikkert forkert at antage, at det var de opvakte, eller rettere de opvakte alene, der hindrede evang.-krist.salmebogs indførelse. De opvakte udgjorde på denne tid kun en lille flok. Det var (her som andre steder, hvor der var modstand mod indførelse af salmebogen) almuen, der tildels ud fra andre motiver end netop religiøse modsatte sig brugen af den.

I Rårup har, foruden Peder Laursens indflydelse, forsøget på indførelse af salmebogen formodentlig medvirket til at fremme opvækkelsen. Det passer med Peder Laursens ord om, at opvækkelsen især skete fra århundredets begyndelse.

De opvakte søgte sammen til opbyggelige forsamlinger, der måske er foregået i Peder Laursens hjem. Ved en vidneafhøring i 1802 udtalte en af de førnævnte opvakte, den kun knap 19 årige Birthe Marie Rasmusdt.², at provsten havde ikke været til opbyggelse for hende. Hun havde derimod gået til Peder Laursen og modtaget hans undervisning, men ej anderledes end efter Guds ord. Claus Pedersen havde sagt, at provsten prædikede pligter og dyder, i stedet for at prædike igenfødsel og omvendelse. Det, disse mennesker ikke fik gennem provst Brøchners prædikener, søgte de da i private sammenkomster, hvor man da blandt andet sang de åndelige sange, som Peder Laursen lod trykke i 1804. I indledningen til »Sangoffer«

¹) L. Koch: Den danske kirkes historie 1801—17, s. 261—64. I. Schroder: P.L.F. s. 7—8.

²) Birthe Marie Rasmusdt. er f. 27/12 1783 i Ravnholt, Rårup sogn, som datter af Rasmus Nielsen og Maren Rasmusdt. Hun blev konfirmeret af provst Brøchner i 1799. I 1803 opholdt hun sig i længere tid i Kristianssand og omegn blandt Hauges venner og hørte derefter en årrække til Hauges danske tilhængere (se brev IX). Men senere, måske o. 1817, skrev hun et brev (trykt i Nord. Kirke-Tidende 1835 nr. 21) for at retlede Hauge. Formentlig er hun da vendt tilbage til Peder Laursens kreds, hvad hendes brev tyder på.

hedder det, at disse sange er »ved Huus-Andagt og gudelig Sammenkomster undertiden brugt; ligesom de og under denne form ere blevne attraaede af flere, som havde faaet kundskab om deres Tilværelse . . .«¹.

Da Mathias Nielsen i 1802 kom til Ikjærgård, sluttede han sig til Peder Laursen, og der synes i de følgende år at have været et udmærket forhold mellem de to familier. Det samme fremgår af den kendsgerning, at Peder Laursen (eller hans kone) har stået fadder ved Mathias Niensens tre første børns dåb².

¹) »Sangoffer« s. 4.

²) Mathias Nielsen er født i Ølholm, Langskov sogn, i den gård, hvor Peder Frandsen Rytter havde tjent som karl. (Kh. Saml. 6.R. V, 6). Han blev døbt 24/1 1773 og var søn af Niels Nielsen Bundgaard (d. 1784) og Mette Poulsdt. (gift 2/6 1762). En bror, Niels Nielsen Bundgaard, f. 1766, g. 1794, overtog fødegården og var senere sognefoged i Langskov. Hos ham kom i 1830'rne Peder Larsen Skræppenborg. En anden, ældre bror, Poul Nielsen, f. 1763, blev g. i Uldum 11/5 1792 med Anne Chatrine Sørensd. Det var ham, der nægtede at lade sin søn bruge Balles lærebog i skolen (Kh. Saml. 6. R. V, 15). Vistnok det eneste tilfælde fra Uldum-Langskov på, at nogen har protesteret mod Balles lærebog.

Math. Nielsen giftede sig i 1802 til Ikjærgård, idet han 24/7 1802 ægtede den unge enke Ane Thomasdt. (Det var ved dette bryllup, Johanne Marie Jensdt., Glattrup, havde den samtale med Math. Nielsen, der gav stødet til hendes opvækkelse (Kh. Saml. 6. R. II, 162)). Ane Thomasdt. var født på gården Kragborre i Rårup sogn 25/1 1780 som datter af førnævnte Thomas Pedersen. Kun 21 år gl. blev hun 20/6 1801 g. med fæstegårdmand Knud Jensen på Ikjærgård, der da var ca. 54 år. Han døde allerede 31/3 1802. Efter at Math. N. i 1802 havde overtaget gården, der da var fæstegård under »Jensgård« i Glud sogn, købte han den 17/6 1803 for 3050 rd. af Poul Glud. Den 3/7 1824 afstod M. N. gården til husmand Therkel Pedersen og hustru Marie Kathrine Christensdt. i Korning. Disse hørte også til de opvakte og havde begge i 1817 fået en dom lydende på 3 gange 5 dages fængsel på vand og brød. Marie Kathrine, der var en af bevægelsens sværmeriske kvinder — Jens Andersen gav hende navnet »pavinden« — havde fået en åbenbaring om, at M. N. skulle overlade sin gård til hende og hendes mand (M. Sørensen, Uldum, i Vejle Amts Folkeblad 23/3 1910). M. N. og hans familie boede derefter som aftægtsfolk på gården; men han døde allerede 15/2 1827, kun 54 år gl. Er det usandsynligt at tro, at afståelsen af gården har været et så

Og den flok af opvakte, der sluttede op omkring Peder Laursen, har i disse år lige efter 1800 fået tilgang af flere andre, hvis navne vil blive nævnt i det følgende. Sandsynligt er det også, at man allerede nu har haft forbindelse med de opvakte i Korning.

Som allerede strejft har flere af brevene i »Brevbogen« som baggrund den uenighed, der opstod mellem de opvakte. At denne uenighed var dybtgående, ses af flere kraftige udtryk, som Peder Laursen anvender i sine breve. I brev I. til Math. Nielsen, beskylder han denne og de opvakte, der fulgte ham, for, at de ved deres »Tyrranie vil hærskes over Samvittighederne, indføre et nyt Pavedom og indskrænke eller gandske undertrykke den Christelige Frihed og omskabe den til Secter og Partier og støbe alt i en Form . . .« Brev XI, til Jens Mortensen, en af de opvakte i Uldum, indledes med følgende: »Eders bekymrede Sind for den Splid, uenighed og adskillelse i Guds Kirke, som den Partieske Aand, som sin sidste Nødpil effter sin Sædvane har plantet iblant os, har givet anledning til indsluttede Begiering.« Og inde i brevet hedder det: ». . . reys hened til os i Raarup Sogn og Tael selv mundtlig med enhver Sect iblant de Opvakte og effter alvorlig Bøn til Gud prøve og undersøge deres Læresætninger . . .«

Dette er tilstrækkeligt til at vise, at der på dette tidspunkt, i 1811, må regnes med to grupper af opvakte, og at de stod skarpt over for hinanden, viser følgende citater. I brev IV skriver Peder Laursen om en af kvinderne, der hørte til det andet parti, og med hvem Math. N. havde sendt et brev til Peder Laursen: »Ieg svarede hende derpaa, at hun gjorde sig selv den største skade ved, at hun søgte kun sammensættelse og Splid, og ieg holdt hende for den største Fiende næst Diævelen af Guds Kirke.« Modsat blev

stort slag, at det har medvirket til hans tidlige død? Ægteparret havde i 1824 10 børn (deraf 9 døtre), og heraf var 6 under 14 år. Enken Ane Thomasdt. boede i 1834 hos en datter Mette Marie, der var gift med Peder Hansen, smed på Ikjær mark. Hun døde 25/7 1861, 81 år gl.

noget lignende udtalt af Math. N. mod Peder Laursen. Denne skriver herom i brev X: »Hvad du skriver om mit Brev af 25. Juny 1809, som du vil beviise den Gunst at giemme det til overvejelse, kan ieg ej sammenligne med din Erklæring, at du anseer og vil begegne mig som Guds og hans Riges Fiende.«

Der er på et eller andet tidspunkt sket et brud, som ikke var til at hele. De to kredse af opvakte gik hver sin vej. Når man nu i »Brevbogen« efterforsker grunden til uenigheden, møder man to årsager. For det første den forskellige stilling til Hans Nielsen Hauge. Dernæst nogle sværmeriske kvinder, som påberåbte sig direkte guddommelige åbenbaringer og derved fik indflydelse på en del af de opvakte. Om forholdet til H. N. Hauge skal her i korthed meddeles følgende. De opvakte i Horsens-egnen er tidligt blevet opmærksomme på den tilsvarende bevægelse, Hauge havde fremkaldt i Norge. I 1799 under retssagen mod ølholmerne havde disse sat sig i forbindelse med haugianerne for at få råd og hjælp hos disse norske trosfæller. De fik da svarbrev og nogle af Hagues bøger tilsendt¹. Ligeledes skal også Peder Laursen have brevvekslet med Hauge². Den på denne måde indledte forbindelse blev uddybet gennem personlig bekendtskab i årene 1803—04. I 1803 sendte Hauge en af sine nære medarbejdere Ole Olsen Bache til Danmark for at besøge vennerne her. Ifølge provst Brøchners udsagn opholdt han sig vinteren over i Rårup³. Den 30. jan. 1803 stod han fadder ved Peder Laursens datter Kirstens fremstilling i Rårup kirke. Dette tyder jo på et godt forhold mellem de opvakte og deres norske gæst. O. O. Bache har formodentlig haft nogle af Hagues bøger med, og Peder Laursen er gennem dette besøg blevet godt kendt med Hauge.

¹) Kh. Saml. 3. R. III, 620 ff.

²) »H. N. Hagues Rejser og vigtigste Hændelser«, 3. udg. s. 52 med note.

³) Fallesens teol. månedsskr. 1805 II s. 121 ff.

Samme år opholdt den unge pige fra Ravnholt, Birthe Marie Rasmusdt., sig i længere tid hos Hauges venner i Kristianssand og omegn¹, og året efter var en ung mand, Jens Frederiksen², deroppe en kort tid³.

I 1804 var Hauge selv på besøg i Danmark⁴. Angående hans besøg i Rårup og hans forhold til Peder Laursen skal man lægge mærke til følgende. Peder Laursen skriver i et brev til Peder Thomsen i Skanderborg⁵, brev IX, 20/2 1811: »Din veltænkende Dom over H. N. S. [Hans Nielsen o: Hauge] og mig maae man effter Kierlighed holde Dig til gode, men at samme ikke holder Stik, enten mangelen er saa paa een eller hos begge, vil effterfølgende Underretning oplyse: Den sande Oprigtighed, som er virket af Naaden,

¹) L. Schrøder: P. L. F. s. 18 ff.

²) Jens Frederiksen blev f. 1783 (døbt 21/9) i Amlund, Lindeballes sogn, Vejle amt, som søn af Friedrich Jensen og Birte Maria Rasmusdt. Som toårig kom han til sin morbror Rasmus Rasmussen i Nebsager, blev konfirmeret 1799 af provst Brøchner i Rårup kirke. Fra 1809 soldat i to år, derefter telegrafbestyrer ved Rimsø kirke i tre år. Fra 1814 var han et par år hos bendrejer Peder Thomsen i Skanderborg. (L. Nygaard: Kristenliv s. 224 ff.). Ifølge Skanderborg justitsprotokol blev der 7/2 1816 meddelt Jens Frederiksen Amlundgård borgerskab som købmand i Skanderborg. Han blev gift 1° i 1815 med Karen Thomasdt. (f. ca. 1786, d. 30/12 1822). I dette ægteskab var der tre børn. Gift 2° 10/12 1825 med Christine Marie Nielsdt. (f. 1800 i Nim, d. 11/11 1836). J. F. døde 5/3 1838. Han kaldes de første år handelsmand, senere værtshusholder, tilsidst bogbinder.

³) Fallesens teol. månedsskr. 1805 II, 135 ff.

⁴) Se herom: H. N. Hauges »Rejser«; A. Fibiger: H. N. Hauge i Danmark, samt L. Schrøder: P. L. F.

⁵) Peder Thomsen er født 23/11 1785 på gården Kragborre, er altså bror til Jens Andersens kone, Karen Marie Thomasdt., og Math. Nielsens kone, Ane Thomasdt. Ifølge Skanderborg justitsprotokol fik P. Th. 19/8 1808 borgerskab som bendrejer i Skanderborg. Formodentlig samme år blev han gift 1° med Maren Jensdt., der døde 20/1 1809, 23 år gl. Gift 2° 27/10 1809 med Kirstine Hansdt. fra Ravnholt i Rårup sogn (d. 18/6 1838). I dette ægteskab var der 9 børn, hvoraf 4 døde som små. Gift 3° 23/11 1838 med Karen Madsdt., der var enke efter købmand Andreas Friis i Horsens. P. Th. døde i Skanderborg 25/7 1868, 82 år gl.

har Trende Hoved-Egenskaber..... Den 1ste af disse ædle Egenskaber maae man effter Kierlighed tiltroe mange af de Opvakte; men at de alle 3 skulle have været samlede hos H.N.S. og mig er umulig, Ps. 112,4; thi da kunde ingen *betydelig uenighed have fundet Sted*. Men hvor den hærskende mangel meest yttrede sig, overgiver ieg fra mig til Din og andres omdømme, ligesom Du og var een af de gandske faa, som var overværende *ved vor eeneste Samtale.*«

Dette kan man sammenligne med provst Brøchners udtalelse¹: »Han [Hans Nielsen Hauge] vilde ej komme i mit hus, som jeg dog havde ønsket, ej heller kunde jeg få at vide, naar han holdt forsamlinger her i sognet, før de var forbi, som dog skal være holdt hos Rasmus Sørensen i Brunsvang især, som er en sværmer i høj grad.«

I sin omtale af Hauges besøg i Danmark i 1804 fortæller A. C. Bang, at Hauge også besøgte Peder Laursen, hos hvem han holdt opbyggelsesforsamling². Ifølge det ovenstående synes dette egentlig lidet sandsynligt. I hvert fald er det givet, at under den ene samtale mellem Hauge og Peder Laursen, hvor den så siden har fundet sted, har det vist sig, at disse to åndshøvdinge havde et for forskelligt kristendomssyn til at kunne samarbejde. Om Peder Laursens syn på Hauge får man et indtryk af brevene VI, IX og XIX. Peder Laursen syntes, at Hauge lagde for stor vægt på gerninger, hvilket tydeligt fremgår af følgende få linier fra brev IX: »Men er det, fordi ieg ved Naaden har søgt at aabne Kilden til den Menneskelige dybe Fordervelse og naturlige Kræfters uformue til alt got, saavel som Christi usporlige Rigdom, Eph. 3,8, hvorved deres Velynders [H. N. Huges] ufrugtbare og Trælbaarne Lov- og Gjernings Lærdom er stødt for Hovedet.....«

En sammenlignende vurdering af disse to mænd vil være vanskelig; men når man betænker, at Peder Laursen og

¹) Fallesens teol. månedsskr. 1805 II s. 121ff.

²) A. C. Bang: H. N. Hauge og hans Samtid, 2. udgave, 1910, s. 319.

provst Brøchner netop i disse år var bitre modstandere, får det en vis vægt, hvad provsten skrev i 1805: »Man har sagt, at Hans Hauge og Peder Laursen ej havde sønderlig Samkvem med hinanden. Af det, jeg har set af Hans Hauges Bøger, står han langt neden for Peder Laursen i Kundskab, hans Skrifter er noget usammenhængende Væv, hvoraf en stor Del er leverede til Uddeling blandt Almuen«¹.

Dette skal dog ikke tages som fuldgyldig vurdering af Hauge, som netop ikke havde sin styrke i det skriftlige. Men det skulle dermed være godtgjort, at Peder Laursen ikke kunne sympatisere med og langtfra var tilhænger af Hauge. Angående Hauges stilling til de opvakte iøvrigt kan vi først lade Hauge selv få ordet. Han siger således med henblik på de opvakte i Horsens-egnen: »Foruden de ovennævnte Brødre i Christiansfeld, traf jeg ogsaa enkelte særskilte religiøse Partier i Danmark, hvoraf nogle havde ret særegne Begreber om Kristendom og var altfor ivrige og overtroiske, saa jeg ikke kunde blive enig med nogen af dem.«² Og et andet sted hedder det: »Paa Fyn og især i Jylland traf jeg nogle, som var bøjelige og havde en alvorlig Omsorg for sin Sjæls Salighed, ligesom jeg endnu i 1816 i Jylland har enkelte fortrolige Venner;....«³.

A. C. Bang søger i sin bog om Hauge at vise, at der var det bedste forhold mellem Hauge og de jyske opvakte, idet han her som overalt i bogen er rede til et forsvar for Hauge. Hauges egne ord synes mig at ligge sandheden så nær, som man kan komme den, idet de afslører, at han havde vanskeligt ved at blive enig med sine danske trosfæller, hvilket forekommer os meget naturligt, når vi kender de jyske opvakte. Og samtidig vandt han sig dog enkelte fortrolige venner, med hvem han senere brevvekslede, og som sikkert er forblevet hans trofaste tilhængere. Som

1) Fallesens teol. månedsskr. 1805 II s. 121 ff.

2) H. N. Hauges Rejser, 3. udg., 1914, s. 94.

3) H. N. Hauges Rejser, 3. udg., 1914, s. 53.

sådan kan man vist regne den ovennævnte Jens Frederiksen, som i 1821 og 22 var på besøg hos de fynske vakte og her blev arresteret i jan. 1822. Bemærk, at Peter Larsen Skræppenborg kaldte ham for haugianer¹. Endvidere købmand Andreas Friis i Horsens, der endnu o. 1815 brevvekslede med Hauge (se brev VI og XIX). Friis skrev i 1813 et brev til Grundtvig², der tydeligt afspejler hans haugianske kristendom³. Også den tidligere nævnte Birthe Marie Rasmusdt., som i 1803 var i Norge, hørte en årrække til haugianerne. Måske, det er dog ikke helt klart, har også drejer Peder Thomsen i Skanderborg været haugianer.

Så langt er man helt på fast grund, når man søger at klarlægge Hauges forhold til de opvakte. Spørgsmålet, der bliver tilbage, er så blot: Har Hauges besøg i Danmark og hans indflydelse på nogle af de opvakte forbindelse med den kendsgerning, at de opvakte engang i årene 1804—10 blev spaltet i to partier? Vi kender Peder Laursens stilling til Hauge, og den lille flok, som fulgte ham, må åbenbart have haft samme opfattelse som han. Var da den anden gruppe, som efter »skismaet« blev ledet af Mathias Nielsen, Ikjær, og Hans Nielsen i Korning, haugianere? Vanskeligheden ved besvarelsen af dette spørgsmål ligger deri, at vi ikke ved med bestemthed, om de ovenfor nævnte haugia-

¹) L. Nygaard: Kristenliv s. 224 ff. og 247 ff.

²) Kh. Saml. 3. Rk. II, 523 ff.

³) Købmand Andreas Friis i Horsens var f. ca. 1773. Som ung var han tjener hos kammerherre Lüttichau på herregården St. Grundet ved Vejle og blev her forlovet med en norsk pige, der tjente på Grundet (M. Sørensen i Vejle A. Folkeblads julenr. 23/12 1902). Han var ivrig haugianer, og kort efter Hans Nielsen Hauges besøg i Danmark — bl. a. på St. Grundet — i 1804 rejste han til Norge. Ifølge Horsens justitsprotokol er hans fulde navn Anders Jepsen Friis, og han er f. i Rusted Mølle, Grinderslev sogn, Viborg amt. Han vandt borgerskab som købmand i Horsens 19/12 1808. I 1816, 8/11 blev han i Horsens g. med Karen Madsdt., der er f. i Skannerup sogn. I ægteskabet var der fire børn. Andreas Friis døde i Horsens 29/7 1835, 62 år gl. Enken giftede sig 2° 23/11 1838 med drejer Peder Thomsen i Skanderborg.

nerne blandt de opvakte tilligemed deres ligesindede skal henregnes til Mathias Niensens kreds, eller de egentlig skal regnes for en tredje gruppe. Formodentlig har disse to kredse i hvert fald stået hinanden nær. I brev VI, til A. Friis i Horsens, forsvarer Peder Laursen et brev til Math. Nielsen, som Friis har ytret misfornøjelse med.

I skrivelse til amtet om det første forhør optaget over de opvakte skrev herredsfoged Brorson, at forhøret viste at de opvakte var haugianere¹. Og i en skrivelse til kancelliet af 20/12 1816 fra Vejle amts skoledirektion, undertegnet af amtmand Selmer og provst N. Blicher, hedder det om de opvakte, at de er »sande tilhængere af Hans Nielsen Hauge«². I brødremenighedens emissær J. Jacobsens årsberetninger hedder det om forholdene i egnen mellem Vejle og Horsens i årene 1803—07: »Der er vel særdeles mange i alle Landsbyerne her omkring, som berømmer sig af en særlig Guds frygt; men de [herrnhuterne] kunde ingen Velsignelse have af Omgangen med dem, idet de bestandig taler om Lovens Overholdelse... Saavel omkr. Nr. Vilstrup som i og ved Engum har forskellige af de haugiansk-sindede Folk gjort sig Umage for at bringe vore Søkende bort fra Enfolden i Kristus, men det er ikke lykkedes for dem med nogen...«³.

Nu ved jeg godt, at man ikke kan tillægge disse udtalelser alt for stor vægt; men de tjener dog til at vise, at man i samtiden har set en vis forbindelse mellem Hauge og de jyske opvakte o. 1810. At kalde dem haugianere vil — bortset fra de få førnævnte — sikkert være at lægge for meget i udtrykket; men der er ikke lidt, der tyder på, også i Peder Laursens breve, at en del af de opvakte virkelig er blevet påvirket af Hauges forkyndelse, dels direkte ved hans besøg, dels gennem hans bøger.

¹) Dsk. kanc. 1. depart., brevbog 1812 II nr. 2702.

²) Dsk. kanc., 1. depart., brevbog 1817 II nr. 2417 (bilag).

³) Kh. Saml. 5. R. I, 187 ff.

Om de tendenser, den haugeske forkyndelse indebar, hedder det hos prof. St. Stenersen: »Hauges Syn paa Tro og Gerninger kunde let enten føre til Sværmeri eller til en Lovreligion, der gør enkelte, udvortes i sig selv ubetydelige Handlinger til noget højest vigtig ja endog til en Betingelse for Salighed.«¹ Og A. C. Bang skriver herom: »Skulde den [retningen] slaa ud i Lovvæsen og Gerningsretfærdighed, eller skulde den efterhaanden tage Skridtet fuldt og stille Retfærdiggørelsen af Troen i Forgrunden uden at indsnøre den i andre Betingelser end dem, som ligger i Sagens egen Natur, og uden paa samme Tid dog at opgive Kravet paa Livet i Troen og Alvor i Helligørelsen?»².

Når man tænker på, hvordan de opvakte i Bjerre herred først kom ind i sværmeri og derefter forskansede sig bag »den rene lære« og blev til samfundet »de stærke jyder«, et samfund, som netop gjorde enkelte i sig selv ubetydelige ting til en betingelse for salighed, da kan man se ligheden med den haugeske retning. Sandsynligheden taler for, at der også har været direkte afhængighed.

Vi må da regne med, at Peder Laursen, som den personlighed han var, ud fra sit kristendomssyn ret hurtigt har set den fare, den haugeske forkyndelse indebar, og dermed var hans stilling til den bestemt. Det fremgår af brevene, at stridsspørgsmålene mellem de opvakte bl. a. har været forholdet mellem tro og gerninger, med andre ord spørgsmålet om helliggørelse. (Se herom brevene VI, IX og X).

Endvidere beskylder Peder Laursen det andet parti for at ville kræve deres synspunkter antaget af alle. I brev IV stiller han da det spørgsmål, om de trosspørgsmål, som de er uenige om, er nogle for kristendommen fundamentale trossætninger. Hvis det nemlig ikke er det (hvad Peder Laursen altså ikke mener), er det forkert af dem med magt

1) Rudelbach: Teol. Maanedsskr. 1826 V, 2.

2) A. C. Bang: H. N. Hauge... s. 353.

at ville kræve dem antaget af andre, »Ieg udelukker ikke eder, fordi ieg meener med meget god Grund, at I i visse Deelee ere vildfarende...«

Vi går derefter over til behandling af den anden årsag til uenigheden, hvorom »Brevbogen« bærer vidne, nemlig det sværmeri, der opstod blandt de opvakte. Det drejer sig om nogle kvinder i Rårup og Korning, som påstod, at de fik direkte åbenbaringer fra Gud og havde Guds Ånd på en særlig måde. Det er følgende: Johanne Marie Jensdt., gift med Søren Olesen i Glattrup; grdm. Jens Iversens kone Karen Hansdt. i Korning, der i 1811 begyndte at få åbenbaringer. Hun var kun tre måneder forinden af smeden Hans Nielsen blevet vundet for den nye tro. Først nogle år senere optræder Marie Kathrine Kristensdt.¹

For at vise, hvad det drejer sig om, kan vi tage enkelte udpluk fra »Brevbogen«. Om Johanne Marie Jensdt. skriver Peder Laursen, »At hun maaler sin Naadestand og fremgang i samme effter Indskud, Aabenbaringer og heftige Sindsbevægelser, som vel bestaaer af mere Natur end Naade... at hun effter Indfald, Indskud og Aabenbaring giver sine Satser ud for Guddommelige og dømmer andre haardeligen uden anden Beviis.«² Til Math. N., Ikjær, skrev Peder Laursen, »at du haver holdt en Vey indrettet effter en bedragelig og hemmelighedsfuld og skiult Aands førelse for vissere og høyer end Veyen effter Sandheds ord, det Ævige Viisdoms Lys...«³ Og i det såkaldte truslebrev skal Joh. M. Jensdt. have skrevet: Gud har oplyst mig og lært mig at kende kraft fra skin⁴.

Et faktum er, at Joh. M. Jensdt. ved sine påståede

¹) Marie Kathrine Kristensdt. er f. i Engum sogn 2/2 1784, blev 18/10 1812 g. i Korning med husmand og skræder Therkel Pedersen, Korning mark (f. 1784 i Korning, d. 1851). De overtog i 1824 Ikjærgård, hvor hun døde 23/11 1850.

²) Brev IV.

³) Brev II.

⁴) Se brev V.

åbenbaringer fik indflydelse på Math. N., Ikkjær, og dermed formodentlig også over nogle flere ligesindede. Math. N. karakteriseres som en noget veg natur¹, og »Brevbogen« bekræfter det. Brev IV viser, at Peder Laursen tidligere har advaret ham mod nogle andre, som han har været afhængige af, og hver gang har det vist sig, siger Peder Laursen, at advarslerne var berettigede. Peder Laursen gør, hvad han kan, for overfor Math. N. at afsløre Johanne Marie Jensdt.², men al hans møje er forgæves. Joh. Maries stærke karakter gør udslaget.

Hvornår begyndte dette sværmeri, hvorved de opvakte deltes i to partier? De første breve fra Peder Laursen til Math. N., og ligeledes »truselbrevet« fra Joh. M. Jensdt. (se V) er fra 1809. Det ligger altså før den tid. Nu har vi på en anden måde et udtryk for uenigheden, nemlig i fortegnelsen over fadderne ved Math. Niensens børns dåb. Her afspejles tydeligt Math. N.s omgangskreds. Ved de tre første barnedåb, i 1804, 1805 og 1807, stod Peder Laursen eller hans kone fadder hver gang. Endvidere brødrene Laurs og Jens Madsen, som efter 1810 hørte til i Peder Laursens kreds; Jens Nielsen i Glattrup, der var medunderskriver af »forbundsdokumentet«, og Maren Olesdt., som i 1811 henregnes til haugianerne (se brev X). Joh. M. Jensdt. var fadder i 1805 og bar barnet i 1807 — og igen i 1811 og 1813. (Hun døde 1815).

Et barnedåb i sommeren 1809 danner en slags overgang til de følgende. Peder Laursen var ikke med, og af hans kreds var der kun Jens Madsen, Kragborre. Foruden Søren Olesen var der da kun familie. Ved de syv efterfølgende barnedåb, fra 1811 til 1823, var der udelukkende faddere fra den kreds, som fra ca. 1810 samledes om Math. Nielsen og Hans Nielsen. Deres Navne er kendt, dels fra retssagen 1811—17, dels fra »forbundsdokumentet«. Kun een gang ved disse syv barnedåb er moderens to søstre, Karen Marie

¹) K. F. Hafstrøm i Jydske Saml. 4. R. V, 1 ff.

²) Se brevene IV, VIII og X.

Thomasdt. (g. n. Jens Andersen) og Karen Thomasdt., indskrevet som faddere, mens de øvrige, ialt otte, familier er repræsenteret to eller tre gange, Hans Nielsen endog fem gange.

Dette giver os utvivlsomt — tror jeg — et sandt billede af forholdene mellem de opvakte. Vi kan efter ovenstående formode, at uenigheden er opstået ca. 1808 og i løbet af 1809 er vokset til en uoverstigelig barriere. Ligeledes kan det synes, som om forholdet til Hauge, der dog havde været stridsspørgsmål fra 1804, ikke har gjort det store skel; men at det først er sværmeriet fra 1808 f., der fremkaldte den endelige splittelse. Herpå tyder bl. a. følgende: »Ieg tog hiem med et bedrøvet Hierte og med Sorgfulde tanker ved den Betragtning at se, hvorledes Siælefienden ved sin Slangegift, den Diævelske Mistanke, som sin *sidste Nød-Piil* søger at tilspærre Veyen for al Christelig eenighed og Kierlighed. Paa mit forlangende, som dog slet ikke var didhenrettet, fik ieg Dit Svar, udtrykt paa fleres vegne; at hvad I havde imod mig var, at I ikke troede, at ieg havde den Kraft og den andeel i mit Hierte af det Guddommelige liv, som ieg ved Troes og den dybe fordervelses Kundskab foredrog andre...¹. Dette og andre steder tyder på, at den uenighed, der var fremkaldt af Hauge, netop nåede sin klimaks i løbet af 1809—10.

Angående de sværmeriske kvinder endnu dette. I »udskrift af den, i anledning af nogle sværmere i Rårup og Korning sogne, den 11. maj 1812 i Horsens afholdte kommissionsforsamling«² hedder det, at »siden foråret 1810 har ingen af [Søren Olesens] børn søgt Rårup skole efter skoleprotokollens udvisning«. Da striden i Korning først begyndte i 1811, vil det formodentlig sige, at det er Joh. M. Jensdt. (og Math. Nielsen), der har foranlediget den lærebogsstrid, som fik så uoverskuelige følger for de opvakte.

¹) Citat fra brev VI, til A. Friis, af 14/10 1810, med min understregning.

²) Dsk. kanc. 1. depart. brevbog 1812 II nr. 2702 (bilag).

Lindberg har vel så ret, når han siger, at Mathias Nielsen var den første, der fattede mistanke til Balles lærebog¹. Ifølge ovenstående udskrift havde Joh. M. Jensdt. i vintren 1811—12 en lærer, Christian fra Uldum, til sine børn. Imidlertid erklærede hun overfor nævnte kommission, at »hun indså det urigtige i at have antaget en person til sine børns undervisning uden præstens forevidende . . . og erklærede iøvrigt, at hun ville forholde sig i overensstemmelse med de kgl. anordninger som en oprigtig og lydlig undersåt, hvilket hun erkendte at være sin pligt.«

Altså Joh. M. Jensdt. trak sig tilbage, og L. Schrøder fortæller, at hun kom til at stå i et meget venligt forhold til Peder Laursen². Men lavinen var sat i skred og rullede videre. I 1811 var Karen Hansdt. i Korning begyndt at få åbenbaringer. Det hedder i herredsfoged Brorsons indberetning til amtet af 16/12 1811: »Kvinden, som for en tre måneder siden med ham³ er blevet sværmersk, er nu den ypperste i menigheden, har åbenbaringer og udbreder dem . . .«⁴. Karen Hansdt. indtog Joh. M. Jensdt.s plads som den, der ved sine åbenbaringer skaffede sig indflydelse på de opvakte. Senere trådte hun i baggrunden, og en anden kvinde, Marie Kathrine Kristensdt., trådte frem som leder.

Med andre ord det var kvinder, der lige fra 1808 tog magten og bestemte bevægelsens videre forløb. De har ansvaret for den strid med myndighederne, som begyndte i 1811, og som førte til dannelse af samfundet »de stærke jyder« ved »forbundsdokumentet« af 1824. Peder Laursen var vel den eneste, der gennemskuede sværmeriet og kunne modstå kvinderne, og det lykkedes ham tillige at holde nogle af trosfællerne udenfor.

Peder Laursen hører altså ikke til »de stærke jyder«. Som disses åndelige ophavsmand kan snarere regnes Peder

¹) I. C. Lindberg: »Danebroge« 1841 s. 5.

²) L. Schrøder: P. L. F. s. 115.

³) ♂: Hans Nielsen, smed i Korning.

⁴) Dsk. kanc. 1. depart. brevbog 1812 II nr. 2702 (bilag).

Frandsen¹, af hvem »de stærke jyder« i den første generation har taget mere i arv. Men som det forstås, var der andre forhold, der gjorde, at den opvækkelse, P. Frandsen fremkaldte, blev til samfundet »de stærke jyder«.

Vi har nu behandlet de stridigheder, der er omtalt i og er en vigtig del af »Brevbogen«. Tilbage er at meddele lidt om Peder Laursens senere liv. Peder Laursen havde samme syn på Balles lærebog som de øvrige opvakte og ønskede også sine børn konfirmeret efter Pontoppidans forklaring. Han indsendte da en ansøgning, dateret d. 29/9 1813, til kongen om at måtte benytte Pontoppidans forklaring til børnenes undervisning og konfirmation². Ansøgningen var underskrevet af hans venner og trosfæller i Rårup sogn. I sin følgeskrivelse udtaler provst Brøchner, at der er få fædre, der besidder Peder Laursens kundskaber; dog kan han ikke anbefale det ansøgte for følgernes skyld, og det samme skriver biskop Birch. Peder Laursen og hans venner fik ikke noget svar på ansøgningen, og en erindringskrivelse til kancelliet af 21/6 1814 gav heller ikke resultat. Peder Laursen indsendte da alene en ansøgning til kancelliet, dateret 11/12 1814³. Han fik en varm anbefalingskrivelse med fra herredsfoged Brorson i Hornsyld, dateret 12/12 1814⁴. Efter biskop Birchs anmodning var provst Brøchner 4/1 1815 hos Peder Laursen for at undersøge børnenes fremgang og kundskaber. I sin skrivelse til biskop Birch af 3/2 1815 udtaler han sig meget rosende om Peder Laursen. Det hedder bl. a.: »Jeg agter ham skikket til at være sine Børns Lærer, har og den Forsikring om hans Christelige Tænkemaade, at han allene vil anbringe sine Børn til sand Christendom og intet Sværmerisk indblande deri, hvortil Ieg ej fant mindste Spor ved den anstillede Prøve.« Biskop Birch anbefaler i sin skrivelse til kancelliet

¹) Kh. Saml. 6. R. V, 4.

²) Dsk. kanc. 1. depart. brevbog 1813 II nr. 4168 (bilag).

³) Dsk. kanc. 1. depart. brevbog 1815 I nr. 465 (bilag).

⁴) Jvf. L. Schrøder: P.L.F. s. 114.

af 10/2 1815 at det »maatte bevilges Peder Laursen . . . at lade sine Børn confirmere efter bemeldte [Luthers] Catechismus og den Forklaring, han derover har havt Lejlighed til at gjøre dem — (thi udtrykkeligen at nævne Pontoppidans Forklaring anser jeg, som jeg og tilforn har givet mig den Frihed at anmærke, ikke for at være hensigtsmæssig eller gavnligt) . . .«

Det ansøgte blev bevilget ved kancelliskrivelse af 18/3 1815, og de to sønner Laurs og Jens blev konfirmeret af provst Brøchner ved en ekstraordinær confirmation 19. s. e. Trin. 1815. I kirkebogen har provst Brøchner anmærket: »Pontoppidans Forklaring, god Bibelkundskab en del aandelige Salmer; jævnlige.«¹.

¹) I Korning gik det anderledes med de opvakte børn. (Det følgende bygger på de officielle dokumenter, der beror i Rigsarkivet.) Ved kancelliskr. af 24/12 1813 blev der givet tilladelse til at smeden Hans Nielsens søn Peter måtte konfirmeres alene efter Luthers katekismus. De øvrige børn forsømte skolen og gik hen i flere år uden at blive konfirmeret. Dette førte til den kgl. resolution af 4/11 1818, at børnene skulle fratages forældrene. Imidlertid var vanskelighederne ved børnenes anbringelse store, ligesom man heller ikke havde midler til deres underhold. Det lykkedes at få pladser til børnene, men ikke at skaffe de nødvendige midler. Sagen var endnu ikke i orden, da biskop Birch i skrivelse af 9/3 1820 fra consistorialråd Bechmann (sognepr. i Rårup fra 3/3 1819 til 1835) fik at vide, at Bechmann under præsteembedets vacance i Lösning-K. havde antaget fem af de opvakte børn til forberedelse til confirmation, og at børnene var kommet til Rårup 1. nov. 1819. (De var hos venner i Rårup sogn). Birch meddelte 24/3 1820 dette til kancelliet, som 18/4 1820 resolverede, »at naar Børnene have erhvervet sig de fornødne Kundskaber, kunne de konfirmeres, endog paa en særskilt Helligdag, saafremt Præsten dertil er villig.« Da Vejle amts fattigkasse på forespørgsel svarede, at de ikke havde midler til de øvrige tre børns underhold, forespørger kancelliet 23/9 1820 Bechmann, om han er villig til at undervise og konfirmere disse tre. Bechmann svarede 4/10 1820, at han er villig dertil, »naar Vedkommende herom vil henvende sig til mig; Ia saameget mere villig dertil, som jeg af ovennævnte Skrivelse seer, at dette er med Det Kgl. Danske Cancellies Villie.« Ovenstående for at udrydde den udbredte misforståelse, at de opvakte børn blev taget fra forældrene. Det gjorde de ikke. En kgl. resolution blev aldrig ført ud i livet!

I 1829 afstod Peder Laursen sin gård til sønnen Jens Pedersen og overtog selv et lille husmandssted i Nøttrup by. Her boede han i 1834 sammen med sine to ugifte døtre. Hans kone var da død. Peder Laursen døde 22/10 1835, 72 år gl. Da konsistorialråd Bechmann stod ved hans dødsseng og talte til ham over ordet fra Rom. 3,23: »Alle har jo syndet...«, sagde Peder Laursen, at han havde lagt for megen vægt på udvortes gerninger og for lidt på nåden¹.

Til sidst vil det være på sin plads at tilføje et par ord om Peder Laursens kristendomsopfattelse. Man har drøftet, om »de stærke jyder« var pietister eller »gammellutherske«. Det gælder for dem, som for Peder Laursen, at der her ikke er et enten-eller; thi der findes gedigne lutherske tanker ved siden af en udpræget pietistisk opfattelse. I enkeltheder at gøre rede for Peder Laursens kristendom er ikke muligt her, der skal kun peges på enkelte typiske tanker.

Peder Laursen regner med omvendelse som indgang til det nye liv. Det hedder et sted, at Guds retfærdighed ikke kan afvendes uden allene ved sand Troe, som forudsætter en dyb og grundet Omvendelse². Den sande tro viser sig i daglig kamp imod synden³; thi ordet byder og lærer heliggørelse, afhold, fornægtelse og kærlighed til næsten⁴. »Thi Gud vil ikke anse vort Herre, Herre ... men han vil, at vi skal gøre, hvad han siger ...«⁵ ... men agt, at Troen ej er død, Som hviler tryk i Verdens Skiød Og ej al Synd forbander, Endskiønt den Iesu Hjerte brød, Og bragte ham i yderst Nød, Slig Troe i Pølen lander.«⁶

Han advarede stærkt imod at tage nåden forfængelig og taler om dem, der antager troens ord og trøster sig ved forsoningen uden at opvise troens frugter. »Han bruger ej sin

¹) L. Koch: Den danske kirkes historie 1801—17, s. 279.

²) Peder Laursen: Sangoffer s. 115.

³) Sangoffer s. 109.

⁴) Sangoffer s. 60.

⁵) Brev VII.

⁶) Sangoffer s. 48.

Frihed saa, Fra Kjærlighedens Lov at gaae, Og Naaden vrang udtyde.«¹.

På den anden side lægger han megen vægt på nåden i Jesus Kristus. Et sted hedder det, at hvad vi har forud (for de uomvendte), er alene den pure og bare nåde². Og kan det siges kraftigere end i følgende ord: »Lad din Naades Rigdom stor, Søde Jesu! hvor det gaaer, Drage dine stædse frem Og i sligt opholde dem; Hente fleer og flere ind I det rette kristne Sind, Som paa Naaden ligger Vind.« Og i en note dertil: »Som holder alle Guds Veje og Førelser med sig for idel Naade; og som i sin stinkende Uværdigheds Følelse, endog ved sine bedste Gjæringer søger daglig Naade til Syndernes Udslettelse i Christi dyre Forsoning uden al, ja tvert imod Fortjeneste. Altsaa ikke falsk at trøste sig ved Naaden i Syndens og Verdens Kjærlighed.«³.

Den menneskelige natur, siger Peder Laursen, er ved syndefaldet blevet absolut fordærvet og kan intet godt gøre. Loven er vor tugtemester til Kristus. Men ved troen får vi kraft til at overholde den moralske lov, som lærer, hvad vi skal gøre for at blive lykkelige⁴. Når han taler om synd, f. eks. i brev VII, synes det, som om han har den for pietismen så typiske moralske syndsopfattelse, og sikkert er det, at han gerne har villet føre en pletfri vandel. Og dog tyder følgende ord på en dyb syndsbevisthed: »Dog hvorom Alting er, saa finder jeg nok hos mig selv et ont og vanartigt Hjerte og en jammerlig Fordærvelse, som gjør, at jeg altid maae ligge i Kamp med mig selv; og dog ved enhver Gjærning, saavel Retfærdigheds som Barmhjertigheds Øvelse maae udraabe med David: Herre! rens mig af min lønlige Brøst (Ps. 19,13) ...«⁵.

¹) Sangoffer s. 49.

²) Brev VII.

³) Sangoffer s. 70.

⁴) Sangoffer s. 49.

⁵) Sangoffer s. 27f.

En ægte luthersk opfattelse finder vi i hans dåbssyn. Det hedder herom: »...Naaden fik dog omsider Bugt, og oplod vore Øjne ... Nu saae vi vor Elendighed og skrækkedes for os selv; før syndtes vi at være rige og havde intet behov; men nu saae vi, at vi var elendige, fattige, blinde og nøgne. Her kom Daabens Pagt os især tilgode, her mærkede vi, at det var ikke saa slet en Forretning, som den stolte og formærkede Fornuft før havde troet; vor Pagt var brudt, vort ganske Ieg var Elendighed; vi var baade Gud og os selv en Væmmelse. Men Trofastheden i *din* indgaaede Pagt oprettede os, vi vare døbte paa Christum, og denne Christum var en Meglere imellem Gud og Menneskene...«¹. Et andet sted siger han, at han vil have Guds ord bedømt »efter den Meening, som vor Kirkes Symbola og Lutheri Skriverter give Anledning«².

Peder Laursen var et sandt barn af vor evangelisk-lutherske kirke; hvordan han søgte at navigere mellem forskellige opfattelser og at undgå forskellige yderstandpunkter, får vi at se i et brev, han skrev i 1812 til pastor Bang i Nr. Vilstrup. (Brev XV).

Om planen for udgivelsen af »Brevbogen« til sidst dette: Peder Laursens ortografi er bibeholdt; derimod er tegnsætningen ændret til den moderne grammatiske. Peder Laursens anmærkninger, som i »Brevbogen« er stillet efter brevene, er her indføjjet i teksten på de af Peder Laursen selv angivne steder. Af praktiske grunde har hvert brev eller stykke i »Brevbogen« fået sit nummer (angivet med romertal). Peder Laursens egen nummerering såvelsom brevets plads i »Brevbogen« er anført i noter under hvert brev.

De første 16 sider i »Brevbogen« mangler. Der har her været et brev, som ifølge registret er skrevet til en K. P. D.

¹) Sangoffer s. 108.

²) Sangoffer s. 20.

i Uldum. Det næste brev, hvoraf vi har slutningen, er skrevet til Mathias Nielsen. Vi begynder inde i dette brev, lidt abrupt inde midt i en sætning.

I¹

... har seet mig saa langt bag dig, hvilket og vel i sin Deel kan være vist, og derfor saa haanligen antastet mig uden at betænke, at hver har sine egne besynderlige Feyl saavel som og Naadegaver til Kirkens opholdelse og til Christelig eenigheds, ydmygheds og Kierligheds Befordring. Uagtet samme Sinds Beskaffenhed haver til hver Tid yttret sig noget skiønt paa forskellige Maader hos dig, saa haver ieg dog ved Guds Naade søgt at efterfølge Gamaliels Raad at bære og taale og haabe til udfaldet i fremtiden, saalænge nogen Christelig eenighed var at vente; at ieg ikke enten skulle drive min egen Sag under Skin af Guds, eller og effter andres Exempel at føre Krig i Fredens Evangelio og forvandle den Christelige Kirke til en Fægteskole. Men da ieg nu antastes med Magt og enten skal flye eller fægte, saa maae du, din Forgiænger², Tilhængere, Diævelen, Verden og alle mine Anklagere, herved til Slutning viide: At da I nu tilhobe giver al Christelig eenighed, Kierlighed og Overbærelse til Pris og ved eders Tyrranie vil hærskke over Samvittighederne, indføre et nyt Pavedom og indskrænke eller gandske undertrykke den Christelige Frihed og omskabe den til Secter og Partier og støbe alt i en Form, saa siger ieg end engang: At I maa viide, at ieg gandske afryster alle eders uchristelige, ugrundede og ubeviislige Beskyldninger og afkaster eders Pavelige Tyrranies Aag som hidrørende fra ondskab, Hovmod, Overtroe og Kraftige Vildfarelser, kastende mig med al Tillid og Frimodighed i Frælserens Arme og hviler desuagtet al min dybe Fordervelse paa hans Blodige Fortieneste fast overbeviist, at saamange, som ham i Troen annammer uden hærskende falskhed, hungrig og Tørstig effter Retfærdighed, ere fattige i aanden og Paakalde Herrens Navn; saadanne skal,

1) Slutningen af brev nr. 2 i »Brevbogen; står side 17—20.

2) Med Forgiænger menes her den, han og de øvrige lader sig lede af. Der hentydes til Johanne Marie Jensdt., som er født 1760 i Glattrup, Rårup sogn, g. 1° 16/11 1780 med hovmand og snedker Knud Pedersen, Glattrup (f. i Urlev sogn, d. 15/11 1795), g. 2° 11/6 1796 med Søren Olesen, selvejergdm. i Glattrup (f. 1764 i Kleis, d. 19/10 1845 som aftægtsmand i Glattrup). Johanne Marie Jensdt. døde 28/9 1815.

uagtet de hverken hører til denne eller hiin Sect og uagtet al deres dybe vedhængende Fordervelse, dog have Magt at kaldes Guds Børn og tværtimod Diævelens Anklagelse og Hensigt blive Salig. Til Trods for alle deres samlede Beskyldninger indstiller ieg mig iblant disse, hvor Gud i Christo Jesu ved sin Aand skal føde og opholde mig med Livsens Ord, reense mit Hierte og Samvittighed ved Lammets Blod, bevare sit Himmelske udlæg hos mig til Enden og tilsidst indføre mig i sin lade, saa Himmel og Iord skal forundre sig over min Seyrvinding, udført ved Lammets Blod og Vidnesbyrdets Ord; da derimod de Vantro, Vedderstyggelige, Ureene, Kivagtige, Frygtagtige og Løgnere, de som hensnige sig, gjøre Partier effter Menneskelig Paafund og holde Gudsfrygt for en Vinding for deres gamle Menneske, skal kastes i Ildsøen, som brænder med Ild og Svogel.

Næppe tør din Forgiengeres Viisnæse¹ indstille sig for Iordriges Dommere at underkiende denne Afsigt². Men skulle hun være saa dumdrstig at fremføre sit Valgsprog imod mig og sige: Denne haver vel talt megen Sandhed, levet effter dit ord; men han haver ikke som ieg havt din Aand³; du maae derfor bortviise ham som en Pharisæer og Skinhellig! da skal Kongen svare hende: Hvo er du, at du tør trætte med den almægtige? Staaer ikke Guds faste Grundvold fast, at Herren kiender sine og allene prøver Hierter og Nyser? Sandelig, Sandelig siger ieg dig: hvo, som hører mine Ord og Troer paa den, som mig haver udsendt, han haver et ævigt Liv, han kommer ikke til Dønnen, men har trængt igiennem fra Døden til Livet. Thi hvo, som holder mit Ord, har bygt paa en Klippe og skal ikke see Døden Ævindelig. Da derimod den, som hører mine Ord og ikke gjør dereffter, haver bygt paa Sand, og hvis Bygning skal nedkastes og Ævindelig undergaae. Hvo, som haver Øren at høre med, han høre! Thi ieg vil i Ævighed ikke vanhellige min Pagt eller forandre det Ord, som gik ud af mine Læber. Ps. 89.

Skulle hun eller du for fremtiden, hvilket ikke ønskes, ej ville unde mig Plads i den Stridende Kirke, men formedelst Ondskab, Overtroe og egenmagt blive ved at fægte, da Trods eders Avind, om I kan forandre denne Guddommelige Kiendelse, og I skal uden Tab og med Aands gremmelse see denne uskatte-

¹) Johannes Marie Jensdt.

²) ɔ: dom.

³) Johanne Marie Jensdt. påberåbte sig direkte guddommelige åbenbaringer.

erlige foriættelse opfyldt ved Ævig Guddoms Kraft paa Sions Ring Ævindelig. Du skal og til Slutning viide, baade du og den Belials Samfund, hvori du staaer, at I skal gjøre Gud Regnskab for eders Avindsyge, hadefulde, Løgnagtige og i Ævighed gandske ubeviislige Beskyldninger, som I i eders Overtroe, Sværmerie og Siæls Bitterhed udøser imod mig, hvorunder ej allene forstaaes den saa ofte oprevne Skade af egenære og Fornuft, men saa utallige andre, som opfylder eders daarlige Opbyggelses Timer, men hvis Tal og Vægt vil om ikke før saa dog i Ævighed forøge eders Qval og skiendsel. Du skal ogsaa viide, at du skal gjøre Gud Regnskab for den Vantroeg og ringeagt, du haver bleven ved at viise imod hans Ord den evige Sandhed i Almindelighed, saavel som og i særdeleshed den foragt, du for min ringheds Skyld haver beviist imod samme Sandhed fremført ved min Mund og Pen. Du skal og endnu ydermere viide, at om du skulle overtales til at fremkomme med flere saadanne uchristelige Beskyldninger, Stridsskrifter og Domme uden al Bevislighed, at ieg straks uden skaansel kaster dem paa Ilden som Mørkhedens Sæd og derpaa ej vil værdige dig det allermindeste Svar for Fremtiden, da de herved eengang for alle er allerede noksom besvaret.

Endelig vil ieg endnu til Slutning bede dig engang og ikke heller uden denne eene Gang, at om du ikke er gandske utrængende til Advarsel og saa vis i din Mening, som du kan blive, at du dog endelig ville bede Gud i denne høystvigtige Sag om ret forstands oplyste Øine (til at kiende Lyset og vandre i Lyset; thi hidtil haver du gjort dig fortient i Frælserens Bebrejdelse: Menneskene elskede mere Mørket end Lyset. Da du haver holdt en Vey indrettet effter en bedragelig, hemmelighedsfuld og skiult Aands førelse for vissere og høyere en[d] Veyen effter Sandheds ord, det Ævige Viidsoms Lys), og see saa ikke længere med falske, forudfattede Meninger, ikke heller med ugrundede Indbildninger, meget mindre med andres Skalkagtige Øye, forgab dig ikke heller bestandig paa mig; men see til de kalkede Grave, som ere omkring dig, og du skal finde saa stor en Vedderstyggelighed sadt i den Hellige Stad, at du uden al ophold skal flye endog med forliis af Klæder, Ejendom og alt Timeligt Gods for den formummede og Siæledræbende Fiendes ondskab. Denne svorne Fiende søger kiendelig at dræbe os allesammen paa Veyen eller og ved Lygtemænd og falsk Lys at afføre os derfra; men hvo seer ikke enten ved oplysning og erfarenhed eller og ved Troe og haab, at vor Gud haver nu sin Kasteskoul i haanden og vil ved denne Irring, Jammer og fødselssmerter igiennem-

rense sin Loe, aabenbare de retskafne, samle Hveden i sin Lade og opbrænde avnerne med uudslukkelig Ild?

Meere har ieg nu ikke enten at sige dig eller bede dig om, men overlader nu for fremtiden baade mig og dig til Guds arbejdende og medarbejdende Naade og til det Ord, som er mægtig til at gjøre deres Siæle Salige, som i Sandhed og Bestandighed Troer derpaa. Haabende endnu ved Betragtning af Guds Magt, Viisdom, godhed og store Majestæt og Herlighed at see hans underlig Sejrvinding udført paa os, ej allene til vor Fælles foreening og inderlige Samfunds Kierlighed her, men vist og sandt hisset til at synge Lammets og alle Guds Tieneres Sang, at han som sidder paa Stolen da haver omvendt Zions Fængsel og ved Lammets Blod og Vidnesbyrdets Ord haver forvandlet deres Saar til Ærestegn, deres Strid til Seyr, deres Graad til Fryd og deres hylen og Klagemaal til Ævige Himmelske Lovsange. Dette være da og forblive, o Ævige, Almægtige og Barmhiertige Gud, et Ia og Amen i Christo Iesu!

Hermed slutter ieg gandske og vil paa Grund af din egen fraskillelse og Erklæring, saavel som og fordi at ieg ej skal blive deelagtig i Babels fald og Plager, hermed sige dig baade et Hiertelig og smertelig Far vel indtil videre¹.

P. L. S.

II²

Er skreven til Enken G.M.J.D. i Nebsager Skou³.

Kiære og tilforn i Gud højtelskede Veninde!

Herren sagde, og det skeede; han bød det, saa stod det. Saaledes udtrykker Psalmisten, 33,9, den allerhøjestes Almagts Gierninger i Skabelsen, givende derved tilkiende, at hans Almagt

¹) Det fremgår af et andet brev (se IV), at dette er skrevet 25. juni 1809 som svar på et brev fra Mathias Nielsen, Ikjær, af 30. april 1809. I sit brev må M. N. have frasagt sig samfund med Peder Laursen, og denne bekræfter nu for sin egen part skellet imellem dem. De to sidste ord viser dog, at Peder Laursen ikke har opgivet håbet om, at de igen skal blive forligt.

²) Brev nr. 3 i »Brevbogen«; det står s. 21—25 med »Anhang« s. 25—29.

³) Enken G.M.J.D. (hvem det er, ved jeg ikke) havde tidligere hørt til de opvakte, men havde, synes det, på grund af sit giftermål afbrudt forbindelsen med sine tidligere venner. I begyndelsen længtes hun tilbage, men da hun blev enke og dermed havde frie hænder, havde hun endelig opgivet at vende tilbage til de opvakte. En ildebrand, der synes påsat, »ondskabsfulde haver været almagts Redskaber«, lægger hendes

er uindskrænket, og at hans Munds Ord haver uden Undtagelse de kraftigste Virkninger. Dette maatte lære alle Mægtige, Rige og anseelige i Verden ret at ydmyge sig under denne Guds vældige Haand, kiende sin uværdighed til det, de besidder, omgaas [det] med Frygt og værs bered at modtage med Taksigelse, hvad denne høystmægtige og Viise Herre og Gud vil beskikke for og over dem. Dette maatte og lære alle Fattige, foragtede og dybt fornærede og sørgende, at det koster denne Almægtige ikkun eet eneste Ord, saa ere de i beste Maader hiulpene. Men fordi de allerfleste har kuns en Død, Historisk og frugtesløs Tro, eller den blotte Videnskab foreenet med en hærskende Vantro, saa findes og desværre sædvanlig den modsatte Virkning af Guds herlige Visdom og Almagt. Den Rige almindelig hovmoder sig af Rigdommen og sætter tillid dertil, at den skal rædde ham i Nødens Tid. Og den Fattige med sine tomme Hænder spørger i sin Vantro, hvad skal vi æde, hvad skal vi drikke, eller hvad skal vi iføre os.

Dette fremfører ieg, Kiære Veninde, som en Indledning til nogle derpaa følgende Erindringer til dig i Anledning af din udvortes sørgelige Skiæbne. Du er i disse Dage bleven overbeviist ved erfaring om den første Sandhed, at Rigdom og alt Timeligt er intet, naar Herren taler; gid du ogsaa i Sandhed maatte blive Kraftig overbeviist om det sidste, nemlig at denne Herre, Herre er ogsaa en ævig Klippe for alle de, som haabe paa hannem allene uden tillige ved Afguderie at haabe paa det Skabte. Ieg siger, Herren haver talt et Ord, hvorved du afklæd[tes] i eet øyeblik al din timelige velstand og stod meesten nøgen; thi lad end saa være, at ondskabsfulde haver været almagtens Redskaber, saa haver du dog ikkun at handle i denne Sag med Herren, da ikke et Haar kan affalde af vore Hoveder uden hans Villie mindre et saa stort ulykkesfald. Men skal du handle allene med Herren, da bliver udfaldet deraf det, Skriften vidner, at Synden er Folkets fordervelse; dine Synder er din fordervelse! Almindelig kommer Ælendighed og timelig Nød over enkelte Personer eller Familier af 2de Aarsager: Deels af deres vedvarende Hyklerie og ugudelighed, med hvilken de stride imod Gud og trætter med hans Langmodighed, som fremkalder

gård i aske, kreaturerne indebrænder, og hun selv bliver hjemløs. Dette er anledningen til, at Peder Laursen skriver dette brev til hende som et forsøg på at få hende til at betragte ulykken, der er overgået hende, som et kald fra Gud. Samtidig med brevet sender han hende en brandhjælp på 4 rigsdaler.

hans timelige Straffe over dem, i hvilken der dog paa Guds side er megen forbarmelse og et skiult Naades-Kald til deres Hierte-lige Omvendelse og Ævige Redning. Deels Tugter Gud ogsaa ved Timelige Lidelser de Sande Troende, dersom enten anfald eller affald skulle være hos dem at befrygte; hvorved de skal lære at kiende dem selv nøyere, Verdens forføngelighed og det Skabtes uformue mere levende, blive deres Frælsere endog ved denne den letteste deel af Korset mere ligedannet, og deres Kristendom derved blive mere stadig, Puur og Luttret, samt derved bevares som ved et Salt fra det hærskende Hyklerie og Verdens Kierlighed. Hvilken nu af disse 2de Aarsager, der har været anledning til Guds Straffedom over dig, er det, du nu ved at handle med Gud skal faae afgjort, paa det Guds kiærlige hensigt med Straffen maae opnaaes; ellers bliver denne over-staaede Ælendighed ikkun dig, ligesom de fleeste, en Moder og Begyndelse til utallige Timelige og Ævige Ælendigheder. Jeg tager ikke i Betænkning Kierligst at raade dig, at du tilegner dig den første Aarsag, nemlig at din vedvarende og modtvillige Vantro, Hyklerie og afskye for Christi sande efterfølgelse samt forsættelig modstand imod den Guddommelige Naades Kald og dragelse io haver paaført dig din ulykke. Gud ville endog viise dig, hvad du havde fortient ved din vedvarende forsættelige Modstand imod hans Aand, Ord og din egen tilforn opvakte, men siden undertrykte Samvittighed, da han gav de arme, ufornuftige og uskyldige Creature til et ynkelig rov for Ilden i dit Sted, for hvis Synd de maatte lide, men derimod sparede dig fra en Timelig og Ævig ødeleggelse og lader endnu Naadens Lys skinne for dig og giver dig Tid til en alvorlig og uhykkelt Omvendelse. Kan Guds store Langmodighed, Skaansel og Kiærlighed samt vedvarende Naadeskald, som klarligen kunde kiendes endog ved udtømmelsen af denne bitre kalk, nu ikke drage dig ud af din Selvgjorte Christendom og gjøre dig ædrue af dit Hyklerie, da er vel ikke mange Middeler tilbage til din Redning. Nu haver du været baade Herre og Tiener, gift og ugift, Riig og fattig; under alle disse omstændigheder haver Gud endnu skiænket dig nogenledes Helse og Sundhed som det beste af det Timelige, eller i nogen Mangel deraf en god pleye og Beqvemmelighed; naar nu alle disse omstændigheder og Naades-Omvexlinger ej haver været istand til at drage dig, saa synes nu ikkun eet Mittel tilbage til din Redning, nemlig at Gud udstrækker dit Legeme paa Piinebænken og der giver dig at betænke, hvormange ædle Naadestimer der er spildt til over-daadige, unyttige, frugtesløse ia Syndige Besøgelser, samt hvor

godt det havde været at søge Gud med største alvorlighed og med alle stridige Tings fornægtelse i Velmagts Dage, førind de onde Dage kommer. Det er derfor, kiære Veninde, endnu mit gientagne Kierlige og Troehiertige Raad til Dig ved denne givne Leylighed med Frælserens Ord at raabe til Dig, Luc. 17,32. Kom Loth's Hustrue ihue! Hun var io heller ikke grov ugudelig, dog var hun uskikket til at blive frælst, da hun elskede sine Venner og Bequemmeligheder i Sodoma forstyrrelse mere end Herrens frælse til det stille Zoar. Jeg beder dig af gandske Hierte, sæt dig ej ydermere blot for Guds straffende Retfærdighed, men aflad fra din Hykkelske vey og Hykkelske Venner og begiv dig uden undtagelse ind i den sande Christi effterfølgelse; tænk ikke, at en selvgiort afhold fra visse grove Laster er Christendom; sligt skeer io allene af en Trældoms frygt og er kun en Hyklemaske. Lad dig ikke binde med flere Snarer, men synderlid ved Guds Naade og Troen de, hvormed du hidindtil har været bunden. Bed Gud, at han vil give dig et redeligt Hierte, der ej maatte som hidindtil søge lette veye for Kiødet, men bliv en Christi og hans Korses elskere og Liebhabere. Lad Guds og Christi ord i alt være din Raadgivere, og udvælg ikke Skin men Kraft; tael og gør alting for Guds Ansigt, og saaledes som du vidste, det var din sidste Forretning i Livet. For alting igien tager ieg, forarg dig ikke paa Christi Kors; thi have de kaldet Huusbonden Beelsebub, selv Frælseren, hvor meget mere hans Huusfolk. Dertior synger den Christelige Kirke: Korset og Modgang er forvist Christi Bruds rette farve, Dog Trøster du hende Herre Jesu Christ, At hun maae Himmerig arve. Mod Diævelens list og grumme Mord, Og Verdens Børns Forargelse stor, Og Kiødet du hende beskierme¹. Hvo, som nu vil have en honnet og anseelig Christus, han søge enten Samqvem med denne Tids fiine Hyklere og Pharisæere, som flye grove udvortes Laster, iagttage visse Gudsdyrkelser, Borgelige Dyder og Ceremonier, men ikke destomindre som hiine Pharisæere overtræde andre Guds bud for Skiks og Sædvanes Skyld. Det er vore artige og kloge Verdens Børn. Eller han rejse til Christiansfeldt; eller han søge Samqvem med deres Yndlinger og Bundsforvandre, hvor han boer. Derved faaer han en Christus, som de fleste vil Respectere, og en Christendom, som er den Mageligste og letteste af alle. Thi at vinde hver Mands anseelse ved sin indge-

¹) Det citerede vers er fra Hans Thomissøns salme: Den christelige Kirkes skønne navn. Th. Kingo: Den forordnede Kirke-Psalmebog, nr. 257 v. 7 (jvf. Slbog f. K. og Hj. nr. 329 v. 7).

togne Christendom er ret den Pharisæiske Maske og er alt det, Naturen meest begierer. Men hvo, som vil have den fattige, foragtede, og til Ierusalem Korsfæstede og iidelig for Sandheds Vidnesbyrd og omsorg for Siælene forfulgte Fræsere og være hans Korsens elskere og effterfølgere, han søge ham ikkun i Ordet, Bønnen og Troen, hvor han boer, og han skal ævindelig ikke blive beskietmet, men ligesaavist finde ham, som han søger ham, og tillige finde til sin fornøjelse, Trøst og Troes Styrke en Samfund, som med ham uafsladelig hænger effter denne foragtede Fræsere, men som ogsaa kiendelig bærer hans Liberis. Mere har ieg ikke Tid til denne gang at tillegge og holder det ogsaa unyttig, naar dette er forgieves. Ieg havde heller ikke gjort dig denne uleylighed, dersom ieg i Guds raad ikke havde troet, at dette ulykkelige Tilfælde maaeskee kunde aabne Indgangen for en Christelig og højstfornøden formanig, som Kierlighed og omsorg for din dyrekiøbt Siæls Redning haver aftvunget mig, men dog som venteligt ej kan forskaffe mig anseelse for andet end en Daare. Hermed indlagt sender ieg dig effter Evne en ringe hielp af 4 Rd, hvilket ieg ville Ønske af Gud, at dette lidet fra mig maatte i din Haand blive en desto større Velsignelse. Modtag dem som fra Gud, og se allene til, at du ikke ydermere misbruger dem effter Verdens Viis til Pragt og overdaadighed.

Fredensbierg 1810

P. L. S.

Anhang.

Endskiøndt du, som ieg vel kan tænke, er ubekymret og næppe skal høre mig, saa synes mit forehavende med dig mig saa rigtig ved betragtning af en særdeles elsket og dyrekiøbt Siæls ævige fortabelse, hvad enten det ansees for Kierlighed eller Daarlighed, at ieg atter griber til Pennen for at fornye mine anmodninger, Erindringer og Formaninger.

Effter at Brevet var sluttet, er det faldet mig ind, at ieg skulle gjøre dig en tydelig Anvisning, hvorved du kunde faae kundskab om, Deels hvorledes det er gaaet dig i din Opvækkelsestid, da vi først blev kiendt, Deels hvorledes det staaer med din sæletilstand nu. Ieg veed ikke at gjøre det saa got, som det alt forlængst er gjort af Guds Aand ved den Sal. I. Bunian i en indbildt Lignelse i hans Pilgrims Fremgang. Kan du ikke, ifald du ikke er sikker nok paa din Vey, faae denne vor Bog andensteds, saa kan du faae den hos mig; der finder du i den Edition,

som er trykt 1704, i den 1ste Part fra S. 14 til 20, hvorledes og ved hvad Middel du i din opvækkelses Tid er bleven vendt fra den rette Himmelvej; men fra 20 til 28 finder du, hvorledes du kunde have været, ia vel endnu kunde blive hjulpen, nemlig allene ved Guds og Christi ord, Evangelii Lærdom. Der seer du, hvad Vey denne Verdens viise, Lærde, høflige og anseelige viser bekymrede Samvittigheder. Saadanne Folk ere io ingenlunde Ateyster¹ eller Epicuræere. O ney! sligt er dem en Vedderstyggelighed. De ville og, at Guds ord skal holdes, hvor det er Sædvane og koster ej megen møje. Imidlertid er deres eget Hierte deres Ledere, og de udvælge en Christendom effter sammes Tilbøjelighed i alle ting, hvor ikke Skam eller timelig Skade eller en Trældoms frygt holder dem tilbage. De er særdeles sikre i Vantro, egengodhed og udvortes Skinvæsen for Verden, meenende særdeles væl at have truffet det baade for dem selv og andre ved at udvælge en hykkelsk Middelvej ligesom hiist Pharissærne. De ere især egenviise over alt det, de høre eller læse, uden i følende Naturlig Blindhed, Armod og Falskhed, ydmygelig og bestandig at legge Gud i ørene med deres Bønner om redelighed og oplysning, og effter deres Hierne- og Bogstavs Kundskab giøre de strax deres forklaringer og Anmærkninger samt Criticere alt effter deres egne Grundsætninger. Saadannes Caracteer beskriver Apostelen Philp. 3: Deres Sind er Iordisk, deres Himmel er Iorden, deres Bug er Gud, deres saa høyt og i alt attraaede ære er skiændsel, og de er fornemmelig og meest kiendelig Christi Korsens fiender. Til saadanne raaber Frælseren Matth. 11. Salig er den, som ikke forarges paa mig. Det 2^{det}, ieg ville have dig henviist til i den omtalte Bog, staaer fra Pag. 179 til 180, som viiser dig, hvorledes din Tilstand nu er, og kortelig, hvorledes du er kommen dertil. Du lod dig indtage af Vantro og fortvivelse om at komme igiennem paa den i Guds Ord anviste vej, da den syntes formedelst Korset haard og uiævn; desaarsag ville du ikkun gaae lit uden for Vejen paa en grøn og blød Stie; men paa denne Stie er du bleven optaget af fortvivlelsens Fyrste, dine aandelige Øyne udstukne, og du er bleven udkast i Grave og Huler, hvor du snubler og falder af en dybere ned i en anden.

Ach Kiære Veninde! hvad skal ieg i en saa høystvigtig Sag, der angaaer en elsket og dyrekiøbt udødelig Siæls ævige redning, ydermere sige eller Skrive. Ieg vil til sidste Far Vel raabe dig i Ørene som Englene Loth, da de hastede med ham fra

¹) o: Ateister.

Sodoma ødelæggelse: Skynd dig at redde din Siæl og bøj for Iesu hellige Lidelses skyld og din ævige Velfærdts Skyld dine ørene til Guds Advarsels og undervisnings Ord og din egen talende og bifaldende Samvittighed, da skal du ved at lade samme føre dig paa Troens, Kierligheds og Korses Vey erfare i levende og Salig overbevisning, at en god og med Christi Blod rensset Samvittighed er et Dagligt Giæstebud, i den Sted din nagende Samvittighed haver hidindtil været et forsmag paa Helvede. Skulle du nu, den velmeente givne advarsel og Foreholdning uagtet, blive ved som begyndt, da taale du omsider, at du finder dig blottet for flere Timelige ulykker, og at Gud endogsaa for dette igientagne Naadeskald og opvækkelses Middel vil besynderlig paa hiin store Doms Dag kræve dig til Regenskab, ligesom du og Ævindeligen skal holde mig angerløs, som effter Kierlighed, fornødenhed og den guddommelige Sandhed med Flid, Betænksomhed og en af al Naadens Gud virket Overbevisning haver vidnet derimod.

I en Convolut hvori Brevet var indesluttet stod følgende:

P. S:

Dette Brev er skreven den 13 May i Tanke at lade det bortsende en af næstfølgende Dage; men da ieg hørte, at du havde gjort offentlig anhold i Sognet om Brandhielp, hvilken du selv Personligen ville modtage i hver Bye, saa lod ieg hiint Forsæt fare og lod det her ligge dereffter; men da ieg nu heller ikke fik underretning derom, og du heller ikke behagede paa din hjemvej at besøge os, hvilket, om det end kunde været dig lit til vanære, dog ej til nogen virkelig skade, men allene ved Bud lod mig viide, hvad du ville, saa fuldkommer ieg og hermed din Villie, saavidt ieg i hensyn til min og din Omstændighed troer, at det tillige kan være Guds villie, og derfor ved dette uslæbne Bud sender dig indlagte Pengehielp, hvis¹ ubeskedenhed og Barnagtighed du og din kiære Værtinde ville tage i den beste Mening og lade indsluttede Brev tale, hvor det mangles ham paa Talegaver og nødvendig underretning.

Herren, Herren! den alt formaaende og Naadige Gud og Frælsel! han fylde og erstatte ved sin værdige H:Aand al det manglende og ufuldkomne i dette Brev, at det om mueligt maatte blive dig en Livslugt til Livet, for hvilket som et uselt og ringe Middel du dog maatte ret Hiertelig takke og Prise ham baade her og hisset, at du her maatte blive et sandt og oprigtigt

¹) »hvis« går tilbage på Bud.

Lem af den stridende Kirke, indtil du hisset udfriet fra Angest og Dom i den Triumpherende maatte findes blant den Skare, som er betegnet med den Guddommelige Indskrift: Aab: 7,14 seq: Disse ere de, som ere komne af den store Trængsel og have toet deres lange Kjortle og gjort dem hvide i Lammets Blod.... Og Lammet, som er midt i Staden, skal føde dem og ledsage dem til de levende Vandkilder, og Gud skal aftørre al Graad af deres øyne. Men skulle du imod min Formodning troe, at dette Brevs Indhold i saadan Grad var ufuldkommen, at det skulle stride imod Christelig Kierlighed, den sande og ubedragelige Erfaring og det uforfalskede Guds Ord, eller at ieg som hiine og den nærværende Tids Skalkagtige Pharisæeres effterfølgere ikkun bandt svære Byrder paa andre og rørte dem ikke selv, da ønsker ieg intet hellere end en Christelig og alvorlig Irettesættelse og Overbevisning i Overensstemmelse med det Ævige Sandheds Ord. Udebliver nu denne Irettesættelse, og du alligevel desuagtet bliver ved at bevandre den for Kiødet brede Vey, da gjør ieg strax Regning paa eet af Tvende:

Enten at du ved din vedvarende Modstand imod den Omvendende Guds Aand har forhværvet dig en ulægelig Blindhed og et forstokket Hierte, der gandske foragter Advarsler og Erindringer i Aandelige Ting som Phantastiske Griller. Eller at du, endskiønt du vel er temmelig overbeviist om deres rigtighed og fornødenhed, dog alligevel væbner dig [med] Haardnakkenhed og vil lade det komme an paa en Ævig Prøve, om Gud er Retfærdig og hans Ord Sanddrue.

En ilagt Tanke-Seddell saaledes lydende:

Din Aandelige Tilstand i og effter din Egtestand affbildes for mig under dette Billede:

I din Ægtestand var du for en Tid lig en Fugl i et dejligt forgyldt Fuglebuur, der flyver op og ned, hist og her, frem og tilbage, om ej et Sted kunde aabnes, saa den kunde undflye sit dejlige Fængsel og erholde den ønskelige Luft og behagelige frihed. Men effter din Ægtestand var du samme Fugl lig, dersom den, naar Fuglebuuret blev aabnet, dog ej alligevel ville ud eller elske og benytte sin frihed, saa man for at udiage den maatte slaae Buuret i Stykker.

Far Vel.

III¹

Nogle Forsigtigheds Regler af mit Svar paa M: N: S: Ik: Brev

¹) Følgende stykke står i »Brevbogen« s. 29—30.

af 10. Jan: 1809, som ieg allene forbeholdte mig, men ej den heele Copia.

Vær dog ei alt for vis i dine Meeninger, og effterfølg ei dem, som i Sikkerhed, vished og en høj Aand har trængt og drevet andre; alle saadanne gaar jo omkring som Christendommens vanskabninger ikke langt fra forstokkelse, det Ælendigste Syn i den hele Syndige Verden. Men læg Mærke til disse 4re Ting, og hvor du finder dem, da haab til det beste og glæd dig, at Gud endnu har noget paa Iorden, og at alt ej endnu er bedækket med Hyklerie og Ugudelighed. Det 1ste er: Om de for alt holde fast ved Hovedet, hvorved det gandske Legeme er sammenhæftet. 2. Om de trænges af Nidkierhed og Sorg for Herrens Huuses Skade, allermeest deres egen og dem, der have de beste Tanker om deres Mørkhed og vedhængende Fordærvelse. 3. Om de ikke søge eller ynde en falsk Fred eller og henfalder til aabenbar ondskab og Skalkhed. 4. Om de holde Guds ord for den høyeste Viidsoms Kilde, men dog ej antage stor Kundskab uden i forening med Christelig Erfaring og ej heller antager Erfarenhed, uden den retter sig effter den sande Guds Kundskab, paadet at Erfarenhed i Christendommens fremgang i alt maa være underkastet Guds Ords Prøve og Dom. Hvor nu disse 4 Egenskaber findes i deres fulde Kraft, og du eller andre formedelst forskiel i Meninger af mindre Betydenhed, enten det nu angaar Guds Ords rette forstand, Christelig erfaring, eller visse vedhængende Fejl, vil trænge og drive dem effter eder, da meener ieg, I handler ikke meget bedre end hiine onde Tienere i Matth. 24, der gav sig til at slaa sine Medtjenere i Herrens fraværelse, endskiønt deres frihed i alt det, som deres Herre ej havde buudet, var ligesaa billig som hans.

IV¹.

Herpaa følger et Conciperet Svar² til M. N. S. Ik. paa anførte Brev af 10. Jan. 1809., som ej blev afsendt førend med Svaret paa hans Brev til mig af 30. April s. A. Dateret 25. Junij 1809 og er allerede tilført³.

¹) Følgende brev staar i »Brevbogen« s. 30—36.

²) Mens de øvrige breve i »Brevbogen« vistnok er nogenlunde nøjagtige kopier af de breve, der er afsendt, er dette altså kun et udkast.

³) Det følgende brev er formodentlig skrevet i jan. 1809, men ikke sendt til Mathias Nielsen, Ikjær, før efter 25. juni 1809, samtidig med brevet som her har nr. I.

Elskelige Ven i Christo Jesu!

Ieg haver den 10. Jan. faaet et meget haardt og uventet Brev fra dig. Ieg ved ikke vist, hvad du har taget Anledning af til saa haard en Beskyldning. Den Satans Apostel¹, du sendte det med, var heller ikke uskikket til at puste ad en optændt Ild; dog hvad hun rygtede i Ikiær samme Dag, ved ieg ikke; men ieg ved, hvad som gav anledning, at hun tog Orlog derop, og det bør du og at vide. Om Morgenen, som I og flere havde været hos os om Aftenen, gav hun sig til at tale om den holdte Samling, hvorpaa hun blant andet sagde: At du hyklede for mig og lod mig ikke viide dine Tanker, hvilket hun havde hørt og havde sagt til J.M.², som og bifaldt hendes udsagn. Ieg svarede hende derpaa, at hun gjorde sig selv den største skade ved, at hun søgte kun sammensættelse og Splid, og ieg holdt hende for den største Fiende næst Diævelen af Guds Kirke. Dette for-aarsagede, at hun blev opbragt, tog Orlog med den Paastand, at hun ville have hendes Tale beviist; da hun noget derefter kom tilbage med dette Brev³ uden at føre noget Beviis for det passerede. Dette lader ieg nu fare og vender mig til dit Brev og agter i Guds og Jesu Navn 1. At svare lidt derpaa, og meener ieg bør saa gjøre, uagtet ieg vel forud kan see dets Skiæbne, og at det skal betragtes som en forgribelse imod Gud. Du skriver, at ieg ej er fornøyet med at være et ringe Guds Barn, men vil endog bemestre Guds Aand med min Fornuft; men det synes strax derpaa i Slutningen, at du er ueens med dig selv, og at det først skal fuldkommen kiendes ved Formørkelsens og Syndens overmagt i fremtiden, og derfor ønsker du, at Guds [ord]⁴ maatte faae fremgang, hvor det fandtes. Dog, ieg veed vel, at det første er dig det visseste; ieg vil derfor svare følgende dertil: At der findes noget hos mig, som ej ville være ringe, bekiender ieg selv. Men at ieg skulle være saa ringe, at ieg skulle antage enhver Mening uden Prøve, ville nok først gjøre mig ret ringe, da ieg derved kom til at ligne en Veyrhane, som ej staaer saa et kvarter som et andet. Gud er io ikke ustadigheds, men Freds og Stadigheds Gud, og ligesaa ere hans Børn; derfor opfordres de at prøve alleting og vælge det beste. Men at du siger, at ieg

1) Hvem den kvinde er, der her er tale om, ved jeg ikke; medmindre det er den samme, som omtales længere henne i dette brev med bogstaverne A. K. D.

2) ♂: Johanne Marie Jensdt.

3) ♂: Mathias Nielsens brev af 10. jan. 1809.

4) Der er her glemt et ord i forlægget.

bemestrer Guds aand eller imodstaaer den, da haver du beskyldt mig derfor saa ofte (hvori ieg og langt fra ej er uskyldig i sin Maade). Dog haver det, som ieg af Guds Aands oplysning og ej af beste Fornuft har vidnet imod nu een og nu en anden, som du tilforn har hældet dig til, i fremtiden beviist sig at være rigtig, og udfaldet er desværre bleven ligesaa slet som min forventning.

Og min modstand mod disse dine Støtter haver til denne Dag viist sig at være ej imod Guds værdige H:Aand, men imod en løgnagtig Diævels Aand forandret til en Lysens Engel, som er udgangen i de falske Profeters Mund enten til det gode Guds Ords fordreyelse eller ringeagtelse. Hvad du skriver imod min fornunft, da maatte du og andre vel noget nøyere bestemme, hvorvidt den skal forkastes. Thi giøre I ingen forskiel imellem Fornuftens misbrug og dens rette brug, som Guds Ord saa kienkelig giør, da kan ingen eenighed ventes nogentid i denne Punct. Guds Ord kræver en fornøftig saavel som en Aandelig Gudsdyrkelse. Og Apostelen vil, at hans Tilhørere skal fornøftigen bedømme, hvad han siger. Man naar din Søster¹ bliver greben i hendes reede, da veed hun ej andet til væрге end det Spørgsmaal: Om det ej er Fornuft? Ligesom en Christen skulle tale ufornøftig om Aandelige Ting. Det, I fremfører af den bekjendte Psalme: At Fornuft skulle føre Krig mod Troen, er gandske ilde og ugudeligt anvendt, naar det tages uden al undtagelse, som og Værsets Sammenhæng viiser noget andet. Thi naar I vil gandske forkaste Fornøften i Aandelige Ting, endog naar den er oplyst, saa bør I med samme skiel og at forkaste den 2. Hovedkraft af Siælen nemlig Villien, endog naar den er Hellet, og saa bliver Mennesket til en Knab og ubevægelig Ting uden ved overordentlige Midler. Men saadan lærer hverken Guds Ord, naar det tages i Sammenhæng, ej heller vor Kirkes Gudelige Bøger, men vel tværtimod. I anseer io altsaa min Christendoms Meening og Begreb i visse dele for vildfarende, ieg ligesaa eders og det med meget større Grund, Beviis og Aarsag. Men i hvilket som er, saa maae ieg vel spørge med Luther: Giør det, I vil have fremmet, i og for sig selv en til en Christen? Giør det ikke det, hvi bruger I det da til at adskille det Christelige Samfunds Legeme, eller hvi har I saa fordeltige Tanker om et Lys, som vist er Mørkhed? Bedre var det at taale, bede, advare og det i alt, ikke forkaste Beviiser af Guds ord ved den oplyste Fornøft, eller have saa fortrinlige Tanker

1) 3: Johanne Marie Jensdt.

om vor Naade og Lys, som meest undertiden bestaaer i Indbildning, allerhelst da saa mange mange Fodspor paa samme Vey vel maatte skrække os. Vil I anderledes fare frem og vil med Magt paabyde mig eller andre eders Meeninger, som I synes rigtige, men ieg og andre synes anderledes eller tværtimod, og det dog ikke er Hovedsagen ej heller noget, som beviisligen udelukker fra Naaden, saa meener ieg, I handler ligesaa uretfærdig som hiin anden Tiener Matth. 24, der slog sine Medtienere i Herrens fraværelse, da han tøvede at komme, endskiønt deres frihed var lige saa billig som hans. Ieg udelukker ikke eder, fordi ieg meener med meget god Grund, at I i visse Deele ere vildfarende, men ønsker, at vi kunde Taale, bære, bede og haabe og oppebie Guds time uden i saa stor egensindighed og vished at paabyde hiin anden noget med Magt; giøre I anderledes mod mig, da giøre [I] eder vist skyldig i hiin anden Tieners løn, om I ej komme til Sandhedens rette Erkiendelse. 2. Ieg vil videre her svare dig paa det Spørgsmaal, du gav mig den Aften, vi vare oppe hos eder, nemlig: Hvad ieg havde imod J. M.¹ Dette vægrede ieg mig den tid ved at besvare, og Erfarenhed vil vel allerrede sige, at det havde været skadelig. Ieg haver vel og i nogen Maade ofte tilforn sagt dig samme; men da du dog endnu bliver ved at spørge derom, skal det her meddeles omstændelig til bestandig Effterretning, mens Brevet er til; dersom du saa selv finder [det] raadelig at sige hende det (hvilket vel næppe nu vil blive nyttig), da overlades samme din egen skønsomhed.

Dette kan henføres i Almindelighed til 4re Ting, nemlig:

1. Haves imod hende: At hun maaler sin Naadestand og fremgang i samme effter Indskud, Aabenbaringer og heftige Sindsbevægelser, som vel bestaaer af mere Natur end Naade.
2. At samme giver hende uformærkt leylighed til at betræde adskillige farlige Fodspor af næsten samme Grunde (hvis Navne ieg ej vil nævne) i Aandelig Hovmod og ved at drive, ved Indbildning og vrang Skriftfortolkninger, Herredom over Herrens Arv. Denne Sætning behøver Beviis, og ieg meener den beviist deraf: Deels, at hun er ophøjet over al advarsel af ringere og saadanne, som ej ere af hendes Sect. Deels deraf, at hun effter Indfald, Indskud og Aabenbaring giver sine Satser ud for Guddommelige og dømmer andre haardeligen uden anden Beviis.

Det 3de, som haves imod hende, er: Den urolighed, Avind og

¹) Johanne Marie Jensdt.

Hærskesyghed, Had og hævnngierrighed, som teer sig hos hende. Thi alle de, som ikke vil give Røgelse paa hendes Alter og endnu mere, om de torde røre ved hendes Skiændsel, mod saadanne eller ligesindede ruster hun sig af al Magt, blæser Allarm og samler sig en Hær af Bagvaskere og Øretudere, Løgnagtige Vidner og formastelige Dommere og forfølger dem og deres Venner og Velyndere og hviler ikke, før hun om muligt har udryddet deres Navn og uddrucket deres Blod. Saa i den sted, at den Guds fred skulle bevare de Christnes Hierte og Sind, saa kan det her hedde tvertimod: Den Ugudelige har ingen fred. Saa hun gandske ligesom hiin Mordiske, stolte og Avindsyge Haman, der ikke kunde have den mindste Smag og fornøjelse af al sin Ære, Magt og Herlighed ved det Persiske Hof, allene fordi en fattig Mardocæus ej ville krumme sig for ham, men søger ej allene at svale sit Mordiske Sind ved denne enes Blods udstyrtelse, men og ved at udøse alle deres Blod og udrydde alle deres Navne, som han meente at have lige Sind eller forbindelse med sin indbildte Avinds Mand.

Det 4de, som haves imod hende, er hendes Samquem med A.K.D.¹, hvilket er lutter Synd og kan slet ikke have nogen Gudelig hensigt. Ieg troer, at hun har tilforn saavel kiendt hende og veed meget vel, at hun er den samme endnu, og heller ingenlunde torde tage hende daglig i hendes Huus; er det nu saa, da viiser det, at der er lutter urenhed skiult derunder. Men kiender hun hende ikke, da hun desværre har været alt for kiendelig, saa røbes dermed, at hendes indvortes Aabenbaringer ere upaalidelige, og hendes Lys er Mørkhed.

Endelig 3de vil ieg sige min Meening i Korthed, hvorvidt ieg er eenig med [jer i] at søge indvortes Raad, Svar og Overbevisning i henseende til vore Tanker, Beslutninger, Giøren og Laden. At bede Gud uden afladelse om forstands oplyste Øyne, at vi i hans Lys maatte see Lyset og ved hans værdige Aand af Ordet blive overbeviist om, hvad vi skulle tale, tænke, giøre og lade, er høystnødvendig. Nu er Foriættelsen saaledes, at hvo, som Beder, virkelig Beder, han faaer! Naar vi nu ved den Daglige Troens Bøn besidder denne Gave, saa vil det nok blive at

1) Ane Kristensdt. eller lign. Den nævnte kvinde har efter dette ikke hørt til de opvakte. Hun omtales iøvrigt ikke andre steder i »Brevbogen« og er ikke kendt andensteds fra. Måske er det den Ane Kristensdt, der i 1801 bor i Ravnholt og er gift med jordløs husmand og nationalsoldat Peder Madsen. Hun er født ca. 1765 og altså nogenlunde jævnaldrende med Johanne Marie Jensdt.

friste Gud, om vi ville begiere andet Svar paa, hvad vi skulle tænke, tale, gjøre eller lade, end som det, Guds Ord giver os. Thi da Christus haver forkyndt os alt Guds Raad, og den H. Aand allene skulle tale effter det hørte ord, effterdi Troen kommer af hørelsen og hørelsen af Guds Ord, saa kan intet andet indvortes paalidelig Svar ventes i slige Tilfælde end det, som vi allerede have i Ordet. Men er vi ej dermed fornøyet, da maa vi frygte, at vi ved at ringeagte de for Fornuften uanseelige Middeler og [ved] at kræve høyere Ting vil blive anseete som dem, der frister Gud, og maae æde vore Idrætters Frugt, om vi ej omsider kunde endda derved faae Øjnene opladte og af Skade blive kloge. Effterdi nu Gud haver skiult alt sit Viisdoms Raad og hemmelighed i sit Ord, os arme Mennesker og vor Prøve-stand angaaende, saa bliver det vist best i alle Tilfælde at raadføre os dermed i alle slige Ting, hvor udtrykkelig Raad, Undervisning, advarsel, Bud eller Forbud af os kan findes og fattes. Thi eet er det i egenviisdom og fornufstklogskab samt i Kiødelig og uandelig henseende, som i Grunden er Aandelig Blindhed, at randsage, forklare og dereffter anvende Guds Ord. Et andet er det at vente og haabe og ubede sig Guds Villies kundgiørelse os tilstillet i indvortes, aandelig Overbevisning om eet og andet, hvorom tydelige Ord og undervisning findes i Guds Ord.

Det Tredie er i Aands armod og i følende Erkiendelse af sin Naturlige vedhængende Blindhed, formørkelse og Hiertes Falskhed ret ivrig at paakalde Gud om sin Aands oplysning i alt, naar man randsager Skrifterne for at blive viis til Saliggjørelse og attraae at voxe i vor Herres og Frølsers Jesu Christi Kundskab. Af disse tre vil vel nu nok dette sidste, i hvad Gud end udtrykkelig forbyder eller befaler effter Skriften og vor Christelige lærdoms almindelige fremsættelse, blive det vigtigste. Derimod i hvad, som kan kaldes tilladte, vilkaarlige og Betænelige Ting, som staar i vor egen Magt enten at gjøre eller [und]lade, fordi ingen udtrykkelig Forbud findes derimod, men dog maae være en sand Christen vigtig af sine Følger, f. Ex. om ieg skulle skrive til en og anden i aandelige Ting, som ieg før kunde have talt med, om ieg skulle svare dig paa det mig tilsendte Brev, og hvad og hvorledes ieg skulle svare, om ieg skulle effter Tankernes indfald gaae hid eller did, Tale eller tie, give eller ikke give m. m. saadant, saavelsom ogsaa daglig at raadføre sig med Gud i alle Timelige arbejder og Handler, i alle slige Ting er det nødvendigt i Aanden at opofre sig Gud for den, som kiender sit eget intet; og hvo, som saaledes holder ved i Bøn og

Paakaldelse, endogsaa i de mindste Ting og Omstændigheder og lader sit Hierte reense fra Falske, egennyttige og egensindige frugter og med et reen og eenfoldig Øye seer allene paa og ønsker, at Guds Villie maatte skee, saa han fornemmelig i slige Tilfælde, isteden for Gierningen, destonøyer prøver sine Hensigter effter Guds Ord, saadanne kan have fred i deres anslag og Gierninger og forsikring om, at han, som er stor i Raad og mægtig i Daad, haver ved sin Aand vejledet dem effter sit Faderlige velbehag at fremme hans hellige Villie i alle Tilfælde. Men at følge og handle effter sine Indfald og Indbildning mod andre uden Gudelig Beviis og effter Christendommens Aand og Sind, eller at forkaste andres Advarsel, som finder sin gode Grund i Guds Ord og Christelig Erfaring, paa denne Grund at søge indvortes Overbevisning om sammes Rigtighed vil nok blive at friste Gud og sætte sig blot for en løgnagtig Aands Dom og afgørende Slutning.

Dette Brev er skreven som et Svar paa dit Brev af 10. Jan., hvilket ieg dog af adskillige Aarsager lod den Tid forblive og sendte et andet; men nu skal du have dem allesammen, enten til din retledning og Overbevisning, eller og, dersom du bliver ved at være Sandheds Fiende, til din destohaardere Dom.

V¹

Anmærkninger til et Brev, som blev mig tilskrevet af J. M. J. D. G.², som kom mig til Hænde den 10. July 1809. Samme blev først Cirkuleret med denne Paaskrift: Denne Trusel beder ieg, kiære Venner i Christo, maatte, om eder saa synes, tages under Gudelig Betragtning og overveielse, for at enhver maatte i Oprigtighed gjøre den Brug deraf for sig og det Almindelige, som Gud effter sin Naade og Langmodighed haver bestemt ved at lade sligt finde Sted. Det maatte alt Circulere fra Nøttrup³

1) Det følgende står s. 37—38 i »Brevbogen«.

2) ♂: Johanne Marie Jensdt., Glattrup.

3) På næste side i »Brevbogen« betegnes trosfællen i Nøttrup med bogstaverne L. M. S. Hermed menes sikkert Laurs Madsen, f. ca. 1778 i Nøttrup som søn af grdm. Mads Laursen (ikke at forveksle med Peder Laursens bror af samme navn, der var grdm. i Kleis) og hustru Ulrikka Sofie Jensdt., Nøttrup. Laurs Madsen var grdm. og blev g. 1° 7/10 1809. Peder Laursen var da forlover. Blev enkemand efter et års forløb og giftede sig 2° 30/3 1811.

til Kragborg¹, fra Kragborg til Lund², fra Lund til J. A. S.³ og fra denne sidste Ven til mig, at det kunde derpaa effter Fælles Samtykke faa den Dom og Execution, den maatte fortiene.

Den 10. July 1809.

P. L. S.

Min Skriftelige medfølgende Anmærkning, som ej blev Brevet paategnet formedelst mangel af Rum, var denne:

Saavidt ieg har kundet læse indlagte Brev og har Gave til at bedømme det, da har Brevskriveren en Firedobbelt Hensigt derudi: 1. At befæste ved egenroes og egenvidnesbyrd sit Indbildnings Fortrin og bekræfte sine forrige Vildfarelser med blotte Ord uden Guds ords Beviis. 2. At fare fort i sin Haardnakkenhed med haarde og fremfusende Domme, som ere gandske blottet fra Troe og Kierlighed, fra Guds ords og Christelig erfarings Grund. 3. At svale sit kogende Blod. Og endelig 4de Ved Trusel og undsigelse under fordægtige Spørgsmaal samt foreholdelse af forrige velmeening om hende⁴ at bringe os til knæfald og Lydighed. Dog, ieg haver vel mindre Synd, fordi ieg har tænkt vel om Næsten end ilde. Men det er saare daarligt og vanskeligt, skjønt gandske naturligt effter andres vidnesbyrd, at tænke vel om sig selv. Dog maae hun overalt imod sin Villie, som Diævelen fordem, gjøre en sand bekiendelse om Brevene, som blev M. N. S. Ik. tilsendt, [og] hvorover hun blev opbragt⁵.

¹) I Kragborre (eller Kragborg) boede Jens Madsen, der var bror til ovennævnte Laurs Madsen. Han er f. 2/2 1781 og ejede i 1809 den gård, Thomas Pedersen (se note til brev IV) tidligere havde haft. 20/6 1805 løskøbte han den af Poul Glud til »Jensgård«, hvorunder den hidtil havde være fæstegård. Her døde han 25/12 1821 kun 40 år gl. En søster til de to brødre stod i 1799 fadder til Peder Laursens søn Jens's dåb. Dette viser, at der allerede da har været forbindelse mellem de to familier.

²) På gården Lundgård, Lund mark i Rårup sogn, boede selvejergrd. Niels Jørgensen, der også var en af Peder Laursens trofaste venner og meningsfæller. Han opgives — i Rårup kirkebog — at være født i Bisholt, Glud Sogn; her har han imidlertid ikke været at finde. Han døde i Lundgård 28/6 1838, 62 år gl. Han var gift 2 gange.

³) o: Jens Andersen, rokkedrejer, Ikjær mark.

⁴) Meningen er, at hun erindrer dem om, at de tidligere har udtalt sig gunstigt om hende.

⁵) Det er vel i det lige omtalte truselbrev, at Johanne Marie Jensdt. udtaler noget om brevene til Mathias Nielsen, som Peder Laursen op-

Hun skriver en sted i sit Brev til mig: Du er som Spyd og Søm (ventelig meent mit Skrift), der ej kommer tomt tilbage; det skal enten forbittre eller forbedre, det kan ieg see paa dig og flere; Gud har oplyst mig og lært mig at kiende Kraft fra Skin.

Dette hendes Brev blev ved Circulation paategnet af L. M. S. N.¹ saaledes: Ieg haver læst Brevet; men ieg erfarer, det er uden Guds Ords Prøve og Dømmer effter eget Valg.

J. A. S. [s] Paategning var disse ord: Ieg haver seet og læst dette Brev; men istæden for Lys er der Mørkhed.

Dereffter blev det tilbagesendt den 18. July under saadan Qouvert:

Effter at dette Brev har været til efftersyn hos alle, som det kunde tænkes at angaae, og saavidt det kunde læses, Brevskriverens hensigt nogenlunde sluttes, er det ej agtet værd af nogen enten at giemme eller besvare, hvorfor det af mig tilbage-sendes Forfatteren under denne Qouvert, med denne Gudelige og Hiertønskende Indskrift:

Jesus hærsker med Fred og Roe, Det man over al Sands skal troe,

Dereffter staaer mit Hierte og Mod, Dertil er ieg nu stedse paa Fod.

P. L. S.

Fredensbierg den 18. July 1809.

VI²

Er et Brev til A. Friis³ i Horsens. Dateret 14. oct. 1810.

Kiære Ven og Broder, effter den kaldende og oplysende Guds Naade, som er os begge kommet uforskyldt tilforn!

Ieg meener, at ieg ej vel kan forbigaae at tilmelde dig mit Hiertes følelse effter vor sidste Samtale, da leyligheden fra begge Sider maaeskee kan gjøre det seent, at vi vedtales⁴. Ieg tog hiem med et bedrøvet Hierte og med Sorgfulde tanker ved den Betragtning at see, hvorledes Siælefienden ved sin Slangegift den Diævelske Mistanke som sin sidste Nød-Piil søger at tilspærre Veyen for al Christelig enighed og Kierlighed.

fatter som og kalder en sand bekendelse, skønt J. M. Jensdt. ikke har ment det sådan.

¹) Laurs Madsen, Nøttrup.

²) Brev nr. 4 i »Brevbogen«, s. 38—43.

³) Ang. Andreas Friis se s. 63 note 3.

⁴) ɔ: gøre det sådan, at vi sent kommer til at tale sammen igen.

Paa mit forlangende, som dog slet ikke var didhenrettet, fik ieg Dit Svar udtrykt paa fleres vegne; at hvad I havde imod mig var: At I ikke troede, at ieg havde den Kraft og den andeel i mit Hierte af det Guddommelige liv, som ieg ved Troes og den dybe fordervelses Kundskab foredrog andre. Saavidt ieg paa min Samvittighed kan viide, var dette Meeningen om ej accurat ordene. Forhen var eders Beskyldninger rettet imod mit Liv og Levnet, ord og adfærd. Effter nærværende erklæring synes dette nu at frafalde, og Aarsagen kan let sluttes. Hvorimod hiin Beskyldning bliver forvexled med en Mistanke imod Hiertets inderste Bevægelser. Dette synes vel haardt for mig og vanskelig for eder, men kan dog ikke ventes meget anderledes, saalænge I anseer enhver modstand imod H.N.S.¹ for en modstand imod Gud; thi af et ont Hierte kan intet got komme, om det end saaledes ansees. Men ieg siger eder i al Kierlighed og med fuld overbevisning, havde I ladet H.N.S. være H.N.S, som han dog vel bliver [ved med at være], og ej anset ham for et overordentlig Sendebud med en umiddelbar, ufejlbar Indblæsning som Herrens Apostle, da havde han derved saavel som ved hans fortrinlige Gaver, bleven et særdeles nyttig og udvalgt Guds Redskab i Kirken, og I havde derved gjort visse Trin at prøve alleting og beholde allene det beste. Ieg veed vel, at I ej med Munden vil have ham holdt for ufejlbar; det ville og falde noget ufordøyelig for de fleste, som ere uden for; men at det er saa i Hiertet, kan klarlig sees i meget, men Tilstrækkelig beviises af hans udgivne Forklaring over Alterens Sacramente². Denne hans Fata og forgribelse er af saadan en Beskaffenhed, at baade Blinde og Oplyste i almindelighed kan see den, da den kiendelig strider imod Bibelens klare udtryk og vores derpaa grundede Evangeliske Lutherske Kirkes Symbola, og dog forsvares den, saavidt ieg veed, yderlig med Haand og Fod som en særdeles Helligdom af alle hans Tilhængere uden undtagelse. Af sligt kiendes med bedrøvelse Fordommes og Overtroens Magt hos det dybt faldne Menneske. Ieg er fuldkommen overbevist om, at dersom slige Fordomme formedelst et Blindende Skin paa den ene Side og attraae effter et Iordisk Rige og en

¹) o: Hans Nielsen, og hermed menes Hans Nielsen Hauge og *ikke* Hans Nielsen, smed i Korning, som L. Koch har opfattet det. (L. Koch: Den danske kirkes historie, s. 270).

²) Hauge havde nærmest en spiritualistisk nadveropfattelse. Se A. C. Bang: Hans Nielsen Hauge og hans samtid, 3. oplag, 1910, s. 354—56.

anseelig Christus med Diciplene paa den anden Side ej havde Indtaget de fleste Iydske Bekienderes Hierte, da havde ej saamange af dem vendt Ryggen til og med temmelig foragt begejnet os forrige beviiste indvortes og udvortes Naadige førelse. Og [ieg] tviler slet ikke paa, at io de allerfleste af disse Proselyter ville ved redelig undersøgning finde, at dersom de Danske Bekiendere havde været saa talrige, saa anseelige og saa rige som de Norske, og derimod de Norske været ligesaa faa, nedrige, ringe og foragtede som de Danske, da havde de næppe tænkt paa og mindre foretaget denne overgaaende Reformation, da dog alle disse Ting er af slet ingen værd i Sandhedens Rige, eller som maatte komme i allermindste Betragtning ved at udvælge eller forskyde. Alle disse Qualiteter er meget almindelig den falske Kirkes medkiendetegn saavel som og den saa høyt opskrevne og almindelig anpriste eenighed, der viser, at Fienden haver ikke lidt saamegen skade ved disse nye Protestanter, at han skulle gribe til denne Nød-Piil. Din yttrede mistanke mod mit Brev til M. N. S.¹ synes at være af lige Beskaffenhed med hiin, ej rettet imod Sandheden, men imod Kierligheden. Men da det næppe kan gotgiøres, at Brevet indeholder enten Bidende, Spodske eller Satyriske udfald imod Næsten, men allene den nøgne, usminkede og uhykkelske Sandhed mod en Gienstand, som med Magt i egne fortrinlige Indbildninger ville undertrykke Sandheden og dens velsignede virkninger for at sætte deres Fanatiske Drømme paa Thronen — hvilket Uhyre af Forblindelse, Indbildning og Hærskesyge ved mindste indrømmelse maatte uendelig have tiltaget — saa troer ieg, kiære Ven, at du uden din og den Christne Kirkes skade kunde have bortiaget sliig Mistanke, som følgelig er lige rettet paa Hiertets inderste, men høystfarlig for dig selv og høystskadelig for den Christelige Samfunds eenighed og Kierlighed. Af alt dette kunde læres, at ligesom den Guddommelige Sandhed siger: At Kierlighed tænker ikke ont, saa siger den daglige Erfaring baade i Verden og Christendommen, at ueenighed og ukierlighed tænker ligesaa lidet got, men føder idel Mistanke og Misforstaaelse af sig. Dog, kiære Ven, du bør slet ikke tænke, saavidt du det kan undgaae, at ieg Ivrer mig saa meget i denne Sag for mig selv og min egen nedsættelse i dine og andres øyne. Ach Ney! ieg haver ved Guds Naade og hans forunderlige Veje med mig arme lærdt at kalde alleting got, nemlig saavidt at det alt, mine egne Synder, forgaaelser og forseelser ikke undtagne, kan ia vist og ufeylbar skal tiene mig

¹) o: Mathias Nielsen, Ikjær.

til beste. Desuden findes næppe een mest iblant de opvakte, som i det mindste haver gaaet nogenledes sindig, forsigtig og Christelig frem effter det annammede Kald, der er bleven antasted med saa mangehaande Beskyldninger, beladt med saamegen Mistanke eller anseet med saa skiælle øyne som ieg. Og det ikke saameget for Tvivlsomme og uafgiorte Ting, men som offtest for den Pure og Ævige Sandhed selv, som Guds klare og ubedragelige ord i forening med den sunde, oplyste Fornuft har til alle Kirkens Tider anseet for uomstødelig, og er kraftig og tilstrækkelig bleven forsvaret imod enhver Tids Sværmere og Kiætttere. Dog var ieg desværre vel selv i alt dette slet ikke fritagen fra at være medaarsag i det, hvorved den¹ haver ramt mig, for hvilken Overbevisning og den derafflydende Nytte ieg vil takke min Gud og Frælsere baade her og hisset og vil her ikke vidtløftigen udlade² mig derover. Alleneste dette vil ieg sige, at ved slig igientagen Øvelse skulle man dog vel troe, at Din og ligetænkendes yttrede antagne Mistanke skulle for min egen Skyld ej sætte min Siæl i Harnisk og mit Blod i Giæring. Ney langt fra! Ieg bliver vel desuagtet, hvad ieg er for Gud i Himlen, og lærer af daglig Erfaring Nyttens af alle hans Tilskikkelser. Naar derfor dette og andet deslige kan blive Dig og ligetænkende selv got og skal ikke stride imod Gud, hans Kirke og Kirkens Grundvold, som er Sandheden og den derafflydende Christelige eenighed og Samfunds Kierlighed, da skal ieg vel for min egen Skyld lære at kalde det got, og det skal blive her-effter det samme, det hidindtil saa ofte er bleven, nemlig en kraftig og Daglig Vækker til med større Flid at Prøve, Randsage, undersøge og Dømme over dette mit i sig selv saa onde og af saamange mistænkte Hierte. Mere vil ieg ikke overlade³ dig med i denne Sag, ligesom ieg heller ikke effter denne i Gud velmeente Erindring agter at Stride mere desangaaende. Men vil allene til Slutning anbefale Dig at afgjøre Din Mistanke mod mit Hiertes inderste med Ham, som er Hierters og Nyrers eneste, rette og upartiske Randsager, og ieg vil Imidlertid være en Tilskuer og vil Naadelig haabe frikiendelse i Ch. Jesu til min daglige Fred og Trøst og til en urokkelig og ubedragelig Stadfæstelse for mit Ævige Saligheds haab. I Øvrigt forbliver ieg ved Guds Naade Din Ven og ønsker af mit gandske Hierte, at ieg uden hindring af slige Stød kunde vise venskabs og Kierligheds uforfalskede Prøver i alle mulige Tilfælde.

1) ∴ sandheden.

2) ∴ udtale.

3) ∴ overlæsse.

Ikke elske med Ord eller Tungen allene, men med Gierning og Sandhed. Og Imidlertid anbefaler os begge til Guds arbejdende og medarbejdende Naade, at vi ej skulle løbe forgiæves, men ved den Guds kraftigheds Troe erlange befrielse og føre Troens Ende med herfra vore Siæles Ævige Saliggjørelse, Amen.

P. L. S.

VII¹

Er et Brev til Skoleholder M. A. S. i Kleis², Dateret eller overleveret den 18. November 1810 ved Begravelsen Dito³.

En liden Underretning,

Sigtende til Oplysning i den ved Bryllupet i Nøttrup d. 7. og 8. oct: forrige Aar⁴ omtvistede vigtige Sag. Indeholdende en effter mulighed kort, klar, Skrift og Erfaringsmæssig, Upartisk og Sandfærdig Sammenligning imellem hiine Tidens Pharisæer og denne Tids allerstørste Hob, saakaldte Skikkelige og ærbare Folk. Saavelsom omstændeligen og Fuldkommen Svar paa nogle af eder, elskede og ærede Lærefader⁵, tillige⁶ giorte Spørgsmaal. Samt nogle Anmærkninger til nogle af eders Udtryk til Hykleriets, Vantroens og Sikkerhedens Forsvar. Og endelig en Christelig Opfordring til største varsomhed i saa høystvigtig en Sag og derfor med usædvanlig Flid at bede til Gud om Lys at kiende og forstaae den rette Meening af de Guddommelige Vidnesbyrd især de, som handler om Sandhedens Skiæbne, om Guds Kirkes ælendige og indskrænkede Tilstand til hver Tid, om Kirkens forskellige Lemmer og deres forskellige anseelse, samt om det dybe og hartad hos de fleste formedelst Vantro og Sikkerhed ulægelige Syndefald, at I ikke omsider skulle blive anseete af Overdommeren som de, der ville

¹) Det følgende brev er »Brevbogens« nr. 5 og står s. 43—64.

²) Skolelærer Mads Andersen i Kleis, Rårup sogn, der blev født c. 1741, døde 4/6 1816, 75 år gl., efter at have været skolelærer i Kleis i 53 år.

³) 18/11 1810 blev Laurs Madsens 1. kone begravet; jvf. næste note samt note til brev V.

⁴) Den 7. okt. 1809 blev i Rårup kirke viet ungarl Laurs Madsen og pigen Cathrine Marie Nielsdt. af Nøttrup. Forlovere var Peder Laursen og brudgommens bror Jens Madsen, Kragborre.

⁵) Peder Laursen havde gået i skole hos Mads Andersen.

⁶) c: ved samme lejlighed.

stride imod Gud og hans Rige og derfor komme til at æde deres Idrætters Frugt. Dette erindres tillige med Flid forud, at denne Underretning gjerne maae komme til alles Efftersyn, endog til Landets Fyrsters og Biskoppers, men fornemmelig til deres, som var ovenmelte Tid overværende ved vores Samtale. Og maae dette blive endog et Ævigt Vidnesbyrd imod denne Tids store Hykkelske Hob saavelsom deres blinde Ledere og Hykleriets, Vantroens og Sikkerhedens Forfægtere. Hvilket Vidnesbyrd vel, formedelst mine mange adskillige Kaldsforretninger og forbindtligheder, er imod min Villie alt for længe udsadt og forhindret; men som ieg dog ingenlunde torde, for Guds, min egen Samvittigheds og eders og andres Oplysning og udødelige Siæles frælses Skyld gandske efterlade.

I

I denne sammenligning vil ieg ikke saa idelig henviise til Bibelen, men eengang for alle Citere Matth: 23, Luc. 11 og 18 med fl. st. i den Evangeliske Historie, hvor denne efterfølgende Pharisæiske Caracther tydelig finder sin Bevisning.

1) Hiine Pharisæer sadte sig gandske imod fordring af Omvendelse, hvad dem selv var anbelangende, hvilken fordring de allene holdt passende for Toldere og Syndere, som til den Tid betegnede de grove Ugudelige. Disse Tidens ærbare og skikkelige ere ogsaa Fiender af denne Lærdom, naar den skal dem tilegnes, ia saa vil de næppe høre om dens fornødenhed endog til de grovere; men vil man skaane dem selv for denne ubehagelige Prædiken, da hørte de gjerne, at man haardelig dømte og straffede paa de grove Ugudelige.

2) Hiine Pharisæer foragtede gandske Toldere og Syndere og ville næppe tale med dem offentlig, uden naar deres Timelige fordel udkrævede det, samt regnede andre det til Last, som omgikkest med dem, da de endog holdt dem uforbederlig.

Disse Tidens ærbare og Skikkelige ere ligesindede. Derfor er deres Valgsprog om saadanne: Det er et slet Folkeslag, ligesom de havde arvet en større fordervelse af deres Forældre end andre, og derfor skyr dem gjerne Offentlig, uden naar deres Timelige fordel kræver det modsatte. Ia det krænker dem meget, om nogen af deres Paarørende ville indlade sig i Ægteskab med hiines Afkom, især dersom de ej ere Rige, uden at betænke, at hvo, som frygter Gud og gjør ret, er ham behagelig endog af allehaande Folk.

3) Hiine Tidens Pharisæeres Nidkierhed var ikke saameget

rettet imod, hvad der var Synd, men fornemmelig imod, hvad som var Skam. Derfor levede de mere effter Sædvane, Vedtægter, Fædrene Exempler og Satser end effter Guds Ord; thi dette overtraade¹ de frit for deres Skikkes Skyld, endogsaa i grove udvortes Synder. Disse Tidens ærbare og Skikkelige giøre accurat ligesaa, da de ingenlunde flye Synden i almindelighed, men blive først opmærksomme og holde sig noget tilbage, naar de tillige ere skammelige. Derfor advare de ikke heller imod Synd, men allene imod, hvad der er Skam, og de kunde leve ligesaavel, om de aldrig havde lærdt et Bogstav eller hørt Guds Ord, hvilken de effter deres Fædrene Omgængelse frit Overtræde i mange, ia endog i saadanne Ting, som er kiendelig imod al Menneskekiærighed og Naturlig Samvittighed. Thi deres hærskende Iordiske Sind afskye for al² Guds frygt uden for de vedtagne Skikke; deres Trættekiærhed, misundelse, misfornøjelse, Bagvaskelse, Guds Navns og Sabattens Misbrug, deres iidelige Sværgen effter Vane eller for fordel, deres hemmelige Tyverænker og Kunstgreb at³ berige sig, alt dette agte de for ingen eller gandske ringe og ubetydelige Synder, fordi Fædrene Sædvane og Tidens Grundsætninger haver auctoriseret dem.

4) Hiine Tidens Pharisæer vare noget plumpe i udvortes Pragt og Rangstrid. Det første haver disse Tidens forvendte Grundsætninger og auctoriserede Fördervelse, ligesom i den Iødiske Kirke, givet anseelse af tilladt og Lovligt. Disse Tidens ærbare og Skikkelige moderere sig effter Tidens Smag og for skams skyld lidet i det sidste; men deres Sædvanlige Jalousia og fortrydelse over andre, som bliver dem foretrukken, viiser, at de have gandske hiines Sindelag.

5) Hiine Pharisæeres hele Gudsdyrkelse var allene rettet derpaa, at de maatte vinde Ære og anseelse af⁴ sande Bekiendere uden Undersøgning og nøye prøve, om de og i Sandhed vare det. Derfor iagttog de allene saadanne Ting, som Blindhed og overtroe til den Tid gav fortrin i Andagt og Guds frygt, som mesten var de allerletteste Pligter eller og blot Ceremonier. Derimod overtraade de friligen⁵ de vigtigste Pligter af Oprigtighed og upartiskhed: Troe, Kiærighed og Fornægtelse, blot for deres Skikkes Skyld, naar samme kun enten kunde

1) o: overtrådte.

2) o: frem for alt.

3) o: for at.

4) o: som.

5) o: frivillig.

skiules eller og ansees for anseeligt og Lovligt. Disse Tidens Ærbare og Skikkelige ligne dem gandske. Deres vedtagne og formeente Gudsdyrkelse iagttage de ej af Trang, hunger og Tørst, men blot for Skik og for at ansees for sande Christne, hvorfore de allene blive ved de udvortes Ceremonier og Skallen i Christendommen. Men de sværeste Ting, nemlig Omvendelse, Troe, Kamp imod Synden, især den indvortes, Korsets paatagelse ved Christi efterfølgelse, Hiertelig omsorg for Næstens Lyksaligheds fremme baade til Tid og Ævighed uden egne Skalkhensigter, oprigtighed imod ham¹ saavel i de ham fraværende og uvidende Ting som i, hvad der er blot og kundbar for hans øyne, sligt gaae de gandske forbi for deres Skiks Skyld, ia holde sig det for en skam, om de skulle tale om Gud med Ærbødhed uden for de vedtagne Andagts Timer.

6) Hiine Pharisæer, især de Lærde og saakaldte Christelige, havde, som Christus siger, taget Kundskabs Nøgel, det er, De havde adgang frem for mange til den sande Guds Kundskab, ia havde og den Bogstavelige Hiernevidenskab. Men dette uagtet kalder Christus dem alligevel blinde Veyledere, som ej selv ville ind i hans Korsens Naaderige, men ville endog forhindre alle andre. Disse Tidens Moderate Dyde Lærere ere hiine gandske lige; de ej allene selv skye med flid Christi Korsens Samfund og at indtrænge med Alvorlighed i Christendommens inderste Grundvæsen; men de forhindre ogsaa med flid alle andre ej allene ved deres egen Hykkelmaske af udvortes Dyd og skikkelighed, men fornemmelig ved deres falske Trøst, offentlige Lovtaler og især derved, at de ere den store Hykkelske Hobs ivrige Forfægtere og Forgiengere.

7) Endelig, Hiine Tidens Pharisæer vare saare nøyagtige over² visse Buds, især udvortes, iagttagelse allene, hvilket til største delen ikkun vare Menneskebud, Fædrene skikke, Traditioner og Ceremonier, og deri sadte de fornemmelig al ret Gudsdyrkelse. Deri synes ikke faa af denne Tids ærbare og Skikkelige at være hiine noget ulige, da de for største delen, ej allene i deres Christendom, men endog i deres udvortes formeente Gudsdyrkelse saavelsom deres Ceremonier, ere gandske skiødesløse.

Men betragter man dem ved Oplysning noget nøyere, da er denne ulighed ikkun i Skyggen og ej i Væsenet. Thi hiine Pharisæer vare et Lovens Folk, hvis Grundlære efter Fornuftens Dom iidelig drev paa Gierninger og udvortes dyrkelse; ia endog

¹) ∴ næsten.

²) ∴ med.

deres Evangelium var efter samme Fornufts skiønnende gandske skiult og begravet under en udvortes Offertieneste, Ceremonier og Renselser. Derfor kunde nøyagtighed i saadanne Ting, som Lovens Bogstav og Tidernes Grundsætning gav fortrin i Gudsdyrkelse, lettest og vissest befordre deres Hovedøyemed, som var egen ære og anseelse for at være fortrinlige Bekiendere. Vore Tidens allene Ærbare og Skikkelige leve under Evangelij Huusholdning, hvis allerfleste medborgere have tilligemed de Ceremonielske Loves Afskaffelse og Sædelovens forbandelse tillige egenmægtig afskaffet Lovens Lydighed, og ere gandske skiødesløse, ej allene i Guds Buds efterlevelse, men meesten og i deres vedtagne og vedholdne Ceremonier eller udvortes Gudstienestes iagttagelse. Den Naturlig blinde Fornuft meener ved de Ceremonielske Loves nøye iagttagelse at blive Retfærdig. Men under Evangelia, hvor Giernings fortieneste og Trøst er afskaffet, meener den, at gode Gierninger er overflødige, og man behøver allene efter Skik at bruge Middeleterne og stivt haabe Salighed. Derfor maae disses Hovedøyemed, som de i Grunden har til Fælles med hiine, søges paa en anden Vey formedelst den anførte forskiellighed af hver Tids Smag og Grundsætninger. Dette opnaaes da hos disse paa en dertil tienlig, Sikker og selvudvalgt Vey, nemlig: Ved en vis og ordentlig afpasset Grad af Skiødesløshed i den udvortes Gudstieneste, ved et inderlig had og en fornuftig forfølgelse mod saadanne, som kræver mere til Guds frygt, end de holde nødvendig, ved afhold fra udvortes grove Synder, som holdes [for] Skammelige, og ved udøvelse af visse den Naturlige, selvudvalgte og efter Tiden anseelige Dyder. Men endskiønt disse ved Skiødesløshed og hiine ved nøyagtighed stemme dog gandske overens i Hensigten, saa haver disse Tidens Pharisæer endog en virkelig udvortes liighed med hiine i visse Deele, nemlig: Ved at forplante og overholde visse Hedenske og Papistiske levninger af Overtroe, i hvilket man frem for i alt andet mærker hos dem største nøyagtighed, Nidkierhed og alvorlighed. Kort sagt: Egen Lyst og egen fordeel er deres Christendoms Styrer; men træder disse Tvende lidet til Side, da indtager egenære og Menneskeyndest igien Pladsen, og inden disse Skranke vil de absolut leve og døe. Paulus beskriver dem ligagtig Philp. 3. Deres Bug er deres Gud, deres eftertragtede ære en skiændsel, deres Sind er Iordisk, og de er Christi Korsens Fiender. Enhver af disse Liniament¹ er kiendelig nok paa deres Portrait; men

¹) Sådant kaldes de for udtrykket bestemmende linier i et menneskes ansigt.

kiendeligst er deres Iordiske Sind af deres iidelige Iordiske Tale, effter Frælerens afsigt¹ Luc. 6,45 og deres fiendskab til Christi Kors, at de ej vil lade sig bringe til Synds og Sandheden[s] uhykkelske Erkiendelse, saavelsom deri, at de endog imod Samvittighedens Vidnesbyrd give Guds ære, Næstens gode Navn og Sag, Guds Kirkes Tarv og en god Samvittighed til Pris for at beholde Menneskeyndest og for ej at blive regnede iblant den foragtede Jesu Korses elskere og Effterfølgere. Af denne Sammenligning bliver det klar for alle redelig og upartiske, at ieg og ligesindede ingenlunde er hiine Pharisæeres Effterfølgere; men at det unægtelig er denne Tids store Mangfoldighed af udvortes bekiendere og saakaldte Skikkelige, Lærde og ulærde Folk. Thi ellers maatte vi, dersom vort øyemærke var allene at søge yndest og anseelse for² sande Christne, vende Kaaben om, skikke os i Tiden og stille os den liig, efftersom dette øyemedts opfyldelse saa klarlig af os forfeyles, da vi derimod af nogle bliver med Christo anseete som den, der haver Diævelen, af andre som Apostelen, som de meente at forkynde fremmede Guder³, og igien af andre for hiine Skalkagtige Pharisæeres effterfølgere.

II

Det næste, ieg haver foresadt mig for at fremme, er at give fuldkommen og vedvarende⁴ Svar paa nogle af eders fornævnte Tid fremsadte Spørgsmaal: Det 1ste af disse er dette: Hvad I og eders Mangfoldige ligemænd skulle fattes frem for os, men eders Tilstand for vor nærværende Tid skulle være fordømmelig?

Derpaa svarer ieg med Christo Svar Matth: 19,21, at eder fattes en sand Fornægtelse af eders egen ære, egen Villie og egen fordeel, ved hvilken I først skulle blive en sand Christi og hans ords almindelige effterfølgere, hvilket sidste af Mængden ingenlunde tages til⁵ rette svar, uden allene hvad Skam eller Skade eller en naturlig Samvittigheds Tvang for grove Ting gjør en undtagelse; ellers er unægtelig en blind og ved Syndefaldet dybt svækket Fornuft, en vanartig og til al Synd tilbøyelig villie, saavelsom en i de fleste henseender Syndig Sædvane de allerflestes Ledetraad. Dernæst fattes Christi Kors, som er

1) ɔ: dom.

2) ɔ: som.

3) ɔ: om hvem de mente, at han forkyndte....

4) ɔ: afgørende.

5) ɔ: for.

Christi Bruds rette farve¹, uden hvilke alle de andre Christendoms Gaver, virkninger og Kræfter og den deraf flydende Roes er gandske forfængelig, Gal. 6,14. Videre fattes det Mængden paa en inderlig og Hiertelig Hunger og Tørst efter Naademiddelejerne, Ordet og Sakramenterne, hvilken de siældn, kiedsommelig, lunken og letsindig bivaane, og saaledes gaar det med al deres foretagne formeente Gudstieneste, hvilket alt foretages udvortes allene uden sand hiertens følelse samt Lydigheds og underkastelses Hensigt, allene enten af Sædvane eller falsk formeening ved den udvortes Gierning at behages Gud eller af andre at ansees for sande Christne. Endnu fattes det de allerfleste paa en sand og salig overbevisning om deres egen Siæls-tilstand for Gud og deelagtighed i Guds Naaderige paa Iorden. Thi da de hverken kiende deres indgang deri ved en sand Omvendelse, deres fremgang derudi ved Ordet, Troen og Naaden, saa fattes de al indvortes sand Siælsfred, al overbevisende og ubedragelig Troe, haab og Saligheds visse forsikring, i hvis sted de behielpe sig med en stiv Indbildning, en selvgiort Troe, som er gandske ugrundet i Guds Ord, naar det tages i Sammenhæng, og er ej andet end en Samling og blanding af Haab, frygt og Tvivl, som for Gud og alle sandelig oplyste er ej andet end Vantro og fortvivlelse. Ydermere fattes den store Hykkelske Hob paa sand Næstekierlighed endog i legemlige Ting, da de ej allene ofte behandle ham tvert imod Guds ord, som ej er et under, men endog imod den sunde fornufts og naturlige Samvittigheds bydende.

Men allermeest viiser deres ukierlighed imod Næsten sig i hans Siæls og Saligheds Sag; thi om de end har omgang med adskillige, som ere grove og fæske² i deres ugudelighed, og som de vel troe om som hiine Pharisæer om Toldere og Syndere, saa yde de dem ligesom hiine Pharisæer mere foragt og Bagtale end omhue for deres redning, da de ej ved kierlig overbevisning og ret ledelse søger at forbedre dem; men bliver de ved leylighed vrede paa dem, da svale de saadan vrede ved udøste Bebrejdelser af disses daarlighed, som mere forbittret end forbedrer. Hvad er det saa, naar de skrige i Kirken: At ieg og maa andre Syndere omvende, At de dig, Herre, og din Naade kiende, Oplad mine Læber og Tungen min, At jeg forkyynder Æren din. Er sligt da andet end Løgn og Mundsveyer? Ia hvem kan undre slig ligegyldighed for andre, da de ere saa sikre og ubekymrede

¹) Allusion til verset, som er citeret i sin helhed i brev II (se note der).

²) o: dyriske.

i henseende til sig selv. Nok fattes det endnu Mængden paa oplysning og sand sigte paa det Aandelige og Ævigets fortrin og uendelige værd frem for det Timelige. Dette legger sig klarlig for Dagen, at de ingen fri Villie har til nogen Aandelig Samtale; men som de ere af Verden, saa tale de af Verden, og Verden hører dem 1. Ioh. 4,5. Det viiser, at de ere Afgudsdyrkere; thi hvad der har indtaget mit Hiertes Kiærlighed, drager og straks ved hver leylighed min Munds Tale effter sig. Dette troes og i alle andre ting, men ej her. Men vor Frælsere gjør dog denne Sag utvilagtig ved en tydelig afsigt¹, da han siger i Matth. 12,34. Hvorledes kan I tale got, effterdi I ere onde? Thi af Hiertets overflødighed taler Munden. Ia sligt røber sig endog saa tydelig hos mange af disse Skikkelige, at de endog offentlig give Bifald, naar nogen [af] deres lige ved Guds Buds skiændige og forargelige overtrædelse, især ved utugt, kommer til Timelig velstand, uvidende om, at deres Blindhed, Vantro, Iordiske og Fæeske Sind samt ringeagt for Gud og hans hellige Bud vises dermed i høyeste grad.

Endelig fattes denne Skikkelige Hob paa en sand Kundskab til Lov og Evangelium, Synden og Naaden, især megen Bogstavs og Hierne-Kundskab eller videnskab, de ellers mon have. I henseende til Naadens Kundskab andre angaaende da have de arvet hiine Pharisæeres Grundsætning om Toldere og Syndere og grove Ugudelige, at de vare uforbederlig. I henseende til dem selv da troe de vel, at de kan blive Salige, iust fordi de ere saa Skikkelige frem for saa mange; ellers maatte det, som de sige, gaae ilde til. Men dersom deres Samvittighed i noget bliver opvakt, saa de vel lærer nogen Tvil om en forandrings nødvendighed i eet og andet, saa troe de dog ingenlunde Naadens Magt til at kunde rive dem løs af deres Syndebaand, onde Sædvaner og ligeskikkelse med Verden; men i den sted søger de at døve Samvittigheden for at blive uforstyrret i deres forrige Sikkerhed, Vantro og grundstyrtende Vildfarelse. Kort sagt: Naaden er af ingen værdi hos disse Skikkelige, med mindre Samvittigheden i noget skulle vaagne, eller deres indbildte Dyd gjøres dem af andre, ved Overbevisning, Discuteerlig²; da skal Naaden først være i det mindste med Munden et Nødanker til skiul for deres hærskende Sikkerhed. Hvad denne Hobs Kundskab i henseende til Synden angaaer, da findes derudi den

¹) o: dom.

²) o: at andre skulle overbevise dem om, at deres dyl er noget, der kan diskuteres.

største forvirring og den allerførste og største Hindring for deres Redning. Thi Naadens og Syndens rette Kundskab er Veyen til Livet, da Loven er vor Tugtemester til Christum. Men naar nu Synden ikke tilstrækkelig kiendes og føles, bliver Naaden, som er allene det faldne Menneskes Frælse, foragtet. At denne Beskyldning har sin Grund, beviises deraf: At de falder daglig og ved hver forekommende leylighed, øvende med forsæt og fuld Bifald Guds Buds overtrædelse for skrøbeligheds Synder, som ej finder det mindste skin af medhold i den hele Bibel. De gjøre undtagelse i frivillige Overtrædelser af Guds Bud, af hvilke nogle skulle være fordømmelige, men andre ikke. De holde nogle Guds Befalinger for hellige og andre for vanhellige, hvilke de med hiine Pharisæer frit og ved hver leylighed for Skiks og Sædvanes Skyld kan overtræde. Men alt sligt haver io ikke den allermindste grund i vor Christelig Lærdom, men derimod den største modsigelse, og [de] viiser deres usle Kundskab til, hvad der er fordømmelig Synd, og hvad Synd og feyl, der kan findes hos Guds børn. Nu troer ieg, det 1ste Spørgsmaal er maeeskee mere end nok besvaret; ieg vil nu kortelig vende mig til et andet, som er dette: At ieg blev af eder adspurgt, Hvad ieg og ligesindede vare bedre end I og eders mangfoldige ligemænd? Paa dette Spørgsmaal haver ieg gandske lidet at svare. Allene Toe Ting skal derved anmærkes: Først at hvad, vi have forud, er allene den Pure og bare Naade, som tilbydes alle i Ordet, men annammes af os ved Troen, ved hvilke Foriættelser, Syndsforladelse og Fred med Gud skiænkes uforskyldt uden nogen vor egen fortieneste eller tilgiørelse. Og da liv og Salighed følger af fornødenhed¹ med Syndernes forladelse, saa havs denne forud med for alle, som i Troen blive bestandige til Enden.

Lader I nu dette staae, da haver ieg svaret nok paa dette Spørgsmaal. Men vil I tage vor Troe i Tvil, fordi ieg haver tydelig beviist den Skikkelige Hobs Vantro, da opfordrer ieg for det 2det eder og eders Partie at overbeviise mig eller andre Troende om een eneste Synd, hvori vi ligger, som af Guds Ord kan beviises at være en fremturende Ondskabs Synd eller ligeskikkelse med Verden. I Mangel af dette lader I os uden Tak forblive, hvad Gud, hans Ord og vor egen Samvittighed erkiender os for, og hvad andre Synder, I og eders lige hos os enten søger eller finder, som I ikke engang ville selv holde for Synd, skal aldeles baade her og hisset ej allene blive eder efftergivet, men og et forderve-

¹) 3: med nødvendighed.

ligt arbejde. Eders 3die og sidste Spørgsmaal, saavidt ieg kan erindre, var dette: Hvor ieg tænkte, da de mange afdøde forfædre var bleven [af], om de da alle skulle være fordømte? Ieg spørger ligesaavel og med ligesaa god føye eder: Hvor de mange Tusinde, som ved Vantro, Haardnakkenhed, Gienstridighed og deres selvudvalgte Veye blev et Rov for Syndflodens Vande, for Sodoima ødelæggelse, for de utallige Plager og Straffedomme, som det Iødiske folk ved dets egenvillighed paa deres reyse igiennem Ørken til Canaan underkastede sig, ere afblevne? Eller hvor dette Folkes mangfoldige effterkommere blev af, som effter Forfædrenes Exempler blev varagtig¹ i Vantro, Sikkerhed, Afguderi, Guds buds foragt og selvudvalgte dyrkelser, for hvis skyld de iidelig bleve tugtede, undertrykte, giort Skatskyldige, Landflygtige, Ødelagde og udslettede, ia af deres Fiender og Nabomagter udtraadte som skarn paa Gaden?

Blandt disse mangfoldige Vantro, fandtes der dog til hver tid nogle faa Troende. Paa Eliæ Tid nævnes 7000; dette synes mange, men var dog ælendig faa, da Landets Indbyggere til den Tid, effter Historisk Bibelsk efterregning 4. Mos. 26,51, 2. Sam. 24, vel udgiorde en Mængde af 2000 gange 1000, saa der altsaa mod hver Troende fandtes 300 Vantro og ugudelige. Disse effterfølgere i Vantro, Sikkerhed, fortrinlig Indbildning og ved at følge deres Fædrene Sædvane og selvudvalgte veje er denne nærværende Slægt bleven; derfor maae Land, Folk og Fæe yderlig tugtes; hiine affaldt maaskee paa en grovere Maade ved et mindre Lys. Disse forendel noget fiinere ved et overflødig og klart Lys; men da Guds kierlige hensigt dermed, som var Mængdens Omvendelse fra deres Hyklerie og Ugudelighed, hos næsten ingen opnaaes, saa kan der umuelig være andet tilbage for saadanne end en gruelig Doms forventelse, som ævindeligen skal fortære disse gienstridige. Da vil Sandheden føles og kiendes af det bekiendte Gudelige Værs: Sædvane kan dem ej hielpe, Naar Dommen holdes skal, Og ej deres gamle forfædre, Christus bliver over dem alle: Hans Ord skulle da fremgange, Og alle skulle Himmerig faae, Som hannem have ganget til Haande, Og effter hans Lærdom gaae².

Ellers bliver det egenligste og ufeylbare Svar paa dette Spørgsmaal afgiort med Guds ubedragelige uryggelige Sandheds Ord, Gal. 6. Farer ikke vild, Gud lader sig ikke spotte; thi hvad et

¹) 3: bestandig.

²) Af: »Lover Gud, I fromme Christne...« Th. Kingo: »Den forordnede Kirke-Psalmebog« nr. 14 v. 12.

Menneske saaer, dette skal han og høste. Thi hvo, som saaer i sit Kiød (saa deres Hovedøyemed har været rettet fornemmelig paa synlige, Iordiske og Kiødelige Ting), da skal de høste forkrænkelse af Kiødet; men hvo, som saaer i Aanden (har arbejdet deres Salighed med frygt og Bævelse, været Aandelige, Himmelske, alvorlige og nidkiere), skal høste det Ævige liv af deres Aandelighed. Thi de, som ere opreyste med Christo formedelst Guds kraftigheds Troe, søger de Ting, som ere oventil, Coll. 2.12 og 3.1. Saa her gjelder de Gudelige Værs: Bær I Retfærdighedens reene Klæder I Jesu Troe, da flyer Verdens Sæder. Hvad her er stort, det er en stank for Gud. Hans Naade kan allene Ævig pryde. Da alt, hvori sig Verdens Børn her fryde, Skal ryddes ud. 2. Med Tids fordring man Kiødets Ager dyrker Og saaer det frøe, som Syndens fremvext styrker, Hvis Sæd og Væxt Guds reene Aand forbød. Det, som man saaer, det maa man og opskiære. Og Kiødet kan ej andre Frugter bære End Siælens Død.

(fortsættes).

To Kvæker-Besøg i Danmark i det 19. Aarhundrede.

Af **Bjørn Kornerup.**

1.

Betragter man de mange Forsøg, der i det 18. Aarhundrede blev gjort for gennem Udspredding af oversat Propagandalitteratur at skaffe Ørenlyd i Danmark og Norge for kvækerske Tanker¹, maa man sikkert betegne dem som væsentligt fejlslagne. Der var ingen virkelig Grobund for dem herhjemme, og paa Grund af den herskende Kirkes og Statsmyndighedernes hele afvisende Holdning var de paa Forhaand dømt til at lide Skibbrud. Hverken fra konservative eller liberale Kredse mødte »Vennernes« Samfund større Forstaaelse, og selv om den almindelige Stemning mod Aarhundredets Slutning som Følge af den ændrede Tidsaand blev en anden end i Christian VI's Dage, betød dette ikke, at man gjorde noget Forsøg paa at gaa bag de Særheder, der først og fremmest maatte falde i Øjnene hos Kvækerne, og saaledes trænge ind til en dybere Opfattelse af deres Forudsætninger og Forestillingskreds.

Først efter Overgangen til det 19. Aarhundrede mærker man en væsentlig Forandring i Opfattelsen af Kvækerne. Som en af de første, der gjorde sig til Talsmand for en positiv Vurdering, er tidligere nævnt *Joachim Junge*²,

¹) Kirkehistoriske Samlinger 6. R. VI, 216—71.

²) Kh. Saml. 6. R. VI, 269—70. — Allerede August Hennings havde dog berømmet Kvækerne for deres Tolerance (Olavides, 1779, Erläuterungen S. 129—36).

men at han ikke har staaet alene med sin Sympati, fremgaar klart nok af den Maade, hvorpaa to fremragende Udsendinge fra det engelske Kvækersamfund blev modtaget herhjemme 1821 (samt 1824) og 1841. Mærkeligt er det at se, at skønt ikke en eneste af de strenge Bestemmelser i Danske Lov, der i sin Tid var blevet anvendt mod Kvækerne, var blevet taget tilbage, mødte Kvækerrepræsentanterne nu fra officiel Side en overraskende Imødekommenhed. Selv en Mand som Frederik VI kunde nu ønske i sit Land at optage Medlemmer af det Samfund, som for hans Forgængere havde staaet som det fordærveligste af alle. Hvor langt havde dog ikke Udviklingen blot gennem en stille Undergravning af de bestaaende Rammer fjernet sig fra Christian V's og Christian VI's Dage!

2.

Før de ovennævnte Kvæker-Besøg nærmere skal omtales, vil det være rimeligt at kaste et Blik paa de — udførlige — Udtalelser om Kvækerne, som i det 19. Aarhundredes andet Aarti blev fremsat af en af Tidens mærkeligste Mænd herhjemme, *N. F. S. Grundtvig*. Som i saa meget andet stod han dog ogsaa her ene med sin Opfattelse.

Allerede i sin herostratisk berømte »Kort Begreb af Verdens Krønike«, 1812, behandler Grundtvig Kvækerne¹. Han betragter deres Opstaaen som en Reaktionsbevægelse, som »et vist Tegn paa de Lærdes Ugudelighed«, men er iøvrigt ikke blid i sin Dom over dem. Som George Fox opfattes som »en hovmodig Sværmer«, fortjener efter Grundtvigs Mening heller ikke hans Tilhængere nogen Ros som »kristelig Menighed«. Knap nok kan de bære Kristennavn, da de ikke hylder Forsoningslæren, tilside-sætter Skriften, forkaster Sakramenterne, Læreembedet

¹) Anførte Skrift S. 214—17.

m. m. Heller ikke deres Moral var uangribelig. De manglede virkelig Kærlighed og Ydmyghed. De slog sig gerne paa Købmandsskab, hvorved deres Egennytte og Gerrighed daglig tiltog — hvor betegnende, at den første Kvæker, der anklagedes for Lovbrud, havde fileet Guldpenge! Dog vilde Grundtvig ikke helt frakende Kvækerne en vis Betydning i deres første Tid som en gavnlig Modvægt mod Statstyranniet og den anglikanske Kirkes Udvorteshed. Men det varede ikke længe. Ved det 18. Aarhundredes Begyndelse var Kvækerne ikke længere ustraffelige end sige kristelige. »Moralsløret kunde ikke skjule det stinkende Aadsel for kristelige og klarøiede Mænd«.

Lignende Udtalelser lader sig ogsaa høre i den »Udsigt over Verdens-Krøniken«, som Grundtvig udgav faa Aar senere (1817)¹. Heller ikke her sparer han paa Ukvemsord og fremstiller Kvækernes Historie og Lære med udsøgt Haan². Men han synes dog nu at ville gøre Forsøg paa at hæve sig til en mere omfattende idéhistorisk Betragtning. Kvækerne karakteriseres her som »et Slags Fornuft-Sværmere«, og de betegnes som det saakaldte oplyste Aarhundredes Forløbere, »Fornuft-Dyrkere i Indbildningen«. Derfor kastede de Vrag paa Videnskaberne, ikke fordi de frygtede, at disse skulde være farlige for Troen, men fordi de hadede dem som Fjender af deres Indbildning om det fuldkomne »indvortes Lys«. Tilmed ansaa de Videnskaben for unyttig for den daglige Livsførelse, som de efter deres verdslige Sind væsentlig henvendte paa »de meest fristende og fordeelagtigste Handteringer«. Overhovedet har de i Aarenes Løb »mere og mere søgt

¹) Anførte Skrift S. 308—15.

²) »De erkjendte ingen anden udvortes Kirke end deres egne *Legemer*, erklærede hvert Faar, selv det mindste Gimmerlam, for sin egen Hyrde, Læreembedet for en Fæled, Sacramenterne for unyttige, Søndagen og de andre Høitider for Papisterie, Videnskaberne for overflødige, eller vel endog syndige, og Aanden i hver *Kvæker* for Skriftens Dommer« (sst. S. 308).

deres Lys og Selvstændigheds Aand i Sølv og Guld, og tabt sig i den store Kræmmer-Menighed«. Endelig har de den Brøde paa Samvittigheden, at de i høj Grad har fremmet Begrebet »Tolerance«, ikke i Betydningen »christelig Sagtmodighed, Blidhed og Billighed, men Ligegyldighed for Troen og Guds Ord«. Hvor meget Grundtvig saaledes har at indvende mod Kvækerne, saa hævder han dog vedblivende, at det maa regnes dem til Gode, at Forfaldet i den samtidige engelske Statskirke og Teologi var saa stort, at det blev forstaaeligt, at en saadan Retning kunde komme frem.

Skønt Grundtvig i Aarenes Løb ændrede sin Dom over saa mange Foreteelser, fastholdt han i alt væsentligt sin principielle Vurdering af Kvækerne. Da han saaledes som ældre Mand 1861—63 holdt de Forelæsninger, der 1871 blev udgivet under Titel af »Kirke-Speil«, viser han sig stadig at have et skarpt Øje for de formentlige Skrøbeligheder ved Kvækerne, deres verdslige Begærlighed, Fejghed, Trods og Selvklogskab¹. Han finder, at Kvækeriet er saa langt fra at være kristeligt, at det snarere maa kaldes antikristeligt. Men ejendommeligt er det at se, at hans Dom over »Vennernes« etiske Beskaffenhed er blevet noget mildere. Han foretrækker langt Kvækerne for Rationalisterne, som han anser dem som en Slags Forløbere for, og han vil ikke nægte dem Ros for »Sandfærdighed, Redelighed, Fredelighed, Mildhed og i det Hele Ligefremhed og Menneskelighed«.

3.

Ikke mange Aar efter at Grundtvig havde haft Lejlighed til at fremsætte sine første Udtalelser om Kvækerne, fik Danmark Besøg af en af denne Retnings ejendommelige Repræsentanter, *Thomas Shillitoe* (1754—1836). Denne

¹) Anf. Skrift S. 324—6.

Mand, der af borgerlig Stilling tilhørte Forretningsverdenen, idet han først havde været virksom i Bankfaget, siden ved Skomagerhaandværket, var 1778 blevet optaget i Kvækernes Samfund, ved hvilket han fra 1790 virkede som »Præst« (minister). 1806 trak han sig tilbage fra sit borgerlige Erhverv for helt at hellige sig Arbejdet for Kvækernes Sag, og 1821—1826 færdedes han næsten bestandig paa Rejser i den gamle og den nye Verden for at udbrede Kendskabet til kvækerske Idealer. Han fortsatte saaledes Traditionen fra George Fox' og William Penns Dage.

Særlig kæmpede Shillitoe for en strengere Iagttagelse af Søndagen og for en Højnelse af Tidens Syn paa Moralen, frem for alt med Hensyn til Ædruelighed. Overalt, hvor han kom hen, søgte han fortrinsvis at faa Adgang til Fængslerne og at komme i Forbindelse med Konger og andre fyrstelige Personer for gennem dem at skaffe kvækerske Tanker Udbredelse og Indflydelse¹.

Sine Rejseoplevelser har han skildret i en Dagbog, udgivet efter hans Død under Titel »*Journal of the life, labours, and travels of Thomas Shillitoe, in the service of the gospel of Jesus Christ*«, I—II, London 1839. I en overordentlig bred og temmelig enstonig Fremstilling indeholder denne »Journal« en detailleret Beretning om hans Besøg i en Række Lande. Den giver tillige en tydelig Forestilling om en naiv, noget selvbehagelig Personlighed, der aabenbart betragtede sig som et af Forsynet særlig udvalgt Redskab, men viser ogsaa en idealistisk Begejstring af ikke almindelig Karakter og et Vovemod, der ikke lod sig afskrække af Farer og Vanskeligheder af nogensomhelst Art fra at udføre den Gerning, han nu en Gang følte sig kaldet til. Det maa have været et ret mærkeligt, paa sin Vis imponerende Indtryk, denne Mand

¹) Indledningen til nedennævnte »Journal«. Dictionary of National Biography LII, 108. — Om Besøget i Danmark jvfr. Anna Vedde, Kvækerne og deres Indsats i den nyeste Tid, 1924, S. 117—22.

har formaaet at gøre paa sin Samtid, og der maa have været noget uimodstaaeligt over hans Personlighed og hele Fremtræden. Trods sin ringe Udrustning med Sprogkundskaaber evnede han at rejse fra Land til Land, at finde Hjælp, naar alle Sunde syntes at lukke sig, og at vinde Indgang ikke mindre i Hoffernes Sale end i Fængslernes Mørke.

Flere Afsnit af denne Rejseberetning handler om Shillitoes Besøg i Danmark (og Norge). Da hans Skildringer indeholder adskillige Træk af interessant Natur, og da de i hvert Tilfælde næppe er fyldigere benyttet i dansk Litteratur, vil der være Grund til at bringe en kortfattet Gengivelse af dem. I det følgende skal det da — med Forbigaaelse af talrige Enkeltheder, som er uden blivende Betydning — tilstræbes at fremhæve Hovedpunkterne i hans Besøg i Danmark.

4.

Efter at Thomas Shillitoe i Efteraaret 1821 havde besøgt Hamburg og Altona¹, hvor han især gjorde Propaganda for en strengere Iagttagelse af Søndagen, bl. a. ved Udbredelse af Flyveskrifter (addresses), kom han i Slutningen af November til Kiel. Her aflagde han Besøg hos Præsten *Claus Harms*, »en nidkær og, som det synes, troende Præst«, med hvem han især underholdt sig om Aands- og Ilddaaben. Han blev venligt modtaget, og Harms paa sin Side erindrede endnu en Menneskealder senere et kærnefuldt Ord, Shillitoe ved denne Lejlighed havde ladet falde². Ligeledes besøgte han Enken efter

¹) Journal I, 287 ff. — Shillitoe maa antages ogsaa at have besøgt det Hammerichske Hjem. Under 1821 hedder det i Fr. Hammerich, Et Levnetsløb (I, 96): »selv en Kvæker kom til os, dog kun på en dags tid«.

²) I, 286: »in the afternoon . . . I made a visit to pastor Harms, a zealous, and I believe, pious preacher, of the Lutheran persuasion: the necessity of the one saving baptism of the Holy Ghost and fire was pretty fully entered into: the pastor closed the subject by saying, he

den berømte Statsmand A. P. Bernstorff, den gamle ædle Grevinde *Augusta Louise f. Stolberg* (1753—1835). Han beundrede hos hende den Aandsrummelighed og Naturlighed, som ofte findes hos de højststillede i Samfundet, naar de virkelig er »paa Vej til Zion«, og fik tillige Indtrykket af en Personlighed, som var levende optaget af religiøse Spørgsmaal.

Den 2. December gik Shillitoe om Bord paa en Paketbaad og kom 24 Timer senere til København. Hans Beskrivelse af de Vanskeligheder, der mødte ham her, især fordi det næsten ikke var muligt at opdrive Folk, der kunde tale Engelsk, indeholder mange karakteristiske Træk til Belysning af Frederik VI's lidet engelskkyndige Hovedstad. Ved Hjælp af den bekendte Livlæge hos Dronningen, Etatsraad, Dr. med. *Joachim Dietrich Brandis* (1762—1845)¹ blev han indlogeret i »Hôtel Royal«², og hans Bestræbelser rettede sig nu straks mod det Maal at faa Frederik VI i Tale. Af stor Betydning i denne Henseende blev det da, at han dristede sig til uden videre

had read the addresses to Altona and Hamburg &c., and was fully satisfied in his own mind I had known something of this baptism, and expressed his earnest desire for my preservation to the end of my arduous journey«. — Hos *Harms* hedder det: »als einmal ein Quäker, Shilliton, mich besuchte und sich sagen liess, wie viel ich vor Menschen und mit Menschen zu sprechen hätte, öffentlich und auf meiner Stube, sagte er im Erstaunen darüber, mir auf die Schulter klopfend: Du sprichst ja immer, wann schweigst Du denn und hörst, was zu Dir gesprochen wird vom Geiste? — O das ist ein Wort gewesen, ich wüsste kein anderes anzugeben, das eben so stark auf mich hinsichtlich meiner Amtsverwaltungen gewirkt hätte. Ich habe in Wirksamkeit dieses seines Wortes weit mehr wie früher Einsamkeiten gemacht, um, wie Klopstock in seinem Messias sagt, mit Gott alleine zu sein« (Dr. Claus Harms Lebensbeschreibung verfasst von ihm selber, 2. Aufl., 1851, S. 169—70).

¹) I, 289: Dr. Brand's; II, 54: Dr. Brandis.

²) »Hôtel Royal« eller den saakaldte Løbels Gaard hørte til Hovedstadens anseeligste Gæstgivergaarde; det laa paa Hjørnet af Fortonstræde og Gammelstrand (R. Christensen, Beskrivelse over Kjøbenhavn, 1821, S. 23).

at henvende sig til Grev S., d. v. s. Statsministeren, Grev *Ernst Schimmelmänn* († 1831)¹. Ogsaa her mødte han stor Velvilje, og en væsentlig Fordel var det, at Schimmelmänn selv kunde tale Engelsk. Han lovede at gøre sit Bedste for at skaffe Shillitoe en Audiens, men fremhævede de Vanskeligheder, der kunde være forbundet hermed: Frederik VI forstod ikke selv Engelsk, man maatte ikke beholde sin Hat paa i Kongens Nærværelse, og det vilde ikke virke anbefalende at møde saa beskedent klædt, som Shillitoe gjorde, tilmed med sin Dragt ganske plettet af en væltet Chocladeflaske!

Takket være Grev Schimmelmännns velvillige Intercession lovede *Frederik VI* at modtage Shillitoe en nærmere fastsat Dag Kl. 11. Fuld af Ængstelse lod han sig da til den bestemte Tid føre til Slottet (Christiansborg). Meget levende beskriver han, hvorledes han her blev dybt rystet ved at se Gardisterne, otte af de højeste og største Mænd, han nogensinde havde mødt, bevæbnede og forsynede med uhyre Skindhuer og Mustascher. De saa frygtindgydende ud og betragtede ham — som han mente — med alt andet end velvillige Øjne paa Grund af hans Kendemærke som Kvæker, at beholde Hatten paa². Snart glemte han dog sin Frygt, da Grev Schimmelmänn kom til Stede, ledte ham ind i Forgemakket og her forestillede ham for en Række højere Embedsmænd, hvoraf flere underholdt sig med ham paa Engelsk.

Endelig aabnede Dørene til Audiensgemakket sig. Med Hjertebanken traadte Shillitoe ind. Det kildne Ceremonialspørgsmaal med Hatten løstes med virkelig salomonisk

¹) At det er denne Mand, fremgaar klart af II, 55.

²) I, 292: »I was struck, or more properly my nerves not a little shook, at the sudden appearance of eight of the tallest, largest men I ever before saw, standing together under arms, whose enormous hair caps and mustachoes gave them a terrific appearance; their countenances also not manifesting a favourable disposition towards me, supposed in consequence of my entering the palace with my hat on«.

Visdom. Før Shillitoe skred over Kongens Dørtærskel, tog en Kammerherre Hatten af hans Hovede, og beholdt den, saa længe han var inde. Saaledes fik Kongen, hvad Kongens var, og de højere Hensyn skete dog Fyldest! Under Audiensen virkede Grev Schimmelmänn som Tolck. Frederik VI paahørte venligt Shillitoes Ord: efter en kort Indgang af religiøst Indhold gav han en Oversigt over sin Rejse og dvælede særlig ved sit Arbejde i Hamburg og Altona for Søndagsfreden og overgav Eksemplarer af sine Henvendelser om dette Spørgsmaal til Kongen. Dernæst benyttede han Lejligheden til at lægge et Ord ind for Afskaffelsen af Tallotteriet i Altona, som han ansaa for særdeles fordærveligt for de fattige. For at raade Bod paa det Tab, Statskassen vilde lide ved Lotteriets Op-hævelse, kunde man jo lægge en Skat paa de velhavende! Efter at have takket for den Naade, der var blevet ham vist, trak Shillitoe sig tilbage. Selv overvældede Taarerne ham, og ogsaa baade Kongen og Schimmelmänn syntes bevægede. Kongen tog Afsked med ham »in a respectful manner«.

I de følgende Dage arbejdede han under mange Besvær-ligheder videre med sine Planer om at komme til Norge. I den Anledning besøgte han »Professor Müller«, formodentlig Kirkehistorikeren *Jens Møller*, der gav ham en Liste over Personer i Christiania, der kunde være ham til Nytte. Han føjede til: »there is that about you, that will be a sufficient introduction for you anywhere«.

Imidlertid blev Shillitoe mere og mere optaget af den Tanke, at han ikke burde forlade den danske Hovedstad uden at have haft Foretræde hos Dronningen *Marie Sophie Frederikke*. Takket være Dr. Brandis' velvillige Melle-komst lykkedes ogsaa dette. Han blev ført til Palæet, og atter her forfærdedes han ved at se de kæmpestore Gardister. En af dem betragtede ham »with great bitterness in his countenance« og mumlede ildevarslen-de Ord. I Forværelset talte han med flere af Hofdamerne og senere med en af Prinsesserne — en yndig ung Dame, udmærket

ved Jævnhed og Naturlighed¹. Da Dronningen ikke kunde modtage ham med det samme, blev Audiensen udsat til om Aftenen, og Shillitoe forlod Palæet, paa ny rædselslagen over den bistert udseende Gardist.

Da Shillitoe indfandt sig igen om Aftenen, havde han først en længere Samtale med en af Hofdamerne, der var blevet stærkt grebet af hans Bemærkninger samme Formiddag². Blandt andet talte de nu om, hvorfor den almindelige religiøse Tilstand stod saa lavt paa Kontinentet. Shillitoe tilskrev det Gejstligheden (the laxity of the clergy), og Hofdamen sluttede sig ganske dertil, idet hun især fremhævede det uheldige i, at saa mange Præster førte et friere Liv end før, gik i Teateret og deltog i Selskabelighed. Hvordan kunde en Mand, der kom lige fra en Teaterforestilling eller en Balsal, være i den rette Sindsstemning til at trøste syge?

Dronningen viste sig meget elskværdig, gav Shillitoe Haanden og forsikrede, at Kongen havde været glad ved hans Besøg. Grev Schimmelmann optraadte ogsaa her som Tolk og gav Shillitoe Indtryk af, at Dronningen omfattede ham med Velvilje. Blandt andet udtrykte hun Taknemmelighed i Anledning af Shillitoes Tilbud om at ville sende hende nogle kvækerske Skrifter³.

¹) Formentlig Arveprinsesse Caroline († 1881). Ogsaa Prinsesse Vilhelmine Marie († 1891) synes han at have truffet (I, 298).

²) Der er sikkert Tale om Dronningens Kammerfrøken, Frøken Frederikke Amalie Marie Hedevig von der Maase, der døde 9. Februar 1823. Jvfr. II, 55—6.

³) Det kgl. Biblioteks Eksemplar af Christopher Meidels Oversættelse af R. Barclays Apologi, 1738, bærer følgende haandskrevne Tilskrift paa Titelbladet: »To the King of Denmark respectfully presented by Thomas Shillitoe«. — I Det kgl. Bibliotek findes ligeledes et Eksemplar af Thomas Shillitoes eget Skrift »Udvikling af de Grundsætninger og Forskrifter, som iagttages og følges af det religiøse Samfund af Venner, — almindelig kjendt under Navn af Qvækere — som boe i Christiania og i og ved Stavanger«, Christiania 1818 (36 S.) med følgende egenhændige Dedikation: »Thomas Shillitoe request the King will please aught of this Pamphlet as a token of his love and Esteem«.

Før Shillitoe forlod København, affattede han den 7. December en lang Skrivelse til dem af Hofdamerne, som han havde truffet¹. I en meget ordrig Stil lagde han dem paa Sinde altid at staa fast og lade Gud tage Bolig i deres Hjerter. Mere interessant var det Budskab, som Dr. Brandis kunde bringe ham fra Frederik VI. I en privat Samtale havde Kongen udtalt Ønsket om, at nogle af Kvækernes Samfund (the right sort of Quakers) vilde bosætte sig i Danmark. Han vilde da gøre alt, hvad han formaaede, for at lette deres Kaar. Dog vilde han finde det bedst, om de slog sig ned i Kolonier, især paa Krongodser i Jylland. Vilde de derimod bosætte sig spredt blandt den øvrige Befolkning, kunde det vække Uro og Misundelse, naar Kvækerne af Hensyn til deres Samvitighed blev fritaget for at lyde forskellige Love, f. Eks. med Hensyn til Militærtjeneste. Kongen bad Shillitoe med Dr. Brandis som Mellemand at søge at skaffe engelske Kvækere til Landet².

Efter mange Besværligheder kunde Shillitoe endelig forlade København. I Mørke og Kulde tog han paa en aaben Vogn til Helsingør og herfra i en lille Baad til Helsingborg. I Begyndelsen af det nye Aar (1822) naaede han Christiania. Fra dette Ophold maa det være tilstrækkeligt at gøre opmærksom paa, at han besøgte Byens Biskop, *F. J. Bech* († 1822), der udtalte sig med Sympati om hans Arbejde for at faa Helligdagslovgivningen haandhævet med større Strenghed³. Videre havde han en lang og ret bevæget Forhandling med en teologisk Professor

¹) Aftrykt in extenso I, 300—1.

²) I, 302: »But should they incline to settle as a colony, he [s: the king] had a large track of country in Jutland at his own disposal, good land and good air, which could be purchased at a very low price, where, without exposing themselves to difficulty, with respect to their scruples of conscience, they might be able to live in quiet: so much I was requested to transmit to my friends in England, and I was to refer to the doctor for further information, if necessary.»

³) I, 315, 334—5.

(uden Tvivl *Stener Johannes Stenersen* († 1835)), der viste sig som en erklæret Fjende af Kvækerne og deres Principer¹. Mere behagelig var derimod hans Samtale med den anden teologiske Professor *Svend Borchmann Hersleb* († 1836), »a very liberalminded man«².

Det mærkeligste Besøg, Shillitoe havde Lejlighed til at aflægge i Norge, var dog hos *Hans Nielsen Hauge*, der udførligt fortalte ham om sit Livs Gang og sin Lidelsehistorie. Deres Samtale forløb venskabeligt, skønt Shillitoe foreholdt ham det urigtige i efter at have gennemgaaet saa meget for sin Kamp mod det vantro Præsteskab at ende som Medhjælper for en Præst i det Sogn (Aker), han boede i. »At our parting he manifested an affectionate disposition; and I returned home, mourning the dark and dismal spot he appeared to be in, craving that by others' harms I might be warned.«³

5.

Et Par Aar gik hen, før end Thomas Shillitoe igen drog ud paa en af sine lange Rejser⁴. Denne Gang agtede han sig til St. Petersborg, men opholdt sig først nogen Tid i Tyskland. I August 1824 kom han paa ny til Kiel, hvor han atter hilste paa den gamle Grevinde *Bernstorff*, der glædede sig over at leve i tilbagetrukken Ro efter Hoflivets Tummel i tidligere Dage. Den 26. August gik

¹) I, 316: »the dark, bewildered state of his mind was sorrowfully obvious, from the replies which he made on this and other important subjects; evincing a more determined prejudice against our religious Society and its principles, than I ever before had met with.

²) I, 316—18.

³) I, 322—23. — Om Hauge just var »Medhjælper« hos en Præst, er tvivlsomt, men han stod i venskabelig Forbindelse med Stedets Sognepræst (A. C. Bang, *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid*, 1910, S. 430).

⁴) Beretningen om Opholdet i Danmark 1824 findes i *Journal II*, 51--70.

Shillitoe om Bord paa Paketbaaden til København. Om Bord havde han Held til at stifte et Par Bekendtskaber, der skulde blive ham til megen Nytte i Hovedstaden. Det ene var Københavns Kommandant »Count Shoolburgh« (Generalmajor *Georg Ludvig Rigs greve von der Schulenburg*, 1755—1828), det andet hans Nevø, den senere saa bekendte Diplomat, Baron *Friedrich von Pechlin* († 1863). Begge viste ham megen Artighed.

Ankommet til København opsøgte han igen sin gamle Ven Dr. *Brandis*, ved hvis Hjælp han kom i Forbindelse med »Kronprinsessen«, d. v. s. Prinsesse *Caroline* (1793—1881). Han tog ud til »Fredericksburgh« (Frederiksberg), traf Prinsessen, der imidlertid ikke kunde tale Engelsk med ham, og maatte derfor uden større Udbytte køre tilbage til Dr. *Brandis*. Imidlertid blev der snart efter sendt Bud efter ham, og han blev indbudt til en Familie, der havde Prinsessen til Gæst. Han blev trakteret med Chocolate og Kager i Haven og fik senere Lejlighed til at overrække Prinsessen nogle af de Skrifter, han havde ført med sig.

Baron Pechlin førte ham senere til Kongens Bibliotek, hvor Bibliotekaren maatte beklage, at Biblioteket var saa ringe forsynet med Kvæker-Litteratur¹. Samme Aften opsøgte han sin Velynder Grev *Ernst Schimmelmann* og skænkede ogsaa ham nogle Bøger. Greven modtog ham forekommende som før (with his usual affability). Han udtrykte sin Glæde over at gense Shillitoe, men underholdt sig iøvrigt mest med ham om den store Sorg, han og Hoffet havde oplevet ved Dronningens Kammerfrøken, Frøken *v. d. Maases* Død. Hun havde udmærket sig ved

¹) II, 55: »I found a shelf set apart for books printed by our religious Society, and regretted to see it so barely supplied, not more than four books, which when all were put together, would not make a volume larger than the Apology. The librarian regretted they had not a better supply of Friends' books, which he thought would be read: I therefore furnished him with such books as my means afforded.«

et religiøst Sindelag og med den største Taalmodighed baaret ubeskriveligt tunge Lidelser, før hun gik bort. Ofte havde hun talt om Shillitoe, idet hun sympatiserede mere og mere med de religiøse Anskuelser, han ved sit forrige Besøg havde udviklet for hende¹.

Medens Shillitoe traf videre Forberedelser til sin Rejse til Rusland, opdagede han Søndag Formiddag (29. August), da han gik forbi Det kgl. Teater, at forskellige Haandværkere var beskæftiget der for at forberede den Forestilling, som skulde finde Sted om Aftenen. Dette Syn fyldte ham med Forfærdelse, og han følte det nu som sin Opgave at forelægge Sagen for Kongen. Efter nøje at have gennemtænkt Spørgsmaalet besluttede han at søge Audiens hos Frederik VI og selv overlevere ham en Fremstilling af sine Tanker. Han greb Pennen og skrev et Brev til Kongen. Efter at have skildret sin Rejses Gang fulgte følgende ikke synderlig klare Henvendelse:

A fear continues to attend my mind, that the judgments of a great and terrible God, may again manifest themselves on the Continent of Europe, in a very different way and manner to what has been experienced heretofore; for notwithstanding the slaughter and bloodshed that then took place, and the distress which the different nations were in many ways exposed to, tending to humble the stout-hearted amongst the people; yet time may prove, notwithstanding all that such had to endure, it was but the beginning of sorrows, to that which may yet be in reserve; without there is, through Divine aid, more of a willingness manifested on the part of the people, than has as yet appeared, to be found walking more consistently with the doctrines and precepts of the gospel of Christ Jesus

¹) II, 55—6, jvfr. S. 54. Ogsaa Dr. Brandis forsikrede, »that her sickness and closing moments had had an awakening effect on many about the court«. — Schimmelmänn skrev et fransk Digt ved hendes Død, jvfr. Efterladte Papirer fra den Reventlow'ske Familiekreds, udg. af Louis Bobé, V, 175, 227. Oehlenschlägers Poetiske Skrifter, udg. af F. L. Liebenberg, XXI, 18—19. Samme, Samlinger til Schack Staffeldts Levnet II, 440. C. Hauch, Minder fra min Barndom og min Ungdom S. 253, 255. Portræt i Danmarks Adels Aarvog XXX, 397.

our Lord. And should the Almighty see meet, because of the impenitence, and rebellious disposition of mind, which so evidently prevails over too many of all ranks amongst the people, to suffer others of his yet more terrible messengers to enter again the borders of this Continent, the pestilence¹, or famine, or even both of these messengers of woe; with what confidence can the people be able to approach his Divine Majesty for support under their afflictions, or to supplicate that his allpowerful arm may again be stayed.

Are not those who have it in their power to remove such temptations out of the way of the unwary and inexperienced youth, loudly called upon to do their very utmost toward the effecting of it? inasmuch as I believe, so long as these temptations to do evil remain, those who have the power invested in them to remove them, and are not thus engaged to do their very best towards it being brought to pass, are placing themselves in an awfully responsible situation, by making themselves parties in the sight of Almighty God, to all the evil consequences that may follow their continuance. Feeling, as I do, such a lively interest in thy present and eternal welfare, O king, and for every branch of thy family and every one of thy subjects, accompanied with earnest desires that Denmark may for the future be found setting an example of righteousness to the Continent of Europe, and hereby become exalted in the Divine estimation, and in the estimation of surrounding nations, I trust, if I may seem to have expressed my feelings on these important subjects a little warmly, thy kindness of disposition, O king! will, I believe, give me credit for my assuring thee, it proceeds from an apprehension of religious duty, and from that true love and affection which have so frequently glowed in my heart towards thee; craving, as I often have done when at my own home, that the greatest and choicest of all blessings, a double portion of the good Spirit of God and our Lord and Saviour Jesus Christ, may more and more descend and continue to rest upon thee and all thy counsellors, in the conducting of these and all other matters relative to the well ordering of thy dominions; which continues to be the fervent prayer of my soul.

I remain, with all due respect,

Thomas Shillitoe.

¹) [It will not be forgotten, that a few years after this period the cholera spread its fearful ravages over Europe, &c.]

Det store Spørgsmaal var nu, hvorledes han skulde faa dette Brev overgivet i Kongens egne Hænder. Ved Baron Pechlins Mellekomst lykkedes det ham imidlertid at faa Løfte om først at blive modtaget af »Kronprinsen« (Arveprins *Ferdinand*) og dernæst af Prinsesse Caroline Amalie. Arveprinsen viste ham stor Venlighed og tilraadede ham at søge at faa Kongens Datter, Prinsesse Caroline til at viderebefordre Brevet. Prinsesse *Caroline Amalie*, som derpaa tog imod ham paa Sorgenfri, viste sig særdeles naadig mod ham. Ikke blot blev han igen trakteret med Chocolate, men Prinsessen underholdt sig levende med ham om religiøse Spørgsmaal, navnlig om Søndagens Misbrug. En stor Lettelse for Konversationen var det, at Prinsessen selv talte Engelsk, ligesom ogsaa at hun paa sin Rejse i England havde haft Lejlighed til at træffe sammen med flere Kvækere. Med stor Elskværdighed lovede hun at bevæge »Kronprinsessen« (Prinsesse Caroline) til at overlevere Shillitoes Brev til Kongen. Til Slut forærede Shillitoe hende et Eksemplar af Hugh Turford, *Grounds of a Holy Life*¹.

Shillitoe gik nu hjem og renskrev paa ny sit Brev. Første Gang, han havde skrevet det, havde han været saa nervøs, at det flere Steder var blevet næsten ulæseligt. Efter en daarlig, delvis søvnløs Nat drog han tidligt næste Dag (den 1. September) til Frederiksberg. Den lange Vandring derud, tilmed i trist Graavejr, var ikke opmuntrende. Han led haarde Sjælekvaler og fandt kun Trøst ved at kaste al sin Sorg paa Gud. Længe spadserede han rundt i Slotsparken, indtil han af en Lakaj blev ført op til Prinsesse Caroline. Meget naadigt lovede hun at besørge Brevet overleveret til Kongen og underholdt sig derpaa en Stund med ham ved Hjælp af en Tolk.

¹) Hugh Turford († 1713), kvækersk Skolemester i Bristol. »The Grounds«, første Gang trykt i 1702, er et klassisk Værk i den kvietistisk prægede Kvæker-Litteratur (Rufus M. Jones, *The later periods of Quakerism*, I, 61—2).

Med lettet Hjerte vendte Shillitoe tilbage til sit Hotel.

Samme Dag gjorde han Visit hos Biskoppen (Dr. *Fr. Münter*), men da denne ikke talte Engelsk, undskyldte Shillitoe, at han maaske ikke kom igen. Det var vistnok ved denne Lejlighed¹, at Shillitoe gjorde Rede for sit Syn paa Helligdagsarbejde og betonedede, at hvis Gejstligheden var villig til med Troskab at gøre en Indsats for at faa dette Onde hævet, vilde dens Indflydelse alene sandsynligvis være af stor Betydning i denne Henseende. Shillitoe foreholdt sluttelig Biskoppen, hvor fornødent det var, at ogsaa han gjorde sin alvorlige Indsats paa dette Omraade. Efter Shillitoes Skildring synes Münter taalmodigt at have hørt paa ham og forsikret at ville gøre, hvad han formaade for at raade Bod paa de Misbrug, der gik i Svang².

Foruden den her omtalte Sag var der en anden, som optog Shillitoe stærkt. Som overalt ønskede han at faa Adgang til Fængslerne og tale til Fangerne. Her blev det ham til stor Hjælp, at han havde truffet Københavns Kommandant, Grev v. d. Schulenburg. Desuden blev han støttet af Baron Pechlin, Dr. Brandis og »Dr. Forchhamre«, aabenbart Geologen, Dr. *Johan Georg Forchhammer* († 1865). Først besøgte Shillitoe med en Tolk Byens Tugthus (»Jugshuset«). Han beskriver i sin Dagbog dets Indretning og fortæller, hvorledes han først gik rundt i Mandsfængslet, talte til Fangerne og gav dem alle Haanden, da han tog Afsked. Ogsaa Kvindefængslet besøgte han. Under hans Tale var Kvinderne opløst i Taarer (broken in tears). En gammel Kone greb hans Haand saa fast, at han kun med stor Vanskelighed kunde slippe løs igen. Derpaa fulgte et Besøg i Stokhuset³. Shillitoe blev her stærkt

¹) II, 62, 64. Shillitoes Kronologi ved Omtalen af Besøget hos Biskoppen synes vaklende.

²) Fr. Münter har intet bemærket om dette Besøg i sin Dagbog (Aar-bog) for 1824 (Ny kgl. Saml., 8°, 387^{ee}).

³) Tugt- og Forbedringshuset laa paa Christianshavn, Stokhuset ved Ostervold (Fr. Thaarup, Vejviser i Kjøbenhavn, 1829, S. 60, 55).

grebet af Synet af de mange Fanger (Slaver) i Lænker. Under militær Bevogtning samledes alle Fangerne i Gaarden, for at Shillitoe kunde tale til dem. Gribende var den knugende Taushed, der herskede — det var som at være til Stede ved en Kvæker-Begravelse¹. Ogsaa Stokhusfangerne blev bevægede af hans Ord. Da Mængden var saa stor, var det ham ikke muligt at give hver enkelt Haanden til Farvel, en Undladelse, der senere fyldte ham med meget Samvittighedsnag. Efter at have taget Afsked med Forstanderen for Fængslet og foræret ham et Eksempplar af »Thoughts on the Importance of Religion«² forlod Shillitoe København. Den 3. September 1824 drog han til Helsingør og herfra til Rusland.

6.

En temmelig lang Aarrække var forløbet efter Thomas Shillitoes sidste Ophold i Danmark. Da fik Landet igen officielt Besøg fra »Vennernes Samfund«, idet den berømte *Elizabeth Fry* og hendes Broder *Joseph John Gurney* 1841 kom til København. Begge var af et større Format end Thomas Shillitoe, og medens hans Besøg var forløbet uden at efterlade sig paaviselige Spor, førte Elizabeth Fry's og hendes Broders Intervention til positive Resultater af Varighed. Der vil da være god Grund til at dvæle nærmere ved dette Besøg, saa meget mere som det bragte et frisk Pust med sig fra Europa ind i 1840'ernes danske Kirkeliv, som var temmelig indestængt i national Henseende eller ensidigt orienteret mod Tyskland.

Tilmed er det saa heldigt, at der foreligger et fyldigt Kildemateriale til at belyse det her nævnte Kvækerbesøg.

¹) II, 67: »the quietness that soon took place, was such that had it not been for the objects before me, I might have supposed I was standing beside the grave of a Friend«.

²) Udgivet 1808 af den kvækerske Filantropist William Allen (1770—1843).

Foruden en Række officielle Akter og Breve, særlig i Kongehusarkivet¹, findes der samtidige Breve (i Dagbogsform) baade fra Elizabeth Fry og hendes Broder. Desuden har en Niece af dem *Elizabeth Sheppard Gurney* (1817—1903), siden gift med den preussiske Minister i England Baron Ernst Bunsen († 1903), og som ledsagede Sødskendeparret paa Rejsen 1840—41, gjort tilsvarende Dagbogsoptegnelser, som paa interessant Maade supplerer de øvrige Meddelelser². Alle tre Rækker Optegnelser indeholder ogsaa adskillige Iagttagelser og Bemærkninger, der er værdifulde i kulturhistorisk Henseende. Hertil kommer enkelte andre spredte Kilder, som skal blive anført paa deres Sted.

Elizabeth Fry (1780—1845), en Datter af den rige Bankmand John Gurney til Earlham, blev 1800 gift med Storkøbmanden og Kvækeren Joseph Fry i London og sluttede sig nu selv til Kvækersamfundet. Fra Barnsben havde hun næret en levende Interesse for Fængernes Forhold i Fængslerne, og fra 1813 tog hun et systematisk Arbejde op for at forbedre disse, særlig i Newgate-Fængslet. Snart efter begyndte hun at drage rundt paa lange Rejser i Europa for af Selvsyn at lære Fængslernes Tilstand

¹) I Kong Christian VIII's Arkiv. Benyttet med Hans Majestæt Kong Frederik IX's allerhøjeste Tilladelse.

²) A Memoir of Elizabeth Fry. By her daughter Mrs. Francis Cresswell, London 1883, S. 280—85 (citeres: *E. Fry*. — Er en forkortet Udgave af: Memoir of the Life of Elizabeth Fry, with extracts from her Journal and letters. Edited by two of her daughters, 1—2, 2. ed., London 1848, som ikke findes i Det kgl. Bibliotek, men i Universitetsbiblioteket i Oslo. Afsnittet om Københavnsbesøget 1841 II, 399—403 er identisk med det tilsvarende Afsnit i den mindre Udgave). — Memoirs of Joseph John Gurney; with Selections from his Journal and Correspondence. Edited by Joseph Bevan Braithwaite, 1—2, London 1854 (citeres: *J. Gurney*; om Københavnsbesøget II, 276—82). — Elizabeth Fry's Journeys on the Continent 1840—1841. From a diary kept by her niece Elizabeth Gurney. Edited, with an introduction, by R. Brimley Johnson, London 1931 (citeres: *E. Gurney*). Jvfr. Anna Vedde, Elisabeth Fry, 1916, S. 113 ff.

at kende og for overalt at tale Fangernes Sag. Navnlig var hun ivrig for at stifte Fængselselskaber for derigen- nem at organisere et frivilligt Hjælpearbejde. 1840 foretog hun saaledes en Rejse til Belgien, Holland og Tyskland og havde ogsaa i Sinde at komme til Danmark¹.

Bevaret er endnu et Brev, skrevet i Berlin den 17. April 1840², til Dronning Caroline Amalie, der som Kron- prinsesse havde besøgt Elizabeth Fry i hendes Hjem Plashet. Hun gratulerer i dette Brev Dronningen til hendes Tronbestigelse og minder hende om det store Ansvar, hun har som Kongens kristne Medhjælperinde, idet hun fremhæver, at der i saa Henseende paahviler det blide kvindelige Køn en særlig Opgave. Mrs. Fry havde ogsaa følt stærk Trang til just i dette Aar at besøge Danmark, men Besøget maatte udsættes og fandt først Sted 1841.

I det citerede Brev nævnedes Elizabeth Fry tillige, at hun haabede Dronningens Virksomhed vilde faa Betydning for de danske Kolonier i Vestindien. Hun sigtede hermed til Spørgsmaalet om Neger-slavernes endelige Fri- gørelse, hvorom hun netop havde modtaget en Del Breve fra sin Broder, paa Grundlag af hvilke hun ønskede at tilsende Dronningen en Beretning. Denne Broder, *Joseph John Gurney* (1788—1847), havde den Gang i længere Tid opholdt sig i Vestindien og udgav siden en interessant Bog om sine Indtryk derfra: »A winter in the West Indies, described in familiar letters«, London 1840. Siden 1818, da han var blevet »minister« i Kvækernes samfund, havde han viet sine bedste Kræfter til Kamp for en Række sociale Fremskridt, og medens hans Søster fortrinsvis vilde reformere Fængselsforholdene, tog han bestandig til Orde for Slavernes Frigørelse³. Det blev ogsaa Tilfældet

¹) Om Elizabeth Fry se de S. 127 Note 2 nævnte Skrifter. Rufus M. Jones, *The later periods of Quakerism*, II, 350--67, passim.

²) E. Gurney S. 62—4.

³) Om J. J. Gurney se de S. 127 Note 2 nævnte Skrifter. Rufus M. Jones, *The later periods of Quakerism*, II, 492—505, passim.

Fig. 1. Mrs. Elizabeth Fry.

Fig. 2. Mrs. Elizabeth Fry og Ledsagere betragter Udsigten fra Frederiksberg Bakke
(Tegning af Elizabeth Gurney, Diary ad p. 158).

under hans Besøg i Danmark. Heller ikke denne Side af det berømte Sødskendepars Virksomhed skal forbigaaes i det følgende. Staar den end i noget fjernere Forbindelse med dansk Kirkehistorie, fortjener den dog at behandles som et Bidrag til Belysning af det historiske Danmark, hvis enkelte Dele ikke bør glemmes af en senere Tids Forskning. Da Gurneys Kamp tillige i sin dybeste Grund var bestemt ud fra hans alvorlige religiøse Syn, vil det næppe være urimeligt just i et kirkehistorisk Tidsskrift at henvende Opmærksomheden paa den.

7.

Efter et Besøg i Holland kom Elizabeth Fry, hendes Broder og to Niecer den 21. August 1841 fra Hamburg til Kiel. Ligesom Thomas Shillitoe i sin Tid aflagde ogsaa de Besøg hos den nu saa berømte *Claus Harms*, der — til Trods for, at han kun kunde tale Tysk — gjorde et stærkt Indtryk paa dem. Kl. 7 om Aftenen gik de om Bord paa Damperen »Christian VIII« og sejlede til København. J. J. Gurney noterer sig med Begejstring det skønne Syn af Møens Klinte, de brudte Kalkskrænter, øverst kronede med Træer. De mindede ham om Haitis Kyster.

Paa Københavns Toldbod blev Selskabet den 22. August modtaget af den bekendte engelske Legationssekretær *Peter Browne*, »a very agreeable Christian gentleman«. De fik straks at vide, at Dronning Caroline Amalie havde reserveret Værelser til dem i det standsmæssige »Hôtel Royal« og vilde have dem betragtet som sine Gæster, men Gurney fandt det mest passende selv at udrede Omkostningerne ved Opholdet. Aftenen tilbragte de sammen med Peter Browne og en interessant ung Præst »Roerdam«, aabenbart Dronningens nære Medarbejder, *Peter Rørdam* († 1883), der just blev ordineret den 25. August.

Iøvrigt gjorde København et paafaldende gammeldags

Indtryk paa Englænderne. Mrs. Fry siger, at Hotellet mindede om et første Klasses engelsk Hotel for 100 Aar siden¹, og den unge Niece fandt, at Byen havde et forunderligt øde og sammenfaldet Udseende. Sikkert havde det i sin Tid været en meget smuk By, men nu var alt ved at synke i Grus². Kun sørgeligt at tænke paa, at det var Englænderne selv, der i saa høj Grad bar Skylden for den ruinagtige Tilstand — intet Under da, at det danske Folk hadede dem!

Efter at være blevet gjort bekendt med den engelske Minister Sir *Henry Winn* og den store Handelsmand *George Ryan* († 1861), »a liberal slaveholder«, blev de den næste Formiddag — den 23. August — hentet i Dronningens egen Vogn. Da Peter Browne netop selv maatte rejse til Sverige, indførte hans Hustru, Fru *Katherine Browne*, dem paa Slottet, hvor der foruden Dronningen var til Stede to Hofdamer og den reformerte Præst *Jean-Antoine Raffard*. De engelske Gæster blev i høj Grad indtaget af Dronningens Skønhed, af hendes majestætiske Holdning og elskværdigt forekommende Væsen³. Ogsaa Caroline Amalie udtrykte sin Glæde ved at se dem igen.

¹) Betegnende i saa Henseende er det sikkert ogsaa, hvad Niesen et Sted beretter: »Uncle now and then gets a little nervous because the fleas bite him, or Aunt has poor nights because the Blankets & Sheets are not wide enough to cover here« (E. Gurney S. 161).

²) »As to Copenhagen I cannot tell you what it is like being totally unlike any other place we have seen. It seems entirely falling into ruin. Desolate enough . . . The tumbledown effect is quite sad every thing appears in decadence yet there is much that remains that shows that it has been a fine town and to make us English ashamed of ourselves« (E. Gurney S. 156, 158).

³) »She certainly is a most delightful woman, as well as a truly Christian and devoted character: she is also lovely in person, and quite the Queen in appearance« (E. Fry S. 280—1). »I have seldom seen a more pleasing woman, forty-five years of age, dignified in her appearance, but at the same time kind and warm hearted« (J. Gurney S. 277). »I never saw any one look more like a Queen. A fine commanding figure and carriage but as gracious as possible« (E. Gurney S. 158—9).

Efter Visiten paa Slottet blev de i Dronningens Vogn kørt hen til Asylskolen, Caroline Amalies Yndlingsstiftelse, hvor det var en stor Oplevelse at se Dronningen i Børnenes Kreds og at høre hende oversætte, hvad Elizabeth Fry sagde til dem. — Eftermiddagen blev tilbragt paa Hotellet, hvor man sysselsatte sig med Udarbejdelsen af en længere Henvendelse til Kongen vedrørende Fængselsvæsenet, Negerslaveriet og Religionsfrihedsproblemet. Ogsaa den unge Miss Gurney blev taget i Beslag. Hun maatte excerptere et Værk af d'Aubigny¹ for at kunne fremdrage Luthers Tanker om religiøs Tolerance.

Den tredie Dag (den 24. August) var en alvorlig Arbejdsdag, helt helliget Fængselsbesøg. Ledsaget af Katherine Browne, to Embedsmænd² og Julius Schiested [*Sehested*]³, der trofast hjalp dem som Tolk, besøgte de først Domhuset, hvor Arrestanterne havde Ophold. Det var en højst ubehagelig Oplevelse at gøre sig bekendt med dette Sted. J. J. Gurney bemærkede sig et rædselsfuldt Fangehul og frygtindgydende Pidske. Desuden havde han Øjet aabent for adskillige Mangler ved hele Indretningen⁴. Særlig uhel-

1) Der sigtes formentlig til det bekendte Værk af den schweitziske Kirkehistoriker og reformerte Præst Jean-Henri Merle d'Aubigné (1794—1872) »Histoire de la Réformation du XVIe siècle«, 1835.

2) J. J. Gurney nævner »Von Usten, a leading man of the police, and Federsen, a Government Inspector« (S. 277). Der sigtes aabenbart til den konstituerede Politidirektør, Justitsraad J. D. v. Osten og til Kancelliraad Fr. Feddersen, bekendt for sine sociale Interesser.

3) Julius Rammel Gyldenstjerne Sehested (1806—79), surnummerær Fuldmægtig ved Guvernementet i Ostindien.

4) Om Besøget i Arresten meddeler »Fædrelandet« 1841 Nr. 620 følgende: »Et lidet Træk af den Blidhed, forbunden med passende Værdighed og Rolighed, som saa høiligen udmærker Madam Frys Charakter, og som hun ogsaa ved dette hendes første Besøg i de danske Arrester gav Bevis paa, troe vi det ikke upassende herved at meddele. Ved hendes Indtrædelse i en Arrest, hvor der fandtes en Deel qvindelige Arrestanter, loe disse Fruentimmer ad hende, rimeligvis paa Grund af den Dragt, hun bærer som Qvækerinde, men uden i mindste Maade at stødes herover, bad hun blot den medfølgende Tolk at sige dem, at

digt syntes baade han og Elizabeth Fry, at det var, at der ganske manglede Lejlighed til religiøs Paavirkning. Man saa ingen Bibler eller Andagtsbøger, kun hos en fattig Jøde fandtes en hebraisk Bønnebog.

En særlig interessant Oplevelse var det, at de i den bedre Del af Domhuset blev stillet Ansigt til Ansigt med de to Førere for Baptisterne i Danmark, Brødrene *Adolph* og *Peder Mønster*, der gjorde et meget tiltalende Indtryk paa dem. Peder Mønster kaldes af Gurney »a very superior person«, og med ham kunde han underholde sig lidt paa Tysk. Ogsaa Elizabeth Fry har bevidnet, at hun følte sig dybt grebet af Sorg over den kirkelige Intolerance, som her saa tydeligt gjorde sig gældende ved Fængslingen af Baptistførerne. Hun mente, at Manglen paa Tolerance havde en meget forfladigende (flattening) Indflydelse paa det religiøse Liv, hvad der traadte stærkere for Dagen her end i de romersk-katolske Lande.

Efter Frokost indfandt Selskabet sig i Stokhuset, hvor Livsfangerne — »Slaverne« — holdtes i Lænker. Baade Mrs. Fry og Broderen fik Lov til at tale til Fangerne, og Julius Sehested oversatte deres Ord. Trods de mange Aar, der var gaaet siden Thomas Shillitoes Besøg, var Erindringen om det endnu ikke uddød. Dagen i Forvejen havde Sødskendeparret ejendommeligt nok skrevet til den gamle Kvæker-Fjende *N. F. S. Grundtvig* og i Tillid til en Udtalelse af Raffard bedt ham ledsage dem paa deres

hun følte den mest levende Deltagelse for dem, og at hun var kommen til Danmark ene for deres og andre lignende ulykkelige Væseners Skyld, hvis Vel fremfor Alt laa hende paa Hjerte. Virkningen af disse for Arrestantinderne oversatte og for dem vistnok uvante Ord var i Sandhed mærkelig; thi Latteren standsede øieblikkelig og afløstes af den mest øiensynlige Velvillie, saa at endog Enkelte af dem ved Madam Frys Bortgang af Arresten med dyb Rørelse, ja med Taarer i Øinene, sagde hende Farvel«. — Ogsaa »Berlingske Tidende« (1841 Nr. 201) ved at berette mærkelige Træk om hendes Optræden i Arresten.

Fængselsbesøg¹. Af J. Gurneys Optegnelser fremgaar det, at Grundtvig virkelig har efterkommet denne Opfordring, og ogsaa han tog Ordet i Stokhuset. Det gjorde et stærkt Indtryk at høre ham tale. Skønt de ikke kunde forstaa hans Ord, havde de Følelsen af at staa over for en Aands-personlighed, fyldt af »Salvelse«².

Den 25. August anvendtes Formiddagen til Besøg i Tugthuset og i Kastellet. Vistnok denne Dags Aften var de til Middag hos den engelske Gesandt, Sir Henry Winn,

¹) Breve fra og til N. F. S. Grundtvig, udgivne af Georg Christensen og Stener Grundtvig, II, 339. — Dronningen havde ogsaa i et Brev anmodet Grundtvig om at bistaa Mrs. Fry (H. Rosendal, Dronning Karoline Amalie, 1915, S. 90—1. Anna Vedde, Elisabeth Fry, 1916, S. 116. Brevet er nu forgæves eftersøgt i Grundtvig-Arkivet i Det kgl. Bibliotek). Grundtvig var fra 1839 interesseret i Kampen for Neger-slaveriets Ophævelse og stod paa dette Omraade i Samarbejde med det kvækersk prægede British and Foreign Anti-Slavery Society og med Pastor Raffard (Grundtvig-Arkivet Fasc. 448).

²) »They were also addressed by the celebrated pastor, Grundtvig, a truly spiritual man, who seems to depend on a divine influence in his preaching. It was evident to us that the unction accompanied his words, though we could not understand them« (J. Gurney S. 278). Mange Aar senere — 1855 — mindedes Grundtvig i en Prædiken dette Besøg. Han siger herom: »Ja, m. V., det hændtes mig saaledes for endeel Aar siden, at her kom nogle Fremmede tilbyes, som reiste omkring for at besøge Fængslerne og faae bedre Anstalter gjort til Forbryderes menneskelige Behandling og Forbedring, og der finder tilvisse hos os, som allevegne, i denne Henseende saa store Mangler og Misgreb Sted, at jeg ikke turde nægte, da man bad mig derom, at følge de Fremmede ind i vores Tugthuus og være deres Tolk, da de ikke selv kunde tale Dansk.

- Ved denne Leilighed bad imidlertid de Fremmede mig tilsidst om at troste Fangerne, som jo for det meste er Tyve eller noget værre, med Evangeliet om Pharissæeren og Tolderen, og langt fra at foie dem deri, saa giøs det ordenlig i mig ved Tanken om, hvordan denne Lignelse kan blive misbrugt . . .«. Siden da havde Grundtvig ikke kunnet tænke paa Dagens Evangelium (11. S. efter Trinitatis) med samme Glæde som før: »endnu i Dag, da jeg tænkte derpaa, folde jeg, der var noget iveien, og ved at undersøge, hvad det kunde være, stødte jeg paa Indtrykket af denne Begivenhed i Tugthuset« (N. F. S. Grundtvigs Vartovs-Prædikener 1839—1860, i Udvalg ved Holger Begtrup, 1921, S. 368--9).

hvor de havde Lejlighed til at stifte mange værdifulde Bekendtskaber. Næste Dag var de indbudt til Kongen og Dronningen paa Sorgenfri.

Dette Besøg fandt Sted Torsdagen den 26. August. Med den Samvittighedsfuldhed, der kendetegnede Gurney, gik han samme Dags Formiddag igen hen i Domhuset for nøjagtigt at skaffe sig Vished om Peder Mønstedes Standpunkt, og om hvilke Indrømmelser han eventuelt vilde gaa med til, saaledes at han kunde være i Stand til at give Kongen en korrekt Fremstilling. Elizabeth Fry var meget optaget af, hvordan Besøget paa Sorgenfri vilde forløbe¹. Det var efter hendes Opfattelse den afgørende Begivenhed under Opholdet i Danmark, og det var da af yderste Vigtighed at belægge sine Ord paa rette Maade hos Kongen. Alt forløb dog paa en særdeles tilfredsstillende Maade.

Kl. 3¹/₂ blev Elizabeth Fry og hendes Broder modtaget paa Sorgenfri. Dronningen gik dem venligt i Møde og førte dem rundt i den herlige Park. Arm i Arm vandrede hun omkring med Mrs. Fry under hjertelig Samtale snart paa Fransk, snart paa Engelsk. Endelig blev de ført ind i Kongens Modtagelsesværelse. En Række Gejstlige i Ornat, Hofmænd og Damer var til Stede. Den smukke *Christian VIII* gjorde med sin elskværdige og vindende Apparition et tiltalende Indtryk paa dem². Venligt bød han dem Velkommen og gav dem Haanden. Ikke længe efter gik man til Taffels. Elizabeth Fry var anbragt mellem Kongen og Dronningen. Hun følte sig imponeret, ogsaa af den overdaadige Anretning³, og beklagede blot, at hun talte saa ufuldkomment Fransk.

¹) »This was a very serious occasion . . . I was in spirit so weighed down with the importance of the occasion, that I hardly could enjoy the beautiful scene« (E. Fry S. 281, 282).

²) »He is a handsome, sensible-looking man, with a benevolent smile, the thorough gentleman in his manners« (J. Gurney S. 279).

³) Af kulturhistorisk Interesse er hendes Beskrivelse af Tafflet: »At

Efter Taflet blev der Lejlighed til Samtale med Kongen. Elizabeth Fry benyttede Anledningen til — med Broderen som fransk Tolk — at give en længere Fremstilling af Fængselsforholdene, men bedst som de stod i et af Slottets Vinduer, indfandt der sig en Mængde fattige Børn — 25 Vogne fulde — fra Asylskolen i København for at gøre de kongelige Herskaber og Gæsterne deres Opvartning ved at afsynge Fædrelandssange. Pludselig brød en Byge løs, og Børnene maatte hentes ind paa Slottet, hvor Elizabeth Fry talte til dem. Den gode Gurney begyndte nu at blive nervøs for, at han maaske ikke skulde naa at faa sagt Kongen, hvad han havde paa Hjerte. Heldigvis førte Kongen dog snart Gurney med sig ind i et privat Værelse. Her tilbragte de over en Time i Samtale paa Fransk, idet Gurney gav en udførlig Fremstilling af hele sit Syn paa Slavespørgsmaalet. Siden gik ogsaa Dronningen og Mrs. Fry ind til Kongen, og Mrs. Fry lagde nu et godt Ord ind for de stakkels Baptister. Hun talte bestemt ud af sin Overbevisning og støttede sig til Udtalelser af Luther (jvfr. ovenfor)¹. Aftenen og Natten tilbragte Sødskende-parret hos Katherine Browne paa det skønne Landsted »Rolighed« i Vedbæk².

Næste Morgen — den 27. August — tog de tilbage til København. Gurney arbejdede den Dag og den følgende ivrigt med at udarbejde de to Promemorier, som han vilde overrække Kongen, om Fængslerne og Neger-slaverne

dinner we found the fruit on the table; first we had soup of the country, secondly melons, thirdly yams, anchovies, caviare, bread and butter and radishes, then meat, then puddings, then fish, then chickens, then Æame, and so on. The fashion was to touch glasses; no drinking healths» (E. Fry S. 282).

¹) »I did my best, in few words, to express my mind, and very strongly I did it. I gave also Luther's sentiments upon the subject« (E. Fry S. 283).

²) »In that sweet place of large trees, and entire quietness, close by the sea, called Rolighted, meaning peace, eve ended the day in the same« (J. Gurney S. 281). Om »Rolighed« se Eiler Nystrøm, Fra Nordsjællands Oresundskyst, 1938, S. 379—81.

(aftrykte her som Tillæg Nr. 1—2). Det var et stort Arbejde, da de tillige (med Bistand af Sehested) maatte oversættes til Dansk.

Den 27. om Aftenen fandt et privat Møde Sted med forskellige Damer og Herrer for at drøfte Planen om at danne et Fængselselskab. Lørdag den 28. August besøgte de Landgrev Wilhelm af Hessen († 1867) og hans Gemalinde, Prinsesse Charlotte, og ogsaa her søgte de at virke for de Idéer, som nu en Gang udgjorde en saa væsentlig Del af deres Liv.

Om Aftenen (den 28. August) holdtes der et større Møde i »Hôtel Royal« for ca. 200 Mennesker af det mest udsøgte Selskab. Idet Sehested, der hele Tiden fungerede som opvartende Kavaller, stadig ydede sin Medvirkning som Tolk, talte først Mrs. Fry om Fængslernes Tilstand, siden Gurney om Slaveriet. Forsamlingen paahørte Talerne med den største Opmærksomhed og Velvilje. »Nothing could exceed the interest and love of the people«, siger Gurney. Ogsaa Mrs. Fry havde efter Mødet en tilfredsstillende Følelse af at have talt ud af et fuldt Hjerte til Bedste for de nødlidende (to assist the causes nearest our hearts for our poor fellow-mortals). Kun havde hun ikke anset det for hensigtsmæssigt ved denne Lejlighed at tale om de forfulgte Baptister; det kunde have skadet den store Sag, men hun betragtede den religiøse Intolerance i det protestantiske Europa som et Spørgsmaal, man ikke maatte lade ligge urørt hen.

Ogsaa fra dansk Side foreligger Udtalelser om Mødets heldige Forløb og om det stærke Indtryk, Elizabeth Fry gjorde. I et Referat i »Fædrelandet« skildres det, hvorledes »hendes Stemme er velklingende og fuldtonig, hendes Foredrag simpelt, uden alle retoriske Prydelser«. Hvad der især betog Tilhørerne, var dog den inderlige Overbevisning og Aandens Myndighed, der gav sig til Kende gennem hendes Tale¹.

¹) »Fædrelandet« 1841 Nr. 624.

Søndag Morgen (den 29. August) mødtes Mrs. Fry og hendes Broder igen med Baptisterne og drog derpaa atter ud til Sorgenfri. I to Timer var de alene med Kong Christian VIII og hans Dronning og oplæste for dem deres paa Engelsk skrevne Redegørelser, medens Kongen fulgte med i den danske Tekst. Samtalen fik saaledes et noget forretningsmæssigt Anstrøg, men afsluttedes med en personlig, religiøst betonet Henvendelse¹.

Efter Frokost paa Sorgenfri fortsatte Sødskendeparret til Frederiksberg² for at gøre Enkedronning *Marie Sophie* deres Opvartning. Om Aftenen holdt de paa Hotellet »a good Friends' meeting«. Den sidste Dag (den 30. August) i København var for saa vidt den vigtigste under deres hele Ophold i Danmark. Paa denne Dag blev nemlig stiftet det Fængselselskab, som blev det varigste Minde om det berømte Sødskendepars Ophold i Danmark. Derpaa drog Elizabeth Fry og Joseph John Gurney til Lübeck — videre paa deres utrættelige Vandringer for at lindre Kaarene for dem, der i Datiden mere end andre var Samfundets Stifbørn.

8.

De ovenfor givne Meddelelser indeholder en Beretning om det ydre Forløb af Elizabeth Fry's og hendes Broders Besøg i Danmark 22.—30. August 1841. Et fyldigere Indtryk af deres Virksomhed og deres Idéer vil man faa ved at stifte Bekendtskab med de i Tillægget aftrykte Breve og Aktstykker (alle hentede fra Kongehusarkivet,

1) »it was a very business-like interview, but ended in some sweet religious intercourse. I spoke fully on the necessity of their supporting simple, sound Christianity, in the midst of the rationalism of priests and people with which they are surrounded« (J. Gurney S. 281).

2) J. Gurney S. 281—2. E. Fry S. 285. Tekstens »Fredericksburg« er aabenbart en Fejlskrift for »Frederiksberg« (jvfr. Tegningen hos E. Gurney ad S. 158). Allerede en af de første Dage havde de vistnok været en Køretur til Frederiksberg Slot (E. Fry S. 281).

Christian VIII's Arkiv). Førstepladsen blandt disse tilkommer utvivlsomt de udførlige Henvendelser af 27.—28. Aug., som Sødskendeparret overrakte Christian VIII den 29. s. M. De indeholder baade en veldokumenteret Skildring af Tilstanden paa de Omraader, de havde gjort til Genstand for deres Opmærksomhed, og en Række praktiske Forslag til Reformen. Ejendommeligt for disse er især den religiøse Baggrund, hvori de har deres Udspring.

I nær Sammenhæng med disse Aktstykker staar to Redegørelser fra Brødrene Mønster (Nr. 3—4). Den ene, af 25. August 1841, fra A. F. Mønster er interessant ved at indeholde en Fremstilling af hans hele Livs Gang, navnlig for saa vidt angik Forholdet til Baptisterne. Den anden af 28. August, fra Broderen, den mere bekendte P. C. Mønster har især Værdi ved at være vistnok den første samlede Redegørelse for Baptisternes Optræden og Lære i Danmark. Da begge Aktstykker nu findes i Christian VIII's Arkiv (og det ene er stilet til Elizabeth Fry), maa de formentlig være overleveret Kongen samtidig med de to engelske Redegørelser.

Det tør vel ikke benægtes, at den i August skete Intervention til Fordel for Brødrene Mønster kan have øvet nogen Indflydelse, men af afgørende Betydning blev den ikke. Snart efter — i September s. A. — kom der dog en ny Henvendelse til Kongen, denne Gang fra de engelske Baptistpræster Henry Dawson og John Eustace Giles om deres Medbrøders Skæbne, og dette førte til, at der blev gjort de fængslede Baptistførere det Tilbud, at de maatte komme paa fri Fod, hvis de vilde forpligte sig til ikke at afholde Forsamlinger, at uddele Nådverens Sakramente eller optage nye Medlemmer i Menigheden. Da de imidlertid ikke ønskede at gaa ind paa disse Betingelser, blev Sagen mod dem appelleret til Højesteret, der den 23. November 1841 stadfæstede Landsoverrettens Dom, hvorefter de hver skulde udrede en Bøde paa 60 Rbd.

Sølv. Først derefter blev der givet Ordre til deres Løsladelse¹.

Gurneys Henvendelse om en Forbedring af Neger-slavernes Kaar i Vestindien synes heller ikke at have sat umiddelbar Frugt. Først den 28. Juli 1847 kom det kgl. Reskript om Ophævelse af Slaveriet i de dansk-vestindiske Besiddelser fra 1859 at regne, men i Mellemtiden havde mange andre Omstændigheder gjort sig gældende².

Derimod var der eet Omraade, paa hvilket Elizabeth Fry's og hendes Broders Optræden i København fik blivende Betydning. Det var for Fængselsvæsenet, der utvivlsomt lod meget tilbage at ønske i Retning af tidssvarende Humanitet. Reformen paa et saadant Omraade kunde imidlertid ikke tænkes iværksatte fra den ene Dag til den anden. Megen Overvejelse af forskelligartede Omstændigheder maatte gaa forud, og mange Autoriteter maatte have Lejlighed til at udtale sig. Saa meget mere Grund er der til at paapege, at der blot forløb ca. tre Fjerding Aar, før man kom til et positivt Resultat i denne Sag. Den 10. September 1841 tilstillede Christian VIII Kanceliet Mrs. Fry's og Gurneys Henvendelse, og allerede den 25. Juni 1842 faldt den vigtige kgl. Resolution om en bedre Indretning af Fængslerne og en mere human Behandling af Fangerne, hvorved en Række af de Reformforslag, Elizabeth Fry havde kæmpet for, gennemførtes³.

¹) Danske Kancelli, 1. Dept., Journal Q (1841) Nr. 2144. Brevbog 1841 Nr. 4024, 4229, 5261. I Journalen tales der urigtigt om en Henvendelse fra Mrs. Fry og Gurney, men Brevbogen viser, at Henvendelsen kom fra Dawson og Giles. Om deres Indgriben se N. Faber, *De anabaptistiske Bevægelser i Danmark, 1842*, S. XIV.

²) Jvfr. H. Lawaetz, Peter v. Scholten, 1940, S. 154 ff.

³) Danske Kancelli, 2. Dept., Forestillingsprotokol 1842 I Nr. 146. Brevbog 1842 Nr. 1955 (med Indlæg). — Mrs. Fry's Kritik af den religiøse Tilstand i Fængslerne blev ikke ubetinget gunstigt optaget af Fængselspræsterne C. H. Visby og P. Glahn (jvfr. [Meddelelser fra] Glahn-Samfundet I, 1917—24, S. 101—7). — 1841 udkom anonymt i København et lille Skrift af Elizabeth Fry: »Om Nyttens af Dame-Foreninger og disses Pligter ved Besøg i Fængslerne« (13 S.).

Af den nævnte kgl. Resolutions Bestemmelser kan følgende anføres: Varetægtsfængslerne skulde i Tilslutning til det kgl. Reskript af 22. December 1841 forbedres, der skulde finde en skarpere Adskillelse Sted mellem »Inkvisiter« (endnu ikke domfældte) og de domfældte, de paaankede Tvangsmidler til Opretholdelse af Disciplinen skulde afskaffes, Arresterne saa vidt muligt opvarmes, og Fangerne beskæftiges. Det skulde tilstræbes at sætte de kvindelige Fanger under Opsyn af Kvinder især i Søkvæsthuset, der nu paatænkte indrettet til Kvindefængsel, Dagsopsynet skulde forøges, og den daglige Brødration maatte ikke være under 2 Pund. Ogsaa de Fanger, der hensad i Politiarresterne, skulde have Lejlighed til at overvære Guds-tjenesten i Domhuskapellet, og en særlig Fængselspræst skulde ansættes ved Straffeanstalten paa Christianshavn. Endelig skulde der anskaffes det fornødne Antal Bibler, Nye Testamenter, Psalmebøger og andre religiøse Skrifter, som kunde tjene Fangerne til Opbyggelse. Heller ikke maatte der i Fængslerne savnes Samlinger af andre »lære-
rige og nyttige« Bøger.

Resolutionen af 25. Juni 1842 beskæftigede sig ogsaa med et andet Punkt, som havde været Genstand for Mrs. Fry's levende Interesse, Fængselselskabet, der var blevet dannet den 30. August 1841. Fra Begyndelsen havde man fremhævet Vigtigheden af at have personligt virksomme Medlemmer. Øverst paa Listen over de stiftende Medlemmer opførtes Mrs. Fry og Gurney, der skænkede 20 L.st. til Selskabet. Man sammensatte straks en temmelig talrig Bestyrelse, hvoraf kan nævnes Formanden Kammerjunker Julius Sehested, Pastor Raffard, Arkæologen, Professor P. O. Brøndsted, Kunsthistorikeren, Justitsraad J. M. Thiele og Mrs. Katherine Browne. Ex officio indtraadte de tidligere nævnte Justitsraad v. Osten og Kancelliraad Feddersen, Pastor Peter Rørdam og den ivrige Organisator af Fængselsvæsenet Professor C. N. David¹. For at skaffe

¹) De danske Fængselselskaber 1843—93. Beretning fra Selskabernes

Selskabet forøget Anseelse og større Beføjelser indgik Bestyrelsen den 11. September 1841 med en Ansøgning til Kongen om at ville meddele sin Tilladelse til Selskabets Stiftelse. Man havde nu den Tilfredsstillelse, at der i Resolutionen af 25. Juni 1842 udtaltes, at Kongen »med allerhøieste Velbehag« havde gjort sig bekendt med det af flere Menneskevenner planlagte Selskab. Det blev derfor tilladt Selskabets Medlemmer — efter nærmere Forhandlinger med Straffeanstaltens Direktion og Præst — at besøge de fængslede og uddele religiøse Bøger til dem for at udøve en gavnlig Indvirkning paa dem. Ligeledes billigedes Selskabets paatænkte Bestræbelser for at skaffe løsladte Fanger Tjeneste og Arbejde. — Den 8. August s. A. kunde Kongen i et Privatbrev til Mrs. Fry udtale sin Glæde over at kunne meddele hende, at adskillige af de Forbedringer, hun havde foreslaaet, vilde blive iværksatte (Tillæg Nr. 9).

Mrs. Fry og hendes Broder tabte ikke Danmark af Syne, fordi de forlod Landet. I November 1841 skrev baade Gurney og hans Søster til Kong Christian VIII og lagde ham indtrængende paa Sinde at virke for større Religionsfrihed, særlig for saa vidt angik Baptisterne. Dette Spørgsmaal blev dog først løst ved Loven af 13. April 1851 om Ægteskabs Indgaaelse uden for de anerkendte Trossamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Trossamfund. Ogsaa Sagen om Slavernes Frigørelse i Vestindien mindede de Kongen om. Igen næste Aar — 1842 —, da de gennem Mrs. Katherine Browne havde faaet Underretning om Kongens velvillige Holdning, benyttede Gurney Lejligheden, idet han takkede for dette, til at erindre Kongen om hans Løfte ved Audiensen paa Sorgenfri om at ville bringe Slaveriet paa de vestindiske Øer til Ophør¹. Men da dette Kongeord endelig blev indfriet ved Reskriptet

Fællesbestyrelse, 1893, S. 8 ff. Jvfr. C. C. Boisen, Oplysninger angaaende det i Kjøbenhavn oprettede Fængselselskab, 1844.

¹) Jvfr. S. 149, 170.

af 28. Juli 1847, laa baade Elizabeth Fry og John Joseph Gurney i deres Grave.

Førte Elizabeth Fry's og hendes Broders Besøg i Danmark 1841 end ikke til saa store Resultater, som de kunde have ønsket, er det dog vel værd at mindes. Midt i en Periode, da den danske Kirkes Opmærksomhed i høj Grad var beslaglagt af indre Stridigheder mellem Skriftteologer og Grundtvigianere, kom disse to ædle Personligheder her til Landet som uforfærdede og utrættelige Forkæmpere for Menneskerettigheder af elementær Art, som Aarhundreders Fordomme og Slendrian havde fordunklet.

Tillæg.

1.

1841 27. Aug. Elizabeth Fry og Joseph John Gurney til Christian VIII om Forbedring af Fængselsforholdene og Indførelse af Religionsfrihed.

Hotel Royal, Copenhagen, 8th Mo. (Aug.) 27th 1841.

We take the liberty of representing to the King of Denmark, with our most sincere respects, those points respecting the prisons of Copenhagen which appear to us to require the attention of the Government, & of the friends of sound discipline & moral reform, in general.

By the permission of the King, we have visited the four principal prisons of Copenhagen—namely, the Prison of the Police, the great house of correction, the Stock-house, & the Citadel. It is a great satisfaction to us to know that the state of these prisons & others in the Kingdom of Denmark is occupying the especial attention of a paternal Government, & that new prisons, on a better plan, are likely to be built before very long.

In the meantime however we venture to suggest that material improvements might even now be introduced at a very trifling expence to the public.

1. We were much affected by observing the condition of the untried prisoners & those who have not yet received their sentences. These persons are crowded together, in apartments with but little air or light (in some instances) & while they are thus severely punished beforehand, we fear they are placed in circumstances which insure the corruption of their characters, even before they are known to be guilty of crime. We rejoice to find that the law which allowed of torture in order to produce confession, has long since been abolished¹; but we fear that the wellknown provision of the criminal jurisprudence of this country, which, in many cases, demands the confession of the prisoner before sentence of punishment can be pronoun-

¹) Ved Reskript af 6. Decbr. 1837 bestemtes det, at den skarpe Eksamination i Inkvisitionskommissionen i København skulde ophøre.

ced, has a strong tendency to promote a method of treatment, which is nearly the same in effect. We observed in the Police prison a dark cachot or dungeon, which we think ought on no occasion to be used; also some whips of a terrible character which we understood to be used occasionally for the chastisement of refractory prisoners¹. We humbly hope the King will see meet to issue an order for their removal as they are wholly unfit, as we believe, for the just purposes of a legitimate discipline.

We would suggest to the Government that the untried persons should be carefully classified; that their imprisonment should be accompanied by religious instruction, & rendered, in other respects, as little afflicting as possible.

2. The above remark suggests the general observation that the greatest want which we have perceived in the prisons of this metropolis is that of a more effectual & complete religious care & superintendence. A large proportion of these afflicted beings attend divine worship only once in two weeks, & some we fear, not at all; & with the exception of the Citadel, the Holy Scriptures are not to be found in the cells of any of these prisons. Almost the only religious book which we could find, was a Hebrew prayer-book in the hands of a poor Jew. We would respectfully suggest, first, that *all* the prisoners ought regularly to attend divine worship at least once in the week; secondly, that they ought to be frequently visited in their cells by persons who would instruct them in the Holy Scriptures; & thirdly, that every cell ought immediately to be furnished with a copy of the Bible. The common objection that these depraved people would only destroy the books placed in their hands, is wholly contrary to experience.

We have no doubt that Bibles might be obtained from the Danish or British Bible Society without any expence to the Government. We are quite in favor of occupying some of the leisure hours of prisoners by giving them books to read which are instructive & useful, besides those which are directly religious. Thus their minds may be turned away from bad feelings & hurtful thoughts. There ought to be a small, cheap library kept & *used* in every prison, for this purpose.

The number of women both in the police-prison & house of correction is very large. We were sorry to observe their

¹) Jvfr. foran S. 131.

destitute condition as it relates to religious superintendence, & instruction. We feel an earnest desire that these afflicted & degraded females may henceforth enjoy the same privilege, as falls to the lot of many of the women-prisoners in England, France, Holland, Switzerland, Prussia, & even Russia—that of receiving frequent voluntary visits of benevolent & religious ladies, who read the Holy Scriptures with them, & endeavour in other respects to promote their moral reformation. These Christian efforts, ¹in England¹, have been blessed with abundant success. Many poor criminals have been reformed, have become useful members of society. It ought to be observed however that the care of the ladies over them does not cease with their imprisonment, but is beneficially extended to them, after their return to the common pursuits of life. We cannot doubt that similar benevolent efforts, in this country, would receive the kind patronage of the King of Denmark, & his royal Consort.

3. It is now enacted by law, both in England & France, that the female prisoners should always be placed under officers of *their own sex*. We apprehend that this is a provision absolutely essential to a right prison discipline; & to the maintenance of order & morality we humbly solicit that it may be adopted in Denmark, as the reformation of these unhappy things can never be expected, unless they are governed by suitable matrons, & other female officers.

4. In all the prisons of Copenhagen, there is a considerable want of more constant superintendence & inspection. Large companies of criminals sleep in apartments of the "house of correction", as well as in the Stockhuus, without the presence of any inspecting officer. In many cases it would be very easy to contrive a small chamber or cabin in some corner of the room, with a window opening into the prisoners' apartment, in which an officer might sleep, without any inconvenience to himself, & greatly to the advantage of moral order. Even when the prisoners are at work, during the day, they are often left without the surveillance of an inspecting officer. This ought never to be the case—& in order to meet the necessity, the number of these officers, ought to be increased.

The proportion of criminals who return to these prisons, after being discharged, is very great. In the house of correction it amounts to Two thirds. We think this lamentable fact is

¹⁻¹) Synes igen overstreget.

owing to the want of more accurate classification, of more constant inspection, & above all of more *religious instruction*. A patronage Society which should extend a kind care to these criminals after they leave their places of confinement, would be highly useful.

5. We have some doubts whether the allowances of food, especially for those who are condemned to hard labour, might not be increased with advantage. We think each prisoner ought to have full *two pounds* of wholesome bread the day, besides the usual supply of soup &c.^a.

6. It is a matter of deep regret to us to observe the long terms of imprisonment inflicted in many cases—very often for the whole remainder of *life*. We respectfully suggest that where hope is cut off, reformation cannot be expected. Short terms of imprisonment, under a discipline at once strict & merciful, with the advantage of watchful superintendence & constant religious care & instruction, we believe to be the most efficacious for the prevention of crime. They are also the cheapest to the public.

We humbly submit to the merciful consideration of the Sovereign, the case of Smith Hans Christian Nielsen of Hals in Iutland who was committed to the *Stockhuus* on the 20th of third month (March) 1841 for forgery—the sentence of the Court being 8 years of imprisonment with hard labour¹. This poor man, as we learn, was once in a pretty good condition of life & of a respectable character. His separation from his wife & family was so overwhelming an affliction to him, that he has become deranged. We found him in a most melancholy condition. Under the peculiar circumstances, we venture to solicit the king for his pardon; that he may be restored

¹) I Følge »Slaverulle« for Københavns Stokhus 1824—43 (Landsarkivet for Sjælland m. m.) blev Nr. 1372 Smed Hans Christian Nielsen, dømt af Højesteret 11. Marts 1841 til otte Aars Tugthus for Forfærdigelse af falske Penge, indkommet i Stokhuset 20. Marts 1841, ikke frigivet, men overførtes 23. April 1842 til Møens Tugthus. Foranlediget af E. Fry's og Gurneys Henvendelse blev Spørgsmaalet om Hans Niensens eventuelle Benaadning behandlet meget grundigt i Kancelliet og afgjort ved kgl. Resolution af 4. April 1842. Ved denne bestemtes det, at han skulde overflyttes til Møens Tugthus, idet man her skulde have »særdeles Opmærksomhed« henvendt paa hans Sindsforfatning og stadig sikre ham Adgang til Lægehjælp og Sjælesørger (Danske Kancelli, 2. Dept., Forestillinger 1842 II Nr. 73).

to the care of his wife & children which we think would be the means of recovering his intellect.

In the *Domhuus*, we visited the prisoners Peter & Adolph Münster, each in a separate apartment¹. Peter Münster has been confined for many months & Adolph Münster for a shorter period, on account of their having conducted the worship of Almighty God in a manner at variance with the usual practice of the Lutheran church; & in connection with the sect of Baptists. We have taken the liberty of remarking to the King, that the Baptists of the present day are by no means to be confounded with the old Anabaptists whose proceedings were so improper;—that they are on the contrary a most respectable denomination of Christians, in England, America & elsewhere—& that these brothers Peter & Adolph Münster, with their followers, are fully recognised by their brethren in other parts of Europe, as respectable & worthy members of the above mentioned sect. They appeared to us to be remarkably well behaved persons, & moderate in their views.

We find that they are willing to bind themselves to the following conditions. 1. To continue all the usual payments to the clergy of the national church; 2. to support their own poor without infringing on any public fund; 3. to educate their children in conformity to the law of the land, with the sole exception of the state religion; 4. to be ready at all times publicly to make known their religious sentiments to the Government, & to prove that their views are consistent with civil order, & loyalty to their Sovereign; 5. to refrain from receiving any new members, without first referring such persons to the priests of their respective parishes, in order to their receiving such examination & instruction as may be deemed necessary or desirable. They have also signified to us their willingness to refrain from performing their rite of baptism in the open air, but to effect it within doors—also to hold their meetings for worship in their own houses—so as not to attract the observation of the people.

Under these favorable circumstances—the sentences of these honest sufferers not having been yet pronounced—we venture

¹) Gravør Peder Christian Mønster (1797—1870) var siden 1839 optraadt som Leder af Baptisternes Sekt i Danmark. Han fandt Tilslutning hos sin Broder cand. phil. Adolph Frederik Mønster († 1862), der dog senere trak sig tilbage fra Bevægelsen. Jvfr. S. 155 ff.

most humbly to solicit the King to restore them to their liberty, without inflicting upon them the necessity of their removal from their present homes, in which they desire to be engaged as formerly, in the character of loyal subjects & peaceable citizens, & in the pursuit of their lawful avocations.

We are deeply persuaded that a perfect liberty of conscience in matters of religion, is consistent with the will of Almighty God, & never fails to promote the peace & prosperity of nations. That this blessing may be freely bestowed on the kingdom of Denmark & all its dependencies, under the auspicious reign of its present beloved & truly benevolent Sovereign

is the hearty prayer
of his sincere & most respectful
friends & well-wishers

Elizabeth Fry
Joseph John Gurney¹.

2.

1841 28. Aug. Joseph John Gurney til Christian VIII om Afskaffelse af Negerslaveriet paa de vestindiske Oer.

Hotel Royal, Copenhagen 8th Month (Aug.) 28th 1841.

I have much satisfaction in laying before the King of Denmark, in writing, the substance of these remarks which I took the liberty of submitting to him, in conversation, when he so kindly favoured me with a private audience at Sorgenfri.

After passing more than two years in the United States of North America, in some of which I witnessed the dreadful evils of slavery on a large scale, I spent the Winter before the last in the West Indies. I visited the Danish colonies of Santa Cruz & St. Thomas, & the British islands of Tortola, St. Christopher, Antigua, Dominica, & Jamaica. In the last mentioned island I continued five weeks, & afterwards spent a few days at Havana, on my return to America.

I am prepared to confess that I have nowhere seen slavery

¹) Hele Aktstykket er skrevet med Gurneys Haand, som det synes temmelig hastigt kastet ned paa Papiret og forsynet med ikke faa Rettelser og Overstregninger. — En dansk Genpart, dateret s. D. og egenhændig underskrevet af El. Fry og J. J. Gurney, findes i Danske Kancelli, 2. Dept., Indlæg til Brevbogen 1842 Nr. 1955.

in a less cruel form than in Santa Cruz; which I attribute partly to the excellent character of many of the planters; but more particularly to the care & benevolence of a paternal government. At the same time I thought the degradation occasioned by slavery even in Santa Cruz, very great; & I was much afflicted by observing that no day in the course of the week was allowed to the slaves, & that in consequence the Sabbath day was a scene of busy traffic & much dissipation. I am rejoiced to find that since the King came to the throne, it has been proposed to the planters to give to the negroes one of the working days¹, in order to remedy this evil, & to afford them the opportunity of gradually buying their freedom; & that a *majority* of the planters have now consented to this arrangement. I expressed to the King my humble desire that having now the majority of planters in favour of this plan of mercy, he would see meet to exercise his royal authority, & insist on its being adopted throughout his colonies; & I was rejoiced to hear him say "Ça sera"².

At the same time I believe that under the present circumstances of the surrounding British Colonies, & the probable emancipation of the French colonies, it will be found necessary, before long, to bestow a total & immediate emancipation on the 40000 slaves who inhabit the three Danish Islands of Santa Cruz, St. Thomas & St. John's. It is abundantly proved by the experience of the British colonies that such a measure might be adopted with perfect safety in a political point of view; for in these colonies 700.000 slaves were liberated at once from a state of bondage (the *apprenticeship* being only another & even a worse form of slavery) without the smallest infraction of the public peace.

I also believe that the planters & their creditors would lose *nothing* by the change. But in order to satisfy them some very moderate sum might be distributed amongst them to meet any inconvenience which might arise at the moment; & I apprehend that should the Danish Government agree to refund any loss which, *at the end of 5 years*, could be *proved* to have

1) Ved Reskript af 1. Maj 1840 paalagdes det Guvernøren over de vestindiske Øer at tilkendegive Planterne, at Hans Majestæt vilde anse det ønskeligt, om der ad den frivillige Forhandlings Vej kunde indføres een ugentlig fri Arbejdsdag for Negrene.

2) Denne Bemærkning af Christian VIII maa være fremsat ved Audiensen den 26. August, jvfr. nedenfor S. 170.

been occasioned by emancipation, such a promise might be made without involving the Government in any ultimate expence—it being always understood that no person should have any claim on the Government, who had not given to *free labor* a full & fair trial.

This conviction on my part is founded on my own observation & inspection of the effects of emancipation in our own colonies or on economical point of view.

1. In the first place, I found the free negroes working industriously, & with a good heart, on the estates of their old masters. Their wages are now generally paid by the job or task—according to the quantity of work actually performed. They have most abundantly proved themselves not to be an idle people; & wages thus arranged, have operated upon them as a far more effective stimulus to labour, than the old system of coercion & the whip. For instance the principal planter of Tortola, who had 1500 free labourers under his care, assured me that he had no complaint to make of them. I afterwards *saw* them working well & happily on his estate. Another old slaveholder, in Dominica, who has 22 estates under his care, assured me that he was perfectly satisfied with the change, as his people were working well; & similar testimonies were general. This was especially the case in Antigua, where full freedom was given 7 years ago—in 1834—& where the production of sugar, after this long trial, has been largely increased. Six estates in Antigua, which had been abandoned under slavery, have been restored, under freedom, to sugar cultivation.

The diminution of sugar in Jamaica has been chiefly owing to two causes; first, two successive years of most severe drought; secondly, an attempt on the part of the planters to coerce labour under a new form; that is to say, by the indefinite raising of the *rents* on the cottages & provision grounds of the free negroes, as a penal infliction to compel them to work as much & as cheaply as the masters required. This plan has totally failed, & has led to the temporary desertion of many of the estates. Prosperity has attended those properties in Jamaica, on which freedom has had its full & free course. A better understanding now prevails, & an increase of production is expected, whenever a favorable season occurs.

2. Where free labor is fairly tried, it is found to be, in general, much cheaper than the labor of slaves. Planters who were burdened with the support of a whole community of slaves, now perform the same quantity of work, or even

more, by the hands of *one third* the number of free labourers. The remaining two thirds consist partly of women & children who belong to the families of the labourers; & partly of persons not fit for hard labour, but able to support themselves by a variety of lighter occupations. These persons were wholly useless under slavery. A planter in Jamaica showed me an excellent new stone-wall built round a field. It would have cost him 13 dollars the chain¹, under slavery. Now, under freedom, he had built it for 4 dollars & 72 the chain! The builder was an invalid negro who under slavery did *nothing at all*. Freedom & wages had restored him to strength.

3. Property in these colonies, has risen & is rising in value. As a general rule, the land without any slaves upon it, fetches as great a price in the market, as it did, including the slaves, shortly before the act of emancipation. Compensation therefore was in fact unnecessary. Independently of compensation, the planter has as good a property, & the creditor as good a security, as they respectively possessed before emancipation. A planter in St. Christopher's assured me, that he had given £ 2000 for a little property, with the slaves, before freedom; & that now, without the slaves, he would not sell the same property for £ 6000. A planter in Jamaica who, in the feeling of alarm, before emancipation, had sold his sugar estate for £ 1500, declared to me that the same property was now worth £ 10000. In the towns the value of property has risen still more rapidly. In many cases it is at least doubled, or trebled.

By the above remarks the King will perceive that emancipation has answered in an economical & pecuniary point of view. This has been the case even where the production of sugar & coffee has been decreased. One of the largest & most respectable planters in Jamaica, assured me that he obtained as much profit from 60 hogsheads² of Coffee under freedom, as he had done from 120 hogsheads under slavery. The reason was the *diminution of expence*.

4. But if the planter is benefited by the change, the negro is still more so. The free blacks of the British West Indian colonies are a happy peasantry. They feed well, & are well clothed—they even enjoy many luxuries. Many of them ride to their churches, from a distance, on horses & asses. Lord

¹) Chain, et engelsk Længdemaal. 1 chain = 64 danske Fod.

²) hogshead, Oksehoved = 240 Liter.

John Russell¹ stated, in a late discussion in the house of Commons, that 7000 negroes since emancipation, had become freeholders of the soil. These little freeholders cultivate their land at leisure hours, & continue to work for wages on the neighboring estates. The increased comforts of the negro population are measured by the vast increase of the *imports* of these colonies—chiefly British manufactures. Thus both the colonies & the mother country are gainers.

5. Above all, the change for the better, in morals & religion, is truly surprising. Crime is greatly decreased. In many country districts it is almost annihilated. Concubinage which was universal under slavery, has now given place to equally universal marriage. Education spreads & prospers. Churches are multiplied, & the congregations are greatly increased. In one part of Jamaica the negroes themselves had actually subscribed £ 1000 sterling, at the date of my visit, to pay for the enlargement of their meeting-house. The King will at once perceive that they are quite able to support the aged & infirm amongst them; & as family ties become strong & legitimate, there is no doubt that they will do so. In the mean time however such persons are generally provided for out of the public purse. In a religious & spiritual point of view, the British West Indies now present a delightful example of the fulfilment of that ancient prophecy—»The wilderness & the solitary place shall be glad for them, & the desert shall rejoice & blossom as the rose«².

Such are the rich & abundant blessings of freedom, as contrasted with slavery. In concluding these general remarks, I have only to express the united most hearty desire & petition of myself & my dear sister Elizabeth Fry, that the King may be pleased speedily to bestow the same rich blessings on his own colonies. We venture to ask for nothing less than the immediate & total abolition of slavery throughout the Danish dominions. May this great act of justice & mercy be the distinguishing glory of the auspicious reign of Christian VIIIth!

Having thus offered to the kind attention of the King a development of the good effects of emancipation in a pecuniary, civil, moral, & religious point of view, I wish to observe that all parties in Great Britain are now agreed on the subject.

¹) Sir John Russell (1792—1878), Whig, blev 1839 Koloniminister, 1861 Earl. Jvfr. J. Gurney S. 247 f.

²) Jes. 35, 1.

In the discussion which took place on the Sugar duties in Parliament shortly before its dissolution this year, Lord John Russell on the part of the Government, & Sir Robt Peel¹, on that of the opposition, with their respective adherents, acknowledged with equal clearness, & with most remarkable unanimity, that the great measure of the abolition of slavery in the British Colonies had been crowned with success. The various statements which I have made in my little work on the West Indies², are in accordance with the evidence of official documents now in the Colonial office in London.

Here are two additional points on which I took the liberty of petitioning the King.

The first had respect to the admission of the Wesleyan methodists in the Danish islands³. In visiting the British islands I found that the Christian missions of that body had been wonderfully blessed. The people who belong to their congregations are no less remarkable for cleanliness, order, sobriety, & industry than those of the Moravians⁴; & their preachers are distinguished for their studious care not to meddle with politics. Before emancipation, they were very careful not to excite the slaves on the subject of freedom: but always exhorted them to obey their masters; & I can assure the King that the case of Smith⁵ to whom he alluded,

¹) Sir Robert Peel (1788—1850) dannede først i September 1841 et nyt Ministerium.

²) Jvfr. S. 128 og J. Gurney II, 185 ff.

³) Gurneys Forslag om at give Methodisterne paa de vestindiske Oer Tilladelse til at udøve deres Virksomhed blev med stor Grundighed behandlet af Generaltoldkammeret, Danske Kancelli, den vestindiske Regering og Sjællands Biskop, men vistnok særlig paa Grund af den Modstand, Forslaget mødte hos Biskop J. P. Mynster, blev Resultatet et Afslag, idet den kgl. Resolution af 28. Juni 1843 bestemte, at det i saa Henseende skulde have sit Forblivende ved de Bestemmelser, som fandtes i Kancelliets Skrivelse af 28. Juni 1817 (Danske Kancelli, 1. Dept., Brevbog 1843 Nr. 2545—47 med Indlæg). Ved nævnte Skrivelse havde Kancelliet taget Afstand fra alle metodistiske Missionsforsøg og krævet metodistiske Emissærer udvist (Brevbog 1817 Nr. 1643).

⁴) Herrnhuternes Mission i Vestindien spillede en betydelig Rolle, jvfr. H. Lawaetz, Brødremenighedens Mission i Dansk-Vestindien 1769—1848, 1902.

⁵) Der sigtes vistnok til Sagen mod Andreas Schmidt af Christianssted, som ved Højesteretsdom af 27. Maj 1840 var blevet idømt Fængsels-

in our conversation, formed no exception to this remark. It is now well known & understood that he was persecuted without a cause. I am sure the King is aware that there is no guarantee for the security of his colonies, under any change which may take place, equal to the diffusion of the Christian religion. In this great work, these Wesleyan methodists have been eminently successful in other parts of the West Indies. My sister & I feel a hope that, on these grounds, the King will kindly include them among the tolerated sects in Santa Cruz & the neighboring islands. James Cox, a Wesleyan minister of the most unquestionable respectability, now resident (I believe) in St Christopher's, would be glad to settle in Santa Cruz, for the purpose of diffusing those simple truths of Christianity, which are in no degree sectarian. Will the King graciously allow him to do so?

The second point alluded to is the fact which I mentioned to the King that vessels notoriously fitted up for the African slave-trade have free ingress & egress at the Port of St Thomas, & are there supplied with a variety of articles for their nefarious adventures; even with gunpowder from the fort, on account of merchants resident in the town. I would humbly suggest that the construction & furniture of these vessels is such as to preclude any doubt on the subject of their destination. This fact is proved by the circumstance that any vessels so furnished, coming to or from Cuba, are seizable as slavers by the British Cruizers, under the existing treaties between Spain & Great Britain.

We venture most humbly but earnestly to solicit the King to issue orders to the local authorities, & to the commander of his men of war on that station to prevent all such proceedings in future. We feel the more free in preferring this petition, because we know that Denmark was the first of the European powers, in publicly abolishing that fruitful source of unequalled misery & crime—that parent of torture rapine, & murder—the African slave-trade¹.

The King will find many interesting details respecting the present awful extent of this abominable trafic, in Sir Fowell

straf »for fornærmeligt og opsætsigt Forhold imod Politiets Betjente« (Højesterets Domprotokol 1840 B Nr. 190).

¹) Ved Forordningen af 16. Marts 1792 var Neger-slaveriet i Form af Indførsel af Neger-slaver fra Afrika blevet ophævet.

²) Formentlig T. F. Buxton, *The African Slave Trade and its remedy*,

Buxtons² late work, which my sister took the liberty of placing in his hands. He will also find in that book clear proofs that the internal resources of that afflicted continent offer abundant encouragement to a legitimate agriculture & commerce. We earnestly crave the cooperation of the King of Denmark in the endeavours now making in Great Britain & elsewhere for the final extinction of the Slave Trade, & the civilization of Africa.

That the blessing of Almighty God may rest upon the King, & Queen, & on all the royal family of this interesting country, is the hearty desire & prayer of their sincere & respectful friend

Joseph John Gurney.

3.

1841 25. Aug. Cand. phil. Adolph Frederik Mønster redegør over for Elizabeth Fry for sin Udvikling og sine Kaar.

Det civile Arresthuus i Kjøbenhavn den 25de Juli 1841¹.

Høistærede Mistress Fry!

Ifølge Deres kjærlige Opfordring til at tilskrive Dem giver jeg mig den ærbødige Frihed at meddele Dem Følgende:

Snart ere nu 7 Aar henrundne, siden Gud af sin ubegribelige frie Naade og uendelige Kjærlighed lod mit Hjerte erfare, at det er en sand og troværdig Tale, der er aldeles værd at annamme, at Jesus Christus kom til Verden for at gjøre Syndere salige, og at Hans Blod alene formaaer at rense fra al Synd. I den Tid, da min Opvækkelse af Syndesøvn skete, var der megen Strid i den danske theologiske Litteratur, der — desto værre! — allerede den Gang var udartet til Partigængerie. Baade ung i Alder og ung i Troen, var det naturligt, at jeg sluttede mig til eet af disse Partier, nemlig det *grundtvigske*. Pastor Grundtvig ansaaes nemlig med Rette for den nidkjæreste og dygtigste Kæmper for det orthodoxe lutherske Partie imod det heterodoxe rationalistiske i den danske Statskirke. Grundtvig viste ikke alene paa Papiret, men ogsaa virkelig i Gjerning (nemlig ved Nedlæggelsen af sit Præste-

London 1840. Thomas Fowell Buxton (1786—1845), kendt engelsk Politiker og Filantrop, særlig fortjent af sin idealistiske Kamp mod Negerslaveriet. Jvfr. E. Gurney S. 120, 137. J. Gurney S. 233 f.

¹) Aabenbart en Skrivefejl for: 25. August. Den 25. Juli var Mrs. Fry endnu ikke kommet til København.

Embede), at hvad han streed for, var ham en Hjerte-Sag, og denne min uskrømtede Kjærlighed til ham som en nidkjær og begavet Ordets Tjener, samt min Agtelse for ham som lærd Theolog, grundig Historiker og elskelig Digter vandt mig snart gandske for ham og hans i Aaret 1825 fremsatte Paastand, »at de tre (saakaldte) apostoliske Troes-Artikler staae *over* og uafhængig af den hellige Skrift«, en Paastand, som jeg dengang endnu ikke besad Dygtighed og Modenhed nok til at gennemskue i sin Heelhed og i sine Følger, og som jeg derfor antog i Tillid til, at det forholdt sig rigtigt, fordi Grundtvig havde paastaaet det.

Efter absolveret examen philologicum & philosophicum bestemte jeg mig til at studere Theologie; men da mine pecuniaire Omstændigheder ikke tillode mig at fortsætte mit theologiske Studium her ved Universitetet (thi begge mine Forældre ere døde¹ og have aldeles ingen privat Formue efterladt mig), lod jeg mig engagere til Huuslærer i Jylland, hvor jeg var i 3 Aar. I Jylland prædikede jeg adskillige Gange, og nogle goddædige Mennesker, der havde hørt mig prædike, fattede den ædle Beslutning, at sammenskyde en Sum (omtrent 400 Rbd.lr), for at jeg kunde reise her til Staden og tage theologisk Attestats. I den Hensigt kom jeg hertil i November 1839. Ved min Ankomst erfarede jeg, at min Broder med 10 Andre vare traadte ud af Statskirken og vare sammentraadte til at udgjøre en baptistisk Menighed. Dette Skridt var mig i flere Henseender for betydningsfuldt til, at jeg kunde lade det uændset gaae forbi. Jeg streed nu i inderlige og oprigtige Bønner til Gud om Hans Aands Oplysning til at kjende, hvad det Rette var, og om Villie, Lyst og Kraft til at handle derefter. Efterat have talet med min Broder og de øvrige Baptister om Grundene for deres Overbeviisning og med deres ivrigste Modstandere om deres derimod, stod jeg omtrent et halvt Aar stille og overveiede begges Grunde ved at sammenholde dem med Guds Ord, samt betragtede baade mine egne, som og de her-værende Baptisters og Modstanderes Troes-Frugter i Livet, saavidt disse laae aabne for mig. Efter megen Kamp og Strid at være kommen til den Hjertets Overbeviisning, at Baptisternes Lærdomme vare overensstemmende med Guds Ord, erholdt jeg ogsaa Kraft fra Ham, der alene formaaer at virke *det* i os

¹) Brødrene Monster var Sønner af Musikant, siden Skatteopkræver i Randers, Jens Nielsen Monster († 1814) og Charlotte Lovise Nissen. Adolph Monster blev Student 1834.

at ville og at udrette, til at bestemme mig til, at lade mig optage i deres Troes-Samfund, skjøndt jeg indsaae, at den i timelig Henseende lysere Fremtid, der nu havde begyndt at aabne sig for mig, derved atter formørkedes, da jeg ikke alene ved min Udtrædelse af Statskirken vilde miste den mig tilbudne Understøttelse til at tage Attestats for, men at ogsaa, netop formedelst min Udtrædelse, Udsigterne til at ernære mig og min Kone (jeg var nemlig bleven gift) ikke ville blive de gunstigste.

Den grundtvigske Paastand om at sætte det Traditionelle (det apostoliske Symbolum) *over* det i Troes-Sager *alene* og evig gjældende Guds Ord saae jeg nu, var en Vildfarelse, som jeg ikke længere turde have Deel i eller udbrede, og da han tillige erklærede, at kun de ifølge Ordinationen alene med den Helligaand begavede Præster kunne retteligen forstaae Guds Ord, og at Lægmand ei skulde og burde grandske i dette, saa syntes jeg, at hans Paastand, consequent gennemført, maatte lede tilbage til Catholicismen eller rettere, at der bleve ligesaa mange ufeilbarlige Paver, som ordinerede Præster. Den ukjærlige Dømmen, ja næsten Fordømmen over Baptisterne, der baade skriftlig og mundtlig blev fældet af de til Grundtvigs Kirkepartie hørende Præster og Lægfolk, viste mig ogsaa, at dette ikke var besjælet af den rette sagtmodige Kjærligheds Aand, da man kun hørte og læste, at de skjældte Baptisterne for Kjættere, o. s. v., men saae *ingen Grunde af Guds Ord* anførte for disse deres Udladelser; hertil kom ogsaa de Gadeviser og Smædeskrifter, der i Begyndelsen circulerede om de af Statskirken Udtraadte, hvilket ikke kunde Andet end stemme mig *for* deres Udtrædelse, da jeg vidste baade af Guds Ord og egen Erfaring, at Djævelen og Verden elske altfor meget deres Eget til saa haardt at forfølge det, som her skete. Senere kom ogsaa Forfølgelse fra Øvrighedens Side, som omsider udstrakte sig til min Broders og min Arrestation, samt Rettergan[g]ssags-Anlæggelse imod os, hvilken nu siden 11te Febr. har verseret for Domstolen. Der existerer nemlig her i Landet nogle hundredaarige (fra 1741 og 45)¹ gamle Love mod Anabaptister, som det kgl. danske Cancellie har formeent, at burde anvendes paa os, skjøndt vi ikke ere Anabaptister, men Baptister, da vi ikke erkjende den i vor Barndom, under Navn af Daab, foretagne stats-

¹) Konventikelforordningen af 13. Januar 1741 og det S. 161 Note 2 nævnte Reskript af 5. Marts 1745.

kirkelige Bestænkelses-Act med os for en virkelig Daab efter Christi Indstiftelse, og ere altsaa ikke mere end eengang døbte, nemlig ved Neddyppeelse under Vandet efter ved Guds Aand at være blevne fødte paa Ny. Da disse gamle Anordninger endnu have Lovskraft, har vel den imod os handlende *Underøvrighed* ikke kunnet handle anderledes, end den har (naar man nemlig vil betragte dens Handlen fra det *blotte legale* Standpunct, og ikke fra det moralske tillige eller fra det Standpunct, hvor *Christi Aand* driver den Handlende). *Ikke een af de respective Geistlige her i Landet har enten skriftlig eller mundtlig søgt at overbevise os personlig om vore saakaldte Vildfarelser.* Den eneste egentlige *Overøvrighed* her i Landet er Hs. Maj. Kongen, og Han har, mig vitterlig, endnu ikke taget nogen personlig activ Deel i Forfølgelsen imod os. Da jeg ikke veed, om vor allernaadigste Konge og eigode Landsfader gennem vedkommende Autoriteter har modtaget nogen udførlig og grundig Beretning om vor Udtrædelse eller vi blot i en Amusements-Tone og Stiil ere skildrede for Ham som nogle taabelige, vildfarende Mennesker, der ikke ere videre værd, end at smile af, saa er det mit inderlige Ønske og Bøn til Dem, kjære ved Christi Blod medforløste Frue! at De ville gjøre, hvad der staaer i Deres Magt, for at vor Udtrædelse kan blive forestillet Hs. Maj. fra den alvorlige og christelige Side, som De vist selv erkjender, at den fortjener, og Ingen kan da mindre end jeg drage i Tvivl, at Hs. Maj. vil med sit bekjendte dybe og alvorsfulde Kongeblik betragte og med sit ikke mindre bekjendte, for sine Undersaatters sande Vel bankende Hjerte overveie vor Sag og Stilling og sikkerlig idetmindste indtil videre følge Gamaliels Raad i Ap. Gj. 5, 38—39.

Da De, kjære Frue! (saavidt jeg forstod Dem) igaar sagde, at De kom til at tale med vor fromme elskelige Dronning og da vilde bevise os den christelige Søster-Kjærlighed, at tale med Hende om os, saa tillader jeg mig herved, at lade medfølge en Bog, hvori de over Menigheden optagne Forhører findes trykte og som giver fuldstændige Oplysninger om dennes Stiftelse og Fremgang¹; og mit Ønske er da, at De ville formaae Hnds. Maj. Dronningen til at levere den til Hs. Maj.

¹) Der tænkes vistnok paa: *Revival of Religion in Denmark; including an account of the rise and present state of the Baptist churches in that kingdom. With an introduction by J. G. Oncken. London 1841. (43 S.).* Eller maaske snarere paa det Side 161 Note 1 nævnte Skrift.

Kongen, for at Allerhøistsamme derved kan blive sat istand til nøiere og selvstændig at lære os og vor Færd i denne Henseende at kjende. At De ellers vil forestille Hnds. Maj. det Uchristelige i Forfølgelse og Straf for Troens eller Hjertets Overbeviisnings Skyld, naar denne Tro ellers ikke bærer Frugter, der komme i Strid med *de* borgerlige Love, der ei ligefrem og aabenbar stride *imod* Guds Ords Bydende, samt udvikle for Allerhøistsamme de heldbringende Følger af Religionsfrihed baade i religiøs, borgerlig, moralsk og politisk Henseende, — dette behøver jeg vist ikke at bede Dem om, da den af Gud i Deres Hjerter nedlagte Christne Kjærlighed sikkert vil tilskynde Dem dertil uden min Anmodning.

Dog har jeg endnu Eet at bede Dem om, at forestille Hnds. Majestæt. Ifølge Lovens Bydende ere nemlig her i Landet alle Forældre pligtige til at sørge for, at deres Børn inden en vis Tid modtage Statskirkens Daab, da de ellers i Vægrings-Tilfælde blive straffede med Pengemulcter. Vi kunne og maae ikke, ifølge vor Overbeviisning, gjøre os deelagtige i en Handling, der strider *imod* Guds Ord, og det ansee *vi* Statskirkens Barnedaab for at gjøre. Derfor have ogsaa 2 Par Forældre i Baptist-Menigheden paa Øen Langeland vægret sig ved at ville tage Deel i, at deres Børn modtage den befalede Daab i Statskirken, og de blive derfor nu udpantede og det Bohave og Andet, som Gud har skjenket dem til deres timelige Nødvendigheder, bliver dem nu i denne Tid berøvet og solgt ved Auction, fordi de ei tør, kunne og ville handle imod deres Hjertes Overbeviisning, som de grunde paa og stadfæste med Guds Ord. Den samme Skjæbne forestaaer ogsaa snart mig og min Kone, samt et Par andre Forældre i Menigheden her i Byen, da vore Børn have naaet den lovbefalede Alder til Statskirkens Daab. I Menigheden i Aalborg er det Samme Tilfældet. De ville derfor gjøre os en væsentlig Tjeneste og efterlade iblandt os et end mere uudsletteligt Minde om Deres udviste Kjærlighed imod os og Hengivenhed for os, dersom De gennem D. D. M. M. ville faae udvirket, at disse strenge Forholdsregler mod os standsedes idetmindste indtil Hs. Maj. havde taget en endelig og afgjørende Bestemmelse om os. Vi ere villige til at erlægge til Kirken og dens Betjente hvad der tilkommer dem for Handlingens Fuldbyrkelse, naar *vi* blot maae blive forskaanede for at lade den fuldbyrde.

De ville undskylde, kjære Mistress! at mit Brev er blevet temmelig vidtløftigt, men jeg har troet, at burde skrive saa

udførligt, for at De af de sammenstillede Criterier kan danne Dem en selvstændig Dom om mig og min og mit Troessamfunds Stilling for Øieblikket.

For den velvillige Gave til min Broder igaar (hvilken han har deelt med mig) takkes De af et hengivent Hjerter baade paa mine egne og Kones Vegne, og denne Hjælp var saa meget mere kjærkommen paa denne Tid, da jeg ved min Fængsling er aldeles berøvet Leilighed til at tjene Noget til min svagelige Kones og mit Barns Underholdning.

Den Gud og Fader, hvis Almagts Haand og Kjærligheds Aand har ført Dem hertil, Han velsigne Deres Virken for os og al Deres Tænken, Talen og Handlen her! Han ledsage Dem herfra igjen under *sin* beskjærmende Varetægt og med *sin* Fred og Kjærlighed i Deres Hjerter, og Han berede, styrke og grundfæste Dem fremdeles til enhver god Gjærning i Christo Jesu, vor fælleds Frelser og Herre! Amen. Min inderlige Bøn til vor korsfæstede og opstandne Goel er og skal være, at Han vil komme sine Forjættelser hos Matth. 10,42 og 25,34—40 ihu med Hensyn til Deres, Herr Gurneys og Frøkenernes udviste Deeltagelse mod os. Og min sidste Bøn til Dem er, at, naar De opsender Deres oprigtige Forbønner til vor fælleds Naadethrone, De da ei vil forglemme for Guds Aasyn Deres med Høiagtelse og Christen-Kjærlighed forbundne

Adolph Frederik Mønster.

Candid. philosoph.

Medlem i Baptist-Menigheden i Kjøbenhavn.

Mstrss

E. Fry fra London.

4.

1841 28. Aug. Gravør Peter Christian Mønster redegør for Baptisternes Historie og Lære i Danmark.

Copie.

La secte de baptistes en Copenhague fut fondée le 30 d'Octobre 1839 et les membres en furent surnommés « Anabaptistes » par une resolution de chancellerie¹, quel surnom nous n'avons

¹) Allerede i Kancelliets Skrivelse af 26. Novbr. 1839 til Politidirektøren i København om at lade foranstaltet afholdt Forhør over Mønster, Ryding o. fl. tales der om, at de var gaaet over til »Gjendøberne« (1. Dept., Brevbog 1839 Nr. 3209).

jamais reconnu et dont la chancellerie n'a eu d'autre raison qu'une relation raillante sur cette secte dans une gazette publique (gazette d'église du nord)¹ et à cause de cela, malgré toute protestation contre le surnom de « Anabaptistes » contre lesquels le rescrit de 1745² avec plusieurs autres est émané, toute la secte fut interrogée devant le tribunal et plus tard moi et mon frère l'étudiant Adolph Mönster et le gauffreur de toile de coton Ryding³ actionnés criminellement et moi emprisonné le 2 Decembre 1840; depuis mon frère devint aussi emprisonné le 19 Mai cette année; mais nous deux ont été traité avec toute la bienvolonté, estime et modération que nous pourrions désirer selon les circonstances, ce qui fut aussi le cas avec toute la secte. Avant ladite actionnement j'avais, dans une écriture soumise en date de 1 Fevrier cette année⁴ à la chancellerie royale danoise relevé à celle-ci que nous ne sommes point d'Anabaptistes mais de baptistes, ce que j'ai aussi assez clairement prouvé, et que nous n'avons aucune lois ni rescrit contre nous, mais le collège sublime ne se trouva point compétent d'y faire réflexion mais continuait à nous surnommer « Anabaptistes » et nous actionna en cette qualité. (La distinction d'avec « Baptistes et d'avec Anabaptistes » est surtout que les Anabaptistes faisaient de nouveau la même cérémonie avec les accrus qui adoptèrent leur religion, qui avait eu lieu et faite avec eux pendant leur enfance, savoir : le jeter d'eau bénite ou le verser d'eau qui porte le nom de baptême et ainsi à cause de cette répétition furent nommés « Anabaptistes ». Les baptistes au contraire usent tout autrement en faisant *le plongement d'eau* qui n'est donc pas de répétition mais le baptême qu'employait Jesu Christ et ses Apôtres et qui en fut aussi ordonné et de la dite raison sont nommés « Baptistes ». En outre les baptistes diffèrent des Anabaptistes en cela que les Baptistes inexclusivement fondent leur foi et

1) Formentlig J. C. Lindbergs Artikel »Gjendøbere i Kjøbenhavn« i Nordisk Kirke-Tidende 1839 S. 794—800. I »Daabs-Menigheden i Danmark, Udgave efter Acterne«, Kbh. 1841, udg. af F. M. Lange, findes S. 36—45 Købners Gensvar paa Lindbergs Artikel.

2) Reskript af 5. Marts 1745 om, hvorledes skal forholdes med dem, som til Separatismum, Anabaptismum og andre Vildfarelser ere henfaldne.

3) Katuntrykker Peter Emil Ryding, jvfr. S. Hansen og P. Olsen, De danske Baptisters Historie, 1896, S. 18 f., 28, 29 og oftere.

4) Den nævnte Henvendelse er forgæves eftersøgt i Kancelliets Arkiv.

vie sur la Sainte Ecriture; mais aucontraire les Anabaptistes aussi croient à des traditions et à des révélations (apocalypses) indirectes et enfin en cela : que les Baptistes reconnaissent d'assortir sous les lois bourgeoises et les autorités communes auxquelles ils obéiront en tout qui puisse harmonier avec la loi divine et la bonne conscience, au contraire les Anabaptistes ne reconnaissent aucune loi ni autorité que les leurs). La secte des baptistes en Langeland est instituée le 11 Septembre 1840 et le superieur en est Rasmus Jörgensen, propriétaire de « Pelykkegaarden »¹. Cette Secte a aussi été surnommée « Ana-baptistes », sans y consentir et les membres en ont été interrogés et action faite contre le superieur, dont la sentence a été prononcée et l'a comdamné 4 fois 5 jours à pain et à l'eau parcequ'il a quitté l'église luthérienne commune; mais cette sentence prononcée du tribunal inférieur est à présent appelée et incamminée devant le tribunal supérieur.

La secte de baptistes en Aalborg est instituée le 1 Octobre 1840 et a pour supérieur le capitaine d'armes et honoré avec l'ordre de Dannebrogue Föltved². La secte a été plusieurs fois à l'interrogatoire mais aucune action n'a encore été faite contre le superieur; au contraire il est sans façon renvoyé parcequ'il avait quitté l'église commune et cela malgré qu'il possédât en tous points la faveur et les meilleures recommandations de ses superieurs. Le nombre de la secte en Copenhague est 45, en Langeland 10 et en Aalborg 8, en tout en Danemarck 63 personnes.

Des membres de la secte qui ont été poursuivis il n'y a que l'étudiant A. Mönster qui depuis quatre mois est hors d'état de nourir sa femme malade et ses enfans; Rasmus Jörgensen; Anders Madsen, forgeron; et Andreas³, sous-rentier (le dernier n'étant pas encore de la secte en Langeland). Les dites personnes ont chacune un enfant qu'ils ne peuvent tenir sur les fonts de baptême ou jeter d'eau bénite dans l'église commune mais ont offert de ne point s'opiniâtrer au baptême des enfant[s] s'il etait fait disposer par l'autorité juste et les parents pouvait être exempts d'y assister; mais au lieu de cela l'autorité a fait saisir les meubles et tout le bien du pauvre sous-rentier vendre

¹) Jvfr. S. Hansen og P. Olsen, anf. Skrift S. 41 ff.

²) Kommander-Sergent ved 3. jydsk Infanteriregiment Ole Nielsen Föltved (S. Hansen og P. Olsen S. 52 ff.). Han var blevet Dannebrogsmænd 31. Januar 1836.

³) Vistnok Væveren Anders Jørgensen (S. Hansen og P. Olsen S. 45 f.).

à l'encan de sorte qu'ils n'ont ni de lit de plume ni de chaise de plus pour eux et pour leurs enfants y coucher et asséoir. Les 2 autres deviennent privés chaque semaine de la valeur de 20 Rbd. par semaine qu'avec le mois prochain sera doublé jusqu'à 40 Rbd. de manière que ces deux familles qui au reste furent des familles fortunées seront bientôt ruinées tout entièrement.

Föltved en Aalborg, qui aussi a un enfant qu'il ne peut pas faire baptiser n'a point eu de poursuites mais aucontraire il est fait incapable de nourrir lui et sa famille nombreuse étant congédié du service tout à coup, et enfin le soussigné qui depuis 9 mois est hors de mon activité industrielle avec mes propres mains pouvant bien nourrir ma famille mais aussi assister direct - et indirectement aux infortunés et de la secte et hors de la secte; mais aussi à cause de l'emprisonnement de longue durée j'ai eu les yeux affaiblis, de la sorte que je crains que, quand un jour je serai libre, ils pourront à peine me permettre de pratiquer mon métier, pourtant j'espère que Dieu le Seigneur aura soin de moi.

Ici en ville se trouvent deux personnes qui ont des enfants qu'ils ne peuvent faire baptiser dans l'église commune, savoir l'étudiant A. Mönster et le gauffreur Ryding; mais encore il n'y point de poursuites contre eux.

Le principal en quoi nous différons avec l'église danoise commune est :

1. Nous ne reconnaissons point la légimité du baptême mais croyons que personne doit être baptisée avant qu'il (qu'elle) n'ait la foi correspondante et sache ce que c'est et ce que signifie que le baptême.

2. Nous ne reconnaissons aucun jeter d'eau bénite, le baptême véritable mais au contraire le plongement dans l'eau au nom du père, du fils et de l'esprit saint.

3. Nous croyons que la sainte cène (la communion) doit avoir lieu d'après l'institution du Seigneur en partageant et distribuant du pain et du remerciement, au reste nous employons les mots d'institution comme les luthériens avec exclusion du mot « vrai » par la distribution puisque ce mot n'est point du texte.

4. Nous n'usons point de cérémonies ni de service divin extérieur mais nous n'adorons Dieu qu' en esprit et en vérité.

5. Les superieurs de la secte n'ont pas le pouvoir de pardonner les péchés ni les retenir aux hommes car selon notre opinion ce n'est qu'à Dieu dans le ciel, pourtant la discipline ecclési-

stique est exécutée par excludre ceux qui ne se comportent pas en bons chrétiens.

Au reste pour les mariages, les funèbres etc. l'autorité de l'état est reconnue et nous suivons ce qui est prescrit.

C'est donc de mon mieux que je donne les details demandés et me permets encore d'ajouter que je ne demande aucunement quelque dedommagement de ce que nous avons souffert à cause de notre foi et conviction, mais pourtant nous ne refusons point orgueilleusement ce qui nous sera donné en bonne volonté dans notre misère et pour cela j'ose surtout demander votre affection à la famille du pauvre sous-rentier (non pas de la secte) en Langeland. Si notre Dieu fidèle emût le coeur de notre Roi le plus gracieux pour qu'il donnât la liberté aux sectes, des bourgeois paisibles, de demeurer et vivre dans notre patrie chérie et ainsi aussi à mon frère et à moi notre liberté personnelle, j'aurai assez gagné et les générations futures béniront la mémoire de notre roi chéri quand lui et nous serons devant le throné du seigneur céleste.

très humble

Peter Chr. Mönster

Superieur de la secte de baptistes en Copenhague.

Copenhague le 28 Août 1841.

Le manuscriptum de la copie presente, française j'ai traduit aussi correctement que possible.

J. C. Rönsholdt

Maitre de langue.

5.

1841 30. Novbr. Elizabeth Fry og Joseph John Gurney til Christian VIII.

Upton, près de Londres 11me (Nov.^r) 30me 1840¹.

Chers et très honorés amis

Roi et Reine de Danemarck.

Nous ne saurions nous rappeler sans bien de plaisir la semaine si interessante que nous passâmes à Copenhagen il y a trois mois, nos heureuses visites à Sorgenfri, et l'accueil plein de bonté que vous nos fites. Nous en conservons le sentiment d'une vive reconnaissance; et nous prions le Tout Puissant de répandre sur vous toutes ses bénédictions, non seulement par rapport aux prosperités mondaines, mais aussi pour le salut eternel de vos âmes.

¹) Aabenbart Fejlskrift for: 1841.

L'Écriture sainte donne à notre Seigneur Jésus Christ le titre énergique du « Prince des rois de la terre » (Rev. I. 5.); et quand ceux que la Providence a mis dans un rang si élevé, tâchent humblement de servir le Seigneur, et de régner sur leur peuple dans la crainte de Dieu, ils peuvent, avec raison, nourrir la douce espérance, que cette couronne corrompible sera changé en une couronne de gloire qui ne se flétrira jamais. Nous désirons, du fond du coeur, que vous puissiez atteindre, par la miséricorde de Dieu en Jésus Christ, à cette couronne éternelle des saints.

Nous prénonçons la liberté, dans cette adresse particulière de vous soumettre quelques observations sur les sujets qui nous intéressaient si fortement à l'époque des audiences que nous obtinmes à Sorgenfri.

En premier lieu le sujet de la tolérance en matière de religion a fait une forte impression sur nous, et ne cesse d'occuper nos pensées. Nous en sentons la haute importance, et en arrivant en Prusse après notre séjour en Danemarck nous vîmes avec beaucoup de satisfaction que le monarque éclairé et bienveillant de ce pays avait fait cesser la persécution qui y régnait jusqu'alors contre les Luthériens¹. Maintenant l'exercice public du culte de Dieu leur est permis, et le même privilège est accordé aux Baptistes, et aux autres communions Chrétiennes. À Berlin les Baptistes se servent d'un appartement public pour leur culte et jouissent de la faveur et de la protection du gouvernement. Ils appartiennent à la même secte que les frères Münster à Copenhague.

Il ne paraît pas que le moindre inconvénient ait résulté de la tolérance accordée avec tant de bienveillance. Au contraire, il existe une aisance, une tranquillité que le système opposé n'aurait jamais pu produire. Quand un fleuve se trouve suspendu dans son cours, il bouillonne, il écume — ouvrez lui un passage, et bientôt il coule paisiblement dans son lit.

Nous aimons à croire que le Roi de Danemarck, dont les sentiments justes et bénins nous sont si bien connus, voudra bien agréer nos vœux ardents pour qu'il puisse adopter le même système, et faire délivrer les pauvres Baptistes de leur emprisonnement sans y attacher de condition qui blesse la

¹) Friedrich Wilhelm IV 1840—61, der ophævede de under hans Forgænger Friedrich Wilhelm III 1797—1840 indførte Tvangsforanstaltninger særlig mod de konservative lutherske Præster, der ikke vilde bøje sig for den 1817 sluttede »Union« mellem Lutheranere og Calvinister.

conscience. Une telle marque de bienveillance de la part de notre ami très honoré ne manquerait pas d'attirer sur lui une multitude de bénédictions.

Cependant la guérison radicale de ces maux ne se trouvera que dans la modification des lois qui décrètent des peines sévères contre ceux qui quittent la religion établie. Nous désirons que le regne du Roi Christian se distingue par une amélioration dans les lois de Danemarck qui permettrait aux générations suivantes ainsi qu'à la présente, pleine liberté de conscience en matière de religion, surtout dans l'exercice public du culte de Dieu¹.

On assure qu' à Hambourg où la tolérance n'est pas encore accordée, le Gouvernement observe attentivement tous les mouvements du Roi de Danemarck, afin de diriger sa course sur la sienne. Nous sommes fondés à croire qu'un procédé si noble et généreux de la part du Roi, servirait d'exemple non seulement aux villes Hanséatiques, mais à autres états de l'Europe. Nous espérons donc que pour les intérêts de plusieurs autres pays autant que pour ceux du sien, le Roi voudra bien donner l'appui de son exemple et de son influence à cette bonne cause.

Nous fîmes un bien agréable séjour en Silésie dans la voisinage de la cour. Le Roi et La Reine de Prusse eussent la bonté de nous admettre à des entrevues réitérées. Le Prince et la Princesse Wilhelm aussi nous firent un accueil plein d'hospitalité; ils écoutèrent avec un vif intérêt les détails de nos visites à Sorgenfri et à Copenhagen, et témoignèrent pour vous beaucoup d'estime et de considération².

Nous formons de vœux sincères pour que les projets bienveillants que le Roi a conçus pour adoucir le sort des Nègres dans ses colonies soient couronnés de tout le succès qu'ils méritent; et qu'à une époque peu distante il en résulte une émancipation complète — seul remède suffisant, comme nous croyons, des pertes et des maux innombrables qu'entraîne l'esclavage. Voudra bien le Roi nous permettre de lui rappeler la demande que lui ont respectueusement adressée les Methodistés de la secte de Wesley³, et dont l'objet est d'obtenir

1) Om Religionsfrihedens Skæbne i Danmark jvfr. ovenfor S. 147 ff.

2) Om Besøgene hos Kong Friedrich Wilhelm IV og hans Dronning Elizabeth samt hos Kongens Farbroder Prins Wilhelm († 1851) og Prinsesse Marie Ann se J. Gurney S. 295 ff. E. Fry S. 287 ff. E. Gurney S. 168 ff.

3) Jvfr. S. 153.

l'établissement d'une mission à Santa Cruz? La prudence que manifestent les ministres de cette secte, en ne se mêlant jamais de factions politiques, dans leur missions, et le talent qu'il possèdent pour cultiver l'esprit rude et informe des Nègres — tout nous engage à nourrir l'espérance que le Roi puisse céder à leurs sollicitations. Qu'il nous serait doux de leur communiquer un résultat si favorable!

Nous ne saurions nous rappeler sans beaucoup d'intérêt, les visites que nous fîmes aux prisons de Copenhagen; et nous savons apprécier les soins que leur donne un Gouvernement vraiment paternel. Nous nous estimerions heureux de pouvoir aider les recherches du Professeur David¹, s'il desirerait profiter des renseignements que nous pourrions lui donner. Cependant il nous rejouïssera d'apprendre que le Roi ait accordé son autorisation officielle à la nouvelle société pour la Discipline des Prisons; et que les dames aient commencé l'oeuvre Chrétienne de visiter les détenues dans la prison de Police, et dans la Maison de Correction.

Il nous serait bien doux de recevoir des nouvelles satisfaisantes de votre santé et de votre bien être; particulièrement, du parfait rétablissement du Roi. Que Dieu notre Père et le Seigneur Jesus Christ vous donne la grâce et la paix!

Nous sommes, tres respectueusement, vos amis sincères

Elizabeth Fry et Joseph John Gurney².

6.

1841 9. Decbr. Elizabeth Fry til Christian VIII.

Upton 12th Month 9th 1841.

I venture to add a few lines to our mutual letter to our most kind and valued Friend the King of Denmark, on the subject of the Society that was formed of Ladies and gentlemen

¹) Professor, siden Konferensraad, Christian Georg Nathan David (1793—1874) var Medlem af Kommissionen til Undersøgelse af Fængselsforholdene, som han ogsaa studerede paa en Rejse til Udlandet. 1845 blev han Medlem af Direktionen for Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Et kort egenhændigt Brev af 5. Septbr. 1841, men af ubetydeligt Indhold, fra Mrs. Fry til C. David findes i Det kgl. Bibliotek, Nyere Brevsamling, U.

²) Hele Brevet er skrevet med J. J. Gurneys Haand.

to attend to the subject of Prisons. I hope the King will not think I am making too free, in expressing my earnest desire, that this Society may be authorised by Himself, as being absolute ruler of the Country. I think it will be needful that no member of this Society should be allowed to visit the Prisoners, except they be appointed by the Prison Discipline Society, and agreed to by the administrators of the Prisons. I venture also to express my hope that as Julius Schestedt¹ is so willing to devote his life, and time, to the Prisoners that he might become an administrator as it would add to his influence.

Our Newspapers report that there has been some conclusion come to respecting the Baptists; and by the account given it appears to be a satisfactory and manful one; which I feel cause for thankfulness to Almighty God, as I doubt not that true religious toleration, brings blessing, and prosperity, to a Country.

I venture to subscribe myself with great respect, thy obliged and attached friend

Elizabeth Fry.

7.

1842 25. Juli. Elizabeth Fry til Christian VIII.

Cromer Norfolk 7th Mo. 25th 1842.

I hope that my valued and much esteemed friend the King of Denmark will allow me to express my sincere pleasure and satisfaction in the message that he was so condescending to send me through my friend Catherine Browne². I rejoice in the very important conclusion that the King has come to, to admit female officers to take care of the female Prisoners³, as I doubt not that it will prevent much serious evil and greatly promote the good of those under their superintendance.

At the same time much care will be needful in the selection of these officers as they ought to be women of real piety, some education and of the middle rather than of the lowest class in Society; as they ought to be superior to those they have the charge of, in conduct, principle, and generally speaking in station of life; they therefore require salaries rather above

¹) Jvfr. S. 131.

²) Jvfr. S. 130.

³) Den kgl. Resolution af 25. Juni 1842, jvfr. S. 139 ff.

servants in common situations; it is also very desirable that these officers reside in the Prison and never leave their charge night or day, unless they have permission granted them to do so at certain fixed times.

I will venture to send for the Kings acceptance some regulations that have proved useful in our Prisons as some hints may possibly be taken from them.

I am also rejoiced to hear that free admission has been granted by the King for the ladies and gentlemens association to visit the poor Prisoners. I do not doubt that their labours of Christian love will greatly promote the reformation of criminals during the time of their imprisonment; and by extending a protecting care over them after their liberation they would discourage them returning to their evil practices.

I venture also to express my hope that if a new Chaplain be appointed¹ that he may be a man of true religious experience and conduct, and one of a gentle temper, likely to lead these poor wanderers to forsake their evil course of life and to look to their Saviour for pardon and salvation.

I observe [with] much pleasure the Kings observation "that things go slowly in Denmark but they are done at last". This perfectly confirms my own hopes and expectations as it regards that interesting country; and I therefore trust that the day is not very far distant when not only the Prisons will be so much improved as to be an example to other countries, but religious toleration will also be established and all the Kings subjects partake of true liberty of conscience.

It is my earnest desire and prayer that Denmark may thus uphold the standard of truth, righteousness and humanity; that God may abundantly cause his blessing to rest upon the people of that land from the beloved Monarch on the throne with his valuable Queen to the poorest of his subjects.

With my grateful and affectionate regards to the Queen

I remain
the Kings
very grateful & sincere friend

Elizabeth Fry.

¹) Den 12. Novbr. 1842 blev Carl Christian Boisen (1804—66), siden Stiftsprovst i Ribe, ansat som Præst ved Tugt- og Forbedringshuset paa Christianshavn, 10. Novbr. 1844 fik han til Efterfølger Lic. theol. Peter Engel Lind (1814—1903), siden Biskop i Aalborg. Begge — men især den sidstnævnte — har i høj Grad gjort sig fortjente af Fængselsvæsenet.

8.

1842 26. Juli. Joseph John Gurney til Christian VIII.

Cromer, Norfolk, Le mois 7me 26. 1842.

Je m'empresse de joindre l'expression de ma joie, à celle de ma chere soeur Elizabeth Fry, en recevant les bonnes nouvelles, que notre ami tres honoré, le Roi de Danemarck a fait établir la societé pour l'amelioration des Prisons, et qu'il les a fait ouvrir aux visites des Dames.

Nous sommes réjouis par cette assurance du Roi, gracieusement envoyée pour notre encouragement, que quoi'que on marche lentement en Danemarck, on y marche surement au but.

Je me flatte que le Roi me permettra d'appliquer ces beaux mots non seulement aux affaires des prisons, mais aussi au grand sujet de l'émancipation des esclaves dans les colonies Danoises. Ah que nous serions rejouis d'entendre encore des bonnes nouvelles a l'égard des pauvres noirs si affligés, si ignorants — que les écoles royales en Santa Cruz vont bien — qu'on a donné un jour entier pendant la semaine aux esclaves pour la cultivation de leurs petites terres¹ — enfin qu'on va les faire absolument libres.

Vraiment je ne m'oublierai jamais de cette expression remarquable de notre cher Roi, « *Ça sera* »;² et j'espere que notre ami très honoré me permettra de les rappeler à sa memoire.

Je me souviens qu'il l'a prononcée a l'égard du Sabbat etc. en Santa Cruz. Que le bon Dieu lui inspire la volonté de faire sortir la même declaration, pour l'affranchissement entier de tous ses sujets qui sont encore en esclavage!

Je prie d'être permies d'offrir a la Reine mes salutations respectueuses et reconnoissantes, et je sui l'ami fidele du Roi de Danemarck,

J. J. Gurney.

Au Roi de Danemarck.

¹) Ved kgl. Reskript af 18. Februar 1843 blev Lørdagen fastsat som Fridag for Negrene. Om de forudgaaende Forhandlinger se H. Lawaetz, anf. Skrift S. 154 ff.

²) Jvfr. S. 149.

9.

1842 8. Aug. Christian VIII til Elizabeth Fry.

Ma respectable Amie apprendra avec plaisir que j'ai résolu les questions qui faisaient l'objet de vos remarques et de vos vœux lorsque en 1841 vous visitiez les prisons de Copenhague. Je me suis fait faire un rapport détaillé, et les améliorations désirables, quand à la classification des détenus, seront effectués des que les prisons de la police auront été augmentées. Les femmes réunis toutes dans le local du Questhuus (Hopital de la Marine) seront soigné par des personnes de leur sexe — un prêtre affecté à cela sera uniquement chargé du soin spirituel des prisonniers, et on ne se lassera pas de leur fournir des livres religieux et utiles pour leur instruction.

Enfin les membres de la société qui s'est formé sous vos auspices pour visiter les prisons seront admises avec les restrictions nécessaires, et on admettra d'abord les dames auprès des femmes détenues.

Ces améliorations pourront être d'autant plus efficaces lorsque nous serons à même de bâtir des nouveaux prisons, ce qui ne tardera pas à être effectué.

Ce sera avec la satisfaction que donne une bonne action que vous apprendrez les effets salutaires de vos travaux chrétiens et philanthropiques, qui aussi chez nous viennent d'accélérer les améliorations désirables dans notre système pénitentiaire.

Je trouve un véritable plaisir en vous envoyant, Madame, ma résolution publiée à cette année et que j'ai chargé ma¹ très chère¹ Epouse la Reine de faire traduire pour vous la communiquer.

Veillez faire mes complimens à Mons. votre frère et à vos Nièces, et me croire toujours, avec la plus haute considération, Madame, Votre

sincère Ami

[ingen Underskrift]²

Wijk le 8 Août 1842

Mad. Elisabeth Fry.

¹⁻¹) Over disse to Ord staa skrevet formentlig som Rettelse: bien aimée.

²) Egenhændig Koncept med Christian VIII's Haand.

Haderslev Provstis Konvent 1851—63.

En Oversigt.

Af F. Elle Jensen.

Den 23. Juli 1851 samledes en Del — der siges ikke hvor mange og hvem — af Haderslev Provstis Præster i Haderslev for at drøfte en eventuel Oprettelse af et gejstligt Konvent, og efter nogen Forhandling blev man enig om at forsøge, ligesom man med overvejende Flertal vedtog, at det kun skulde bestaa af ordinerede; blot 4 stemte herimod. Samtidig nedsattes en Komite (Provst *Boesen*, Haderslev, Pastor *Kofoed-Hansen*, Gl. Haderslev, og Pastor *Hertel*, Moltrup) til at give Udkast til Foreningens Vedtægter.

Allerede c. 14 Dage efter var de tre Mænd færdige med deres Arbejde, saa de d. 17. August kunde forelægge Resultatet for de 14 Præster, som da var kommet til Stede og nu vedtog de Love, som skulde gælde for Konventet. Kun gejstlige fra selve Provstiet kunde optages, men theologiske Kandidater og Embedsbrødre fra andre Herreder fik Lov at deltage som Gæster, naar de indførtes af et Medlem. Der skulde ordinært afholdes to Møder aarlig, skiftevis i Haderslev og Christiansfeld, til Forhandling om saadanne kirkelige, religiøse og embedsmæssige Emner, som var fremme i Tiden og kunde tænkes at have Interesse. Der paalagdes Medlemmerne Mødepligt, for saa vidt som alle, uanset om de var til Stede eller ikke, maatte betale deres Andel i den Fællesmiddag, som man for at faa et passende Lokale mente det nødvendigt at knytte til Sammenkomsterne. Konventets Anliggender

skulde varetages af en Bestyrelse, bestaaende af Formand, Sekretær og Kasserer, hvoraf den første havde at lede og fastlægge Møderne. Kontingentet ansattes foreløbig til 1 Rdl. aarlig — 1854 forhøjedes det til 10 Mk. Konventet var derfor heller aldrig i Pengevanskeligheder, ja der blev endogsaa saa meget tilovers, at man i 1853 var i Stand til at støtte en trængende Lærer paa Omø med 26 Rdl. 2 Mk., 36 Sk., og senere vedtog man at give Overskudet til Haderslev Latinskoles Bibliotek, mod at det udvidedes i theologisk Retning.

Den første Bestyrelse kom til at bestaa af de tre Udvalgsmedlemmer med Provst *Boesen* som Formand, og Møderne kunde saa gaa deres regelmæssige Gang. Kendskabet til deres Forløb har vi gennem Konventets Protokol med dens Referater af, hvad der foregik paa dem, saa vi derved sættes i Stand til i store Træk at følge, hvad det var, Forhandlingerne drejede sig om. Lige udførlige er de ganske vist ikke, navnlig i Begyndelsen; en Del Foredrag og Diskussioner gengives kun i stor Korthed, eller Titlen nævnes maaske kun paa dem; til Gengæld er der saa andre, vi faar ret fyldig Besked om, baade hvad Indledernes Tale og de enkelte Medlemmers Indlæg i Debatten angaar, saa Protokollen paa den Maade kommer til at yde et godt Bidrag til Forstaaelsen af, hvad det var for Problemer, som optog Præsterne.

Konventet fik visse Børnesygdomme at kæmpe med. Tilslutningen var ikke altid efter Ønske, og det kunde ogsaa undertiden knibe med at faa en Indleder, hvortil kom, at enkelte var vel sarte og følte sig stødt over faldne Udtalelser — dog kun i den første Tid. Det gjaldt f. Eks. selve Formanden, *Boesen*, som derfor allerede 1853 udmeldte sig, fornærmet over Forløbet af en Diskussion.

Det var formodentlig saadanne Forhold, som 1854 fik Pastor *Boisen* til at genoptage Forslaget om Optagelse af Lægfolk uden Stemmeret; dette vilde, mente han, vække det sygnende Liv i Konventet, og ingen kunde da sige,

at dette alene var til for at fremme Præsternes personlige Interesser. Forslaget blev imidlertid forkastet; Gejstligheden, hævdede Modpartiet, var en Stand for sig med sine særegne Anliggender, og Konventet led heller ikke af nogen Sygdom til Døden.

Dette var vist ogsaa rigtigt nok, og under *Kofoed-Hansen*, som blev Boesens Efterfølger som Formand, fik Konventet Tilgang af flere Medlemmer, saa deres Antal i 1856 naaede op paa 27. Yderligere øgedes dets Betydning ved de Fællesmøder, man vedtog een Gang aarlig at holde sammen med Aabenraa Konvent, hvis ledende Skikkelse var den unge Pastor *Andr. Leth* (1850 Diakon, 1852 Compastor i Aabenraa, 1863 Præst i Ulsø og 1870 i Middelfart. Ivrig Grundtvigianer), thi derved fik Forhandlingerne en bredere Basis og et rigere Indhold. Ved den første Sammenkomst, som fandt Sted i Hoptrup, prædikede Leth ved en offentlig Gudstjeneste, der havde samlet mange Mennesker, ud fra Marc. 10,46 ff om Troens Ord ved Daaben som rette Lys og Kundskabskilde for Præster og Menigheder. Bagefter var der Fællesmøde for Konventerne med 21 Deltagere.

Det vilde ogsaa have været meget urimeligt, om Haderslev Konvent ikke skulde kunne trives, thi det talte adskillige virkelig betydelige Personligheder i sin Midte. Vi nævner nogle af dets Medlemmer:

U. S. Boesen, der ganske vist tidlig forlod Konventet. 1846 blev han Præst i Fjelstrup, Provst 1852 og 1854 Biskop for Slesvig. 1853 udnævntes han til kongevalgt Medlem af Stænderforsamlingen. En af ham og Pastor Meyer i Vilstrup udgivet, men ikke særlig god Salmebog til Afløsning af Pontoppidans, var 1847 blevet autoriseret til Brug i de danske Menigheder i Sønderjylland.

H. F. Helveg, Forstander for Rødding Højskole 1846—48, Feltpræst under Krigen, 1850 Kapellan, 1856 Hovedpræst ved Frue Kirke i Haderslev, afsat 1864, 1864 Præst i Købelev og 1886 Stiftsprovst for Laaland-Falster. Han udfoldede en betydelig Forfattervirksomhed.

Fr. Engelhart Boisen, Præst i Vilstrup 1850—59, derefter i Stege. Ved hans Afrejse fra Sønderjylland skrev Lembcke sin »Vort Modersmaal er dejligt«. Han tog livligt Del i Tidens kristelige og folkelige Rørelser og var en Overgang Medlem af Landstinget. 1852—79 udgav han Tidsskriftet »Budstikken«, der vandt Indgang i mange Hjem.

Joh. Fibiger, 1850—59 Lærer ved Haderslev Latinskole og Præst ved Hospitalskirken, derefter i København, Vallensved og Ønslev. Han var Forfatter af forskellige religionshistoriske Skrifter og en Række digteriske Arbejder, mest af religiøs Karakter.

J. F. F. Tolderlund, Præst i Starup 1851—64, siden i Middelfart.

J. L. W. Hansen, 1856—63 Præst i Fjelstrup. Han tog derefter sin Afsked og traadte over til Katolicismen, i hvis Tjeneste han redigerede »Katolsk Ugeblad«.

H. P. Kofoed-Hansen, Præst ved Frue Kirke i Haderslev 1850—55, Provst 1854, i Gl. Haderslev 1855—64, da han blev afsat. Derefter 1867 Præst i Thoreby, senere Stiftsprovst for Laaland-Falster, men nedlagde 1883 sit Embede og gik 1887 over til Romerkirken. Han var en frugtbar Forfatter, tung af Natur og meget paavirket af Søren Kierkegaard.

H. V. Hertel, Præst i Moltrup 1850—67. Han tog stærkt Del i det nationale Arbejde.

L. C. Hagen, Præst i Steppinge 1850—67, derefter Valgmenighedspræst i Kerteminde. Han var Medlem af Bestyrelsen for Rødding Højskole.

H. Egede Glahn, Præst i Sommersted 1852—59, derefter i Aalborg, hvor han blev Stiftsprovst.

C. D. Møller, Præst i Vonsbæk 1851—61, derefter i Hoptrup 1861—64, da han blev afsat, hvorefter han 1865 fik Embede i Haarby. Et Vidnesbyrd om hans Anseelse er, at han 1851 blev Medlem af Stænderforsamlingen.

Peter Kragh, Præst i Øsby 1850—81, tidligere nidkær

Missionær i Grønland. Han foretog forskellige Oversættelser til Grønlandsk.

Fr. C. Carstens, Præst i Tyrstrup 1850—64. Som Præst i Frederiks havde han været stærkt interesseret i Hedens Kultivering.

Rasmus Lund, Kapellan i Tyrstrup 1859—64. Han blev senere Frimenighedspræst paa Mors.

C. Ludv. Janssen, Præst i Gl. Haderslev 1829—54.

J. J. H. Nansen, 1855—64 Præst i Aller-Taps, derefter alene i Taps.

Som det vel allerede vil ses af ovenstaaende Liste, havde den grundtvigske Anskuelse dygtige Fortalere i Konventet, idet Mænd som Helveg og Boisen begge havde et anset Navn indenfor grundtvigske Kredse, og da de desuden var ivrige og interesserede Deltagere i Sammenkomsterne, forstaar man, at de ved dem gerne redegjorde for deres Meninger. De to var iøvrigt tillige med Kofoed-Hansen, Hertel og C. D. Møller dem, som satte stærkest Præg paa Møderne.

I 1858 holdt Boisen Foredrag om Grundtvigs kirkelige Opfattelse, idet han fremhævede det Ord, som uafhængigt af Skriften lød ved Daaben, og derfor var et levende Ord, om end maaske ikke udtalt direkte af Kristus, men derimod »med den Mund, som er den Helligaand«. Bibelen kan levendegøre Tro, Haab og Kærlighed i os, men ikke skabe det nye Liv. Af Grundtvig kunde man ligeledes lære et mildere, ikke-pietistisk Syn paa det menneskelige og en friere Betragtning af Forholdene, baade med Hensyn til Præster og Menigheder. Indledningen gav Anledning til en lang Diskussion, som fortsattes i det næste Møde.

Om Berettigelsen af kirkelig Frihed var Meningerne naturligvis delt. Nansen, der indledede om Sognebaandets Løsning 1855 og 56, var Modstander og fandt det i alt Fald ubetimeligt at føre Sagen *offentligt* frem i Slesvig, mens Glahn (1858) syntes det rigtigt, at Præsterne tog den op, fordi Forholdene var saa vanskelige, og heri støt-

tedes han af Helveg. Hertel var just ikke uenig, men ansaa det for uklogt, ja maaske ulovligt, om Præsterne selv overskar de Baand, der forenede dem med deres Menigheder.

Spørgsmaalet Præstefrihed var, hævdede C. D. Møller i 1863, ikke aktuelt i Slesvig; hvis der blev Lærefrihed, vilde det føre til en kirkelig Opløsningstilstand, da Ansvarsfølelsen rimeligvis vilde blive slappet. Han fik ubetinget Støtte af Hertel; der holdt paa den lovmæssige Orden. Kofoed-Hansen mente ogsaa, Præstefrihed kunde medføre en Adskillelse af Stat og Kirke, men det var maaske heller ikke det værste. Dette suppleredes fra grundtvigsk Side af Hagen med, at Præsterne i saa Fald kunde ansættes som frie Prædikanter, mens Helveg hævdede, at Problemet maatte ses i Forbindelse med hele Frihedsspørgsmaalet, men at man kun trøstigt skulde søge at løse det i Herrens Navn. Rasmus Lund refererede Udtalelser fra et Møde i København, at hvad det kom an paa, var Sakramenternes rette Forvaltning og Evangeliets Forkyndelse efter bedste Overbevisning og i Overensstemmelse med Skriften. Livet maa trives i Frihed, og man maa kunne henvise dem, man ikke vil betjene, til andre.

At Kirken ikke hviler paa Skriften, var ligeledes Kofoed-Hansens Mening, da han 1858 holdt et Foredrag ud fra Tertullians »Formaning mod Kættere«, hvori han henviste til »regula fidei«, der dog ikke helt var det samme som Trosbekendelsen, og han forstod ikke, at man i Dagens Strid tog mindre Hensyn til ham end til Irenæus. Hertil svarede Boisen, at Grunden ikke var, at Tertullian beskyldtes for Montanisme — et Begreb hverken han eller Kofoed-Hansen turde kalde kættersk — men Irenæus var ældre og stod gennem Polykarp direkte i Forbindelse med Apostlen Johannes.

I et Foredrag om den lutherske Nådverlære rettede J. L. W. Hansen 1860 et stærkt Angreb paa Grundtvig. Han hævdede, at denne havde brudt med den egentlige luther-

ske Opfattelse af Skriften, men hans Tale om Trosbenedelsens Oprindelse i de 40 Dage var »aldeles forskrækkelig«, og han blev staaende ved den ældste Tradition uden at følge dens Udvikling i Kirken. Den grundtvigske Anskuelse var nu blevet en Partisag. Nadveren var de med Gud forligte Menneskers Samfund med Ham, men Grundtvig stod ikke paa det lutherske Standpunkt med Hensyn til den og til Daaben uden dog at ville anerkende, at der dermed maatte følge en Tilnærmelse til den katolske Kirke. Heroverfor sagde Helveg, at Luther og Grundtvig var enige om Troen i Hjerterne og Naaden i Daaben, som vi kan tilegne os, mens Katolikkerne hævder, at Kirken er den egentlige Garant. Er Kristendommen Sandhed, maa der være en Overlevering, der kan godtgøre sig for os gennem det Liv, den meddeler.

I et senere Møde samme Aar tog Helveg atter disse Tanker op, ogsaa med Henblik paa Kofoed-Hansens Foredrag. Grundtvig sammenblander ikke som Katolikkerne Skrift og Tradition, men hævder denne i sin Grund og Sandhed og indskrænker den til, hvad der kan godtgøres ad Livets Vej. Kristendommen er Tradition; glemmer vi det, havner vi i Sværmeri. Hansen hævdede heroverfor igen, at Grundtvig havde brudt med den lutherske symbolske Lære; forøvrigt anerkendte han hans Fortjenester i almenkristelig Henseende, men det er ikke nok med Fremhævelse af Tro og Daab og Tradition; vi trænger til noget, der kan begrunde vor Stilling overfor Rom.

Endnu engang kom denne Sag, som aabenbart har vakt meget Røre i Konventet, til Forhandling, idet Hansen 1861 atter tog den frem. Han sagde igen, at han anerkendte Grundtvigs Kamp mod Rationalismen og hans Fremdragelse af Traditionen og et levende Ord imod den symbolske Lutherdom og Skriftprincippet. Men han var blevet staaende ved Daaben, og det var blevet en Maner for hans Tilhængere med den alene. Nadveren fik han ikke ret med og havde ikke overført Traditionsprincippet paa den, skønt

hans Opfattelse af den heller ikke var den lutherske. Men det er urigtigt med den idelige Tale om Syndsforladelse i den, og man kan ikke paa een Gang holde paa Herrens Nærværelse dér og gaa imod den gamle Kirkes Opfattelse af Nadveren som en Offerhandling, hvad Grundtvig kun lidet har forstaaet. Tilbage af den tidligere Kultus har vi kun en Stump i Evangelierne og Epistlerne og nogle Kollektter. Vi trænger til noget fast at hvile i under al Uroen i Folk og Gejstlighed, men Protestantismen har ikke givet, hvad den lovede, den har kun affødt Revolutioner.

Hansens Foredrag, der tydeligt nok bar Vidne om hans stærke Dragelse mod Katolicismen, medførte denne Gang ingen Diskussion; antagelig har Præsterne været alt for desorienterede til at gaa ind paa det, og Protokollen siger kun, at der ikke blev nogen Forhandling, da man fandt Indledningen »for vidtstrakt«.

Til de dogmatiske Drøftelser maa ogsaa henregnes en Meningsudveksling om, hvorvidt Daabens Gyldighed er afhængig af Præstens og Faddernes Tro — et Problem, som just da (1856) var aktuelt i kirkelige Kredse, efter at Biskop Martensen havde nægtet at ordinere Cand. Kragballe, fordi han havde ytret sig i den Retning. Helveg redegjorde for den foreliggende Situation, og flere havde Ordet. Tolderlund og C. D. Møller var betænkelige ved at anerkende Gyldigheden af en betinget Daab, mens Kofoed-Hansen, Hertel og Hansen gik ind for den. Hvad Daabsmaaden angik, var det tidligere blevet oplyst, at de siden 1850 ansatte Præster anvendte Forsagelsens og Troens Ord, mens de ældre gejstlige i Tønder Provsti tillod sig store Friheder i saa Henseende.

1853 holdt Helveg et Foredrag om dansk og tysk Salmesigtning siden Reformationen. Det modtoges med stor Opmærksomhed, og da Taleren tilsidst omtalte Grundtvigs »Guds Menighed, syng«, var Forsamlingen saa betaget, at den istemte Salmen — der iøvrigt siden ofte blev brugt ved Møderne.

Konventet var i det hele taget stærkt optaget af Forsøg paa at skaffe Nordslesvig en bedre Salmebog. Den mest udbredte var Pontoppidans, som Befolkningen elskede, men den var ved at være udsolgt, og den af Boesen og Meyer udgivne tilfredsstillede ikke. Et Udvalg, bestaaende af Boisen og Fibiger, blev derfor nedsat til at undersøge, om man ikke i Samarbejde med Aabenraa Konvent kunde faa et af Pastor Leth udsendt Hefte tilladt brugt sammen med Meyer-Boesens. Fibiger kunde ogsaa tænke sig Roskilde Konvents Salmebog indført, men det udtalte flere sig imod, bl. a. Boisen, der advarede mod Uniformitetsbestræbelser, da Menighederne ønskede at bevare Pontoppidans. Ved et Fællesmøde med Aabenraaerne blev man da enig om at foreslaa en ny Udgave af denne med et Tillæg til Afløsning af Meyer-Boesens, som man trods Henstilling fra Departementchef Regenburg ikke vilde beholde, og det overdroges en Komite at fremkomme med en Indstilling derom til det slesvigske Ministerium.

Resultatet blev et ved den deputerede, Pastor C. D. Møller 1855 indsendt Andragende, hvori ikke blot Præster i Haderslev og Aabenraa Provstier, men ogsaa Stænderdeputerede for samme Kredse paa det store Flertals Vegne udtalte sig for en ny Udgave af Pontoppidans Salmebog, rensat for sine mange Trykfejl og de tyske Overskrifter og Melodiangivelser, samt et Tillæg med nyere Salmer (Grundtvigs) i Stedet for eller ved Siden af Meyer-Boesens. Paa den Maade, mente man, rakte det gamle og det nye hinanden Haanden, mens en helt ny Salmebog i alt Fald foreløbig vilde udelukke en Del fra Kirken og vække Uvilje og Bitterhed hos dem.

Myndighederne forhastede sig imidlertid ikke, og paa Fællesmøder forhandlede Præsterne derfor stadig om, hvad der burde gøres. 1856 besluttede man at prøve at faa et af Roskilde Konvent udgivet Tillæg udbredt, og 1862 udtalte man atter Ønsket om et nyt Oplag af Pontoppidan med Fraskillelse af nogle ubrugelige og Optagelse af en

Del nyere Salmer. Haderslev Konvent vedtog 1859 selv at benytte Fengers Tillæg.

Naturligvis drøftede Konventet ogsaa en Mængde andre Spørgsmaal. Saaledes 1852 den apostolske Succession, som Tolderlund fandt ønskelig, mens i Diskussionen særlig Helveg gik imod den. 1853 talte Janssen om Tolerance og Intolerance, 1855 Helveg om Søren Kierkegaard og 1862 Lund om Brødremenigheden. 1863 indledede Møller om Bibelen og Videnskaben. Ikke alt kan tages bogstaveligt, men der maa i Ting, der ikke angaar Troen, anvendes en vis Accomodation. Kofoed-Hansen mente, at man med Bibelens Skabelsesberetning ogsaa opgav Forstaaelse af Syndens Indtrængen i Verden; vi maa med Sokrates sige, at vi ved, at vi intet ved, og stole paa, at Gud vil hjælpe os i Vanskelighederne. Hertel hævdede, at det ikke var Enkelthederne, men Indholdet, det kom an paa. En anden Taler foreslog Udtrykket »enfoldig« i Stedet for »bogstavelig« Opfattelse.

Selvfølgelig optog ogsaa den egentlige Præstegerning Sindene. Om Præstens Forhold til sin Menighed indledede Helveg 1854: Han bør være mere ventende end opsøgende — efter Jesu Eksempel, thi han stod ikke frem paa Gader, i Synagoger og i Templet, men talte fra Skibet og paa Bjerget, naar Folk kom til ham. Heri var flere enige med ham, Fibiger mente dog, en Præst kunde vise Mennesker, han traf, hen til sig som Sjælesørger. I denne Forbindelse kan nævnes, at Fibiger samme Aar fortalte om det af Lægprædikanten, Lærer Sommer, i Haderslev vakte Røre, som Præsterne var ret betænkkelige ved, men dog erklærede at ville se venligt til. Man mente, der maatte være Jordbund for gudelig Læsning, om en Kolportør kom med gode Bøger. — 1859 holdt Nansen et Foredrag, der nærmest handlede om »den Fornemhed, der fra Præstens Side kan vises Menigheden«, Dannelsens, Stillingens, Troens. Bag- efter var der som sædvanligt Diskussion.

Om Ligprædikener mente Boisen (1856), at de nok

kunde bære Frugt. De maatte ikke være fordømmende, men Tvivl burde ikke forties, og om en afdøds Salighed maatte der kun tales, naar Præsten selv fortrøstede sig hertil. Hertel mente, dette var farligt, og Tolderlund ønskede hverken Ros eller Dadel; ogsaa over sig selv vilde han paa det bestemteste have sig det frabedt. Koføed-Hansen yndede overhovedet ikke Ligtaler.

1857 indledede Møller om Bøn for de døde. Den efterfølgende Forhandling er ikke refereret lige saa lidt som Talen.

Hvad de ydre kirkelige Former angaar, ønskede man i Konventet undersøgt, om man ikke i Sønderjylland kunde faa en ensartet Præstedragt i Overensstemmelse med den kongerigske indført, og det blev (1854) overdraget Koføed-Hansen at indlede Forhandlinger herom paa rette Tid og Sted. I den Forbindelse oplyste Hertel, at hvad Pibekraven angik, var den tilladt, saa angaaende den behøvedes intet Andragende, kun en Overenskomst. Senere høres der ikke mere til Sagen.

I Overensstemmelse med Konventets Vedtægter har det saa at sige udelukkende været Spørgsmaal af kirkelig Art, som optog Forhandlingerne ved Møderne, og var end Medlemmerne varmtfølende danske Mænd, holdt de saa godt som altid Politik ude fra deres Drøftelser. En Undtagelse gjorde de dog i 1857, da man besluttede at imødegaa tyske Angreb paa Danmark og — især — den slesvigske Gejstlighed, fremkommet i Anledning af nogle Udtalelser af Dr. Rudelbach paa den evangeliske Kirkedag i Leipzig to Aar tidligere. Møller forelagde Udkast til en Svarskrivelse, som Konventet godkendte.

Ligeledes gav Ministeriets Afgørelse om Konfirmationen i de blandede Distrikter Anledning til en politisk Udtalelse af Hertel, der mente, at den vilde give Tyskerne Vind i Sejlene; der var ingen Grund til — som Grundtvig og her Helveg ønskede det — at enhver skulde kunne vælge, hvad Sprog han vilde, i Skole og Kirke. Iøvrigt forsvarede

han Løfteafleggelsen; det var urigtigt at kalde Handlingen en Komædie. Helveg hævdede overfor ham, at det grundtvigske Standpunkt ikke var ens med den ministerielle Bestemmelse. —

Der kan ingen Tvivl være om, at disse Møder har været berigende for Konventets Medlemmer. Her gaves der Præster af forskellig Anskuelse Lejlighed til under frie og utvungne Former at udveksle Tanker om de kirkelige Spørgsmaal, som var oppe i Tiden, og saa vidt man kan se, har Forhandlingerne stedse været ført i en rolig og venskabelig Aand, saa de Modsætninger, der nødvendigvis maatte komme til Orde i Diskussionerne, ikke forstyrrede Forholdet mellem Deltagerne. At det grundtvigske Element spillede en betydelig Rolle i Konventet, vil fremgaa af det foregaaende, men det var ikke ene dominerende, saa Samtalerne paa den Maade netop kunde komme til at virke efter deres Hensigt ved at give Medlemmerne en maaske tiltrængt Forstaaelse af andre Synspunkter end deres egne.

Den sidste Sammenkomst fandt Sted d. 28. Oktober 1863. At der ikke blev flere Møder, skyldtes naturligvis de kommende Begivenheder, der forjog saa mange af de nordslesvigske Præster fra deres Kald, at Konventet ophørte at bestaa. At vi dog ved noget om dets Virke, kommer af, at dets sidste Formand var Pastor Nansen i Aller-Taps, thi da hans Anneks ved Fredslutningen forblev ved Danmark, og han fortsatte som Præst dér, tog han Konventets Forhandlingsprotokol med til sin nye Embedsbolig. Der laa den i mange Aar, indtil den 1946 blev afleveret til Landsarkivet i Viborg, hvorfra den nu er blevet overført til Landsarkivet i Aabenraa.

Et brev fra præsten i Oversø 1852.

Immanuel Barfod til Jac. Chr. Lindberg.

Ved **Johannes Pedersen.**

Provst *Immanuel Barfod*¹, 1820—1896, er især kendt som forfatter til det værdifulde værk: *Den falsterske Gejstlighedens Personalhistorie*, I—II, 1851—1854, der blev udsendt af det dengang nystiftede *Selskab for Danmarks Kirkehistorie*. Ogsaa til *Kirkehistoriske Samlinger* har han ydet bidrag². Sammen med *Holger Rørdam* begyndte han 1863 udgivelsen af *Kirke-Kalender for Slesvig Stift*. Og da *Såmfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie* 1880 udsendte første nummer af *Personalhistorisk Tidsskrift* var det I. Barfod, der havde skrevet den indledende artikel om *Genealogen og hans Arbejde*.

Som theologisk kandidat var Immanuel Barfod lærer ved borgerskolen i Nykøbing, F., i aarene 1845—1850. Her sluttede han venskab med et par mænd, som var virksomt med i tidens aandelige bevægelser, og som fik afgørende betydning for hans livssyn og hans fremtid. *Mourits Mørk Hansen*³, 1815—1895, var 1844 blevet kapellan i Nykøbing, F. I de foregaaende aar havde han i København med liv og sjæl deltaget i studenterlivet og var stærkt optaget

¹) Dansk biogr. leks. 2. udg. M. Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll, Danmarks præstehistorie, 1884—1911, II, 335 f.; Lolland-Falsters aarvog, XXV, 1—14; Kh. saml. 6, VI, s. VI og XXV, (Bjørn Kornerup); Illustr. Tidende 1896 med billede.

²) Kh. saml. I, 262 ff. om en uordineret præst i 16. aarhundrede.

³) Dansk biogr. leks. 2. udg.

af tidens nationale og politiske tanker. 1848 blev han valgt til medlem af den grundlovgivende rigsdag; efter krigen 1850 ønskede han at virke i Slesvig og blev sognepræst i Felsted ved Aabenraa. Da tyskerne 1864 afsatte ham, blev han fra 1866 sognepræst i Vonsild ved Kolding og var der til sin død. — Mørk Hansen og Immanuel Barfod stod i Nykøbingtiden sammen i kampen for folkelighed og danskhed.

Magister *Jacob Christian Lindberg*¹, 1797—1857, blev 1844 sognepræst i Tingsted, nær ved Nykøbing, F. Denne varmhjertede og stridbare mand, der gennem mange aar var Grundtvigs utrættelige og skaanselsløse vaabendrager mod alle, der kunde mistænkes for at være befængt med rationalisme, viste i disse aar Immanuel Barfod stor tillid. Forbindelsen mellem dem synes at være knyttet i december 1845, da Jac. Chr. Lindberg sammen med »gamle Hansen i Ønslev«, Mørk Hansens far², skulde bedømme en prædiken, Immanuel Barfod skulde holde. Da kalder I. Barfod i et brev af 14/12, 45³ Lindberg »en mand, jeg højagter«. I de følgende aar kom de til at staa i nært samarbejde; det viser de enkelte breve⁴, der findes fra Barfod til Lindberg; de samler underskrifter til »*Sorøpetitionen*«⁵; de udgiver et lille sanghefte, og de virker sammen i »Folkeforeningen« i Nykøbing, F.; saa de blev gode venner.

Da treaarskrigen var sluttet, blev flere præsteembeder i Slesvig ledige; det kaldte ad unge danske mænd, der vilde gøre en gerning i det omstridte land. Som nævnt kom

¹) Dansk biogr. leks. 2. udg.

²) *Christian Erhard Hansen* var 1827—1853 sognepræst i Ønslev-Eskildstrup. Kh. Saml. 6, V, 279 f.

³) K. B. Additamenta, 922—4.

⁴) Blandt breve til J. C. Lindberg i Additamenta 922—4⁰ findes fra Nykøbingtiden — foruden det lige nævnte — fire andre, dat. 29/9 48, 1/10 49, 8/3 50 og 5/1 51. Om andre, der hørte til I. B.s omgangskreds i Nykøbing — jfr. Danmarks præstehistorie 1884—1911, II, 336.

⁵) *Sorøpetitionen* var en adresse, der vilde opnaa at »højskolen i Soer« genføddes. Akademiet blev nedlagt 1/4 49, jfr. Sorø, II, 436 og 440.

Mørk Hansen til Felsted. Og i juni 1851 udnævntes Immanuel Barfod til sognepræst i Oversø, syd for Flensborg. Allerede i marts 1854 flyttede han til det nærliggende Sørup; i marts 1864 blev han afsat af tyskerne. I de følgende aar virkede han som præst paa Lolland; først i Herredskirke-Løjtofte ved Nakskov og fra 1874 til sin død 1896 i Vaabensted-Engestofte, hvor han tillige var provst.

De 12—13 aar, I. Barfod tilbragte som præst i Mellemslesvig, blev de mest spændende i hans liv. I den voldsomme brydning mellem dansk og tysk tog han sin gerning op med haab om at kunne vende befolkningens sind mod Danmark; men det lykkedes ikke, og dybt skuffet vendte han tilbage til kongeriget. I en nekrolog over ham hedder det, at han og hans hustru ofte med smerte havde omtalt de mørke dage, da de blev fordrevet fra Sørup præstegaard¹.

Lige efter treaarskrigen var modsætningen mellem danskere og slesvigholstenere saa skarp som nogensinde. Oprørernes hadefulde agitation havde bragt sindene helt ud af ligevægt, saa selv folk, der tidligere havde haft nær forbindelse med dansk aandsliv, i frygt og harme flygtede fra deres embeder. Saaledes brød præsten i Husby paa Angel, *Lorenz Siemonsen*², 1800—1872, op fra sit sogn, skønt han som kateket ved Frederiks tyske kirke i København havde været med i Grundtvigs kamp mod statskirken og sammen med *Jac. Chr. Lindberg* havde holdt gudelige forsamlinger.

*Sprogskriptet*³ af februar 1851 uddybede misstemningen mod dansk styre i Mellemslesvig; det blev af tyskerne udraabt som vidnesbyrd om dansk tvangsregimente. *F. F.*

¹) Danmarks præstehistorie, 1884—1911, II, 337.

²) Dansk biogr. leks. 2. udg. I Nordisk Kirke-Tidende 1836, 502 siger J. C. Lindberg, at Siemonsen kom til Kbhvn. »med christen Troe, med et dansk Hjerte«.

³) Schultz' Danmarkshistorie IV, 772ff. (P. Engelstoft) og *Holger Hjelholt*: Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig 1850—1864. Kbh. 1923; Sønderjyll. historie, IV, 407ff.

*Tillisch*¹, 1801—1889, der fra juli 1850 var kongelig kommissær for Slesvig, havde overdraget *Th. A. Regenburg*², 1815—1895, ledelsen af alle kirke- og skolesager, og det var ham, der under henvisning til et kongeligt reskript af 15. december 1810 indførte sprogordningen. I sognene mellem Flensborg og Slesvig gjaldt hjemmesproget for at være dansk; her skulde nu undervisningssproget i skolerne ogsaa være dansk — med 4 ugentlige timer i tysk; ved søndagsgudstjenesterne skulde sproget skiftevis være tysk og dansk; mens folk ved kirkelige handlinger frit kunde vælge mellem sprogene. Hidtil havde tysk været kirkesprog i alle tilfælde, og slesvigholstenerne ophidsede befolkningen mod sprogreskriptet og kaldte det et krænkende indgreb i det kirkelige og religiøse liv. Forholdsvis faa besøgte de danske gudstjenester.

De danske præster, der i disse aar virkede i Mellemslesvig, fandt sprogordningen rimelig og retfærdig; de mente, at befolkningens modstand mod den for største delen skyldtes politisk propaganda. I København vaklede de skiftende regeringer mellem en helstatspolitik og en politik, der vilde knytte Slesvig fast til Danmark og skille det fra Holsten. Ganske vist blev sprogreskriptet ved med at gælde; men det var ingen hemmelighed, at *C. E. Bardenfleth*³, 1807—1857, der fra juli 1851 til januar 1852 var minister for Slesvig ansaa den trufne sprogordning for uheldig. Han efterfulgtes i januar 1852 af *Carl Moltke*⁴, 1798—1866, der var født i Kiel og var udpræget tysk. Denne udnævnelse i forbindelse med den kongelige kundgørelse af 28. januar 1852, hvori der blev lovet hertugdømmets provinsialstænder besluttende myndighed i visse sager og dansk og tysk fuldkommen ligeberettigelse, vakte lyse forhaabninger

¹) Dansk biogr. leks. 2. udg.

²) Dansk biogr. leks. 2. udg. Jfr. Sønderjydske aarbøger, 1936, 1—42 og 225—242.

³) Dansk biogr. leks. 2. udg.

⁴) Dansk biogr. leks. 2. udg.

blandt slesvigholstenerne og bange anelser blandt danskerne. Men der skete ingen ændringer i sprogordningen.

Avissskriverier og rygter holdt uroen blandt befolkningen i live. At professor *H. L. Martensen*¹ i sommeren 1853 under et besøg i Mellemslesvig udtalte sig skarpt mod sprogreskriptet, skulde heller ikke virke beroligende. I. Barfod har senere fortalt², at han i Flensborg havde en længere samtale med Martensen om spørgsmaalet. Og de talte rent ud. Martensen fandt det uforsvarligt, at 2 jurister — han maa mene Tillisch og Regenburg — med et pennestrøg havde berøvet menigheder, »for hvem tysk er det hellige sprog«, Luthers udmærkede tyske bibeloversættelse. Barfod svarede, at sprogreskriptet vilde ophæve gammel uret. Hvor dansk — som i Oversø sogn — er modersmaal og omgangssprog i hvert eneste hus, og dermed »hjertesproget«, maa folk da hjælpes til at bede til Gud paa det sprog; det var dog dengang tysk blev indført som gudstjenestesprog, der blev øvet tvang mod folk.

Det var brydsomme kaar, danske præster dengang havde i Mellemslesvig. Fra sin gerning som kapellan i Store Solt sogn nær Slesvig har *H. F. Feilberg*³ fortalt om brydningen mellem dansk og tysk, ligesom provst *Aleth Hansen*⁴, der efter krigen 1850 blev præst i Husby nær Flensborg, har efterladt sig nogle erindringer fra disse aar. Det var svært at være præst blandt folk, der gang paa gang indtog en afvisende og fjendtlig holdning overfor én af nationale grunde. Og det var bittert 1864 at skulle rejse fra det omstridte land med nederlag og skuffelse. Siden har den mellemslesvigske sprogordning ofte været drøftet, og dansk syn paa den nu efter 100 aars forløb er, at der bag de danske myndigheders

¹) Om Martensens syn paa sprogordningen jfr. *H. Martensen*: Af mit Levnet, II, 150 ff.; Histor. tidsskrift 9, VI, 370 og Kh. Saml. 6, I, 638 ff.

²) *W. Hjort*: Biskop Martensen og de danske sprogreskripter i Slesvig. Kbh. 1883, s. 47 f. I. B. til *W. Hjort* 27/10 1883.

³) Sønderjydske Aarbøger, 1895, s. 25 ff.

⁴) Kh. saml. 4, III, 211 ff.

reformer utvivlsomt laa en ærlig iver for at genoplive modersmaalet, en iver som maa kaldes berettiget, men som viste sig at være uklog og politisk uheldig, idet den slet ikke vilde tage lokale hensyn, og derfor vakte bevidst uvilje i vide kredse¹.

— — —

Det var som nævnt i sommeren 1851, I. Barfod med sin familie flyttede ind i Oversø præstegaard. Efter et halvt aars forløb skrev han ret udførligt om de nye forhold til sin ven *Jac. Chr. Lindberg*. Det er det brev, der her skal fremdrages; det giver en levende skildring af den spænding og uro, der raadede i sognet og et tydeligt indtryk af Barfods eget mørke syn paa forholdene og af, hvordan det staar til hos præstefamilien. Det er det eneste brev, der findes fra Barfods haand i de par aar, han var præst i Oversø. Det indeholder vel ikke noget mærkværdigt nyt af almindelig interesse, men føjer dog et værdifuldt bidrag til vort kendskab af forholdene i Mellemslesvig i disse spændende aar.

*Velærværdige Højlærde Hr. Pastor, Mag. Lindberg
i Taaderup*

ved Nykjøbing paa Falster.

Oversø ved Flensborg, d. 6. Febr. 1852.

— 21. —

Kjære Magister Lindberg! Da jeg tog Afsked med Dem for at drage herover til mit nye Æmbede, gjorde jeg Dem et Løfte, som jeg ikke har holdt. Det er virkelig Noget, som jeg mange Gange har bebrejdet mig, men paa den anden Side er der altid en Følelse, der holder min Haand tilbage, naar jeg — hvad jeg dog ikke vil undlade i et Brev til Dem — skal til at give Andre en Forestilling om Forholdene herovre; thi jeg har dog altid haabet, at naar jeg gav lidt Tid, kunde jeg tegne med lidt lysere Farver. Men nu kan det ikke nytte at vente længere; thi nu² ligger det vel klart nok

¹) Schultz' Danmarkshistorie IV, 670.

²) Nu hentyder til d. kgl. kundgørelse af 28/1 52. Se foran.

for alle Dannemænds Øjne, at det Danmark, der i disse Krigsaar har giort Underværker af Tapperhed og med udmærket Stordaad tilkæmpet sig sin egen gamle Landsdel, Sønderjylland, er forraadt — vi kan vel sige af sine egne Sønner, eller dem, der skulde være det. Havde vi ikke Tro paa, at der endnu er Liv i den danske Folkeaand, den Aand, som gave Isteds Helte Sejer, baade dem, som faldt og dem som stod, — Troen paa, at den Aand, som udrettede det ifjor, kan ikke være død iaar; — saa maatte vi vel sige: *Olshausen*¹, Du est en Profet! De gjør Dem ingen Forestilling om, hvor mine Hjemmetyskere juble. I denne Uge har de drukken sig fulde hver Aften af bare Glæde og sunget »Schleswigholstein« eller med *danske* Ord: »Tysken har Sejer vundet« paa Gaden. Igaar havde jeg dansk Prædiken, og da det var Regnvejrr, væntede jeg kun en 30 Folk i Kirken, men blev ikke lidt forundret ved at træffe et Par Hundrede og deriblandt Størsteparten Tyskere. Da jeg saa denne store Forsamling, som jeg ellers kun har til tyske Prædikener, bad jeg Gud lægge et kraftigt Ord paa min Tunge og han gjorde det. — Saa kom der en Tysker til mig igaar Eftermiddags, og da han er godt hjemme i sin Bibel, gav han sig i Snak om Prædikenen, men hans Kompliment fik da den Form: »Havde den været paa Tysk, hvor vilde den dog saa gaaet til Hjærtet!« — Ja, saadan staar det sig. De vil ikke erkjende, at Dansken kan gaa til Hjærte, fordi de har »bæjt op«² paa Tysk og sat sig urokkelig fast i den Indbildning, at de ere Tyskere. De vil sige: »Overbevis dem, knus dem!« — Kjære Mag. Lindberg! De skulde prøve det! Ræven, das große Vaterland, lader sig ikke ryge ud i en Haandevending. Den har mange Huler. — Endelig fortalte min Degn mig idag Grunden til, at jeg havde saa stort Auditorium. Man havde hørt, at jeg fra Prædikestolen

¹) *Theodor Olshausen*, 1802—1869, advokat i Kiel, en af slesvigholstenernes ivrigste bannerførere. Dansk biogr. leks. 2. udg.

²) Efter H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål I, 55 betyder *å bæj op* — at blive konfirmeret.

skulde bekjendtgjøre, at — det var den sidste danske Prædiken jeg skulde holde, og at den danske »Lære« nu skulde afskaffes i Skolerne; og den Fornøjelse kunde de dog ikke nægte sig at høre dette med egne Øren. Dengang blev de narrede, men, hvorfor skulde de ikke faa dette pium desiderium opfyldt? Nu gaar det jo rask fræmad. I bedste Tilfælde beholder *Regenburg* — Danskhedens ædle, trofaste, opofrende Støtte i Slesvig — sin Plads hos *Moltke*¹; denne har i det mindste tilskrevet ham et uhyre smigrende Brev med Bøn om at blive paa sin Post, — og holder *Reskriptet* i Hævd til den beschließende Stænderforsamling kommer sammen, saa strømmer det ind med Petitioner, og saa — —. Nej vi sidder haardt i det, og hvad har vi i Vænte? Rigsdagen, den stakkels i Partier sønderlemmede Rigsdag, bjæffer nu rigtignok bagefter, da den tyske Hund har revet den Stegen af Munden, men bliver den ikke slaaet ihjæl forinden, bereder den sig vel kun en ny god Søvn i Tyskernes Kakkelovnskrog. Og Kongen — Kongen, som snakker ej, men slaar — har han ikke underskrevet Sønderjyllands og — Danmarks Dødsdom? Var Kjød vor Arm, da var Danmark tabt; men jeg tror paa Gud, og derfor tror jeg endnu paa Danmarks Frelse.

De bad mig om at skaffe Dem Underretning om *Siemosen* fra Husby². Jeg gik til Svogeren Holt i Flensborg, en Mand med et ædelt Ansigt, og han traadte frem som en ærlig aaben Schleswigholsteiner. Da jeg kom frem med mit Ærinde, og sagde ham, at hans gamle Venner fra Kjøbenhavn vare bedrøvede over, at han kunde holde med sin Konges Fjender, afbrød han mig: »König? Er hatte keinen König, wir gehören nicht zum Königreich. Als er sah, daß die Dänen das Herzogthum verschlingen wollten, als sie den

¹) Om *Regenburg* og *Moltke* jfr. indledn.

²) *Lorentz Simonsen* var præst i Husby ved Flensborg 1836—1850, og atter 1864—66 genindsat af tyskerne. O. F. Arends, Dansk biogr. Leks. 2. udg., jfr. Aleth Hansens erindr. i Kh. Saml. 4, III, 211f. J. C. Lindberg havde skrevet om L. Simonsen i Nord. Kirke-Tid. 1836.

edlen Pastor *Lorenzen*¹ als einen Verbrecher nach Kopenhagen hinwegschleppten, konnten sich ja die anderen treuen deutschen Prediger kein besseres Schicksal erwarten, er mußte fliehen, die ungerechten Waffen siegten, und er kehrte nicht zurück, — sein Haus wurde geplündert und seine arme Frau mißhandelt von den dänischen Wandalen; Gott Lob, daß er in Sicherheit war bei den Seinen.« Det var Indholdet af hans lange Beretning. Pastor *Siemonsen* har vakt et kraftigt kristeligt Liv i Husby Menighed, men forført (hvad Holt naturligvis benægtede, da S. nok selv kunde skjelne mellem Ret og Uret) af den nedrige Præsten *Ebsen* i Siversted² (det er mig i det mindste sagt) var han blandt de første flygtende Præster. *Holt* angav den latterlige Grund, at man vilde tvinge ham til at bede for »unser König« — og — »da er nur einen Herzog hatte, wollte er nicht den Miethlingen nachahmen und seiner Gemeine, welcher er ein Lehrer der Wahrheit gewesen war, in den Tagen der Gefahr und Unterdrückung als ein Lügner dastehen — und er mußte fliehen«. Paa mit Spørgsmaal, om han da aldrig før havde bedet for Kongen (hvilket alle Præsterne havde lige til Oprøret begyndte at konstituere sig) svarede han: »ja, für den König!« — Jeg vilde afbryde Mandens Veltalenhed; jeg syntes ogsaa, jeg havde Noget at fortælle ham, men det lod sig ikke gjøre. Under Talen begyndte hans Læber at sitre af Harme, og jeg gik efter for første Gang at have hørt en rigtig ægte Meerumschlungen udgyde sin Ædder. Han fulgte mig til Døren med sin velmente Forbandelse: »Was wollen Sie hier in unserm Lande? Fliehe, während es noch Zeit ist! Hier werden Sie nie nimmer glücklich werden! Sie sind ein Däne, und wir sind Deutsche! Unsere heiligen Rechte können die Dänen nicht ewiglich kränken und ver-

¹) Sandsynligvis menes der *Lorenz Lorenzen*, der 1829—1850 var præst i Adelby ved Flensborg, — og derefter virkede som superintendent i Lüneburg 1852—1866. O. F. Arends.

²) *Hans Hinrich Ebsen* var præst i Siversted i Mellemslesvig 1841—1850; siden blev han præst i Amerika.

letzen«. — I denne Sammenhæng har De den bedste Kommentar til Siemonsens Skæbne! Han lever nu af sine private Midler, og naar de er sluppen op, faar han vel Naadsensbrød af sine Trosfæller, indtil — som Holt mente — Retfærdigheden igjen kommer til Styret og han til sit Æmbede.

Dette Brev begyndte jeg for næsten 14 Dage siden, og har efter den Tid ikke haft en rolig Time til at fuldføre det, hvilket jeg da heller ikke har nu, men vil dog sende det afsted. — En Mand herfra Sognet har efter den Tid fortalt mig, at Siemonsen skal være død; men det er maaske blot et usikkert Rygte. — Vi har ogsaa efter den Tid set, at *Regenburg* er sikret i sin Stilling, hvilket jeg anser for en uhyre Lykke, ikke for Slesvigs ulykkelige Stilling i det Hele — den kan han desværre ikke ændre — men for Danskheden. Jeg tror nemlig, at han er Mand for at holde paa Sprogskriptet til Stænderne kommer sammen, og saa mener jeg, at den danske Undervisning er bleven saa fast indorganiseret, at Stænderne ikke vil kunne kue den; — og det er gjennem Danskhedens Opretholdelse at Slesvig selv engang fuldstændig skal blive indlemmet i Danmarks Rige, af hvilket 28 Jan-Reskriptet har revet det ud. — Det glæder mig at se, at Folkeforeningen er gjenoplivet og har faaet en Styreder, der kan holde Liv i den. Det fornøjede mig, at De faar en Takadresse i Stand til *Monrad*¹: jeg nægter det ikke, at jeg anser ham for den Mand paa Rigsdagen, der vil kunne udrette Noget for Slesvigs Redning, dersom denne overhovedet nu er mulig. Der kan vel ikke være Tvivl om hans Gjenvælg? —

Og saa en Bøn til Slutningen. De har lovet mig en Biografi af Dem selv til min »*Falsters Geistlighed*«², som jeg nu

¹) D. G. Monrad, 1811—1887, biskop over Lolland-Falster 1849—1854, medl. af folketinget.

²) Jfr. »Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie«, II, 169 ff.

snart skal gjøre færdig. Jeg har jo rigtignok Erslew, men det er mig for Lidt for saa rigt et Levnetsløb, som Deres. Vilde De give mig et kort Omrids af Deres kirkelige Kamp og Deres literære Virksomheds Hovedretninger, vilde jeg være Dem særdeles taknemlig, men selv om De, hvad jeg ikke haaber, ikke gærne vilde give Dem til det, vil De dog vist, saa snart De kan, sende mig følgende Data: Deres Kones Fødselsdag og -aar; ligeledes hendes Forældres fulde Navne, Fødsels- og Dødsdage, samt hendes Faders Stilling. Endelig Deres Børn[s] Navne og Fødselsdage. —

Min Kone sender med mig Dem og Deres elskelige Familie vore hjærteligste Hilsner. Der ramte os et haardt Slag, da vi naaede Dørtærskelen til vort nye Hjem, Det kan min Hanne ikke forvinde. Vi vente nu hver Dag den Time, da vor Herre maaske vil erstatte os Tabet, men dette Haab tør min Hanne slet ikke ret give Rum, hun frygter denne Gang for sit Liv, og de Anelser, som en Kone nærer i den Tilstand, lade sig jo ikke bortræsonnere. Gud vende Alt til det Bedste! Ramte det mig ogsaa, saa kunde jeg intet Lys øjne for mit Liv og min Virksomhed heneden². — Naar De nu skriver mig til, saa lad os vide lidt om Deres Husliv, hvordan De har det Allesammen! Og nu farvel, kjære Mag. Lindberg! Hils fælles Venner! Bevar i et venligt Minde

Deres Ven

Immanuel Barfod³.

¹) Jfr. Erslew: Forfatterlexicon, II, 144—49 og Supplement, II, 223—226.

²) I. B. var 1846, 18/4, blevet viet til *Johanne Christiane Frederikke Thomsen*, der døde 11/1, 1892; en lille pige, f. i Nykøbing F. 1850, 7/3, døde i Oversø 1851, 13/8; datteren *Frederikke Anna Gertrud Thomsen Barfod* blev født 8/3, 1852; hun blev siden gift med præsten *Clemens Petersen* og døde 1915. *Fr. Birkedal Barfod: Stamtavle over Slægten Barfod-Barfood-Barfoed*, s. 119f.

³) Brevet findes i breve til J. Chr. Lindberg — i K. B.s Additamenta 922—4.⁰

Søren Kierkegaard og Vilhelm Beck.

Af Carl Weltzer.

Nu og da smutter Tilnavnet »Indre Missions Kirkefader« Folk i Pennen, naar der tales om Søren Kierkegaards Indflydelse indenfor vor danske Folkekirke; der kan sikkert drages mange Sammenhænge frem, der tydeligt viser, hvorledes Indre Missions Prædikeform ogsaa har Rødder i Søren Kierkegaards opbyggelige Taler, især »Indøvelse i Christendom« med dens personlige Sigte, og at Indre Missions Verdensanskuelse med det eskatologiske Moment, den kommende Vrede, er en Genklang af den Undergangskulturpessimisme, der giver Kierkegaards Dagbøger fra 50'erne og hans sidste Vilje: »Øieblikkene« deres Hede, som af en Ild, der ikke kan slukkes, et Budskab, som ikke kan bortkommenteres.

Var Vilhelm Beck da ikke paa et afgørende Tidspunkt af sit Liv grebet af Søren Kierkegaard? Havde Svøbeslagene fra »Øieblikkene« ikke ramt den forsorne teologiske Kandidat, ikke from som sin Kollega Ludvig From, der søger..., men ellers som han, en ung Teolog, der saa frem mod Kald, Kirke og Kvinde¹. Var Kierkegaard ikke Becks Opvaagnens mægtige Basune, som Poul Møller engang havde faaet Drømmeren Søren til at vaagne til Aandens Strid²? Officielt dementeres denne Kierkegaardske Sej. Indre Missions Historiograf, Louis Blauenfeldt, har i sin »Den Indre Missions Historie«, 1912, blandt de 20 Spalter Navne,

¹) Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901, S. 12 f.

²) Søren Kierkegaards Papirer (v. P. A. Heiberg og V. Kuhr) V B. 46.

Bogen rummer, ikke Navnet »Søren Kierkegaard«, og Skildringen af Aaret 1855 handler væsentlig om Jens Larsens Sommerrejse til det fjerne Bornholm¹. En af V. Becks Sønner, Axel Beck, regner Søren Kierkegaard for en Snare paa Faderens Vej til Damaskus og mener at turde hævde², at Kierkegaard paa to Omraader greb ind i Becks Tilværelse: »han havde paa et hængende Haar slaaet det begyndte Værk i Stykker for Herren«, nemlig Becks Søgen efter kristelig Visshed, og »en Vanskelighed til voldte den store Tænker.. Han vakte en fuldstændig Ringeagt hos Fader for Præster.« Men der er ogsaa Udsagn, der taler for, at Kierkegaard virkelig har »magtet« Beck, for at bruge et af Ørslevpræstens egne Fyndord.

Da der i 1881 festedes i Ørslev for Vilh. Becks 25 Aars Præstjubilæum, holdt Dagens Mand en Tale³, hvor han, som sig hør og bør, saa tilbage og skildrede Tilstandene ved 1856, da han præstevedes: ..»Da saa det sandelig ud, som om det, der kaldtes Kirken i Danmark, var blevet til et Babylon, var blevet til en hedensk Stad med en hedensk Befolkning. Og det var ogsaa det første Syn, jeg fik paa Kirken i Danmark, da jeg blev vakt, og derfor vilde jeg ikke være Præst, derfor maatte Jesus tvinge mig, og han har maattet bruge voldsomme Midler for at faa mig i Præstekjolen .. Jeg vilde ikke være Præst i Babylon .. Herren maatte tvinge mig, han maatte slaa min gamle Fader itu.« Uden at Søren Kierkegaards Navn nævnes, er det utvivlsomt Kierkegaards Hudflettelse af den officielle Christenhed, der af Beck betegnes som »et Babylon«, »en hedensk Befolkning«, som her godskrives.

20 Aar efter i Becks Erindringer skildres, hvilket aandeligt Røre Kierkegaards Flyveskrifter voldte i den kallundborg-

¹) Anf. Skr. S. 19—22.

²) Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck, 1921, I, 57, jfr. Chr. Sørensen: Vilh. Beck, 1913, S. 231.

³) »Beretning om Jubilæet i Ørslev Præstegaard 3' Maj 1881«, 1881, S. 28f.

ske Fjerdelærer, V. Becks Tilværelse¹. »Jeg formelig slutte dem, men havde ogsaa nær faaet dem galt i Halsen, saa jeg var ifærd med at opgive hele Kristendommen«. Dog kom Beck, efter sin egen Mening, klar af Kierkegaard, ved at han i ham kun saa Profeten, der blot kunde beskrive Kristendommen, mens han begærede at finde en Discipel, der kunde vidne for ham derom, og det blev da atter Paulus, der som i Becks glade Studenterdage lærte ham Indøvelse i Kristendom². »Men Et blev der tilbage fra Kierkegaards »Øieblikke«: en fuldstændig Ringeagt for Præsterne som den ynkeligste Race af alle Mennesker.« Det kan da have sin Interesse at finde Vilh. Becks Navn mellem 8 Præstenaavne og en Provsts, hans Faders, skrevet³ netop i de stormfyldte Efteraarsmaaneder 1855, hvor Søren Kierkegaard havde givet det danske Folk andet at tænke paa end Napoleon III's Krimkrig (hans Fipskæg kopierede Vilh. Beck med Sønner) eller Grevinde Danners sidste Daarskab, en Tid, hvor man fik en Anelse om, at Kristendommen foruden at være et juridisk Kirkesamfund, nylig navngivet »Folkekirken«, ogsaa var en Aandsmagt. Det er Oldkirkens Kampe om igen mellem Embede og Naadegave. Vilh. Beck satte sit Navn mellem Embedsmændene. Han søgte at frigøre sig for Kierkegaards Aand.

Høivelbaarne, Høiærværdige Hr. Biskop Martensen.

Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd.

Gjennem en Række af Smædeskrifter har, som bekjendt, Dr. S. Kierkegaard angrebet og haanet det evangelisk-lutherske Troessamfunds Religion og offentlige Gudsdyrkelse, saavel som den danske Folkekirkes Præster. Det er os vitterligt, at disse kjerkegaardske Flyveskrifter alt mere og mere vinde Udbredelse blandt den store Mængde, som,

¹) V. Beck: Erindringer S. 22—23.

²) Anf. Skr. S. 17—18.

³) Landsarkivet for Sjælland m. m.; Sjællands Bispearkiv, Henlagte Sager 1855 Nr. 112.

uden i Virkeligheden at forstaae Dr. Kjerkegaard, dog forstaaer Nok af den usømmelige Tale, til at dens Agtelse for Religion, Gudsdyrkelse og Geistlighed svækkes.

At møde Dr. Kjerkegaard med Grunde og Beviisførelse af Skriften synes forgjæves; idetmindste har han hidtil ikke agtet, hvad der i den Henseende alt er foretaget af een af Folkekirkens Præster¹; desuden tør det vistnok antages, at en stor Deel af Dr. Kjerkegaards Læsere ikke ville være i den Grad modtagelige for en Gjendrivelse af hans Paa-stande, at de fordærlige Virkninger af hans Færd kunne paa den Maade ventes forebyggede. Der synes saaledes kun at staae een Vej aaben for at hemme, saavidt mueligt, de fordærlige Følger af Kjerkegaards Optræden, Lovens Vei.

Til at benytte denne, foreligger der, efter vor Mening, en vægtig Grund deri, at der utvivlsomt ere Mange, som ved at see Kjerkegaards Fremfærd at hengaae juridisk upaa-talt, forledes til Slutninger, der ere lidet gunstige for Kirke, Gudsdyrkelse og Geistlighed, hvorom jevnlige Yttringer forekomme, saavel i Skrift, som i Tale; hvorimod Dom-stolenes Erkjendelse af en Lovovertrædelse i Kjerkegaards Angreb vilde for Saadanne have væsentlig Betydning. Om den Straf, der maatte blive Dr. Kjerkegaard paalagt, i større eller mindre Grad vilde af ham føles som Straf, om den maaskee endog vilde blive ham et velkomment Martyrium, kan formeentlig ikke komme i Betragtning, naar kun det Factum, at Straf er idømt, ligefuldt bliver til Gavn for Sagen, hvilket vi sikkert tør antage at ville skee baade negativt, idet man da ikke længere kan føre et Raisonnement som dette, at der vel maa være Grund til de kjerkegaardske Beskyldninger, eftersom han ikke drages til Ansvar, og

¹) Muligt tænkes der paa J. Paludan-Müller: »Dr. S. Kierkegaards Angreb paa Biskop Mynsters Eftermæle«, 1855, men ogsaa J. V. Bloch: »Guds Kirke er bygget for Evigheden. Et kirkeligt Vidnesbyrd mod Dr. Søren Kierkegaard.« 1855 og F. L. B. Zeuthen: »Polemiske Blade imod Dr. Søren Kierkegaard«, 1—3, 1855, kan komme i Betragtning.

positivt, idet Domstolenes Erkjendelse af Kjerkegaards Brøde for Loven vil bidrage Sit til at aabne Øinene paa dem, som ikke let paa anden Maade bringes til at see.

Hvad der fremdeles maatte kunne indvendes, at Lovens Straf, ved at betragtes som Martyrdom, kun end mere fremmer, hvad man havde til Hensigt at forebygge, mene vi ikke her at finde Anvendelse, eftersom Kjerkegaard ikke er Fører for nogen Sect, hvis Fanatisme kunde finde Næring i en ham overgaaet Martyrdom.

Af disse Grunde tillade vi os ærbødigst at henstille, om ikke Deres Høivelbaarne Høiærværdighed maatte finde Anledning til at foranledige Dr. S. Kjerkegaard sagsøgt for Misbrug af Pressefriheden i Henhold til Loven af 3' Jan. 1851 § 8 og § 9¹.

I October 1855 ²	ærbødigst	
Beck	J. F. Holst	P. C. Røgind
Sognepræst til Ubye	Sognepræst til	Sognepræst til
Provst	Svallerup	Rørbye
Schou	H. Rask	M. C. Rønne
Sognepræst til	Sognepræst til	Sognepræst til
Vørslev og Jordløse	Viskende og Aunsø	Tømmerup
Chr. Jacobsen	Wilh. Beck	C. L. Jensen
Sognepræst til	Cand. theol. Lærer	Sognepræst til
Kallundborg	ved Borgerskolen	Aarby
	i Kallundborg	
	Schiødte	
	Sognepræst til Storefuglede.	

Da der er Mulighed for, at jeg inden altfor længe vil fremlægge et Forsøg paa at skildre Kampen om Søren

¹) Paragraffen handler især om Forhaanelser imod Trossamfund, jfr. T. Algreen-Ussing: Love og Anordninger 1851—52 II, 1—4.

²) Brevet er indregistreret ca. 20. Oktober af Bispekontoret, formodentlig ved Biskoppens Amanuensis. Vedrørende de enkelte Præster henvises til Artiklens anden Del.

Kierkegaard 1855, skal der her kun nævnes to Enkeltheder, der synes at have haft Betydning for de vestsjællandske Præster, som i deres Konvent har drøftet Kirkens brændende Spørgsmaal i Efteraaret 1855: Hvorledes kan Søren Kierkegaard imødegaaes af Danmarks Præstestand, »Plattenslagerlauget«, »Menederne«, af de Mænd, hvis hyggelige Præstegaarde nu blev skildret som Børneavlscentre, hvis Embedsværdighed og Virke i Kirke og Sogne af den hærningsfriede Samfundsfjende sattes fra at høre blandt Kancelliraader og Rentekammerkopister ned mellem Ruffere, Lommetyve og Hælere¹.

Det ene er Kierkegaards Tavshed overfor Angreb. Der kunde højst komme en enkelt, hvæsset Pil mod de faa indenfor Præstestanden, som f. Eks. Præsterne J. Paludan-Müller² i Aalborg og J. V. Bloch³, den vestjyske Provst, men et principelt Opgør indlod den københavnske Doktor sig ikke paa. Han lod sig ikke af den navnløse N-n (Fædrelandet Nr. 79, 3' April 1855) o: Prof. H. N. Clausen lokke til at gaa over i Skyttegravskrig ved at efterkomme Ønsket om at »give sine Landsmænd en Veiledning i Hænderne: en Fremstilling i rene bestemte Omrids af det Nye Testaments Lære, saaledes som den efter ham skal være berettiget til at bære Navn af ny-testamentlig«. Kierkegaard vilde sætte Ild paa den officielle Kristenhed, han var ikke tilsinds at forhandle om en mulig Udbedring af visse Skader ved den forfaldne Bygning. Det var Lynkrig, et Raab ved Midnattide⁴, ikke et mangestemmigt Præstekonvents hjertelige Reformsuk, han havde sat sig selv ind paa. Tilregnelig eller ikke. Nu var det røde Flag heist. Nu var det Tid.

Det andet var den voksende, mere eller mindre skarpt fremsatte, Tilslutning til Søren Kierkegaards Angreb paa

¹) »Øieblikket« passim.

²) Søren Kierkegaards samlede Værker ved A. B. Drachmann, J. L. Heiberg & H. O. Lange, 2' Udg. XIV, 1931, S. 25—27.

³) Ibidem S. 65—68.

⁴) Ibidem S. 82.

den synlige Kirke. Selv den jævne Mand, der aldrig havde anet, at der var noget, som hed »Enten-Eller« eller »Philosophiske Smuler«, ja, som indtil for nylig med Ord som »Statskirke« og »Biskop Mynster« havde forbundet noget helligt og ophøjet, inddrak nu gennem »Øieblikkene« en bitter, skummende Vin, der fyldte ham med Mistænksomhed og Lede overfor enhver, der kom i Præstedragt til ham. Det var som en Opvaagnen, hvor man opdagede, at man ikke havde færdedes i en Rosengård, men i en Øglerede. Jerusalem var blevet til Babylon, den store Skøge. For den til Selvtænkning helt uvante førte Kierkegaards Angreb, hvis Sigte var at faa hvert Menneske ind i en personlig Gudserkendelse: det nye Testamentes Kristendom med at tage Korset op og følge den af Verden forkastede Kristus efter, til en gærende Massebevægelse¹ blandt de mange, der, ogsaa uden at dele Kirkens Tro, havde følt sig som Faar uden Hyrde, været Nullerne i Statskirkens Daabs- og Altergangsstatistikere. For Folk, der havde det saaledes, betød Søren Kierkegaards af Statsmagten passivt fulgte Genmæle mod Kirken (dette gjaldt dog ikke Slesvig, hvor Politøjjet ikke var lukket i overfor det injurierende i Kierkegaards Kampskrifter)², at man saa en Bebudelse af en ny Frihedstid for Kirken, paa Linie med den endnu af mange naive som virkelig gennemført lovpriste folkelige Frihed af 1849. Det var næppe for den Form for Frihed, at Kierkegaard ofrede sit Hjerteblod. Sjællands Biskop havde ikke mere noget Kancelli bag sig, og allerede i 40'erne havde Mynster maattet bide Tænderne sammen, naar Kongemagten spærrede Vejen for Kirkens Primas, saa han ikke kunde værne om Statskirkens Ukrænkelighed overfor Baptister og andre, der søgte at splitte hans Hjord. Martensens af Kierkegaard haanede dum-kloge Tavshed var virkelig en klog Kirkeleders eneste forsvarlige Indstilling, naar han

¹) H. Martensen: Af mit Levnet III, 1883, S. 17f.

²) Om Beslaglæggelse af »Øjeblikket« i Sønderjylland 1855 jfr. Sønderjyske Aarbøger 3. R., 1933 S. 12.

kun havde Ordets Sværd, og ikke Lovens Sværd i sin Haand. (Det kan vel være tilstrækkeligt i en Parantes at stemple den Tankegang, at Søren Kierkegaard først aabnede sit Angreb paa Martensen og Statskirken, da C. C. Hall havde afløst det Ørstedeske Ministerium, som baade lav og overfladisk, da Kierkegaard fire Aar igennem, fra 1851 til sin Død, altid har Kirkesprængningen i Tanke og er villig til at betale Prisen derfor. Skulde en Profet nøjes med en Hall'sk Vits og ikke faa en Profets Løn: at taale Martyriet i virkelig Forstand?)¹. Men ude i Arts Herred mente Præsterne, at Straf maaske ikke kunde binde Søren Kierkegaards Mund, men en Domfældelse vilde, i Lighed med Wessels Ord, være »ligesindede til Afsky og til Skræk«. Kierkegaard havde endnu ikke dannet sin egen Kirke, som ærede sin Martyr, men Folkekirken havde mange jævne Medlemmer, for hvem den borgerlige Retfærdighed og ens gode Navn og Rygte maaske vejede ligesaa tungt i Vægtskaalen som nogen aandelig Særstilling som »en enkelt« eller en Kirkestormer kunde betyde i de stokkonservative Bondesamfund, der kirkeligt betegnedes »Danmarks Sogne«. Det synes at være den eneste officielle Klage over Søren Kierkegaard, der er naaet ind til Sjællands Bispekontor. Det mærkelige er egentlig ikke Klagen, der rent kirkeligt kan tolkes som et »Kierkegaard Anathema sit!« men, som det snart skal ses, er det forunderligt, *hvem* der var med til at udforme og underskrive denne Henvendelse om at skaffe Folkekirken Fred for Søren Kierkegaard.

Der er først Provst Johan Philip Hunæus *Beck*, 67 Aar gammel, Frederik VI's og J. P. Mynsters Mand², efter Sønnens Mening en aandløs Præst: »(Han) efterlod intet Spor for Guds Rige, ingen Omvendelse, intet Liv«³. Derimod var Ryttergeneralens Svigersøn en Befalingsmand, der med sit »hold Du bare din Kjæft« afskar enhver Forhand-

¹) Mod Johs. Hohlenberg: Søren Kierkegaard, 1940, S. 273—277.

²) Vilh. Beck: Erindringer S. 3.

³) Sst.

ling. Præsternes Omtale af deres Provst som »Prælaten« var næppe venligt begrundet. Men Uniformen var mølædt. Martensen kom kort efter Kierkegaards Død paa Visitats til Udby, og hans Brillen har skarpe Glas: »Provst Beck har i mere end ti Aar ikke visiteret Skolerne. Han undskylder sig med at han kun har gjort sig skyldig i denne Forsømmelse i Arts Herred, men at han har visiteret i Løve Herred. Han bør snart gaa af, men synes ikke at have Lyst dertil, uagtet Antydninger fra min Side«¹. Først fire Aar efter forstod han. Det er ogsaa kendt, at gamle Beck ikke var Ven med Vækelsesfolkene². Han var Statskirkepræst efter Mynsters Vis. J. P. Mynster var ikke begejstret for Beck³. Klagemaal er, som Sammenligninger med Herredets Kirkebøger har bekræftet, skrevet af Sognepræst *C. L. Jensen*⁴ i Aarby, en typisk Sagtegænger, der fulgte J. P. H. Beck efter baade i Provsti og Sognekald. Vilh. Beck mener, at han gennemgik en Udvikling fra Rationalisme henimod Ortodoksi. »De helliges Ven«⁵ var en 45 aarig Mand, der havde udgivet baade gejstlige Kaldsoversigter og oversat latinsk Litteratur. Martensen finder¹ hans Prædiken tør, men christelig og forstandig. »En særdeles agtværdig, almeen agtet og nidkjær Mand«. For en Præst af hans Sammen sætning maatte Kierkegaards Fanatisme ængste og harme. Der er Mulighed for, at han har mødt Søren Kierkegaard i Studenteraarene; han er cand. theol. fra 1832.

Saa er der Jens Peter *Schou* i Værsløv og Jordløse, en 60 aarig, der prædikede for tomme Kirker eller lod Gudstjenesten bortfalde, hvad V. Beck beredvilligt lader den visiterende Biskop faa at vide⁶. Mynster havde regnet hans

1) Ny kgl. Samling, 3428, 4°, I.

2) Fra Holbæk Amt 1909 S. 70—72.

3) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835—1853, udgivet ved Bjørn Kornerup, II, 1937, S. 28.

4) Erslew: Forfatterlexicon I, 934.

5) Vilhelm Beck: Erindringer S. 58.

6) Vilh. Beck: Erindringer S. 34.

Forkyndelse for »jævn triviell Snak, uden Aands og Krafts Beviisning«¹, og Martensen lod ham faa Kapellan. For ham som for Rørbypræsten *P. C. Røgind* gælder det, at de er meget smaat kørende. Ja, Martensen finder denne næsten uappetitlig. »Trivielt, rationalistisk, uden Saft og Kraft, foredraget med et stygt Organ. Han har i sit hele Væsen noget cynisk. Stod ved Alteret og harkede og spyttede uafbrudt«².

Heller ikke Fynboen, Sognepræst *Johan Frederik Holst* i Svallerup hørte til Geistlighedens Kærnetropper. Mynster havde han i 1847 irriteret til Bristepunktet. »Alle Foredragets Feil ere forøgede til det Utaalelige« ... »Han sluttede med ækle Complimenter«³. Martensen finder ham ikke værst: »Indholdet (af Prædiken) christeligt og ret godt og smukt. Men Foredraget forfærdeligt. Dirrende, bævende, langttrukkent, falsk Accentuering. Manden synes redelig og nidkjær, men hans Foredrag skader det Hele«². Sognepræsten i Tømmerup, hvis Menighed af Martensen kaldes »maaske den bedste« i Herredet, *M. C. Rønne* faar baade Ros og Ris af Biskoppen²; han taler »christeligt og alvorligt, skjøndt noget tørt, drævende og kjedeligt.« Næppe har nogen af disse fire Præster haft personlig Berøring med Søren Kierkegaard. Men de er som Sognehyrder blevet skræmt ved Ulvens Tuden, der faar Faarene til at fare forvirrede omkring.

Der staar endnu fire Navne under Klagen til Sjællands Biskop. Der er først Vilh. Becks Sognepræst fra Kalundborg *Christian P. Jacobsen*⁴, 45 Aar gammel, dimitteret fra Borgerdydsskolen i København 1828, altsaa kendt med Søren Kierkegaard, der egentlig skulde været dimitteret i 1829, men holdtes tilbage for at blive mindre umoden; cand. theol. 1833, altsaa hans Kammerat fra Forelæsnin-

1) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger v. Bjørn Kornerup II, 63.

2) Ny kgl. Samling, 3428, 4°, I.

3) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger v. Bjørn Kornerup II, 32.

4) Erslew: Forfatterlexicon; Supplement I, 919f.

gerne. Han havde, mens han var Præst i Jylland, udgivet flere smaa Prædikener og maatte nærmest kaldes Vækkelsesprædikant. Da Sjællands Biskop har hørt ham prædike 20. Juli 1856, bedømmer han den som »En Bodsprædiken med alle en Bodsprædikens Eensformigheder og Gientagelser. Indholdet temmelig tyndt ..« »Sognepræsten har i sin Prædikemaade dannet sig noget efter S. Kierkegaards Skrifter og optaget dennes Eensidigheder i Retning af »den Enkelte« med Tilsidesættelse af Evangeliets Objectivitet« .. Han er en Kampnatur: »Mellem Sognepræsten og Borgmester Becker finder uhyggelige Stridigheder Sted«¹. Har Jacobsen ment, at Kierkegaard burde standses, fordi man kunde frygte, at det var Vanvid, der drev ham ud i Kirkekampen; eller søgte han som Vilh. Beck at stampe mod Brodden, at faa Øieblikkenes Kvælergreb om Præstestruken løsnet?

Nedenunder Jacobsens Navn staar: *Schiødte*², Sognepræst til Store Fuglede. Ogsaa han er gammel Borgerdyder, Student fra 1823, en Tid Klassekammerat med Sørenns ældre Broder Peter, der allerede i 1822 med Glans dimitteredes. Han var 51 Aar og havde efter en Familieoptegnelse² i 1841 afslaaet at blive Stiftsprovst i Viborg. Ingen ved dog, hvem der havde tilbudt ham Embedet. Han har Reisning; som Huslærer i fem Aar paa Lerchenborg vidste han, hvad savoir-vivre var. Mynster ser i ham noget af en gejstlig Laps³: »Han er i Egnen meget berømt som Prædicant men det var almindelige Phraser uden ret Udvikling og concret Anvendelse«. Martensen siger det samme skaansommere 5. August 1856: »Opbyggeligt, levende, indtrængende, dog uden synderlig Tankegehalt«¹. At de braadede Ord mod Silke- og Fløjlspræsterne, rettet mod den danske Kirkes ypperligste Talere, og det af en lille Borgerdyder, hvis Paaklædning lignede en Kordrengs eller Ligvogns-

¹) Ny kgl. Samling 3428, 4°, I.

²) Ny kgl. Samling 2671, 4°.

³) Anførte Skrift II, 30.

kusks, af en Mand uden Kone og Embede, altsaa ingen Alvorsmand, har harmet Schiødte, maa være naturligt, men endnu mere maatte det faa ham til at klage, at Søren Kierkegaard havde faaet Præstens 10 Aar yngre Broder, A. F. Schiødte, der sad som Kapellan i Viborg, helt ind i sin Jungle. Den yngre Pastor Schiødte¹, der som Skoledreng havde haft Brødrene Kierkegaard som Lærere, blev en af de overbeviste Kierkegaardianere, der baade lærte og levede Søren Kierkegaard, hvis Efterladte Papirer han var med til at faa udgivet, ligesom han skrev en Bog »Om de dialektiske Grundbegreber hos Søren Kierkegaard«. Den udkom dog først i 1874, paa væsenlig egen Risiko. Var det Broderkærlighed, der var medvirkende til, at den ældre Schiødte skrev under? Eller krænket Standsære?

At se Navnet *H. Rask*, Sognepræst til Viskinde og Aunsø, faar ialtfald Kierkegaardfolk til at klø sig betænkeligt i Nakken. H. Rask, Hans Kristian Rask, var det ikke Sproggeniets mindre, og mindre geniale Broder, han, der blev sendt til København og blev Student fra Borgerdyden, hvor han tilbragte 13 Aar, de fem 1823—28 som Elev og de otte, 1833—41 som Lærer? Ja men, var det ikke ham, der laante sin Medlærer og gamle Skolefælle Søren Kierkegaard Penge, en ærgerlig Dag, for D. G. Monrad kom i samme Øjeblik, og saa sikkert dæmonisk ud². Jo, men nu var Forholdene blevet andre, Rask selv vel ogsaa, Mynster havde hørt ham med Bifald i Nidløse, hans tidligere Kald 1847³ og kaldt det »en meget god, smuk og kristelig Prædiken«, og ogsaa Martensen er tilfreds med ham⁴. Maaske kan det være Søren Kierkegaard selv, der har forarget H. K. Rask, den mundkaade, drillesyge, højrøstede stud.

¹) Ny kgl. Samling, 2671, 4°; Biografisk Lexicon XIV, 1901, S. 148 og Kierkegaardarkivet D. Pk. 5: Brev fra A. F. Schiødte 12. 9. 69 til H. P. Barfod.

²) Søren Kierkegaards Papirer I A 188.

³) Anførte Skrift II, 91.

⁴) Martensen skriver ved Visitatsen 28' Juli 1861, at der i Præstens Prædiken »sporedes Overbeviisningens Alvor«. Ny kgl. Samling, 3428, 4°.

theol. fra Trediverne, som man ikke havde hørt noget til i Mag. Kierkegaards opbyggelige Taler, der næsten var i klassisk Stil, han var nu sluppet løs paany som en glammen- de Ulv. Turde man regne med, at han mente alle disse Forhaanelser var Gudsdomme, eller var det vanhellig Leg med Ilden? Skulde der ikke, som han selv spottende tilraadete det, klemtes med Klokkerne, for at Ilden ikke kom til at brede sig, og Brandstifteren kom i Kachotten?

Og saa er der Navnet »*Wilh. Beck*. Cand. theol. Lærer ved Borgerskolen i Kallundborg«. Han har aldrig omtalt, at han skrev under, og Skrivelsen har i snart et Aarhundrede ligget upaaagtet i Sjællands Bispekontors Arkiv, Landsarkivet Sjælland. Den kyndige Beckbiograf Villads Christensen finder den Maade »mindre heldig«, hvorpaa Beck skildrer, »hvorledes han blev løst fra den kierkegaardske Fortryllelse«¹, men er dog overbevist om, at Søren Kierkegaard, »trods alt vilde anerkende Indre Mission« som »Noget af det rigtige«².

Det er indlysende, at Søren Kierkegaard og Indre Mission hører til samme aandelige Solsystem, selvom Kometen Kierkegaards Baner er mere uberegnelige end Planeten Beck, hvis Styrke var hans afstukne teologiske og kristelige Tankebane, Solen er Naadens Evangelium, Maanen hedder hos Kierkegaard Systemet, hos Beck Loven, og Stjernerne er hos Kierkegaard Blodvidnernes hellige Kæde, hos Beck Guds Folk fra Abraham i Mamre til Stubkjær i Fousing. Hvorfor skrev han under? Maaske vilde han selv paa sin flotte, men frygtløse Maade svare: Hvad jeg skrev, det skrev jeg. At Brydningsaarene, som han var inde i, og som Søren Kierkegaard gjorde bittere for ham, kunde faa ham til at virke uligevægtig, snart Gøgler, snart Grubler, er uimodsigeligt. Han husker selv sine Svingninger fra Balsal til Bedekammer³. Men naar han nu i sit Hjerte sagde Amen

¹) Villads Christensen: Vilhelm Beck, 1942, S. 13.

²) Anførte Skrift S. 38.

³) Vilh. Beck: Erindringer S. 24.

til Kierkegaards Angreb paa Præstestanden og selv gruede for at skulle fæstne den hvide Krave om sin Hals, at den ikke som en Møllesten engang skulde rive ham i Afgrunden, hvorfor lod han da ikke være med at skrive under? Det kaldes vist en psykologisk Sandhed, at man hader mest de Fejl hos en anden, som man selv kæmper mest imod hos sig selv eller er behæftet med. Beck kæmpede, mandigt, Livet igennem mod Hovmodet. Hovmod staar for Fald, var det ikke Hovmod af Søren Kierkegaard, at ville tugte den danske Præstestand, naar han selv efter teologiske Studenters Udtalelser havde opført sig som en Slyngel baade mod sin Fader og Kæreste¹? Og saa vilde han endda Martensen til Livs, den Mand, hvis »i høj Maade beaandede og beaandende« Forelæsninger², havde været et af Lyspunkterne i Becks lidet lødige Studenterdage. Og Beck stred med Dømmesygen, der især i hans sidste Leveaar var svær at holde nede for ham. Søren Kierkegaards Dom over Kirken, som Beck ansaa for væsentlig rigtig³, var formelt i Orden, men kunde et Menneske, der selv sagde, at han ikke var en kristen, dømme over kristnes Tanker og Raad. Blev det ikke et nyt Pavevælde, altsaa noget yderst farligt. Var Dommen rigtig, hvor blev saa Kirken af? Stod der da ikke i den Bibel, der Sommeren igennem var blevet læst paany: »Men Guds faste Grundvold staaer og haver dette Segl: Herren kjender Sine« (2 Tim. 2,19)? Kunde et Menneske, var han nok saa klog, som disse begavede Brødre Kierkegaard, dømme Herrens Kirke til Undergang? Som Søren gjorde det. Og Vilh. Beck, der selv overfor Martensen, det Præsteforbillede, der vel da stod ham nærmest, maatte pege paa sine Kaldsbrødres Brøst og Brist⁴, kendte til at være under en taus, but Biskops højst unaadige Blikke (da Martensen havde faaet det Indtryk, at den unge Vilh.

1) Carl Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard, 1936, S. 257—262.

2) Vilh. Beck: Erindringer S. 16.

3) Samme Skrift S. 23.

4) Samme Skrift S. 33 f.

Beck ikke sagde enten Præstegaardsforpagter eller Kapellan, men baade-og), vilde maaske ramme Selvretfærdigheden hos sig selv, ved at fordre den Mand straffet, der vilde fortælle Folk, at man skulde sige Kirkerne Farvel, men ikke rørte en Finger selv for at hjælpe Menigmand til Gud. Man holder ikke ustraffet Gud for Nar; naar man ikke engang bestræbte sig for at ville være en kristen, saa hørte jo alt op¹. Vilh. Beck, vor Kirkes store Samvittighedsudspørger, var allerede i 1855 paa Vej mod den Dag, da alt hans naturlige Mod, alt hans egen Villie laa som knust, og han fandt Guds Naade². Det, at Kierkegaard kun kunde aflægge en negativ Bekendelse, kunde nok gøre en virksom Sjel som Vilh. Beck agtpaagivende.

Da Martensen kom til Udby 31. Juli 1856 blev han og V. Beck Venner for Livet³. Havde Bispen ventet at møde en Svinerøgter⁴, fandt han en Sjælehyrde, noget i Retning af Claus Harms, en smilende Alvor. Kapellanen havde prædikeret over 1. Kor. 15,58, maaske selvvalgt, og det havde været en Prædiken, ikke den almindelige Begynderbedrøvelighed. »Godt og opbyggeligt med tydeligt Foredrag. Den unge Mand mener det alvorligt og giver gode Forhaabninger«. »I denne Menighed har der været megen Død og først nu ved Capellanens Bestræbelser synes enkelte Livstegn at vise sig.« Og i sin sammenfattende Dom over hele Arts Herreds Hyrdeflok gentages det: »til Capellan Beck kunne gode Forhaabninger knyttes«⁵.

Vilh. Beck skrev da under med de andre, fordi Søren Kierkegaard efter hans Mening kunde have nok saa meget Ret i sine Angreb paa Præstestanden, men vilde han selv ikke tage Korset op og følge efter, saa var han blandt de svingefulde Profeter; en af den Slags, hvorom gamle Grundt-

1) Vilh. Beck: Erindringer S. 22.

2) Samme Skrift S. 44.

3) Samme Skrift S. 32.

4) Samme Skrift S. 35.

5) Ny kgl. Samling, 3428, 4°, I.

vig sagde: »Spotterne sige«¹, en af dem, der ler over Verdens Usselhed. Noget lignende mente Vilh. Birkedal².

Da Klagen naaede ind til København, var Søren Kierkegaard ved at have stridt den livslange Kamp med sit stakels, skrøbelige Legeme igennem. Man slæbte ikke en døende ind paa Politikammeret, de faa Skridt fra Barndomsaarenes gaadefyldte Nytorv 2. Ogsaa Stiftsprovst Tryde var imod, at Søren Kierkegaards Kampskrifter skulde underkastes retslig Prøvelse³. Og 11. November 1855 kunde Sagen henlægges.

Der blev dog Sindets barske Aarvaagenhed tilbage, saa Sjællands Biskop allerede Dagen efter Søren Kierkegaards ogsaa ganske usædvanlige Jordefærd faar gjort Skridt til, at Læge Henrik Lund sættes under Tiltale for Bespottelse af Folkekirkens Forkyndelse og Forkyndere. Den unge, sindsoprevne Mand slipper vel, trods Martensens faste Krav om Fængselsstraf, med en Bøde, men det er efter Presseloven af 3. Januar 1851 § 8 og 9, det sker.

Saa satte Arts Herreds Geistlighed da ikke helt uden Virkning Søren Kierkegaard under Anklage.

De ramte hans Skygge.

¹) Ny kgl. Samling, 3450, 4°, Brev af 2. April 1855 fra Martensen til Gude.

²) Vilh. Birkedal: En Livsførelse II, 1864, S. 415—425.

³) Rigsarkivet. Cultusmin. 1 Departement G. 1713. Om Sagen mod Læge Henrik Lund, Søren Kierkegaards Søstersøn se Skat W. Arildsen: Protesten ved Søren Kierkegaards Begravelse (Historiske Meddelelser om Staden København 3. R. IV, 1940—41, S. 448—472).

N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom 1867.

Af Carl Weltzer.

Om firsindstyre en Kæmpe naar —.

Da Biskop, Dr. P. C. Kierkegaard i September 1867 havde ladet sig nærmest nøde til at blive Kultusminister¹, var der blandt de mange betydningsfulde Sager, som ventede paa at finde deres Løsning (Spørgsmaalene om Fri- og Hjælpemenigheder, Kirkekommission, Kirkeforfatning), intet, der paa samme Tid var saa modent til at skulle løses og saa sprængfarligt, som Problemet N. F. S. Grundtvig. Vel havde denne danske Præst ikke faa Gange i sit lange Liv, et Liv levet under en stærk Personligheds Krav paa at udfolde sit Væsen og sine Tanker i den videst mulige Frihed, talt haarde Ord mod Stat og Statskirke, men hans Følge var fordum oftest saa lille, og saa lidet betydende en Flok, at man roligt lod ham finde Udtryk for, hvad der laa ham paa Hjerte. At han en Aarrække var kommet under Censur, skyldtes hans personligt fornærmende Udtalelser mod en københavnsk Teolog, ikke noget Indgreb fra Bisp eller Cancelli. Men nu var han blevet en Magt, en stærk Mand. I det lavsmæssige politiske Liv talte han med blandt de store, selvom han ingen Partiførerstilling kunde opnaa, en ligefrem diplomatisk Aare var han visselig ikke udrustet med, men i særlig Grad havde den nu 83-aarige Mand i sin Skikkelse samlet Forventningerne om en national Genrejsningstid, Dage, hvor Folkeaanden ikke blot vilde komme til Kræfter efter det lammende Nederlag

¹) Carl Weltzer: Biskop Peter Kierkegaard. Kh. Saml. 6. R. IV, 517—531.

1864, men bevidst leve i Haabet om Sønderjyllands Genforening og det folkelige Livs Gennembrud i Kirke og i Skole. Han havde altid været en Synernes Mand, og det var næppe Dronning Caroline Amalie alene, som i svære Tider kunde spørge: »Jeg gad nok høre Grundtvig prophetere om den nærmeste Fremtid«¹, men langt ind i de politiske Venstreparter vejede hans Ord mere end manges Ministers, end sig da en Biskops; hvor han gik hen, kom han ikke til at gaa alene. Og nu havde der gennem godt fire Maaned, medens den gamle Præst med Bisperang, (det var D. G. Monrad, der formidlede det Kongebrev, som satte Grundtvig og Martensen Side om Side,) havde været syg i Sindet og frivilligt levet i Afsondrethed fra det daglige Liv, ligget en Afskedsbegæring, hvori Oldingen paa Mandagen i den stille Uge (15. April) 1867 søger om at blive entlediget i Naade dels p. G. a. Overtrædelser af Kirkeritualet ved en Gudstjeneste i Vartov Kirke, dels p. G. a. Alderen. Men Kierkegaards Forgænger som Minister, Th. Rosenørn-Teilmann havde forsynet Sagen med to Paategninger²: »Sagen stilles i Bero; foreløbig i 14 Dage. 1. Maj 1867 Th. Rosenørn-Teilmann«; og nedenunder staar der: »Beroer yderligere indtil videre, 9. Juni 1867 R.T.«. Saa Ministeren var ikke tilsinds at ville bruge en »haardhændet Strenghed«, som man³ senere har tillagt ham. Han vil ikke blandes op i Sagen, og kort Tid efter opgiver han Kultusministeriet for at nøjes med Justitsministeriet. Maaske havde kloge Folk i Ministeriet regnet med, at den gamle Kæmpe i Vartov havde faaet sin Helsot, mange troede jo allerede i Paaske-tiden, at det var Begyndelsen til Enden. »Deres Mand er dødssyg«, var de første Ord, den Læge havde sagt, der om-

¹) Dronning Caroline Amalies Breve til P. Rørdam (tidl. Privateje, nu R.A.). Brevet er fra 25' Januar 1859.

²) R.A. Alle Sagens Akter findes i Kultusmin. 1. Dept.s Arkiv. Sagens Nr. T. 472. (1867).

³) H. Helweg: N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom, 2. Opl. 1932, S. 103 Anm.

sider var blevet hentet til Grundtvig¹. Og andre saa i Sindsforvirringen en sidste Opblussen, et Tegn paa, at det vilde gaa med Grundtvig som med Søren Kierkegaard², at Lyset lige før det sluktes, brændte op i en pludselig høj Flamme. Den 42 aarige døde, den 84 aarige kom sig. Tankerne var atter fæstet til en dyb Erfarings Anker, han kunde blive træt og gnaven som før, den heftige Opblussen var ovre, og han kunde nu se tilbage paa alt, hvad der i det sidste Halvaar var sket, som en sund kan betragte Sygdomstiden; den laa som en Fangedragt ved hans Fødder. Nu var Præsten i ham, det ham i Sjæl og Sind indbrændte Kristuspræg, ved at længes efter at maatte finde tilbage til den »Svalerede, det Spurveskjul«, til den Menighed, hvor Grundtvig stærkest og nærmest fandt Gudsrigets Dør aaben.

Men fordi han selv følte sig rask, og fordi mange af hans Tilhængere, ogsaa de, der i Foraaret med Forfærdelse havde maattet bede de kirkelige Myndigheder om at laase Vartov Kirkedør for den syge Præst, bad saa mindelig om, at det maatte ske, turde man saa, uden videre Sikkerhed end den som et meget kendt og et endnu ganske intetsigende Lægenavn kunde yde, lade N. F. S. Grundtvig begynde paany, en Mand, der for seks Aar siden havde fejret det sjældne gyldne Præstjubilæum for 50 Aars Tjeneste? Og turde man sige Nej til hans Begæring om at faa sin Afskedsansøgning tilbage? Hvis han ikke blev lukket ind i Folkekirkens Tjeneste paany, vilde det da ikke faa adskilligt større Følger for den danske Kirkes Fremtid end det, der var sket ovre i Ryslinge, og som endnu ikke var bragt i en blot nogenlunde Orden, med Sognepræst Vilh. Birkedal, den af Kongen afskedigede og hans Præsteger-

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°. Niels Lindbergs Beretning om Grundtvigs Sindssygdом, nedskrevet 20—22' April 1867. Kontorchef Niels Lindberg takkes hjerteligt for Tilladelse til at maatte benytte denne og en lignende Beretning om Grundtvigs sidste Dage. Af »Grundtvig i 1872« haaber jeg inden længe at kunne give en Skildring.

²) Fr. Hammerich: Et Levnetsløb, 1882, S. 206.

ning i hans gamle Menighed og i Sognene i Nabolaget; blev det Grundtvigs Genmæle, at han førte sin Menighed og sine mange Tilhængere, ikke mindst i den yngre Præstestand ud i Frikirke eller Sektdannelse, hvor vilde en saadan Bevægelse saa føre hen? Her var i Sandhed mere at frygte, end da Søren Kierkegaard døde; han ønskede ikke engang selv at gaa ud af den Folkekirke, som han kæmpede paa Liv og Død med.

Hvorledes det i Virkeligheden forholdt sig med Grundtvigs Sindssygdom, har det, trods de Beretninger derom, der er kendt fra Fr. Hammerichs Levnetsløb, Otto Møllers og Skat Rørdams Brevveksling, Dr. H. P. B. Barfods Minder og de Brevuddrag fra forskellige Grundtviglærlinge, som Kirketidende bragte 1916—1917, været vanskeligt at vinde Klarhed over. Hjalmar Helwegs banebrydende Værk om »Grundtvigs Sindssygdom« er bygget over et altfor sparsomt Kildemateriale, endda for flere af Kildernes Vedkommende Anden- og Trediehaandsudsagn. Da det viser sig, at der er usædvanlig mange hidtil upaaagtede Kilder til at lære Grundtvigs Sygdom i 1867 at kende, og det især kan give Lejlighed til nogen Eftertanke, at det vist tør hævdes, at Grundtvigs Omgivelser var mindst ligesaa farlige for ham, som han for sine Omgivelser, skal der her gives en Redegørelse for Sygdomstiden 1867.

Fredag 12. April 1867 blev en forunderlig Dag i Grundtvigs Liv. Ikke fordi Grundtvig blev fotograferet om Eftermiddagen af Rosenlund, et Billede, hvori Vilh. Saxtorph saa Sygdom og Svaghed udtrykt: »Udtrykket om Munden er meget træt og sørgmodigt, der synes slet ingen Kraft at være tilbage«¹; men Underskriften som »den gamle« satte ved sit Fotografi har endnu Kampaarenes stærke Selvbevidsthed: »Det har endnu slet ingen Fare, / han revner af den Roes han fik: / »I Skjaldskab han de lærdes Skare / i Lærdom Skjalde overgik.« Han kunde endnu se frem.

¹) Vilh. Saxtorph: Portrætter af N. F. S. Grundtvig, 1932, S. 54f.

Men to Mennesker, der stod Grundtvig nær, fik i deres Sind tegnet et Billede af ham i hans Glæde og Gru, Skyggerids, der ikke kan viskes bort med nogen Finger. Den unge teologiske Kandidat Otto Jacobsen, der var Huslærer for de skolepligtige Børn paa »Gladhjem«, som Grundtvigs Sted jo hed, maa dele sin Lykke med Vennen Ernst Trier, ogsaa en lykkelig, der skulde have Bryllup om faa Dage: . . . »Grundtvig er siden i Søndags aldeles mærkværdig; han er ude af sig selv af Glæde og Haab, han føler sig rask og stærk, og Aanden er over ham fra Morgen til Aften. Aldrig har jeg hørt ham bekjende Troen og bede Fadervor som igaar og idag, aldrig har jeg seet hans Øine saa lyse og store, aldrig har jeg hørt ham synge saa kraftigt. Og, hvad der gjør ham saa glad, . . . er ikke blot og ikke nærmest Guds Menigheds Sag, men det er den danske Sag. Vi sang da ogsaa imorges »Syng med os baade Mark og Skov«, og da vi var færdige, saa sagde han helt straalende og vægtigt: »Ja Gud ske Lov, saadan kan vi synge«. Efter Paasken er det hans Agt at udgive et Uge- eller Maanedes-Blad. Og hermed Levvel. Du skal ikke være bange for at meddele gode Venner disse Ord, for det er aldeles tilforladeligt. Han venter ganske vist, at det danske Folks Seir er ganske nær¹«.

Otto Jacobsen har set, hvilken legemlig og aandelig Forandring der i Løbet af ganske kort Tid er sket med den 83-aarige Mand. Det svære Tryk, som Alderen og de skuffede Haab (Sønderjyllands Tab, den gennemsete Grundlov af 1866) havde lagt over ham og gjort ham lavmælt, knuget og famlende, var med eet borte; Støttestaven var til ingen Nytte længere, Brillerne syntes ogsaa overflødige; han kunde se, han kunde synge, han kunde se Syner som i de unge Aar. Det gamle var blevet nyt. Selv fortalte han til alle: »Jeg er blevet et nyt Menneske«.

Hen paa Eftermiddagen, da Solen endnu ikke var gaaet

¹) Ernst Triers Privatarkiv, R.A. Brev fra Otto Jacobsen 12. April 1867. Otto Jacobsen blev siden først Højskoleforstander, derpaa Præst. (Jfr. Højskolebl. 1894 S. 513ff. 609ff).

ned bag Søndermarkens Træer, kom en anden af Hjemmets yngre Venner paa Besøg. Det var den 35-aarige Elise Lindberg, Datter af den afdøde Præst Jakob Christian Lindberg, der mere end noget andet Menneske, maaske Fru Elisabeth Grundtvig fraregnet, havde stridt, for at Grundtvigs Tanker kunde vinde Fodfæste i det danske Folk. Hun havde arvet sin Faders Begavelse, og selvom han forbød hende at læse Græsk og Clara Raphaels Breve, fik hun Lov til at samle sig usædvanlig rige Kundskaber; vant som hun jo var fra Barndomshjemmet, hvor Brødreparrene Kierkegaard og Hammerich gik ud og ind, til at lytte til Samtaler, der var noget værd, naaede hun tidlig til aandelig Modenhed; hendes sjælelige Jordbund var Vartov Menighed. Ogsaa hun kendte til Smerten over det tabte Slesvig, og før Paludan-Müller endnu havde udtrykt Fremtidshaabet om fromme stærke Kvinder, havde Elise Lindberg besluttet, at hun vilde være med til at forberede Genforeningen mellem Danmark og Sønderjylland. Nogle havde nemlig peget paa, hvor nødvendigt det var, at der drog unge Kvinder over til Landet sønden Aa for at bevare det danske Sprog omkring i Sognene, saaledes at Modersmaalet ikke blev trængt ude ved Skoleundervisning paa Tysk. Nu vilde Elise melde sig under Fanerne. Hun vilde sige det til gamle Grundtvig selv. Han og Fru Grundtvig gjorde et meget oplivet Indtryk. »Jeg er blevet til et nyt Menneske, jeg er bleven ganske rask, al Sygdom er forbi, jeg er bleven mig selv igjen«, saaledes lød hans Ord til Velkomst. Da Elise Lindberg i sin Glæde over de gode Nyheder giver Fru Asta et Kys, vil den gamle Mand ogsaa have et Kys, fordi han var saa glad. Snerpe vilde Frøken Lindberg ikke være, og hun gav ham da et Kys, som en Datter vilde have givet sin gamle Fader det. Men nu vilde Grundtvig ikke give Slip paa hende; mens han med mild og kærlig Stemme sagde en hel Masse, deriblandt ogsaa skønne og dejlige Ting om Guds Rige, blev han ved at knuge og kysse hende, trods hendes oprigtige Vægning. Ja tilsidst havde han faaet

hende sat paa sit ene Knæ og Fru Grundtvig paa det andet. »Hun maa gjerne se det«. Snart havde Ridderligheden Overtaget, saa han kyssede hendes Hænder som Tegn paa, at »det ikke var Kiøds Lyst«, snart er han voldsom og trods hendes bønfuldende Raab umættelig med sine afskyelige Kærtegn. Hun kan ikke slippe fra ham. Fru Grundtvig har ikke sagt andet end: »Ja, det er nu ikke alle, der forstaaer det«. Mere død end levende naar Elise Lindberg hjem til Broderen, Redaktør Niels Lindberg, hvem hun fortæller det altsammen¹, som hun ogsaa senere betror det til Broderen Jens og hans Hustru paa Grenaaakanten¹. Grundtvig maatte da være afsindig; Delirium kunde det ikke være, han var jo en maadeholden Mand². De prøver med det samme at sætte Sven og Laura Grundtvig, som ogsaa bor paa Gl. Kongevej, ind i denne pinlige Sag; men da Elise ikke kan komme til at tale med Laura under fire Øjne, bliver det kun til en Forespørgsel om, hvorledes gamle Grundtvig havde det; ogsaa her faar hun et straalende Svar: Han er blevet saa rask i alle Henseender. Sven Grundtvig smiler ad hendes Ængstelse for, at der maaske var en ny Sygdom ved at bryde ud, naar Benene saadan heledes (den gamle havde sagt, at han nu kunde danse, om han havde lært det i sin Ungdom), hans Fader var nu noget særegent: »Ja med ethvert andet Menneske vilde det være ængsteligt, men han er nu engang ikke som andre Mennesker«³. Saa tog Elise Lindberg hjem, uden at hun havde faaet talt om det, hun var kommet for at sige. For den dystre Mulighed stod ogsaa for hendes opskræmte Sind, at det kun var hende, som Grundtvig var saadan imod; skulde hun saa ikke tie og taale. Han var dog Grundtvig.

¹) Elise Lindbergs Privatarkiv, R.A. Brev 14. Maj 1867 til Fru Amalie Lindberg. Jeg takker Rigsarkivaren for meddelt Tilladelse til at benytte dette Brev.

²) Otto Møller mente dog (Otto Møller og Skat Rørdam I, S. 121), at Grundtvig havde for stor Smag for Livets Goder.

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

Medens hun sad ene med sine bitre Erfaringer, var der, som saa ofte, Gæster paa »Gladhjem«. Det var især Ungdom, Sophie Reedtz' Venner og Kammerater. Kapellan Køster havde ogsaa været der. Den gamle Præst, Sophies Stedfader, havde været rigtig i sit Es; han havde indviet dem i, at han nu vilde udgive et Ugeblad, der skulde indeholde hans Sange fra 1864, en politisk Leder og som Feuilleton en Række Epigrammer, som han daglig skrev en Del af. (For Elise havde han ogsaa læst et Digt »Morgenfruerne«.) Han havde tilsidst kysset alle Kvinder, der var tilstede, især havde han haft de unge Piger paa Skødet. Da Køster næste Dag af Niels Lindberg bliver spurgt om, hvordan Grundtvig egentlig havde det, fik han til Svar, at den gamle »maaske havde været noget sær«; men ellers havde den unge Præst intet at bemærke. Der var efter Niels Lindbergs Forstaaelse mange, der undrende lagde Mærke til, at »Grundtvig er saa kjærlig mod alle i denne Tid«. De regnede med, at der nu kom en ny Tid for Menigheden. Kysseriet vakte ikke med det samme Grundtvigs Omgivelseres Omtanke. Der var jo allerede i det Mirakel, der var sket med den ellers saa affældige Mand, et Tegn paa, at en ny Tidsalder havde banket paa Døren. Grundtvig havde Lørdagen før, 6' April, været ved at skrive sin Prædiken til Mariæ Bebudelsesdag, hvor Evangeliet jo handler om Gabriels Komme til Jomfruen i Nasaret. Denne Prædiken er ikke fundet mellem de bevarede Nedskrifter fra Foraaet 1867¹. Mens han arbejdede med sin Tekst, og faa Forkyndere i Danmark har vel efterladt sig en saa vældig Række skrevne Prædikener som det levende Ords Tolk, blev han klar over, at alle hans tre Hustruer, selvom de paa-stod det modsatte, aldrig havde undfanget som Følge af ægteskabeligt Samliv, da han altid havde været uden Mandskraft, men de var blevet frugtsommelige af Tro ved Ordet og Kysset. Nu vilde han kysse Koner og Piger, at

¹) Grundtvigarkivet fasc. 58.

de kunde føde Jomfrubørn; Enkedronningen kunde nu føde Holger Danske. Da han nogle Dage efter paany vender tilbage til disse Tankegange, erklærer Fru Elisabeth Hostrup, Hauchs Datter, at den ny Menighed saa maa uddø med disse jomfrufødte; hvortil Grundtvig svarer, at de kan jo selv faa Børn paa lignende Maade¹.

Der ligger da bag den sindsformørkede Tale og den nedtrykte Stemning, over at man har været ufrugtbar, Længslen efter Herlighedsriget, hvor en Slægt færdes, der ikke er født af Køds Vilje, hellerej af Mands Vilje, men af Gud. Og i det ydre, det synlige, viser Sygdommen, der allerede af Skat Rørdam er kendetegnet som Satyriasis, sit lystne Kogleransigt. De, der var nærmest til at kunne se og forstaa, Grundtvigs Hustru, »det lille stakkels, skjørhovede Fruentimmer« kalder Elise Lindberg hende, og Husjomfruen, den bomstærke jyske Pige Caroline Larsen, trommer tværtimod Kvinder sammen allevegnefra, for at de kan blive betagede af den vældige Forandring, der er sket i Gladhjem. Nu svarede det til sit Navn. Om *Lørdagen 13. April* faar Elise Lindberg et ejendommeligt Besøg af Fru Asta Grundtvig. Hun er sendt af sin Mand for at sige til Elise, at »han er da ikke vred paa Dem«. Havde den unge Pige haabet paa en Undskyldning eller blot et Par venlige Ord, skuffedes hun deri. Grundtvig vilde understrege, at det ikke var Kødighed, hvad der var sket Eftermiddagen før. Og Fru Grundtvig tilføjede som sin egen Mening, at »det var Altsammen den Helligaands Gerning, at Grundtvig i disse Dage var saa fuld af den Hellig Aand, og at han troede, at han kunde kysse Kærligheden ind i Folk, naar de blot fuldkommen ville *hengive* sig og havde Troen.« Frøken Lindberg kom med Føje til den Slutning, at Fru Grundtvig var mere gal end Manden. Men ulykkeligvis tog hun ikke Mod til sig til at tale lige ud af sit Hjerte med Fru Asta; sagde ovenikøbet Ja Tak til at komme derhen om

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

Søndagen. Som om intet var sket. Nu var det, at Niels Lindberg lempeligt søgte at aabne Køsters Øjne for de Farer, der lurede; men det blev ikke til mere end nogle vage Begyndelser. Og det kunde vel ikke gaa saa rent galt, siden Køster kunde fortælle, »at Grundtvig vilde søge sin Afsked og holde Afskedsprædiken Langfredag« (19. April). Hvordan Lørdagen er gaaet for den gamle Præst, kan anes gennem hans Forsikring paa Prædikestolen om Søndagen om, at han den foregaaende Dag havde været mere død end levende, og i den Anelse, som enkelte i Menigheden havde om, at det kunde blive sidste Gang, at Grundtvig kunde prædike i Vartov, saanær var han ved Gravsens Bred.

Foruden de nævnte og kendte Skildringer af Palmesøndag 1867 i Vartov Kirke, skal der bringes endnu et Øjenvidnes Beretning, en ung Kvindes, Fru Sophie Grove født Fengers. Hun sætter Biskop Kierkegaard ind i, hvorledes det gik til, at den stille Uge blev den urolige og knugende, og hun ved ogsaa god Besked med, hvilke Kræfter og Stemninger der rører sig i den grundtvigske Menighed. Hun har Hjerte, men har ogsaa bevaret sin sunde Fornuft uskadt¹.

Kiøbenhavn, d. 16. April [1867].

... Grundtvig er bleven syg, efter min Mening er han gaaet fra Forstanden, dette gik op for mig i Søndags, saasnart jeg saa ham i hans Hjem, i Kirken stod det ikke ganske klart for mig, hvorledes det hang sammen. Jeg vil fortælle Dem kort og godt, hvorledes jeg saa Gudstjernen i Vartov Kirke i Søndags. Vi kom der tidligt og Fru Larsen² sagde strax til os: veed Du at Gr. vil tage sin Afsked? Det er sidste Gang, han holder Altergang med sin Menighed? Jeg havde slet ikke hørt at han var syg, men fik strax Lyst til at gaa tilalters, baade Grove og jeg havde tænkt herpaa, men var ikke tegnet til Altergang. Skrifte-talen var udmærket over de Ord: »Kan Du tro skal Du se

¹) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. Brev fra Sophie Grove beg. 16. April 1867.

²) Den i Vartovkredsen kendte Handskemager N. F. Larsens Hustru.

Guds Herlighed», og da den var endt, sagde jeg til Grove: skal vi ikke gaa til Alters, men han syntes det ikke. Da Gr. havde skriftet de Indtegnede sagde han: er der Ingen flere af min Menighed som vil gaa til Herrens Bord, da komme de kun frit, jeg staar her endnu idag. Da gik vi og Flere med os op; men saa raabte Gr. høit: »er der Ingen flere, hvem der ikke vil gaa til Herrens Bord, maa ikke være her, naar Nadveren begynder, Kirkebetjentene skal sige til dem, at de skal gaa;« da strømede Folk op til Alteret og jeg blev forfærdet, Moder ligesaa, men det beroligede hende, at Onkel Peter¹ sagde, at det var den gamle Ritus, at kun Altergjæsterne var tilstede ved Nadveren, og at det vel var dette, Gr. tænkte paa. Nu kom Prækenen; i den var der dybe og deilige Ting, men der kom et og andet Underligt, forsaavidtsom at man ikke plejer at høre det fra Prækestolen, i sig selv var der jo ikke noget galt i, at han takkede Gud, for at han, som hele Vinteren havde været næsten blind, nu kunde se med sine gamle Brillen. Der var Daab, og ved den forekom ogsaa underlige Ting, men selve Pagten og Daaben var aldeles rigtig, ligesaa Nadveren som han uddelte een Gang, senere gjorde da Køster, Helveg og Hammerik det. Jeg har senere været glad over, at Køster og Hammerik gav mig Sakramentet, thi jeg har tænkt meget paa, om det ogsaa var rigtigt at være med til en saa forceret Altergang, jeg ved sikkert, at jeg længtes efter Herrens Legeme og Blod, og jeg ved sikkert, at jeg ikke gik, fordi de andre gik, men jeg har bagefter ønsket, at jeg havde holdt mig borte. Hvad siger nu De? Gid jeg kunde tale et Par Ord med Dem, jeg trænger saa haardt dertil, De er siden min Faders Død den Præst, jeg har mest Tillid til, og Dem holder jeg saa meget af.

Grove og jeg tog til Grundtvigs Søndag Kl. 6 og traf dem til vor store Forundring endnu ved Bordet, hvor Grundtvig kom med den gyseligste, vanvittige Snak, saa forekom

¹) Pastor P. A. Fenger.

det os, og tænk Dem Groves Forundring, da han delta-
gende rakte Haanden hen til Fru Gr. og fik et glad Ansigt
at se og de Ord at høre: Ja vor Herre har gjort store Ting.
Gr. sagde mange gode Ting blandet med gal Snak, men
ingen sagde ham imod, skjønt der baade var Hammerik,
Køster, Helveg, Termansen o. Fl. foruden adskillige Damer,
men Damerne kunde da rigtignok ikke godt have taget
Ordet i de Sager, han kom frem med. Vi skyndte os hjem,
Termansen tog med os (Kl. 7) efter at vi først havde hørt
Bebreidelser af Fru Gr. for at vi vilde tage bort fra den
Glæde de nød og fra »alt det Deilige« Gr. sagde. Vi talte
meget den Aften om, hvad der var at gjøre. Termansen og
Grove erklærede, at de ikke vilde disputere med en gal
Mand, da det var unyttigt, derimod maatte man se at for-
hindre at han kom i Kirken mere, thi nu stod det for os
alle Tre, at han var fra Forstanden, i Kirken havde vi trot
han var exalteret, syg, men ikke mere dog end, at han
vidste af sig selv, han sagde nemlig i Kirken til Køster:
jeg vil søge min Afsked, jeg kan ikke mere, jeg er ikke
sikker paa mig selv, men nu om Eftermiddagen snakkede
han om det ny Jerusalem, drak Menighedens Skaal, kyssede
alle Damerne og sagde til mig: »lad mig kysse Dine Øine,
at Du kan se Guds Herlighed!« Sagen er, at Vattersoten fra
hans Ben er slaaet op, Benene gaar han udmærket paa,
han har smidt Stokken, han er aldrig træt, han kan se med
sine usle Øine, og alt dette anser han for et Mirakkel.

Jeg gik næste Morgen hen for om muligt at tale med Fru
Gr., da var han ganske rolig, jeg var der til Morgenbøn,
han bekjendte Troen, bad Fadervor, vi sang en Psalme, og
jeg sagde ham Farvel som sædvanlig, uden Kysseri. Men
med Fru Gr. mærkede jeg, at der var intet at stille op,
hun mente, at nu var den ny Menighed stiftet og spurgte
mig om jeg ikke var glad og syntes jo ikke om, at jeg sagde
jeg var bedrøvet og mente at Gr. var syg.

d. 25 April.

Se, kjære Kierkegaard, dette Brev til Dem har nu ligget

over otte Dage, jeg syntes, det var saa daarligt da jeg læste det igjennem, at det ikke var værdt at afsende det, og det er sagtens ikke blevet bedre af at ligge, saa naar jeg dog sender Dem det, er det fordi jeg tænker mig, at det maaske dog kan interessere Dem lidt at se denne mangelfulde Beretning om Grundtvig, fordi den er fra et Øienvidne, De faaer maaske ellers Beretninger paa anden og tredie Haand.

— — —

Nu har Fru Grundtvig da faaet at se, at Gr. er syg, saa nu er han kommet under Lægebehandling, har faaet Fontaneller paa Benene. Blicher fra Middelfart har været her nogle Dage og han i Forening med Emil Fenger har raadt til at Gr. med Kone skal tage paa Landet, væk fra det Hele, de skal bo i Fredriksdal og faar rimeligvis Reservelægen fra Aarhus Galehus med sig, det er en flink ung Mand Sparrevohn hedder han og er, hvad Læger sjælden er, en Christen. —

Grove var hos Grundtvig Langfredag og sagde baade ham og hende, at han slet ikke kunde være enig med dem i dette saakaldte »Nye.« De beklagede det høilig, og Fru G. sagde, at det ogsaa var Skade for Grove, at han havde en Kone, som ikke kunde komme med; »Kvinderne kunde dog ellers komme med.« De vil vel nok spørge, hvad det er for Snak og tror vel ikke Folk herovre er *saa* gale at gaa med til fuldstændigt Vanvid. Aa jo, de allerfleste Folk gik med et Par Dage, og vi som kunde kjende Vanviddet, blev saamænd ilde medhandlet. Fru G. var nu rent aflave, hun gik Natten mellem Onsdag og Skjærtorsdag og ventede paa Preusserne, som Gr. havde faaet Aabenbaring om kom i Kallebodstrand, for at tage Forterne »bagfra«, og da saa Preusserne udeblev, afficerede det hende slet ikke, for Gr. sagde, at Vor Herre havde narret ham, ligesom han narrede Jonas i gamle Dage.

I Tirsdags var et Møde hos Larsens, hvor man vilde enes om at anmode Gr. om at udsætte sin Afskedspræken, men Enighed kunde ikke opnaaes, thi Mouritzen, Kettel-

sen, Spangenberg, ja endogsaa Larsen stemte imod. De troede endnu, det var Aandens Tale, og at et stort Mirakkel var sket med Gr., som de nu ventede skulde blive ung paany, stifte en ny Menighed o.s.v. Lindberg, Rørdam og Onkel Peter var jo meget forundrede og bedrøvede over den store Uklarhed og Umodenhed, og Onkel Peter gik Tirsdagften til Gr. for at bede ham lade være med at præke Langfredag; dog, det kom han slet ikke til, han sagde til mig, at der sad Fru Gr. og en stor Kreds af Damer og Her- rer og hørte paa Gr. som han var en stor Prophet (naturligvis sagde Gr. deilige og dybe Ting imellem, men den Aften havde han netop regnet ud, naar Enkedronningen skulde føde Holger Danske, det blev næste Februar), saa han gik hjem uden at have talt med Gr. — Saa har De nok af Avisen set, at Folk af Menigheden gik til Stiftsprovsten for at faa Kirken lukket, men de maatte 3 Gange til ham, inden han vilde til det, skjønt han selv havde været hos Gr. to Gange og godt vidste, Manden var gal. Han vilde have Underskrifter fra Medlemmer af Menigheden, som ønskede Kirken lukket, »og det vil jeg sige Dem,« sagde han til Hammerich, »jeg sender Grundtvig denne Liste«, men H. lod sig dog ikke skræmme heraf. Gr. fik Listen og var mild, da han havde læst den, hans Kone derimod rasende, nu er hun jo frygtelig forknyt og syg ovenpaa den gruelige Spænding, hun har gaaet i, hun er et ærligt Menneske og tilstaar sin Vildfarelse, de fleste Andre, der har været i samme Vildfarelse, lader nu som Ingenting og kalder sig selv »vi besindige Mænd«. Damerne siger: »Ja, men han sagde dog saa meget deiligt!« De maa ikke lade Nogen læse dette Brev. — Hils saa kjærligt Deres Kone og Søn fra

Deres hengivne Sophie.

Sophie Grove, Sognepræst J. Ferdinand Fengers ældste Datter, var gift med cand. theol. Carl Grove, Lederen af »Marielyst«, Grundtvigs Højskole, der laa i det nuværende Raadmandsgadekvarter. Som lille Pige paa ni Aar havde

hun i Sommeren 1844 set Grundtvig, da han under sin Sindslidelse søgte Hvile og aandelig Hjælp hos hendes Forældre i Lyngø Præstegaard. Det havde været et smukt Minde. Hendes Fader havde kunnet fortælle den fælles Ven Pastor W. A. Wexels i Christiania: »Jeg har aldrig fundet Grundtvig saa elskværdig som nu; han takkede Gud under mange Taarer for hvad, der *var* overgaaet ham . . . Det var for mit Hovmods Skyld«¹. Farbroderen Peter Fenger, der ogsaa havde taget sig af Grundtvig under denne hans anden Sygdom er efter Skat Rørdams Udsagn paafaldende lavmælt og kan ikke gøre sine Erfaringer eller sin Myndighed gældende, hverken overfor Grundtvig selv, hans Omgivelser eller den Del af Menigheden, som ikke kan se, at der er noget forkert fat med den gamle Herrens Tjener. Fenger var allerede en ældre Mand, 68 Aar, og var efterhaanden bleven Sindigheden selv. Som det skal ses, var det fra de unge, Skat Rørdam, Niels Lindberg og Tang, at Hjælpen kom til at faa Grundtvig ind under for en syg betryggende Forhold og derved Fjernelse af det, der mest satte Menighedens Tanker og Nerver i Bevægelse, bort: Det nye Menighedsliv i Gladhjem. Det er formodentlig overflødigt endnu engang at skildre Gudstjenestens Forløb hin Palmesøndag; her skal da blot understreges Sammenhænge, der viser, hvorledes det syge og det sunde uadskilleligt følges ad i Grundtvigs Taler. Der kan nok være Improvisation deri, som af Helweg² paaapeget, men der er »Methode i Galskaben« for at bruge den gamles egne Ord. Teksten til den smukke Skriftetale, der ifølge Niels Lindberg blev holdt »med en usædvanlig, kraftig Stemme og heftige Armbevægelser, der ellers var ham aldeles fremmede«, var »Dersom Du troer, skal Du se Guds Herlighed« (Johs. 11,40) og sluttede med den stærke Opfordring til alle om at komme op til Altret for at modtage Syndsforladelsen; mange efterkom den vældige Røst; men da Grundtvig utrættelig

¹) H. Brun: Biskop N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb I, 202.

²) Ovenn. Skr. S. 91.

nærmest vil tvinge alle til at komme, da Resten vilde blive udvist af Graverne, følte flere, deriblandt de to Søskende Niels og Elise Lindberg, sig »ligefrem bortviste ved disse Ord, talte af en anden Aand end den Frihedens og Kjærlighedens Aand, vi tidligere havde hørt tale gennem ham.« Men for Grundtvig samler hele hans Opmærksomhed sig nu om Enkedronning Caroline Amalie, der med sin Hofdame, Frøken Poulsen endnu ikke har gjort Skridt til at gaa op til Altret. Hun var jo ikke blot Danmarks tidligere Dronning, men en af hans Menigheds mest trofaste Medlemmer, et Menneske, der delte Forhaabningerne om Danmarks Frelse ved Holger Danske med ham. Her er ikke Plads for at gaa i nærmere Enkeltheder, men Enkedronningen saa i Grundtvig en elskelig gammel Kirkefader og en sand Profet¹. Allerede i 1860 delte hun Grundtvigs Syn paa Danmarks Opgave blandt Folkeslagene: »Nu hjælpe den Hellig Aand til, at det lille Danmark bliver til en Lystestage paa Bjerget, som lyser og viser Veien til de store Stater. Jeg kan aldrig give Slip paa min Ahnelse, at dette engang gaaer i Opfyldelse, og det er da, naar min elskede Holger Danske fremtræder. Gud gjøre mig den Glæde at bidrage min Skjærv til at fremme den velsignede Tid. Da vil alle Ministrene være oplyste Christne²«. Tre Aar senere sukker Dronningen: »Skade, at vi ere for gamle til at kunne opleve Holger Danskes Tid.« Og under den sørgelige Krig i 1864 formaner hun sin Præst Peter Rørdam, der virker blandt Soldaterne i Fredericia: »Gid De ogsaa maa blive et Herrens Redskab til at vække Holger Danske, som skal komme fra Jylland³«. Endnu i Marts er Haabet levende, men efter Dybbøls Fald kan hun sidde paa Slottet i sin nu haabløse Ensomhed og udbryde: »Holger Danske, kom dog! Hører Du ei, at Dansken kalder⁴!« Hen paa Sommeren i

¹) Caroline Amalie Breve til P. Rørdam 6. April 1858, 13. Januar 1861.

²) 25. Marts 1860. Tr: H. F. Rørdam: P. Rørdam III, 145f.

³) Caroline Amalie 25. Februar 1864 til P. Rørdam.

⁴) Sst. 24. April 1864.

Krigsaaret, da ogsaa Als er tabt og Nederlaget synes uafvendeligt, kalder hun Tiden for en ussel Tid. Men Holger Danskes Tid vil komme langt senere. For at trøste sig selv tilføjer hun: Bier han længe, han kommer dog nok¹. Nu var Danmark atter stedt i Utryghed. Man lagde ikke Skjul paa, at det truede med en europæisk Krig². Hvilket Kald laa der da ikke i, som Grundtvig krævede det, at komme til Alters for at faa det danske Folks Synder tilgivet. Dronningen forstod Talen om Holger Danskes Fødsel aandeligt; lykkeligvis anede hun ikke, at Grundtvig forstod det rent ligefremt³. Sara fik jo ogsaa Børn i sin Alderdom. Og hendes Besøg hos ham to Dage efter viser ogsaa, at hun ikke følte sig krænket. Naar Peter Rørdams ufrivillige Begejstring kunde glæde hende: »De er dog en dejlig Kone«⁴, var hun for ren en Sjæl til at lægge det mindste i, at den gamle Profet gav hende et Kys; hun var endnu skøn som en Dronning, rank som et Alterlys, selv nu langt over Ungdommens Dage. Og maaske hørte det med til Ritualet, man skiltes jo mange Steder i smaa Menigheder med et Broder- eller Søsterkys. Og en saadan Dag, hvor Holger Danske var bebudet, var en Højtidsdag. Det kom sikkert heller ikke til Dronningens Kundskab, at den syge Olding indtil videre havde udnævnt cand. theol. C. M. Kragballe til General-Admiral, for at han kunde vogte Danmark, til Holger Danske selv kom. Med sin ejendommelige Humor, der varmer midt i det forfærdende syge, mener Grundtvig, at Prøjerne vil flygte blot ved Synet af Kragballe⁵. Denne aktuelle nationale Forventning, der ogsaa gaar igennem Prædikenen, som mere handler om Hed-

¹) Sst. 9. Juli 1864.

²) Koppel m. fl.: A. F. Kriegers Dagbøger IV (1866—1870) S. 58. »Krigen er uundgaaelig«. S. 59. (13. April): »Vor Tilstand synes... at nærme sig vor Tilstand 1807.«...

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁴) Caroline Amalie 22. April 1853 til P. Rørdam.

⁵) Om Kragballe se Martensen: Af mit Levned III S. 63. Ny kgl. Saml. 856, 8°.

ninge-Kongens Oprustning for at drage ind i Triumftog i Verdens Hovedstad (Tilhørerne saa i Aanden Kongen af Prøjsen drage ind i Paris, som det vitterligt skete smaa fire Aar derefter) end om »Herligheds-Drottens« Indtog. Grundtvig har dog den Tro, at i en Tid, hvor alle Afstande er ved at være ophævede, vil Vejen mellem Norden og Jerusalem, mellem Jordan og Øre-Sund ikke være lang. Han venter, at det Storværk skal ske, som Gabriel har varslet¹: Herrens snarlige Komme. Naar han og hans nærmeste i de følgende Dage, baade ved Gry og ved Kvæld, spejder efter Fjenderne, som de venter, er det ikke ren Galskab. Det er forvreden Tro. Han følte sig siden narret af Gud, der, som var han et Menneske, kunde tage fejl af Tiden, da Fjenderne ikke viste sig².

Endelig lurder som en lille Brand, der kan blive til en stor Ild, Storhedsvanvidet eller den religiøse Svimmelhed i ham; den kan bryde ud som en Elias og Gabriel, som en Luther, ja der er ogsaa Spor af, at Grundtvig i sit Afsind mente, at han var Vor Herre, d.v.s. Kristus. Det var derfor mere end en Lykke, at han ikke paa Langfredag kom til at staa paa Prædikestolen. Hvilken Ulykke kunde det ikke have medført! Der var jo Kirkegængere og Meningsfæller, der blev saa begejstret for det nye, det uforstaaelige, at de haabede paa, at det skulde blive et Skridt hen mod en Genfødelse i Kirken. Helt oppe fra Vendsyssel, hvor den selvsikre og vripne Lærer Ove Grønberg³ har hørt om Guds-tjenesten i Vartov, kommer der en højstemt Lovprisning af den »Nordiske Pintsefest«, der havde fundet Sted Palmesøndag. Vel havde en Del af den gamles Venner, og det endda af de Bøglærde, opfattet det hele som »Galskab og

¹) Opskriften til Prædiken findes Grundtvigarkivet fasc. 58.

²) Grundtvigs egne Ord lød: »Saa har Vorherre holdt mig for Nar, ligesom han gjorde ved Jonas; det havde jeg dog ikke troet!« Ny kgl. Saml. 856, 8°.

³) Se L. Bøgeskov: Tre Gennembrudsmænd 1905 og Khist. Saml. 6. R. IV, 508—510.

atter Galskab«, men saa fik Grønberg ogsaa Efterretninger fra enfoldige og ulærde Mennesker, den gamles Hjærtensvenner og, tilføjer Læreren, nok »Vorherres sande Venner«. Det var anden Tale. Aanden havde været nær, og der var sket »en Afspejling og en liflig Gjenklang af det store Pintsønder i Apostelkirken«. Æslets Moder, som ved Indtoget bar Vorherre, var nu løst, »Kirken d. v. s. Herrens Menighed var erklæret for myndig og løst ud af Stats- eller Folkekirkens Baand med Frihed til at ordne sine Forhold uafhængig af Folkekirken, som den bedst ved og kan.« Medens det paa den første Pintsedag lød: Til Badet, kaldtes der nu til Bordet. Mest ejendommeligt er det dog, at Grønberg, der lod denne Artikel komme rundt i Landet i flere Afskrifter, delvis faar Medhold af Grundtvig selv. Da Skov-Kirsten et Par Maaneder før Grundtvigs Død faar Brev fra Fru Asta Grundtvig, skriver denne nemlig: »Jeg har nu læst den, nl. Grønbergs Stykke, og han sagde at han ikke kunde skjønde andet, end at Grønbergs Opfattelse er rigtig¹.« For Grundtvig var Gudstjenesten Palmesøndag midt i dens mange uforklarlige Enkeltheder, alligevel en Bekendelse af, at Pinsetiden, Herligheds-Riget, var lige for Menighedens Porte.

Og det kan ikke understreges stærkt nok, at der, saavidt vides, ikke kan nævnes et eneste Menneske, som efter Palmesøndagen har raadet Grundtvig til at tage sin Afsked, det stod for ham som en uafviselig Pligt, ikke mindst da de baade syge og sunde Tanker i hans Sind samlede sig om og famlede hen imod en ny Form for Menighedsliv, hvor det eskatologiske og det ekstatiske mere gjorde sig gældende, end det var Tilfældet indenfor Folkekirken. Der laa noget særligt farligt deri, fordi Grundtvig med Aarene saa godt som udelukkende var omgivet af Beundrere eller Mænd, der som Vennen Peter Fenger i Tilfælde, hvor der burde gøres Indsigelse, kun svarer: »Han er min

¹) Se Note 3 S. 228.

Ven, og jeg vil ikke gjøre ham imod¹.« Det maa da have været en almindelig Forventning i Vartov Menighed, at Grundtvig vilde vise Vejen fremefter muligt gennem en Frimenighedsdannelse.

Grundtvig skrev da med rystende Haand sin Afskedsbegæring (en kasseret Ansøgning paa stemplet Papir findes blandt hans Papirer²) og begrunder den ikke med, at han længe har haft det i Sinde, men med de Uregelmæssigheder, der havde fundet Sted i Vartov Kirke den foregaaende Dag. Han stod altsaa ved sit Ord til Kapellanen om at ville træde tilbage. »Jeg har igaar ved den offentlige Gudstjeneste i Helligaands-Hospitalet ved begge de høiværdige Sakramenters Forvaltning vitterlig overtraadt den Evangelisk-Lutherske Kirkes Love og Vedtægter, som jeg har lovet ubrødelig at holde³«, og han fortsætter: »Da jeg derfor herefter i min høje Alderdom slet ikke er sikker paa mig selv« søger han Afsked i Naade og Fritagelse for Rang med Sjællands Biskop; dog vil han gerne beholde sit Ridderkors. Som Udfærdigelsesdag har Grundtvig anført 1. April, hvilket Stiftsprovst Rothe kort gør opmærksom paa, idet han den følgende Dag, 16. April, paategner Afskedsansøgningen; han har »Intet . . . at erindre imod den Højærværdige Oldings Begjæring efter en saa lang og betydningsfuld Virksomhed i vor Folkekirke«; dog henstiller Provsten, at der, skønt usøgt, gives Grundtvig Pension. Biskop Martensen tiltræder dette, men ønsker dog, 17. April, Oplysninger af Grundtvig om Kaldets Indtægter som Grundlag for Pensionsberegningen. Da han kort derefter gennem Kong Christian IX faar at høre om den gamle Vartovpræsts sindsforvirrede Skrivelser til Marineministeriet, og af »Dagbladets« Beretning forstaar, hvor galt det maa være fat med Grundtvig, sørger han for, at Grundtvig indtil videre hindres i at fungere som Præst, og arbejder paa, at

¹) Fr. Hammerich a. St. S. 207.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4°.

³) Ogsaa i Afskrift i Cultusm. Arkiv 1. Dept. 1867 T. 472.

han hurtigt kan faa meddelt Afsked, som Biskoppen under 24. April henstiller det til Kultusministeriet¹. Hvor lide berørt Sjællands Biskop er ved »denne forfærdelige grundtvigske Begivenhed«, giver han selv Udtryk for i et Brev 23. April 1867 til den fortrolige Kollega allerede fra Universitetstiden, Biskop C. T. Engelstoft i Odense²: . . »Det er tilvisse sørgeligt, at Sligt skal vederfares en saa rigt begavet og mægtig Aand, især naar man betænker, hvad han i tidligere Dage har været og virket. Paa den anden Side synes der ved dette Phænomen og navnlig ved dette Præstefriheds- og Frimenighedsoptrin i Vartou at være udgaaet en høiere Kritik over Grundtvigianismen. Grundtvigianerne maa dog omsider lære, at Grundtvigs Handlinger og Orakler ikke uden videre kunne betragtes som guddommelige og maa dog vel ved dette rystende Phænomen finde sig opfordrede til alvorlig Selvprøvelse. Særligt forekommer Menigheden mig at have compromitteret sig. Thi hvad skal man dømme om en Menighed, der i den Grad er uselvstændig og afhængig af Præstens Person, at den af ham, under Trudsel af at udvises af Kirken, lader sig nøde til Altergang? Som i det mindste i sit overveiende Fleertal, først betragter ham som inspireret og bagefter gjør en hel modsat Opdagelse? Hvad skal man sige om disse Fremskridtsfolk (deriblandt Hr. Hasle³), der ende med at paakalde de kirkelige Autoriteter, og bede disse at skride ind«. Biskoppen er saaledes mere vred paa Grundtvigs Omgivelser end paa ham selv. Han er utilfreds med Professor Hammerichs Optræden i Sagen og overvejer at føre Anklage mod ham og Pastor Helveg ved de borgerlige Domstole, da ingen af de to ordinerede Mænd har fast Embede. Kapellanen Køster har han tænkt, hvis det er hensigtsmæssigt, at føre for en Provsteret⁴. En Ugestid efter, da

1) T. 472.

2) C. T. Engelstofts Arkiv, R. A.

3) Statsrevisor Th. Hasle, en jævnt betydelig Venstrelandstingsmand.

4) Formodentlig p. G. a. Køsters Meddelagtighed i Nadverhandlingen.

Grundtvig, som af flere Læger er erklæret for sindssyg, befinder sig i Ensomheden ved Furesøen, ser H. L. Martensen, da han for Kultusministeriet redegør for, hvorledes der fra Myndighedernes Side skal tages Stilling til Palmesøndagsgudstjenesten i Vartov¹, i den usædvanlige Begivenhed »et rigtignok nærmest ved ydre Omstændigheder fremkaldt voldsomt Udbrud af de netop fra Grundtvig selv væsentlig udgaaede Ideer om Præstefrihed og Fri-menighedsvæsen i Folkekirken«, hvilket Grundtvigs mentale Tilstand kan forklare, men de tre Medhjælpere ved Altergangen hin Søndag, Helveg, Hammerich og Køster burde staa til Ansvar for deres Overtrædelser af Kirkens Ritual. Køster er dog mest at undskylde. Martensen understreger, at Grundtvig ikke har begæret at faa Pension. At Køster bliver behandlet saa lempeligt, ja samtidigt bemyndiges til at varetage Præstetjenesten ved Vartov, skyldes uden Tvivl den Erklæring, den unge Kapellan efter Ordre har indsendt til Stiftsprovst Rothe om sit Forhold ved den sørgelige Gudstjeneste². Hvad kan en Mus mod en Løve? Grundtvig var kommet »sindsforvirret, fra Sands og Samling« om Morgenens. »Det foer igjennem mig med en gruelig Angest, da jeg talte med ham i hans Værelse«. Den unge Præst søger under Gudstjenesten, da Grundtvig med stærke Ord søger at tvinge alle til at gaa til Skrifte, at faa den graanede Sognepræst P. A. Fenger til at gribe ind, men Fenger ved ikke ud eller ind; ogsaa han er betaget. Alle maatte jo lyde Grundtvig. »Saadan en Højhed og Magt var der i hans Røst, midt under Forvildelsen, at Majestæten ikke kunde andet end følge.« Naar Dronning Caroline Amalie ikke turde overhøre Vartovpræstens Befaling, hvor

¹) Ejendommeligt nok foreligger der ingen Klage over Grundtvigs Adfærd i Kirken. I Trediverne havde Grundtvigs Tilhængere ved den mindste Afgang fra Præstens Side ved Administrering af Daab eller Nadver indgivet Klage til Biskoppen.

²) Jfr. Kristian Køsters Brev til sit Hjem 1. Maj 1867; Kirket. 1917 Sp. 631.

meget mindre kunde da en Hjælpepræst tillade sig det, ikke mindst naar man i Forvejen helt var blevet en Discipel af »den gamle¹«?

For Køster stod det, som Grundtvig ved Siden af en Del Snak til Indledning holdt den om Lørdagen skrevne Prædiken, som Kapellanen kunde genkende, omend han tilsidst, vel paa Grund af Træthed, havde opgivet at følge med i. Mest betydningsfuld er dog hans Meddelelse om, at Grundtvig efter Daaben, hvor der jo ogsaa skete besynderlige Ting², havde sagt til ham, umiddelbart inden de 4-500 Mennesker, som Køster mener det var, stedtes til Nadverbordet: »Det er jo klart, jeg kan ikke være Embedsmand længer, jeg maa søge min Afsked imorgen.« Grundtvig har saaledes midt i sin Utilregnelighed gjort et stærkt og paa flere Omraader tankeklart Indtryk. Han er naaet til et Punkt, hvor det maa bære eller briste. Lad saa Prøjserkongen komme nok saa talstærk, Herren han har besøgt sit Folk. Efter Syndstilgivelse og Fredskys skal Holger Danske fødes for at være Førstemand i en ny Slægt, de aandsfødte danske. Herlighedsriget er brudt frem. Ogsaa Køster delte i sit Hjerte disse Tanker, men da han ude i »Gladhjem« saa, at det, der var begyndt i Aand, nu stod i dødelig Fare for at ende i Kød, sluttede han sig, vel med blødende Hjerte, til Niels Lindberg, Skat Rørdam og de andre af Grundtvigs Venner, som hele Tiden var klar over, at den gamle mere end Profet var Patient. Køster døde fire Aar efter; man mente, at det han havde gennemgaaet under sin Læremesters Sygdomstid, havde faaet hans Livstræ til at visne hen³. Stiftsprovst Rothe⁴ savner, ikke uden Grund, en Udtalelse fra Køster om Grundtvigs Sindstil-

¹) Memoirer og Breve 36: Fængselspræsten Vilh. Muncks Erindringer S. 98. »Gr. aldeles opslugt ham«.

²) Se bl.a. Kirketidende 1917 Sp. 613 og Grundtvigs Indberetn. T. 472.

³) Jfr. Nekrolog i D.K.T. 1871 S. 174 jfr. Kr. Køster: Til Minde om Poul Dons, S. I—XX.

⁴) T. 472.

stand i Dagene før Palmesøndag, det kom jo ikke helt som Lyn fra klar Himmel, hvad der skete i Kirken, og Rothe mener, at Menigheden i Løngangsstræde har røbet en farlig Uselvstændighed; hverken Hjælpepræst eller Lægfolk havde i Tide søgt at afværge Begivenheder, som Grundtvigs eksalterede Tilstand baade Fredag og Lørdag maatte befrygtes vilde indtræffe.

I Virkeligheden skete der ikke noget forargeligt eller forargende *ved Sakramenternes Forvaltning* i Vartov Kirke Palmesøndag. Der var meget, som var utilstedeligt, som Grundtvigs snakkevorner Tiltale til Barnet »som en Barne-pige«, kalder Niels Lindberg det¹, og hans Udredning om Andreaskors (vel ikke uden Forbindelse med Tanker om russisk Bistand fra Prinsesse Dagmars nye Land i Kampen mod Prøjserne), ligesom Tvangen mod Kirkegængerne, at de enten skulde til Alters eller jages ud af Kirken, ikke kan undskyldes med nogen oldkirkelig Terminologi om »Ite, missa est!« som flere af Grundtvigs Præstevener vilde gøre det, og den Ordstrøm, der ved Prædikenens Begyndelse flød fra den gamles Læber, følte helt usædvanlig, ogsaa det at spørge ned i Kirken var ellers ukendt, men der var ogsaa meget ind imellem, som bar Vidnesbyrd om en stærk og sejrrig Forventning, der lod Palmesøndag 1867 være Indledning til en nærtforestaaende Kamp mellem Herligheds-Drotten og Verdens store Krigs-Herrer. Men der synes at være samstemmende Vidnesbyrd, der afkræfter den i Sindet forstyrrede gamle Præsts egen Bekendelse om, at han har forsyndet sig ved Uddelelsen af de to Sakramenter. Maaske rent formelt, men ikke reelt. De tre nærmeste Vidner frikender Grundtvig. Pastor Fr. Helveg indberetter², at der ved Nadveren forefaldt »endel fra almindelig Vedtægt afvigende, men ganske vist *intet* Sakramentets Natur læderende«. Professor Fr. Hammerich, der inden Altergangen havde faaet Grundtvigs Ord paa, at han vilde

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) T. 472. Findes i Afskrift Ny kgl. Saml. 3198, 4°.

bruge Indstiftelsesordene¹, kan udtale, at »den hellige Handling udførtes efter Herrens Indstiftelse og opbyggeligt.« Sophie Grove, der kalder Nadvertjenesten for en »forceret Altergang«, hævder, at »selve Pagten og Daaben var aldeles rigtig, ligesaa Nadveren, som han uddeelte een Gang«², det var blot Formerne, hvorunder det skete, der ængstede hende. Derfor søger Niels Lindberg ogsaa, da han samme Efteraar vil overvinde Kultusminister Kierkegaards stærke Bekymring for, hvorledes man skulle kunne tillade Grundtvig at administrere Sakramenterne, at understrege³, at der jo ikke af nogen Myndighed er blevet skredet ind mod den gamle Grundtvig, fordi han gjorde sig skyldig i Sakramentsforsyndelser, saaledes som Danske Lov især i 2—11—11 opregner dem. Da Kontorchef Johan Grundtvig søger Kultusminister Rosenørn-Teilmann i den stille Uge 1867 for at udvirke et ministerielt Forbud mod, at hans Fader prædikede Langfredag, blev han sendt hjem uden videre, samme Medfart fik Sognepræst Peter Rørdam, da han i samme Ærinde søgte Stiftsprovst Rothe⁴. At der kom ukonfirmerede med til Alters, og at der kunde være en Mulighed for, at ikke alle af den hundredtallige Skare havde faaet consecreret Nadvervin⁵, hørte ikke til de Forsyndelser, for hvilke der almindeligvis blev skredet ind med Suspension. At Grundtvig blev sat fra Tjeneste, skyldtes mere end hans Tilhængeres mange Forsøg paa at faa Vartov Kirke lukket for Gudstjeneste Langfredag, den Kendsgerning, at Kong Christian IX, der midt i det hele Røre var vendt hjem fra England, gennem sin Konsejlspræsident, Grev Friis Friisenborg, der var nær beslægtet med Fru Asta Grundtvig, havde hørt om de sælsomme Depecher,

1) Fr. Hammerich a. St. S. 206.

2) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. Brev fra Sophie Grove beg. 16. april 1867.

3) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. 28. September 1867.

4) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

5) Som Helveg i sin Indberetning anser for muligt at have fundet Sted.

som Grundtvig sendte til de forskellige Myndigheder, og som alle var præget af den vrang Forestilling, at et tysk Angreb paa København var under Udvikling, og Kongen fremfor alt vilde undgaa, at Enkedronning Caroline Amalie, hvis gode Hjerte mere fremhæves end hendes gode Forstand, der dog ikke var saa ringe, som mange hævdede (Fyrster har det aldrig let!), men ofte sattes i Skygge af de stærke Følelser, skulde blive inddraget i Forhold, som ikke var værd at nævne. Hun havde om Tirsdagen været hos Grundtvig for at se til den syge gamle Mand og havde vel der maattet se ham tælle paa Fingrene, til han naaede den tiende Maaned, Februar, da han forudsagde, at hun skulde føde Holger Danske. Da hun tog afsted, vilde den gamle Mand, der nu var ungdommelig i sin Gang, følge hende til Vogns. Dronningen vilde afværge dette, ogsaa for at undgaa Lakajernes senere Randgloser, og bad ham blive inde, han kunde jo falde, hvortil den gamle blot svarede: »Kan Vor Herre falde¹?« Det var den sindssyge Grundtvig, som man fra Myndighedernes Side for en Tid vilde hindre i at betræde en Prædikestol eller staa bag en Alterskranke. Men mange »troede paa ham«, regnede hans Galskab for en Aabenbaring².

Hoffet vidste bedre Besked end Bispegaard og Kultusministerium. Grevinde Friis havde, efter at Marineministeren havde staaet med Grundtvigs Skrivelse i Haanden og set dens Underskrift »K.T.« (Kongelig Tjeneste) og »Haster«, straks sendt en Veninde ud at se til Fru Grundtvig; hun maatte da være syg ogsaa, siden saadanne Budskaber kunde komme ud af Huset. Det var hun ikke, tværtimod. Hun saa spørgende paa sin Mand. »Hør lille Kone«, sagde Oldingen, »det er bedst Du tager ind og læser i Guds Ord for Grevinden.« Fru Asta tog da Bogen under Armen, den Protokol, hvori Grundtvig fra Dag til Dag indførte sine Digte, og som han kaldte »Guds Ord«. Grev-

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) Otto Møller og Skat Rørdam I, 125.

inde Friis maatte da lytte til alle de nyfødte Skriverier, »deriblandt fandtes en Sejrshymne, som endte med »Dada! Prøjserkonge! Halleluja¹.« Saadan plejede Grundtvig ikke at skrive, og Landet befandt sig i endda meget truende udenrigspolitiske Forhold. Hvad vilde der ske, om Kong Wilhelm I (senere Kaiser W. der Grosse) fik de grundtvigske Trudslер at høre? Grundtvigs andre Planer om at flytte Svenskerne fra Finland ned mellem Sli og Ejderen, hvorfra Tyskerne skulde føres til det fjerne Suomi, saa først Lyset et Par Dage efter; ialtfald var det selve Langfredag, at Fru Grundtvig forseglede og afsendte dette Budskab, der var stilet til Udenrigsministeren. Notens Ophavsmand mente vel, at den høje Herre vilde regne med, at det var en gal Mand, der havde skrevet det, men »han vilde dog vel indrømme, at der var Methode i Galskaben².« Ejendommeligt nok skulde det tyvende Aarhundrede komme til at opleve talrige Folkeflytninger.

Der hverken kan eller skal gaaes i Enkeltheder i Skildringen af det forvirrede og forvildede Liv, der en Ugestid som en Slags aandelig Besættelse fyldte Grundtvigs Hjem med opstemte Kvinder og Mænd, der enten som H. P. B. Barfod ikke syntes at have set andet end, hvad de vilde se, og lukke deres Øjne og Omtanke fra alt andet³, og som uden Indsigelse har ladet deres unge Søstre tage over i Gladhjem, der af en anden ung Mand, Fr. Trier, i de samme Dage kaldes en »Koglerede⁴, eller som N. J. Termansen og Seminarieførstander Tang var klar over det, at Grundtvig var gal. Skat Rørdam var efter Kirkegangen kommen til den samme Erkendelse, der rystede ham dybt: »Er det ikke Sandhed til Salighed, Grundtvig har forkyndt, saa

1) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

2) Om Noten se A. F. Kriegers Dagbøger IV, 59.

3) H. P. B. Barfod: Memoirer og Breve 35, 115 f.

4) E. Triers Arkiv, R.A. Fr. Trier 19. April 1867 til E. Trier: »en rede af kogleri«.

veed jeg ikke Vejen¹.« Tre Ting forfærdede enhver, der ikke blindt tog det altsammen som en mageløs Aabenbaring. Det ene var Grundtvigs bespottelige og sjofle Tale. Han kom med »meget anstødelige Ord mod Jesus og Marie«, ja sagde saa forfærdelige Ting, at de Mænd, der hørte derpaa, endikke vilde gentage dem for hinanden, naar de bagefter drøftede den syges Tilstand². Der er noget af Uhyggen fra den første Sindssygdом derover³. Det andet er den vedvarende kønslige Opstemthed. Enhver Kvinde var jaget Vildt og alligevel, skønt der var dem, der advarede, strømmede der Kvinder til i de første hektiske Dage. Menighedsmedlemmer talte indbyrdes om, »at hvis Grundtvig vilde forlange af sin Hustru, at han maatte faa en eller to Medhustruer, vilde det ikke blive ham nægtet⁴«. Muligvis hænger den sindssyge Mands Tale om Omskærelsen for at faa »Brynden« bort sammen dermed⁵. Det fører til, at man er bange for, at han skal gøre en Ulykke paa sig selv eller den 13-aarige Frederik, der er om ham og har svært ved at fatte, hvad hans Halvbrødre fortæller ham, at hans Fader er sindssyg⁶. Ned til Morbroderen, Godsejer Carlsen, der telegraferer til Sven Grundtvig om at redde Drengen ud af Hjemmet⁷, kommer han ikke. Han læser derimod op i »Nytaars-Morgen« for sin gamle Fader⁸, og

1) Ny kgl. Saml. 856, 8°, jfr. Otto Møller og Skat Rørdam I, 124.

2) Elise Lindbergs Arkiv. Brev af 16. Maj til hendes Svigerinde.

3) Jfr. Helweg a. St. S. 30.

4) Elise Lindberg a. St.

5) Ny kgl. Saml. 856, 8°, jfr. Hammerich a. St. S. 209.

6) »Svend viste ham Telegrammerne, hvor der stod »under Grundtvigs Sindssygdом«; det gjorde stærkt Indtryk paa Drengen.« Ny kgl. Saml. 856, 8°.

7) Telegrammerne er bevaret i Dansk Folkemindesamling, KB. 176 (Sv. Grundtvigs Arkiv V.) Særlig er to Telegrammer meget sigende. Frk. Francisca Carlsen til Sv. Grundtvig 18. April 1867: »Er Deres Fader sindssyg, gjør da for Guds Skyld, hvad De kan, at han ikke prædiker imorgen« og H. Carlsens af 18. April til samme: »Tag Deres Broder Frederik til Dem, saalænge Deres Fader er syg.«

8) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

bliver, som saa mange af de andre, i denne Tid mærket for Livet. Selv Søren Kierkegaards Fader synes helt fredsommeligt ved Siden af denne lidende Olding og denne moderløse Drømmer-Dreng. Og endelig er der Grundtvigs nationale Højspændingstilstand, hvor hans Hjem for ham synes som et Danevirke; den afgørende Kamp skal efter hans Mening staa udenfor hans Havelaage¹; de Flaadesammenstød, som han varslor om, er sikkert dunkle Minder om 1801 og 1807, der nu fylder ham med Haab og Frygt.

Det er allerede, især gennem Hammerichs Erindringer², kendt, hvor vanskeligt det var først at gøre Grundtvig og hans Hustru begribeligt, at der var Tale om Sindssyge; den velmenende Gunni Busck, der er blevet hidkaldt, mener at have klaret Vanskelighederne ved at henstille, som Fru Grundtvig iøvrigt til hendes Mands Bedrøvelse havde gjort det allerede Lørdag 13. April³, at han lod være med det Kysseri⁴; i Grundtvigs Ord saa Busck, som saamange, kun den store, ofte dunkle Visdom; da han glad er ved at tage tilbage til Brøndbyvester, spørger Grundtvig ham høfligt: »Har Du noget imod, at jeg kysser Din Kone? Jeg vil dog spørge Dig ad først.« Det blev da til et pænt Kys paa Kinden⁵. I det hele prægede Grundtvig fuldstændig sin Omverden. Den unge Lærer Otto Jacobsen, der skriver under paa Begæringen om, at Vartov Kirke maa lukkes Langfredag, tager han op paa sit Skød og spørger, om de to er enige i det ny⁶. Et saadant Spørgsmaal er det ikke let at benægte overfor en Kæmpe med fuldkommen utrolige Kræfter. Ikke engang den ældste Søn, Johan Grundtvig, en Mand paa 43 Aar, turde sige Sandheden til

1) Jfr. Hammerich a. St. S. 209.

2) A. St. S. 209.

3) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

4) Jfr. Buscks ejendommelige Brev 16. April 1867 til Grundtvig. Gr. Arkiv. fasc. 460.

5) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

6) Sst.

Faderen. Da han med sin Broder Sven er i Gladhjem om Mandagen¹, spørger den gamle: »Hvad siger mine Sønner?« Hvortil Johan stilfærdigt svarer: »Jeg siger ingen Ting, Fader«. Men Sven lagde ikke Skjul paa sin Mening; hans Onkel Peter Rørdam kunde med Rette sige til ham: »Ja vi to ved, hvad det er²«. Som nittenaarig havde Sven været Vidne til sin Faders Sindssygdом i 1844; det var ellers blevet indenfor Hjemmets Vægge, hvad Grundtvig egentlig fejlede. Nu kunde det ikke nytte, som nogle gjorde, at bebrejde Fru Asta, at hun ikke var en Karakter som Fru Lise, der kunde holde den Skam, som man dengang følte ved Sindssygdomme, som et Familieanliggende³; og nu blev det halve Danmark gjort meddelagtig. Sven fik en haard Medfart for sin Aabenhed baade af sin Fader og sin Stedmoder. Faderen bebrejdede ham hans Omsorg: »Jeg har tidligt gjort mine Sønner myndige, nu vil I gjøre mig umyndig!« Moderens var fyndigt, et Bibelsprog: »Vig bag mig, Satan⁴«. Skulde Grundtvig være en Daare? Nej hun klamrede sig til det samme, som en vakt Fynbo giver Udtryk for i sit Brev til Vartovs Kordegn⁵: »Det store udvalgte Redskab en Daare. . . Nej.« »Det store, udvalgte Redskab, som har bekjendt, forkjøndt og lovsynget Vorherres *Jesu Christi Navn*, som ingen Anden i vore Dage, skulle han i sit Livs Aften blive en Daare og beskjemme det Menigheds-Liv, som Vorherre har vagt ved ham, skulle de falske Aander faa Magt til at kaste en Skugge paa hans daadfulde Liv, til Sorg for Alle vi Smaa, som takker Vorherre

1) Sst.

2) Sst.

3) Elise Lindberg lægger meget Ansvar paa Fru Asta Grundtvig: »Grueligt er det, at Grundtvigs egen Kone skulde være blottet for den Følelse, der umueligt kunne tage Feil, thi hun kunne have skjult det for hele Verden, ja for alle hans Venner, ligesom hans første Kone gjorde« (nemt. 1844).

4) Ny kgl. Saml. 856, 8° og Otto Møller og S. Rørdam I, 126.

5) Skomagermester Mouritzens Arkiv, R.A. Brevet er fra Chr. Hansen 19. Apr. 67.

for ham, og til Triumf for Verden. Nej, vel staa min Forstand stille, men jeg troer, at der skeer ham intet, uden til Herrens Navns Ære og Menighedens Gavn og Glæde¹.«

Det var ogsaa svært at faa alle indenfor Menigheden til at se, at Grundtvig var sjælesyg. Særligt de ældre Vartovfolk kunde ikke se, at der skulde være noget i Vejen. Og en af dem var den før omtalte Skomagermester Mouritzen, der frivilligt fungerede som Klokker i Kirken, og hans Hengivenhed for den gamle var meget stor (han samlede, da Grundtvig døde, alle Lystumper sammen fra Sørgehøjtideligheden i Frelsers Kirke; de skulde tændes, naar han selv skulde begraves²). Han vilde hverken høre eller forstaa, at Grundtvig var sindssyg og skulde hindres i at staa paa Prædikestolen Fredag. Mouritzen tilbød gerne at følges med ham derop. Stiftsprovst Rothe er ogsaa tvivlrædig og mener ikke at kunne tage mod nogen Begæring fra Menighedsmedlemmer, uden at denne sendes med Navnene til den gamle selv. Selvom Fru Grundtvig bliver for-tørnet over, at man tør vove dette overfor Biskop Grundtvig, tager Grundtvig det mandigt; han kan ikke forstaa, at de gode Folk dog ikke hellere talte med ham selv derom, end at de gik til Rothe, og beroliger sin Kone med, at »det er jo mine bedste Venner, og de mener det naturligviis godt³«. Og dog udarter Sindssygen, ligesom i Vindbyholt Kro, til voldsomme Vredes- og Angstanfald. Indimellem er han klar som Krystal, han kan til Otto Jacobsen sige, at »Niels Lindberg var ikke til Alters i Søndags«, hvilket var rigtigt, de to Lindbergsøskende var gaaet efter Prædiken, og han huskede ogsaa, at han havde lagt sin Haand paa Skat Rørdam og Kones Hoveder⁴. Der havde dog været næsten 500 ved Skriftemaalet. Paaskelørdag havde saa Fru Grundtvigs Læge, Feveile, der mente, han vilde dø, aabnet

¹) Se Note 5 Side 240.

²) Ny kgl. Saml. 856, 8°. II.

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁴) Om den skarpe Hukommelse jfr. Helweg a. St. S. 86f.

Fontenellen¹, da man frygtede et dødbringende Raserianfald, om man lod være. Paaskedag havde et sørgeligt Forløb. Grundtvig, til hvem nu ogsaa Dr. Blicher² fra Middelfart var kommet, blev nu bevogtet af Mænd fra Menigheden, og man havde ogsaa hidkaldt nogle Hospitalskarle. Ved Kirketid vilde han afsted, man skulde ikke narre ham derfor. Dr. Blicher og Sven Grundtvig maa kæmpe med ham; særlig Lægen bliver haardt medtaget, da den syge pryglers ham med sin Stok³. Nu forstod alle, her var ikke en Profet, men en Patient. Næste Dag kom Etatsraad C. E. Fenger, der raadede til, at man skulde finde et roligt Sted at være for den gamle Mand. Det skulde ikke være Oringe, som man et Par Dage havde tænkt paa, hellerikke Gl. Kjøgegaard, hvor man næppe kunde regne med Ro og Stilhed, men man valgte Frederiksdal, og efter Kriegers Ord⁴ følte Gr. sig som en anden Luther paa Vej til Wartburg. Han trængte til Ensomhed.

Den uhyggelige Sygdomshistorie var snart paa manges Læber. Grundtvig var jo en af Danmarks mest betydende Mænd. Politikeren, den senere Excellence A. F. Krieger fortæller sin norske Ven, HR. adv. Dunker derom⁵: »Vor Begivenhed i den sidste Uge har da været Grundtvigs Afsindighedsanfald. Den physiske Anledning skal være, at et Saar paa Benet har lukket sig; den moralske er jo den gamle Hovmodsdjævel. Der er meget trist i den hele Slutning, om der end altid har været Anlæg hos ham, der kunde udvikle sig i den forskjelligste Retning. Det er ikke svært at see, at han i Amerika kunde være bleven en ypperlig Mormonhøvding. Martensen har taget denne Seir over Frimønsters- og Præstefrihedsprincippet meget fromt, men det er let at see, at det har været en stor Seir for ham. Tænk

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 100.

²) Blicher var en Nevø til Grundtvig.

³) Jfr. Hammerich a. St. S. 209.

⁴) Dagbøger IV, 67. . . »anser sig nu for en ny Messias«.

⁵) A. F. Kriegers Arkiv, RA. Tillæg. 23. Apr. 67.

Dem, at de ivrigste Grundtvigianere ere komne og have tryglet om, at man vilde skride ind og forbyde Grundtvig at optræde til en ny Afskeed. Først da de begjærede det skriftligt, tilstod Martensen dem deres Ønske: Forbudets Udstedelse.

Jeg hører, at Grundtvig vel gav sig i Fredags, men en af Paaskehelligdagene vilde han ind og prædike, saa Sønnen med Magt maatte holde ham derfra. Legemligt er han kun altfor rask. I Begyndelsen vilde Adskillige af hans Tilhængere, navnlig Tilhængerinderne, paastaae, at han havde havt Aabenbarelses fra vor Herre, han skrev til Marineministeren et Bud fra Vorherre, at Preusserne kom her den næste Dag. Selv sad han og Konen oppe for at tage imod Preusserkongen. Nu er dog alle, selv hans Kone, enige om at opgive Troen paa Underet; efter deres sædvanlige Talebrug maatte de sige, at det er Djævelens Værk. Man haabede at komme ud af det derved. Det vil jeg overlade dem selv. Nu er Grundtvig blevet den carrikerede Prophet. « Underligt at se, hvor nært Martensen og Krieger staar hinanden i Tankegang. Martensen taler i sine Erindringer netop om Gr.s Karikatur¹. Kriegers Kendskab til Grundtvigs Sindstilstand træder klarere frem i et nyt Brev til Dunker, 20. Maj 1867, end i de kortfattede Meddelelser i hans Dagbog for 16. Maj.

»Grundtvig sidder da i Frederiksdal med en Galelæge, over hvem han skriver Smædevers. Paa Veien derud ansaae han sig for Luther paa Veien til Wartburg, efter at være kommen derud, forekommer han sig selv at være ei blot Luther, men en ny Messias. Han har paastaaet, han to Gange før har havt den samme Fornemmelse, men ikke før nu havt Mod til at vedkjende sig denne Bevidsthed!«

Men ogsaa ned til Sorø naar Budskabet om Palmesøndagens Følger. Det er Professor Carsten Hauch, der ofte nævnes med Tilnavnet »den ædle Digter«, der fortæller sin Ven Prof. P. Hjort om deres fælles Ikke-Ven Grundtvigs For-

¹) Af mit Levnet III, 83f.

lis¹: »Man mærker tidt nok Spor af denne vanvittige Hovmod alt fra tidligere Dage, f. Ex. dengang han fortalte os, at Vorherre ikke kunde lide, at man talte saadan til den gamle Grundtvig.

Nu er han da bleven til Engelen Gabriel, omtrent saaledes som Folk, der ere modne til Daarekisten, blive til Keisere og Konger. Der er intet i Veien for, at han kan avancere og blive til Vorherre selv.«

Carsten Hauch anede næppe, at hans Perspektiver kom til at stemme med Sygdommens Forløb, hvori ogsaa Stadierne: syndfri, Vorherre forekom.

Efter at Distriktslæge *J. Blicher* er naaet hjem til Midelfart, sender han Docent Sven Grundtvig² 29. April 1867 en lille Redegørelse for, hvorfor hans Fader ikke, som i 1844, sendtes helt ene afsted paa Landet for at komme sig: . . . »Gud ske lov, at din fader kom så snart og så vel afsted. At drengen³ kom med, var jo rigtignok ikke det bedste; men jeg kan nok tænke mig, at det efter omstændighederne ikke kunde blive anderledes. Jeg har spurgt Sparrevohn, om han ikke synes om, at sende Frederik bort paa jævnlige udflugter, efterhånden på flere dage ad gangen, så at hans fader kunde komme til at føle *savnet*, for nu savner han egenlig ikke noget, men laver sig i forening med drengen en egen verden, hvori de ere hinanden nær, og alle andre stå som modstandere⁴. Drengen trænger vist ogsaa til sådan udluftning; men det kan jo bedre bedømmes, når man er nær ved dem. Gud give så, det må lykkes! Det kan jeg ikke andet end håbe; så skal Du se, meget har klaret sig både for ham og for os alle, som har ham kær, hvor forskjelligt vort syn i mange måder kan være.«

Frederik Lange Grundtvig havde grædende sagt til sin

¹) Ny kgl. Saml. 2411, fasc. 36 4°.

²) Dansk Folkemindesaml. 175, Sv. Grundtvig Arkiv IV. 29. April 1867.

³) Nemlig Frederik Lange Grundtvig f. 1854.

⁴) Ogsaa de ældre Børn var blevet oplært i at kunne tage Afstand.

store Broder Sven, da der var Tale om, at den halvvoxne Dreng skulde ned til Morbroderen og Mosteren paa deres Herregaard ved Køge: »Min Fader kan ikke undvære mig«¹. Og deri havde han Ret. Frederik hjalp sin gamle Fader med Korrekturlæsning, i Øjeblikket paa Grundtvigs Verdenshistorie. Drengen fik Lov til at komme med Forslag til Rettelser og Ændringer og blev snarere behandlet som en forstandig jævnaldrende end som det, han var, en Skoledreng paa tretten Aar. Frederik havde mange Interesser, Fugle optog ham meget, og han var ikke for intet Søn af en Skjald; han havde en poetisk Aare, der tidligt fik Lov til at flyde. Det rummede en stor Fare for Barnets naturlige Udvikling, at være saa nær ved en Titan som Grundtvig. Han kom til at se med Faderens Harmе eller med hans Velvillie paa mangt et Forhold, som han personlig var ganske uskikket til at skønne over.

Og Fru Asta var med. Hvor nært det havde gaaet hende til Hjerte, at det alligevel ikke var den nye Tid, der var kommet, og hvor sørgeligt hun følte det, at hendes Mands Vidnesbyrd om, at han var blevet et nyt Menneske, et syndfrit, kun var en afsindigs Tale, og hvor uopretteligt Slaget om Gladhjem var tabt, saa afgørende, at hun solgte det og købte Ejendom i en hel anden Kant af Københavns Omegn, Store Tuborg paa Strandvejen, hvor der tidligere havde været en Slags ortopædisk Hospital, saa fornægtede hun ikke det skønneste i sin Natur, hendes ganske selvløse Optagethed af at være sin prøvede Ægtefælles trofasteste Hjælper. At skifte et væskende Saar regnede denne adelsbaarne Kvinde for et Privilegium, at være rede, blot for at lytte, være en god Tilhører, det havde hun særlige Evner til; ogsaa i hendes Drømme havde Grundtvig den første Plads². Hun havde taget sig det saa nær, ikke at

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) Om Asta Grundtvig se bl. a. Thyra Jensen: Kvinder i Grundtvigs Liv, 1934, og Mindeblade om Fru Asta Grundtvig 1891.

han var syg, det havde de prøvet sammen før¹, men at det var Sygdom, og at denne Opblussen og disse fagre Ord, der havde frydet mangt et Hjerte, dog kun var som Feberglød og et aandeligt Mareridt. I Løbet af faa Uger, mens Grundtvig langsomt, som en Eg, der ikke vil give op, viste det ene Tegn efter det andet paa, at Sundheden vendte tilbage, blev *hun* virkelig syg; ikke blot »forvirret og skørhovedet«, som de beske Tunger sagde, men mærket med Dødens Finger, saa man en Tid frygtede for, at det blev hende, der gik bort og ham, der atter blev Enkemand.

Men forinden var der sket adskilligt af Betydning. Enhver indrømmer nok, at det ingen misundelsesværdig Lod var at være Grundtvigs tredie Kone. Hvor meget den gamle Ægtefælle end kvad om sin datterlige Viv, havde Fru Asta det ikke let. Seks Børn, hendes egne fire, Grundtvigs Frederik af andet Ægteskab og deres fælles Barn, lille Asta, krævede hendes Tid, og hun vilde alligevel altid helst være om sin Mand; hun var ikke hans jævnbyrdige, som den sjælsrene Elisabeth og den storladne Marie havde været det, men hun var en kærlig, ganske ukritisk Natur, en Kvinde af den Type, der af sine Medsøstre, omtales med Tilføjelsen: »den lille Stakkel, det sølle Skind«. Hun var taalt. Selv den venlige Enkedronning Caroline Amalie siger til Peter Rørdam²: »Hendes Person er mig ubehagelig«, men yder hende dog al Retfærdighed³: »Gud opholde hende; hun er uundværlig for den Gamle.« Grundtvigs Børn af første Ægteskab var for Sønnernes Vedkommende lidt ældre end deres Stedmoder; og nu havde den stille Uges Begivenheder næsten umyndiggjort hende i Folks Øjne. Der var Kvinder nok, som nu knejsede med Nakken, som havde været ligesaa blinde og regnet med, at Grundtvig var den store Undtagelse, Profeten til Danmarks Menighed, de havde blot med en Skuldertrækning og maaske et Par

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 82.

²) Caroline Amalie 20. Nov. 1857 til P. Rørdam.

³) Sst. 12. Januar 1865.

sammenknebnе Øjne afviklet deres kortvarige Forvildelse. Her var der gaaet mere i Stykker. For da Synet forsvandt, gik der en gammel, snart vred og bydende, snart elskelig og taknemmelig Ægtefælle i deres fælles Hjem, og han var ikke rask, ja han kunde endda, som det kunde ske med forvirrede Hjerner, mene, at det var ham, der var den raske og de andre, som fejlede noget. Og det blev ikke lettere, naar der kom besøgende ud til Frederiksdal for at tale med ham og se til hende. Her skulde gaaes meget varsomt tilværks. Især med de store Sønner fra Grundtvigs første Ægteskab. De var ikke nemme at skulle være Stedmoder for.

22. Mai 1867 skriver hun til Sven Grundtvig:

»Tak for Deres kjære Brev, som jeg fik for lidt siden; altsaa vente vi Dem og Johann paa Løverdags med Morgentoget; hvad Laura¹ angaaer, saa mener Sparrevohn, at det endnu ikke er godt for Grundtvig at see hende; derfor synes jeg, at det er bedst for hendes egen Skyld, at hun ikke tager med herud, men at jeg om Gud vil, kommer ind til hende, inden hun reiser². — — —

Grundtvig har det jo bedre, det vil sige, han er falden mere til Ro; Gud Fader i Himmerig gjøre i Naade Alting godt med Tiden.

Kjære Svend! Udtalelsen i Deres Brev gjorde mig inderlig godt, jeg *dømmer* Dem ikke, det kunde aldrig falde mig ind, saavist som jeg selv trænger til en naadig og barmhjertig Dommer i Vorherre; jeg har ofte mærket Deres ædle, kjærlige, trofaste Hjerte, og det skatter jeg hos Dem, men naar det trækker sig tilbage indenfor den haarde Skal, da er det, jeg ikke kan forstaae Dem, da er det tungt at høre Dem tale og see Dem handle; men ihvad vi saa begge have af Feil og Skrøbeligheder — saa høre vi dog sikkert Vorherre til.«

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 174, Breve til Sv. Grundtvig III, 22. Maj 67.

²) Fru Laura Grundtvig skulde paa en Rekreatjonsrejse til Udlandet.

Sven Grundtvig lignede i mangt og meget sin Fader; han havde hans stærke Sind, der gjorde det vanskeligt for ham at kunne fare med Lempe, ligesom den Kærlighed, som hans Stedmoder appellerer til, og som satte sin skønneste Blomst i hans ridderlige og grænseløse Omsorg for sin invalide Hustru, havde sin Nordside, at de, som han ikke kunde lide, ogsaa fik det ubarmhertigt at føle. Under Bestræbelserne for at komme sin gamle Fader til Hjælp, er det den store og lille Frederik, der kan glæde sig over hans stadige Forstaaelse, som ikke er uden visse skarpe Kanter, medens Stedmoderen og Pastor Busck væsentlig lærer ham at kende som deres store Anklager.

Men den unge Læge Antonius Sparrevohn gaar det godt. Han har Takt og Taalmodighed. Han underretter Sv. Grundtvig om Sygdommens Forløb:

Frederiksdal d. 27—4—67.

Kjære Herr Docent¹ og Kapt.² Grundtvig!

De har vist allerede selv kunnet sige Dem, at de første Dage ikke vilde blive saa rolige for Deres Fader, da Opholdet her ikke er ham behagelig, fordi han betragter det som en Fængsel³, og fordi han har lovet mig at ville være mig lydig, hvad jeg foranstaltede til hans sanitære Bedste.

Den Stemning, som han var sat i den første Dag, og som De selv tilfulde erkjendte vedblev, de smaa Baand, som jeg paalagde ham, fremkaldte Spydigheder og Satirer⁴, navnlig behagede det ham ikke, da jeg om Aftenen sad inde hele Tiden, mens Frederik læste Carl magnus⁵ for ham, og da der var læst vel omtrent en halv Time oplyste

1) Næmlig i nordisk Sprogvidenskab v. Københavns Universitet.

2) Kaptajn i Forstærkningen.

3) Jfr. Grundtvigs Vrede over Autoriteter. Ny kgl. Saml. 856. 8°.

4) Jfr. Kriegers tidligere nævnte Udtalelser.

5) Formodenlig af hans egen Verdens Historie US. VI S. 688 — Krønike-Riim 1829, S. 56—57.

jeg ham om, at han ikke havde godt af det, imod hvilket han indvendte adskilligt, men da jeg roligt stod paa min Overbevisning, sagde han: »Naa, ja da, saa maa jeg finde mig deri«; og saadan ender altid vore Meningsforskjelligheder. Frederik og jeg sagde da: »God Nat«, han bad Fader vor med os, men da Fruen kom ind: »Nu maa Du læse for mig, lille Kone, thi de andre vil ikke«, men hellerikke dette Ønske fik han opfyldt, og han fandt sig rolig deri. Han gik kort efter i Seng og sov i samme Værelse som sin Kone, sov ret godt til Kl. 2, var da lidt urolig og vrøvlet, men faldt omtrent Kl. 6 atter i en rolig Søvn og sov omtrent 2 Timer. Da han kom op, vilde han til at skrive og nu forlangte han sin gamle Bog, som han skrev alle sine Tanker og Phantasier op i de sidste Dage i Hjemmet; den var ikke udskreven, og vi havde vel faaet den med; jeg maatte da give ham fuldstændig og bestemt Erklæring, at jeg havde bedt hans Kone om at holde den tilbage i Hjemmet under Laas og Lukke; at jeg havde gjort det, fordi dens Indhold ikke var sundt, men sygeligt, hvilket han paa det Bestemtteste afviste, men ogsaa denne lille Strid gik af i Kjærlighed, og paa samme Maade, dog vilde han ligesom imponere mig og sige, at han godt kunde huske Alt, hvad der stod i den¹, og saa kunde han jo afskrive det altsammen i den nye; dette frafaldt han imidlertid, da jeg sagde, at det gjorde Intet, thi ogsaa den nyes Indhold maatte jeg være bekendt med, og at dersom dens Indhold var ligesaa sygt og forvirret, blev den, naar den var udskrevet, taget i Forvaring paa samme Maade. — »Jasaa«, sagde han »saa maa jeg ogsaa nu, som jeg altid tidligere har gjort, skrive under Censur², og det maa jeg jo saa finde mig i.«

Inat har han sovet mere rolig, ogsaa i sin Seng, og idag da jeg talte med ham imorges, synes han dog en ubetydelig Smule mere tilfreds og beroliget, men havde næppe faaet sin Medicin, derpaa sin Pibe i Orden, førend han strax maat-

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 86.

²) Altid tidligere d. v. s. før 1839.

te have fat i Protocollen og skriver der med en Iilfærdighed uden Lige og en Tankeflugt alt paa det religiøse Omraade. Dette er i al Korthed Indholdet af Deres Faders Tilstand, som jeg beder Dem tage til Takke med.

Lægen omtaler, hvor nødvendigt det er, at Grundtvig ikke kommer i Berøring med andre end sine allernærmeste: » . . . det er det, der er det sørgelige, at det har de fleste af hans christelige Venner i Kjøbenhavn sletikke haft Øje for, og de have valfartet til Deres Faders Hjem for at øse Alt af Nyhedens sørgelige Kilde, dette vil nu nok undgaaes, da han er trukken ud af dette Forhold og nu lever her i fuldkommen Eensomhed.

Fru Grundtvig har jeg gjort det Samme indlysende, og hun er enig med mig, og Kjærligheden til hendes Mand vil gjøre, at hun nok vælger de rette Maadeholds Grændser, og som et Bevis derpaa, at naar hun er bange for sig selv, saa kommer hun og spørger, hvad hun vel tør skrive om sin Mands Tilstand¹.«

Til de Digtninge², som saa Lyset ude i Frederiksdal, hvor man simpelthen ikke turde tage Pen og Blæk fra Grundtvig, det var som at berøve en Kæmpe hans Sværd, hører sikkert det lille Vers: Bjarkemaalet. »Kied ad Snak og træt af Tænken/ kied ad Hakkebræts-Musik,/ Skjalden laae og sov paa Bænken,/ Efter gammel Kjæmpe-Skik./ Drømde fælt, at Bjarke-Maalet/ Ham af *Loke* var frastjaalet!³« Som Sindssygdommen havde faaet ham til at tvivle, om han virkelig kunde være Fader til sine fem Børn, er det nu hans Digtterevne, som han kender til Frygten for at have mistet, at han ikke mere skulde kunne finde Ord for sine Sagn og Syner. Det kunde vel slaa ham selv, at han ikke i Øjeblikket var paa Aandens Tinder. I et lille Digt til

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 179. Sv. Grundtvigs Brevs. VIII, 27. April 67.

²) Først og fremmest: Højnordens Rimkrønike. Hundedagene 1867. Poet. Skr. IX, S. 499—667.

³) Grundtvigarkivet fasc. 393.

Datteren Aastas syv Aars Dag, hun var blevet paa Frederiksberg med sine Halvsøskende, udbryder han¹: »men skjøndt jeg er gammel bleven/ haaber dog jeg mangan Gang,/ Som til Moder jeg har skrevet/ Skrive skal jeg Sang paa Sang/ Medens Bøgen groer i Skove,/ Medens Snekker gaee paa Vove/ Medens Fuglen synger lydt/ Medens Blomster smile blydt/ Medens Du alt mer Dig skynder/ At indaande Kvindens Ynder...« her er en lang Række af Grundtvigs Yndlingsbilleder: Fugle, Snekker, Bølger, Vover, Blomster, Kvinder, men det er uden Liv, som en smuk Have under Frost og Kulde. Men det skulde snart blive anderledes; det storladne Digt om Højnorden, der vel egentlig er, hvad man kalder en Repristination, et Værk i Lighed med Grundtvigs historiske Digte fra de yngre og unge Dage, er baade i Form og Indhold svært at skelne fra andre Aandsværker. Man turde vel ogsaa kræve for meget, selv af en Grundtvig, om der i det 84'de Aar skulde kunne ske endnu en aandelig Fornyelse. I hvert Tilfælde blev Sindets Saar lægte. Han kunde lidt efter lidt, dog med mindre Vinge-fang end før, spænde over de samme Aandslivets Egne, som tidligere, Historikeren kom først til sig selv, saa Digteren og til sidst Præsten. Det havde jo ogsaa været Grundtvigs Trosliv, som Sygdommen mest havde truet med en sidste Opblussen, som Ild i gammelt Ved.

Læge Sparrevohn havde regnet det for en Aftale med Sv. Grundtvig, at de hver Uge paa Frederiksdal Kro skulde samtale om Faderens Sygdom og Mulighederne for Helbredelse. Den hastige Sv. Grundtvig har alligevel krævet en skriftlig Redegørelse for Sygdomsbilledet, hvilket den stilsfærdige jyske Læge intet har imod at give; han havde bare ikke lovet det!

(12. Maj 1867)².

»... Hvad Deres Fader angaaer, da kan jeg glæde Dem

¹) Grundtvigsarkivet fasc. 393 »Til Asta Marie Elisabet Grundtvig 1867, 15. Maj.

²) Se Note 1 S. 250.

med, at der øjensynlig i det sidste Par Dage er indtraadt en Forandring til det Bedre, idet han af og til anstiller Reflexioner over sin Tilstand, som han jo slet ikke vil anerkjende som Sindssygdом; hvergang jeg taler til ham derom, bliver han meget vred, og jeg er nærved at tro, idetmindste at dømme efter, hvad der kan falde i Samtaler senere hen, at han dog anerkjender sin Sindstilstand, men ikke vil be- kjende den for sin Omgivelse.

Et andet glædeligt Symptom er det, at han en Eftermiddag fortalte mig, da jeg spurgte ham om, hvad han nu arbejdede paa, om det var det samme Arbejde, som han havde beskjæftiget sig med i de sidste 8te Dage, og som jeg var lidt ængstelig for, at denne Idee mere og mere skulde fixere sig, og [han] sagde: »Er det ikke underlig, at det blev ligesom borte for mig imorges, og nu har jeg maattet begynde paa Noget nyt.« Han er dernæst fra de kirkelige Betragtninger mere og mere gaaet over til historiske, saaledes har han forlangt sin Verdenshistorie¹ herud, idet han skriver endel om Grækerne², og den vil han have at see efter i, da han jo ofte ikke kan huske Navne og af og til glemmer Eet og Andet; men det er atter det glædelige, at hans Tanker nu ligesom drages mere og mere over paa det Reelle og Sunde.

Hvad mig angaaer, da er jeg jo en Tvang for ham og til enkelte Tider, naar vi støde sammen, kan jeg jo godt fornemme, at han i Grunden betragter mig som en Slags Hus- tyran, som han ønsker at blive frie for, idet den strenge Isolation bliver ham mere og mere piinligt.«

Derimod er Lægen ikke tilfreds med, at en af det grundtvigske Hjemms mange Læger, der var jo desuden C. E. Fenger, Feveile og Blicher, nemlig Lorentzen, er ivrig for at blande sig i Sygebehandlingen. Naar der nu først og frem-

¹) Var ved at blive udgivet i et nyt Oplag 1867 »Haandbog i Oldtidens Historie«.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4° findes Sv. Grundtvigs Redegørelse for Fa- derens literære Beskæftigelse under Frederiksdalopholdet.

mest arbejdedes paa at skaffe Grundtvig Ro og Hvile i Sindet!

»Doctor Lorentzen var herude forleden og til Dem maa jeg ærlig tilstaa, at hele hans Opførsel den Dag har jeg slet ikke kunnet forstaa, og hans Indgriben afstedkom da ogsaa Skade; han spørger mig ikke det Mindste ud, om hvordan Biskoppen havde det, var meget utaalmodig, havde en Iilfærdighed efter at komme derind og håvde ikke Taalmodighed til at høre paa min Beretning. Læg nu vel Mærke til, det traf sig netop den Dag, at jeg havde paadraget mig Deres Faders Uvilje ved at tale med ham om hans Sindstilstand. Dr. Lorentzen talte kun med ham om hans legemlige Befindende, hvilket jo finder meest Behag hos Deres Fader, da han jo kun vil anerkjende sig legemlig syg. Dernæst fortæller han ham, at Opgangen hertil var spærret, og at han maatte springe over; tænk Dem nu hans Uforsigtighed, da han jo godt veed, at Deres Fader betragter det som et Fangenskab, og at han derved forøgede hans Mistroiskhed, dernæst lover han Deres Fader, at han skal ud at kjøre lidt om Dagen, hvilket der allerede dengang var tænkt paa, men ikke talt til ham om, da jeg vilde have ham til, naar den Tid kom, at give mig det Løfte, at han ikke vilde benytte Vognen til at kjøre til Kjøbenhavn eller paa Visitter, men kun til at kjøre omkring i Skovene for Motions Skyld. Det glædede naturligvis Deres Fader meget, thi han var vred paa mig, fordi jeg kun havde givet ham Tilladelse til at gaa i Haven, og da han ikke maatte gaa andre Steder, vilde han slet ikke ud. De vil nok kunne indsee, at drejer Dr. Lorentzen af, naar han i Grunden skulde erkyndige sig om Deres Faders Sindstilstand, hvilket jo er Deres Fader ubehageligt, saa vil han ved sin Opførsel jo kun behage Deres Fader, og det fører maaske kun til at Deres Fader snart vil afryste mit Aag og give mig Rejseпас. Jeg kan for Fremtiden ikke correspondere mere med Dr. Lorentzen, men jeg har valgt Dr. Blicher til min Raad-

fører¹.« Han skriver loyalt, at Lorentzen er meget værdsat af Grundtvig.

Sven Grundtvig og Gunni Busck har i Sommerens Løb, da de mødtes ude i Frederiksdal for at se til Grundtvig, et meget voldsomt Sammenstød, der ikke staa tilbage for Paaskeugens stærke Brydninger. Den følelsesbetonede Busck, der midt i Juni har efterkommet sin Ungdomsvens Ønske om at se ud til ham, han har ellers villet, at han skulde have Ro og Ro igen, har truffet den gamle i nogen Forbitrelse over en Sag, egentlig en Smaating, som han lige har drøftet med sin Søn Sven. Sven vil, at man skal vente med Afgørelsen, til Faderen er blevet rask. Grundtvig føler sig saaret; skulde han ikke under alle Forhold kunne faa Lov til at raade for, hvad der skulde staa som Motto i en af hans Bøger; det er derom, Fader og Søn har skændtes². Det havde de prøvet før. Derfor bliver det til mundtligt og skriftligt Opgør mellem Busck og Sven Grundtvig, der begge mener, at de forstaa den gamle bedst. Busck havde ogsaa haft som Opgave fra flere, deriblandt Rigsdagsmanden N. J. Termansen, at sige, at de ikke vilde kunne følge ham, hvis han tænkte paa at træde ud af Folkekirken. Hertil havde Grundtvig »rolig og alvorlig« svaret: »Det har jeg aldrig villet, naar ikke de Bedste af Menigheden fulgte mig, til at gaa ud med Skravlet har jeg aldrig haft Lyst.« Sven Grundtvig giver Busck et hvast Svar paa hans Bebrejdelser for, at der ikke blev taget Hensyn til den syge Grundtvig. Tværtimod mener Docenten, at Sygdommen var kommet for at faa den gamle Biskop ud over den falske Stilling, som blinde Venner og Beundrere havde ført ham ind i. »Jeg har til flere af hans Venner udtalt, at denne dybe Ydmygelse var *maaske* kommen over ham, ikke for hans egen, men for hans blinde Tilhængeres Skyld.

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 179. Sv. Grundtvigs Brevs. VIII, 12. Maj 67.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4° og Kirketidende 1916 S. 24. Jfr. A. Sparrehovns Brev 13. Juli 1867 til Sv. Gr. D. F. S. Nr. 179.

(Skyld i begge Betydninger: ved Brøde af dem og til Naade for dem) for at de, inden han kaldtes herfra, skulde lære, at ogsaa han var Støv og Aske, og at de ikke skulde gjøre et Afgudsbillede af ham til at tilbede. Og at der har været megen Fare for noget sådant, det er min Overbevisning, som jeg, der stadig var ham saa nær, i lange Tider har haft rigelig Lejlighed til at prøve, ligesom jeg ogsaa troer, at al den Forgudelse og Eftersnakken, hvorefter han, især i de senere Aar, har været stadig omgivet, har bidraget væsentlig til at prædisponere ham for denne Sygdom. Det har længe været min Sorg og Frygt, og derfor traf Ulykken mig med aabne Øjne¹. Sven Grundtvig mener, at hans gamle Fader først maa erkende sin Sygdom, før der kan tales om, at han som helbredt vender tilbage til Præstegerningen. At ville forhandle med ham, som Forholdene er i Øjeblikket, om Udtrædelse af Folkekirken eller ikke, mener han er direkte skadeligt for hans Muligheder for at komme sig.

Der bliver her ikke Plads til en længere Udredning af, hvorledes Grundtvig aandelig talt genvaagner, en Del Oplysninger derom er trykt i Kirketidende 1917 og benyttet af Helweg; endnu i August kan Niels Lindberg, der med Klarhed og megen ærbødig Forstaaelse har søgt at gøre enhver begribeligt, at det var Sygdom, som havde fremkaldt de sværmeriske Tilstande i Vartovmenigheden, og at det var alles Pligt at sørge for, at Grundtvig undtes Ro til at komme sig, lade Vennen Otto Møller i Gylling vide, at »Grundtvig er da i stadig Bedring; men der bliver vel mindre og mindre Haab om at faa ham at høre prædike igjen. Han er mærkværdig legemlig rask. Det bliver mig mere og mere klart, at denne Tugtelse — eller hvad Navn, man nu vil give den, — har været nødvendig for Menigheden og navnlig for dem, der samledes om Grundtvig i Vartou.« Han tilføjer: »Jeg har opskrevet en hel Beretning om, hvad der skete i Paaskeugen, for ved Leilighed at kunne finde Rede i det;

¹) Se Note 2 Side 254.

thi jeg ved af Erfaring, hvor glemsomme Folk er med Hensyn til, hvad de ikke vil huske¹«. Sidst i September erklærer Lægerne C. E. Fenger og A. Sparrevohn Grundtvig rask², og da man baade fra Menigheden i Vartov, hvor Sindene har beskæftiget sig med Muligheden af, at Grundtvig maaske vilde træde ud, hvis han ikke fik Lov til at tiltræde sit Embede paany, sender ham Tillidsadresser³ og Deputationer, og Minister Kierkegaard ogsaa efter personlig Samtale med Grundtvig selv⁴, tilsidst, trods Martensens store Betænkeligheder derved (»ingen Læge kan love, at der ikke skeer lignende Scener⁵«) gaar ind paa, at der under 14. December 1867 gives Grundtvig Tilladelse til at overtage sin Præstegerning paany, dog med Kapellanens uafviselige Hjælp ved Nadverbordet⁶.

Baade Grundtvig og hans Hustru var naaet til Sandhedserkendelse om Paaskeugens Begivenheder. Allerede sidst i August havde Dr. Sparrevohn fortalt sin Kollega Blicher, at Grundtvig »er kommet til Erkjendelse af sin Sygdom, og derved er det store Skridt sket, saa Resten kommer nok⁷!«

Ogsaa Fru Grundtvig forstod nu dem, der i April af Kærlighed maatte stænge Kirkedøren for hendes Mand.

¹) Utilg. 22. N. Lindberg 11. August 1867 til O. Møller. (Det kgl. Bibliotek).

²) Erklæringen, der findes ved den ofte nævnte Sag T. 472 i Kultusmin. Arkiv lyder: »At Hr. Biskop Grundtvig nu er helbredet for den Sindssygdom, der kom til Udbrud hos ham Palmesøndag d. A., og at hans Befindende i det Hele er saadant, at han er fuldstændigt istand til at røgte sit Embede som Præst ved Vartou Hospital, erklæres herved af os, der som Læger have behandlet ham i hans Sygdom.« 26. September 1867. Fenger, Dr. med. Antonius Sparrevohn, cand. med. et chir.

³) Kirketidende 1916, S. 40 ff.

⁴) Sst. S. 74 ff.

⁵) Martensens Erklæring 2. December 1867 i T. 472.

⁶) Kultusmin. Skr. til Martensen 14. December 1867. T. 472.

⁷) Dansk Folkeminde Samling Nr. 175. Sv. Grundtvigs Brevs. IV, 29. Aug. 67 med Blichers Grundsyn paa Sindssygdomme.

Nu var de ikke Djævle længere, som hun dengang i sit Fejl-syn dømte¹.

den 24de September 1867.

Kjære Termansen!

Nu kan jeg da bringe Dem den glædelige Efterretning, at min kjære Grundtvig er erklæret rask af Lægerne Doktor Fenger og Sparrevohn, og at han, naar Gud vil, atter kan tage fat paa sine kirkelige Forretninger.

Gud Fader i Himmerig først og fremmest og alene Æren og Takken i Vorherres Jesu velsignede Navn, for den store Naade, han har beteet os, hørt vore dybe Sukke og Bønner i Jesu Navn, og gjort Alting godt i sin Tid og Stund, naar vi nu først atter kan samles med Menigheden og takke og love ham, fordi han gjorde vore Hjerter glade igjen; det kan blive yndigt.

Kjære Termansen! for Deres kjære Brev, som jeg fik fra Dem, førend De forlod Kjøbenhavn, skylder jeg Dem endnu den hjerteligste Tak, De har vel nok og det med Rette, ventet et Svar; men jeg maa sige Dem, det var mig saa tungt at skrive til Dem, medens det endnu gik op og ned med Grundtvig, og saa igjen at skulle tage fat paa Alt forfra; det kunde jeg ikke taale, det følte jeg og derfor lod jeg være; jeg vil ogsaa kun kort omtale nogle Gjenstande, og naar vi saa mundtlig med Guds Hjælp atter tale sammen, da kan det gaae bedre med Meddelelser.

Jeg troer, De er vores oprigtige, trofaste Ven, som saadan har jeg da alletider betragtet Dem, siden De kom til os i vores Huus; derfor undrer det mig og har gjort mig ondt, at De, da De saa klart saae om Søndagen i Kirken, at Grundtvig var syg, at De da ikke anderledes søgte at komme til at tale med mig, end som det eeneste De svarede mig paa Yttringen af min Glæde, »at De haabede De kunde blive tilfreds her.« De kunde jo have kommet ud til mig den næste Dag, og selv talt til mig om det Hele, om ikke at

¹) N. J. Termansens Arkiv. R.A.

lade Grundtvig komme i Kirke igjen, troede De ogsaa det var haabløst, De kunde dog have gjort et Forsøg; ja, hvad det var, da jeg endelig fik Øinene op, ved Guds Naade, thi det var ham *alene*, der gjorde det, intet Menneſke, det lader sig ikke beskrive, men een Ting er sikker og lader sig sige, da jeg saa den, var jeg ikke bange for at see Sandheden i Øinene, men vel blødte Hjertet — Gud give jeg havde seet det noget før, men Guds Villie skee, det er kun gaaet i Et og Alt, som han vilde have det. —

At De har dømt andre Kvinder strengt, og jeg veed jo kun alt for vel, hvem De nærmest tænker paa, det er *stor Uret*, vi har ikke Lov til at *dømme* vore Med-Brødre og Med-Sødskende i Christus Jesus — *Dommen* hører Herren til, og Gud skee Lov, at den gjør det, vi har ikke andet at gjøre end ved Guds Naade at lære at *elske*, at voxe og fremmes i Tro og Haab og Kjærlighed til Gud og Menneſker. Lad os dog lære først og fremmest at see paa os selv, saa faae vi ikke travlt med at dømme Andre.

Mangen Skuffelse har jeg oplevet under Grundtvigs Sygdom, i Henseende til Venskab som ikke har viist sig at være noget, men Gud skee Lov ogsaa mangen Ven har jeg lært at kjende som trofast, og Gud være takket, hvor man har mærket sand Kjærlighed; og iblandt vore oprigtige, trofaste, ærlige Venner kan vi ogsaa regne Dem, kjære Termansen, det veed jeg og Tak derfor, Tak! ellers havde jeg heller ikke kunnet skrive til Dem som jeg har gjort. Grundtvig har da isinde at gjøre Alt i Vartou Kirke ligesom tidligere. Vil De nu hilse Deres Kone, skjøndt ukjendt for mig, hvorledes gaaer det med Deres lille Pige?

I næste Uge haaber jeg at vi kunne flytte ind paa Store Tuborg Nr. 153 paa Strandveien, vores nye Eiendom. Igaar var jeg med Grundtvig paa gl. Kongevei, da han vilde tage Afsked med Huus og Have, som han nødig forlader.

Lev vel, med Guds Fred.

Deres hengivne
Asta Grundtvig.

Det kom til at se mørkt ud en Tid, da Fru Grundtvig, vel fordi Sindsspændingen lettedes ved hendes Mands synlige Helbredelse, selv blev saa alvorlig syg, som det tidligere er berørt. Til Gengæld hjalp ogsaa dette til, at Grundtvig ikke hovedkuls stormede ind i Arbejdet paany, men fik et Par Maaneder, hvori han kunde glæde sig over sit nye Hjem, skønt han med Vemod sagde Farvel til »Gladhjem«, og over, at der fra alle Sider i hans Vennekreds saaes hen til ham med uforandret Tillid og Ærbødighed.

Han er ogsaa klar over, hvilke Vanskeligheder en uoverlagt Handling kan have til Følge, og kommer derfor stilfærdigt ved Folkekirkens Dør med sin Begæring om at komme ind i Tjeneste endnu engang. Der skal ikke, om det staaer til ham, skabes mere Uro, end der allerede er med den endnu uløste Ryslingsag.

Knap en Uge efter (29. September 1867) melder A. F. Krieger Grundtvig rask hos sin norske Højesteretsadvokat:

»Gamle Grundtvig er nu saa rask igjen, saa han sagtens igjen vil prædike! Det er et sært Menneske! Kunde han — uden stor Fare — drive det saa vidt som Garibaldi — til at lade sig arrestere med Glacéhandsker, vilde han føle sig stolt, men det lykkes ham da ikke, skulde man troe¹.«

Krieger har kun set Vrængbilledet; en anden Nordmand end Brevets Adressat, den 35-aarige Bjørnstjerne Bjørnson har mødt Grundtvig, da han først i November ved en Fest paa Marielyst Højskole har talt; han giver Henrik Ibsen et mere dybtgaaende Indtryk. Han havde set ham »stor, sund, løftende, høitidelig, — hvilken Kæmpe«. Bjørnson har ogsaa søgt at faa Rede paa, hvad der har gaaet for sig, siden han sidst var i Danmark, ikke mindst Grundtvigs Sygdom. Han har ogsaa hørt, at det var de ydre Omstændigheder, der havde forværret den: »Nu var hans Kone selv syg, og derfor et let Offer for hans løsslupne Fantasi«,

¹) A. F. Kriegers Arkiv, Tillæg. R.A.

saa hun fulgte ham i hans Taagetale om Bismarck og Holger Danske; Bjørnson ser et Shakespearesk Drama i Optrinene i Vartov Kirke og slutter: »Han er det største Træ i Skoven¹.«

N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom kom til at berøre saa mange, fordi den i sin Oprindelse blev mistydet, og fordi den med alt det uhyggelige, den bragte med sig, det Sindets Slam, der laa som mørke Skygger ved Herligheds-Drottens Vej, bragte saamange Syner og dunkle Haab til at lyne og lyse i en aandelig Modgangstid; det var noget af Hjertets skønne Morgendrøm, man ventede var ved at gaa i Opfyldelse, nu da Miraklernes Tid var inde med Lægedom, en ny og syndfri Slægt, et genfødt Danmark. De nøgterne, som Skat Rørdam og Niels Lindberg, saa' straks, hvad der var sygt, og hvad der var sundt. Siden saa de fleste det. »Dyrt blev I købt, bliv ikke Menneskers Trælle«, det var den Bibeltekst, som Skat Rørdam ønskede, at Grundtvig vilde tale over, naar han igen vilde forkynde Evangeliet i Vartov Kirke².

De lange Sygdomsmaaneder blev en Prøvens Tid baade for Grundtvig og hans Venner. Men hvad mange af dem havde bedt om³, gik i Opfyldelse. Han fik Lov til, inden Solen sank for sidste Gang, at virke for den Herre, som han baade i Ve og Vel bekendte sig til og længtes imod.

¹) H. Koht: Bjørnstjerne Bjørnson, Grotid. II, 266.

²) Otto Møller og Skat Rørdam I, 131.

³) Jfr. Sv. Grundtvigs smukke Brev til Faderen 22. Sept. 67. Gr. ark. fasc. 469.

Smaastykker.

I.

OM OVERSÆTTELSEN AF GOETHES »WERTHER«.

Af Bjørn Kornerup.

Det er en bekendt Sag, at Udgivelsen af en planlagt dansk Oversættelse af *Goethes* »Leiden des jungen Werthers« 1776 blev forhindret takket være Kancelliets Indgriben¹ og den Erklæring, man afæskede det teologiske Fakultet. Ikke mindst det sidstnævnte Aktstykke, der første Gang er blevet udgivet af *Ludvig Helveg* i »Kirkehistoriske Samlinger« II, 130—42², er ofte senere blevet gjort til Genstand for lidet smigrende Opmærksomhed

1) Lûxdorphiana, udg. ved R. Nyerup, S. 258—60. Oversættelsen var paabegyndt af den kendte Litterat Peder Nicolai Nyegaard († 1799).

2) Originalen i Danske Kancellis Arkiv, Indlæg til Brevbog 1776 Nr. 1360. En fotografisk Gengivelse blev i sin Tid leveret Goethe-Musæet i Frankfurt a. M. — I Georg Brandes, Wolfgang Goethe I, 1915, S. 150 hedder det historisk ukorrekt: »i Danmark foranledigede Biskop Balle, at det teologiske Facultet fik Bogen forbudt«. Balle blev først Biskop 1783, og det var Kancelliet, der fik Bogen forbudt foranlediget af en Kabinetsskrivelse fra Arveprins Frederik (formentlig er det Guldberg, der stod bag). (Jvfr. Lûxdorphiana S. 258—9). Brandes havde dog tidligere givet en mere korrekt Fremstilling af det historiske Sagforhold (Samlede Skrifter I, 268). — Aage Bentzen siger i »Dansk biografisk Leksikon«, 2. Udg., X, 587, at det var Claus Frees Horneman, der som Professor extraordinarius »fik til Opgave at give Udkast til Fakultetets fordømmende Betænkning over Goethes »Werther«. Denne Oplysning er aabenbart overtaget fra den foregaaende Artikel af Fr. Nielsen i Leksikonets 1. Udgave (VIII, 89). I de af Fr. Nielsen anførte Kilder findes ingen Hjemmel for denne Efterretning, som ogsaa forgæves er eftersøgt andetsteds. Formodentlig hviler den paa en Misforstaaelse. Fakultetets Betænkning er dateret den 16. September 1776, men Horneman blev først Professor den 18. December s. A.

sidst ved 200-Aars Jubilæet for Goethes Fødsel 1949. Man har især opholdt sig over den smaatskaarne Bedømmelse, Københavner-Teologerne anlagde over for dette fremragende Aandsværk, uden at man dog altid har tænkt paa, hvor ubilligt det er at vente, at Mænd som Professorerne Peder Holm, N. E. Balle og H. F. Janson skulde kunne udtale sig med det 19. eller 20. Aarhundredes æstetiske Forstaaelse som Maalestok. Naar man videre tænker paa den Selvmordsepidemi, som fulgte i »Werthers« Kølvand, var de daværende teologiske Professorers Betæneligheder maa-ske endda ikke saa ubegrundede, som man ofte har ment¹.

Mindre bekendt turde det være, hvor længe Forbudet fra 1776 mod at udgive »Werther« paa Dansk stod ved Magt. Herom oplyses man ved følgende Sag. 1814 fik en iøvrigt lidet kendt Litterat, daværende Student *Hans Lassenius Bernhoft* (1793—1851)², der opholdt sig i Halsted paa Lolland formodentlig som Huslærer, i Sinde at udgive en Oversættelse af »Werther«, men da han tilfældigvis var blevet opmærksom paa Afgørelsen fra 1776, ansaa han det for rigtigst at rette følgende Forespørgsel til Danske Cancelli:

Til Det Høie Kongelige Danske Cancellie!

Undertegnede Studiosus H. L. Bernhoft tager sig herved underdanigst den Frihed at forespørge sig hos det Høie

¹) Jvfr. H. P. Holst i For Romantik og Historie IX, 1872, S. 103—10. S. 108 hedder det her: »nu følger Documentationen, der i theologisk Borneerthed, salvesfuld Selvbehagelighed og olympisk Overlegenhed lige overfor den ubetydelige Forfatter er saa grundkomisk...«. Ikke meget afvigende tales der hos Georg Brandes om »dette naragtige Forbud«, »et Aktstykke, i hvilket kun Datidens saa hyppige teologiske Trangsyn viser sig« (Samlede Skrifter I, 268). — Om Udbredelsen af den saakaldte »Wertherfeber« se K. L. Rahbek, Erindringer af mit Liv I, 271—2. Balthasar Münter gemte »Werther« for sin Datter Friederike (Brun) »die Wirkung dieses hohen Genius auf eine junge Flammenseele mit Recht fürchtend« (Friederike Brun, Wahrheit aus Morgenträumen, 1824, S. 106).

²) Th. H. Erslew, Almindeligt Forfatter-Lexicon, Supplement, I, 132. J. B. Halvorsen, Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880 I, 239—41.

Collegium, om der, til at besørge Goethes bekiendte Roman: Leiden des jungen Werthers, oversat og udgivet i Danmark, behøves nogen forud erhvervet speciel Tilladelse.

Jeg har nemlig i nogen Tid havt dette Skrivts Oversættelse under Arbeide, uden dog endnu desangaaende at have taget bestemt Aftale med nogen Boghandler i Kiøbenhavn, hvor det skulde trykkes; i dette Tidsrum er jeg ved Gien-nemlæsning af Hr. Professor Nyrups Luxdorphiana¹ bleven opmærksom paa, at der for længe siden er giort Forhindring i dette Værks Fremkomme i Danmark. Da imidlertid de egentlige Grunde, der kunne antages for et saadant Forbud, for nærværende neppe ville være af megen Vægt, formoder jeg, at dette ligesaa poetisk skønne, som klassisk fortreffelige Smagsværk uden Hindring vil kunne omklædes og udgives i dansk Dragt. For ikke at synde mod noget, hvilketsomhelst offentligt Bud, er det derfor jeg herved vover at udbede mig det Høie Collegiums Betænkning, om det skulde være fornødent herom at indgive formlig Ansøgning, og i saa Fald om samme kunde ventes bevilget.

Halsted pr. Mariebo i Laaland den 9de Augusti 1814.

underdanigst

H. L. Bernhoft.

Efter at denne Forespørgsel i Kancelliet var blevet over- sendt fra 1. til 3. Departement, meddelte dette den 10. September 1814 — ikke Bernhoft, men Stiftamtmanden over Lolland-Falster — kort og godt, »at det vil have sit Forbli- vende ved det engang eksisterende Forbud imod det om- meldte Skrifts Oversættelse og Trykning«².

Herved var intet at gøre, men da Bernhoft, der var norsk af Fødsel, 1815 var vendt tilbage til sit Fødeland, hvor han siden blev Ordenskancellist, udsendte han i 1820 sin Oversættelse under Titel: »*Den unge Verthers Lidelser*

¹) Jvfr. S. 261 Note 1.

²) 3. Dept., Brevbog 1814 Nr. 2006. Jvfr. Resolutionsprotokol for 1. Dept. P Nr. 1046, for 3. Dept. P Nr. 1584.

efter Goethe, ved H. L. Bernhoft. Trykt og tilkjøbs i det Wulfsbergske Bogtrykkerie« (196 S.).

Den første dansk-norske Oversættelse af »Werther« udkom saaledes i Norge¹, og da den første, egentlig danske, Gengivelse af dette Værk udsendtes 1832 ved den bekendte Rektor S. Meisling², hører man hverken om nogen Ansøgning fra Oversætteren eller om noget Forsøg fra Kancelliets Side paa at opretholde det gamle, herostratisk berømte Forbud fra 1776.

¹) Med Rette formoder saaledes Hans Jakob Røgler (Dengang Werther blev skapt, Oslo 1925, S. 109), at det var Forbudet fra 1776, der foranledigede, at den første Oversættelse udkom i Norge. — Bernhofts Arbejde er fornylig gjort til Genstand for en Omtale af D. A. Seip i en Kronik i »Aftenposten« (17. Oktbr. 1949).

²) Som 1. Bind af »Johan Wolfgang v. Göthe's Udvalgte Skrifter oversatte ved S. Meisling«, 1832.

II.

EN TAUSENSK PSALME.

Af Bjørn Kornerup.

Luthers berømte Trospsalme »Wir glauben all an einen Gott« overførtes paa Reformationstiden til Dansk i tre forskellige Bearbejdelser, hvoraf de to begynder: »Wi tro alsammen paa en Gud«¹. Den ene af disse, der fortsætter: »som hiemmel oc iord oc alting skob«, findes første Gang i Malmø-Psalmebogen (derefter i Hans Tausens og Hans Thomesens Psalmebøger)². Da Tausen skal have indført denne Psalme til Brug i St. Nicolai Kirke i København, har man tillagt ham Æren for at have oversat den til Dansk³. Noget samtidigt Vidnesbyrd findes dog ikke herom. Det nedenfor gengivne Synodalmonitum af den ortodokse Biskop *Matthias Anchersen* i Ribe fra den 5. Oktober 1740⁴ viser, hvilken Betydning man endnu i det 18. Aarhundrede tillagde denne Tradition.

Som den dyre Guds Mand Mag^r Hans Thausan, der var een af vore første Reformatores her i Danmark og Norge

¹) S. Widding, Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528—1573, II, 27—9.

²) Psalmebøger fra Reformationstiden, udg. af Chr. Bruun, II, 41. [Hans Tausen:] En Ny Psalmebog, 1553, (Facsimileudgave 1944) Fol. C viij v. Hans Thomissøn, Den danske Psalmebog, 1569, (Facsimileudgave 1933), Fol. 117.

³) Paulus Rön, Sciagraphia Lutheri Danici sive Biographia Magistri Johannis Tausani, 1757, p. 37. Det nedenfor gengivne Monitum er vistnok det første daterede Sted, hvor denne Efterretning forekommer.

⁴) Ribe Landemodeprotokol 1711—76 Fol. 223 (Ribe Bispearkiv i Landsarkivet for Nørrejylland).

og baade levede og døde Biskop udj Riiber Stift, haver, medens hand var Sogne Præst til St Nicolai Kirke i Kiøbenhavn, forfærdiget udj een Psalme vor Troes Bekiendelse, som til een sød Erindring siunges i alle vore Liigfærd og er stedse siiden nu over 223 Aar¹ siunget i bem^{te} St Nicolai Meenighed udj Kiøbenhavn. Da effterdj samme Troens Articlens Ord ere saa kraftige udførte i forberørte Psalme, saa bør samme Troens Ord og Psalme hver Søndag hereffter i Riiber Stifft over alt at siunges, helst den dyre Guds Mand haver vel fortient det til Afmindelse hos Guds Meenighed.

¹) Anchersen gaar aabenbart urigtigt ud fra Aaret 1517, medens det dog først var i 1529, at Tausen kom til København. For 223 burde der derfor staa 211 Aar.

Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi.

Ved Bjørn Kornerup.

Til de mest karakterfulde og energiske Bispeskikkelser i det 17. Aarhundredes Danmark hørte uden Tvivl *Peder Jensen Kragelund* (*Kraglund*), som var Ribe Stifts øverste gejstlige Foresatte i ikke mindre end 31 Aar (1650—81). Denne strengt lutherske og statskirkeligt sindede Personlighed var frem for alt en kirkelig Tilsynsmand af virkeligt Format, præget baade af Myndighed og ikke ringe Smidighed¹.

Naar man tidligere vilde søge nøjere Oplysning om Biskop Kragelunds personlige Forhold og hele Indsats, maatte man fortrinsvis tage sin Tilflugt til, hvad der findes meddelt i Erik Pontoppidans *Annales* (IV, 150f.) og i Giessings *Jubellærere* (I, 296—330), suppleret med spredte Notitser hos forskellige andre Forfattere. Et Savn var det derimod, at man ikke havde Adgang til nogen, i Trykken udgiven, Ligprædiken over den imponante Biskop. Det er da saa heldigt, at der blandt Præsten David Grønlunds Samlinger i Ribe Katedralskoles Bibliotek (IV, 47) findes bevaret en haandskreven Biografi af P. J. Kragelund. Da den indeholder ikke faa hidtil ukendte, værdifulde Oplysninger, skal den meddeles nedenfor.

¹) I Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XIII, 244 har jeg givet en Karakteristik af Kragelund, i min Ribe Katedralskoles Historie I, især S. 361, 439 ff. har jeg belyst hans Indsats til Bedste for Katedralskolen. Sst. S. 362 en Gengivelse af hans (formentlige) Portræt.

Biografien fylder 15 Sider i Kvart og er ført i Pennen af to samtidige Hænder. Den første, der har skrevet Hovedparten, er en almindelig, god Skriverhaand fra det 17. Aarhundredes Midte, den anden, som har foretaget talrige Rettelser og gjort adskillige Tilføjelser, er en lille, personlig præget, meget pyntelig Haand. En nøjere Undersøgelse af det foreliggende Haandskrift vil med utvivlsom Vished give til Resultat, at man her staar over for en Selvbiografi (i Afskrift) af Kragelund, der senere er blevet omarbejdet af en anden og lagt til Rette til Anvendelse ved en bestemt Lejlighed. Den oprindelige Teksts talrige 1. Persons personlige og possessive Pronominer er overalt blevet afløst af 3. Persons, og en Række ret subjektivt farvede Udtryk er blevet sat om til mere officiel Stil. Aarsagen hertil er ikke vanskelig at gætte. Man har øjensynligt at gøre med et af Datidens talrige »Testamenter«, kortere Levnedbeskrivelser af afdøde til Benyttelse ved Ligprædikenen over de paa-gældende. Den Omarbejdelse, der har fundet Sted af det oprindelige Forlæg, skyldes Hensynet til, hvad der skulde siges ved Jordefærden. Det foreliggende Haandskrift giver da tillige et kildemæssigt ganske interessant Indblik i den Teknik, man sikkert ofte har anvendt, naar det gjaldt om at omforme afdødes Levnedsoptegnelser, saaledes at de kunde læses op i Forbindelse med Ligprædikenen.

Naar man fraregner den sidste Side, er i dette Tilfælde alle de foretagne Rettelser og Tilføjelser udelukkende af formel Art. I den nedenfor meddelte Tekstgengivelse er der derfor kun undtagelsesvis (i Noterne) taget Hensyn til saadanne, idet det har været Maalet at levere Teksten i dens oprindelige Skikkelse uanset senere Ændringer og Overstregninger. Derfor er Tekstens Taleform ogsaa overalt ført tilbage til 1. Person.

Typisk for Ændringerne er Afsnittet om Kragelunds Daab. Her stod oprindelig blot »De bapt.«, men det er i den senere Redaktion blevet sat om i konventionel Stil i følgende Vending: »effter Fødselen haffver hans welfornemme

Forældre strax baaret Omsorg for hans Igienfødsel oc derfor ladet hannem betimelig ved Daaben fremstille for Herren, hvor han er indskreffvet i de helligis Mandtal oc lodtagen i Guds Børns Arffvedeel i Liuset.«

Biografien er forsynet med følgende Overskrift eller rettere Indledning af den, der har foretaget Omarbejdelsen: »Belangende den Welædle Høyærvær[dige oc me]get Hæderlig oc Høylærd Mands D. Peder Jensen Kraglund forrige Superintendent offver Riber Stifft oc Archidiaconus in Capitulo Ripensi hans fornemme Herkomst til Verden, prisværdig Leffnetz Forhold oc meget salige Hiemfart fra Verden, da«

Hvornaar Kragelund har ladet sit Vita skrive, fremgaar ikke direkte af Teksten, men da der et Sted tales om »nu paa 3. Aar« fra 1662 at regne, er Nedskriften vel paabegyndt 1665 og siden fortsat til 1668, der er det sidste Aarstal, som forekommer. Den har da henligget længe, før end der blev praktisk Brug for den. Hvem der har foretaget Bearbejdelsen af Selvbiografien til Benyttelse ved Ligprædikenen, er ikke meddelt i den foreliggende Tekst. Man kunde i saa Henseende nærmest tænke paa Sognepræsten ved Ribe Domkirke, Provst *Niels Seerup* († 1685), hvem det vel naturligt maatte tilfalde at holde Ligprædiken over Stiftets Biskop. Tilmed ved man tilfældigvis fra en Notits i en ripensisk Aarbog, at Provst Seerup virkelig den 27. September 1681 udførte denne kirkelige Forretning¹. Imidlertid viser Haandskriften, at Redaktionen ikke kan være foretaget af denne Mand. En Haandskriftssammenligning² peger derimod med temmelig stor Sikkerhed hen paa Kragelunds Svigersøn, Sognepræsten i Lintrup og

¹) »Anno 1681 d. 13 Sept. døde Biscop D. Peder Kraglund. Begraven d. 27 dito. Mag. Niels Seerups Text efter begiæring 2 Cor. 12,9. Lad dig nøje med min . . .« (Peder Terpagers Excerptbog i Oslo Universitetsbibliotek, MS., 8°, Nr. 77 S. 123).

²) Benyttet er Koncepter og Indlæg til Jyske Konfirmationsprotokol 1700 Febr. Nr. 116 (Danske Kancelli).

Hjerting, siden Provst, Mag. *Christen Lauridsen Wellejus* (1657—1730), der forøvrigt var kendt og skattet for sin Veltalenhed¹.

I Tekstgengivelsen nedenfor er Brugen af Begyndelsesbogstaver i Ord af dansk Oprindelse bragt i Overensstemmelse med Nutidens Skik, ligesom ogsaa Tegnsætningen er lempet efter moderne Regler. Prikker betegner Lakuner i det meget medtagne Haandskrift.

[Er] jeg barnfødt till Bergen i Norge [Aar efft]er Guds Biurd 1602 den 21 Dec. . . . S. Thomæ Dag af erlige Egteforældre, min Fader ærlig och wellagt Mand Jens Pedersen Kraglund, Borger och Handelsmand der sammesteds, som falt mig fra och døde i den grasserende Pest, som Ao. 1618 der i Byen grasserede², der jeg vor 16 Aar gammel. Min Moder erlig, dydig och gudfrygtig Matrone Dorrethe Lauritz daater, som ligge[r] begrafven i Faareweile Kirche.

De bap.t.

¹) I samme Retning peger en Optegnelse paa Bagsiden af Kragelunds Vita indeholdende Titlen paa Ligprædikenen over Kragelunds Enke Lene Thomasdatter 20. Maj 1697 »væmodigst forestillet aff hendis Datter-Søn« (vist= Svingersøn). Skrevet med samme Haand som Omarbejdelsen af Kragelunds Vita. Ribe Domkirkes Kirkebøger for Døds-tilførsler mangler for denne Periode. — Om Wellejus se Gerhard Tresschow, Danske Jubel-Lærere S. 201—4. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. I, 501. Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. IV, 222f. — Om Kildeværdien af de Ligprædikener vedføjede Personalialia jvfr. Svend Gissel i Historisk Tidsskrift 11. R. II, 85 ff.

²) Pesten i Bergen 1618 bortrev i den norske Bydel 3719 Mennesker, paa »Kontoret« over 250 (Yngvar Nielsen, Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden, 1877, S. 365). »Jenns Kragelundt« havde 1608 taget Borgerskab i Bergen (Bergens Borgerbog 1550—1751, udg. af N. Nicolaysen, 1878, S. 25a). Om Peder Kragelunds aldrig glemte Kærlighed til sin Fødeby vidner hans Skrift »Det Israelitiske Thabhera«, 1641, tilegnet Borgmester og Raadmænd i Bergen og skrevet til Trøst i Sorgen over den store Ildebrand, der 1640 havde hærget Byen. Han taler i Fortalen (Bl. A 5) om en tidligere Ildebrand» nembliq Anno 1623 den 5 April paa Palme Søndag [Byen] er vederfare, paa huilcken Dag oc Tjd, som mig vel

Siden hafver mine salige Forældre iche forsømmet det, som hører till en christelig Optugtelse, och først sætte de mig i den danske Schole till den danske Scholemester der i Byen, huor jeg gick i Schole ad lære Catechismum och schrifve Danske paa et Aars Tid. Indtil Ao 1610, der jeg vor 8 Aar [gammel], satte de mig i den latinsche Trivial-schole i [Bergen]. Jeg gick alle Lectier igiennem, indtill jeg . . . sidste Aar vor den offuerste i Scholen och continuerede saa indtill Anno 1623 udj 13 Aar under hæderlig och høylærde Mend, M. Christen Torchelßen Bruse och M. Engelbert Jørgensen, som vore Rectores imidlertid, och saaledes mig i min Scholegang anstillede, at jeg for min Flittighed vor af mine Præceptoribus megit elschet och afholdet¹.

Anno 1623 ved Paaschetide (endoch jeg 2 Aar tilforne kunde blefvet dimittered) er jeg dimittered til Kiøbenhaffn med min Rectoris hæd. och høylærd Mands M. Engelberts goede Testimonio och strax 14 Dage dereffter inscriberet effter ritum Depositionis in matriculam Studiosorum, Rectore Magnifico M. Johanne Jano Alano, Græcæ lingvæ Professore, et Decano Spectabili M. Christiano Longomontano, Mathematicum Superiorum P. P., och hafde jeg den første och ofverste Platz iblant alle dem, som med mig same Tid deponerede, och kort Tid dereffter blef admitteret till privatum examen og fick locum in Communitate Regia².

dragis til minde, den gandske Bye hart ad ocsaa er lagt udi Falaske«. Denne Brand maa have været Kragelunds sidste Erindring om sin Barnheds By, thi umiddelbart efter drog han til København.

¹) Om Rektorerne i Bergen 1614—19 Christian Torkelsen Bruse og 1619—47 Engebret Jørgensen (Fader til Digterinden Dorothea Engebretsdatter) se A. E. Erichsen, Bergens Kathedralskoles Historie, 1906, S. 38 f., 42 ff.

²) Den 28. April 1623 immatrikuleredes »Petrus Iani Cragelund Bergensis« som den øverste af 18 Deponender (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I, 59). Hans Jensen Alan (1563—1631) var Professor i Græsk siden 1621, Christen Sørensen Longomontan (1562—1647) siden 1607 i Matematik.

Anno 1624 sendte hænd. och høyl. D. Johannes P. Resenius¹ Bud till mig i Communitetet, ad jeg wilde respondere for hans Søn, hænd. och høyl. M. Joan. Resenius, da Schole-mester paa Herlufsholm, som da vor kaldet till Professionen i Academiet, som scheede d. 1 Maij same Aar, siden bleff forretted med Loff och Berømmelse, hvor Professorerne selff opponerede².

Strax dereffter same Aar d. 12 Maij promoverede jeg in Philosophiæ Baccalaureum under hænd. och h. Mand M. Johanne Alano, som ded Aar vor Decanus Philosophicæ Facultatis Spectabilis³.

Med huad Flittighed jeg tracterede mine Studia paa Universitetet, vor alle Professoribus paa den Tid witterlig, at jeg daglig hørde 7 lectiones gemeenlig, foruden mine privata Studia, som ieg mesten om Natten motte tractere, saa jeg haffde god Kundschaab med dennem alle och mig elschede, saa jeg iche nochsom kand tacke de salige Mend for den affection, Gunst och Forfremmelse, de mig bewieste, och nu ere alle salig i Herrn hensofvede.

Midlertid læsde jeg privatim paa Kammeret for en ung Herremand, erlig och welb. Henrich Rosenkrantz, welb. Jacob Rosenkrantzis Søn, som mig af erlig och welb. Knud Gyldenstiern, Leensmand paa Bergenhuus⁴, vor commenderet, och hafde vor Cammer och Logement vdi hænd. och høyl. Mands M. Herman Nielsen, som vor Hebr. L. Pro-

¹) Biskop Hans Poulsen Resen (1561—1638).

²) Hans Hansen Resen (1596—1653) blev 1624 Professor i Filosofi. I Følge Universitetets novellæ constitutiones af 1621 (§ 7, jvfr. H. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie II, 16) maatte ingen ansættes som Professor, før han havde disputeret publice med de øvrige Professorer som Opponenten. Hans Resens Disputats ved denne Lejlighed bærer Titlen »Ἐπιτομὴ duplicata quæstionum philosophicarum«.

³) Jvfr. Kjøbenhavns Universitets Matrikel I, 68.

⁴) Henrik Rosenkrantz (1614—33), Søn af Jacob Rosenkrantz (1567—1616) til Arreskov og Pernille Gyldenstjerne (1576—1622). Knud Gyldenstjerne (1575—1627) til Aagaard og Møgelkær, der var den unge Rosenkrantz' Morbroder, var Lensmand paa Bergenshus 1619—27.

fessor, hans Huus, och fih jeg och nogen initia Heb. lingvæ¹.

Anno 1625 responderede jeg publice under hæd. och høyl. Mand M. Christen Longomontano, som vor min Privatus Præceptor, d. 22 Jan. de effectibus Ecclipsium². Men som Pesten begyndte Ao. 1625 at grassere i Kiøbenhavn, och Academiet bleff opgiffuet, fih jeg Ordre at reyse til Walløe med min Discipel Henrich Rosenkrantz, hvor wii forblefve hoß welb. Lisbeth Gyldenstern³ en 6 Vgers Tid, reiste saa till Soer med Henrich Rosenkrantz och antworde hennem h. och høyl. Mand D. Jens Dinesen, som vor paa Soer och vor de k. Børns Præceptor⁴, haffde gierne seet at forbliffue der paa steden, men som ingen Leylighed och Occasion sig dertill paa den Tid kunde begiffue, reiste jeg derfra till Helsingør och begaff mig till Bergen, forbleff der allenne paa 3 Ugers Tid, reiste saa fra Bergen til Schibs till Rostoch, dets Academie at besøge, och strax lod mig indschriffue och præsterit Rectori min iurament⁵, som jeg endnu hafver at fremwise, forbleff der nesten udj 2 Aar, imidlertid hørde jeg begge Tarnovios, seniorem et juniorem, Quistorpium seniorem, under huilchen jeg och holdt Collegium Theologicum, Cothmannum, Læydæum etc., hørde och undertiden de fornemme Medicos, som daa vore,

¹) Herman Nielsen (1570—1629), fra 1610 Professor i Hebraisk og østerlandske Sprog.

²) Longomontans Disputatio de effectu eclipsium solis et lunæ, Hafn. 1625, synes nu tabt.

³) Henrik Rosenkrantz' Mormoder Lisbeth Gyldenstjerne (1563—1638), Enke efter Rigsraad Oluf Rosensparre († 1624) til Skarhult og Vester Vallø.

⁴) Jens Dinesen Jersin (1588—1634), siden Biskop i Ribe, var fra 1617 Tugtemester i Sorø for Christian Ulrik og Hans Ulrik Gyldenløve, Christian IV's naturlige Sønner.

⁵) »Petrus Jani Kragelundus Bergensis« immatrikuleredes i Rostock i September 1625 under Rektor, Professor Joachim Schonermarck (Die Matrikel der Universität Rostock, herausgegeben von Adolph Hofmeister, III 62b).

Bacmeisterum¹, Fabricium, siden Kongl. Mayts Chr. IV Liffmedicum², Stochmannum, och in iure den berømte Mand Thomam Lindemannum³, holdt adskillige privata collegia Philosophica under adskillige lærde Mend och sønderlig Collegium Hebr. et Syriacum under den wiitberømte Mand Martino Trostio, som for sin synderlig Forfarenhed in lingvis orientalibus paa alle Academier i Tydschland høylig vor berømmet, siden kaldet i Danmarch till Soer⁴, holdte under hannem baade Collegium Hebræische och Syrische, gjorde den Profect, at ieg selff siden paa mit Kammer læste for nogle andre unge Studentere, som iche haffde giort den Profect, och holdt baade Collegium Philosophicum och Hebræum, och vor iblant mine Tilhørere en, som siden bleff Professor i Kiøbenhafn, och mig derforf siden bode schriffthg och mundlig betachede⁵.

Jeg hafde wel i Sinde at besøge andre Academier i Tydschland, men for den besuerlige Krig, som da vor immellem Keyseren och den Niedersachsische Krejß, som Kongl. Maytt. Chr. IV wor General for, kunde mand iche nogensteds sikkerlig reise, motte derforf paa Steden forbliffue, indtil jeg in Decembri 1626 fich hæd. och høyl. Mands Doct. Nicolaj Paschasii, Superintendent i Bergen,

¹) Professorerne Paul Tarnov († 1633), Johannes Tarnov († 1629), Johannes Quistorp senior († 1648), Johannes Cothmann († 1650), Johannes Bacmeister († 1631). Navnet »Læydæum« synes forskrevet eller urigtigt opfattet af Skriveren.

²) Jacob Fabricius (1576—1652), Professor i Rostock 1612, Livmedicus hos Christian IV 1637 (Kr. Carøe, Den danske Lægestand. Doktorer og Licentiat 1479—1788. S. 36—7).

³) Professor medicinæ Joachim Stockmann († 1653), Professor juris Thomas Lindemann († 1632).

⁴) Martin Trost (1588—1636), Professor i Hebraisk i Cöthen, Helmstädt, Sorø, Rostock og Wittenberg. Jvfr. E. G. Tauber, Udsigt over Sorøe Academies Forfatning 1623—1665 S. 45.

⁵) Formentlig Jacob Matthiessen Aarhus (1602—60), 1630 Professor eloquentiæ, siden Biskop i Aarhus (jvfr. nedenfor). Han opholdt sig 1626 i Rostock, immatrikuleret her i April 1626 (Die Matrikel der Universität Rostock III, 64 b).

hans Schriffuelse, udj huilchen hand kallede mig till at were Rector udj min fæderne Byes Schole, saa fremt Rector M. Engelberth fich det Kald, hand affecterede, hvorom den s. Mand D. Hans Resen och Brochmand¹ mig hafde tilschreffued. Huorfore jeg begaff mig derfra till Helsingør, men som ingen Schib och Leylighed vor at komme till Bergen, och fich Tiender, at Rector bleff i Bestillingen, fordj dett med hans Kald iche fich Fremgang, begaff jeg mig derfra til Kiøbenhaffn och forblef der Winteren offuer. Och strax in Janv. 1627 responderit atter igien under min privato Præceptore M. Chr. Longomontano d. 27 Jan. 1627². Siden toch D. Hans Resen mig med sig till Schaane och siden nogle Uger i sin Visitation, jndtill paa Aaret at hæd. och høyl. Mand D. Jesper Brochmand, da S. S. Theol. D. et primarius Theol. Professor, commenderit mig till edle och wellb. Hr. Claus Daa, Ridder, Danmarchis Rigis Raad och Rigens Admiral och Befalningsmand paa Draxholm³, at were hans Børns Præceptor. Huilchen Bestilling jeg in Martio antog och læste for erlig och wellb. Woldemar Daa till Bunderup, Jomfru Dorethe Daa, welb. H. Gregers Krabbes, Jomfr. Hilleborre Daa, Jacob Grubbes till Røgle⁴, och wor saa hoß den sl. Herris Børn et Aar, indtill den 9 Martii 1628 och mig saaledis anstillede, at de fromme

¹) Aabenbart den senere saa berømte Biskop Jesper Brochmand (1585—1652), jvfr. nedenfor. Episoden med den bergensiske Rektor omtales ikke hos A. E. Erichsen, Bergens Kathedralskoles Historie. — Niels Paaske (1568—1636), Biskop i Bergen fra 1616, var gift med en Datter af H. P. Resen.

²) Christianus Longomontanus, Disputatio prima de chronolabio historico sev tempore præcipuis rebus in orbe gestis rite facileqve accommodando, Hafn. 1627.

³) Rigsadmiral Claus Daa (1579—1641) til Holmegaard, Borreby m. m. var fra 1624 Lensmand over Dragsholm Len.

⁴) Valdemar Daa (1616—91) til Borreby, Bonderup og Hessel; Dorte Daa (1617—75), gift med Rigsraad Gregers Krabbe (1594—1655) til Torstedlund; Hilleborg Daa (1618—62), gift med Jacob Grubbe (1611—87) til Røgle og Aggersvold.

gott Folck nocksom vor tillfreds och haffde ønschet mig lenger att bliffve hoß dennem.

Men som Kaldet vor bleffuen till Draxholm och Faareweile ledig, bleff jeg aff den kiere H. Claus Daa paa Draxholm anmodet, om jeg wilde det affectere. Och endoch jeg haffde well i Sinde mine begyndte Studia widere at fortsette, antog jeg doch i Jesu Nafn den Leylighed effter Guds gode Forsiun och Providentz och lod mig høre udj Faareweile Kirche Dnica Reminiscere d. 9 Martii och bleff strax kaldet samme Dag och siden ordinerit till samme h. Tieneste udj wor Frue Kirche i Kiøbenhaffn d. 9 Aprilis 1628¹ aff ærwerdig hænd. och høylærd Mand D. Hans P. Resen, da Superintendent udj Siælands Stifft, huilchen Kald jeg udj 22 Aar och sex Maaneder med aldmueligste Fliid och Ifrighed haffuer betient, som iche allene mine Tilhørere, men mange andre Guds Børn vor witterligt.

Der jeg saaledes vor kommen i Rolighed, gaff jeg och mit Sind till den h. Egteschabs Stand och loed anmode om erlig, dydig och gudfrygtig Pige Boel Nielsdaater, som vor hæderlig och wellærd Mands H. Nielß Hanßen², Sogneprest till Fellitzlow och Sersleff Sogner och Prowst udj Schippings - och Ardtz herridter, hans elste Daater, som och med fellitz Weners Raad bleff mig tillsagt i Fellitzlow Præstegaard d. 10 Aug., och stod wor Brøllups Høytid udj Fellitzlow Præstegaard d. 26 Octob., som wor Dnca 20 p. Trin. samme Aar, och lefvede wi med hinanden et megett kierligt och yndelig Egteschab paa 5 Aar. Midlertid welsignede Gud woris Egteschab med 3 Drengbørn, blant huilche den første och den yngste hænd. och h. M. Knud Pedersen Kraglund, Sogneprest till Weile och Hornstrup Sogner, ere bortsoffuede, den mellemste nemb. hænd. och

¹) Jvfr. Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. VI, 190, hvor Datoen dog angives til den 8. April.

²) Provst, Sognepræst i Følleslev og Sørslev Niels Hansen Saxild (1562—1623), jvfr. H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon VII, 168.

h. M. Niels Peders. Kraglund, Sognepræst till Erst och Jorup Sogner etc., effter Guds Willie igienlefver¹.

Som wor Herre haffde bortkaldet ved den timelige Død min h. kiere Hustru Boel Nielsdaater, sad jeg Enchemand udj eet Aar och begaff mig anden Gang udj Egteschab Anno 1633 ved Paaschetid² med erlig och gudfrygtige Pige Leene Thomesdaater, wellagt Thomas Frantzens Daater paa Bunderup, som da haffde weret i häd. och høyl. D. Jesper Brochmands Huus paa et Aars Tid och udj erlig och welb. Mand H. Claus Daa och Fru Ingeborg Pasbjerg³ deris Tieneste, och gjorde H. Claus dette voris Brøllups Høytid udj Kiøbenhaffn med stor Solennitet Dnca Jubilate 1634, som indfalt d. 27 April, och hafver wi lefvit sammen et megit kierligt och christeligt Egteschab, som det alle nochsom er bekient, udj 47 Aar⁴.

Gud har velsignet vor Egteschab med 11 deylige Børn, 2 Sønner och 9 Døttre, huoraf den ene Søn och 5 Døttre ere før mig i Weje, den ene Søn och die 4 Døttre igienlefve.

Samme Dag voris Brøllup stod i Kiøbenhafn, fich jeg Befalning ved H. Cantzler, H. Christian Friis⁵ at prediche for Hans Kongl. Maytt. Chr. IV, som och scheede Dnca Cantate same Aar, och vor Slottens Kald same Tid ledig och mig nochsom præsentered, men mine Tancher wore paa de Tider at blifve i mitt Kald med Stillhed och Rolighed och derfor mig undschyldede det beste, jeg kunde.

Anno 1635 hafver häd. och høyl. M. Jacob Matthesen som Philosophiæ Decanus ej alleene schicked Programma,

1) Den ældste Søn hed Jens Kragelund og døde ung. Mag. Knud Pedersen Kragelund døde 1659, Mag. Niels Kragelund 1695 (jvfr. Stamtavlen i C. Giessing, Jubel-Lærere I ad S. 328).

2) Bodil Nielsdatter døde efter Giessing 27. April 1634, men Aaret maa aabenbart rettes til 1633, ligesom Selvbiografiens »1633 ved Paaschetid« til »1634 ved Paasketid«.

3) Ingeborg Parsberg (1593—1641) gift 1613 med Claus Daa.

4) »47« maa være skrevet af anden Haand, der hertil føjer: »4 Maaneder 2 Uger«.

5) Kansler Christian Friis († 1639) til Kragerup.

men endoch sin special Schriffuelse, som findis¹, och inviteret mig till Magisterii Promotion for den Kundschaß, wi hafde haftt tilsamen till Rostoch, huor wie wore Commensales tilhobe och hafde goed Omgengelse, huorfore ieg reiste till Kiøbenhafn och effter examen och publicam disputationem, som blef holdt den 9 Maij, promoverede in Philosophiæ Magistrum den 11 Maij under welbem. M. Jacob Mathesen, siden D. och Superintendent udj Aars Stict.².

Siden saa vell som før hafuer jeg mit Embede med tilbørlig Flid opwartet och enddog adschellige Conditioner blefve mig offererede, saa har ieg dennem afslaget och endelig sluttet at huile mine Been hos min s. Hustru och smaa Børn och derfor ladet gjøre min Graff ferdig i det ny Capel i Foreweile Kirche det same Aar, Gud kalde mig hid til Stiftet.

Anno 1650 den 31 Jul. fieh jeg Mag. Dni Cancellarii Schriffuelse at forføje mig till Kiøbenhafn och prædiche for Hans Kongl. Maytt., huilchet scheede d. 7 Aug., bleff saa den 9 opkaldet paa Slottet och befahlet at gjøre min Eed for Kongl. Maytt. udj Magnif. Dni Cancellarii Nerværelse at were Superintendent udj Riber Stiftt, end och jeg haffde tilforn giort min høye Undschylding for H. Cantzeler; och vor jeg den første, som bleff kaldet till Superintendents Embede, effterat Kōng. Maytt. sitt Kongl. Embede haffde antaget. Resignerede saa mit Kald och Embede i Faareweile Kirche och paa Slottet Dnca 14 p. Trin. d. 15 Sept. iche uden mine Tillhøreris Graad och Effterlengsel.

D. 29 Sept., som vor S. Michels Dag i same Aar, bleff jeg udj Wor Frue Kirche effter Kongl. Mayts Befalning inaugureret solenniter till det bescoplig Embede aff ærverdige, hæderlig och høyl. D. Jesper Brochmand, Selan-

¹) Ordet stærkt overstreget, og Læsningen ikke helt vis.

²) Promotionsdagen var 12. Maj 1635 (Kjøbenhavns Universitets Matrikel I, 128, jvfr. Danske Magazin I, 219).

diæ Episcopo, och ankom saa till Ribe d. 27 Octob. och saa mit Embede och Stifttet antog i Herrens Nafn och haffuer saa dette wærdige Embede her i Stifttet forestaet nu paa Aar¹.

Huad Fliid jeg i samme mitt høye Embede har angewendt² med Kircherne at visitere huer 3 Aar ofver alt, och huor flittig jeg haffver drefven paa Børnelerdommen, at den kunde komme paa Fode, och Uniformitet derudj allewegne kunde holdes, och formaaned Præsterne derpaa och derhen at henwende deris Prædichen, saa wiit mueligt for de Eenfoldiges Schyld, derom will jeg intet schriffue, dett er det gandsche Stiftt nochsom bekient och witterligt³.

Med Scholerne i Stifttet haffver jeg och hafft tilbørlig Inspection, med de dygtigste Scholemestere och Hører dertill at forordne, som kunde bekommes, saa de er Gudscheloff well ved Magt.

Till dett h. Prædiche-Embede hafver ieg hidindtil ordineret Personer, satt Prowster mesten ofver alt Stifttet, i somme Herreder 2, i somme 3, saa her er kun 4⁴ Prowster lefuendis aff dem, som wore for min Tid.

Det will jeg och kand med god Samwitt[ig]hed sige, at jeg aldrig har søcht effter noegens Welfert at wilde forspilde,

1) Anden Redaktion: »saa dette høywærdige Embede her i Stifttet med allerstørste Fliid, Vindskibelighed oc renomeè udj 31 Aar forvaltet. Disimidlertid haffver hand indviet hæderlige Mænd til Præster oc constitueret Prouster mesten offuer alt Stifttet, i somme Herrider 2, i andre 3, saa ickun en eniste Proust aff dem, som før den høyærværdig sl. Biskops Tid var beskicked, hannem offverleffver.«

2) Fyldige Vidnesbyrd om den Nidkærhed, Biskop Kragelund viste i sin hele Embedsførelse, foreligger bl. a. i hans Kopibog for udgaaende Skrivelser 1652—64 i Ribe Bisparkiv (Landsarkivet for Nørrejyland).

3) Anden Redaktion: »den ærværdig sl. Mand haffver i sitt høyvanskelige Embede med Kirckerne att visitere hver 3 Aar offver alt største Møye oc Mødsommelighed sig paatagen, saa hand icke aff sin Svaghed nogen Tid har ladet sig forhindre derfra, men beviste sig altid i Gaffn och Gierning en ret Ἐπίσκοπον med Nidkierhed for Guds Æris Forfremmelse.«

4) »4« synes igen udslettet.

mens sømmelig och troligen pamindet dem, som nogen Brødde kunde findis hos, och er alleene en Mand dømt fra sitt Kald och dett effter Kongl. Maytt. egen Befalning.

Anno 1652 hafver Kongl. Maytt. naadigst forleenet mig¹ med Erchedegnens Prælatur her i Capitelet, huilchet jeg och Gudscheeloff tilbørligen hafver forwaltet till denne Dag².

Hafver ocsaa weret Kirchewergere her till Domkirchen først udj 6 Aar fra Ao. 1653 till Anno 1656 och fra 1657 till 1659, søcht Kirchens Beste och giort hende Regenschab derfor, som min Quittantz udwiser.

Och siden anden Gang nu paa 3 Aar fra Anno 1662 etc.

Ao. 1653 den 17 Octob. fich jeg Facultatis Theologicæ Schrifvelse om Invitation till Doctoratgraden, och effterdj det vor scheet effter Kongl. Maytt. [Befalning], begaff jeg mig paa Reisen till Kiøbenhafn d. 24 Nov., och effter jeg vor examinerit privatim aff Theologis och hafde publice disputerit d. 14 och 17 Dec. udj Kong. Maytt. och Rigens Raads Nerwerelse med Loff och Berømmelse, bleff jeg den 20 Dec. med 2 Theologis och tvende andre Superintendententer udj Vor Fru Kirche for Alterit i Kongl. M. och Dronningens Nerwærelse creert S. S. Theol. Doctor af hæd. och høyl. Mand D. Laurentio Scavenio, da Biscop i Seland och Decano Theol. paa Universitetet³. Och ere de salige Mend, som tillige med mig promoverede, nembliq D. Thomas Bang,

¹) Kongebrevet herom af 10. November 1652 er trykt hos Giessing I, 299—300.

²) Rettet i anden Redaktion til: »till sin Døds Dag«, med Tilføjelse: »den sl. Guds Mands største oc eniste Idrætt haffver altid været, at Gud kunde fryctis oc Kongen æris, hvilchet hand med sine daglige Bønner oc Forbønner haffver giffvet tilkiende, hvorfor hand har funden Naade baade hos Gud, idet hand har hædret ham med en høy oc hæderlig Alder, saa hand har seet sine Børn alle hæderlig oc vel forseete oc end Børnebørn aff dem alle; hand har oc funden Naade for Kongen, idet....«

³) Anden Redaktion tilføjer: »hvilchen høye Titul oc Grad denne himmelsalig Guds Mand haffver baaret oc altid svaret till med største Priis oc Berømmelse.«

D. Lauritz i Fyn, D. Johan Bardscher Superint. i Wiborg, Doct. Jacob Knudsen oc Doct. Anders i Aalborg allerede hensofvede i Herren etc.¹.

Effter alting med same min Reise well vor forrett, kom jeg till Ribe igien d. 2 Jan. 1654.

Anno 1664 forleenede mig Kongl. Maytt. med dett Canichdom, som effter welb. Peder Lange vor blefven ledig, i Steden for det, som i Prælatured och de Kircher sønden Ribe vaar afgaet till Rigens Feldherre².

Och efftersom Kongl. Maytt. har funderit en ny Stad och Festning ved Berresodde, som først bleff kaldet Friderichsodde, siden Fridericia, hafver jeg effter Kongl. Maytt. Befalning hafft der adskilligt at forrette med den første danske Kirkegaard at indwie, med den ny Trivialschole at inaugurere, med den første Rector at indsette, siden [med den t]ydsche Præst at introducere, med . . . at deele udj lige Parter, med Indkombst . . . Præster at dele, med den tydsche . . . och siden den tydsche Kirche at indwie, som scheede med stor Solennitet effter Kongl. Maytt. [Befalning] d. 31 May 1668 och alting saaledis forrettet, som jeg haffuer hafft deraf Reputation och alle ladet sig rett well befalde, och Kong. Maytt. werit tillfreds.

[*Tilføjelse med anden Haand:*]

Hvad ellers denne Himmel - salig Biskops berømmelige Liff oc Liffvis Forhold angaar, da maa med ald Rette

¹) Biskop over Sjællands Stift Laurids Mortensen Scavenius (1589—1655); Professor i Teologi Thomas Bang (1600—61); Biskop over Fyens Stift Laurids Jacobsen Hindsholm (1600—63); Biskop over Viborg Stift Johan Bartskeer (1611—61); Professor i Teologi Jacob Knudsen (1603—60); Biskop over Aalborg Stift Anders Andersen Ringkøbing (1597—1668).

²) Rigsfeltherre Hans Greve Schack (1609—70), der efter 1660 fik store Ejendomme i Sønderjylland. Om hans Ejendomsrhvervelser jvfr. Caroline Emilie Andersen, Grams Historie, 1926, især S. 74 ff. — Kragelunds Ansøgning af 18. Septbr. 1660 om at maatte faa nogen Satisfaktion

denne høye oc hellige Samvittigheds Roes och Ære ledsage ham til hans Graff oc iblant alle redelige oc ret dømmende Gemyter bliffve ham et udødelig Æris Minde, at hand var en tro oc aarvaagen Moses i Herrens Hus, en andæchtig oc gudelig Tobias i sit eget Hus oc sin Gud haffde hand saa trolig for Øyne, at hans Hierte var aldrig ledig for Such oc aande-rige Meditationer; oc var det hans daglig Ønske, som var Davids gudelig Mundheld: Herre! bøy mit Hierte til dine Vidnisbyrd och icke til Gierighed¹. I sin Omgjængelse vaar hand imod Hvermand beleffven oc ydmyg; oc sig ærbødig imod hver Stands Personer comporterede. Hans dydefulde Hustru haffver hand inderlig [oc] hiertelig elsket, hvorfor hun nu deris bedrøffvelig Skilsmis dis høyere bejamrer. Hans yndelige Børn haffver hand med ald faderlig Omhue opdraget oc stedse till Guds Fryct, ald Ærbarhed och Skickelighed formanet, hvilchen sin faderlig Formaning, som hand hos dem alle fant saa vel at haffve fructet, glæded hand sig derved som altid i sin Alderdom saa och nu i sin Siugdum. Mod sine k. Børn oc Svogre haffver hand været en from oc vel-affectionered Fader, oc som tilforn hiene saaoc nu altid baaret inderlig Kierlighed och faderlig Omhu for dennem². Sin k. Hustruis Sødskende haffver hand beteet sig imod ey allene som en Svoger, men oc en god och from Fader, oc dennem altid befordret oc forfremmet. Mod sitt vnderhaffvende Clericie var hand altid from oc føyelig oc aff ald sin Effne hialp, raadførte oc tiente dem, saa hver i sit Sted saffner hanem, som tilforne, mens hand leffde, aldrig, saavit hand formaatte, saffnede hans Hielp oc Troskab. Mod Encher var hand altid from oc

for, hvad han havde mistet i Embedsindkomster 1657—60, er trykt i Kirkehistoriske Samlinger 2. R. V, 123—4. — Peder Lange († 1660) var 1649—52 Erkeдеgn, derefter Kantor, i Ribe Kapitel (J. Kinch, Ribe Bys Historie og Beskrivelse efter Reformationen S. 516).

1) Ps. 119,36.

2) Ved forskellige Rettelser synes Meningen i denne Periode at være blevet mindre klar.

medlidene oc deris Sag sig gierne antog j imod de fattige rund oc gaffmild, till hvilche hand gierne sin Haand ud-racte. In Summa hand var en tro Herrens Mand oc Tienere oc alle Dyders exemplariske Speyl, ædruelig i Liff oc Leffnet, sandru i Ord oc Tale, oprictig i Gierninger oc For-retninger.

Det jesuitiske misjonsforsøk i Danmark

1623—24.

Av Einar Molland.

I

Den 28. februar 1624 utstedte Christian IV en forordning »Om Muncke og Jesuviter, som sig hid ind i Rigit hemmeligen begiffuer¹. I motiveringens heter det at kongen er kommet til kunnskap om »huorledis den Romerske Paffue med sit Anhang nu nyligen vnderskeedelige Muncke, særdelis Dominicaner, Jesuviter oc andre, hijd i Rigit hemmeligen haffuer indskicket, som de mange Aar forleden affskaffede Wildfarelser oc Superstitiones vdi Vore Riger og Lande paa ny sig skulle beflitte at indføre«. Forordningen forbyr »alle Paffuiske Muncke, Jesuviter, presbyteros seculares oc andre saadanne Geistlige Personer, vnder deris Liffs fortabelse ... sig her vdi Vore Riger oc Lande at begiffue oc lade befinde«. Likeledes stilles streng straff i utsikt for alle som våger »saadan Folck vijdende at herbergere oc vnderholde, eller oc steder denem Huse, huor de deris Romerske Ceremonier oc Superstitiones kunde fulddriffue«.

Nogen dager senere, den 6. mars, påbød kongen at biskopene skulle la avholde takkegudstjeneste i alle kirker i sine stift i anledning av at »den Rommersche Paffuis hiemmelige Anslage ... saa naadeligen er bleffuen obenbarit och forhindritt«, og i anledning av at det var blitt funnet en sølvmine i Norge².

¹) Trykt i Kirkehistoriske Samlinger 3. R., I (1874—77), s. 638—40, og i Rørdams Danske Kirkelove, III, s. 104—7.

²) Danske Kirkelove, III, s. 107 f. Det beror på en misforståelse når A. Lysander: Jesuiterne i Malmö 1624, Lund 1922, s. 34 og 37 mener at takkegudstjenestene ble avholdt den 6. mars.

Om foranledningen til disse skritt fra kongens side vet *Pontoppidan*¹ bare det som kan leses ut av de to nevnte dokumenter: at et katolsk propagandaforsøk var blitt oppdaget. *Schlegel*² kastet mere lys over episoden ved å kombinere de to forordninger med et brev fra Christian IV av 14. juli 1623, som skal citeres senere i denne undersøkelse. Mere får man å vite hos *Friedrich Münter*³, som også har satt begivenheten inn i dens rette europeiske sammenheng: I 1622 var *Congregatio de propaganda fide* blitt opprettet, og på dens oppdrag sendte den pavelige nuntius i Bruxelles de to dominikanere Jakob de Brower og Nikolaus Jansenius til Danmark for å undersøke mulighetene for en katolsk misjon. Münter var i Rom kommet over en avskrift av Janssens reisebeskrivelse med plan for misjonsvirksomheten i Danmark, og han publiserte et utdrag av dette dokument. Hans kilder er Janssens *Itinerarium Danicum*, Echards *Scriptores Ordinis Prædicatorum* og en dansk beretning i det Suhmske bibliotek, som han sier bygger på Janssens »Relation til Propagandaen, men hist og her forøget«⁴. Med dette kildegrunnlag kunne han også meddele at Nikolaus Janssen og noen andre dominikanere besøkte Danmark på ny henimot slutten av året 1623, tillike med noen jesuiter. Men hva de utrettet

¹) *Annales ecclesiae Danicæ*, III (1747), s. 754.

²) I den tyske utgave av Slanges *Geschichte Christian des Vierten*, III (1771), s. 237, og i *Sammlung zur Dänischen Geschichte*, II: 2 (1774), s. 134 f.

³) *Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens*, II:4 (1796), s. 20—27, 31—44. Jfr. Münters *Den Danske Reformationshistorie*, II (1802), s. 653—662.

⁴) L. Helveg: *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, 2. Udg., Bd. I (1857), s. 338 anm. 1, sier at den danske beretning finnes i *Det kgl. Bibliothek, Ny kgl. Saml.* 8° 189. Dette håndskrift inneholder imidlertid ikke nogen sådan beretning. Derimot har jeg funnet en avskrift av beretningen i *Ny kgl. Saml.* 4° 2851. Om denne kilde se nedenfor s. 351: »Appendix: Den danske beretning om dominikanernes misjonsforsøk i Danmark 1622 og 1623«. Beretningen citeres i det følgende med den overskrift den har i *Ny kgl. Saml.* 4° 2851: »Kort extract og relation«.

der, er fremdeles ukent, sier Münter. Hos ham nevnes for første gang at en kjøpmann i Malmø ved navn Arnold Weisweiler var den katolske misjons støttepunkt i denne by, en opplysning som er hentet fra beretningen i det Suhmske bibliotek.

Siden har *H. F. Rørdam* kastet ytterligere lys over bevisenhetene. I sin bok om »Mester Anders Christensen Arrebos Levnet« (1857) kunne han både meddele navnet på den jesuitpater som virket i Malmø — Rørdam har navneformen Matthias Cøln — og opplyse om den sørgelige skjebne som rammet hans understøtter Arnold Weisweiler. Denne ble fengslet i januar 1624, anklaget for tyveri og blodskam og dømt til døden og henrettet ved hengning i mai samme år. En husundersøkelse hos ham »skaffede adskillige af de katholske Missionærers Sager, som Messeklæder, Afladsbreve og andet for Dagen«. Jesuitpateren »der paa samme Tid var bleven anholdt, synes derimod at være sluppen uskadt fra Undersøgelsen«. Kongen gav nemlig 3. april 1624 ordre om å utlevere til ham hans eiendeler som var blitt tatt ved husundersøkelsen hos Weisweiler¹.

Så meget kunne Rørdam opplyse i 1857. De nye meddelelser hos ham var øst dels av Molbechs utgave av Christian IV.s breve, dels av kongelige breve i Det danske Rigsarkiv (Skaanske Tegner), dels av Sivert Grubbes dagbok (Ms. Uldall 4° 449 Kgl. Bibl.). Sivert Grubbe var befalingsmann på Malmøhus 1602—28 og har to dagboksopptegetninger om Weisweilers arrestasjon og henrettelse.

Senere har Rørdam trukket frem ytterligere et aktstykke: den dom som 29. januar 1624 ble forkynt for jesuiten Matthias Colen i Det danske Kancelli av Dr. Leonhard Metzner, president i Det tyske Kancelli, etter ordre av kongens kansler Christian Friis og i nærvær av et par adelsmenn som vitner. Kongen har, heter det her,

¹) H. Fr. Rørdam: Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter, 1857, s. 178 f.

eftergitt ham den dødsstraff som han hadde fortjent, men på betingelse av at han innen tre dager forlot riket¹.

Gjennem *C. Molbechs* og senere *C. F. Brickas* og *J. A. Fridericias* utgaver av »Christian den Fjerdes egenhændige Breve« og *L. Laursens* utgave av regester i »Kancelliets Brevbøger« (bindet 1624—1626, Kbh. 1925) er ytterligere en del materiale blitt lett tilgjengelig. Her kan vi følge en rekke begivenheter fra den første meddelelse om jesuitenes ankomst sommeren 1623 inntil Sivert Grubbe den 3. april 1624 får ordre til å utlevere de beslaglagte eiendeler tilhørende Matthias Colen.

»Der ieg nyllygen uaar ued hamborrig,« skriver kongen 14. juli 1623 i et brev til sin kansler Christian Friis, »Daa erfobr ieg *inter alia*, at der er dragen fem *Iesuwiter* indy danmarck, som huoss sig haffuer hafft en stor antal mynted guld, aff huylcke dy fyre er kommen tilbage, och Den ene endnu att uerre tilbage, Epther huilcke du med fliid skaldt laade erfhaare. Densom taalede med dennom, hand gaff sig vd for en Papist, huorfor dy sig for hannem oplod, ochsaa fortroede hannem, atty kende endnu mange huoss oss, som den Rommerske kyrcke høgeligenss *Affectionerit Er.*«²

Her har vi den første frukt av den kongelige spionasje og samtidig en ordre til å holde øye med eventuelle jesuiter. Som vi skal se, er kongen temmelig korrekt underrettet om tilstanden i juli 1623.

Det neste dokument er kongens befaling av 14. januar 1624 til de to adelsmenn Thomas Nold og Jørgen Sefeldt om å begi seg til Malmø for å arrestere Arnold Weisweiler og foreta husundersøkelse hos ham³. Derpå følger kancelliskrivelser angående de fengslede personer Arnold Weisweiler, hans tjenestepike Else Jacobsdatter og Matthias

¹) Teksten er publisert i Kirkehistoriske Samlinger, 2. R., V, s. 843 f.

²) Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. af Bricka og Fridericia, I, s. 320 f.

³) S. 359 f.

Colen (20. januar), med tiltalebeslutning mot Weisweiler (29. januar), etterfulgt av en rekke breve om Weisweilers økonomiske transaksjoner og til slutt ordre 12. mai om å eksekvere dødsdommen over ham¹. Det fremgår av brevene at tiltalepunktene i hans sak var økonomisk bedrageri og blodskam, idet han var mistenkt for å ha hatt legemlig omgjengelse med både sin tjenestepike Else Jacobsdatter og hennes søster Karen. Det graverende lå i at det var to søstre han var anklaget for å ha stått i forhold til. Hermed stemmer en optegnelse hos Sivert Grubbe, som sier at Weisweiler var grepet i åpenbart tyveri og derfor ble hengt, og ikke på grunn av sin religion (*qui in manifesto furto erat deprehensus et ideo suspensus, et non propter Religionem*). Han var også mistenkt, sier Grubbe, for å ha begått blodskam med to søstre. Han sier ikke at han var kjent skyldig på dette punkt².

Imidlertid var der enda flere opplysninger å hente i danske arkivalia. Bricka og Fridericia kunne i sine noter meddele de dommer som Malmø Byting og Raadstueretten i Malmø avsa i Weisweilers sak, sammen med en del opplysninger fra forhørerne. I 1922 utkom en monografi av *Albert Lysander* om rettssaken mot Weisweiler med titelen »Jesuiterna i Malmö 1624« (Lund 1922). I tillegg til de hittil nevnte kilder (dommen over Colen synes dog ikke å være benyttet) har Lysander gjort bruk av aktene fra processen mot Weisweiler som finnes i Malmö Stadsarkiv³. Han refererer dem bredt, for det meste i parafrase og med noen få citater i moderne svensk språkdrakt og enkelte ord i origi-

¹) Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 15, 24 f., 38, 101, 105, 125, 131. Weisweilers navn forekommer også i et brev efter ordren om å foreta henrettelsen (s. 137) angående nogen gjeldsbevis som fantes i hans bo.

²) Grubbes dagbok er her citert etter Rørdam: Arrebos Levnet, s. 179 n. 41. Sml. Rørdams oversettelse av dagboken i *Danske Magazin* 4. R., bd. IV, s. 68 f.

³) Stadsarkivar L. Ljungberg, Malmö, har gjort meg oppmerksom på at dette materiale også er utnyttet skjønnlitterært av Magda Wollter i hennes bok »Dit St. Petri klockor nådde« (Lund 1946).

nalens dansk. Ved hjelp av disse kilder gir han et livfullt tidsbillede. Han har også på fortjenstfull måte satt episoden i sammenheng med den religiøse og politiske tilstand i Danmark i 1620-årene.

Dombøkerne i Malmø Stadsarkiv¹ viser at saken mot Arnold Weisweiler ble behandlet av to instanser: Raadhusretten, bestående av borgermester og rådmenn, og Bytinget, bestående av 15 borgere oppnevnt for anledningen av byfogden. Som anklager opptrådte for begge domstoler på Sivert Grubbes vegne hans ridefoged Oluf Knudsen. Tiltalepunktene var overensstemmende med kongens brev til Sivert Grubbe av 29. januar 1624 forfalskning av lånebevis og utuktig omgang med de to søstre som hadde vært i hans hus².

Tiltalen ble foredradd for Raadstueretten 5. mars og for Bytinget 8. mars. Mens Raadstueretten fikk seg forelagt begge anklagene, både for blodskam og for forfalskning av gjeldsbevis, ble Bytinget bare forelagt anklagen for utuktig omgang med de to søstre, Else og Karen Jacobsdøtre.

Bytinget viste ingen større iver for å få Weisweiler dømt. En viss animositet mot påtalemyndigheten kom for dagen i rettsmøtet 31. mars da de 15 menn klaget over at det var to brev som de ikke hadde fått utlevert sammen med »de Andre letferdige breffue« som utgjorde bevismaterialet til anklagen for blodskam. Da ridefogden svarte at »samme breffue haffuer Indted paa sigh«, og derpå fremla de ønskede aktstykker, hvis eksistens retten visste om fordi dokumentene var nummerert, dro retten først i tvil om det virkelig var de savnede dokumenter som nu ble fremlagt, og derpå forlangte den at fristen for domsavsigelsen skulle regnes

¹) Jeg har benyttet A. U. Isbergs avskrifter av forhandlingene i rettssaken mot Weisweiler, vennligst utlånt av Malmö Stadsarkiv til benyttelse i Riksarkivet i Oslo. Under et besøk i Malmø har jeg tidligere kontrollert avskriften på enkelte punkter, men har ikke hatt anledning til å foreta en fullstendig kollasjon.

²) Kancelliets Brevboger 1624—26, s. 24 f.

fra den dag da de nye aktstykker var mottatt¹. Ridefogden gjorde gjeldende at fristen skulle regnes fra opplesningen av anklagen og overgivelsen av »de printzipaleste breffue« og gjentok at de nytilkomne brev »haffde dog Indted paa sigh«. De 15 menn svarte at de ikke kunne vite om brevene hadde stor eller liten betydning, da de ikke hadde sett dem tidligere. Byfogden erklærte da at han ikke ville treffe nogen avgjørelse i denne tvist om fristen for domsavsigelse, for han var ikke dommer over Bytinget; han henskjøt saken til borgermester og råd². Den 5. april var saken fore i Raadhusretten, hvor ridefogden hadde stevnet de 15 menn. Noen kjennelse angående fristen for domsavsigelsen ble ikke avsagt. De 15 menn gjorde igjen krav på en lengre frist, men gjorde oppmerksom på at de ennu ikke hadde oversittet den frist som ridefogden hevdet, 6 uker fra opplesningen av anklagen. De avsa sin dom 19. april, nøyaktig 6 uker etter sakens påbegynnelse.

De senere fremlagte brev har antagelig vært betydningsløse, for vi hører intet mere om dem. Dersom de hadde

¹) Dette punkt er blitt misforstått av Lysander, som (Jesuiterna i Malmö 1624, s. 40) taler om »en tvist om beräkningen av nämndens dagsarvode«. Om noget honorar for domsmennene er det overhode ingen tale i Bytingets eller Raadhusrettens rettsmøter i processen mot Weisweiler. Lysander har tydeligvis misforstått ordet »thegtedag«, som ikke betyr »dagsarvode« eller dagsinntekt, men den dag som et rettsmøte forskriftsmessig er berammet til. Det fremgår av Raadhusrettens forhandling 5. april at Bytingets tektedag var 6 uker etter opplesningen av anklagen, eller etter Bytingets mening 6 uker etter mottagelsen av de nye aktstykker.

²) Lysander (s. 39 f.) har oppfattet situasjonen galt når han sier at det på dette punkt var »en skarp meningsskiljaktighet mellan å ena sidan Bytinget, å den andra ridefogden-åklagaren Olof Knudsen och byfogden Peder Hansen«. Det er også galt når det sies at det var byfogden som svarte at brevene var betydningsløse. Byfogden var utenfor denne kontrovers, og leserne får et uriktig inntrykk av hans stilling når hans bemerkning ved rettsmøtets slutt om at han ville overlate til Raadhusretten å avgjøre tvisten, i Lysanders referat er blitt en replikk fra byfogden i anledning av at Bytinget ytret tvil om de to nu fremlagte brev virkelig var de etterspurte aktstykker.

vært tydelig i Weisweilers favør, ville de sikkert ha vært uttrykkelig påberopt av en domstol som var så på vakt overfor påtalemyndigheten som denne. Lysander¹ antyder at de var tilbakeholdt med forsett, men det synes ikke å foreligge noe slikt motiv til tilbakeholdelsen.

Bytingets dom falt 19. april. Weisweiler ble frifunnet for anklagen for blodskam. Både han selv og Else og Karen Jacobsdøtre hadde med ed bedyret at han ikke hadde hatt utuktig omgang med noen av søstrene. Der var heller ikke, tross etterlysning, fremkommet noget vitne som kunne avlegge vitnesbyrd om at han hadde hatt nogen »Gemeenschaff« med dem. Et vitne, en enke som daglig hadde hatt sin gang i Arnolds hus, og Else Jacobsdatter, fortalte begge at den yngre søster Karen alltid hadde vært dårlig likt av Weisweiler, som hadde irettesatt henne for hennes lettferdighet. Det var etter rettens mening høyst usannsynlig at han skulle ha hatt noen omgang med henne.

Weisweilers forhold til de to søstre som var i hans tjeneste hadde vært av en slik karakter at det gav opphav til et rykte av helt annen art. Folkesnakket ville vite at han var impotent. Den ovenfor nevnte enke som hadde gått ut og inn i huset, opplyste som vitne at hun en gang overfor Else hadde uttalt sin forundring over Weisweiler og spurt om det var sant at han var impotent. Else, som med sin slagferdighet og tungeslag må ha vært noget av en Holbergsk Pernille, skulle da ha svart at »huem det icke will troe, da kand de gaae i senng till hannem och forsøge det«. Bytinget ville gjerne ha dette punkt oppklaret og ba Weisweiler »At handd wille giffue dennem thillkiennde, Om handd war impotens eller haffde nogenn hemelig breck, Saa at hand icke kunde haffue sin Legemligh omgiengellse med nogenn Quinndis personn«. Domstolen hadde også bedt slottsherren om at han måtte bli undersøkt. Weisweiler svarte at det var saken uvedkommende om han var potent eller impotent; når hans og Else Jacobsdatters

¹) S. 40.

breve ble riktig tolket, ville det fremgå av dem at han var uskyldig.

Det bevismateriale som anklagen påberopte seg, var »Adschillige Slemme Løsachtige och Vtuchtige Horebreffue« som var funnet i Weisweilers hus ved husundersøkelsen. Brevene hadde vært sendt til Kancelliet i Kjøbenhavn og ble derfra oversendt Sivert Grubbe 29. januar sammen med Kongens ordre om å la Weisweiler tiltale¹.

Brevene var dels skrevet av Else, dels av Karen, til Arnold Weisweiler, og en del var skrevet av Weisweiler til Else Jacobsdatter. Retten fant at brevene ikke kunne bevise at han hadde hatt legemlig omgjengelse med noen av dem. Hvilken straff de to søstre skulle få for sine »Slemme breffue och wtilbørlig Vhørsom schriffuellse«, fikk øvrigheten bestemme; om dette ville de 15 menn ikke dømme. Men Weisweiler var å frikjenne for beskyldningen for blodskam.

Samme dag som denne dom falt, dømte Bytinget i en ny sak som var anlagt mot Arnold Weisweiler og hans tjenestepike Else Jacobsdatter. Vi skal imidlertid først følge processen mot ham for Raadhusretten.

I Raadhusrettens saksbehandling kom tiltalepunktet bedrageri til å innta hovedplassen, idet retten etter å ha forhørt Weisweiler og de to søstre om hvorvidt det hadde vært noget utilbørlig forhold mellom ham og nogen av dem, og å ha påhørt deres fars klage over at han skulle ha forført Else, og å ha avhørt ett vitne, den 5. mars henviste tiltalen for blodskam til Bytinget som den rette instans.

Bevismaterialet for anklagen for bedrageri var en rekke gjeldsbrev som var funnet hos Weisweiler, »Aff gott follich wnderskreffuit foruden Aar och datou, och en deell Summer Indført vdj, och en deell icke, Paa Selsomme och vnderlige Uiis och paa Adschillige Maner sammenlagt, och en deell Reen papir findis baade for och bag schriffthen, Saa det lader sig Ansee, hand kunde forschriffue gott follich

¹) Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 24 f.

Ald deris Velferdt, Huorudj formeenis be:te Arnoldus falskeligen haffuer omgaais, och bør som en falschener derfor att straffis och lide«.

Det viste seg under forhørene at både Arnold Weisweiler og Else Jacobsdatter hadde drevet bankiervirksomhet med pengeutlån, og at adskillige gjeldsbevis i deres eie nok kunne gi anledning til mistanke for bedrageri. Flere av lånebevisene var udatert, og det ble påpekt av ett av vitnene at Weisweiler sørget for å datere en kvittering for et beløp han selv hadde mottatt av vitnet, men lot lånebevisene som vitnet underskrev som debitor, være udatert, med mulighet for å innføre senere en falsk og for debitor ufordelaktig datering. Men hva verre var, flere av Weisweilers debitorer hadde underskrevet gjeldsbevis in blanco. Han erklærte i ett av tilfellene at dette var skjedd »formedelst hann d iche Viste, huor mange penge de Ville laane, eller kunde bekomme effter haanden«. Noen debitorer nektet bestemt å ha undertegnet de gjeldsbevis som ble fremlagt med deres navn. I ett av tilfellene tilstod debitorens 14 år gamle sønn for retten at det var han som hadde skrevet sin mors navn; hun bedyret at det ikke var skjedd på hennes vegne, og gutten påstod at det ikke var dette papir han hadde undertegnet med sin mors navn, men et annet. En av debitorene kjente Weisweiler intet til, og det viste seg da at Else Jacobsdatter hadde drevet utlånsvirksomhet bak hans rygg. Også i de lånebevis som hun hadde utferdiget, forekom underskrift in blanco, og i ett tilfelle ble underskriftens riktighet benektet av debitor.

I forhørene og domspremissene ble særlig oppmerksomhet henledet på at gjeldsbevisene var »paa Synderlig Maner sammenlagt«, eller »Paa nye maner sammen lagt«, et »Vnderlig sammenleg med handschriefften, Att der er Reen Papir baade for och bag«. Det kunne altså være plass for tilføyelser uten debitorenes vidende, hvilket retten fant meget daddelverdige. I ett av gjeldsbevisene med tysk tekst var lånesummen 18 R:dr skrevet fullt ut med ord,

»dog iche saa Richtig som det sig burde, Mens met Synderlig Finering i enden, Saa att deraff kunde giøris Achtzigh«. Flere vitner fortalte at de hadde tilbakebetalt sine lån, men ikke fått utlevert sine gjeldsbevis. I ett tilfelle hadde Weisweiler sagt gjeldsbevisene »aff krigsfolch at Vere hannem fratagen« pa en reise utenlands; i et annet tilfelle hadde han svart at han ikke kunne finne gjeldsbrevet. Men nu var disse papirer funnet ved husundersøkelsen hos ham, sammen med hans øvrige verdipapirer.

Vitneavhørelse og dokumentasjon opptok 4 rettsmøter, 5., 8., 12. og 19. mars. Saken skulle så opptas til 6 uker fra 19. mars, »Som er den 30 Aprilis førstkommendis«.

Dommen falt imidlertid allerede den 19. april. Raadhusretten fant mislighetene så graverende at den ikke kunne finne »for:ne Arnolde Weisuiller och Èllse Jacobs dater samme handschrieffter saa Oprichtigen att haffue schreffuen och Stillerede som det sig burde, Mens dermed falskeligen att haffue handlit och omgaais, och derforre att lide som wed bør«.

Innen denne dom falt, var det fremkommet en ny anklage mot Weisweiler. Den 1. april oversendte kongen Sivert Grubbe 4 forseglede skrin med verdigjenstander funnet i Weisweilers hus. Gunde Lange til Søfde, befalingsmann i Tønsberg len, som for noen år siden hadde gjort bryllup for sin datter i Weisweilers hus i Malmø, hadde ved den anledning opplevd at adskillige verdigjenstander av gull, sølv og tinn var forsvunnet, dels hans egne saker, dels gjenstander som var lånt til festen. Nu hadde han gjenkjent blant de beslaglagte verdigjenstander i Weisweilers hus 3 gullringer, hvorav den ene med 9 diamanter, de to andre også med diamanter, en signetring med avdøde Ifver Pedersens våpen skåret i topas, 15 ledd av en stor gullkjede, 5 av en mindre, 3 av en ennu mindre, 2 gullknapper og en gullstift med 5 perler. Han ville nå ha Weisweiler tiltalt for å ha underslått disse saker¹. Da kongen 3. april gav

¹) Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 100 f. Bryllupet var mellom

ordre til at pater Colens eiendeler skulle utleveres til hans befullmektigede, gjorde han uttrykkelig unntagelse for ringene som Gunde Lange gjorde krav på å være eier av, og som jesuitten mente Weisweiler hadde gitt ham¹.

På Gunde Langes vegne som hans befullmektigede opptrådte rådmann i Malmø Søffren Christensen og stevnet den 12. april Weisweiler for Raadhusretten for de bortkomne og nu oppdagede verdisaker. Da Weisweiler ble avhørt, kunne han bare opplyse at Else hadde sagt at hun hadde funnet signetringen da de flyttet, og at gullkjeden ifølge hennes utsagn var pant for penger hun hadde lånt til en utlending ved navn Lois Hes (Louis Hess). Om denne mann visste han bare at han var fra Brabant eller Nederland, og »Att en dreng Aff Bremen war Aarsage till Att hannd kom i Dannemarch«. Gullringen med de 9 diamanter var også så vidt han visste Elses pant. Hertil sa anklageren at ringen var funnet i Weisweilers eget gjemme og forvaring. Heller ikke kunne tiltalte gi noen tilfredsstillende forklaring på hvordan de to ringer, hver med 7 diamanter², og gullstiften med de 5 perler var kommet i hans eie. Han sa bare at »hand Intett Ved hertill Andit att suare End det hand haffuer suarid till det Andit tilforn«, nemlig at det var Elses pant.

Weisweiler ble ved denne anledning også spurt om »Welb :

Karen Lange og Christoffer Gjøhe, opplyser Gunde Lange selv i et innlegg i saken datert 17. april 1624. De ble gift i Malmø 29. juli 1621 (Danmarks Adels Aarvog XIII, 1896, s. 154). Sivert Grubbe var blant bryllupsgjestene, som det fremgår av hans dagbok (Danske Magazin 4. R., Bd. IV, s. 63). Weisweilers hus må ha vært meget presentabelt, siden det ble brukt ved en slik anledning, formodentlig utleiet mot betaling.

¹) Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 105.

²) Raadhusrettens dombok har to ganger »huer med Siuff demanter i«, likeså Bytingets dombok to ganger. I sin regest til kancelliskrivelsen av 1. april 1624 (Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 101) har Laursen »3 Guldringe, den ene med 9 Diamanter i, de to andre med hver sin Diamant«. Skaanske Tegnelser 5,65 v. har »Den ene med Ni demanter, de andre (rettet fra: den anden) thoe huer med sin demanter«, hvor »sin demanter« vel er pluralis.

Jørgen Windis Sølf kande« som hadde vært utlånt til bryllupet og var bortkommet. Nu var en sølvørn som hadde sittet på lokket på kannen, blitt funnet hos ham. Tiltalte kunne bare si at sølvørnen hørte til noe bruddsølv som han eiet.

En Malmø-borger ved navn Nils Lauritsen hadde også utlånt en sølvkanne til bryllupet. Den var kommet bort, og Weisweiler hadde erstattet den i penger og derpå i brev avkrevet Gunde Lange erstatning for den. Kannen var også blitt etterlyst fra prekestolen. Senere hadde Nils Lauritsens hustru oppdaget kannen i Weisweilers bolig da hun en gang besøkte huset sammen med Else; den stod i et vindu. Hun hadde da fått den igjen mot annet gammelt sølv. Arnoldus hadde ved den anledning opplyst at kannen var blitt funnet i en kjeller bak et vinfat da de flyttet. Nils Lauritsen ble avhørt og innrømmet både at han hadde fått betaling for kannen, og at han senere hadde kjøpt den for annet gammelt sølv. I Bytingets møte 16. april¹ forelå en skriftlig forklaring fra Nils Lauritsens hustru som etter rettens mening fritok Weisweiler for skyld på dette punkt, og en uttrykkelig erklæring fra henne om at hun ikke siktet noen.

Else Jacobsdatter ble også forhørt 12. april av Raadhusretten om de fundne og de bortkomne verdigjenstander. Hennes forklaring bragte frem en del nytt, og den stemte ikke helt med Weisweilers. Signetringen hadde hun funnet i huset, og gullkjedene var pant for et lån hun hadde gitt en fremmed mann ved navn Louis Hess. Han »Var kommen fra Bremen och haffde hiemme till Møren« (Mähren?)². På

¹) Saken var i mellomtiden henvist til Bytinget, hvis møte 16. april dog er protokollert i Raadhusrettens protokoll. Raadhusrettens medlemmer har øyensynlig vært nærværende.

²) Lysander, s. 65, sier at Mören er »en plats i Brabant«. Denne opplysning skyldes formodentlig bare at han har kombinert Weisweilers og Elses opplysninger. Men de to ble avhørt adskilt, og i domspremissene heter det at »ej heller de haffuer kunde giøre nogenn Richtig bescheen om for:ne Lois Hes, huorsom hellst hannd haffde hiemme eller huor

spørsmålet om hvordan det var gått til at signetringen nu var festet til den store gullkjeden, svarte hun at Arnoldus og hun i fellesskap hadde sammenføyet sakene. Gullringene, både den med 9 diamanter og de to med 7 diamanter, var også »den samme Lois Hesis pant«. På slutten av rettsmøtet tok Else Jacobsdatter frem »en bevis, Som hun haffde Indsytt i sitt offuerliff« — ifølge domspremissene »Vdschar« hun det »aff sit Offuerliff« på stedet. Dokumentet gikk ut på »att Lois Hes haffuer giffuit hinde for:ne Guld och 3 demants Ringe, daterit den .. Juny 1622«¹. Hess hadde ifølge dette papir lånt 100 Rdr. in specie og pantsatt tre diamantringer; men retten la vekt på at det ikke stod i lånebeviset hvor mange diamanter det var på ringene eller hvordan de var, bare at en var »giort som en Rosenn«.

Om gullstiften med perler kunne Else bare opplyse at hun hadde funnet den. Sølvørnen hørte til bruddsølv som hun og Arnoldus hadde kjøpt, og på spørsmålet om noen sølvkanne var blitt bragt ut av huset mens de kgl. kommissarer var der, svarte hun nei. Hun må øyensynlig ha vært på fri fot mens husundersøkelsen pågikk, og kunne derfor mistenkes for å ha bragt kompromitterende gjenstander av veien. Om Nils Lauritsens sølvkanne forklarte hun at den var funnet i et hull i kjelleren bak noen tomme tønner da de flyttet.

Siktelsen for underslag av verdigjenstander ble 12. april henvist til Bytinget, »Effterdj dett er en sagh, Som gelder paa hiemnell, och er ære och liff Anliggendis«.

hannd war frackommen, Efftersom it Raadtuffwinnde, som om samme deris beretning for:ne denn 12 Aprilis er Vdgiffuen, der nu bleff Lest och paaschreffuenn, derom med meere widt løfttigheed formellder och Inndehollder.« Domstolen fant deres opplysninger i hvert fall vage og kanskje også motstridende. »Møren« er vel sannsynligvis betegnelse på et land eller større del av et land. Jeg har ikke kunnet finne noen by med et liknende navn i Brabant.

¹) Der er åpen plass til datoen i Isbergs avskrift. Hvorvidt det er åpen plass eller et uleselig tall i originalen, har jeg ikke hatt anledning til å undersøke.

Bytingets dom i saken falt 19. april. Retten fant at Arnold Weisweiler og Else Jacobsdatter ikke hadde kunnet føre noe bevis for sin rettmessige adkomst til de nevnte verdisaker. Louis Hess' lånebevis kunne »icke befindis Richtig att were«, og de hadde ikke kunnet gi noen tilfredsstillende beskjed om hvem han var og hvor han hørte hjemme. Domspremissene omtaler også adskillige tinnfat og tallerkener og en messing lysestake i Weisweilers hus som forskjellige personer både av adel og borgerskap nu hadde gjenkjent som sine. Det ble demonstrert for retten at deres våpen og merke var blitt avskrapet og Arnolds eget våpen og merke satt på sakene i stedet. Weisweiler kunne ikke nekte at så var gjort. Gjenstandene var blitt lånt til Karen Langes bryllup, og Gunde Lange hadde senere delvis måttet erstatte dem som bortkomne. Som Gunde Langes fullmektig gav Søffren Christensen nu Weisweiler og Else Jacobsdatter »fulld och fast thiuffssag« for disse ting. Både gull- og tinnsakene var blitt etterlyst fra prekestolen, og allikevel hadde de gjemt dem.

Et brev fra Gunde Lange, datert Kjøbenhavn 17. april, ble fremlagt i retten. Her heter det om gjeldsbrevet undertegnet med Louis Hess' navn at »dersom det findis aff nogenn at were Vdgiffuen, da haffuer hand det Vdgiffuit som enn fallschener, thj det er Vdgiffuit paa det guodtz, Som hannem Alldrig haffuer thillhørt, eller nogenn thid schall kunde beuisse Sig wed nogen Adckomst eller hiem-mell att thillhøre«. Weisweiler bad om respitt, så han kunne skrive til utlandet for å komme i forbindelse med Louis Hess. På hans anmodning bevidnet også Else at han hadde vært uvidende om hennes overenskomst med denne utlending. Men deres forklaringer »befandtis løgnachtig i alle maade« — »Løs Vndschyldning och paaschud, Som dog i Alle maade findis ganndsche Vrichtig«. De angivelig pantsatte gjenstander var også verd det mangedobbelte av det beløp den ukjente utlending skulle ha lånt på dem. Konklusjonen var at Arnold Weisweiler og Else Jacobsdatter var

tyver og »bør derfor at lide paa deris lifff effter Lougenn«.

Etterat dommen var avsagt, bekjente Else Jacobsdatter den 21. april at den store sølvkanne som tilhørte Jørgen Wind, og som sølvørnen hadde sittet på, lå nedkastet i hendes far Jacob Andersens brønn. Den ble ganske riktig funnet på det angitte sted, heter det i en tilleggsprotokollasjon i Bytingets dombok, »och funndtis waabenenn, som derpaa logit haffde staait, Aldelis Vdschrahit«.

Den 3. mai dømte Raadhusretten Karen Jacobsdatter til innsettelse i tukthus for hennes usømmelige breves skyld. Over Else Jacobsdatter ble det ikke felt noen dom fordi hun allerede var dømt til døden for en annen sak.

Kongen hadde allerede i tiltalebeslutningen 29. januar bestemt at fullbyrdelsen av straffen i denne sak skulle utstå »indtil Voris Naadigste derpaa serdelis videre Befalning«¹. Ordre om å eksekvere dommen over Weisweiler ble gitt i et brev fra Kongen 12. mai til Borgermester og Raad i Malmø, »At dersom for:ne Sijvertt Grubbe icke er tilstede I daa iustitiam offuer hannem efftersom foreschreffuitt staaer, lader holde«, med en tilføyet anmerking nedenunder: »dog at hand tilforne pinligen forhøris effterdj hand er suspect for blodscham«².

Henrettelsene fant ifølge Sivert Grubbes dagbok sted i mai, på hvilken dag opplyses ikke. Else Jacobsdatter led døden ved halshugning, og derpå ble Arnold Weisweiler hengt³.

Om Weisweilers katolske tro eller om at han hadde forbrutt seg ved å huse en jesuit, hører vi ikke ett ord i retts-

¹) Citert etter Lysander, s.30, som gjengir noen linjer av originalens ordlyd i Skaanske Tegnelser. Regest i Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 24 f.

²) Citert etter originalen i Malmø Stadsarkiv. Regest i Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 131. Kongen hadde samme dag også gitt Sivert Grubbe befaling til å la eksekusjonen foreta, s. 131.

³) Suspendabatur hoc mense in patibulo civitatis Malmogiensis Jesu-vita et fur insignis Arnoldus Weissueiler, qui in manifesto furto erat deprehensus ... Ejus concubina Elsebe Jacobsd. prius capite plectebatur.

forhandlingene. I ett av vitneprovne streifes så vidt Weisweilers forhold til nattverden og Elses forsømmelse av kirkegang. Den ovenfor omtalte enke som hadde hatt sin gang i huset, ble spurt om hun visste noe om forholdet mellom Arnold Weisweiler og Else, og hun fortalte da i sitt temmelig snakkesalige vitneprov at Weisweiler for omtrent to år siden hadde ligget alvorlig syk, og på Elses anmodning hadde hun da gått til byens sogneprest, mag. Hans Ravn, for å be ham komme til Arnoldus. »Der hunn kom thill hannem, Spurde hannd hinnde Huad hand schulle bestille huos hannem, om hannd Ville haffue Sacramentid, Huortill hun suarit neij. Da sagde M: Hanns, Huad schall Jeg da bestille huos den Sacramentis Bepotttere och gudtz ordtz forachtere, dog loffuit hannd at gaae der henn.« De følgende linjer må også citeres, da de gir et lyslevende bilde av Else: »Sidenn om Afftenenn Anne kom did Igienn. Spurde hunn Ellse Ad, om M: Hanns haffde werit der, Da sagde hun Ja, faae hannd scham saa sannt, hannd Snackit saa lennge med hannem baade dansche og Lathinn, At hannd haffde nehr tagit liffuit aff hinndis farlille.« Kan vi bak de siste ord øyne en konfesjonell disputt ved sykesengen?

Om Elses kirkegang får vi en liten opplysning i det samme vitneprov. Den nevnte enke fortalte »At hunn nogle sind bad Ellse Jacobs daatter, Att hunn schulle gaae i kirckenn och frychte Gud. Da Suarit Ellse hinnde, Jeg kann icke gaae Barhoffuidt, formedelst Jeg haffuer Saa-dann schrøbeligheed derudj.«

Men om enn katolicisme og jesuiter aldri ble nevnt under rettergangen, var det naturligvis Weisweilers katolske tro og hans underbringelse av jesuiter i sitt hus som skapte sensasjon om saken og satte gemyttene i brand. Kongens befaling 29. januar om å utsette eksekusjonen inntil nærmere ordre skyldes vel hans ønske om å få flere opplysninger om jesuitene i Danmark. Han hadde da allerede fått vite merkelige ting gjennom de papirer som var blitt funnet

i Weisweilers hus. Han skriver 24. januar til kancellisekretæren Frederik Günther: »Der Almechtiger hatt wunderbarlich Disse tage der *Catholischen* ahnslag auff disse lender offenbaret, Dan wihr alhie in der stadt vndt Malmöe ihre Messgewand, kelche, dess Phabstes ablass mitt wessen wehr (sic) darzu gehörigen Sachen gefunden nehbenst dess Pabstes *Instruction*, ahn welchen orten sii ihren ahnfanck machen sollen wie auc ihre *Collecten* ahnzustellen. Diss werck recht ins werck zu richten seindt 16 *Cardinelen* versamlet gewehsen vndt *contributiones* ahngeordnet, also dass von dem *capitall* 60 Dausendt *cronen in illum vsum* Iehrlich solthen Spendiret werden.¹«

Også når Sivert Grubbe skriver i sin dagbok om Weisweiler, er det hans befatning med jesuitene som gjør hans casus interessant. Han kaller Weisweiler likefrem for jesuit når han under 17. januar forteller at jesuiten Weisweiler var grepet i åpenbart tyveri og blodskam med to søstre, og utbryter: *Mira sanctitas et religiosa vita Jesuuitarum*. Og etter å ha fortalt om henrettelsene i mai, sier han igjen: *Talis Sanctitas sanctorum virorum ex isto nimis religioso ordine Jesuuitico ... Insigne spectaculum poenae divinae*.

Det er ganske merkelig at Kongen ikke lot Weisweiler tiltale for å ha huset en jesuit. Nu fantes der imidlertid ennå ikke noen lovhjæmmel for å idømme straff i et slikt tilfelle. En straffebestemmelse for denne forseelse ble først innført ved den kgl. forordning av 28. februar 1624, som er foranlediget av episoden i Malmø. Weisweiler kunne kanskje ha vært landsforvist i henhold til forordning av 19. juni 1613² og Recessen av 1615, art. 1³, ved administrativ forføyning eller ved dom⁴. Men Kongen valgte å anlegge

¹) Christian IV.s egenhændige Breve, I, s. 364.

²) Danske Kirkelove, III, s. 38 f.

³) Samling af gamle danske Love, udg. af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, D. 4, s. 314.

⁴) H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie, II:3, Strafferet (1895), s. 157.

straffesak mot ham på et helt annet grunnlag, som syntes å være helt uomtvistelig. Lovens straff både for vekselforfalskning og for blodskam, som hans papirer syntes å dokumentere, var levnetsfortapelse¹.

Er de to henrettelser i Malmø i mai 1624 å betrakte som justitsmord? For en moderne rettsbevissthet virker dødsstraffene urimelig strenge i forhold til de påståtte og formentlig beviste forbrytelser, og anvendelsen av tortur på den dødsdømte Weisweiler forut for henrettelsen fordi han var mistenkt for blodskam, men frikjent av domstolen på dette punkt, er opprørende. Den siste detalj må vel endog være i strid med det 17. århundres rettsprinsipper. For en moderne betraktning kan det vanskelig unngås at dødsdommene virker som justitsmord.

Men problemet må stilles historisk. Gikk Weisweiler og Else Jacobsdatter i virkeligheten i døden for sin katolske tros skyld, uten at det forelå noen etter datidens strafferett nødvendig grunn for henrettelsene?

De to domstoler tok øyensynlig sin plikt til å dømme »effter woris Danssche loug och Rett«, og som »Christeligt och Rett ehr« meget alvorlig. Bytingets selvstendige holdning i spørsmålet om beskyldningene for blodskam er bemerkelsesverdig. Da saken om vekselforfalskning kom opp, var en del debitorer ivrige etter å bli fri sine forpliktelser ved å benekte sine underskrifter, samtidig som også et par kreditorer anmeldte sine krav, engstelige for å miste sine tilgodehavender dersom Weisweilers formue ble inndradd². Disse intermezzi gir oss et bilde av menneskelig smålighet. Men utslaggivende for rettens bedømmelse var de lånebevis som ble fremlagt, noen øyensynlig med falske underskrifter, andre underskrevet in blanco eller med rikelig plass til

¹) Matzen, s. 141, 144 f.

²) Se om dem Lysander, s. 69 ff. En av dem utvirket senere et kongebrev til fordel for seg, se Kancelliets Brevbøger 1624—1626, s. 136 f. En dom om tilgodehavender i Weisweilers bo ble avsagt så sent som 28. august 1643 (Raadhusrettens dombok).

tilføyelser foran underskriften¹. Og dokumentasjonen i tyverisaken var unektelig ganske fellende både for Weisweiler og for Else; den siste gikk jo endog til tilståelse på et viktig punkt. At retten ikke har trodd på historien om Louis Hess, er vel fullt forståelig. Vi skal senere se hvilket inntrykk også katolske sympatisører fikk av skyldspørsmålet ved å overvære nogen av rettsmøtene.

Alt i alt måtte vitneavhørelsen, dokumentasjonen og de tiltaltes forklaringer gjøre inntrykk av å være fellende. Og da var etter det 17. århundres strafferett bare dødsdom mulig².

Spørsmålet om hvorvidt henrettelsen av Weisweiler var et justitsmord, skulle snart bli reist i den diplomatiske korrespondanse som henrettelsen foranlediget. Da spørsmålet dessuten er blitt besvart med ja — rigtignok under megen usikkerhet — av Lysander i hans monografi om processen³, har det vært nødvendig å forsøke å begrunne en annen oppfatning: Målt med det 17. århundres strafferett som målestokk var henrettelsen intet justitsmord.

II.

Til kunnskap om episoden med jesuitene i Danmark er der også utenlandske kilder. Dette katolske fremstøt var,

¹) Lysander, s. 93 f., bagatelliserer det irregulære ved lånebevisene og mener at reverser med plass for påtegning og avbetaling og nye lån kanskje var noget nytt og ukjent for Malmøborgerne. Det tales jo også flere ganger om den nye måte som lånebevisene var sammenlagt på. Men det var ikke bare plass til tilføyelser etter underskriftene, men foran dem. Retten la særlig vekt på at teksten på en av reversene begynte nederst på første side, med påfallende meget rent papir forut for gjeldsbrevets tekst.

²) Straffen for tyveriforgåelser var døden. Se Matzen, s. 137 ff.

³) Lysander, s. 30, 39, 89 ff., 97 f. Han fremhever s. 89 f. meget riktig at det 17. århundres strafferett må være målestokken, og at hvis skyldspørsmålet var avgjort, var dødsdom uunngåelig. Men han finner bevisførselen i skyldspørsmålet utilstrekkelig. Til enkeltheter hos Lysander

som Münter gjorde oppmerksom på, planlagt i Rom. Alle-rede et par av Jesuitordenens historikere i det 18. århundre har beskrevet dette misjonsforetagende etter kilder i orde-nens arkiver, men deres opplysninger har ikke vært ut-nyttet av nordiske forskere¹.

Julius Cæsar Cordara forteller i sin *Historia Societatis Jesu*² at 4 patres fra den flandro-belgiske provins reiste som misjonærer til Danmark i 1623. Deres navn var An-dreas Jodocus, Justus Vischerus, Matthæus Colenus og Ludovicus Carbonelius. De fikk høre at to patres som var reist forut for dem, var blitt tatt til fange av nederlenderne, men fortsatte allikevel reisen, bare under iakttagelse av noget større forsiktighet. Jodocus som ekspedisjonens leder etterlot pater Vischer i Altona forat han skulle være til trøst og hjelp for de derværende katolikker, mens han selv fortsatte til Danmark. De to andre skulle følge etter. Pater Jodocus gjennomreiste en stor del av landet næsten uten resultat, men kom så i forbindelse med en tysk kato-likk i Malmø, Arnold Weisweiler. Denne hadde gode for-bindelser ved hoffet og stod i gunst hos kongen. Det fore-gående år hadde han gjestfritt mottatt to dominikaner-patere. Cordara mener tydelig at pater Jodocus ikke på forhånd kjente Weisweilers navn, men møtte ham uven-tet³. Weisweiler stillet sitt hus til rådighet for Jodocus og

må bemerkes at det vel ikke er riktig at Weisweilers forgåelse ved å ha huset en jesuit «dominerar i alla konungens brev» (s. 38). Det er beskyld-ningene for bedrageri og blodskam som vi møter i kongebrevene fra 29. januar av.

¹) Münter har kjent Reiffenbergs *Historia Societatis Jesu ad Rhenum inferiorem* (Köln 1764) og henviser til dette verks kapitel om jesuitenes misjonsforsøk i Sverige 1623—24 (Den Danske Reformationshistorie II, s. 651), men har oversett at Reiffenberg også har opplysninger om misjonsforsøket i Danmark.

²) *Historiae Societatis Jesu Pars sexta complectens res gestas sub Mutio Vitellescho*, Tom. I, Romae 1750, s. 423 f.

³) Cum partem regionis maximam nullo propemodum fructu pera-gasset, jamque de successu expeditionis desperaret, affulsit subito læta spes rerum feliciter gerendarum. Erat Malmogii in Scania vir gente

for alle fremtidige misjonærer og lovet å være deres språklærer og å ledsage dem på reiser og dele farene med dem. Han stillet dog én betingelse, at hvis han på grunn av misjonsforetagendet skulle bli berøvet sin formue eller bli tvunget til å gå i landflyktighet, skulle han få en økonomisk understøttelse av den hellige stol, tilstrekkelig til å føre en ubesværet tilværelse. Det siste hadde den hellige stol allerede lovet dominikanerpatrene. Jodocus satte opp en skriftlig overenskomst som skulle sendes til Rom når et beleilig tidspunkt frembød seg, og han underrettet sine medarbeidere om hele saken ved brev. Han medførte selv Weisweilers kontrakt som det viktigste og ikke ubetydelige resultat av sine anstrengelser da han en tid senere så seg nødsaget til i hast å forlate landet¹.

Pater Jodocus foretok fra Malmø en reise til Kjøbenhavn hvor han innlot seg i samtaler om religionen med nogen studenter som viste seg å være påvirkelige. En av dem fikk han endog overtalt til å forlate sitt fedreland for å reise til Belgia sammen med ham. Dagen for avreisen var avtalt; men just på den dag, mens jesuitpateren ventet på den unge mann for å begi seg på vei, fikk han uventet høre at en jesuit ble ettersøkt i hele byen; det ble sagt at han hadde vandret omkring i Kjøbenhavn, og at han hadde forsøkt å lede noen yngre studerende over til papismen. Da dette rykte nådde ham, turde han ikke nøle lenger, men tiltrådte straks reisen til Belgia uten studenten.

Justus Vischer som var blitt igjen i Altona, opplevde der etter et par måneders opphold at hans menighet ble overfalt under en gudstjeneste, men unnsnapp selv uskadt

Germanus, professione catholicus, Arnoldus Wisveillerus nomine, notus aulæ, & apud regem gratus, qui anno præterito duos familiæ Dominicanæ Patres hospitio exceperat. Virum talem Jodocus consiliis suis opportunissimum putans, adit eum fidenter.

¹) . . seque proripuit in Belgium, secum auferens Arnoldi quam dixi syngrapham, veluti fructum industriæ suæ præcipuum, nec vero levem: magnam quippe in ea spem habebat repositam.

og forlot sin post. Colen og Carbonel reiste ad forskjellige veier til Danmark, hvor de etter pater Jodocus' anvisning tok inn hos Weisweiler i Malmø. Men etter noen få dagers forløp inntrådte katastrofen. Carbonel var reist tilbake til Frisland for å skaffe ytterligere hjelp, og Colen drøftet med sin vert forskjellige foranstaltninger for å fremme misjonen, da Weisweiler uventet ble arrestert, uvisst av hvilken grunn¹. Ved husundersøkelse hos ham ble det funnet alterutstyr, et tydelig spor av at en katolsk prest var skjult i huset. Mistanken kunne ikke falle på andre enn Colen. Han arresteres, og kort etter blir han ført til Kjøbenhavn fordi kongen ønsket å se ham og selv å forhøre ham. Breve som var funnet hos Weisweiler, gjorde det umulig å skjule at Colen var prest, og han svarte derfor åpent og uten omsvøp på kongens spørsmål om hvem han var, hvorfra han var kommet og i hvilken hensikt. Kongen undret seg over hans fasthet og næsten roste ham. Dagen etter ble det meddelt Colen at han innen et visst antall dager måtte ha forlatt Danmark, med trusel om dødsstraff dersom han ble grepet innen landets grenser etter denne tid. Han forlot da landet straks. I Hamburg, hvor han var utenfor fare, forblev han nogen tid, fylt av engstelse for sin vert Arnold Weisweilers skjebne. Han fryktet at denne nu ville miste sin eiendom og måtte gå i landflyktighet, hvorved håpet om å gjenopprette den katolske religion i Danmark ville svinne bort². Mens han med angst imøteså denne mulighet og ofte anstilte undersøkelser angående Weisweiler, fikk han høre at Arnold var blitt henrettet ved hengning — »om nu dette skyldtes at han

¹) Cordara mener at katastrofen inntrådte meget kort tid etter Colens ankomst til Danmark: At post paucorum dierum moram, Carbonelio in Frisiam ad comparanda nova sociorum auxilia digresso, dum maxime Colenus rationes varias promovendæ missionis inquit cum suo hospite, res accidit, quæ nihil fere spei reliquum fecit in Dania. Capitur ex improviso, nescio qua causa, Arnoldus.

²) quod si eveniret, conciderent omnino spes religionis in illo regno restituendæ.

hadde hatt en katolsk prest som gjest, eller en annen forbrytelse, hvilket aldri er blitt tilstrekkelig opplyst¹. Men da denne mann var borte, som hele misjonen avhang av, var der menneskelig talt intet håp for misjonen i Danmark². Jesuitpatrene vendte tilbake til sin provins og utsatte denne misjon til en annen tid.

Cordaras beretning er interessant ikke bare fordi den inneholder en fylde av opplysninger som ikke finnes i de danske kilder, men også fordi den lar oss se hvordan hele foretagendet tok seg ut fra katolsk side, hvilke forhåpninger man har hatt og hvilken betydning man har tillagt Weisweiler for dette misjonsforsøk. Usikkerheten om den egentlige årsak til Weisweilers henrettelse må ha vært sterk, for ellers ville det ha vært nærliggende å betegne ham som martyr; om en ung svensk katolikk er det like forut fortalt at han bekreftet sin tro ved å la seg halshugge.

Fr. Reiffenberg har også skildret misjonsforsøket i *Historia Societatis Jesu ad Rhenum inferiorem*³, men da misjonærene jo var paterer fra den flandro-belgiske og ikke fra den rhinske provins, er det naturlig at hans beretning bare er et forkortet referat av Cordara, og intet derutover.

Den første undersøkelse av begivenhetene i Danmark 1623 og 1624 basert på Propaganda-kongregasjonens arkiv, møter vi i Anton Piepers bok »Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen im siebenzehnten Jahrhundert« (Köln 1886). Han har brukt både Propaganda-kongregasjonens forhandlingsprotokoll *Acta Congregationis* og samlingen av aktstykker referert i dens møter, *Scripture originali riferite nella Congregazione Generale*.

Piepers undersøkelser bragte for dagen at Propaganda-kongregasjonen i sitt femte møte, den 11. april, besluttet

1) sive ob datum catholico sacerdoti hospitium, sive alio crimine, quod nunquam satis compertum est.

2) Sed quæ demum fuerit causa, tali sublato viro, a quo tota missio pendebat, nihil humanæ spei nostris relinquebatur in Dania.

3) Tom. I, 1764, s. 578 f.

å sende 8 jesuitter til Danmark og Norge. Etter samråd med ordensgeneralen ble det senere bestemt at 4 av dem skulle utvelges av provincialen for den rhinske provins, og 4 av den flandro-belgiske provins av Jesuitordenen. Omkring årsskiftet 1622—23 kunne den apostoliske nuntius i Bruxelles sende avsted til Danmark 5 jesuitpatere og en sekulærprest. To av jesuitene blev tatt til fange av hollenderne underveis; de andre nådde frem til Danmark. I september 1623 fulgte to dominikanere efter. I Kjøbenhavn fant de katolske misjonærer støtte hos den italienske hoffbilledhugger Crivelli og den franske språklærer Terville (som vi snart skal treffe igjen i andre kilder under det sikkert riktigere navn Treville); dette trekk er sikkert, som navneformen Terville røber, hentet fra Münters artikkel i *Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens* II: 4 (se ovenfor s. 285). I Malmø var den rike kjøpmann Weisweiler deres støtte, og han skjenket tolv hus med haver til misjonen. Propagandaen hadde fremgang inntil den ble oppdaget ved at noen brev fra en katolikk i Hamburg til Weisweiler falt i magistratens hender. Til slutt nevner Pieper Colens utvisning av riket i januar 1624 og rettsaken mot Weisweiler med den sørgelige utgang. Om disse begivenheter finnes det innberetninger i Propagandaens arkiv¹.

III.

Takket være et stadig rikere kildemateriale er mere og mere av enkelthetene i dette katolske misjonsforsøk i Danmark blitt kjent. I tillegg til de nevnte kilder kommer nu en ny kilde, eller rettere en kildesamling, som lar oss se ennu meget mere av begivenhetene i Danmark, deres europeiske sammenheng, de farefulle forhold misjonærene vir-

¹) Pieper, s. 9 ff.; B. Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, II:2 (1913), s. 78, bygger på Pieper og har intet ut over hvad han meddeler. Det samme gjelder J. Metzler: *Die apostolischen Vikariate des Nordens*, 1919, s. 14 f.

ket under, og årsakene til at dette propagandaforsøk ble uten større resultat.

Den nye kilde er en beretning om de nederlandske jesuiters misjon i Danmark med titelen *Digressio de missione Danica*. Den er forfattet av pater *Norbertus Aerts* S. J. (1639—1707), som virket som arkivar i sin orden og skrev en stor ordenshistorie med titelen *Acta Missionis Hollandicæ* som dekker tidsrommet 1614—1670. Den er ikke blitt trykt. Manuskriptet i 7 foliobind befinner seg i Bibliothèque Royale i Bruxelles¹.

Digressio de missione Danica er et ekskurs til året 1623 i dette historieverk. Digresjonen er på 78 foliosider. Pater J. Kleijntjens S. J. har elskverdiggst stillet en avskrift av hele *Digressio* til min disposisjon og tillatt meg å kopiere den til bruk for mine undersøkelser².

Digressio de missione Danica viser seg å være en samling av aktstykker fra årene 1622—24. Forfatteren av *Acta Missionis Hollandicæ* skriver historie på den måte at han gjengir *in extenso* hvert dokument han bruker. Hvert brev er så vidt mulig fullstendig citert, med brevoverskrift, avslutningsformel og datering. I alt er det 51 dokumenter som er gjengitt på denne måte. Hertil kommer 2—3 andre dokumenter som han har hentet opplysninger fra i sine kommentarer uten å gjengi ordlyden. De citerte aktstykker er sammenknyttet med bemerkninger hvor pater Aerts trekker slutninger av dem, gjør oppmerksom på enkeltheter eller supplerer med opplysninger fra andre kilder.

¹) Disse opplysninger er hentet fra en artikkel om «Les premiers missionnaires S. J. dans les pays Scandinaves» av J. Kleijntjens som snart vil bli offentliggjort. C. Sommervogel: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, I (1890) col. 61 f. har titelen *Acta Missionis Hollandicæ* og sier at verket er i 3 bd. og omfatter 1623—30, 1643—57, 1665—71. Kleijntjens betrakter verket som en fortsettelse av Goetgebuers verk om *Missio Hollandica* og teller bindene sammen.

²) Pater Kleijntjens er avgått ved døden i 1951. Det er meg smertelig at jeg ikke kan overrekke ham denne undersøkelse i dens ferdige skikkelse.

11 aktstykker hvor originalspråket er fransk, tysk eller italiensk, er gjengitt i latinsk oversettelse¹. Et brev skrevet påskedag 1624 av Weisweiler i hans fengsel i Malmø er derimot utelatt av kompilatoren, fordi det var på dansk som han ikke forstod, og med dansk skrift som han ikke kunne efterligne, sier han².

Dokumentsamlingen omfatter dels aktstykker som også finnes i Propaganda-kongregasjonens arkiv i Rom, dels brev som bare har eksistert i den flandro-belgiske ordensprovins' arkiver.

Når vi i det følgende skal gjennomgå denne nye samling av kilder, vil vi samtidig også trekke inn i vår undersøkelse en annen kildesamling som nylig er blitt gjort lett tilgjengelig. Apostolisk nuntius i Bruxelles 1621—27 var erkebiskop *Giovanni-Francesco Guidi di Bagno*. En fortrinlig utgave av hans korrespondanse i register er utgitt 1938 av Bernard de Meester³.

Propaganda-kongregasjonen begynte rneget kort etter sin opprettelse 6. januar 1622⁴ å ha sin oppmerksomhet rettet mot de nordiske land. I Bagnos korrespondanse foreligger et brev fra ham til Propaganda-kongregasjonen

¹) I det følgende citeres *Digressio de missione Danica* med henvisning til originalmanuskriptets paginering. De oversatte dokumenter finnes på s. 68, 105, 124 f., 126 f., 127 f., 128 f., 130, 131 f., 132, 133, 133 f.

²) *Digressio*, s. 126: Habemus post haec ipsius Arnoldi Wiswylleri litteras ex carcere suo Malmodiano exaratas, ipso die paschatis hoc anno 1624 quas ... enixe rogabat quantocius ad Antonium Sucquetium aut Florentium Ludovici destinari; sed cum litterae illae Danico idiomate ac charactere constant nobis ad describendum non imitabili, nullamque hujus idiomatis peritiam habeamus, cogimur modo ab iis danice describendis aut latine vertendis abstinere. — Påskedag 1624 var etter den gamle stil, som vi må formode er fulgt ved denne datering, 28. mars. Etter den nye stil som normalt er brukt av de katolske brevskrivere i dokumentsamlingen, falt påskedag på 7. april. H. Lietzmann: *Zeitrechnung* (1934), s. 63.

³) *Correspondance du Nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno* (1621—1627), publiée par Bernard de Meester, I—II = *Analecta Vaticano-Belgica*, 2me série: *Nonciature de Flandre*, V—VI (1938).

⁴) L. v. Pastor: *Geschichte der Päpste*, XIII:1 (1928), s. 102.

av 5. februar 1622, hvor han sier at katolikkene i Danmark og Norge er meget fåtallige og uten enhver åndelig hjelp; adelen er fra lutherdom gått over til calvinismen; i Norge, mener man, har befolkningen ikke annen religion enn spådomskunster¹. 10. mars skriver Propaganda-kongregasjonen til nuntien og sier at der bør organiseres en misjon i Nederland for Danmark, Norge, Gotland og Holsten. Etter å ha hørt kardinal de Zollern og en danske har kongregasjonen besluttet å bruke tyskere eller flamlendere. Bagno skal sende 3—4 personer for å innhente informasjoner fra disse land².

Propagandaens henvendelse til Bagno resulterte både i at den apostoliske vikar i Holland, Rovenius, på hans anmodning skrev en betenkning om katolicismens stilling i de nevnte land, datert Utrecht 19. mai 1622³, og i at Bagno sommeren 1622 sendte de to dominikanere Jacques de Brouwer og Nicolas Janssens til Danmark. De ankom 30. juli til Kjøbenhavn, hvor de Brouwer sammen med Weisweiler oppsøkte Kongens kansler. De besøkte også Malmø, Lund og Helsingør og tiltrådte sin hjemreise fra Helsingør 16. august. Etter sin tilbakekomst til Antwerpen 26. september avfattet de en innberetning til Propaganda-kongregasjonen om sin reise og om utsiktene for katolicismen i Danmark⁴.

¹) Correspondance de Bagno, I, s. 153.

²) Correspondance de Bagno, I, s. 168. Danmark og Norge var ved den oppdeling av misjonsmarker som fant sted i Propaganda-kongregasjonens møte 8. mars, blitt tildelt nuntien i Bruxelles (v. Pastor, s. 105).

³) Correspondance de Bagno, No. 351 og Appendice VII, bd. II, s. 867—869.

⁴) Opplysningene er hentet fra denne rapport, som er referert i «Kort extract og relation» (se ovenfor s. 285 anm. 4 og nedenfor s. 351 ff.). Også i Bagno's korrespondanse er deres reise til Danmark sommeren 1622 omtalt. I et brev til Propaganda-kongregasjonen 18. juni meddeler han at de er utvalgt til oppgaven, og at de skal seile fra Calais. 22. oktober omtales de som kommet tilbake, og av et brev av 10. desember fremgår at Propaganda-kongregasjonen har mottatt deres rapport. (Correspondance de Bagno, I, s. 212 f., 261 f.)

Imidlertid hadde Propaganda-kongregasjonen den 11. april besluttet å sende jesuiter til Danmark og Norge¹. Jesuitordenens general Vitelleschi meddelte ordenens provincial i den flandro-belgiske provins, Antonius Sucquetius, denne beslutning i et brev av 30. april. Generalen hadde funnet at den rhinske og den flandro-belgiske provins måtte skaffe de nødvendige misjonærer, da disse provinser var de nærmeste, da prester derfra hadde lettest for å lære språket i hine riker, og da det ofte reiste kjøpmenn dit fra Køln og Amsterdam som misjonærene kunne slutte seg til. Fra den flandro-belgiske provins skulle fire eller seks skikkede prester utvelges, og opplysninger om deres natur, begavelse, utdannelse og karakteregenskaper skulle snarest sendes til Rom. På et medfølgende kart var en rekke byer avmerket som misjonsstasjoner som hver skulle forsynes med to prester: Flensborg, Odense, Kjøbenhavn, Bergen og Visby².

Forholdene medførte at ingen av disse byer ble noe egentlig centrum for den katolske propaganda i Danmark—Norge. Virksomheten skulle møte uovervinnelige vanskeligheter. Dette var der en tydelig forutføelse av innen både den rhinske og den flandro-belgiske provins. En anonym promemoria, øyensynlig forfattet av en belgier, uttalte at det nyttet ikke å sende belgiere på grunn av den store forskjell i språk og utseende; man kunne snarere sende noen fra Preussen, Livland, Riga, Hildesheim eller Skottland. Det ville heller ikke nytte i første omgang å sende prester til det indre av Danmark eller Norge, for der fantes det ingen katolikker, eller de få som var, bodde sammen med lutheranere og hadde hverken mulighet for eller vilje til å underholde en prest. Man kunne anbringe noen prester i tilstøtende strøk som Pommern, Lübeck, Stettin osv. hvor de kunne tale med dansker og nordmenn som kom dit. Herfra kunne man utforske tilstanden i hine riker og muligheten av å gjøre et fremstøt. Alle som kjen-

¹) Se ovenfor s. 307 f.

²) *Digressio* s. 60 f.

ner forholdene, heter det, sier at ingen fremgang kan ventes i Sverige, Danmark og Gotland; om Norge er der litt bedre håp¹.

Ordensprovincialen i Provincia Rhenana delte også denne pessimistiske oppfatning og frarådet overfor Rom og i brev til sin kollega Sucquetius å opprette en misjonsstasjon i Danmark hvor der var få katolikker, og de få som var, ikke ville våge liv og formue for å huse en prest².

Imidlertid reiste de to dominikanere til Danmark, utsendt av nuntien i Bruxelles. Og hele året 1622 gikk uten at nogen jesuit kom avsted. Pater Aerts slutter av de bevarte brev, sikkert med rette, at der må ha vært adskillig korrespondanse om saken, men disse brevene er ikke bevart³.

Propaganda-kongregasjonen var noe utålmodig over jesuitenes nølen og gjentok sin henstilling gjennom ordensgeneralen, som i brev til den flandro-belgiske provincial 28. januar 1623 minnet om at to dominikanere allerede hadde vært i Danmark. Hvis de utsendte prester ikke kunne utrette annet i Danmark, kunne de i hvert fall utforske forholdene og avgi betenkning om på hvilken måte den katolske tro skulle kunne gjeninnføres der. De skulle skrive rapporter om sin ekspedisjon både til ordensgeneralen og til Propaganda-kongregasjonen. En dyktig matematiker som også behersket matematikkens praktiske anvendelse, skulle ifølge dominikanernes beretning kunne få innpass både hos adelen og hos kongen og derved berede vei for misjonen, slik som det hadde vist seg i China⁴.

Propaganda-kongregasjonen besluttet at dominikanerne skulle virke i Kjøbenhavn, Hamburg, Bremen og Lübeck, og at jesuitene ikke skulle tillates å arbeide i disse byer,

¹) *Digressio* s. 62 f. Pater Aerts formoder etter håndskriften at promemoriaen stammer fra pater Hieronymus Suerckius, som han gir noen biografiske opplysninger om.

²) Ordensprovincialen Copperus til Sucquetius 30. juni 1622, *Digressio* s. 63.

³) *Digressio* s. 64.

⁴) Vitelleschi til Sucquetius 28. januar 1623, *Digressio* s. 64.

men skulle ha resten av landet til sitt virkefelt. Denne oppdeling var motivert med frykt for at det skulle bli konkurranse og splid mellom de to ordener¹, et for kurien ikke ukjent fenomen.

I mai 1623 reiste endelig to patere fra den flandro-belgiske provins avsted til Danmark². Den rhinske ordensprovincial hadde i mellomtiden igjen gitt uttrykk for sine store betenkeligheter ved foretagendet, og hadde motstrebende etter påtrykk fra Rom tilskrevet ordensgeneralen at han skulle sende to patere omkring mars; i et brev til den flandro-belgiske provincial sa han at det nyttet ikke å reise før etter påske, for først da reiste kjøpmenn i noen større utstrekning³. Påskedag 1623 var etter den nye stil 16. april. Han frarådet også opprettelsen av et Seminarium Danicum i Tyskland; slikt ville bare fremkalle strengere edikter mot katolicismen i Danmark⁴.

Samtidig med at de to flandro-belgiske patere Andreas Judoci og Justus de Vischere påbegynte sin reise, brøt patrene Schacht og Olaus fra den rhinske provins opp fra Düsseldorf med Sverige som sitt mål. Deres instruks gikk ut på at de skulle oppta forbindelse med de svenske hemmelige katolikker sekretær i kongens kancelli Göran Bähr (Georgius Ursinus) og borgermester i Nyköping Zacharias Blomme (Anthelius). Reiseruten gikk over Nederland, hvorfra de øyensynlig skulle fortsette sjøveien, men her ble de arrestert i Arnhem av hollenderne og forsinket av et langvarig fangenskap⁵.

1) Kardinal Ludovisii til nuntien i Bruxelles 11. mars 1623, *Digressio* s. 67 f. Rivaliseringen mellom de to ordener kommer frem i den tyske ordensprovincial Coppers omtale av dominikanerne i hans brev til Sucquetius 14. mars, *Digressio* s. 66 f. Vi skal også senere møte dette moment. Se nedenfor s. 330 f.

2) *Digressio* s. 72.

3) Copperus til Sucquetius 18. februar, *Digressio* s. 65 f.

4) Copperus til Sucquetius 14. mars, *Digressio* s. 66 f.

5) Instruksen gjengitt *Digressio* s. 68 f. Deres fengsel er omtalt av

Judoci¹ og Vischer² medbragte på sin reise et anbefalingsbrev fra ordensprovincialen som presenterte dem som fedre av Jesu Selskap som etter pavens ordre skulle reise til Danmark og Norge for å utbrede Jesu Kristi sanne evangelium i hine egne³. Dette anbefalingsbrev skulle naturligvis bare brukes overfor pålitelige personer. Senere underveis skrev de til Sucquetius og ba ham skaffe dem anbefalinger fra den spanske infant, excellensen Marchio og den keiserlige gesandt — tydelig anbefalinger som skulle gi dem innpass i de høyeste kretser i Danmark. Dominikanerne hadde hatt nytte av sin anbefalingsskrivelse fra infanten, heter det⁴.

Den instruks de fikk for sin reise, omtaler deres foretagende som *arduum opus, sicut valde est gloriosum* og oppfordrer dem til hyppig bønn. De setter sitt liv i fare for sine brødre. De blir pålagt å dyrke språkstudiet og studiet av kontroverspunkter, å skrive rapporter, å stifte vennskap særlig med de mere aktverdige, å unngå kvinner og beryktede personer, og spesielt å forsøke å vinne de fremste

Aerts s. 72. En av dem døde senere på reisen, mens den andre kom frem, s. 70. Se også nedenfor s. 332.

1) Andreas Judoci (1588—1652) var senere ordensprovincial i den flandro-belgiske provins 1641—46 (C. Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. IV (1893) col. 866). Han besøkte Norge i 1648 sammen med en annen jesuit. Hans rapport om oppholdet i Norge er utgitt av J. Kleijntjens i *Norsk Teologisk Tidsskrift* 1949, s. 1 ff.

2) Den eneste biografiske opplysning jeg har kunnet finne om ham er at han var «le fils du conseiller Viscer», hvis navn må ha vært kjent i Rom, siden di Bagno (Correspondance, I, s. 323) meddeler dette til Propaganda-kongregasjonen 3. juni, men ikke gir tilsvarende opplysninger om de andre.

3) Utstedt 28. mars. *Digressio* s. 70.

4) Judoci til Sucquetius fra Hamburg 16. mai. *Digressio*, s. 75. «Kort extract og relation» forteller med Janssens og de Browsers innberetning som kilde at de Brower sommeren 1622 sammen med Weisweiler «strax haver besøgt Hr. Cancellar, og hannem overleverte Infantindens af Brüssel hendes Skrivelse til Kongel. Majest.» Om en ny anbefalings-skrivelse fra infanten horer vi i instruks for de to dominikanere da de høsten 1623 igjen reiste til Danmark («Kort extract og relation», s. 1 og 6).

menns fortrolighet, og deres som har autoritet. Dersom situasjonen syntes å kreve det, skulle de vende tilbake til Nederland¹.

De to pater reiste landeveien til Hamburg, hvor de ankom 13. mai. Etter de derværende katolikkers ønske — deres tall var omkring ett hundre — lot pater Judoci sin reisefelle bli igjen i Hamburg for en tid og fortsatte selv reisen sammen med en sekulærgeistlig ved navn Theodor Moll. Denne kjente, får vi høre, alle havner og veier i Danmark og var bekjent med katolikker i Danmark og blandt dem en rik mann som sterkt ønsket en katolsk prest og hadde innrettet et rom i sitt hus til gudstjenestebruk. Det er Weisweiler som presenteres på denne måte. De to pater hadde i Hamburg fått høre om den skjebne som hadde rammet Schacht og Olaus, og var lykkelige over selv å være kommet vel frem til Hamburg. Judoci inngikk her også en avtale med en italiensk kjøpmann bosatt i Hamburg om at han skulle være mellommann ved hans brevveksling fra Danmark med sine overordnede².

Theodor Moll var en westfaler, fra bispedømmet Münster. Han talte dansk, da hans far som var lutheraner, var hoffmaler ved det danske hoff. Bagno gir disse opplysninger i et brev til Propaganda-kongregasjonen 17. desember 1622, hvor han forteller at han sendt ham til Danmark for å omvende faren, og har utstyrt ham med penger og med fullmakt til å absolvere, gjenoppta i kirken osv. Fullmakten ble ratificert i Rom 4. februar 1623³. Moll kunne senere i et brev til nuntien fortelle at han hadde omvendt den familie han bodde hos i Danmark, og at han ville sende en av

¹) *Digressio* s. 70—72.

²) Judoci til Sucquetius fra Hamburg 16. mai, *Digressio* s. 72—75. Bagno meddelte 3. juni Propaganda-kongregasjonen at Theodor Moll hadde sluttet seg til de to jesuiter i Hamburg, og at de to andre som var reist til Danmark, var tatt til fange av hollenderne. *Correspondance* I, s. 323.

³) *Correspondance de Bagno*, I, s. 276.

sønnene til Nederland for studier. Bagni meddelte disse nyheter videre til Rom og anbefalte at paven skulle gi katolikker i Danmark tillatelse til å spise kjøtt på forbudne dager, for ellers ble de alt for lett oppdaget¹.

Den 26. mai ankom de to prester til Malmø, og 1. juni kunne pater Judoci skrive sin første rapport fra Danmark til provincialen. Han var blitt godt mottatt av rikmannen i Malmø, hvis navn han av forsiktighetsgrunner ikke vil nevne. Provincialen skal få vite navnet av Theodor Moll som han sender til Hamburg med brevet. Han kjenner allerede noen katolikker i Kjøbenhavn hvis navn likeledes av forsiktighetsgrunner skal være unevnt. Han håper han skal finne flere². Man må imidlertid være meget forsiktig. Jo ulærere de lutherske predikanter er, desto mere bekjem-

¹) Bagno til Propaganda-kongregasjonen 1. april 1623. Correspondance I, s. 304.

²) Om katolikker i Kjøbenhavn har Janssens og de Brower gitt følgende opplysninger i sin innberetning til Propaganda-kongregasjonen høsten 1622, ifølge referatet i »Kort extract og relation«:

»Udi Kiøbenhavn at være 6 eller 7 Catholske, som ere udlændske Franzoser og Tyroler, saa og om Isaac Coris en Kandestøber, og Johan Albretsen at være god Forhaabning, saa og Borgeriet sammesteds at skulle villige noksom saadant at annamme.

»Til Hofue og i Kongens Bestilling at være Treville, som de kalde pædagogum Principis Gallum, som lover at ville befordre samme Religion derudi Landet ...; herforuden er der ogsaa Kongens Boldmester, som ogsaa Foder-Marschallen Claudi, som er en Burgundier, item Petrum Crivelli, Kongens Statuarium.«

Om »Kongens Boldmester« får vi siden i dominikanernes instruks for deres annet besøk i Danmark den opplysning at hans navn er Nicolaus Gallus, og Crivelli omtales her som »en Italiener af Mayland byrtig« (»Kort extract og relation« s. 5).

Navnet Isaac Coris forekommer også i aktene fra Weisweilers process i Malmø. Da rettssaken tok den vending at man måtte regne med dødsdom og konfiskasjon av Weisweilers eiendeler, gjorde Isaac Coris krav på sine tilgodehavender hos ham. Det viste seg da at Weisweiler under sine besøk i Kjøbenhavn hadde pleiet å bo hos Isaac Coris endog i ukevis, og nu gjorde denne krav på erstatning for de utlegg han hadde hatt i den anledning. Lysander (Jesuiterna i Malmö 1624, s. 69 ff.) formoder at Isaac Coris

per de katolikkene ikke med argumenter, men med edikter. Pater Vischer har han tilskrevet at han foreløbig kan bli i Hamburg.

Den anonyme rikmann var 33 år gammel, født i Jülich i Rhinlandet, hadde gått på jesuitskole, talte flytende dansk, eiet mere enn 12 hus med haver og hadde fått privilegium av kongen til å tilkalle utenlandske kjøpmenn til Danmark og Norge. Da de to dominikanere var i Danmark året før, hadde han på deres oppfordring, men også drevet av sin egen iver, besluttet å skjenke hele sin eiendom til misjonen i Danmark, men på den betingelse at det ble sikret ham en årlig pensjon eller inntektene av en prebende til livsopphold dersom han ble tvunget til å gå i landflyktighet på grunn av sin befatning med misjonen. Avtalen var inngått, forteller Judoci, i nærvær av borgermesteren og hans sekretær i en viss by (*fecit bonorum omnium suorum abdicationem coram consule et secretario urbis cujusdam*)¹. Avtalen voldte ham bekymring, for betingelsen hadde vært stiltiende ved denne avståelse av hans eiendom, siden den var inngått med kjettere som vitner; gyldigheten av en overenskomst som denne kunne være tvilsom, og dessuten hadde den kunnet vekke mistanke. Han stod imidlertid fast ved sitt tilsagn, og nu hadde han oppsatt en kontrakt som Judoci sender sammen med sitt brev. Mannen var endog villig til selv å reise til Rom dersom dette var nødvendig for å ordne

var jøde, men har bare hans navn og hans smålighet som holdepunkt.

Blandt de 6 eller 7 utenlandske katolikker i Kjøbenhavn er øyensynlig ikke medregnet hofftjenestemennene. Alle de nevnte hofftjenestemenn forekommer siden i jesuitenes korrespondanse. Det samme gjelder også ennu en utlending i kongens tjeneste som Janssens og de Brower omtaler i sin liste over katolikker i Danmark: »Udi Sorøe at være la Broche en Dandser«.

¹) I Weisweilers eget brev til ordensgeneralen av 1. juni heter det at avtalen var inngått *praesentibus consule et secretario (quia sic alter eorum, qui notarius erat Apostolicus expedire judicabat) civitatis cujusdam in Dania, Digressio s. 77.*

saken. Et brev fra Judoci til ordensgeneralen medfulgte også¹.

Om Weisweilers tilbud ble det i det følgende ført en stor brevveksling. I korrespondansen over grensen omtales Weisweiler stadig under dekknavn. Selv skriver han brev undertegnet med dekknavnet, som merkelig nok er det samme som navnet på den forfatter som 300 år senere skrev monografien om hans process: Lysander. Navneformen skifter noe. Selv undertegner han første gang, hvis vi skal tro den øyensynlig meget nøyaktige Aerts, *Lezanderus Julius Willox*. »Aliae litterae habent *Lezanderus Julius de Rouvilles*,« tilføyer vår kompilator². Han daterer sine brev *Cosmopoli* eller *Lisandropoli*, men en gang ved en forglemmelse *Malmogiae in Scania*³. I korrespondansen mellom Bruxelles og Rom omtales han derimot i regelen med sitt rette navn, likeså i de rapporter jesuitpatrene har skrevet utenfor landets grenser, og i brev fra katolikker i Danmark etter fengslingen.

I det dokument som Weisweiler satte opp og undertegnet med sitt dekknavn 1. juni, nevner han sin overenskomst med dominikanerne det foregående år og gjentar sitt tilbud, men betinger seg den nevnte understøttelse dersom han må gå i landflyktighet. Han er villig til å skaffe en betryggende bevidnelse for hvor stor hans eiendom er⁴. Den 24. juni oversendte Guidi di Bagno en kopi av dette brev til Rom

¹) Judoci til Sucquetius 1. juni 1623, *Digressio* s. 75 f.

²) *Digressio* s. 77. Andre navneformer er Lyzanderus Julius Willo (s. 83), Lizanderus Julius Willo (s. 84), Lisanderus (s. 85), Lisanderus Julius (s. 85), Lysanderus Julius de Rouville (s. 87 eller de Rouvill s. 100). Om navneformene i Bagnos korrespondanse sier De Meester: »Le nom est souvent orthographié par Bagno de façon fantaisiste: Willer, Viscelier, Beisbailer, Wijswüller. Il est parfois remplacé par le pseudonyme Lisanderus Julius ou Julius Willus.« (Correspondance de Bagno I, s. 332 f.). En gang bruker Weisweiler også dekknavn på sin adressat og kaller Sucquetius for Octannius Vestucquius, s. 99 f.

³) *Digressio* s. 77, 83, 87, 100, 103.

⁴) Dokumentet gjengitt in extenso i *Digressio* s. 76 f.

og anbefalte at man lot mannen selv komme til Rom til forhandlinger¹. Dette ble der imidlertid intet av. Hvad man i Rom mente om saken, fremgår av et brev fra ordensgeneralen til den flandro-belgiske provincial 14. oktober. Propaganda-kongregasjonen billiget i høy grad Weisweilers iver, og den håpet at misjonen ved hans hjelp skulle ha fremgang i Danmark. Men den ville gjerne høre hvor stor hans eiendom var, og hvor stor pensjon han ville betinge seg. Dette skulle provincialen drøfte med de patere som kjente forholdene og innrapportere deres mening². Bagno meddelte Roms avgjørelse i et brev til Weisweiler 23. oktober: Propaganda-kongregasjonen ville vite hvor meget han mente han trengte for å leve ubekymret, og den ville vite verdien av hans eiendommer; det var nok å oppgi et tall som Bagno ville meddele Rom. Propaganda-kongregasjonen mente det var best han blev i Danmark for å hjelpe katolikene der³.

I mellomtiden hadde både Weisweiler og hans venner forsøkt flere henvendelser for å få saken ordnet. Av et brev fra Weisweiler til Sucquetius 22. juli fremgår at ordensprovincialen i en skrivelse hadde bedt ham å forbli i Danmark, mens han forsøkte å ordne pensjonsspørsmålet for ham. Weisweiler sier at det haster, og mener at nuntien måtte kunne treffe en foreløbig ordning inntil kardinalene hadde bestemt hvordan saken skulle løses. Han ville da bruke penger av sine midler til å bestikke de ledende menn, så misjonærene skulle kunne arbeide uhindret⁴. Den 9. au-

¹) Correspondance de Bagno, I, s. 332 f. Weisweilers tilbud finnes i Scritture riferite 296 f. 68.

²) *Digressio* s. 104.

³) Correspondance de Bagno, I, s. 368 f.

⁴) *Digressio* s. 83. Ordene om en eventuell bestikkelse av de danske myndigheter lyder: Cum enim orthodoxi hic pauci se prodant aut manifestare audeant, imo ipsum Catholici nomen passim odio sit, facillimum est in grave incommodum incidere, nisi largiore manu et frequentioribus muner[c]ibus [o: muneribus] primariorum animi occupentur et oculi obnubantur.

gust skrev de to nu til Malmø ankomne patere Carbonel og Colen til paven og Propaganda-kongregasjonen og anbefalte meget sterkt at Weisweilers ønske ble imøtekommet. Derav ville mulighetene for å begynne en misjon i Danmark avhenge. Igjen sies det at hans penger skal brukes til bestikkelser: »Mirum quantum hæc gens muneribus capiatur et delectetur.« Den pensjon han ønsker er omkring 300 dukater eller en anstendig prebende, i patrenes øyne et rimelig krav. Selv vil han skjenke alt han eier, likesom enken i evangeliet, og han beklager bare at hans ganske anselige eiendom ikke er større. Det haster med å få saken ordnet så arbeidet kan komme i gang, og der er fare på ferde. Om Weisweiler har de mange lovord og også en del opplysninger i tillegg til dem vi hittil har hørt. Han hadde etter sin skolegang hos jesuitene i Køløn vært sekretær ved domkapitlet i Aachen og derpå vært i tjeneste hos den keiserlige kommissær i Hamburg hvor han hadde tilegnet seg juridiske kunnskaper. For omtrent 9 år siden var han kommet til Danmark hvor han hadde ført en rettssak med stort held og derpå hadde bosatt seg. Han var fullt fortrolig med dansk språk og lovgivning og var høyt aktet på grunn av sin dannelse, sitt ulastelige liv og sine personlige egenskaper. Kongen hadde i et egenhendig brev gitt ham skattefrihet og fritatt ham for tollavgifter og hadde gitt ham rett til å tilkalle utlendinger; hvis kolonien vokste til hundrede personer, skulle han eller en annen dertil skikket bli dens overhode. Byens rådmenn hadde sagt til patrene at hvis Weisweiler giftet seg i Danmark og ble dansk borger, ville han nå den høyeste verdighet¹.

1) *Digressio* s. 84—86. Janssens og de Brower har tilsvarende opplysninger om Weisweiler. Han er »en Jülicher, som forstaaer heel vel vor Danske Sprog, lover og tilsiger derhos med al Fliid og af gandske Formue den Papistiske Religion og Anslage der udi Riget at ville hielpe og befordre; hvorudi saa meget kan udrette(s) under Skin at forskrive fremmede Kiøbmænd derind i Landet, hvorpaa han haver Commission og Ober-Reysepas af Kongen selv ubehindret inden og uden Riget at maae forreyse.« »Kort extract og relation«, s. 2.

Samme dag skrev Weisweiler selv til nuntien i Bruxelles, som i et brev til ham hadde stillet i utsikt at pavens avgjørelse snart ville komme. Han sier at saken haster, at han utsetter seg for stor fare, og at han forsømmer sine egne forretninger av hensyn til misjonen¹.

I løpet av sommeren 1623 ankom pater Vischer og ytterligere to jesuitpatere: Matthæus Colen² og Gerardus Carbonellius³.

Pater Carbonel hadde fått sitt anbefalingsbrev utstedt av ordensprovincialen i begynnelsen av mai, men han kunne først reise fra Calais i begynnelsen av juni. I hans anbefalingsskrivelse var han betegnet som de andre misjonærers overordnede⁴. Omtrent samtidig reiste Colen avsted, med *litterae patentes* datert 11. juni. Han reiste over Hamburg, hvor han ankom 20. juni.

I Hamburg møtte Colen pater Vischer. De ventet forgjeves på at pater Carbonel skulle inntreffe, og ifølge et brev til ordensprovincialen fra Hamburg 2. juli etter gammel stil, altså 12. juli etter den nye kalender, må Colen her ha fått vite at pater Judoci plutselig var vendt tilbake til Brabant fra sin post i Malmø, men uten å angi nogen grunn. De fortsatte reisen sammen og ankom til Malmø i slutten av juli. Carbonel var kommet dit allerede 18. juli ad en annen reiserute⁵.

¹) *Digressio* s. 86 f.

²) Om Matthæus Colen (1595—1655) har Lysander s. 25 og 101 f. samlet biografiske opplysninger fra ordenens *Necrologium*.

³) Gérard Carbonel (1580—1646) skrev et ordenshistorisk verk, *Supplementum et notæ ad Historiam missionis Hollandicæ*, et tillegg til Goetgebuers *De missione Batavica*, som med dette tillegg befinner seg i ms. i Bibliothèque Royale i Bruxelles (C. Sommervogel: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, t. II (1891) col. 718 f.). Pater Aerts har i *Digressio de missione Danica* utnyttet Carbonels *Supplementum* i sin fremstilling og henviser flere ganger til dette verk.

⁴) *Digressio* s. 72, som her bygger på Carbonels *Supplementum* (se ovenfor anm. 3).

⁵) *Digressio* s. 78, 82.

Den 29. juni, Petri og Pauli dag, hadde Vischer og Colen i Altenhoven ved Hamburg opplevd at den danske konges kavalleri under søndagsgudstjenesten overfalt den katolske menighet, plyndret kirkegjengerne for klær og smykker, mishandlet dem slik at to ble drept og 30 såret, og ødela kirken. Colen har gitt en livlig og utførlig skildring av overfallet i sitt brev til sin foresatte i Bruxelles av 2. juli. Soldatene hadde påstått at de gjorde dette på sin konges befaling. »Hvad vil de da ikke gjøre i sitt eget land ?« utbryter Colen i sin rapport¹.

Pater Carbonel hadde hatt en besværlig reise, men uten å komme i slik fare som de to andre. Han kom med en hollandsk skute fra Amsterdam til Helsingør, hvor han ankom 15. juli, for så å inntreffe i Malmø 18. juli. Hans verste opplevelse underveis var etter hans egne ord daglig ombord å måtte lytte til calvinistenes salmesang og gudsbespottelse².

Kong Christian var altså ikke så helt dårlig underrettet da han den 14. juli skrev at fem jesuitter hadde sneket seg inn i riket. Hvis Theodor Moll medregnes, var det fem som i slutten av juli var kommet til Danmark. Da kongen skrev brevet, var det to som igjen hadde forlatt riket: Moll og Judoci.

Om grunnen til Judocis tilbakereise til Belgia i slutten av juni vet pater Aerts bare å fortelle at han reiste for å informere sine overordnede, og at han var nedslått over sitt forgjeves forsøk og de fortvilede utsikter for misjonen i Danmark³. På dette punkt kan vel hans beretning trygt suppleres med Cordaras meddelelser om grunnen til hans avreise; Cordara har formodentlig bygget på en beretning i jesuitenes arkiv i Rom som Aerts ikke har kjent.

De tre patere Vischer, Colen og Carbonel var sammen i

¹) *Digressio* s. 81.

²) Carbonel 28. august fra Malmø til de flandro-belgiske patres, *Digressio* s. 91.

³) *Digressio* s. 82. Hans kilde er her Carbonels *Supplementum*.

Malmø i slutten av juli. De feiret St. Ignatii dag sammen, den 31. juli. Carbonel hadde medbragt alterutstyr fra Belgia, og de leste nå hver sin messe.

De besluttet at pater Vischer skulle reise tilbake til Brabant for å avgi rapport og rådslå med sine overordnede om midler til å styrke denne i sannhet vanskelige misjon (de mediis stabiliendae missionis istius sane arduae). Han reiste allerede den følgende dag, 1. august, og medbragte et brev fra Weisweiler til Sucquetius hvor han sa at han håpet Judoci og Vischer snart ville komme tilbake med gode nyheter¹. Ingen av dem kom dog tilbake. Begge anla igjen prestedrakt så snart de var kommet til sitt kollegium og belavet seg på ikke å vende tilbake til Danmark².

De tre patere i Malmø hadde også besluttet at Matthæus Colen skulle reise til Norge, mens Carbonel inntil videre skulle forbli i Danmark. Innen Colen reiste, skrev de to sammen 9. august det ovennevnte brev til paven og Propaganda-kongregasjonen om Weisweilers tilbud³.

Den 12. august brøt Colen opp fra Malmø for å reise til Norge⁴. Han kom imidlertid ikke til Norge. Midt i august ble nemlig Carbonel grepet av défaitisme. Da han forstod at Judoci og Vischer ikke ville komme tilbake, og utsiktene for misjonen var meget mørke, besluttet han å reise hjem. I Helsingør, hvor han prøvde å komme med en hollandsk skute som skulle til hjemlandet, møtte han Colen som ikke var kommet lenger; han ventet på skipsleilighet til

¹) Weisweilers brev til Sucquetius, *Digressio* s. 83, er datert 22. juli. Denne datering er, formoder compilatoren med rette s. 84, etter gammel stil, og svarer altså til 1. august etter den gregorianske kalender.

²) Aerts i *Digressio* s. 82. Han har opplysningen fra Carbonels *Supplementum*.

³) Se ovenfor, s. 320 f.

⁴) Hans oppbrudd for å reise til Norge er nevnt av Weisweiler i brev til Sucquetius av 19. august: Ante octiduum hinc in Norvegiam communi nostrum iudicio rei indagandae causa abiit Dnus Matthæus, *Digressio* s. 100.

Norge. Colen ombestemte seg nå og vendte tilbake til Malmø¹.

Innen Carbonel forlot Danmark, skrev han et meget langt brev til sine ordensbrødre i den flandro-belgiske provins om sin reise og sitt inntrykk av danske samfunnsforhold og særlig den religiøse tilstand i Danmark. Vår kompilator undrer seg over at brevet ikke sier noe om at han har besluttet å reise hjem. Det er datert Malmø 28. august, og et brev fra Weisweiler til Sucquetius skrevet neste dag forteller tydelig at Carbonel nu skal bryte opp og regner med ham som brevoverbringer. Weisweiler sier han håper Carbonel og Judoci begge vil være tilbake hos ham innen vinteren med en god løsning av spørsmålet om pensjonen². Formodentlig har Carbonel kjent sitt oppbrud som en flukt.

Carbonels rapport bærer preg av å være skrevet av en skuffet propagandist. Han dveler ved Danmarks store katolske fortid som epitafiene i Lunds domkirke minner ham om. Lund hadde en gang 27 kirker, men nu er byen en landsby med ruiner og med domkirken som eneste kirke, riktignok et i sannhet kongelig byggverk, hvor det gamle alter, kannikenes stoler i koret og krypten vitner om den gamle katolske tid. Hans tanke går tilbake til Danmarks og Norges fordem blomstrende bispeseter. Under erkebiskopen i Nidaros hørte også bispestolene på Orknøyene, Færøyene og på Island Skálholt og Holar — og endelig Gardar på Grønland hvor hollenderne nu reiser på hvalfangst og sier at det ikke lenger finnes mennesker; men de har bare besøkt kystene, ikke innlandet, for de er bare ute etter vinning, ikke etter sjeler. »Quot regna! quot animarum millia hic fame pereunt! Quot vacant praelaturae! Nonne qui tales episcopatus desiderat, bonum opus desiderat?» Og blant de gamle biskopper var der mange ordensmedlemmer og

¹) *Digressio* s. 101. Kilde er her Carbonels *Supplementum*.

²) *Digressio* s. 99 f. Weisweilers brev er datert 19. august, øyensynlig etter gammel stil. Han sier i brevet at Vischer reiste fra Malmø *primo hujus stylo novo*, men han daterer selv åpenbart etter gammel stil.

mange belgiere. Det var belgiere som først bragte troen til Norden i året 720, og skulle ikke de også gjenopprette den?¹

Men de høystemte forhåpninger om selv å bli Nordens nye apostel hadde nok Carbonel oppgitt. Han forteller utførlig om sin besværlige reise til Danmark og derpå om sitt inntrykk av Helsingør, Kronborg og Kjøbenhavn. Han gir endog en hel liten Danmarks beskrivelse. Skilddringen av Danmark gir mange enkeltheter av kulturhistorisk interesse. Han skriver om vanskelighetene ved å lære det danske språk, om det danske jordbruk og husdyrhold, om mat og selskapsskikker og gir også en oversikt over Danmarks kirkehistorie og dveler særlig ved *fatalis annus* 1536 da Luthers lære med vold ble innført av Christian III. Her bygger han på Arild Huitfeldt som han også citerer, for så å trekke sin egen slutning hvor han foregriper den materialistiske historieskrivnings hovedsynspunkt: det var kongens pengebegjær som innførte kjetteriet, *ergo hic avaritia haeresim introduxit*².

Alt er smått i disse land: byene, landsbyene, bygningene, prakten, gudsfrykt og fromhet. Alt er smått, unntagen menneskekroppene og syndene. Især de lutherske prester får naturligvis sitt pass påskrevet. De er uvidende og dumme og drikker vin og øl i overmål så de raver omkring og kurerer folkets synder uten å kreve noen anger. De sier: *pax, pax*, hvortil Carbonel tilføyer med en reminiscens fra Ezek. 13,10: *et non est pax*.

Kjetteriet har befestet seg på alle måter: *vallo, viro, Rege, lege*. Vollene er Götaland i nord og Holsten og hele Neder-Sachsen i syd, Østersjøen i Øst og Mare Germanicum i vest. Hvem kan angripe en hydra som har forskanset seg slik? Mennene er superintendentene — Carbonel gjengir også den danske betegnelse »Tilsynsmend« — som kjemper fra prekestolene for alter og arne. For noen få år siden ble i

¹) *Digressio* s. 94—96.

²) *Digressio* s. 94.

en liten by 300 utlendinger innstevnet for en synode hvor de måtte avgi regnskap for sin tro og med ed gi sin tilslutning til Luther. Der var én som ikke bøyet kne for Baal, og fra ham har jeg denne opplysning, forteller Carbonel¹. Som eksempel på lovgivningen anfører han Christian IV.s recess om papistene av 1613, først på dansk og så på latin. Katolikker og jesuiter er mere forhatt enn hund og orm, verre enn hedninger, jøder og tyrkere. Vår ordensbror Laurentius Norvegus ble da også utvist av riket da han for 20 år siden utfordret dem til ordstrid!

Men hydraen skal nok ikke unngå et klubbeslag! Chancen vil komme når kongen med tiden vil tillate forskjellige religioner og innrømme katolikker rett til å oppsette testamenter. De lutherske predikanter vil nok bli foraktet av folket når heretikernes svik og de ortodokses sannferdighet og den sanne religions majestet blir kjent!²

Hvor meget hadde Carbonel utrettet under sitt opphold i Danmark på halvannen måned? Noen konversjon har han sikkert ikke fremkalt. Pater Aerts forteller med Carbonel som kilde om hans hjemreise fra Helsingør til Holland med en hollandsk skute, og beretter da utførlig om hvordan han på reisen omvendte den calvinistiske skipper til den sanne tro og siden opptok ham og hans hustru i den katolske kirke³. Det var utbyttet av misjonsreisen til Danmark.

I det brev fra Weisweiler til ordensprovincialen Sucquetius som Carbonel fikk med seg ved avreisen, forteller han

¹) *Digressio* s. 98. Denne episode er vel den begivenhet som Pontoppidan (*Annales*, III, s. 727) omtaler under året 1621: Biskop Resen samlet etter kongelig ordre alle ikke-lutherske borgere i Kjøbenhavn i Frue Kirke og gav dem valget mellom å anta den eneste i landet fastsatte og tillatte religion eller å utvandre. Pontoppidan vet ikke om mange nektet å bøye seg, men vet å fortelle at de andre måtte avlegge ed på Fremmedartiklene av 1569. Carbonel sier at den episode han omtaler, fant sted *in urbecula*, men det er vel Kjøbenhavn han sikter til. I hvilken by skulle man ellers finne 300 utlendinger?

²) Pater Carbonels rapport, *Digressio* s. 87—99.

³) *Digressio* s. 101 f., bygger på Carbonels *Supplementum*.

at Carbonel har arbeidet *non sine fructu*. Han har lært dansk så han kan beherske språket, og han har stiftet mange bekjentskaper blant Malmøs ledende menn som har talt med ham om forretninger i den tro at han var kjøpmann. Han bør skaffe seg hus her og bli borger. De er blitt enige om at Carbonel skal flytte fra Weisweilers hus, for de kan lett vekke mistanke. Brevet regner tydelig med at han skal fortsette virksomheten i Danmark¹.

Da Carbonel var kommet hjem til Brabant, fant ordensprovincialen og hans rådgivere at den danske misjon var så lite lovende at man ikke ville underholde to prester i Danmark. Carbonel samlet så på egen hånd inn tilstrekkelig penger til ett års opphold i Danmark. Men han kom ikke avsted. Den nye ordensprovincial de Montmorency som etterfulgte Sucquetius, ville nemlig først høre ordensgeneralens mening om hvorvidt *missio Danica* skulle fortsettes og sendte da Carbonel midlertidig til Frisland som misjonær. Her ble han i 7 år og samarbeidet med pater Vischer².

I Rom var man høsten 1623 ennå tilbøyelig til å fortsette misjonen. Som svar på en forespørsel fra den flandrobelske provincial av 15. og 16. september, tydelig etter Carbonels tilbakekomst til Brabant, skrev Vitelleschi at Propaganda-kongregasjonen ville betale prestene i den danske misjon 60 scudi årlig til deres underhold. Provincialen kunne gjerne sende de to prester til Danmark som han ifølge sitt brev hadde ansett for tilstrekkelig. Og generalen kunne gå med på at Carbonel nedsatte seg som kjøpmann³.

Carbonel kom aldri mere til Danmark. Men han vedblev å interessere seg for den danske misjon og korresponderte med Colen som var blitt igjen i landet. Han talte Colens sak i et brev av 12. januar 1624 til ordensprovincialen hvor han skildret hans kummerlige kår og gjengav hans rop om hjelp og råd i et brev til vennen i Nederland. Men i dette

¹) *Digressio* s. 99 f.

²) *Digressio* s. 102, med Carbonels *Supplementum* som kilde.

³) Vitelleschi til Sucquetius 14. oktober, *Digressio* s. 104.

brev er der ikke ett ord om at Carbonel selv ønsker å vende tilbake til Danmark, påpeker forfatteren av *Digressio de missione Danica*¹.

Fra slutten av august 1623 var det bare en jesuit tilbake i Danmark: Matthæus Colen. Både han og hans vert Weisweiler følte at de var gjenstand for mistanke, og forholdet dem imellom skulle også snart bli meget vanskelig.

I et brev til Sucquetius av 28. august (utvilsomt gammel stil) forteller Weisweiler at han kort etter Carbonels avreise var blitt tilkalt til kongens kansler som hadde bedt ham gjøre rede for hvilke utlendinger han hadde ført inn i landet og hvilke han aktet å føre inn; flere ganger hadde han spurt om noen Hamburgere var kommet nylig, og Weisweiler hadde inntrykk av at han siktet til jesuitpatrene. Han hadde også antydnet noget om at det neppe ville behage kongen om jesuiter og liknende fikk nyte godt av handelsmenneskes privilegier. Weisweiler fryktet han var blitt angitt av nogen, eller at et brev var blitt oppsnappet. De fremmede var ille likt av folk som misunte dem deres privilegier, og det ble nu åpenlyst talt om en »Gregorii agent«, altså en utsending fra pave Gregorius XV. »Non sine vitæ periculo laboro«. Under disse omstendigheter hastet det med en ordning av den økonomiske overenskomst, for Weisweiler stod overfor muligheten av økonomisk ruin. Colen tenker på å reise til Norge, for han må bort fra rikets centrum².

Colen kom fremdeles ikke avsted til Norge. Han fraflyttet Weisweilers hus av forsiktighetshensyn, og i den følgende tid har han ifølge brevene snart oppholdt seg i Kjøbenhavn, snart i Malmø.

Den 30. oktober mottok Colen i Kjøbenhavn to brev fra Sucquetius til ham og samtidig et brev til Weisweiler som han personlig ville overbringe når han traff ham, av frykt for at det skulle komme i gale hender. Han skriver 4. no-

¹) Carbonel til de Montmorency 12. januar 1624, *Digressio* s. 109 f.

²) *Digressio*, s. 102 f.

vember til provincialen og sier han ikke vet om Weisweiler vil bli tilfreds med den ordning som nu er oppnådd. Han vil kalle Weisweiler over til Kjøbenhavn, for han våger ikke å reise til ham på grunn av mistanken¹.

Men den økonomiske overenskomst virket skuffende på Weisweiler. Dette kom for dagen da Colen 5. november allikevel reiste over til Malmø for å treffe ham. Weisweiler ville intet yte før det var oppnådd en tilfredsstillende ordning. Han er en mann som drives mere av pengebegjær enn av nidkjærhet for vår sak, skriver Colen 13. november². Samme dag flyttet han fra Malmø til Kjøbenhavn, hvor han bodde hos den franske hofftjenestemann Nicolas du Clos. Han forberedte seg på å tilbringe vinteren i Kjøbenhavn med dystre utsikter. Han fikk ikke lenger økonomisk underhold av Weisweiler, og han måtte betale 12 floriner i måneden til sin vert i Kjøbenhavn. Alle priser steg, og der var matmangel³. I et brev til Carbonel før jul må han ha klaget sin nød i sterke ordelag, som vi møter et ekko av i Carbonels ovennevnte brev til den nye ordensprovincial. Her heter det at Colen må bruke 20 floriner i måneden til de aller nødvendigste utgifter, en stor utgift når den årlige understøttelse var 60 scudi eller 150 floriner. Om vin til maten er det overhode ikke tale, og han tenker på å reise til Norge, hvor man nu spiser brød oppblandet med halm⁴.

Forholdene skulle ikke bli lettere ved at dominikaneren Nicolaus Janssens kom til Kjøbenhavn 30. oktober og bodde i samme hus som Colen. Brevene fra den følgende

¹) Colen til Sucquetius fra Kjøbenhavn 4. november, *Digressio* s. 105.

²) Colen til Sucquetius fra Malmø 13. november, *Digressio* s. 106--108.

³) Colen til Sucquetius fra Kjøbenhavn 21. november, *Digressio* s. 108 f.

⁴) Carbonel til de Montmorency fra Nijmegen 12. januar 1624, *Digressio* s. 109 f.

tid vitner til fulle om rivaliseringen mellom de to ordener. De forsøkte begge å være vennlige mot hinannen, sier Colen. Men forholdet mellom dem ble snart vanskelig. Janssens ville ikke drive propaganda, men skaffe seg innpass i adelskretser og endog hos kongen selv. »Dette er vel og bra dersom det lykkes, men jeg frykter han skal bli oss til skade,« skriver Colen til sine overordnede¹. De bodde sammen hos du Clos og gikk hinannen øyensynlig på nervene. Janssens forsøkte å bli lærer for kongens sønner. Vi hører også at han hadde oppnådd å få en samtale med kongen om italienske kunstverker, men Colen tror ikke samtalen har falt ut etter hans ønske, for dominikaneren har så lite å fortelle om den og virker så kjølig². Nu har denne orden kommet oss i forkjøpet flere steder, sier han. Janssens forteller at dominikanerne allerede har opprettet et seminarium for den danske misjon, og at de har fått eneretten til å virke i Hamburg, Bremen og Lübeck³. I sitt brev til Carbonel klager Colen likeledes over konkurransen fra Janssens side. Janssens har talt med kongen, har truffet kronprinsen og omgås hoffet, mens

¹) Colen til Sucquetius 4. november, *Digressio* s. 105.

²) Dominikanernes instruks for deres virksomhet i Danmark påla dem uttrykkelig å søke å vinne kongens gunst, »at kunne erlange Kongens Yndest, og at kunne annammes til Hove og regnes blandt Kongens Bestalter, som for en Historicus eller noget andet sligt. Og eftersom af mange berettes, at Kongen haver stor Lyst til Antiquiteter og Kunststykker, skulle de see til at de kunde faae at vide, om H^s May^t holder noget af Italienske Curiositeter, og hvilke de kunde være, hvorom de strax skulde Pavens Legat lade forstandige.« »Kort extract og relation«, s. 7.

³) Colen til Sucquetius 13. november og 21. november, *Digressio* s. 106, 108. Planen om et fremtidig kollegium for de nordiske land er også omtalt i dominikanernes instruks, referert i »Kort extract og relation«: »dernæst at to eller trej unge Danske Personer, som have god Nemme, og en god Forhaabning om, kunde anviises til Antwerpen at studere, hvilke med Tiden kunde blive et rette Ophaff og fundament til et Papistiske Collegium udi de Nordiske Lande at anstifte«.

han selv ikke kan røre seg av mangel på penger. »Paupertas grave onus.¹«

Janssens på sin side må også ha hatt en del å utsette på Colen, for i et brev av 2. januar 1624 gir nuntien ham en reprimande. Janssens siste brev, sier di Bagno, inneholder kun angrep på jesuitene. Propaganda-kongregasjonen venter annet av ham enn dette. Han blir tilholdt å lese sin instruks om igjen og holde seg til den².

Den 9. november ankom jesuiten Henricus Schacht til Kjøbenhavn, sikkert til større glede for Colen. Han og Theodorus Olaus var blitt løslatt fra sitt fangenskap i Holland og hadde fortsatt sin reise til Sverige. Pater Theodorus Olaus var som tidligere sagt død på reisen, og Schacht hadde fortsatt alene. Han reiste med skip fra Lübeck og hadde lidt skibbrudd i Østersjøen og så vidt reddet livet. Han ble nu noen dager i Kjøbenhavn og gjorde seg rede til å fortsette reisen til Sverige³.

I januar 1624 inntraff så katastrofen da Weisweiler og Colen ble arrestert. Etterat Colen var kommet ut av Danmark, skrev han en utførlig og meget levende beretning om sine opplevelser: fengsling, transport fra Malmø til Kjøbenhavn, forhør i Kjøbenhavn i nærvær av kongen, og den overraskende milde dom. På de punkter hvor hans beretning kan kontrolleres etter de danske kilder, er den fullt pålitelig. I denne rapport som ble sendt i likelydende eksemplarer til Propaganda-kongregasjonen, til Jesuitordenens general og til den apostoliske nuntius i Bruxelles⁴, får vi også høre en mengde nye opplysninger om Weis-

¹) Carbonel til de Montmorency 12. januar 1624, *Digressio* s. 110.

²) Bagno til Janssens 2. januar 1624. Correspondance de Bagno, I, s. 405 f. Hans instruks inneholdt forskrifter om ikke å gjøre noget som kunne være anstøtelig, og om ikke å være egensindig, gjenstridig eller påståelig. »Kort extract og relation«, s. 7.

³) Colen til Sucquetius 13. november fra Malmø, *Digressio* s. 107 f.

⁴) Beretningen finnes i *Digressio* s. 110—120. Pater Aerts forteller s. 120 at den ble sendt til de tre ovennevnte adressater. Rapporten er udatert, men må være skrevet før 16. april, tilleggsrapportens datering

weilers fengsling og de dramatiske begivenheter som fulgte.

Der er først et forspill til fengslingen som tydelig viser det motiv som lå til grunn for den. Søndag før jul lyste sognepresten i Malmø Weisweiler¹ i bann fra prekestolen, og den følgende dag forlangte magistraten i Malmø at han innen utgangen av januar enten skulle avsverge sin katolske tro eller forsvinne fra byen. Weisweiler ville ikke dømmes uhørt, men sa han ville appellere til kongen i tillit til de privilegier han hadde gitt utenlandske kjøpmenn. Men magistraten og biskopen kom ham i forkjøpet ved å angi ham til kongen.

Den 16. januar sendte kongen to adelsmenn til Malmø i sakens anledning; tidlig neste morgen lot de ham kalle med list til slottet, og i mellomtiden foretok de husundersøkelse hos ham. Colen var på dette tidspunkt i Weisweilers hus. Det oppstod en samtale mellom ham og de to kongelige kommissærer om to kister som de forlangte åpnet, og som tjenestepiken for å redde sin herre hadde sagt var Colens. Han visste at de inneholdt alle bevismidler mot ham, påberopte seg sine privilegier som utenlandsk kjøpmann og prøvde å unngå en undersøkelse av dem. Men de ble åpnet, og for dagen kom en kalk og annet alterutstyr og hele brevvekslingen med utlandet om den danske misjon. Colen klarte å bringe av veien noen dokumenter i hans soveværelse, men der fant man et *Rituale Romanum* og en del kontroverslitteratur.

Mens Weisweiler ble anbragt i fengsel, ble Colen tatt i forvaring i selve byfogdens hus². Han forlangte å få gå dit sammen med byfogden uten å bli ført gjennom gatene

(se nedenfor s. 339, anm. 1). Den er sannsynligvis avfattet i Hamburg så snart Colen var kommet utenfor Danmark.

¹) Dette er første gang Weisweiler omtales ved sitt rette navn i dokumentene i *Digressio de missione Danica*. Pater Aerts har flere ganger hans riktige navn i kommentarene til aktstykkene.

²) *Praetor* i Colens beretning betyr formodentlig byfoged. Borgermester gjengis øyensynlig med *consul*, Colens brev av 1. juni 1623.

av soldater, og dette ble innvilget. Han fikk beholde sin korde, og etter sitt eget uttalte ønske fikk han sin brevkiste med seg. En stor menneskemengde var strømmet sammen i gatene for å se enden på tragedien.

Colen ble presentert for byfogdens frue, og han ble i det hele behandlet med høflighet. Under interneringen fikk han motta besøk, endog av Weisweilers tjenestepike, som han nu betegner som *virgo catholica*. Gjennom henne fikk han smuglet ut brev og mottok brev. Rykter som nådde ham under hans internering fortalte at dominikanerpateren Janssens var arrestert i Helsingør og at Carbonel var tatt til fange. Han skrev da til en fransk katolsk adelsmann i Helsingør, og denne svarte at en hel brevkiste som Janssens hadde sendt til Hamburg, var blitt tatt underveis og hadde ført til arrestasjonene. Saken var nu i sin helhet kjent av kongen, og adelsmannen var også blitt mistenkt og eksaminert av kongen. Colen måtte nu regne med at alt var kjent, og at det var nødvendig å tilstå alt.

Adelsmennene brukte tre dager på å gjennomlese Weisweilers papirer og å sette opp en liste over hans eiendeler, og den fjerde dag reiste de til kongen med brevene for å underrette ham. Onsdag 21. januar ble det kunngjort for fangene at kongen hadde befalt at de skulle føres til ham. Samme dag klokken to ettermiddag ble de transportert fra Malmø i tre sleder og under bevoktning — først Weisweiler bevoktet av stattholderens tjener og en soldat, så Colen sammen med vaktmannskapets befalingsmann, derpå Arnold Weisweilers tjenestepike med en soldat ved sin side. Der var stor tilstrømning av tilskuere i gatene. Etter en kjøretur i sterk kulde kom de til Landskrone hvor de overnattet, Colen og tjenestepiken i et vertshus, Weisweiler i den lokale prætors (byfogeds?) hus, med soldater på vakt om natten. Neste morgen fortsattes reisen til Helsingborg, og de tre fanger ble transportert over sundet i hver sin båt, en farefull overfart på grunn av de mange isflak i Øresund. I Helsingør ble de anbragt i tre forskjellige hus.

Colen var skuffet over at han her ikke kunne komme i forbindelse med den franske adelsmann han hadde vekslet brev med. I Helsingør skrev han et brev til sin ordensprovincial, men det ble oppsnappet av vakten og bragt til kongens kansler.

Den 23. januar ved middagstid ble fangene transportert videre til Kjøbenhavn, hvor de om aftenen ankom til det kongelige slott. Et rykte i folkemassene om at det var jesuiter som hadde planlagt et anslag mot kongen, bevirket at der var mange nysgjerrige tilskuere. Colen oppfattet at Weisweiler var satt i fangetårnet. Selv ble han foreløbig anbragt i slottets portnerbolig. Slottets befalingsmann kom til ham og hilste vennlig på ham, og etter en tid førte han ham til den kongelige stallmesters værelse hvor han bad ham vente og være ved godt mot, idet han sa han ville skaffe ham aftensmat. Han samtalte med en ung adelsmann som bodde i værelset, og til sin overraskelse fikk han besøk av sin venn den katolske hofftjenestemann du Clos¹ som han samtalte kort med på fransk. Til hans behagelige overraskelse serverte man nu fisk for ham, med den begrunnelse at kongens kansler hadde befalt tjenerne å skaffe fisk til ham fordi det var fredag; man beklaget å måtte servere saltet fisk, da det ikke hadde vært fersk å oppdrive. Han formådde dog ikke å spise stort, forteller han. Natten tilbragte han innelåst i et værelse som tilhørte hoffskomakeren, og nu fikk han omsider anledning til å knele alene i bønn og tid til å gjennomtenke hva han skulle svare ved det kommende forhør. Han hadde forstått på slottsbefalingsmannen at han skulle forhøres av kongen selv. Weisweilers tjenestepike ble holdt innesperret i værelset til en enke som bodde på slottet.

Søndag 25. januar kom kongen til Kjøbenhavn om aftenen, og neste dag fant forhørene sted. Først ble Weisweilers tjenestepike avhørt, men Colen vet intet om hva hun ble

¹) Nicolas du Clos var *praefectus regii sphaeristerii*, i «Kort extract og relation» kalt «Kongens Boldmester», altså hoffets sportstrener.

spurt om. Derpå kom turen til du Clos, som måtte redegjøre for sin samtale med Colen på slottet, og om de brev fra fengslet i Malmø som han hadde mottatt av Colen for videreforsendelse til Belgia. På kongens spørsmål innrømmet han åpent at han kjente Colen fra før, og at denne hadde bodd i hans hus i Kjøbenhavn, men han benektet at Colen hadde lest messe i hans hus. Han ble spurt om han selv var katolikk og svarte da at han var katolikk og ønsket å dø som katolikk.

Klokken 9 brøt kongen opp fra slottet og kjørte i en vogn som han selv styrte, til et annet slott i nærheten av byen for å spise frokost. Klokken 12 kom han tilbake. Colen så både avreisen og tilbakekomsten fra sitt vindu. Han hadde knapt fått tid til å be en bønn om frimodighet i forhøret og å anrope sin spesielle patron den hellige Jomfru, da en tjener kalte ham inn til kongen. Han vakte oppmerksomhet underveis og gjenkjente nogen han tidligere hadde forhandlet med i sin rolle som kjøpmann. Det værelse han ble ført inn i, var vakkert utstyrt med gobeliner og malerier, og til sin glede så han et billede av Guds mor med sin sønn. Kongens kansler og sekretær bladet i de beslaglagte papirer. Etter et kvarters tid trådte kongen inn, og Colen hilste ham med stor ærbødighet. Kansleren påbegynte forhøret på tysk, med nogen av de nylig fundne dokumenter i hånden.

Colen ble først spurt om han kjente en dansk adelsmann som for fire år siden i Rom hadde bedt paven om å sende prester til Danmark. »Respondi ad istam interrogationem negative«. Han måtte dog innrømme at han hadde hørt tale om ham, med Jacob Brower som hjemmelsmann. Han ble derpå spurt om hvor lenge han hadde vært i Danmark, hvilke steder han hadde besøkt og hvilke personer han hadde bodd hos. Han svarte på tysk, men kongen sa på latin at han kunne tale latin, da han skjønte han behersket latin bedre enn tysk. Kansleren fortsatte da forhøret på latin og spurte ham nu om han var jesuit. »Respondi

categoria: non sum. Subintelligebam nempe me non esse professum.» Både kansleren og kongen undret seg over svaret, og spørsmålet ble gjentatt. Han innrømmet da at han var *scholasticus Jesuitarum*. På spørsmålet om hva han hadde aktet å gjøre i Danmark, svarte han at han ville eftersøke katolikker. Han ble da spurt om hvilke katolikker han hadde truffet, og svarte: ingen danske, men noen få utlendinger. Han oppgav navnene på to hofftjenestemenn som han visste var kjent som katolikker, nemlig Treville og du Clos, og derpå en tredje, da han ble konfrontert med et brev hvor han hadde sagt »tre franskmenn«. Uttrykket »jeg selger mine varer« i brevene fremkalte eksaminasjon om hvor ofte han hadde forrettet messe. Han prøvde å redusere antallet til to ganger i Weisweilers hus, og sa at uttrykket ellers betød å samtale om den katolske tro — »quod inter caetera quae silentio involvebam, verum erat.« Kansleren spurte så om han hadde meddelt Arnolds tjenestepike og hennes søster sakramentet, hvilket Colen benektet. I et brev hadde han imidlertid skrevet at Elisabets søster (altså Karen Jacobsdatter) på nyttårsdag hadde kjøpt hans varer. Han forklarte dette slik at hun hadde hørt ham tale om den katolske tro. Var hun da blitt omvendt? Han svarte at hun ikke var langt fra konversjon. Colen undret seg over at han ikke spurte ytterligere om Weisweiler.

På spørsmålet om hvem hadde sendt ham til Danmark, sa Colen at han var sendt av Hans Hellighet, og at det var skjedd i tillit til de privilegier som kongen hadde gitt utenlandske kjøpmenn. Da han på kanslerens spørsmål om han hadde besørget forretninger i landet, svarte ja, repliserte kansleren at de var av dobbelt art, hvortil Colen nikket smilende, og også kongen smilte. I forhøret oppgav han videre navnene på de andre jesuiter som hadde virket i Danmark, og på sekulærpresten Theodor Moll, da han regnet med at alle navnene var kjent fra brevene, og da alle nu var utenfor riket. Han ble også spurt om han kjente

en viss Nicolaus van Dijck, alias Janssens, og om han visste noe om dennes planer om å bli professor ved Sorø Akademi. Han innrømmet at han kjente mannen og hans plan, som dog ikke Janssens selv hadde fortalt ham om, da de ikke innviet hverandre i sine planer. Han ble så til slutt spurt om hva han aktet å gjøre i Norge, og hvor i Norge han ville reise. Han svarte: oppsøke katolikker, og nevnte Bergen. Kongen spurte om han kjente en katolsk apoteker der, hvortil Colen svarte at han kjente ham ikke, men visste han var katolikk.

Hermed var forhøret slutt. Kongen trakk seg tilbake til et vindu sammen med kansleren og talte med ham, hvorpå kansleren meddelte i kongens navn at Colen skulle bo hos du Clos inntil kongens befaling ble kunngjort ham. Colen var selv meget overrasket over den milde behandling.

Derpå ble Weisweiler forhørt. Colen vet bare at kansleren anslo en betydelig skarpere tone overfor ham, og sier at det etter hans mening skyldes at Weisweiler hadde eiendom å tape. Etter forhøret ble Weisweiler ført til det rum hvor Colen tidligere hadde vært innesperret.

Den 29. januar ble Colen kalt inn i det kongelige kancelli etter frokost og fikk høre sin dom opplest på latin av en doctor juris i nærvær av kansleren, kongens sekretær og en ham ukjent adelsmann. Hans gjengivelse etter hukommelsen av dommen og dens premisser stemmer imponerende godt med originaldokumentet, som Rørdam har publisert, og er egnet til å inngi stor tillit til hans beretning. Innen tre dager skulle han ha forlatt riket. På stedet utbad han seg og fikk kanslerens tillatelse til å tolke uttrykket «innen tre dager» slik at oppbruddet fra Kjøbenhavn skulle finne sted innen tre dager. Derved fikk han reisefølge med en *nuntius Hamburgensis*, som vel enten bare er en kurér fra Hamburg eller en diplomatisk utsending fra Hamburg. Han fikk også løfte om å få sin korde igjen, men han våget ikke å be om mere. Den 3. februar reiste han fra Kjøbenhavn. Samme dag ble Weisweiler ført til Helsingør til

kongen. Han var for sin religions skyld blitt beskyldt av misunnelige borgere med falske beskyldninger for andre forbrytelser. Colen ender sin beretning med å uttale håpet om at han snart med Guds hjelp må bli fri.

I en senere rapport datert Gent 16. april har Colen gitt en utførlig skildring av sin reise ut av Danmark. Men den er av mindre interesse i vår sammenheng. Han nådde Hamburg på askeonsdag 11. februar og ble der til palme-søndag (31. mars) og seilte derfra til Calais hvor han ankom annen påskedag, 8. april etter ny stil¹.

Den behandling Colen hadde fått, var etter hans egen oppfatning forbausende mild. Han næret derfor også i sine rapporter lyse forhåpninger for sin venn Weisweiler, som han nu omtaler i de mest rosende ordelag som en trofast gjestevann og hjelper, nidkjær og oppofrende for den katolske sak. I et brev fra Hamburg til Propaganda-kongregasjonen skriver Colen at Weisweiler av misunnelige Malmøborgere var blitt anklaget med falske beskyldninger. Han ville sikkert bli frikjent og løslatt, men hans eiendommer ville utvilsomt bli konfiskert, og da kom tidspunktet da Propaganda-kongregasjonen måtte sørge for hans økonomiske utkomme. Den nygrunnede kirke i Danmark ville sikkert få en rask vekst etter denne forfølgelse, især hvis kongen av keiseren eller den franske konge kunne bevegges til å gi katolikker privat religionsutøvelse i riket².

Før sin avreise fra Danmark skrev Colen to bønnskifter for Weisweiler, ett til kongen og ett til kongens sekretær, men sørget for at de ble overlevert gjennom Treville først etterat han selv var godt og vel ute av landet. I henvendelsen til kongen betyr han sin overbevisning om Weisweilers uskyld i de forbrytelser han er beskyldt for, sam-

¹) Aerts har to dateringer av denne rapport; i selve dokumentet (s. 120 f.) står 16. april, men i sine innledende bemerkninger sier Aerts 26. april. Forskjellen skyldes vel snarere en skrivfeil enn forskjellen mellom gammel og ny stil.

²) Udatert brev fra Hamburg, *Digressio* s. 121 f.

tidig som han utmaler hvilket godt inntrykk en mild behandling av Weisweiler vil gjøre på alle de katolske fyrster¹. I sitt brev til sekretæren Georgius Zuvelius våger han også å be om å få utlevert det beslaglagte alterutstyr, og han ender brevet med å si han ber Gud om å opplyse både kongen og hans sekretær med den katolske tros lys².

Colen fikk også gjennom nuntien i Bruxelles utvirket at Belgias regent, infanten Isabella, 9. april henvendte seg til Christian IV i et brev på tysk hvor hun talte Weisweilers sak, påberopte de utenlandske kjøpmenns rettigheter i Danmark og gjorde gjeldende at kongen av handelspolitiske årsaker hadde gitt dem rett til å bosette seg i riket uansett av hvilken religion de var. I betraktning av Weisweilers uskyld ville kongen gjøre henne en stor glede og forplikte henne og alle andre fyrster til å gi hans egne undersåtter i deres riker en god behandling, dersom Weisweiler og de andre som var arrestert sammen med ham (Colen glemte altså ikke Else og Karen Jacobsdøtre) ble løslatt, og han fikk sine eiendeler tilbake³. Nuntien meddelte 16. april Colen at han hadde beveget infanten til å skrive slik som denne hadde ønsket, og medsendte en kopi av hennes brev⁴. Den 20. april skrev han til Propaganda-kongregasjonen og meddelte at Infanten hadde skrevet til Danmarks konge og medsendte en kopi av brevet⁵.

Imidlertid fikk Colen motta dystre rapporter fra sine katolske korrespondenter i Danmark om hvordan Weis-

¹) Udatert bønnskrift til kongen, *Digressio* s. 123 f.

²) Udatert, *Digressio* s. 124.

³) Pater Aerts gjengir Infantens brev i latinsk versjon, *Digressio* s. 127 f.

⁴) *Digressio* s. 127.

⁵) *Correspondance de Bagno*, I, s. 459. I noten til dette brev heter det at Infantens brev til Christian IV er datert 19. april. Denne datering må være uriktig, da Bagno den 15. april meddeler Nicolas Janssens at han har fått et anbefalingsbrev til Danmarks konge fra infanten til fordel for Weisweiler, *Correspondance de Bagno*, I, s. 439.

weilers sak utviklet seg, og om den hatefulle stemning overfor katolikkene som nu gjorde seg merkbar.

Den franske språklærer ved hoffet Treville skriver til ham 12. februar fra Helsingør at han har overlevert bønnskiftet til kongen, men det syntes ikke å være blitt opptatt etter ønske. Han hadde hatt adgang til å tale tre timer med Weisweiler da denne passerte Helsingør under transporten tilbake til Malmø, og hadde fått ham til å skrive et bønnskift som ble overlevert kongen gjennom Christine Munk. Hvis Colen kan skaffe til veie et brev fra infanten Isabella til kongen, bør det også sendes til Christine Munk, som vil overrekke ham det. Treville har nu fått kjenne hvor forhatt katolikkene er i Danmark, og han er blitt rådet av kronprinsen og Christine til snarest å søke seg en stilling i Frankrike eller et annet land, dersom han ikke vil falle ut av kongens nåde. Han ville være takknemlig dersom Colen ville anbefale ham til et katolsk fyrstehoff¹.

Den 29. mars forteller Treville at Weisweiler holdes som fange på Malmø slott, de to søstre derimot *in hospitio Bifontensi*, hvilket vel vil si i byfogdens arrest. Ikke bare Malmøborgere, men også borgere i Kjøbenhavn og Landskrone hadde nu saksøkt ham. Treville hadde sendt en Helsingørborger til Malmø for å overvære rettssaken og tilby å stille kausjon for Weisweiler, men etter å ha påhørt anklagen og avhørelsen av Weisweiler og vitnene, våget han ikke å tilby nogen kausjon, men kom tilbake til Treville og sa han var overbevist om at Arnold var i høy grad skyldig². Da dette brev er skrevet 29. mars, kan observatøren bare ha overværet forhørene i anledning av beskyldningen for forfalskning av lånebevis; anklagen for underslag av verdisaker kom først 1. april.

Nogen få dager etter dette brev, 2. april, forteller du Clos at Weisweiler neppe kan unngå dødsdom. En domstol på

¹) *Digressio* s. 124 f.

²) Treville 29. mars fra Kjøbenhavn til Colen, *Digressio* s. 125 f.

15 menn skal nu dømme i hans sak. Anklagepunktene tyveri og vekselforfalskning er blitt bevist ikke bare ved motstandernes vitnesbyrd, men ved Weisweilers egne brev og tilståelse. »Doleo eum esse nostrae religionis«. En sølvkanne er blitt funnet i hans hus; Arnold sier den er blitt funnet i hans kjeller, men hans tjenestepike har gitt en helt annen forklaring. Mange sier han er et slett menneske. Det er foreskrevet takkebønner i kirkene i anledning av at jesuitene er fordrevet, og der er glede i befolkningen. En del av alterutstyret er blitt utlevert til du Clos av kongens sekretær¹.

Den siste opplysning gjentas i et brev 14. april, og du Clos tilføyer da at sekretæren hadde sagt at der var ikke flere eiendeler tilhørende Colen. Vi vet således hvor meget ble utlevert til Colens fullmektig i overensstemmelse med kongebrevet av 3. april. Du Clos sier nu at Weisweiler er blitt bevist skyldig i flere tilfelle av vekselforfalskning, »og jeg kan ikke si hvor mange sølvkanner og tallerkener og begere og gullkjeder han har underslått«. Alle mener han ikke kan unngå sin dødsdom. Du Clos råder til slutt Colen til ikke å blande seg i Weisweilers affærer, da dette ville skade det gode inntrykk han hadde efterlatt seg hos kongen².

Endelig 25. mai skriver du Clos til Colen fra Kjøbenhavn og forteller om henrettelsen av Weisweiler og hans tjenestepike. Da Isabellas brev ankom, var kongen på reise til Norge. Brevet ble så sendt til lensherren i Malmø, som utsatte henrettelsen til kongen var kommet tilbake. Derfor fant eksekusjonen ikke sted dagen etter mottagelsen av den kongelige befaling, som det var forutsatt. Da kongen kom hjem til Danmark, ble Isabellas brev lest for ham, men han erklærte kort at her dreier det seg ikke om religion, men om tyveri som er blitt bevist. Derpå blev Weisweiler hengt og hans tjenestepike halshugget. Du Clos forteller også

¹) Du Clos 2. april fra Kjøbenhavn til Colen, *Digressio* s. 126 f.

²) Du Clos til Weisweiler fra Kjøbenhavn 14. april, *Digressio* s. 128 f.

at han nu har sendt Colens og Janssens alterutstyr til Lübeck¹.

Om henrettelsen får vi en del opplysninger i et brev til Colen av 31. juli fra en dansk konvertitt, Ferdinand Paying, sønn av kongens destillatør. Dagen før henrettelsen kom en luthersk prest til Weisweiler og tilbød ham nattverden, men han svarte at han bare ville kommunisere dersom han fikk motta sakramentet *sub unica specie*, hvilket ble nektet ham. Natten før eksekusjonen tilbragte Arnold Weisweiler og hans tjenestepike sammen i bønn. På veien til retterstedet knelte de i bønn ved hvert hushjørne².

Weisweiler ble hengt i en jernlenke, og ennu i slutten av september hang hans lik i galgen, hører vi i et brev fra du Clos som hadde reist over til Malmø for å undersøke de nærmere omstendigheter ved hans henrettelse. Du Clos forteller 2. oktober at Weisweiler gikk døden i møte med urokkelig trofasthet og avviste de lutherske presters omvendelsesforsøk. Malmøs borgere mente, får vi nu høre, at han var uskyldig henrettet og ikke hadde gjort noget av det han var anklaget for³.

Kan de nye dokumenter besvare spørsmålet om hvorvidt Weisweilers henrettelse var et justitsmord? Colen er i sitt brev fra Hamburg til Propaganda-kongregasjonen overbevist om at anklagene mot ham er falske⁴, og i sitt bønneskrift til Kongen anroper han »Gud, de uskyldiges verner«, og sier han vet at Weisweiler er skyldig bare *in materia religionis* og ikke i de andre forbrytelser⁵. Også overfor kongens sekretær gir han uttrykk for denne overbevisning⁶. Under rettssaken hører vi derimot ganske andre toner i

¹) *Digressio* s. 130.

²) Paying til Colen fra Kjøbenhavn 31. juli, *Digressio* s. 132 f.

³) Du Clos til Colen fra Kjøbenhavn 4. september; samme til Colen fra Kjøbenhavn 2. oktober, *Digressio* s. 133 f.

⁴) *Digressio* s. 122.

⁵) *Digressio* s. 123.

⁶) *Digressio* s. 124.

rapportene fra Colens korrespondenter i Danmark. I slutten av mars og i april er både Treville og du Clos overbevist om at Weisweiler var skyldig; begge henviser til hvad Helsingørborgeren kunne fortelle da han hadde påhørt rettsforhandlingene¹. I et brev 12. juni sier du Clos at han ikke våger å uttale seg om hvorvidt Weisweiler var skyldig eller ikke, men henviser avgjørelsen til Gud den rettferdige dommer². Ferdinand Paying sier i sitt brev 31. juli at Weisweiler hadde forsvart seg mot alle anklager, unntagen anklagen for tyveri³. Men da rettssaken var kommet på avstand, ble du Clos overbevist om hans uskyld og hevdet i sitt brev av 2. oktober overfor Colen at den eneste årsak til den strenghet som var utvist mot Weisweiler og de andre katolikker, var Weisweilers religiøse nidkjærhet⁴.

For katolikker utenfor Danmark fortonet Weisweiler seg som en martyr for sin tro. Guidi di Bagno kaller ham *strenuus athleta*⁵, infanten taler i sitt brev til Christian IV om hans uskyld⁶, og ordensgeneralen Vitelleschi omtaler ham som *optimus vir*⁷, etterat di Bagno 13. juli hadde meddelt Propaganda-kongregasjonen at Weisweiler var blitt anklaget for tyveri og blodskam forat hans anseelse i katolske kretser skulle lide skade; et brev av 9. juni fra Janssens, skrevet i Hamburg, var hans informasjonskilde⁸. Han må imidlertid på dette tidspunkt også ha kjent Christian IV.s brev av 15. mai til Infanten med rede-gjørelse for dommen over Weisweiler. Propagandaen hadde høsten 1624 hørt gjennom de Brouwer at kongen av Danmark skulle ha undskyldt seg for henrettelsen overfor

1) Også du Clos omtaler Helsingør-borgerens inntrykk av rettsforhandlingene i sitt brev av 2. april, *Digressio* s. 126.

2) Du Clos til Colen 12. juni, *Digressio* s. 132.

3) *Digressio* s. 132.

4) *Digressio* s. 134.

5) Guidi di Bagno 15. april 1624 til Colen, *Digressio* 127.

6) *Digressio* s. 128.

7) Vitelleschi 24. august til Colen, *Digressio* s. 134.

8) Correspondance de Bagno, I, s. 500 f.

infanten, og bad di Bagno i brev av 12. oktober om en kopi av kongens skrivelse. Den ble sendt av ham til Rom 9. november og viser, sier de Meester i sin regest, at Arnold Weisweiler var blitt dømt for bevislig tyveri av smykker¹. Det samme svarte den danske ambassadør Christian Thomas Tomerup [o: Sehested] på infantens spørsmål da han sent på året passerte Bruxelles: religionen hadde ikke spilt noen rolle ved domfellelsen; Weisweiler var henrettet på grunn av blodskam og tyveri av smykker².

Colen hadde etter sin løslatelse i sitt brev til Propaganda-kongregasjonen fremsatt den tanke at den danske konge under påtrykk fra en av de katolske monarker kunne beveges til å gi katolikker fri religionsutøvelse i sitt rike³. Den 20. april meddelte kardinal Octavius Bandinus på vegne av Propaganda-kongregasjonen i brev til Colen at de apostoliske nuntier var blitt pålagt å forsøke å oppnå fri katolsk religionsutøvelse i Danmark ved keiserens og den franske konges hjelp. Colen og Janssens skulle bli underrettet om resultatet⁴.

For å støtte saken reiste Nicolaus Janssens endog til Spania, hører vi i juni⁵. Jesuitenes ordensgeneral var engstelig for at han derved skulle oppnå nogen begunstigelse for dominikanerne, og skrev 24. august til Colen at han ikke visste sikkert om Janssens var reist til Spania eller Italia; hvis han kom til Rom, skulle generalen sørge for at han ikke fikk anledning til å skade jesuitenes interesser⁶.

Den 12. oktober påla Propaganda-kongregasjonen nuntien i Bruxelles gjennom infanten å anmode den spanske konge om å forlange fri katolsk religionsutøvelse i Danmark

1) Correspondance de Bagno, I, s. 548 f.

2) Bagno 7. desember fra Bruxelles til Propaganda-kongregasjonen, Correspondance de Bagno, II s. 568.

3) *Digressio* s. 122.

4) *Digressio* s. 129.

5) Pater Hermannus Hugo S. J. til Colen 8. juni, *Digressio* s. 131.

6) *Digressio*, s. 134.

av de danske ambassadører som da befant seg i Madrid for handlinger¹. Bagno kunne 9. november svare at det ved forhandlingene om handelstraktet med Danmark var gjort forsøk på å få inn en bestemmelse om fri privat religionsutøvelse for katolikker, men forgjeves².

Fruktene av misjonsforsøket i Danmark var meget små. Jesuitpatrene har utvilsomt styrket nogen av de åpenbare eller hemmelige katolikker i troen. Colen omtaler på hemmelighetsfull måte en dansk adelsmann bosatt 30 mil fra Kjøbenhavn, som var katolikk, og som han hadde forbindelse med; høsten 1623, da hans forhold til Weisweiler var blitt spendt, omgikkes han med planer om å tilbringe vinteren hos denne adelsmann, men oppgav tanken etter råd av en burgundisk venn³, utvilsomt den i Janssens og de Browsers liste over katolikker ved hoffet forekommende »Foder-Marschallen Claudi, som er en Burgundier«⁴. Ellers er det Weisweiler og hans tjenestepike, som Colen i sin rapport kaller *virgo catholica*⁵; under forhøret hos kongen sa han riktignok bare at hun ikke var langt fra konversjon, og han svarte nei da han ble spurt om han hadde meddelt henne nattverden. Etter den skildring av hennes død som Ferdinand Paying har gitt, døde hun som katolikk. Forøvrig er det de katolske hofftjenestemenn vi møter i dokumentene.

Konversjoner fra den lutherske kirke med regulær opptagelse i den romerske kirke synes ikke å ha forekommet. Gjennom et kancellibrev av 11. februar 1624 kjenner vi en student ved navn Jørgen Lauritsen som skal ha innlatt seg med en utsending fra den romerske pave, men som hadde gjort dette ikke av forsetlig ondskap, men av ungdommelig uforstand, og derfor skulle få gå ustraffet etter å ha gjort

¹) Correspondance de Bagno, I, s. 548 f.

²) Correspondance de Bagno, I, s. 556.

³) *Digressio* s. 106, 107, 108.

⁴) »Kort extract og relation« s. 3.

⁵) *Digressio* s. 112.

offentlig avbikt¹. Cordara mener at Judoci fant sympati for katolisismen hos flere studenter som han traff i Kjøbenhavn². I samme retning peker opplysninger hos Thomas Bang, som i sin utleggelse av inskripsjonen på Rundetårn, *Phosphorus inscriptionis hierosymbolicæ Paræneticus & Votivus* (1648), berømmer Christian IV.s inngrep mot den jesuitiske fare »for omkring 24 år siden«, altså i 1624. Han sier at den romerske kurie rettet sine anslag ikke bare mot det udannede folk, men også mot den bedre akademiske ungdom. Men den jesuitiske klintes usalige sæd var så vidt blitt sådd i krokene, da den ble kvalt i sin spede spire. Så snart nogen eksemplarer av Canisius' katekisme var blitt utdelt gratis, og nogen få gemytter på Valkendorphs collegium var blitt lokket til å bite på jesuitens fiskekrok av sølv og vunnet med tomme løfter, og nu begynte å trekkes over til deres side, grep kong Christian, den danske løve, inn. De religiøse fredsforstyrrere ble forvist fra landet. Kongen sørget nu også for at den sanne religion ble forsvart hjemme med pennen, ute med sverdet. Mens det siste sikter til hans deltagelse i trediveårskrigen, sikter det første til at kongen befalte »at de kontroverser som de ortodokse i religionens anliggende har å føre med den pavelige skoles lærere, fra den offentlige lærestol skulle bli fremført for de unge menn som var tilbøyelige til frafall, og skulle kalles frem på sannhetens ambolt, og at de unges sinn og penner daglig skulle øves med flid i å tilegne seg dem og rettelig forstå dem.« I lydighet mot denne befaling holdt så *invictus Religionis Lutheranae vindex* Jesper Brochmand forelesninger for tall-

¹) Kancelliets Brevboger 1624—26, s. 36.

²) Dum urbem amplam percurrit (pater Jodocus), dum more peregrinorum varia curiosius percunctatur, & sermones diversos de statu regni, tum civili, tum sacro cum indigenis serit, casu factum est ut alloqueretur ingenuos quosdam adolescentes, qui litteris operabantur. Delectatus eorum indole, sermonem intulit de religione. Omnes ad veritatem flexibiles reperit: uni autem nominatim persuasit, ut relicta patria secum iret in Belgium. *Historia Societatis Jesu*, I, s. 423 f.

rike tilhørere¹. Det er de forelesninger som siden resulterte i hans store kontrovers-teologiske arbeider.

I dokumentksamlingen i *Digressio de missione Danica* lærer vi også et par andre katolske sympatisører å kjenne: den kongelige destillatør Peter Paying, hans hustru og deres sønn Ferdinand; sønnen skriver et latinsk brev til Colen i Belgia sommeren 1624 og overbringer ham da også sine foreldres »mest hengivne hilsen«. Formelt opptatt i Romerkirken er denne familie ikke blitt, og pater Aerts nøyer seg med å anta at Ferdinand Paying og hans far var »næsten omvendt« av Colen².

Derimot hadde misjonsforsøket ført til en sterk skjerpelse av den antikatolske lovgivning ved forordningen av 28. februar 1628 og fremkalt en bølge av uvilje mot katolikker og særlig jesuiter som gjorde det vanskelig eller umulig for katolikker å forbli i Danmark. De fire franske katolske hofftjenestemenn som hadde hatt forbindelse med Colen, måtte forlate landet og søke tjeneste ved andre fyrstehoff³. Og en fattig italiener som hadde vært nogen få

1) Vix exemplaria Canisianæ Catecheseos gratis distribui, & pauca in Walchendorphiano pietatis Collegio ingenia argenteo Iesuvitæ hamo inescata, vanisq: pollicitationibus delinita ad partes trahi coepta sunt, cùm DANICUS LEO hos Lupos, has vulpeculas capere . . . fortiter aggressus est (K2 verso, L recto). (*Iesuvitæ* kan enten være generisk singularis eller sikte til en bestemt jesuit, og da formodentlig snarest Judoci, som vi vet har vært i kontakt med studenter.) Mox SACRA REGIA MAJESTAS seriò jussit, ut controversiæ, quæ Orthodoxis in Religionis negotio intercedunt cum Scholæ Pontificiæ Doctoribus, e publica Cathedra juvenibus in lapsum pronis propositæ, accurate sub incudem veritatis vocarentur, & in iis excipiendis ac rectè intelligendis juniorum animi ac calami quotidie sudarent (L recto et verso).

2) *Digressio* s. 132 f.

3) Treville meddeler Colen i brev fra Helsingør 12. februar at han snarest mulig må forlate det danske hoff for ikke å falle i unåde, *Digressio* s. 125. Treville er ennu ikke reist, sier du Clos 2. april, *Digressio* s. 127, men 25. mai forteller han at Treville og Labrossius har forlatt landet med kongens tillatelse, etter å ha lidt meget for sin religion, *Digressio* s. 130; han gjentar opplysningen 12. juni, *Digressio* s. 132. Labrossius må utvilsomt være den i Janssens og de Browsers fortegnelse over kato-

dager i Kjøbenhavn, ble pålagt å forsvinne innen 24 timer dersom han ville unngå fengsel¹.

Fra Propaganda-kongregasjonens og Jesuitordenens synspunkt var altså resultatet nedslående. Både jesuitene og dominikanerne beskyldte den konkurrerende orden for ved sin uforsiktighet å ha fremkalt katastrofen. Vi kjenner det dominikanske synspunkt gjennom di Bagno, som 24. april skriver til Rom at jesuitene har opptrådt alt for åpent i Danmark, og 4. mai forteller at Colen er skyldig i ulykken ved å ha eksponert seg for sterkt². Jesuitenes syn fremgår av en promemoria fra den flando-belgiske ordensprovincial i 1624 til ordensgeneralen om årsakene til at provinsen måtte oppgi misjonen i Danmark. Her nevnes spesielt konkurransen fra dominikanernes side, og de privilegier som denne orden hadde oppnådd fra Propaganda-kongregasjonen, idet de viktigste byer i Danmark var blitt dem til-delt³.

Men både jesuiter og dominikanere er besluttet på å gjenoppta arbeidet i Danmark så snart stormen er forbi, skriver di Bagno til Rom 16. mars⁴. Og 20. april uttaler kardinal Bandinus sin glede over at Colen og Janssens ikke har tapt motet til å begynne i Danmark på ny. Gud vil kanskje ved det annet forsøk la arbeidet lykkes; han styrer sin kirkes utbredelse stundom slik at det skal bli åpenbart

likker i Danmark forekommende »la Broche, en Dandser« i Sorø (se ovenfor s. 318 anm.). Kongen bestemte at ingen katolikk skulle få være i hans tjeneste, og også du Clos ble nu avskjediget; han kunne ha beholdt sin stilling hvis han hadde villet avsverge sin tro, men svarte kongens kansler at han ikke for hele Danmarks rike ville avvike fra den minste artikkel i troen, forteller han i brev til Colen 4. september, *Digressio* s. 133. Samtidig forteller han at også »Dominus Claudius« er avskjediget, etter sammenhengen tydelig en hofftjenestemann, altså kongens burgundiske »Foder-Marschal« (se ovenfor s. 317 anm. 2).

¹) du Clos til Colen 4. september, *Digressio* s. 133.

²) Correspondance de Bagno, I, s. 439.

³) *Digressio* s. 319.

⁴) Correspondance de Bagno, I, s. 439.

at sjelevinningen ikke kan tilskrives våre anstrengelser og vår klokskap, men alene det guddommelige forsyn¹. Ordensgeneralen skrev 8. juni til Colen at tidspunktet øyensynlig ennå ikke var kommet for Herren til å forbarme seg over Danmark, og i mellomtiden »ofrer vi ham våre bestrebelse og forsøk, ham som også pleier å regne den gode vilje blandt fortjenestene, der hvor kun evnen og anledningen hindrer viljen fra verket«².

Høsten 1624 nådde også sørgelige meldinger til Rom om utfallet av den svenske misjon. I august fortalte et rykte at pater Schacht hadde lidt martyrdøden i Sverige³. I denne situasjon skrev ordensgeneralen Mutius Vitelleschi den 24. august til pater Colen at misjonen i Danmark måtte oppgis foreløbig — »inntil det ved det guddommelige forsyn åpenbarer seg en sikrere utvei til å gjenoppta den, og større mulighet til å fullføre den.«⁴

Missio Danica var foreløbig oppgitt. Men i en promemoria stilet til den apostoliske nuntius i Bruxelles og utarbeidet etter hans oppdrag, øyensynlig av jesuitenes ordensprovincial siden pater Aerts har funnet den i sin ordens arkiver, er der allerede i 1624 trukket opp nye retningslinjer for misjonen i Danmark: *Instructio et modi continuandae missionis Danicae*. Man skal utnytte de katolske kongers gesandter når de leilighetsvis sendes til Danmark; de skal både medføre forklædte katolske prester, belgiere eller helst tyskere, hvis språk forståes lettere i Danmark, og de skal prøve å utvirke fri religionsutøvelse for utenlandske katolske kjøpmenn. Særlig keiseren eller den franske konge måtte kunne oppnå noget i denne retning ved en diplomatisk henvendelse. Leilighetsvis vil også katolske prester kunne følge med nederlandske kjøpmenn som reiser til Danmark, uten å vekke oppsikt⁵.

¹) Bandinus til Colen 20. april, *Digressio* s. 129.

²) *Digressio* s. 131.

³) Ryktet var falskt, som pater Aerts gjør sine lesere oppmerksom på. Schacht kom ut av Sverige med livet i behold, *Digressio* s. 135.

⁴) *Digressio* s. 134.

⁵) *Digressio* s. 135 f.

I 1640-årene ble det fra de flandro-belgiske jesuiters side forsøkt et nytt fremstøt mot Danmark—Norge etter disse retningslinjer. Vi møter jesuitter som kapellaner knyttet til de katolske rikers nu permanente gesandtskaper i Kjøbenhavn, og et par nederlandske jesuitter besøkte Bergen i 1648, forklædt som kjøpmenn; en av dem var pater Judoci, en av veteranene fra misjonsforsøket i 1623¹.

Appendix.

Den danske beretning om dominikanernes misjonsforsøk i Danmark 1622 og 1623.

Ny kgl. Saml. 4° 2851 (se ovenfor s. 285, anm. 4) er et håndskrift som har tilhørt Fr. Münter og derpå Sjællands Bispestol, inntil manuskriptet i 1919 ble overført til Det kgl. Bibliothek og innlemmet i Ny kgl. Saml. med denne signatur. På det første forsatsblad står »Friderici Münteri ex dono Georgii Zoegæ. Hafniæ 1794«. Håndskriftet inneholder først en avskrift av Janssens Itinerarium Danicum, som ifølge overskriften er forfattet i Antwerpen »MDCXXII mense octobri«. Derpå følger med en annen hånd og på annet papir en dansk beretning om dominikanernes misjonsforsøk i Danmark 1622 og 1623 med overskriften »Kort extract og relation paa hvis af Guds Synderlig Naade er bleven nu nyligen aabenbaret af de hemmelige og giftige Anslage og praktiker, som den Romerske Pave med sit Anhang nu en tidlang har havt paa disse Riger, Danmark, Norge, og deres under- og omliggende Lande og Steder igien at forføre til den Romerske Kirkes nu lengst udrydtede og afskaffede Afgudiske Vildfarelser og Blindheder.«

1) J. Kleijntjens: Efforts des Jésuites néerlandais en vue de la fondation d'une mission en Norvège en 1648 et les années suivantes, Norsk Teol. Tidsskr. 1949, s. 1 ff., og den litteratur jeg har henvist til i mine Notes supplémentaires sammesteds s. 15 ff. [Jvfr. ogsaa fra 1629 »Et Forslag til Katholicismens Gjenindførelse i Jylland, fremsat til Pavestolen« i Kh. Saml. 3. R. I, 625—34. B. K.]

En sammenligning av denne beretning med Münters opplysninger om det dominikanske misjonsforsøk viser at vi her har en avskrift av den beretning i det Suhmske bibliotek som han omtaler. Hvorvidt håndskriftet omfattet begge verker da Münter fikk det av Zoega, eller Münter har latt beretningen i det Suhmske bibliotek avskrive og så har latt den binde sammen med Janssens Itinerarium Danicum, lar seg ikke avgjøre med sikkerhet. De tre forsatsblade er av samme papir som »Kort extract og relation« er skrevet på. Den danske beretning er ikke avskrevet med Münters hånd; det sannsynlige er at han har latt den besørge.

»Kort extract og relation« er skrevet med en sirlig hånd fra utgangen av det 18. århundre, og ortografien er det 18. århundres. Men beretningen må være eldre. Vi må regne med den mulighet at en avskriver har modernisert rettskrivningen i et gammelt dokument.

Det er tydelig en avskrift vi har for oss, med karakteristiske avskriverfeil som utelatelse av en bokstav i ordet »udrette<s>« s. 2 og overspringelse av flere, antagelig mange ord på s. 3: »herforuden er der ogsaa Kongens Boldmester, som ogsaa Foder-Marschallen Claudi, som er en Burgundier, item Petrum Crivelli, Kongens Statuarium <....?> inden en kort Tid at komme did til Byen igien, hvorheden de have fornummet hans May^t ofte alleene og uden Opvartere sig at skulle have begivet.« Karakteristisk avskriverfeil er vel også navneformen Weiswiter, som forekommer 3 ganger (s. 2, 5 og 6), etterat han første gang er kalt Weisewiler (s. 1).

Formodningen om at beretningen er fra en betydelig tidligere tid enn avskriften, bygger på indre kriterier.

Overskriften taler om de katolske anslag som er »bleven nu nyligen aabenbaret« — det skulle føre tilbake til et tidspunkt kort etter avsløringene i 1623 og 1624. Beretningen, som gir inntrykk av å være et avrundet hele og ikke et fragment, avsluttes med noen bemerkninger om at de

katolske misjonærer hadde holdt hemmelig messe og forsamlinger »ved Hamborg, Lübek, Bremen, saa og udi Kiobenhavn, Malmoe, Helsingoer og andensteds« — »og saaledes med Tiden vel havde Landet stiftet stor Vildfarelse og Ueenighed ikke alleeneste udi Religionen og vores paa Guds hellige Ord vel funderede Kirke-Ordning, mens endogsaa udi den gemeene og privat Fred og Rolighed, som disse Riger, Lande, deres Øvrighed og Under-saatter samt og særdeles nu en tidlang af Guds den allermægt^t synderlige Naade haver været begavet med, havde den samme naadige og almægtigste Gud sig ikke saa naadeligen over os forbarmet, og disse deres listige og vidtudseende skadelige Anslage saa betimeligen aabenbaret forend de deres rette giftige forhaabede perfection og Virkelsers haver kundet naaet og erlanget.« Ordvalget gir inntrykk av at beretningen er skrevet umiddelbart etter at den truende fare er blitt avverget ved avsløringen. De uttrykk som er anvendt, ville være umulige etter 1629 da de keiserlige soldater oversvømmet Jylland, og lite naturlige etter 1625 da Danmark ble innblandet i trediveårs-krigen.

Forfatteren har utnyttet en del gode kilder som siden ikke er kjent for en historiograf som Pontoppidan, og som for Münter og historikerne etter ham bare har vært kjent gjennom denne beretning. Det er bemerkelsesverdig at alle hans kilder gjelder dominikanernes besøk i Danmark, og at han ikke omtaler Colen og de andre jesuiter. Jesuitenes andel i misjonsforsøket er bare så vidt nevnt i følgende ord: »Med saadanne medgivne skriftlige Instruxion ere de (dominikanerne) samt andre baade Munke og Jesuiter paa nye igien fra Antwerpen affærdigede, og her udi Riget igien ankomne in Augusto eller først in Decembri anno 1623, og have de medført Papistiske Boger, Messe-Klæder, viede Billeder ...« Forfatteren er ellers omhyggelig med å gjengi navn og andre enkeltheter etter sine kilder, men her har han øyensynlig bare en vag kunnskap om at også

jesuiter har vært implicert i foretagendet, en opplysning han formodentlig må ha øst av sine dominikanske kilder.

Den terminus post quem som fremgår av dokumentet selv, er december 1623, det siste tidspunkt som er nevnt i beretningen. I ordvalg er der berøringspunkter med forordningen av 28. februar 1624. Begge tekster har »den Romerske Pave med sit Anhang«, og »nu nyligen«, og mens forordningen har »de mange Aar forleden affskaffede Wildfarelser oc Superstitiones«, har »Kort extract« den Romerske Kirkes nu lengst udryddede og afskaffede Vildfarelser og Blindheder«. Der er så megen berøring at man bør kunne regne med en art litterær avhengighet; men dette behøver ikke å bety at vårt dokument er avhengig av forordningen og derfor yngre enn den. »Kort extract« kan godt være et forarbeide som forordningen er basert på og har hentet enkelte uttrykk fra.

Forfatteren har brukt følgende kilder:

1) De Browsers og Janssens innberetning til Rom etter deres første besøk i Danmark, skrevet i Antwerpen etter deres tilbakekomst dit 26. september 1622, men nogen tid før 13. november da de reiste derfra til Rom, tilkalt til forhandlinger nettopp på grunn av den innsendte innberetning. Denne deres »Relation« er ikke identisk med Janssens Itinerarium Danicum, som forfatteren av »Kort extract« øyensynlig ikke har gjort nogen bruk av og da neppe har kjent. Mens Itinerarium Danicum er en reisebeskrivelse med utførlige topografiske skildringer, handlet innberetningen til Rom ifølge vår forfatters omhyggelige referat (»Kort extract« s. 1—4) bare om deres reiserute, om de katolske støttepunkter i Danmark og de nærmeste tyske byer, og om mulighetene for en katolsk misjon.

2) Et brev fra Propaganda-kongregasjonen av 16. mai 1623 til de Brower og Janssens som gav dem særlige fullmakter og dispensasjoner for deres virke i Danmark for et tidsrum av fem år. Brevet er referert i »Kort extract« s. 4.

3) Nogen brev angående spørsmålet om hvorvidt de

Brower eller Janssens skulle være den overordnede i dette misjonsforetagende. Forfatteren nevner særlig to brev fra de Brower av 10. og 11. august 1623, hvorav det første omtales på en slik måte at man får inntrykk av at det har medfulgt »Kort extract« som bilag: »eftersom saadant klarlig nok er at forfare af forⁿ Broueri Svar paa forⁿ Jansenii Resolution og indlagt, saa og af samme Broueri Skrivelse til Mag: Provincialen«.

4) Instruks for de to dominikanere da de igjen skulle begi seg til Danmark høsten 1623. »Kort extract« refererer innholdet av instruksen, men sier ikke hvem den er utferdiget av, eller om den er datert. Forfatteren regner dog, som fremgår av et citat ovenfor, at dominikanerne er kommet til Danmark for annen gang »in Augusto eller først in Decembri anno 1623«.

Hvordan kan en dansk anti-katolsk forfatter som skriver i Danmark, ha fått adgang til disse kilder? Der er bare en mulighet: Disse dokumenter, i original og i avskrift, har vært i Janssens brevkiste som ble oppsnappet og derpå utvilsomt havnet i Kancelliet.

Hvis denne formodning er riktig, må altså den opplysning om årsaken til arrestasjonen av Weisweiler og Colen som Colen mottok under sin fengsling i Malmø en gang mellom 17. og 21. januar 1624, ha vært korrekt, da en fransk katolsk adelsmann i Helsingør — sikkert Treville — i et innsmuglet brev meddelte ham at en hel brevkiste som Janssens hadde sendt til Hamburg, var blitt tatt underveis og hadde foranlediget arrestasjonene (se ovenfor s. 334). Og vi vet altså hvilke dokumenter brevkisten inneholdt, i hvert fall de viktigste av dem, og hvilke opplysninger disse inneholdt om den danske misjon.

Samtidig skulle det under disse omstendigheter være mulig å datere avfattelsen av »Kort extract« nøyaktigere. Beretningen om dominikanerne i Danmark er skrevet på et tidspunkt da dokumentene i Janssens brevkiste var kommet for dagen, men før Weisweilers og Colens papirer var

blitt kjent, altså formodentlig en gang i første halvdel av januar 1624.

Denne formodning bekreftes av marginalanmerkningene til »Kort extract«. Ny kgl. Saml. 4° 2851 har en del marginaltilføyelser, hvorav i hvert fall to neppe kan være annet enn marginaltilføyelser i avskriverens forelegg. Til det punkt i referatet av Janssens og de Browsers innberetning hvor de sier at de katolske prester i Danmark måtte sikres økonomisk underhold utenfra fordi katolikkene i Danmark var så få, står tilføyet »aarlig hver af Paven til Pension 60 Croner«, en opplysning som må være hentet fra en annen kilde enn den i teksten refererte, og som stemmer med hvad vi vet fra de jesuitiske kilder, at den årlige lønn for arbeiderne i *missio Danica* var 60 Scudi. Av større interesse for spørsmålet om tilblivelsen av »Kort extract« er imidlertid en annen tilføyelse. Med Janssens og de Browsers innberetning som kilde forteller forfatteren at Treville, prinsens lærer, hadde lovet »at ville befordre samme Religion derudi Landet, og dersom nogle difficultates eller Fare kunde paa komme, da selv at intercedere for dennem for Kongel. Mayt, efterdi de ikke tryggeligen tør forlade dem paa Cantzellern.« I marginen står: »Bekiende selv at have lovet, at ville være deres agent, og befordre dennem til Hove, efterdi de ikke kunne forlade dem paa Cancellern.«

Det sannsynlige begivenhetsforløp er da dette: Janssens brevkiste er blitt oppsnappet, formodentlig i januar 1624. »Kort extract« er blitt avfattet på grunnlag av de dokumenter som derved kom for dagen. Trevilles rolle i misjonsforetagendet var nu kjent fra disse dokumenter, og han ble avhørt; den ovennevnte marginalnote er et spor av forhøret. Derpå ble Weisweiler arrestert og hans hus undersøkt, fordi dennes navn forkom i dokumentene som en hovedperson. Og derved ble det jesuitiske misjonsforsøk kjent.

Guidi di Bagno tok altså feil da han skrev til Rom, inspirert av dominikaneren Janssens, at det var jesuitenes

uforsiktighet som hadde ført til katastrofen i Danmark¹. Det var dominikanernes misjonsforsøk som først ble oppdaget, og denne oppdagelse ledet i sin tur til avsløringen av jesuitene.

Personalhistoriske tilleggsnoter.

Til side 316: *Theodor Molls* far Diderik Moll ble ansatt som hoffmaler 17. juni 1602 og forblev i denne stilling til sin død 20. mai 1622, ifølge Joh. Grundtvigs katalog over »Christian IVdes Hof- og Regeringspersonale 1596—1648« (Meddelelser fra Rentekammerarchivet, 1872, s. 194).

Til side 317 anm. 2, og 348 anm. 3: *J. D. Treville* (således undertegner han seg i de to brev fra ham i *Digressio de missione Danica*) er sikkert å identifisere (se Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia, I, s. 321 anm. 1) med den Jacob Freville, også kalt Jacob de Freville eller Jacques Freville, som forekommer i Grundtvigs katalog over hoffpersonalet (Meddelelser fra Rentekammerarchivet, 1872, s. 146, 177, 184). Han ble 15. august 1614 ansatt som »Prinds Christian Vtes Dandsemester« og ellers at lære andre *Exercitie*«. Hermed stemmer godt at han i sitt brev av 12. februar 1624 (*Digressio* s. 125) sier at han har vært i prinsens tjeneste i 10 år (*ab obsequio principis divelli, cui per annos decem fidelitatem exhibui*). 2. mai 1621 ble han forfremmet til hoffjunker og fungerte som sådan fra 2. mai 1621 til 14. oktober samme år og derpå fra 20. august 1622 til 20. april 1624. Han betegnes i denne tid i regnskapene som »Prinds Christian Vtes Opvarter eller Dandsemester«. Fra 15. august 1623 til 15. november 1626 figurerer han blandt »Agenter, Factorer etc.». Han ble Kongens »abwesende Tjener« med bestalling av 20. august 1624. 20. april 1624 er altså dagen for hans

¹) Se ovenfor s. 349.

avskjedigelse som hofftjenestemann, og 25. mai var han ute av landet, som vi hører av du Clos' brev til Colen. At han ikke er falt i unåde, fremgår av hans bestalling som »abwesende Tjener« etter avreisen fra landet.

Nicolas du Clos er oppført som »Boldmester« og med navneformen Nicolaus Duclos (Meddelelser, s. 203). Han ble ansatt i denne stilling 2. mai 1617 og har fått utbetalt lønn inntil 2. mai 1624. Hermed stemmer at han i sitt brev av 4. september 1624 til Colen utbryter i anledning av sin oppsigelse: Atque en tibi mercedem meam evocati apud regem per integrum septennium obsequii (*Digressio* s. 133). Han var, som det fremgår av brevene i *Digressio de missione Danica*, fremdeles i Danmark 2. oktober 1624, men hadde fått sin avskjed noen tid før 4. september.

La Broche (Labrossius) står ikke i Grundtvigs katalog over hoff-etaten.

»Foder-Marschallen« *Claudi* (Dominus Claudius) forekommer med denne titel og navneformen Claude Nanty (Meddelelser, s. 157). Han ble ansatt i Kongens tjeneste 8. juni 1613 og ble »foder-marskalk« 22. mai 1618. Han fikk sin avskjed 27. februar 1624.

Petrus Crivelli, Kongens »Statuarius«, er utvilsomt å identifisere (Bricka og Fridericia, s. 321 anm. 1, og 192) med den Peter Griffel eller Peiter Gravile som ble tilkalt fra Italia høsten 1615 og ansatt som hoffbilledhugger fra 1615 og innehadde denne stilling inntil 20. april 1622 (Meddelelser, s. 194; Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie, udg. af F. R. Friis, 1872—78, s. 37 anm. 1, 267). Han har utført arbeider for Kongen også etterat han sluttet i hans tjeneste. Den 14. september 1622 kvitterer en annen for et beløp »paa Peiter Griffuile, Posserer, hans Vegne, . . ., som er ham bevilget for tvende Billeder« (Friis, s. 267). Han var ikke hofftjenestemann da det jesuitiske misjonsforsøk ble oppdaget, og vi møter derfor ikke hans navn blandt de avskjedigede hoff-funksjonærer i brevene fra Colens korrespondenter i Danmark.

Til side 336: Det er kanskje mulig å identifisere den danske adelsmann som hadde bedt paven om å sende prester til Danmark, med den danske rådgiver for Propagandaen som er nevnt i Propaganda-kongregasjonens brev av 10. mars 1622 til Bagno (se ovenfor s. 311). Men hvem er han?

Til side 348: Dr. med. *Peter Paying* eller *Paynck* var trådt i Kongens tjeneste som hans hoffkjemiker eller destillatør 1. juli 1609 og forblev i denne stilling til 6. april 1645 (Meddelelser, s. 193), noen dager før sin død 12. april. Om ham se Aug. Fjelstrups biografi »Dr. Peter Payngk, Kong Kristian IV.s Hofkemiker« (1911).

Sønnen Ferdinand, født 1607, gikk ikke over til Romerkirken. Han var student fra Sorø 1623, ble magister 1637 og døde som sogneprest til Løsning og Korning ved Horsens i 1660. (Wibergs Præstehistorie, II (1870), s. 357; jfr. Fjelstrup, s. 26 f.)

Derimot gikk en yngre bror av ham, Christian Paynck, født 1612, over til Romerkirken og ble katolsk prest.¹ Han erhvervet doktorgraden i Rom 1640, hvor han også var bosatt inntil sin død 1687. Han opprettet et St. Knuds alter i kirken Sta. Maria in Transpontina i Rom og testamenterte sin eiendom til St. Knuds kapell, hvor han også ble begravet. (Se Louis Bobé i [Dansk] Historisk Tidsskrift 8. R., I (1907), s. 284 ff., og i »Rom og Danmark gjennom Tiderne«, I (1935), s. 85 f.; Bobé gjentar på det siste sted sin feilaktige opplysning at Christian Paynck var sønn av Ahasverus Paynck; denne var hans 4 år eldre bror, se herom Fjelstrup, s. 26 f. og de der anførte kilder.) Om vi i Christian Payncks konversjon ikke kan se en direkte frukt av jesuitenes *missio Danica*, henger den i hvert fall sammen med familiens katolske interesser som var vakt eller i hvert fall stimulert ved jesuitenes besøk.

¹) Jeg skylder pastor dr. J. J. Duin takk for å ha gjort meg oppmerksom på denne konversjon innen familien Paynck.

Tillægsbemærkninger om det katolske Missionsforsøg 1623—24.

Af Bjørn Kornerup.

Til den foranstaaende — interessante og værdifulde — Afhandling af Professor Einar Molland om det jesuitiske Missionsforsøg 1623—24 har Forfatteren tilføjet en Exkurs om det vigtige Kildeskrift »Kort Extract og Relation«. Medens jeg i alt væsentligt kan slutte mig til den fremsatte Opfattelse med Hensyn til denne Kildes Tidspæstelse og indre Ejendommeligheder, er der dog nogle Punkter, der forekommer mig at fortjene nærmere Undersøgelse.

Det er beklageligt, at *Ludvig Helveg* har virket vildledende ved at opgive en urigtig Signatur (Ny kgl. Saml., 8°, 189) for det Haandskrift, han henviser til. Imidlertid er det lykkedes at finde frem til den Kilde, han sigter til, nemlig Ny kgl. Saml., 8°, 283, som iøvrigt er registreret i E. Gigas, Katalog over det store kgl. Bibliotheks Haandskrifter II, 23. Dette Manuskript, som vi vil betegne med *B*, er en Afskrift foretaget — som den karakteristiske Haandskrift viser — af den historisk saa stærkt interesserede Biskop Peder Hersleb. Afskriften maa senere være gaaet over til Herslebs Svigersøn og Efterfølger som Biskop, Kirkehistorikeren Ludvig Harboe, der paa Bagsiden har forsynet den med Paaskriften: »Relation om de Rommersk Catholskes Hensigt at indsnige sig i Dannemark«. Følgelig findes Haandskriftet ikke i det trykte Katalog over Peder Herslebs Bøger og Manuskripter (*Bibliotheca Herslebiana*, 1758), men formentlig nok i det tilsvarende over Harboes

Bibliotek¹. Herfra er det sandsynligvis gaaet direkte over i det Suhmske Bibliotek (MS., 8°, 78)².

Herslebs Afskrift (*B*) slutter med følgende Bemærkning: »saa wiit og iche længere gaar det udi det danske Cancellie Archiv liggende Mscript som og var uden haand og under-skrifft; og synis at være blot et udkast, saasom det hist og her var corrigeret, noget udstrøget, og in margine noget skrefvet, som og her er tilført«.

Anstiller man nu med dette Udgangspunkt nærmere Undersøgelser i de bevarede Dele af Danske Kancellis Arkiv, vil det vise sig, at man her under Indlæg til Registre og Tegnelser, 1624, finder den originale Beretning (*A*), der har dannet Forlæg for *B*. Den bærer samme omstændelige Titel som Afskrifterne og udgør 14¹/₂ Folioside Tekst, skrevet med en Skriverhaand. Den Karakteristik, som Hersleb har givet af Beretningen, er særdeles træffende. Det er ikke et litterært Haandskrift i speciel Forstand, men en Koncept til en officiel Redegørelse eller Beretning³.

Sammenligner man *B* og *C* (den af Fr. Münter ejede Tekst), viser det sig, at de Ejendommeligheder (»Afskriverfejl«, kalder Professor Molland dem S. 352), som er karakteristiske for *C*, genfindes i *B*. Dette maa da sandsynligvis være Forlægget for *C*, og man kan sikkert afvise den Mulighed, at dette Haandskrift skulde stamme fra Georg Zoëga, der næppe under sit Ophold i Rom havde Mulighed for at skaffe sig en Afskrift.

Forøvrigt kan det bemærkes, at flere af de Steder, hvor Prof. Molland (S. 352, jvfr. S. 321) mener at kunne paa-

¹) Bibliotheca Harboiana III, 1784, Manuscripta in 4° Nr. 172: »Relation om de Catholske der ville nedsætte sig i Danmark«. Herfra stammer sikkert Misforstaaelsen af, at det skulde være Harboe, hvem Afskriften skyldes (saaledes hos Gigas, anf. Skrift II, 23).

²) Samtidigt Seddelkatalog, skrevet af E. C. Werlauff, i Det kgl. Bibliotek. Ogsaa her den i forrige Note omtalte Misforstaaelse.

³) I Betragtning af denne Kildes Vigtighed haaber jeg i et kommende Hefte af »Kirkehistoriske Samlinger« at kunne levere en Udgave heraf.

vise Fejlskrivninger i *C* af Afskriveren, næppe berettiger dertil. Det første Sted staar der nemlig: ». . . den Papistiske Religion . . . befordre; hvorudi *han* meget kan udrette . . .«, hvad der giver god Mening uden at ændre Verbet »udrette« til Passiv. I det andet anførte Sted er Konstruktionen vel lidt kortfattet, men dog vel ikke mere, end det var almindeligt forekommende i det 17. Aarhundredes Sprog (Stedet genfindes i samme Form ikke blot i *B*, men ogsaa i *A*. Der kan derfor ikke være Tale om en Skødesløshed hos Skriveren af *C*).

Lader man nu *B* og *C* helt ude af Betragtning som sene Tekster uden selvstændig Vidneværdi og henholder sig til *A*, bekræftes Prof. Mollands Formodning om, at Teksten er langt ældre end *C* (og end *B*). Derimod holder Antagelsen (S. 356) af, at to Marginaltilføjelser skyldes *C*'s Forlæg, ikke Stik. De findes nemlig begge i *A*.

Professor Mollands Opfattelse vedrørende det Hændelsesforløb, Tilkomsten af »Kort Extract« skyldes, ogsaa for saa vidt angaar den Rolle, som den katolske Dansemester *Jacques Freville* (Treville) har spillet, synes at have Sandsynligheden for sig. Det har da sin Interesse at gøre sig bekendt med et Forhør, afholdt den 18. Januar 1624 over denne Mand paa Kronborg i Overværelse af Kansler Christian Friis, »Hofmesteren« (Christen Thomesen Sehested) og Lensmanden det paagældende Sted, Jørgen Urne, den senere Rigsmarsk¹. Referatet af dette Forhør findes i Danske Kancelli, Indlæg til Registre og Tegnelser, 1624, og har næppe tidligere været benyttet. Det foreligger i to Skikkelser: *a*, det originale Referat paa et brækket Folioark, hvor Christian Friis med egen Haand paa den venstre

¹) Dette Forhør kan dog ikke efter Referatet at domme være identisk med det Forhør, som formentlig lidt senere er blevet afholdt over Freville, og som synes at have afspejlet sig i »Kort Extract« (jvfr. S. 334, 356). — Naar »Hofmesteren« nævnes som nærværende, kan det skyldes hans embedsmæssige Tilknytning til Christian (V), hos hvem Freville var Dansemester.

Halvdel har nedskrevet de Spørgsmaal, der skulde stilles, medens Frevilles Svar er tilføjet paa den højre Halvdel; *b*, en nærmere gennemarbejdet Redaktion af Protokolreferatet nedskrevet med en Skriverhaand. Desværre er begge Redaktioner blevet meget stærkt medtaget af Tidens Tand, idet et stort Stykke af Papiret er gaaet tabt. Ikke desto mindre skal det nedenfor forsøges at meddele et Aftryk af Forhørsreferatet, idet *b* lægges til Grund, men under stadig Jævnførelse med *a*, fra hvilket Supplementer er tilføjet i skarp Parentes.

Anno 1624 denn 18 Janvarii bleff Jacob Freiulle paa Croneborg aff Her Cancellor tillspurt om effterfølgende Punchter i Hoffmesterens och Jørgenn Wrnis Nervuerelse, huorpaa hand och suarede, som effterfølger.

1. Tillspurdis for.^{ne} Freiulle, om hand iche kiende en Persoenn wed Naffn Nicolaus von Dich¹.

Her till suarede for.^{ne} Freiulle sig well at haffue kientt same Persoenn, dog iche widere end aff hans Omgængelse i Boldhusett.

2. Aff huad Religion same Persoen war, om hannom aldeelis inttet witterlig war, for huad Aar[sag] hand er her i Landet?

Suarede sig alldrig at haffue discoureret met [same] Dich derom, meden at hand alltiid haffde [holdt] hannom an for een Armenian eller een M[unch], for en Jesuuit haffde hand ingenn courag . . . haffde for.^{ne} Dich och beret sig att haf[fue] antiquiteter att presentere Kongl. May. och H. Cancell².

3. Om hand kiende enn Persoen wed [Naffn] [Jacob]

¹) Jvfr. S. 338: Nicolaus van Dijck, alias Janssens, formentlig den dominikanske Missionær Nicolaus Jansenius fra Antwerpen (Fr. Münter, Den Danske Reformationshistorie II, 654).

²) Jvfr. S. 331. — Victor Hermansen i »Antik-Cabinettet 1851«, 1951, S. 22 f. *a* tilføjer: »och hand var aff Seeland«.

Brouer¹, huem hand waar, och huad han[d haffde] i Landet att bestille?

Huortill for.^{ne} Freiull suarede, at [hand] . . . siidenn haffde kientt same Persoen . . . i hans Omgiengellse udenn en Dag [och en Nat]. For.^{ne} Brouer waar kommen her ind [Kiøbmand]schab att driffue.

4. Om hand kiente den, som før[te det Breff fra] Infantin² till Kong. May.?

Suarede ney, hand iche kientte [den].

5. Om Freiulle wiste, att for.^{ne} P[ersoen waar en] Munch? Suarede ney, hand ey heller [att haffue talt] met hannom.

6. Om for.^{ne} Brouer nogle Gange i Hellsingør haffde holdet Misse?

Suarede, hand wed sinn Salighed det iche wiste.

7. Huo i same Misse haffde weret?

8. Huad for et hiemmeligt Correspondentz for.^{ne} Freiulle haffde holdet met same Brouer?

9. Huad Forslag det waar, hand haffde giffuet till same Brouer?³

Suarede, ingenn Forslag hannom att haffue giffuet, medenn alleniste en Gang met hannom at haffue discoureret om Printzenns Gifftermaall.

10. Huad Breffue hand haffde wexlet met for.^{ne} Brouer?

Hertill suarede Freiull, att hand haffde schreffuit hannom till om Kongen aff Franchriige och iche noget om Religionen.

11. Huad Suar hand haffde faaet derpaa igienn?

12. Hvad Breffue for.^{ne} Freiulle haffde faaet fraa nuncio Papæ?

Suarede ingenn at haffue bekommet.

13. Om hand iche haffde loffuet for.^{ne} von Dich att betale for hannom i Losemente?

Suarede, at N. von Dich haffde schreffuet Claudi⁴ till,

1) Jvfr. S. 336. Professor, Dr. theol. Jakob de Brower, fra Douay, Dominikanermissionær (Fr. Münster, anf. Skrift II, 654).

2) Om en lidt senere Korrespondance med Infantinden jvfr. S. 345 ff.

3) a tilføjer i Spørgsmaalet: de principe.

4) Fodermarsken Claudi, jvfr. S. 317.

att hand schulle betale for hannom, thij hans Coffert och Tøy war der.

14. Om hand haffde weret i same Dichs Misse?

Suarede huerchen att haffue weret i ens Misse eller andens.

15. Huad Religion for.^{ne} Freiulle war udaff?

Suarede sig att were catholicus.

16. Aff huad Aarsag hand iche for Her Cancellor haffde bekient sin Religion, der hand hannom en kort Tiid forledenn attspurde. Hand wiste well, att hand¹ iche interesserede war som privatus det at wiide?

17. Om hannom widere beuist er nogle catholicos her i Landet att were eller her ind at komme, och huad Forhaabning Pauen haffuer dette Werch att driffue?

Huortill Freiulle suarede och wed sin høyeste [Ed] benechtete sig at kiende nogle dansche catholicum[!], menden Boldmesteren at were catholisch². Iche heller troede hand, Pauen andet att begiere her i Lande[t] end, at catholici motte haffue deris frij ex[cercia] her.

Endnu kan nævnes, at der til Belysning af Weisweilers Sag i Danske Kancellis Arkiv, anførte Sted, yderligere findes fire Aktstykker, der dog er uden større Betydning, nemlig 1) »Fortegnelse paa huis Breffue, Her Canceler fra Sigwartt Grubbe bleff tilschickett vdi Arnoldi Veißewilers Sag den 29. Aprilis Ao 1624« (er blot en Fortegnelse over de officielle Dokumenter (ialt 3) fra Retssagen i Malmø); 2) »Een kortt Fortegnelße paa Arnoldi Veiswilers begangne Forßeelßer och Mißgierninger« (i tre Redaktioner, om hans Tyveri, Falsknerier og Blodskam³, intet om Religionsanklager).

¹) a viser, at Subjektet her er Kansleren Christian Friis.

²) a har den mere drastiske Formulering af Svaret: »Fanden schall tage hanom, om hand kientte en Danske Catholic.«

³) Om det sidste Punkt hedder det, at han mistænkes for at have bedrevet Blodskam med tvende Søstre, »huilcket och merckeligen bekrefftigis wed de wbluferdelige, wsømmelige, løßachtige och megit letferdige Missiver och Sendisbreffue, som findis dennem imellom at vere gangen.«

Biskop Matthias Anchersens Klage over Rektor Christian Falster 1733.

Af Bjørn Kornerup.

De 40 Aar (1712—52), da den berømte Filolog *Christian Falster* stod som Styrer af Ribe Katedralskole, betegner et Højdepunkt i dens Historie. De første 20 Aar var tillige et lykkeligt og frugtbart Afsnit af Falsters eget Liv. Alle hans Evner og Egenskaber udfoldede sig i rig Blomstring, og takket være det gode Samarbejde med Biskop *Laurids Thura* prægedes baade hans og Skolens Tilværelse af Fred og Harmoni. Ganske anderledes artede Forholdene sig i Tiaaret efter Thuras Død 1731. Med dennes Eftermand, den lærde Orientalist og ypperlige Latinist, *Matthias Anchersen*, kom Falster snart paa en meget spændt Fod, hvad der flere Gange medførte bitre Opgør mellem Biskop og Rektor.

Da *Christian Bruun* 1869 udgav sin i flere Henseender fortjenstfulde Bog »Falsteriana«¹, behandlede han ogsaa heri, hvad han kalder »Falsters første Strid med Biskop Anchersen« (S. 9—10). De Oplysninger, Bruun kunde bringe om dette Emne, var dog yderligt sparsomme, og først en Aarrække senere lykkedes det at belyse det fylldigere, da *S. Birket-Smith* kunde fremlægge en Række Vota m. m., der var afgivet under Sagens Behandling ved Universitetet. (Personalhistorisk Tidsskrift 2. R. I, 1886, S. 290—313).

¹) Falsteriana, indeholdende nye Bidrag til Christian Falsters Historie og Udvalg af hans danske Brevvexling. Ved Chr. Bruun. Kbh. 1869.

Hverken Bruun eller Birket-Smith har dog kendt det til Grund liggende Aktstykke, Biskop Matthias Anchersens Klage af 31. Marts 1733 over Falster, idet denne forgæves var blevet eftersøgt baade i Danske Kancellis og i Universitetets Arkiv. Da der imidlertid i Ribe Bispearkiv er paa-truffet en aldeles samtidig Afskrift af den¹, kan der være Grund til at meddele den nedenfor. Baade ved de positive Oplysninger, den indeholder, og ved den Tone, hvori den er skrevet, er den et meget karakteristisk Aktstykke.

Det fremgaar saa vel af Klagen som af andre Akter, at Hovedmodsaetningen mellem Anchersen og Falster gjaldt Spørgsmaalet om Retten til at kalde Hørere ved Kate-dralskolen. Medens Biskoppen hævdede, at denne i Følge gældende Lov tilkom ham, synes Falster ved Biskop Thurs Eftergivenhed at have opnaaet en langt større Selvstændighed paa dette Omraade, end der egentlig kunde tilkomme ham.

Hertil traadte imidlertid 1733 yderligere et konkret Stridspunkt. Falster havde 1723 opnaaet kgl. Bevilling til med sit Rektorat at forene Konrektoratet i Ribe mod, at han selv lønnede en Subrektor, der kunde bestride de Pligter, som normalt paa hvilede Konrektoren². Dette Privilegium fortolkede han i Praksis saaledes, at ogsaa Retten til at beskikke Subrektor tilkom ham.

Spørgsmaalet blev brændende 1733, da den hidtilværende Subrektor *Laurids Gram* var blevet kaldet til Sognepræst i Hornslet³, og Falster til hans Efterfølger paa egen Haand kaldte en Søstersøn af sin Hustru, *Jens Ussing*. Herover blev Biskop Matthias Anchersen i høj Grad for-

¹) Ribe Bispearkiv, ad Reg. 7, Capsa 34, 14, 8.

²) Jydske Tegnelser 1723 2. April Nr. 36 (i Indlægget hertil Biskop Thurs Anbefaling for Falster).

³) Laurids Gram (1701—75), den berømte Hans Grams Broder og ældste Biograf, døde som Sognepræst i Stege. Jvfr. Vita Johannis Grammii ed. Bjørn Kornerup, 1942, Indledningen S. XLIf. Han havde været Subrektor hos Falster fra 1723 og blev 3. Marts 1733 Sognepræst i Hornslet (Jydske Reg. 1733 Nr. 48).

tørnet og benyttede nu denne Lejlighed til at falde over Falster, idet han i det hele gav Udtryk for sin Misfornøjelse med Falsters Skoleadministration. Han følte sig saa meget mere berettiget til Indgriben, som den nye Subrektor ikke var tilstrækkelig akademisk kvalificeret og heller ikke som Skolediscipel i Ribe havde ført et saadant Levned, at han kunde anses for egnet til at beklæde en Lærerpost i en offentlig Skole.

Dette er i Korthed Baggrunden for Biskop Anchersens Klage til Kongen 1733, som indeholder adskillige mærkelige Enkeltheder. Sagen sendtes af Kancelliet til Udtalelse hos Universitetet og forhandlede her med overordentlig Vidtløftighed. Gennem de bevarede Vota faar man levende Fornemmelse af, at det har været Professorerne ukært at skulle udtale sig i en saa delikat Sag. Falster havde mange Venner og Velyndere ved Universitetet, men det hjalp dog ikke. Selv ikke med den bedste Vilje kunde man bestride, at Falster i det paaankede Tilfælde havde handlet urigtigt. Paa den anden Side følte man sig aabenbart ilde berørt af den heftige Tone, Biskop Anchersen havde anvendt.

Le mot propre om hele dette Mellemværende blev vistnok udtalt af Juristen, Professor *Christian Thestrup*. Han ytrede, at Striden mellem Falster og Anchersen viste »en temmelig Animositet hos den ene og en empfindtlig Passion hos den anden for at vedligeholde den forrige hafte og tilladte Frihed under forrige sagtmodige Biskop, da superioratus var mindre imperieux, Fortroligheden større, og Kærlighed og Føjelighed uden al Paaanke reciprok, hvorved Rektor var betroet og tilladt med sin bekendte Flid og Forstand og tilbørlige Nidkærhed for Skolen at gøre og lade, som forsvarlig syntes«¹.

Ogsaa i Kancelliet og i Kongens Raad blev Sagen omhyggeligt overvejet. Den 12. Juni 1733 kom Afgørelsen i Form af et Kongebrev, underskrevet af Gehejmeraaderne C. L.

¹) Personalhistorisk Tidsskrift 2. R. I, 300.

Plessen og O. Blome under Kongens Fraværelse paa en Rejse til Norge¹. Det blev paalagt Stiftamtmanden og Biskoppen i Ribe alvorligt at irettesætte Falster for hans ulovlige Forhold med at antage Jens Ussing til Subrektor og befale ham at kalde »et dueligere, bekvemmere og uberygtet Subjectum« til denne Post. Hvad de øvrige Ankeposter angik, bemyndigedes Biskop Anchersen til at træffe de fornødne Foranstaltninger i Henhold til Lov og vedtagen Skik.

Falsters første Strid med Biskop Anchersen endte saaledes med et afgjort Nederlag for ham. Der var intet andet for ham at gøre end indtil videre at bide Harmen i sig, men længe varede det dog ikke, før en ny Strid blussede op. Ogsaa i denne — 1738 — kom Biskop Anchersen til at gaa af med Sejren², og først da den myndige Biskop 1741 havde lukket sine Øjne, kunde Christian Falster atter sejle ind i smult Farvande.

Den omstridte Subrektor, Jens Ussing, havde Falster maattet skille sig ved 1733. Han drog til København, hvor han 1735 tog teologisk Attestats, og blev 1739 Sognepræst i Højst i Tønder Provsti. Efter faa Aars Forløb maatte han dog fjernes paa Grund af Sindssvaghed. Han døde først 1796 som en 85-aarig Olding³.

1.

1733 31. Marts. Biskop Matthias Anchersen i Ribe klager over Rektor Christian Falsters Forhold ved Antagelse af en Subrektor.

Stoormægtigste Allernaadigste
Arve-Herre og Konge!

For Eders Kongelige May^{tt} er jeg høyligen forarsaget allerunderdanigst at andrage, hvorledis Rector Scholæ her

¹) Jvfr. nedenfor Aktstykke Nr. 2.

²) Chr. Bruun, Falsteriana S. 21 ff.

³) Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, 330. Tage Algreen-Ussing, Stamtavle over Slægten Ussing, 1910, S. 6.

udj Ribe Mag. Christian Falster har tvert imod Eders Kongl. Maytt^s allernaadigste Lov og dend høystprieibeligste Foundation for det Kongl. Universitet i Kiøbenhafn samt tvert imod min hannem betimmelige insinuerede skriftlige Advarsel, grundet paa allerhøystbem^{te} Kongl. allernaadigste Lov og Foundation, understaaet sig til Sub-Rector at antage, declarere og installere en gandske ung Studenter, hans Koenes Syster Søn, nafnlig Iens Ussing, som icke nær har naaet det Maal i sine Studeringer, som Eders Kongl. Maytt^s allernaadigste Lov og Universitets Foundation tilholder, foruden det, at hans Levnets Forhold skal have været af dend Beskaffenhed, at hand samme Embede icke uden Forargelse her i Skoelen vel kunde betienne. Thi

Allernaadigste Arve-Herre og Konge!

Sagens Beskaffenhed fra Begyndelsen til Enden er saaledis: Eders Kongl. Maytt^s Høyst Sal. Hr Fader af allerprieibeligst Ihukommelise haver, efter da værende Sal. Biskop Thuras Recommendation, allernaadigst bevilget og tilladt, at Rector Mag. Falster motte til sin bedre Subsistence, saasom hand icke hafde lagt sig efter Prædicke-Stoelen, have Con-Rectoratets Indkomster tillige med Rectoratets med denne Vilckor:

at hand deraf skulde holde og selv lønne een dygtig Sub-Rectorem, som Con-Rectoris Tienniste forsvareligen kunde forrette og forrestaae.

Nu skeer det, at Sub-Rector Lauritz Gram, en meget dygtig Mand, paa hvis Information icke dend mindste Skoelens Floor og Styreke har lagt, er af Hans Excellence Hr Geheime Raad Ifver Rosenkrantz¹ kaldet, og af Eders Kongl. Maytt. allernaadigst confirmèret til Sogne Præst for Hornslet Meenighed i Aarhus Stift, hvor ved Sub-Rectoratet leddig vorder; da jeg venter, at Mag. Falster det hos mig skulde anmelde, og i det Mindste (om hand, som dog

¹) Som Herre til Rosenholm havde Gehejmerraad Iver Rosenkrantz (1674—1745) Patronatsret til Hornslet Kirke.

icke formodes, hafde Rætt til, selv at kalde en Sub-Rectorem) foreslaae og præsentere slig en Person for mig til Approbation, om hand dertil dygtig kunde befindes. Mens Ney! Mag. Falster tier Forandringen i Skoelen, og paa egen Autoritet gjør sin egen Disposition, antager og declarerer ovenm^{te} Person til Sub-Rector, som hand nogle faae Maaneder tilforn, ligeledes mig uadspuurd^t, hafde giort til Hørrer i 2^{den} Leyße¹. Jeg, som icke kunne troe, at Rector Falster understoed sig slig Anordning uden mit foregaaende Vidende at gjøre, biede en Dag efter en anden. Men da hans dessein, som mig af andre berettedes, lackede til Effect, lod jeg ham d. 14 Martij kalde til mig, og da hand i Discursen uden Compliment lod sig forlyde med at have udseet denne Iens Ussing til Sub-Rector, og jeg motte spørge, hvor gammel Academicus hand var, svarte hand »snart mod 3 Aar«, og derpaa under Paaskud af anden ham magtpaaliggende Ærinde straxens gick fra mig.

Jeg skrev ham desaarsag et Brev til af 17 Martij, at som hand udlod sig med, jeg og desuden var kommen i Erfaring, at hand til Sub-Rector vilde antage Iens Ussing, og samme Person ingenlunde efter Lovens 2^{den} Bogs 18 Cap. art. 3 motte endnu betroes en Høreres Platz i en Skoele, end sige en Sub-Rectoris, hand derfor, indtil samme Person efter Loven og det Kongel. universitets allernaadigst udgangne Forordning af d. 31 Martij 1732 hafde giort sig beqvem og var dygtig befunden, skulde entholde sig fra denne Ussing at installere, efter mit Brevs Copie N° 1², med Erindring icke her efter slige Personer til Collegas at antage, hvorpaa hand giver mig en lunckent Svar, hvoraf følger Copie N° 2³. Bemelte min skriftlige Advarsel uagted kalder Rector Falster næste Dagen derefter d. 18 Martij de 2 nederste Hørere (hvorfore de 3

¹) Jens Ussing var blevet Hører 4. November 1732 (Ribe Katedralskoles Regnskabsprotokol 1723—1805 S. 160 i Skolens Arkiv).

²) Nu tabt.

³) Ligesaa.

øverste Hørere bleve udelugte, viides icke) saavel som Mester Leysens Discipler tilsammen i sit Huus, og da Sub-Rector Lauritz Gram hafde valedicèret, declarèrer bem^{te} Ussing for Sub-Rector i hans Stæd¹, gratulærer ham til denne nye Station, efterfuldt af bem^{te} 2de Hørere og Mester Leysens Discipler, hvorpaa hand og siden om anden Dagen har læst for Mestèr Leysens Discipler sampt taget Sub-Rectoris Platz i Kircken uden at give mig slig Forandring tilkende. Saa slet efterlever hand hans foresatte Øfrigheds Befalning, grundet paa Eders May^{ts} Lov og Forordning, hvilcket jeg umueligen kand tie stille med. Thi skulde dette gaa ham an, vilde hand icke alleene herefter blive langt studsigere og opsetzigere, end hand hidindtil haver været, men endog give saadanne onde Exempler fra sig til andre, at jeg som ringe agted skulde herefter sidde at see paa alle de enormiteter, som uden Undseelse motte begaaes tvært imod min Eed og imod det mig allernaadigst anbetroede Embedes Pligt, dersom jeg icke, fornemmelig i Begyndelßen, vorder i mit Embedes Myndighed protegèret.

Allernaadigste Arve Herre og Konge!

Jeg understaar mig derfor i allerdybeste Soubmission at forespørge og Eders Kongl. May^{tts} allernaadigste Decision mig allerunderdanigst at tilbøde.

1. Om Rector Falster kand og bør have Rettighed til selv at kalde en Sub-Rectorem paa Fundament af dend hannem meddeelte Kongl. Benaading, der aldeeles indtet melder om Vocationen, men alleene, at hand skal holde og selv lønne en Sub-Rectorem, neml. dend Sub-Rector (som jeg allerunderdanigst formeener), der af Biskoppen buurde kaldis og af Professoribus Philosophiæ efter dend Kongl. Foundation er kiendt dygtig. Thi, Allernaadigste Konge!

¹) I Ribe Bispearkiv (ad Reg. 7, 34, 14) findes Koncept til en Skrivelse af 21. Marts 1733, hvori Biskop Matthias Anchersen af Laurids Gram udbeder sig en Redegørelse for, hvad der var forefaldet ved »Indsættelsen« i Puggaard den 18. Marts.

Rector Falster blev ved hans allerunderdanigste Ansøgning bevilget til hans desto bedre Subsistence Rectoratets og ConRectoratets Indkomster, men ingenlunde dend Herlighed, som Eders Maytt^s Lov allernaadigst har forundt Biskopperne: nemlig at kalde Rectores eller Con Rectores. Derfor, lige saa lidet som Rector Scholæ kalder Con Rectores, lige saa lidet kand Rector Falster efter mine uforgribelige Tancker kalde en Sub-Rectorem, der i alle optænckelige Maader forretter ConRectoris Partes med Læbning de 3 sidste Dage om Ugen lige saa fuldkommen, som Rector de 3 første Dage. Allerheldst Rector Falster ingen Præjudice skeer derved i sin Benaading og icke udgiver meere af Con-Rectoratets Indkomster end tilforn, nemlig 50 Rdlr. til Løn og 50 Rdlr. til Kost, Kammer, om hand selv icke vil have ham i Huuset, som tilforn er skeet.

2. Tildrister jeg mig allerunderdanigst at forespørge, om det kand være tilladeligt og forsvarligt, at Rector Falster understaar sig tvert imod Loven først at antage en Person til Hører, som icke har Examen Philosophicum eller er kiendt dygtig til at nyde primam in Philosophia Lauream; dernæst at beskicke samme Person til Sub-Rector, da hand icke engang af Biskoppen, mindre af Philosop[h]iæ Professoribus er kiendt dygtig til Hører, end sige til Sub-Rector i en Cathedral Skoele; thi maa Biskoppen efter allerhøystbem^{te} Foundation icke antage eller beskicke Rectores eller Con-Rectores, som icke er Philosophiæ Magistri, førend de af vedkommende Professoribus ere examinerede og dygtig befundne, men derfor skal stande Eders Kongl. Mtt. til Rette, om de anderledes forholder sig dermed, saa skulde det vel være langt meere utilladeligt, at en Rector endog betimmeligen der om af sin Øfrighed paa Eders Kongl. Maytt^s og hans Embedes Vegne advaret der til tør formaste sig. Hvorhos jeg og allerunderdanigst maa referere dette, at oftbem^{te} Person Iens Ussing skal (som det almindelige Røgte gaar) have, da hand endnu var Discipel her i Skoelen, besvangred en af Rectoris Tienniste Piger,

derfore løbet bort fra Skoelen, faaet et Testimonium Scholasticum til et tydsk Academie, der at deponère, og siden hemmeligen ungefæhr for et Par Aars Tiid siden deponèret eller og faaet Inscription ved det Kongl. Universitet i Kiøbenhafn¹. Denne Person er det, Rector Falster propria autoritate sætter til Sub-Rector i dend samme Skoele, hvor hand saa nyelig tilforn har begaaet saadan Forargelse, og til Lærere for de Discipler, som gick i Skoele med ham, da hand formedelst bem^{te} hans Forseelße løb fra Skoelen; men alt sligt vil Rector Falster have satt Fingren over, endskiøndt det er imod Lov og Forordning, fordj Personen er hans Koenes Syster Søn.

3. Indstiller jeg allerunderdanigst til Eders K. Mtt^s allernaad.^{ste} Resolution, om Rector Falster i Ribe meere end andre Rectores bør have dend sig tilegnede Frieled af egen Myndighed at disponère over alle Anordninger saavel i Skoelen som i Kircken, nu med at antage Hørere uden at anmelde Vacancen, eller forestille dend antagne Collegam for Biskoppen; nu med at præschribère dennem formulam Iuramenti uden at tage Concept eller Approbation derpaa,

¹) Der blev aldrig leveret Bevis for Jens Ussings Forseelse, og under hele Sagens Gang blev dette Punkt blot behandlet som et (sandsynligt) Forlydende. At Biskop Anchersen har haft Ret, fremgaar dog klart nok af Falsters egen Skildring af det omtalte Tilfælde i hans »Amoenitates philologicæ« (II, 141 ff.). Falster søger her at kaste en Kærlighedens Kaabe over den unge Mand, et velbegavet og fortræffeligt Menneske, der blot havde ladet sig overrumple af Legemets Krav og gjort sig skyldig i, hvad Hippokrates kalder, en *μικρὰ ἐπιληψία*. At der her sigtes til Jens Ussing, fremgaar sikkert nok af Laurids Grams Antegnelser (Danske Samlinger 2. R. IV, 151, jvfr. Kh. Saml. 6. R. IV, 357f.). Falster gav den ulykkelige unge Mand et Testimonium, men desværre har han ikke indført det i sin Kopibog for Testimonier (E donat. var. 4°, 3), hvorigennem dog alle hans øvrige Testimonier er bevarede. Kun Navnet anføres (Nr. 30). Jens Ussing lod sig immatrikulere i Kiel den 17. August 1728 (Das Album der Christian-Albrechts Universität zu Kiel 1665—1865, herausg. von Franz Gundlach, Nr. 4025). Først den 26. September 1730 blev han indskrevet i København (Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket-Smith II, 524).

som ellers er praxis, af Biskoppen, eller at lade dem indskrive deris Eed udj dend dertil fra gl. Tiid af jndrettede Protocol, alleene for at binde dem til Lydighed imod sig og icke imod deris anden geystlig Ørighed; nu med at lade dem læse for Disciplerne, førend de publicè & solenniter ved en kort latinsk Oration ere installèrede, som aldtid baade her og andenst[eds] er skeet tilforn, indtil paa et Par Aars Tiid Rector Falster selv har fundet for got at op-hæve det; nu med at læse for Disciplerne dend gandske Vin-ter igiennem hiemme i sit Huus, og Hørerne hver især paa deris Kamre; nu med at anordne for Disciplernes Mage-ligheds Skyld, at nogle faa ickun skal betienne Chor Sangen tvert imod gl. Skick og Sædvaane. Indtet at melde om det, hand selv aldrig følger med Skoelen i Kircken, saasom hand foregiver icke at kand taale Kulden, som dog icke uden om Vinteren kunde gravère ham, med fleere slig U-ordentligheder, som hand selv pro lubitu anretter.

Som da Eders Kong. Maytt. af denne min allerunder-danigste Beretning (som jeg for Gud og Eders K. Mtt. vidner at være sandfærdig) allernaadigst kand fornemme, hvor formastelig imod Lov og Forordning, og hvor ulydig imod sin Øfrighed Rector Falster opfører sig, saa er jeg i allerdybeste Soumission allerindstændigst bønfoldende, at Eders Kongl. Maytt., saavit som rett og billigt allernaadigst kand eragtes, vilde ansee bem^{te} Rector Falster som dend, der uden Undseelße forgriber sig imod Eders Kongl. Maytt^s Lov og Forordninger sampt tvert imod hans Eed og Pligt ringeagter, om icke gandske foragter, hans foresatte Øfrig-heds lovlige Ordres, paa det hans Forhold lige i Øynene og Døren hos sin Biskop icke skulde føde onde Sviter af sig hos andre ligesindede Gemytter enten i Nærværelßen eller længere borte. Jeg kunde vel ved Proces og Rettergang tage Dom over ham¹ til vedbørlig Undgiældelße efter Lov og For-

¹) I Bisparkivet, anf. Sted, findes flere Koncepter til Skrivelser fra Biskop Anchersen, der viser, at han syslede med Tanken om at indstævne Falster for en Provsteret.

ordninger, men som slig Vitløftighed icke alleene vil forhindre mig udj andre mine Embedes Forretninger, men endog falde mig med mange Børn og uden Midler (da hand, neml. Mag. Falster, ingen Børn har, men temmelig god Formue) alt for kostbar, saa lever jeg i det allerunderdanigste Haab, at Eders Kongl. May.tt. finder for billigt bem^{te} Rector Falster for saadan hans Forhold at lade tilrætte sætte, saaledis at hand herefter kand undsee sig for at udviise slig Ulydighed imod hans foresatte Øfrigheds lovlige og billige Ordres, hvorudj jeg saa meget meere allerunderdanigst forventer allernaadigst assistance, som mit Embeds Forretninger derunder alleene werserer, og jeg i slige Tilfælde tilforn ved Eders Kongl. Maytt^s allernaadigste Resolution (hvorfore jeg endnu allerunderdanigst tacker) er kommen til Roelighed med de stridige Törning Lehns Præster, som siden dend Tiid har udviist ald sømmelig og lovlig Lydighed imod deris Biskop¹. Jeg i det øvrige indstiller allerunderdanigst dette Wæsen til Eders Kongelige Maytt^s eget allernaadigste Behag og Resolution med allerdybeste Soumission forblivende indtil sidste Aandedrætt

Eders Kongelige Mayt^s

Ribe d. 31 Martij 1733.

[ingen Underskrift].

Samtidig Afskrift i Ribe Bispearkiv, ad Reg. 7, Capsa 34, 14, 8.

¹) Ved kgl. Ordre af 18. Januar 1732 var det paa Foranledning af en Klage fra Biskop Anchersen blevet indskærpet, at Præsterne i Haderslev Amt, der stod under Ribe-Biskoppens Jurisdiktion, skulde rette sig efter Danske Lov i kirkelige Spørgsmaal (Jydske Tegn. 1732 Nr. 5). Den 12. April 1732 var dette Princip yderligere blevet fastslaaet i Anledning af Hævdelsen af de tørninglenske Præsters og Kirkers Forpligtelse til at svare Studiiskat og Cathedaticum (Jydske Tegn. 1732 Nr. 125).

2.

1733 12. Juni. Kongebrev til Stiftamtmand Christian Carl v. Gabel og Biskop Matthias Anchersen i Ribe om den sidstnævntes Klage over Rektor Christian Falster.

Christian den Siette etc. [Her forbigaaes det vidtløftige Referat af Biskop Anchersens Klage, hvorpaa Brevet fortsætter:]

Saa er hermed vores allernaadigste Villie og Befaling, at I for Eder indkalder fornevnte Rector Falster og med Alvorlighed foreholder ham hans u-tilladelige Omgang med at have antaget Jens Ussing til Sub Rector tvært imod Loven og Biskopens Forbud, u-agtet bemelte Ussing, som siden ved sidste Examen er bleven kient u-døgtig¹, den Tid ikke havde sustineret Examen Philosophicum, og hvis Forhold ellers faa Aar tilforn, da hand i Skolen var Discipel, skal have været forargeligt, og haver I saa derhos at tilholde Rector Falster, at hand under den ham givne allernaadigste Benaadings Forbrydelse herefter lovligere foreholder sig med Sub Rectoris Antagelse og dertil kalder et dueligere, beqvemmere og u-berygtet Subjectum samt, at hand den Person, som hand til Sub Rector antager, for Biskoppen skal anmelde og præsentere, førend samme Person maa tillades at gjøre Tieniste i Skolen. Hvad sig ellers de øvrige Poster udi din Biskop Anckersens Forestilling angaar, da haver du self som Biskop at tilsee, at dermed i alle Maader vorder forholdet efter Loven, Ritualet, Fundatzerne og den gamle vedtagne christelige Skik og Sædvane, og indberettes ellers strax allerunderdanigst, at denne vores allernaadigste Ordre Eder er tilhændekommen.

¹) Den 7. Maj 1733 havde Jens Ussing indstillet sig til den filosofiske Eksamen ved Københavns Universitet, men kun opnaaet Karakteren «illum» [ø: recipimus] (Protocollum examinis philosophici i Universitetsarkivet).

Dermed skeer vor Villie. Befalendes Eder Gud. Skrevet
udi vores kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn den 12.
Junii Anno 1733.

Efter Hans Kongelig May^{ts} allernaadigste Befaling
udi allerhøystbemelte Hans May^{ts} Fraværelse under
det Kongelige Segl og de her tilstedeværende Ge-
heime Raader af Conseillet deres Underskrift.

C. L. Plessen. O. Blome.

Original i Ribe Bispearkiv, ad Reg. 7, Capsa 34,
15, 10. — Kopi i Jydske Tegn. 1733 Nr. 48.

Stemninger og Tilstande i Emil Boesens Ungdomsaar.

Af Carl Weltzer.

Emil Boesens Navn er blevet kendt overalt, hvor Søren Kierkegaard læses; som en Jonatan var han en fuldtro Ven mod den Stridens Mand, til hvem han tidligt, allerede fra Barnelegene, var blevet knyttet. Kun Døden kunde skille dem ad. De havde delt Ungdomsaarenes Fester og Farer med hinanden, og paa dem begge, legemligt vaabenløse som de var i deres Opvækst, lurede Dagdrømmeriets Elverspind og Tungsindets Nattetaager, der vilde skjule Livets Maal og Mening for dem. Mere end nogen anden fik Boesen Lov til at eje Søren Kierkegaards Fortrolighed: se hans Værker i deres Vorden, kende hans virkelige Mening midt i Pseudonymernes brogede Vrimmel. Sidde i den sidste Nattevagt indenfor den Sygestuedør paa Frederiks Hospital, der var stængt for Søren Kierkegaards eneste Broder; den ganske Strid var endnu ikke forsvundet. Et Menneske, der med sin Takt og Trofasthed aldrig kunde blive eller blev vejret og fundet for let af sin efterhaanden menneskefremmede Ungdomsven. Ja, Boesen var i Stand til, uden at svigte nogen eller noget, at gaa lige fra den døende Kierkegaard op at besøge en anden af sine fortrolige, Biskop H. L. Martensen; muligt for at søge, om der dog var det svageste Haab for en Udsoning mellem Sjællands nye Biskop og den ensomme opslidte Kirkestormer, de københavnske Gaders Apostel.

Gennem Carl Kochs smukke lille Bog: »Søren Kierkegaard og Emil Boesen Breve og Indledning«, 1901, er der

allerede for 50 Aar siden givet et Førstehaandsindtryk af, hvor nær de to Venner var knyttet. Boesen var jo ogsaa »Brudgommens Ven« i dialektisk Betydning og delte sin Vens Smerte ved Kierkegaards Forlovelsestragedie; men Indtrykket er blevet mere blegt, som et gammelt Daguerrotypi, end Virkeligheden var, da Boesens Breve savnes. Kierkegaard gemte ikke sine Breve. Han brændte dem. Derfor kan det ikke være helt uden Betydning, at lære den unge teologiske Kandidat Emil Boesen at kende fra Aarene 1836—1840, de Aar, der i Kierkegaardsforskningen vel hører til de mest omstridte (Søren Kierkegaards »Fald«, Jordrystelsen, »Den unge Søren Kierkegaard«) og lære de Krese at kende, som Boesen og for en Del ogsaa Kierkegaard færdedes i. Boesens Breve til hans Fætter og Ven Magister Martin Hammerich er ogsaa værd at fordybe sig i derved, at de unge Mennesker, der møder os paa de tætskrevne Brevark (Aagaard-Hammerichs Arkiv, II: Breve til Martin Hammerich og Hustru Anna Mathea Aagaard; Rigsarkivet) hører til 40'ernes Førere (D. G. Monrad, Orla Lehmann, H. L. Martensen, Brødrene Frederik og Martin Hammerich, Peter Rørdam) og flere af dem saa forstaaende paa Søren Kierkegaard indtil det sidste: »Det lader ellers til, at de i Martin Hammerichs og E. Fengers Kreds ere vel stemte for ham [Søren Kierkegaard] og interessere sig meget for hans Sager« betroe Boesen sin Hustru i Efteraaret 1855 (Carl Koch o. S.S. 36—37).

De nærmere Enkeltheder ved Brevenes Indhold og Forudsætninger vil blive givet i Noterne, der ogsaa søger at samstemme Søren Kierkegaards Dagbøger med Boesens mange Oplysninger om den akademiske Verden i Aarene mellem Reformationsjubilæet 1836 og Søren Kierkegaards Embedseksamen Juli 1840, der ejendommeligt nok ikke nævnes i det sidste Brev (19. Juli 1840). Tre Træk træder stærkt frem fra de ti Breve:

1. Emil Boesen har som Søren Kierkegaard været Æstetiker, mere end Teolog. Selv om Boesen allerede i 1834

havde bestaaet den Embedseksamen, der et Tiaar igennem stod som et fjernt Nebo for Søren Kierkegaard, er det ikke H. N. Clausen og J. P. Mynster, men J. L. Heiberg og Poul Møller, familiært omtalt som »Poul«, der optager ham; ja selv i Boesens Ordvalg (»gid vor Sjæl maa være rigtig rødmusset«, »blaaøjede Pige«) spores Møller. Og det er allerede i Trediverne, at Boesen sysler med Novelleskrivning; hans »Breve fra Cornelius« er da ikke, da de kommer i 1845, en blot og bar Efterklang af Søren Kierkegaards Stadier, selvom Carl Koch næppe har Uret, naar han (o. S.S. 24) taler om, at »en Paavirkning fra en saa stærk og aktiv Aand som Kierkegaard var det selvfølgelig umuligt at undgaa«. Boesen har tidligt, vel endda før Kierkegaard, forsøgt sig som skønlitterær Forfatter, selvom hans Aandsfostre begravedes i Stilhed. Som sin Ven Kierkegaard er han endnu i en aandelig Dæmringstime. En Kirke i det fjerne staar.

2. Emil Boesen har været Ven med flere end Søren Kierkegaard. Brevene til Fætteren Martin Hammerich taler derom. Boesen er en aaben, hvor Kierkegaard er en indesluttet, forbeholden Natur. Naar de taler under fire Øjne, tør Søren Kierkegaard derimod op. Emil Boesen misbruger aldrig Kierkegaards Tillid og Fortrolighed; derfor maa man smerteligt savne virkeligt intime, d.v.s. nærgaaende, Udtalelser og Erindringer fra Ungdomstiden fra Boesens Haand. Det Billede, der tegnes for vore Øjne af Søren Kierkegaard i 1836, er ikke en Oprørers eller en poeniterendes, men et »ungt Menneske«, der aandeligt talt er ved at vaagne; Ideerne er i Kaostilstand, men en Verden er ved at stige op af Havet. Monrad og Martensen er allerede ved at faa markerede Træk; Emil Boesen selv er inde under en haabløs Forelskelses Vil-Vil-ikke; det er, som han mangler Mod og Mandshjerte til at beslutte sig; han lader sig bære til og fra den tilbedte paa de rene og blege Følelsers Luftninger. Saa er Monrad mere en Mand med stærke Sind. Gennem de af Bjørn Kornerup udgivne Bidrag til

D. G. Monrads Levned II (Person.hist. Tidsskr. 12 Rk. IV Bd.), hvor D. G. Monrads fortrolige Breve til Martin Hammerich er fremdraget i deres Helhed, belyses den samme Tid og de samme Mennesker fra andet Hold. Anna Matheas ene Tilbøder giver derigennem sin Medbøjer, som blev den foretrukne, Del i sine Haab, bange Anelser og trods Smerthen, da den lille 16 aarige Pige valgte den harmoniske Martin Hammerich fremfor den allerede af Tvesind mærkede D. G. Monrad, en vis glad Lettelse over, at hans Ungdoms Drømmeskikkelse vilde blive en lykkelig Fru Hammerich. At der ind imellem gaar stærke Uvejr hen over Monrads Sinds Horisont, Timer, hvor han, som det sker i Lyceum, fornædler og søger at tilintetgøre sin Kærligheds lyse Morgenstemninger, viser kun, at Monrads Følelser og deres Udløsning aldrig blev Pedantens Snusfornuft, men gerne Fantastens Himmelstormen.

3. Emil Boesens Breve bærer Mærker af den indre Kamp for at faa en Livsanskuelse, det Kierkegaard kaldte »den Idee for hvilken jeg kan leve og dø«, som de to Venner aldeles ikke var ene om at udkæmpe. Hegels Skikkelse er ved at blegne. »Den store Lama«, som han hed blandt sine berlinske Studenter, var ved at have overlevet sig selv. Naar Poul Møller, ofte i famlende Vendinger, talte om Livets Ret og skrev om Udødelighed, naar Grundtvig i de samme Dage overfor Marheineke hævdede, at Kærnen i den grundtvigske Lære »mein Gegensatz ist Leben und Tod«, naar de første Kim til »Enten-Eller« allerede spirer i Søren Kierkegaards Sind, møder vi de Strømninger i Tidens aandelige Liv, der peger bort fra Rationalisme i Teologi og Filosofi og frem mod en dynamisk Grundbe-
 tragtning baade af Kirken som Aandsformidler og ikke blot Statens Medhustru og af Tænkningen som Livets Fortolkning af Grundsandhederne i Tilværelsen.

Baade Boesen og Kierkegaard ejer en Tungtsindets Kappe, som de med Velbehag svøber om deres frysende Legemer, mens de stirrer ud i Mørket i det frostkolde Mor-

gengry, der tegnede sig svagt paa Danmarks Himmel, da en hel Tid var gaaet i Graven med Frederik VI's Død en Decemberdag 1839. De var begge danske til Marv og Ben, men deres Danmark laa paa Frue Plads, med Mynsters Kirke og Clausens, Møllers og Sibberns Universitet. De lærte i Kamrene, baade paa Nytorv og Philosophgangen, som i Studentersammenslutningernes tilrøgede Sale, hvad der engang skulde prædikes paa Tagene: Livets Gaade løses kun indefra.

»Det rette Bevis for Udødeligheden bestaar ikke i Ræsonnementer over dette eller hiint enkelte Udsagn; men det bestaaer i Sandhedens fulde Liv i os.«

I

Kjøbenhavn d. 20 August 1836.

Kjære Ven!

Tak, Tak for Dit Dresdener-Brev¹; jeg kan ikke nægte, at jeg sommetider længes en Smule efter at gaae en Tour med Dig, og derfor glædede det mig; og Du veed jo nok, jeg undertiden kan have godt af al den Glæde, jeg kan faae; for jeg er jo stundom saa dum, at jeg bilder mig ind, mine Tanker have faaet Sørgeflor paa. Nu troer jeg rigtignok, jeg snart er jo blevet enig med mig selv om, at det er en fix Idee, der kommer af mit Temperaments tykke Blod², men det er jo ikke saa let at curere sig selv for fixe Ideer³. Hvorfor Du nu først faaer Brev fra mig, veed jeg neppe selv; jeg vilde have skrevet, før jeg reiste paa Landet (jeg var en Tour ovre hos Hanne og Ulrik⁴ og i Fyen)⁵; men jeg fik travlt de sidste Dage; saa vilde jeg skrive paa Reisen, men den ene Dag løb efter den anden, og jeg kom hjem igjen uden at have skrevet. — Interessante Nyheder er der ikke mange af her i Byen; et franskt⁶ og et tydskt⁷ Skuespiller-Selskab, gamle Pjerro paa Vesterbro⁸, at Gammel og Nyt⁹ er qualt, og Schjødte død¹⁰ af Apoplexie for Alteret, og Dronningens

Fader¹¹ ved Middagsbordet, og endnu et Par smaa- Ulykker udgjør Dagens Conversation. Hvorledes *Monrad* tvang dem til at give *Egregie*¹², uagtet de søgte saa smaat at chicanere ham¹³, har Du vel hørt; han vilde skrive Dig til, naar han var færdig, men i Gaar havde han endnu ikke tænkt paa noget Brev til Dig; efter hans Examen at dømme, har jeg vist hidtil bedømt ham feilt; jeg kjendte ham jo egentlig kun, forsaavidt Du har presenteret ham for mig; men jeg havde den Forestilling, at hans Verden var meget melancholsk¹⁴ og uklar, og at det var nærmest Poesie, der kunde helle Klarhed over den; men nu lader det jo til, han er kommet godt til Ro, og er nok saa besindig; saa det blot bliver i et forliebt Øieblik, han kan blive lidt melancholsk. Efter Examen reiste han ned til Iselinge¹⁵, og var der en halv Snees Dage, saa tog han over til Vestengaard¹⁶; nu vil han manuducere og informere¹⁷. Søren K:s¹⁸ videnskabelige Interesser¹⁹ løbe endnu om i ham halvt forskrækkede, fordi ingen af dem udøver tilstrækkeligt Herredømme over de andre²⁰; og skjøndt han faaer mere Holdning²¹, er han sig ikke bevidst, uden det skulde være meget in abstracto²², hvorfor han er kommet her til Verden; derfor maa hans Liv gaae noget i Stykker; *Monrads* Examen gav naturligt et Stød til hans²³, naar han blot vil gjøre Alvor af det; men jeg holder meget af ham. — Gid jeg ellers selv var kommet lidt mere i Ligevægt; thi jeg vil da haabe, at Tidens Fylde ogsaa skal komme engang for mig; men *Ragnaroks Tiden*²⁴, naar Guder og Mennesker inde i Sjælen er oppe at slaaes, er fuld af Veer, om man ogsaa drømmer om et Gimle bag efter. Men skjøndt jeg derfor veed, jeg trænger til Klarhed, kan jeg dog ikke nægte, at jeg snart er kjed af den evindelige Skrigen efter og Skrigen med Klarhed, som nu ordentlig er blevet Mode²⁵; det er vist nok, at vi i flere end een Henseende skulle ganske sindigt stige fra Klarhed til Klarhed; men naar de sige²⁶, de have seet lige igjennem vor Herre, og anatomeret Alt, hvad der kan røre sig inde i Sjælen, da gaaer det lidt vel vidt, og de

have i de Øieblikke vist ikke havt Meget at kere. Det er ingen Sag for den mindste Vandpjadsk at blive saa klar, at man kan see Bundfaldet i den, men vores Sjæl skulde dog mere ligne det dybe Hav, end som saa; og er der først kommet Uveir derinde, er man kommet bort fra den første umiddelbare Anskuelse ind i Reflexionens Skjærsild, og det baade er os selv og vor Gud, der skal kastes paa den, da kommer man ikke til Ro og til Klarhed, fordi man nævner den og raaber paa den; der skal arbeides med en stærkere Dytighed. Over Nedgangen til Sjælens Dybder ligger en Lem, og hvad der er ovenfor den, kan man endda saa nogenlunde faae klaret, for Hverdagslivet tvinger os temmelig umiddelbart til at lukke vore Øine op, og tage og føle paa det; men naar Folk da kan raisonnere saa jevnt over det, bilde de dem ind, de har gjenemseet Sjælen i alle dens Kroge; men af og til kommer der nedefra nogle Skikkelser, og løfte Lemmen i Veiret, og kikke op med Hovedet og see nok saa underlige ud; saa gjælder det at gribe dem raskt, og trække dem op, for at de kunne fortælle Noget om, hvordan det seer ud dybere nede. Vil man see, hvorfra de ere komne, og med hele sin Bevidsthed stige ned i Sjælens Dybder, da maa man gaae gennem lange dunkle Gange, ned ad mørke Stiger, og kravle underligt om, stundom svæve over Afgrunde, og være glad ved, om man kan have en fattig Lygte med; og dog kommer man ikke til Bunds, førend Livets Lygte er blæst ud; men bliver man ikke svingel og har man Kraft dertil, maa det være et velsignet Arbeide, og der komme Mange dernede og lyse Bevidstheden op, og de sidde der og synge nok saa smukt. Vor Herre skal jo ligne vor egen Sjæl meget, og naar den først staaer i sin fulde Klarhed, saa lære vi vel ogsaa bedre at kjende ham; thi strax at springe ud af sig selv og over i ham, og derpaa med fuld Klarhed om ham at lade ham vise Veien omkring i Verden, det var vel det Nemmeste og Gladeste, naar vi blot vidste rigtig, hvor han er at finde, saa vi ikke risikerede at springe feilt, ind i en Gud, vi havde

bygget af vore egne Tanker, som blot var i vor Bevidsthed og derfor maatte forsvinde, naar vi kom til fuld Bevidsthed over os selv. Dog kommer ogsaa min Erkjendelse mere og mere til det Resultat, at Gud maa være en Person; saae den det blot fuldkomment. —

Allerede førend Du reiste, kan jeg huske, jeg havde læst Noget af den *ynge Fichte*²⁷, og han tiltaler mig mere, jo nærmere jeg lærer ham at kjende. Sin Philosophie begynder han med at see alle de foregaaende i Fugleperspectiv — Characteristik der neueren Philosophie —²⁸ og Gegensatz, Wendepunct und Ziel der heutigen Ph.[ilosophie]²⁹. Naar han seer, hvorledes de have søgt at gennemføre enkelte Ideer, saa at Alt skulde lægge sig tilrette om dem, og de søgte at føre Øiets Ideer gennem Arme og Been, saa hele Philosophiens Legeme blev Øie, eller blev bygget af Fingre, løbe nogle socratiske Tanker³⁰ ham med om Munden; men saa søger han at udsondre Ideerne i deres Reenhed, for at alle Organerne kan samle sig og den fuldkomne Organisme kan dannes, til hvilken der er arbeidet fra saa mange Puncter. Han vil have de foregaaende Systemer, skilt fra deres Eensidighed, til at være Præmisses til den Conclusion, han vil give i sin Philosophie, og som derfor skal svare til den Conclusion, Verden i det Hele nu er kommet til. Sit System begynder han med: das Erkennen als Selbsterkennen³¹. Guds Personlighed holder han fast paa, og er en Fjende af al Abstraction, der glemmer at holde vaagent Øie med, hvorledes det seer ud i Msks[Menneskets] Sjæl og i Verden, saa denne kommer til at forme sig, som Speculationens Consequentser vil have det, og den samme Aand ikke kommer til at leve i Speculationen, som rører sig i Verden. For mig har han langt større Fylde og Livsfriskhed end Hegel, hvor dybt jeg end hører hans 3-Klang klinge³², og hvor smukke Klangfigurer den end kan danne. —

Det var tungt, det skulde gaae saaledes med *Forholdet mellem Fred: og Jomfruen*³³; efter Din Faders Reise har han faaet mere Mod og er gladere; de Historier ere naturligviis

i Folks Munde³⁴, men jeg kan ikke see Andet, end at Bladet i Alm.[indeligthed] har vendt sig for meget til Jomfruens Fordeel; i Vinter maa hun vist for Din Faders Skyld blive, og for at Julie³⁵ i den nygifte Stilling ikke skal faae for megen Magt; men længere bør hun vist ikke blive; og Ingen af dem bør efter min Mening have videre Indflydelse paa Valget af en ny. — Fred.[erik] var for nylig i Lyng³⁶, og der holde de meget af ham. Du maa være glad, dette er forbi, inden A. M. [Anna Mathea]³⁷ kommer; Du Lykkelige! Monrad fortalte, at de havde det godt paa Iselinge. Aagaard³⁸ er ikke kommet hjem fra sin jydskse Reise; jeg hører ellers saa lidt om dem, at jeg sommetider længes efter et Brev fra dem derude. Brøndsted³⁹ er kommet hjem. Endnu er Din Disputats⁴⁰ urørt, men nu kommer Folk til Byes igjen. I Anledning af Reformations-Festen⁴¹ er allerede kommet et Par Bøger ud⁴²; Trykkefriheds-Selskabet har udgivet Rohmanns⁴³ og Luplaus⁴⁴ Historie om den; den første skal være nøiagtig og kjedelig, den sidste livlig. Lic. Rørdam⁴⁵ har ogsaa udgivet den. Scheel⁴⁶ er blevet prof. juris, og Schlegels⁴⁷ Post bliver nok ubesat for det Første. Skal jeg gaae som *Præst og Missionær til Tranquebar* ved Zion?⁴⁸ det spørger i denne Tid dygtig i mig; jeg k[un]de vist have godt af det, men jeg er bange for, det er for tidligt. Fra Hornemann⁴⁹ skal jeg hilse; jeg talte med ham i Korsøer; hils Kaiser⁵⁰ og Fenger⁵¹; Rygtet gaaer, at Schach⁵² er blevet Doctor udenlands. Matthies⁵³ har havt Bryllup og er inderlig godt fornøiet.

[I Margen:] Fader er i Lyng; Moder og Louise⁵⁴ og Peter⁵⁵ bede hilse, og Oncle Agent⁵⁶. Lev vel, kjære Morten.

Din Emil F. Boesen.

Udskrift: S. T.
Hr. Magister art. M. J. Hammerich
franco Hamburg.
poste restante.

Bonn.

II

Kbhvn. d. 15 Nvbr 1836

Skjære, skjære Havre
 de Stærke med de Fagre!
 En Høstmand skjær os Alle af.
 Vi har saa kort at flagre.
 Kjærlighed, Du smykke
 Livets korte Stykke!
 Hver taer sin, som jeg taer min,
 See, det er Livets Lykke.

Flette, flette Grene,
 Saa let de sig forene,
 Og Fuglen paa den mindste Green
 Dog sidder ei alene.
 Blad ved Blad sig flokker,
 Fuglen Fuglen lokker.
 Hver — — —
 Jeg Reglen ikke rokker.

Skjære, skjære Brænde,
 o vee! de Pebersvende.
 Til Sengs de gaae med Nathue paa,
 de selv deres Lys maae tænde.
 Ingenting dem smager,
 Verden dem bedrager.
 Hvo ei taer sin, som jeg taer min,
 Han blir sin egen Plager. —

Ja, gid jeg nu havde min, som Du har Din, kjære Martin, og Kjærlighed kunde tone gennem mit Livs korte Stykke, for jeg kan jo for Dig ikke nægte, at dybt nede, ganske hemmeligt længes jeg dygtigt efter hende; for først da bliver vort Liv sat ret i Musik, naar hendes fine Fingre røre ved Strengene derinde, og hendes Aand gaaer gennem Sjælens Harpe; saa tænker jeg ogsaa, Spøgelserne, der nu liste sig om derinde mellem Strengene med de lange klamme Hænder, maatte løbe ud af mig med alle Uroens Tanker under Armene, for de kunde vist ikke holde ud at høre paa hende.

Nu faaer jeg og Du vel halvt ogsaa at nøies med Længslen, men det kan ogsaa vederquæge stundom at lade den med al sin Inderlighed længes igjennem Sjælen, for saa synes mig, hendes Øine allerede titte saa mildt op til mig; men havde jeg hende nu her, hvor jeg skulde see hende ind i hendes unge Øine, den lyse Nedgang til hendes Sjæl, hvor alle hendes Tanker, indfattet i Mildhed komme og tage imod mig; og kysse hende ganske sagte, og give hende Alt, hvad godt min Sjæl eier, og blive ved at see hende ind i hendes Øine. Men jeg kommer til at helle noget koldt Vand over mig endnu en Tid lang, for at jeg først kan blive stemt noget meer harmoniskt, og saa finde hende. Det er ellers underligt for mig med min lille, smukke skjæve Menighed ude paa Strandveien¹, for naar jeg skal tænke mig om, er den nu i hendes Sted; der er ingen Enkelt derude, jeg er forliebt i, de voxne Piger kjender jeg ikke engang, men dog elsker jeg dem Alle paa eengang; skjøndt vort Forhold derved bliver saa ømt, at det ikke kan taale, der bliver aandet paa det. —

Men jeg vilde tale noget med Dig om det Thema, Du varierer i Dit Brev, og nu seer jeg, det er blevet mig selv, jeg snakker om. Du vil have saa meget at vide af mig om AMA [Anna Mathea], at det næsten bliver til Ingenting, hvad jeg veed. — — I Dag for 14 Dage siden, det var den 3die Reformationshelligdag, var jeg henne i Slotskirken for at høre Mynster² og en Concert; det var blevet sildigt, og jeg gik derfor bag om, for at komme ind i Choret; der var dygtig Trængsel, og noget foran mig kunde jeg see Halls³ purrede Hoved; jeg saae strax efter de grønne Hatte, men kunde ikke finde dem; men da de vare ved at synge allersmukkest, kom der Uro mellem Folk, da der var en Dame, der havde faaet ondt; hun skulde lige forbi mig, og det var Mareia⁴, der ganske blegnæbbet maatte gaae bort; lidt efter begyndte de igjen at skyde mig tilbage, og saa kom, dersom jeg ikke tager meget feil Sine og Wenze⁵ og den Ene af dem havde ogsaa ondt; saa kom Hall, saa kom

et lille Pigebarn, der ikke havde ondt, men vist var A.M.; hun var rigtignok mindre, end jeg havde tænkt mig hende, men hendes Øine og de buede Øienbryn lignede dem ganske, Du havde beskrevet; hun var lidt bleg, men paa hendes Øine kunde jeg see, hun ikke feilede noget; hun havde en sort Pelts paa, og hendes Haar var lagt ned om Tindingerne [rettet fra: strøget tilbage,] men skjulte sig strax bag ved hendes Hætte-Kappe; jeg spurgte hende ganske sagte⁶, saa sagte, at hun ikke kunde høre det, om jeg skulde hilse Dig, og saa sagde hun ja, og smuttede forbi mig. [p. 2. inc.] Bag efter kom Etatsraaden⁷, og var ganske vred, og til allersidst to nysselige smaa Piger; den Eene saae ganske forskrækket ud, men den Anden lo af det; for Hall havde jeg trukket mig tilbage, for at han ikke skulde see mig, men da de vare gaaet ind i Skriftestolen, gik jeg bag efter og stillede mig omme bag Døren, de havde glemt at lukke; Mareia sad i Mynsters Læne-Stol, og de Andre stode rundt om hende; den skeløiede Graver kom med noget Vand, og da hun havde drukket, fik de Andre lidt med; de vilde nu gaae deres Vei, men da de vare komne hen i Døren, raabte Etatsr.[aaden] efter dem: Løb nu ikke som nogle Narre, hvor vil I hen; hvorpaa Graveren bukkede og førte dem tilbage, gennem en anden Dør, men jeg turde ikke følge dem længere.

I Fredags var G. Aagaard med to Damer paa Komoedie, og saae Figaros Giftermaal⁸; og efter Beskrivelsen var den Ene A.M. hun saae noget ung ud, som om hun nylig var blevet confirmeret. — Men dette er ogsaa Alt det, jeg kan fortælle Dig om dem; Aagaards Kjæreste⁹ har jeg ikke seet noget til, og jeg turde ikke spørge ham ud, da jeg talte med ham. Du skriver, at Du kun har faaet een Hilsen fra hende; har de da ikke skrevet til Dig, eller skriver Du ikke til Dem? paa Breve fra Aagaard kan Du ikke gjøre synderlig Regning, for han er lidt vel magelig ogsaa til at skrive Breve; men Du skulde skrive til Dorph¹⁰; han veed dog Alt gennem Sine.

Fra Monrad kan jeg hilse Dig; jeg traf ham i Søndags hos Hermansen¹¹, og han sagde, at han vilde skrive Dig til, naar han var kommet lidt i Orden; noget før jeg fik dit sidste Brev, spadserede vi en Dag sammen, og efter hvad han da talte om Dig, kunde jeg ikke mærke mindste Forandring i hans Forhold til Dig, for han gik længe og holdt en Lovtale over Dig; men Islingerne rørte vi naturligviis ikke ved; det Eneste skulde være, at han meente, Eders videnskabelige Veie nu vare skilte fra hinanden; han vil for det Første ikke beskjæftige sig med Sanscrit. Det Mærkelige ved hans Examen er nu glemt igjen; han havde udtalt sig bestemt mod Clausen i sine Specimina¹², og da Cl.[ausen] søgte at bringe ham til Inconsequentserne mod dem ved det Mundtlige, tog han Ordet, og begyndte at disputere om Confessionen; med Engelstoft¹³ maatte han ogsaa disputere sig igjennem; og da de spurgte ham om Ubetydeligheder, sagde han, at han aldrig havde lagt Mærke til dem. Hohl[enberg] og Sch[arling] vare galante¹⁴, men Cl[ausen] skal siden have yttret, at det var uforskammet, han vilde bilde sig ind, at han kunde mestre ham, og bedømme, hvorvidt han havde fundet det Rette; Studiosi beundrede ham naturligviis. Levinsen¹⁵ boer nu hos Monrad; jeg synes ikke, jeg har fundet mere hos Lev.[insen] end jevn, tør Dygtighed. Lyceum er nu kommet i Gang igjen, og vi have faaet en heel Døel Nye; A. Buntzen¹⁶, Birch, Phil.¹⁷, en th.Cand Schurmann¹⁸, en Jurist Dahlstrøm¹⁹, som Hall har proponeret, og en th. Cand. Thygesen²⁰, jeg nødvendig vilde have ind, da han seer noget mukken og krakileragtig ud; men da jeg kun kjendte hans Ansigt, og Hermansen holdt paa ham, vilde jeg just ikke sige veto. Martensen²¹ og Bornem[ann]²² har jeg ikke talt med, blot hilst Dem paa Gaden; Mart[ensen] vil jeg ikke besøge, før jeg har truffet sammen med ham engang i Forveien, og seet, om han er ligesaa fornem, som før han reiste; Søren Kierkeg.[gaard] har besøgt ham og har gode Tanker om ham, men vil han i nærmere Berøring med ham, maa han rime-

ligviis enten lade sig manuducere i²³, hvad Mart.[ensen] har Lyst til at tale med ham om, eller ogsaa [fore]slaaer. Marheineke²⁴ fulgte han bestandig i Hælene; ved Disputatserne mødte Marh.[eineke] dagligt, og saa kom Mart.[ensen] først og lukkede Skranken op for ham og raabte: Plads, hvorpaa han ventede, til han vilde gaae igjen, men maatte sommetider kjede sig flere Timer i Rad. Han kommer til Heibergs²⁵. Born[emann] skriver paa en Disputats²⁶, og skal skynde sig, da man venter, der snart bliver en Plads ledig ved Facultetet; gl. Born[emann]²⁷ er blevet Conferentsraad. Med den smaae Born[emann] havde jeg nylig et heftigt Sammenstød; jeg [p. 3 inc] var Respondens for Licent. Brammer²⁸, der havde skrevet en temmelig simpel Disputats om Venskab, noget rhetorisk og uden Dybde ell. Skarphed; jeg kjendte ham ikke, men 8 te Dage i Forveien kom han op til mig, og bad mig meget in[d]stændigt om at respondere; jeg turde egentlig ikke og vilde nødig, men da han bad mig saa kjønt, lovede jeg det; det faldt mig ikke ind, at hans Disputats maaskee var simpel, før jeg kom til at læse den; Dispyten gik noget kjedelig paa begge Sider, men saa kom den lille Born[emann] med store Pretensioner, og vilde reent ruinere den, og Br.[ammer] vidste ikke ret, hvad han skulde sige, men saa glemte jeg hele Auditoriet, og tog Ordet; Munden løb paa mig, saa det var en Lyst, og jeg kunde ikke see andet, end at han fik Prygl. Den bedste Disputats skal være Langes²⁹: de casuum universis causis et rationibus; og hans Dispyt var ogsaa den interessanteste; Madvig, Poul [Møller] og Bojesen opponerede. I Almindelighed gik Dispyterne kjedeligt; Grundtvig opponerede engang lidt mod Rothe³⁰; i den lærde og geistlige Verden var der i de Dage et græsseligt Spectakel, som i et Huus, hvor der er Barnsnød paa færde; men nu klager man over, at der ikke er skeet noget, der kan have synderlig Betydning for Kirken, hverken Union³¹, eller Sognebaandets Løsning³², eller Formular-Forandring³³; til Festen i Universitetet var der stor Stads. Clausen holdt en daarlig Tale om

Forholdet mellem Kirken og Skolen³⁴; der gjorde stor Lykke; gl. Born[emann] var som Decanus reent i Knibe ved Dr. Promotionen, og havde flere Fataliteter; han blev kaldt af en Feiltagelse op til Kongen, da der blev slaaet Riddere, men maatte gaae igjen uden Kors, og da han skulde spise ved Kongens Taffel, havde de glemt at dække til ham. Det glædede mig meget, at Din Fader blev Ridder³⁵; det var just de Dage da Jfru Prehn reiste; naturligviis har det ikke gjort noget dybt Indtryk paa ham, men det har dog glædet ham; og han fortjente det jo; i den sidste Tid er han ogsaa mere [Papiret har her et Hul; formodentlig mangler Ordet: mild] i Forholdet med Fred.; ja han har dreiet sig, siden Jfruen reiste; og at Fred: har forandret sig i flere Henseen-[Papiret defekt: Konjunktur: der, har Din] Fader jo tilskrevet Dig; at han har været oppe at slaaes med Hornem[ann]³⁶ er sandt, men blot med [Konj: Næverne] Horn.[emann] viste ham nok endog Døren; igaar mødte jeg Agnes³⁷ og skammede mig halvt ved at hilse hende, saa beskidt var hun; men for Resten kan man ikke stole paa de scheuermanske³⁸ Historier, — de fleste ere først gaaet igjennem en lukket Dør, og saa gjennem to fjendtlige Munde; desværre skal man ikke troe mere, end man høit er nødt til. Den nye Jfr. Prehn har gjort et godt Indtryk paa mig, hun er vist godlidende, og har en aaben, ærlig, fiirskaaren Sjæl; hun er langt fra smuk, men har noget takkeligt; men det jeg frygter for, er at Julie faaer for megen Magt i Din Faders Huus; han lader sig nu lettere bøie, naar de vil gjøre det godt igjen. Gid Fred: vilde søge; han har sagt til Laurent³⁹, at een af de vigtigste Grunde, hvorfor han tog i Betænkning at blive Præst, var den, at han frygtede for, hans Lyst til at komme i Embede skrev sig fra Lysten til at gifte sig⁴⁰; men da han nu saae, han k[un]de gifte sig uden at være Præst, havde han næsten bestemt sig til atter at søge. Hvordan Scheuermann har det veed jeg ikke; man hører Intet om ham.

I Maanedsskrift for Litteratur stod for nylig en Recen-

sion⁴¹ over Carl Bernhard, men den skld. [skulde] *nærmest* gjælde det sidste Bind af hans Noveller; den var paa 3—4 Blade. Først kom nogle trivielle Bemærkninger over Grunden til den Interesse, Novellelitteraturen vækker; hos C.B. fandt han ikke saamegen poetisk Duft (hvad da næppe kan gjælde om Din!) som climatisk Farveskjær; han gav behagelig Gjennemlæsning, almindelige Characterer uden Psychologie, god Orden i Intrige-Maskinen, var lidt sentimental; men det var, som af Een, der gjerne vilde recensere lidt, men ikke kunde komme ud af det i det Øieblik. Mod din Disputats er Martensen⁴² fornem, og snakker noget om en philologisk, men ikke speculativ Betragtning; men der glemmer han sig nok selv, med samt sin Hegelianisme. [Tilføjet:] Men Mart.[ensen] er ikke Hegelianer.

I den senere Tid har jeg faaet fat i Noget af *J. Görres*⁴³; læs ham; han vil interessere Dig; Grundtvig har vist pattet ham i tidligere Dage⁴⁴; Hans die teutschen Volksbücher synes jeg særdeles godt om; uhyre aandrig, aldrig mat; nylig har han skrevet christlich Mystik⁴⁵, men den har jeg ikke seet endnu. Nu har jeg pakket ud, godt og ondt.

[Tilføjelse i Randen af p. 2.:] Tak for Dit Brev. Gid jeg var hos Dig blot i Aften, kjære Martin. Lev vel, kjære Martin.

Din Emil.

[Tilføjelse i Brevlukket. p. 4.:] Jeg skal hilse Dig fra Din Fader, at han i Gaar fik Dit Brev, men han har saa travlt i disse Dage, at han ikke faaer Tid til at besvare de første Post-Dage. Em. Fengers Adresse er: Joseph Städter-Glacie N. 48 im 2 ten Stock. in *Wien*.

Udskrift: S.T.

Hr. Magister M. J. Hammerich

Hundsgasse N. 1058 bei Geschwister Roettgen
fr. Hamburg. in Bonn.

III

Kjbhvn. d. 16 Decbr. 1836

God Dag, kjære Ven!

Kan Du ikke faae leiet en Luftballon paa et Par Timers Tid, og giøre en lille Tour i den herover til os, for ellers vil det blive for besværligt for Dig at komme hertil paa denne Tid af Aaret; det vilde da heller ikke nytte Dig stort, for Du kunde ikke være bekjendt at lade Dig see af Engle ganske beskidt og røddøiet af Reisen, uden det skulde være i deres Drømme, og det kan Du ligesaa godt i Bonn; i deres i det Mindste vaagne Drømme maa Du nødvendig nu ved Juletider blive tryllet frem, og alle unge Pigerdrømme blive først svøbt ind i hvidt Skjønheds-Flor, førend de see paa dem; kom Din lange Person ikke med, saa maatte Mindet ganske være løbet ud af Hovedet paa dem om Eders Vinter-Spadsere-Farter over Grøvt og Gjerde, og om de Følelser, der da flagrede omkring dem, men det glemme de ikke saa let i en maaneklar Juul; men ifald Du nu ikke kommer, saa skal jeg Juleaften paa den Tid, vi pleie at gaae fra Sahlen¹, lade en Tankeballon gaae til Veirs; først vil jeg dale ved Iselinge og løbe ind og bilde dem ind, at de skal faae nogle Juleløier at see paa det Sted, hvor AMA [Anna Mathea] lagde sit Hoved med alle dets Morgendrømme i dit Skjød paa Veien fra Ballet; og naar jeg da har faaet alle Pigebørnene i Ballonen, Georg A: [Aagaard] skal faae Lov til at komme med, vil jeg strax gaae op igjen og lade de Andre staae dernede og kagle efter os; det vil blive en deilig Tour over Vandet, at høre den havdybe Jule-Musik fra Bølgerne i Maaneskin, og de skulle faae min Bolle fra Sahlen til at dele, for at de ikke skulle blive flau af Søen; men naar vi komme til Bonn, omtrent Kl: 7 maa Du sætte nogle Lys i Vindvet, for at vi kunne finde Stedet, hvor Du boer. —

Kan Du ellers komme strax, saa skynd Dig, saa kan Du

komme med til Bryllup², thi nu i denne Time fortæller Grundtvig Fred: og Julie, at de skulle være hverandre saa troe som Guld; dog Du fik maaskee ikke Lov til at komme ind til dem, da din Fader ikke engang har faaet det; de ville ganske alene kjøre til Gr.[undtvig] og efter deres første Bestemmelse strax kjøre ud til Blaagaard, og være der ganske alene i Aften, men nu skal Fru Sch:[euermann] have inviteret dem hjem til sig, og jeg vil dog haabe, det er sandt; Din Fader var her for lidt siden og jeg kan ikke nægte, at jeg paa hans Vegne er i dette Øieblik lidt bittert stemt imod dem; han er alene hjemme i Aften; Gud skee Lov, at J.[ulie] er hverken min eller Din Kjæreste; dog jeg [p. 2 inc] er maaskee for streng mod hende; siden Jfru Prehn reiste, har det været meget bedre, og i den senere Tid har jeg heller ikke hørt nogen Historie om dem; men det er temmelig vanskelig at læse i hendes Hjerte, Skrivten derinde er utydelig. —

Tak for Dit sidste Brev; jeg fik det i Tirsdags, og det er egentlig for at svare Dig paa Din Commission, jeg skriver til Dig; i Aften skulde Bogen³ være bortsendt, men den Reitzelske og Brummerske Boglade har sagt, den ikke kunde komme til Dig før om en 14 Dag[e]s Tid, altsaa for sildigt; vil Du have den alligevel, saa siig til. Dorph⁴ kunde jeg ikke mærke noget til her i Byen, og derfor sendte jeg i Onsdags hans Brev til Møen. *Monrad* er reist fra Byen, ned til Søtoft, Præsten⁵, om han ogsaa vilde til Iselinge talte han ikke om; han var ikke rask⁶, og vilde ikke komme tilbage, før han var blevet det; de sidste Gange han var i Lyceum, bragte han altid ulykkelig Kjærlighed paa Tale⁷; og sidste Gang, Aftenen før han reiste, var det ganske mærkeligt. —

d. 17 Decbr: i Aftes blev jeg afbrudt af Nygaards fra Frederikskilde⁸; de mældte blandt Andet, at Kora⁹, om Du husker hende, har isinde at logere hos os i Julen; det er en snurrig Idee, især da Louise¹⁰ for Øieblikket er i Lynge; man skulde næsten troe, hun vil kure

til Peter¹¹ eller mig. — I Formiddags var jeg ude hos Fred: og Julie; de kunne leve i et Paradis, naar de ville; der er deiligt derude; Julie har nok arrangeret det Hele, og der er virkelig Poesie i Arrangementet, jeg har ikke seet det saa smukt og hyggeligt før; man skulde troe, hun maatte være en Engel i en huuslig Kreds, der kunde ordne hele sin Sjæl og alle sine Forhold ret yndigt; men da hun saa viste sig, forsvandt det gode Indtryk, for hun var slet ikke yndig, stygt paaklædt, gammel, udtæret, sjæleslukket; hendes Øine var det Eneste, der svarer noget til det Øvrige; der stod nogle Billedstøtter¹², man skulde troe, det var hendes hemmelige Elskere, hun havde forhexet, og jeg kunde ikke faae den Tanke skubbet ud af mig igjen, at Stedet var fortryllet, og hun en Hex, og Fred: gik saa lykkelig og glad derude, fordi hun ogsaa havde tryllet ham halvblind, saa han troede, at see en Engel, hvor jeg saae hende; dog jeg er uforskammet; Du maa ikke blive vred, og aldrig lade Nogen høre dette, Martin! og naar jeg nu tænker mig om, kan jeg ikke troe Andet, end at det maa blive godt igjen med dem; Din Fader var i jevnt, godt Humør; der var just ikke Mange derude; hendes Moder var der ikke; det var comiskt, hvor misundelig Tante Louise var, og Hornemanns sagde selv aabenlyst, at de var dygtig jalouse; Horn: og Fred: vare mod hinanden, som om Ingenting var i Veien; jeg fulgte ind med Horn: til Byen og han [p. 3 inc] fortalte, at Laurent¹³ havde sagt ham, at Fred: ikke meer vilde komme i Harmsens¹⁴ Forsamlinger, men at Scheuermann sagde, det var Løgn; blot for Øieblikket havde han trukket sig tilbage i Anledning af Bryllups-Travlheden, men naar den var forbi, vilde han have Forsamlinger hos sig selv; men det kan jeg ikke troe, saa maatte han have indrettet sig ganske anderledes; Horn:[emann] var dygtig vred paa Julie, og skjød egentlig al Skyld paa hende. Din Fader skriver Dig til, og fortæller Dig specielt, om hvordan der seer ud hos dem. —

Men det var Monrad, jeg i Gaar kom fra; han meente,

at det bedste Middel til at fordrive ulykkelig Kjærlighed var, at lade den Elskedes Feil brede sig ud over hele hendes Sjæl, indtil man have forstyrret hele hendes Individualitet, og med det Samme lede efter en Anden, der havde hendes gode Sider, indtil man tilsidst havde plettet og fordærvet den Elskede, saa at man maatte hade hende; Hermansen¹⁵, der vel sagtens lever meget af sc[h]olastiske Collisioner, opponerede, og Buntzen¹⁶ meente, det var psykologisk rigtigt, naar man forestillede sig hende i de meest legemlige Forhold f. Ex. paa Vandhuset, og da Een af de Andre aldrig vilde see hende der, men vilde, at hun skulde være det Modsatte af en Vandhuusgjængerinde [Lacune: da] fik hun bestandig Obstruction og bestandig Clysteer, og Monr.[ad] begyndte saa ordentlig at blive liderlig i Munden; men af denne Samtale sluttede jeg, at han maa arbeide stærkt paa at glemme hende; saavidt jeg veed, er AM [Anna Mathea] paa Iselinge nu; da jeg i Dag gik hjem, gik jeg igjennem Nørregade, for om jeg ikke skulde kunne bringe Dig en varm Hilsen, og saavidt jeg saae, var det Mareia, der sad oppe i Vindvet og syede. Hvad Monr.[ad] sagde til mig paa vor Spadseretour, var vist hans Alvor; Aagaard har jeg længe ikke seet noget til. Jeg kom i Gaar til at tænke paa Luftballoner, da H. C. Ørsted har udgivet et Digt, Luftskebet¹⁷, 1 Rbdl. [Rigsbankdaler] stort, jeg har kun læst Fortalen, men det skal være ret ordentligt. Synge-Lund¹⁸, Hornemanns Svoger er død til stor Sorg for os Alle, og naar jeg faaer Leilighed, vil jeg ogsaa sørge derover. J. Görres, jeg sidst nævnede, har nylig skrevet en Mystik¹⁹, men den duer nok ikke; den Bog, jeg nærmest tænkte paa, handlede om de tyske Folkebøger; litterært Nyt er der ellers ikke hos os, uden en meget dygtig Recension i Maanedsskr. for Litt. over Øhlenschlägers Socrates²⁰; den ligner Poul [Møller.] Sibbern er raget uklar med Kbhvns Posten²¹, og vrøvler sig ind i mange Trivialiteter. —

Glædelig Juul, kjære Martin! og glædeligt Nytaar; Din Skaal drak vi Din Geburtsdag²² hos Din Fader.

Gid vor Herre har gjemt lidt Glæde til os begge i det nye Aar, og gid vor Sjæl maa være rigtig rødmusset.

Hils Dine Russere²³.

Din Emil.

[Udskrift som paa foregaaende Brev.]

IV

Philosophgangen No. 249

d. 18 Febr. 1837

Kjære Ven!

Du har vel allerede i nogen Tid ventet Svar fra mig paa Dit sidste Brev af 15 Jan., men jeg har ikke hastet, da jeg vidste, at Du har faaet Brev fra J.[selingen]¹ jeg talte ogsaa for en 14 Dage siden med G. Aagaard², da han maatte hente sit Brev fra Dig oppe hos mig, og han sagde, at han Faste-lavns Tirsdag vilde skrive Dig til; det var just de Dage, jeg selv slet ingen Lyst havde til at skrive; vi havde faaet Brev fra Balslev³, om at Rikke var saa syg, at hun var opgivet af Lægen; efter det sidste Brev var det lidt bedre, og jeg haaber, Faren er forbi. Nu er Din Sorg vel slukt, og jeg glæder mig til at høre lidt fra Dig om det Brev, Du saa længe har haabet paa; jeg havde vel et Par Smaating at sige Dig, som jeg har lagt Mærke til, og maaskee kunde tjene Dig lidt til Opbyggelsen, dersom Din Uvished skulde rive vel Meget ned paa Dine Forhaabninger, men nu kommer jeg vel bagefter; det Ene var, at de nede forleden Dag fortalte mig, at naar Sara⁴ kom til Isl [Iselingen], blev de saa glade, og tog saa godt imod hende, og fortalte hende om Dig, Alt hvad de vidste; det Andet er Noget, jeg har lagt Mærke til hos Monrad, det forekommer mig, han har skiftet Tanker⁵, naar Dit Navn blev nævnet nede i Lycæum, og er blevet lidt bittert stemt derved, og at han halvt aabenlyst har talt om sin ulykkelige Kjærlighed, har jeg før fortalt Dig; at han selv maa glemme hende, er vel sikkert nok, men var Du faldet ud af deres Minde, eller

havde en Anden vundet hende, da vilde hans Tanker vist langt mildere tale med Dig, for hvem han saa ret kunde udgyde sine Følelser; jeg seer vel, at dette baade maa være Dig behageligt og ubehageligt, men han maa vel engang huske paa, at hun syntes det var stygt at kysse ham, ogsaa førend hun kyssede Dig. —

For et Par Ugers Tid siden, var jeg paa Comödie for at see et nyt Skuespil af Öhlenschläger, »den lille Skuespiller«⁸; det havde interessante Scener og ret gode Character-Tegninger, men ingen Idee blev gennemstridt hverken igjennem Handlingen, eller Charactererne, og det seer man jo meget nøie paa i vore hegelske Tider; det blev spillet fortrinligt. Fru Heiberg var Schrøder paa 16—17 Aar; jeg stod nede i Parterret og Georg A[agaard] i Parquettet og jeg saae mig om, for at finde flere Isl[ingere]; men der var ingen; omsider hilste han op til Pladslogen, og der var da en heel Forsamling af dem; naar Ingen saae, skelede jeg derop, og blev ganske rød derover, Gud veed, hvorfor; de 2 smaa Piger stod foran; den Ene af de voxne var Mar[eia]; og jeg syntes, den Anden var Ama., men jeg kunde ikke rigtig kjende hende igjen, hun var smukkere end sædvanligt; men jeg blev vred paa dem, fordi de sad og legede med [p. 2 inc] de Smaa, som om de paa den Maade vilde coquette med Folk. —

Jeg bliver forstyrret, troer jeg, hver Gang, jeg vil skrive til Dig; i Løverdags kom S. Kirkegaard op til mig⁷, og nu er der gaaet en heel Uge, siden jeg satte det sidste Punctum. Det var en ulykkelig Uge; vi tænkte ikke, vi behøvede at frygte længere for Rikke; men i Mandags fik vi Brev fra Balslev⁸, og Sygdommen var vendt tilbage, og hun havde ikke havt Kræfter til at gaae den igjennem; Mandagen i Forveien var min kjære, kjære Søster død, og det gjør saa ondt at miste, hvem man holder meget af. Det var en Sygdom i Hjertet, hun havde; sin Bevidsthed beholdt hun til det Sidste, og hun sagde, hun havde det godt, naar Balslev spurgte hende derom; den næstsidste Nat fik hun

Alterens Sacrament, saa tog hun Afsked med sine Børn, og de talte meget med hinanden om hendes Død. Jeg veed, hun holdt meget af mig, og kjære Ven! det gjør saa bitterligt ondt, at hun nu er død, men vor Herre veed vel nok, hvad han gjør. Balslev sendte samme Dag, hun døde, et ridende Bud ned til Carl⁹, for at han skulde komme til hendes Begravelse; i Tirsdags vilde de begrave hende, og B. kunde sandelig ogsaa trænge til Een, med hvem han kunde tale ud, eller rettere, græde ud. Du kan nok vide, at vi ikke have det godt her hjemme i disse Dage; Brevet i Mandags var til mig, og vi vare bange for at sige min gamle Fader Indholdet; vi skikkede Bud hen til Din Fader¹⁰, og han læste saa Brevet høit, og hjalp os lidt til Rette; nu gaaer det dog bedre, men Moder seer saa daarlig ud; en god Ting er, at Marie¹¹ og Fenger og deres Børn kom herind i Torsdags, det liver noget op. Men nu vil jeg ikke tænke længere paa Veierslev eller paa min Sorg; nu vil jeg samle nogle Nyheder sammen til Dig.

Din Fader har jo sendt Dig Zeuthens¹² Recension; hvad synes Du om den; den var noget uklar og rørte blot ved, hvad der laae paa Grændsen af Theologien, og gik just ikke meget i det Dybe, noget Sandt sagde han, men det havde Du da hørt i Forveien; i det samme Hefte af Maa-nedsskr. for Litt. var der en Anmeldelse af Heibergs Logik fra Martensen¹³; han fortalte os, at Heiberg var fortjent, fordi han havde forsøgt paa at indføre den hegelske Philosophie i Danmark, og den var et nødvendigt Led, men han (M) selv var for Resten ude over den; deraf tog han saa Anledning til at gjøre os opmærksom paa i Hoveddelen af Anmeldelsen, at han endnu var til og studerede Philosophie, ved nemlig at give en Episode af Philosophiens Historie, beklædt med Münchenske Reminiscentser; Finalen bestod i Løfte om, at han engang skulde præstere noget ganske Overordentlig i speculativ Retning; det Hele var maaskee blot en Fortale til hans Disputats¹⁴; den var dygtig skreven, og han viste, hvad vi da veed i

Forveien, at han med Dygtighed opfatter filosofiske Systemer; men han har nu saa længe lovet noget Originalt, at man snart bliver kjed af at vente; Du husker nok, hans Disputats skulde handle om Mystikerne¹⁵, men nu har han forandret Themaet til Kritik over Fornuftens Autonomie; og han skal give speciel Kritik over Kant, Schleiermacher og den 3die kan jeg ikke huske. Latinen skal have hindret ham fra at blive ved Mystikerne.

Det sidste Hefte af Maanedsskr. for Litt.¹⁶ indeholdt nogle Tanker over Muligheden af Beviser for Sjælens Udødelighed med Hensyn til den nyeste Litteratur fra Poul Møller, den stod efter min Mening et godt Stykke over Martensens; thi Poul har jo en langt stærkere Individualitet¹⁷, og en fastere [p. 3 inc] Verdensanskuelse, der langt inderligere er udarbejdet i hans egen Sjæl, end Daub¹⁸ eller nogen blandt de Andre er det i M:s [Martensens], og denne Verdensanskuelse viser sig ogsaa overalt, som Grunden, hvori »Tankerne« ere fæstede: jeg synes, han er Tidens filosofiske Bevægelser mægtig, men han har egentlig ikke i dette Stykke leveret noget Nyt, og laaner en heel Deel fra den yngre Fichte¹⁹; matematiske Beviser for Sjælens Udødelighed i almindelig Forstand kan der ikke gives, men Visheden om den maa strømme ud fra alle Puncter i en heel og sand Verdensansk[uelse], men Tidens er ikke saaledes færdig, at Udødel.[ighed] kan sættes paa sin bestemte Plads i den. Har Balslev ikke før været vis paa Msks [Menneskets] Udødelighed, tænker jeg, han er blevet det de sidste Dage, han talte med Rikke. Scharling og Engelstofts Fortsættelse af J. Møllers theol. Tidsskrift er nu begyndt med en Afhandling af Tryde²⁰, der vækker nogen Opsigt, men jeg har ikke læst den endnu. Flyveposten bliver ved at være politisk²¹; for nylig har den givet nogle Stykker af Collin²² (anonym) om vore Finantser, og de ere i stor Anseelse, Kjøbh-Posten²³ bruger nu sine Tænder til at knække den Nød; men det lader ikke til, det lykkes. Gamle Hass²⁴ er blevet forlovet med en Gaar[d]mandsdatter ovre i hans

Sogn; han har nylig udgivet en lille Piece »Præsten Giessing og jeg ere ikke Brødre i X [Christo]«, den er meget ringe, i Gade-Dreng-Slagsmaal Stil²⁵; det gjør mig ondt for ham, at han har skrevet den.

Man har i disse Dage meget travlt med Thorvaldsens Museum²⁶, Du vel har hørt, de Danske har i Sinde at opbygge; Thiele, Prof²⁷, har skrevet hans Levnet, som Trykkefriheds-Selskabet har udgivet; naar man blot kan faae samlet ved Subscriptionen 1 Tønde Guld, haaber man paa, at Thorvaldsen selv vil lægge de andre til²⁸; Malerne give Bidrag in natura; men det har naturligviis ogsaa Opposition, og Mynster og Kolderup Rosenvinge høre til den. — Lyceum gaaer ret godt for Øieblikket; det er i Almindelighed interessante Aftener, vi tilbringe sammen derinde; der er temmelig meget Liv, ogsaa noget Aand; Buntzen²⁹ er hidtil taus; Hornemann gjør godt ved Convivierne, og jeg troer næsten, han er den fælleds Yndling, skjøndt ikke just den Dygtigste blandt dem alle; Carl Bernh[ardts] Noveller gaae i Lyceum under Navn af Buntzens; vi have faaet Brev fra Fenger og Kaiser i Wien. Dr. Schach³⁰ er blevet Catechet hos Faderen, og hans Svoger udgiver Reformations Taler³¹. — Carl fra Knebel kom da op til Balslev, vi have havt et Par Linier fra ham; hvor det maa være tungt for B. at være deroppe nu saa ene; det maa da have stor Indflydelse paa hele hans Liv, at han saa tidligt mistede hende. Hvorlænge bliver Du i Bonn? Din Fader sagde forleden, at Du maaskee kom til Danmark, inden Du reiser til England³²; har Du nu bestemt det? Kommer Du, ahner Folk vel sagtens den rette Grund, men det kan da ogsaa være det Samme. Din Fader har det, som sædvanligt; der var Selskab for Frederik og Julie paa hans Geburtsdag³³.

Far vel! N. L. Din Emil.

[Udskrift som paa det foregaaende Brev.]

V

Kbhvn. d. 3 Juni 1837

Kjære Ven!

Det er længe siden, jeg skrev til Dig, og jeg længes efter at tale lidt med Dig; den sidste Tid er i Travlhed løbet fra mig, da jeg havde overtaget mig en Deel af Rørdams¹ Informationer i det Mindste for i Sommer, mens han reiser om her i Danmark, for at Folk kan gjøre ham enig med sig selv, om hvad han nu skal foretage sig, og for at faae sit Bryst friskt igjen²; baade jeg selv og Andre have tit beskyldt mig for at være sky for Verden, nu tvinger jeg mig selv til at komme lidt mere i Berøring med den, og lidt mindre krybe ind i mig selv, og jeg faaer at vide, hvad godt der er med den Slags Praxis; jeg har ogsaa oftere udarbejdet Prædikener til Tuborg³, og de tage mig Tid op, da jeg stundom maa tigge mig til hvert Ord, jeg nedskriver; men jeg troer neppe, jeg har Ret til at bortgive saamegen Tid til Ting, der ligge udenfor mit egentlige Studium; thi jeg maa naturligviis blive ved at bygge paa mit Babelstaarn, skøndt Fanden tit stiger op for at nedrive, hvad jeg med Møie har opbyggt; Menneskene har jo til Straf for det første Babelstaarn faaet Lyst til at bygge et nyt; og hver Enkelt bygger sig selv et ved Siden af det store, og jeg maa bygge med, hvor langsomt det end gaaer; jeg har ogsaa hørt sige, at ved Verdens Ende skal der staae et bygget, der kan blive staaende, og blot behøver at forklares, men om det er sandt, kan jeg ikke vide, før Verdens Ende er kommet, eller rettere, naar den er forbi.

Undertiden glæder mine Informationer⁴ mig, naar jeg kan komme ind i den lette, flagrende Verden, fuld af Martsvioler, hvori nogle af mine smaa Piger leve; saa phantaserer jeg med dem; men jeg kan ikke hengive mig til Sandheden af, hvad jeg lærer dem, fordi den ikke som saadan tilfulde er til for mig, og jeg maa derfor bestandig indhulle mig i en Illusion, men ogsaa bestandig være

i Frygt for, at dens Kreds skal blive sprængt af mig selv. Tuborg interesserer mig meest; jeg kom derud paa den Tid, da jeg ikke længere kunde være tilfredsstillet ved Poesien i Bøger ell. [er] i mine egne Drømmerier; dersom jeg ikke fandt den igjen i Livet, risikerede jeg, den ganske vilde forsvinde, eller blive et fjernt Hiinsides, jeg blot engang imellem ganske hemmeligt kunde flyve over til, abstraheret, som Fichtes Idealisme⁵ bort fra al Virkelighed; en poetisk Side har den lille Pige-Menighed derude, og den flygtige Berøring, jeg i Begyndelsen kom med den, da jeg neppe fik den at see, skjøndt jeg skulde staae i et nær Forhold til den, tiltrak mig endnu mere; og selv hyllede jeg den for mig, saa godt jeg kunde, ind i Poesien; de laae rigtignok syge i Sengene, men allerede det udvortes Gentile [p. 2. inc.] derude borttog det Ubehagelige derved, om der end blev lidt melancholskt tilbage; et smukt Hoved kan desuden gjerne sidde paa et skjævt Legeme; og jeg lærte blandt dem, at de og vel sagtens mange Andre, om end ikke just Alle, egentlig har 2 Legemer; det ene laae sygt og skjævt i Sengen, og blev spændt fast, det andet viste sig uden Pukkel, i al sin unge Ynde for at tale med mig, saa fiint var det, at ikke alle Øine kunde see det; og med disse Legemer No. 2 havde jeg kun at bestille; og jeg skulde tale i al Fortrolighed med dem, og sige Du til dem og fortælle dem, at vi skal holde af hverandre; nogle af deres bedste Øieblikke skulde just de være, naar jeg besøgte dem; men jeg skulde da ogsaa selv lægge dette Legeme bort paa Veien ud til dem, ikke røre dem med den fineste Silke-Handske, men kun med den Haand, der hører til Legemet No. 2 og at give dem deres bedste Øieblikke var at forlange særdeles Meget af mig selv; jeg har engang været en lille Smule forlibt, som Du veed; nu er jeg det desto værre ell. [er] desto bedre ikke, men min Følelse for min lille unge Menighed maa ligne noget Din for A.M. [Anna Mathea], hvor forskjellig den end ogsaa maae være, fordi det kun er i et Capel, jeg skal tale med dem; men Du bryder Dig vel

ikke om at høre længere om Tuborg; de derude ligge mig paa Hjertet, og jeg vil gjerne gjøre dem alt Godt; naar blot ikke den forbandede Illusion kom og forvirrede.

Fra dem, Du helst vil høre om, har jeg kun meget lidt at fortælle; A.M. har været det Meste af Vinteren herinde, og Folk har forlibet sig i hende, har jeg hørt i Lyceum, men om hun ogsaa har forlibet sig paa Ballerne, har jeg ikke hørt; i Pintsen har Brøndsteds⁶ rimeligviis været paa Ise-linge og fra Vindverne at slutte, som min Vei næsten daglig falder forbi, ere de der endnu; men med dette meget lidet maa Du ogsaa lade Dig nøie; thi Du veed vel, at Rikke Br.[øndsted]⁷ er offentlig forlovet med Treschow, og at Brøndsted den unge⁸ har forlovet sig med sin Cousine; man siger, at Treschow skal op til Godserne i Norge; hans Fader har vundet sin Proces for Underretten. Knuth⁹ har havt Bryllup og er reist bort, men Moltke¹⁰ skal have bragt hans Godser i fuld Confusion. Aagaard¹¹ har jeg ikke seet i meget lang Tid. Din Familie lever ret godt. Julie¹² har været lidt syg, men kommer sig af Homöopathie.

I Søndags havde 28. Mai Selskab sit Gilde¹³; men det er underligt, at de endnu ikke har lært at holde dygtigere Taler; Floskler over de sædvanlige Themaer vrimle de af; og hver Gang de bliver nævnet, har Folk nu lært at give et Chor af Klap og Bravo; Algren-Ussing¹⁴ udmærkede sig ved sit stærke Bryst og sine sædvanlige Interjectioner. —

Man fortæller, at Dahlstrøm¹⁵, om Du kjender ham, en Jurist, er blevet forlovet med den Flinkeste af Ørstedes Døttre; han [p. 3. inc.] er i Lyceum; vore Samlinger der ere nu forbi; de have været gode i Vinter, og vi have Alle glædet os til Onsdag Aften; sidste Gang blev der oplæst et Brev til Fenger og Kaiser, som Svar paa deres Skrivelse; Hermansen havde conciperet det, og det vandt almindeligt Bifald; i Morgen skulde vi samles i Anledning af en Tour, der er foreslaaet, vi i Fælleddskab skulle gjøre til Kullen; vi har allerede udmalet den saa godt, at den neppe bliver bedre i Virkeligheden; der er udvalgt Embedsmænd med

Hensyn til inden- og udenlandske Magter, og vi har glædet os til at see Hornemann og Hermansen danse nøgne i Maaneskin paa Kullen; derfra skulde Touren gaae til Lund, hvor vi i Forveien vilde indbyde til en stor Disputats med de lundske Studiosi og Professores, der da skulde ende med et dygtigt Gilde, de skulde gjøre for os; Touren sk[u]lde vare i 4 Dage; men jeg er bange for, den gaaer reent overstyr, da de allerede begynde at klage over Mangel baade paa Tid og Penge, saa vi vel komme til at indskrænke os til en Skovtour; en Reise til Kullen af Lyceum kunde blive fortrinlig, og vi ville længe have godt af den; vil Du være med?

Heiberg¹⁶ er nu ved at udgive et philosophisk Tidsskrift; det er vel nærmest den hegelske Philosophie, der skulde reise herind: i første Hefte kommer der en Afhandling af ham selv i Anledning af Rothes Disputats¹⁷, en dito over Hertzes nyeste Stykke, Svend Dyrings Huus, og nok en af Martensen over Lenau's Faust¹⁸; Martensen kommer meget til Heiberg; men han er da sprunget ud over Hegel¹⁹ for længe siden; hans Disputats er nu hos Facultetet og kommer vel snart²⁰. Hertzs Stykke gjør megen Lykke, allerede 2det Oplag er under Trykken; det er romantisk, med meget smukke Vers, og enkelte Steder har han overgaaet sig selv i Lyrik; Kjæmpevise Stilen er vedligeholdt gjennem det; men Heiberg vil vel fortælle, at det mangler hele den ironiske Side; jeg synes, at flere af Charactererne ere falske, og alt muligt Rædsomt er opdrevet i det. Kommer Du i August? Jeg vil gjerne tale med Dig; har Du igjen havt Brev fra Din — — —²¹

Lev vel. Din Emil.

Udskrift:

S. T.

Hr. Magister M. J. Hammerich

Addr. Dr. E. Henderson²², 26 Canonbury Square Middlesex.
rettet til: 44 Devonshire Street Queens Square

London.

VI

Kbhvn. d. 20 Juli 1838.

Kjære Ven!

I denne Tid boer jeg alene i hele Huset; alle de Andre ere reiste paa Landet til den fynske Farbroders Jubilæum¹, og jeg kan dandse og synge, lige saa høit, jeg lyster uden at forstyrre Nogen; Dagligstue og Sahl og Contoir har jeg gjort til mit Studerekammer², og jeg glæder mig nu til at spadserere lidt op og ned i det med Dig; Du skrev, Du ventede halvt, jeg skulde være død, og et Øieblik var jeg i Tvivl om, jeg ikke skulde lade Dig blive i Illusionen og skrive mit Brev fra Underverdenen, men det vilde jeg dog ikke, da jeg frygtede for, Du i saa Fald slet ikke skulde faae det. Jeg gaaer ellers og er lidt ængstelig i disse Dage; thi de Andre skulde træffe Carl Balslev³ i Fyen, men da de kom dertil, havde han faaet Typhus og laa farlig syg, og jeg var i Dag halvt bange for at gaae hjem og læse det Brev, jeg ventede, men der var intet kommet; Du kan vide, at jeg er kommet til at tænke paa min Søster⁴ og hans Broder⁵; dog haaber jeg, han skal komme sig, og faaer jeg et nogenlunde godt Brev, har jeg i Sinde at reise en Tour til Skaane, Halland og Blekingen i min Ferie; især i Blekingen⁶ skal der jo være saa smukt, og det er forfriskende at komme saa langt bort, at man hører Folk tale et fremmed Sprog.

Du spurgte, om jeg havde sendt Noderne til Iselingen; det var rigtignok noget seent; et Par Maaneder laae de paa min Pult, og en Billet til den lille Anna Mathea i den; men da jeg forleden fik Dit Brev, og Din Fader⁷ just nu reiste ud til hende, bad jeg ham tage dem med; den gamle Billet tilintetgjorde jeg og skrev en ny⁸, hvori jeg bad hende om Forladelse for min Seendrægtighed; jeg havde ogsaa en Hilsen til hende fra En af hendes Bekjendte, en Jfru Fahnø⁹, hvis Navn Du maaskee har hørt; jeg har kjendt hende fra

Tuborg, hvor hun har ligget i Cour og hørt mine Prædikener. Jeg længes ellers stundom lidt efter den lille Amthea; jeg blev glad ved at see hendes glade, milde sjælerene Ansigt, og jeg vil gjerne see det igjen og tale lidt med hende. —

Mine Studier¹⁰ ere gaaet lidt langsommere i den sidste Tid; i den varme Sommer arbejder man ikke saa muntert; men jeg har en virkelig, anonym Novelle¹¹ under Arbeide, og hvis det kan interessere Dig, da er Indholdet: en Hytte paa den nordre Fjeld-Side af Vestfjorddalen med Udsigt over den; uden at nyde Noget har en Eremit¹² siddet derinde 7 Dage og 7 Nætter, og spundet sine Tanker til fine Traadder, hvor af han vilde flette et Garn til at fange vor Herres Lax med i den store Fos; han havde 2 Døttre, af hvilke den Ene heed Angest og den Anden Bæven¹³; de syslede gjerne om ham, men de sidste Dage gik de syngende om mellem Klipperne og plukkede Jordbær; da den 7de Nat var forbi, tørstede han, og han gik ud for at drikke af den Bæk, der løb tæt udenfor hans Hytte; da saae han de 2 Piger hænge hver i sit Grantræ¹⁴; han stod hele Dagen i Døren ubevægelig, og Pigernes Aandepust blev til Skyer, der steg op og løb rundt om Gousta¹⁵; men det sidste Aandepust, da Sjælen fløi bort, blev til en Sky saa mørk, og den hævede sig høit og blev ombundet af Regnbuen, og sank atter ned i Dalen, og aabenbarede, hvad den skjulte i sig; den blev til Kappen om en lille Pige, som stod der med blaa Øine; det var Frimodighed, og hun løb hen til Eremiten og trak ham hen til Bækken, og satte sig paa hans Skjød, saa hjalp hun ham om Natten med at begrave de Døde, de gjemte dem bag ved Hytten og hun fangede to Gjenfærd¹⁶, da de vilde flygte hjem ved den første Morgen, og hun satte dem til Gravminde paa deres Grave; hun var sprunget ud som et lille Barn, men voxede hurtigt; hver Middag blev hun fuldvoxen, men blev mindre om Eftermiddagene, og om Aftenen var hun et lille Barn igjen, der løb og legede omkring Eremiten; en Aften førte hun

ham ned til Elven, og de tog 3 Træer, der kom drivende i den og bandt dem sammen, og satte sig paa dem saa seiledede ned ad Elven, men til deres senere Skjæbne har Folk i Dalen Intet hørt. Indledningen fortæller om, hvorledes de 2 første Døttre voxede op og legede sammen og begyndte at bestyre Huset. Themaet er, at [p. 2 inc] Angest og Bæven ere den Hellig Aands første Naadegave, bestemt af sin Fader til at escortere Frimodighed frem, og Mottoet er: see Tiden kommer, Tiden gaaer, en Kirke i det Fjerne staaer¹⁷ (Oehlenschlägers St. Hans Aftenspil). —

For Resten er mit Arbejde det Sædvanlige; Tuborg er endnu det interessanteste Partie for mig; der er i den sidste Tid kommet lidt Kulde, men den var nødvendig, for at det kunde blive lidt svalere derude, og naar det er kjølt, arbejder man bedst; men, kjære Martin, det Foregaaende har jeg skrevet til Dig for at komme lidt i Balance, og Du kan nok vide, hvad der ligger mig paa Hjerte, Du kommer derved til at høre kun om mig selv i dette Brev, men det var jo det, Du vilde, og sanke Smaa-Nyheder og skikke saa langt bort, har jeg nu ingen Lyst til; Dine Bebrejdelser for min Taushed ere vel halvt, men kun halvt fortjente, og Du har jo gjættet Grunden til den; thi modsatte Tanker har i mit reflexionssyge Hoved næsten daglig givet hverandre Gift, men nu vil jeg aflægge mit hemmelige Skriftemaal for Dig; Du er jo den Eneste¹⁸, for hvem jeg nævner hendes Navn, og selv i dette Øieblik er jeg halvt bange for, Nogen skulde staae her og kigge mig over Skuldrene; Alting gaaer nu sin jævne, langsomme Gang, og hvis Frygt for Balslev ikke foruroligede mig, var jeg nu glad.

Et Par Dage efterat Du var reist, gik jeg ud til hende, da jeg havde ventet en halv Snees Minuter, kom Tanten og gjorde Undskyldninger, hun havde samlet til Skidentøi, og vidste ikke, det var mig; men hendes Niece var ude; da jeg havde siddet $\frac{1}{2}$ Times Tid og hørt hende fortælle om sin Familie, gik jeg; min Hilsen til Niecen gjemte jeg, til jeg var kommet hen i Døren og jeg syntes, jeg kunde see,

hun blev glad over den. 14 lange Dage gik, da kom jeg igjen og bankede paa; da lukkede hun selv op og blev ganske forlegen, hun var ene hjemme, det vil sige, Tanten laae syg i Sidekammeret, og Døren stod aaben, og der var saa sygeligt, at jeg neppe turde trække Aanden frit; jeg kunde mærke, hun var bange for Nogen skulde komme og see mig ene med hende; men jeg satte mig ganske roligt ned; hun var uenig med mig i Alt, hvad jeg sagde; jeg bragte Din Hilsen, men hun tog ganske koldt mod den og Anna Matheas; jeg hørte Tanten give sig ved Siden af, og gik bort mere syg end hun; da den blaaøiede fulgte mig til Døren, syntes jeg hun saae ud, som hun vilde bede mig blive hele Aftenen; men hun viste, hvor fremmed hun var mig; thi hun bad mig komme igjen en anden Gang. 14 lange Dage gik paa Ny, da stod jeg igjen udenfor og bankede paa; Tanten sad og syede paa et stivt Snøreliv, og hun fortalte mig, de skulde reise den følgende Morgen, og hun skulde pakke ind og skrive til sin Søn i Messina; men jeg blev dog siddende, og lidt efter bad hun Jomfruen kalde paa Niecen, der var gaaet hen for at hvile sin Rygrad; hun kom strax og jeg var der en glad Time; hun gik og syslede om i Stuen og skrællede Frugt til mig; jeg fortalte hende, at jeg havde forlibt mig i nogle Huse paa Christianshavn, dem Jacob Holm har bygget, og hun blev ganske [rettet til: halvt] forstyrret ved at høre det Ord »forlibt« i min Mund, der havde været Ildløs i hendes Gade, og jeg fortalte, [at] jeg altid vendte Hovedet først mod Christianshavn, naar jeg hørte Vægterne pibe; men hun saae først mod Kjøbenhavn; da jeg vilde gaae, klagede Tanten over sit Helbred, og jeg vendte mig til den, jeg tænkte paa og spurgte, om det ikke er sandt, at stundom naar man forlanger Meget, faaer man Meget, hun taug stille, og Tanten svarede med En af disse uarticulerede Lyde, der kan sige Ingenting og grumme Meget, — og disse Ubetydeligheder har jeg siden pillet fra hverandre, og skriver dem nu til Paris; — vil Du høre videre? Da jeg gik, ønskede Tanten mig, at jeg ret maatte

faae en behagelig Sommer og fornøie mig paa min Reise; det var [p. 3 inc] i Mai, troer jeg, og jeg havde fortalt, at jeg ikke kunde reise, før sidst i Juli. Dog det er sandt, før dette Besøg, traf jeg dem en Dag paa Udstillingen, og gik lidt om med dem; vi vare meget galante mod hverandre, men dog fortalte den blaaøiede mig, at da hun var lille, boede hun i det samme Huus og de samme Værelser, hvor jeg nu boer; saa vilde hun drømme om mig, kjender hun Localet.

Nu kom et Par Maaneder, jeg ikke vil skulle vende tilbage; thi jeg lignede Dig lidt, da Du var i Bonn; hendes Landtour varede kun 14 Dage, men jeg saae hende aldrig; de Øvrige fra Tuborg kom dog undertiden derud, naar jeg var der, men hun aldrig; jeg skrev hyppigt Breve til mig selv, for at faae Magt over mig selv, og blev derved ogsaa koldere; eengang skrev jeg ogsaa til Dig, men det har jeg tilintetgjort; thi Stemningen var nu forældet; jeg vilde tvinge mig selv til at kunne leve som Eremit, og vil det endnu; thi først naar man er kommet saavidt, at man kan det, behøver man det ikke; men hun trængte sig bestandig ind i min Hytte, og blev mine Tanker til en tung Byrde, de dog hverken vilde eller kunde kaste fra sig; engang fortalte de mig ude paa Tuborg, at jeg var blevet forlovet; det var Fru Langgaard¹⁹, og hun sagde, hun kjendte min Kjæreste, og hun kjender ingen af mine Bekjendte, uden hende; men jeg blev derved endnu mere bange for paa Ny at lede hende op, og jeg begyndte at sammenligne hendes Øine med alle de andres, jeg kjender; Du seer, jeg skriver ærligt — den forrige Gouvernante paa T[uborg] fortalte, at hun havde ingenlunde noget dybt Gemyt, og Tanten var altid syg, og jeg blev tilsidst inviteret i Selskab med hende paa T[uborg], men udeblev; engang traf jeg hende i Kirken, men hun skjulte sig bagved de Andre, og jeg troer næsten, at jeg kunde reise roligt bort, uden at have talt med hende, men i Mandags tog jeg min Silkevest paa, og gik ud paa Christianshavn; hun og Tanten vare begge hjemme; og vi talte om Vind og Veir; da jeg havde været der lidt, kom 2 af hendes Cousiner, der saae noget

forundrede paa mig, men slet ikke havde Lyst til at inklade sig videre; de vilde tvinge mig til at gaae først, og jeg vilde tvinge dem dertil og jeg vandt; da de vare borte, begyndte hun at dække Thebordet, og Tanten spurgte mig, om jeg havde forsvoret at blive hos dem om Aften[en]; men jeg fortalte dem, jeg skulde hjem og skrive til min Fætter; alligevel blev jeg der endnu $\frac{1}{2}$ Times Tid, og talte saa frit med hende, som havde vi talt med hinanden i lang Tid hver Dag; og jeg fortalte hende, jeg kunde ikke blive længere, thi jeg skulde hjem og skrive til Anna M.[athea]²⁰, og hun gav mig mange Hilsener med til hende; gid baade Du og hun og AM nu vare her, saa vilde jeg læse dette Brev for hende og Du kunde supplere det. Men jeg seer, det er blevet meget sildigt i Aften og jeg vil skynde mig med at ende det.

Monrad lever vel; han kommer nok snart til at reise, han har travlt med sin Disputats; hvordan hans Kjærest er, veed jeg ikke; han gjorde hendes Bekjendtskab, da han skulde være Verlins²¹ Respondens, og inden nogle faa Uger var han forlovet; en Maaned i Forveien havde hun slaæet op med sin første Kjæreste²², der skal have været temmelig indskrænket.

Søren Kjerkegaard²³, lever ved det Gamle; han har nylig skrevet et Stykke om Andersen²⁴, der skal ind i Heibergs Perseus²⁵, det er i lidt tungfærdig Stiil, men ellers dygtigt.

Lyceum skulde have været [paa] sin Skovtour for nogle Dage siden, men saa døde Hermansens Moder²⁶, og Rask²⁷ gjorde Vrøvl, og Lind²⁸ lidt med, og Touren gik over Styr, til de gamle Lycenseres store Sorg; imidlertid kom vi tit sammen i den Anledning, sidste Gang drak vi ved Lys i Haven, og Lyceums gode, gamle Genius besøgte os; Touren skal nu være efter Ferierne, men saaledes at opsætte den, er jo at give den Naadestødet.

Hils Fenger og Kaiser fra mig, men dette Brev kommer dem ikke ved; de, der leve det friske, sunde Sommerliv paa Jordan, kan ikke taale den sentimentale Luft, de bilde dem ind, der er paa mit Kammer, endskjøndt jeg hver Dag

lukker Vindver op, og den mindste Tanke af et hemmeligt Skriftemaal bringer Præsten i Slaveriet²⁹, naar han aabenbarer den.

Lev vel, kjære Martin, og studeer over mig.

Din E. F. Boesen.

[Tilføjelse i Margen:] Jeg har faaet Brev fra Fader³⁰. Balslev er i Bedring, og jeg reiser til Blekingen.

[Brevet har ingen Udskrift.]

VII

Kjøbenhavn, d. 16 Febr. 1839

Som jeg haaber min trofaste Ven!

Vor Brevvexling var nær gaaet i Staa. Men jeg hører, at den lille A.M. [Anna Mathea] har været her og lovet at tage Bud med til Dig. Din kjæreste danske Pige har sagt mig, at Du har det godt paa Floden og Jorden. Alt staaer jo ogsaa i Blomster, om det saa er Violerne og Pinteliljerne i Dine Minders Hytte, og naar Du kommer tilbage staaer her i Haven et Lysthuus bygget af røde Roser. Jeg lever ret vel og er ret glad. »Hende« saae han sidst paa et Bal ude paa Landet; de blaa Øine forfulgte ham, og hun bød ham Plads i sin Vogn tilbage til Byen; men han dansede ikke, tog bort en Time før de Andre, og gik alene. Han har ikke talt med hende det sidste Fjeringaar, men han er faret vidt omkring, over Bjergenes Toppe, under Flodernes Leie, under Bjergenes Rødder; nu ligger han syg oppe mellem Bjergene og bliver pleiet af gamle Munke, med bitter Urter og usyret Brød, og skriver paa en Afhandling om det andet Led af Fristelses-Historien, om Englehænderne, men hun er bagtalt¹. —

Jeg har været syg en 6—7 Uger, stærk Tandpine og Hovedpine, men har nu slaaet et Par Tænder ud af Hovedet; skjøndt Roden er blevet siddende af den værste, tænker jeg dog, den ikke skal gjøre mig Skade. —

Louise² er blevet forlovet med Balslev; en heel Deel Falliter har trukket Frederik³ med sig, men han kommer nok i Gang igjen; »op og ned, ned og op, Pigens Fod, Træets Top.«⁴ Jeg haaber, Du ikke er altfor fastende, naar Du faaer disse Ord; Tankerne over vort Liv har beruset mig i dette Øieblik, og jeg har ikke Tid til at blive nüchtern igjen. — Jeg vil nu herefter gjøre noget Gavn blandt Menneskene. Lyst for, mørkt bag.

Kjære! skik mig undertiden en venlig Tanke.

Lev vel. [Lacune: kjære] Martin, hils Grækerne⁵.

Din Emil Boesen.

S. T. Hr. M. J. Hammerich⁶.

VIII

39? ¹

God Dag!

Du kommer til at gaae herom engang i Dag og gratulere mig; Du kan træffe mig næsten hele Tiden, i det Mindste fra Kl. 7 og til Kl. 1².

Hils den lille Amthea.

31 Marts

Din E. Boesen.

IX

Kjøbenhavn, d. 15. Juni 1840.

Kjære Martin!

Da jeg før gik paa Gaden og tænkte paa i Aften at skrive Dig til, var jeg i det fortræffeligste Brevlune; nu jeg har siddet et Par Timer paa mit Kammer og det allerede er blevet sildigt, har de alvorlige Tanker begyndt at sværme omkring mig, og jeg er mest oplagt til at skrive Dig et ganske ærbart Brev til; saadan vexler saadan det Alt indeni, som udenfor; snakkelysten Brevlune og besindige Tanker, vexler bleg, betænksum Studere-Stemning og blussende Tanker, Livets balstyrige Rundtomkring og det stille, fjerne Ideal,

Indbildning og falsk Prosa, Alt imellem hverandre; ak, Kjære! hvem der var i Ro og stod fast paa sin Post og skuldrede skarpt. Dog det var ikke derom jeg skulde skrive, skjøndt jeg seer, at Du ogsaa ønsker en fastere Stilling¹. Men da det er Anna Matheas Geburtsdag i Morgen, vil jeg først gratulere og ønske, at den Dag maa være saa smuk som den smukkeste, Du nogensinde har drømt om, og for Resten al muelig Glæde; 2 eller i det Mindste 1 Minut skulle I tale sammen om mig, enten det er godt eller ondt, I da have at sige. —

Som Du bad mig, har jeg forhørt mig om Adjunct-Posten ved Latinskolen²; jeg har nemlig været hos Olsen³ og hos Nissen⁴ og hos Assessor Viinholdt⁵, men der var Ingen af dem hjemme, og de kom ikke hjem i Aften; da jeg gik fra den Sidste, mødte jeg Adjunct Jensen⁶, Monrads Svoger, [p. 2. inc.] men han sad saa tilfreds paa sin Vogn, at jeg syntes, det var en Skam at forstyrre ham; jeg vidste nu ikke, hvorfra jeg skulle skaffe Dig nogen Efterretning, men da jeg vilde gaae hjem, traf jeg paa Ostermann⁷, og han gav mig nogen Oplysning, om end ikke synderlig mere, end Du veed i Forveien; han søger den selv, og haaber sikkert at faae den, thi han kjendte ingen philologisk Candidat, der vilde gjøre ham den stridig; Esbensen⁸, der var oppe sidste Gang, søger den vel ogsaa, men kunde jo ikke blive ham foretrukket; der skal læses Hebraisk i de øverste Classer, Græsk og Latin i 2den eller 3die eller dem begge, 4 Timer daglig og 400 Dl. aarlig, som han meente; Ansøgningen skal stiles til Universitets-Directionen; men om Rectoren har noget med den at gjøre, vidste han Intet; han troede ikke, det hastede meget stærkt, før Ferierne skulde den Nye neppe begynde. Jeg skriver disse Linier i Aften, thi i Morgen faaer jeg ikke Tid til andet, end at sætte faae Linier til, om jeg skulde faae nøiere Underretning; men jeg skal gaae til Olsen og spørge ham ud. Det vilde være en stor Fordeel for Dig at kunne blive her i Byen; skjøndt jeg er halvt bange for, at vi vænne os saaledes til det

troløse Kbhvn, at vi aldrig finde os tilfredse ved at reise bort herfra. —

For nogle Dage siden stod der i Kbhvns-Posten⁹, at Studenter-Samfundet¹⁰ er blevet hævet af Directionen¹¹; men det lader til, at det var et falskt Rygte; dog skal der være temmelig ivrige Forhandlinger baade mellem Consistorium og Direction¹², og mellem denne og hans Majestæt.¹³; man [p. 3 inc.] fortæller, at Hansen¹⁴ havde været hos ham, og stemt ham for det, men derefter var Steman¹⁵ gaaet til Rothe¹⁶ og havde sagt ham, at han skulde vise, at han ikke sad der som Peer Tot, der lod de Andre gjøre, hvad de vilde; og da han derefter havde været hos Kongen, blev Hansen igjen hentet, og var hos ham i 3 Timer, men af deres Conferents har man kun det at fortælle, at Kongen spadserede jævnlgt op og ned af Gulvet med de Ord: det er ogsaa et satanisk Selskab, det maa Fanden have stiftet; Du kan deraf slutte Dig til, at Du staaer i temmelig nær Forhold til Fanden. —

Anden Pintsedag blev jeg kjed af at være her i Byen og gjorde en meget smuk Tour ud til Liunge¹⁷; jeg kom tilbage derfra i Torsd.[ags.] Fenger fulgte med ind; han skulde til Missionsmødet¹⁸ herinde, og da jeg i Fredags Aftes kom hjem, laa der et Brev til mig fra Sophie Kalterborn¹⁹, barnligt, tillidsfuldt, fremmed, ja [Lacune: lidt] koldt, og dog venligt.

Hils Anna Mathea mange Gange, jeg haaber, at Din Kjæreste er og vil blive min Veninde.

Lev vel! Du behøver neppe at haste herind paa Torsdag for Adjunct-Postens Skyld.

Din E. Boesen.

I Morges traf jeg Olsen; Adjunct Posten skal for det Første være vacant i 6 Uger og Nissen forlader ikke Skolen før Efteraaret²⁰, Rectoren har Intet ex officio med Besættelsen at gjøre; men hans anbefaling har betydelig Vægt

det er Hebr[aisk,] hvor det læses i Skolen og Latin og Græsk i 3die B, hvori der skal undervises.

Udskrift: S. T. Hr. Magister M. J. Hammerich
Iselingen ved Vordingborg.

fr.

X

Kbhvn. d. 19 Juli 1840.

Kjære Martin!

I allerstørste Hast vil jeg skrive Dig nogle Linier til, da Du venter dem; jeg har de sidste Dage neppe havt Tid til at trække mit Veir; i Morges gik jeg ud, før Du var staaet op, er kommet hjem i Mørkningen og skal i Morgen paa Tuborg og reiser paa Mandag. —

Min Dimisprædiken¹ blev jeg da færdig med, jeg fik Theodor Fenger² til at skrive det ene Exemplar for mig, lærte udenad paa Ramse, og holdt den i Gaar i Trinitatis³, ikke Een i Kirke uden Censorerne⁴, Fader og en Klokker; da jeg kom paa Prædikestolen tog Censorerne mig først i nøie Øiesyn, hvorledes min Holdning var, saae da efter i mine Papirer, om jeg sagde, hvad jeg havde skrevet; men da jeg saae det, begyndte jeg at extemporere til stor Forskrækkelse for dem, da de ikke kunde finde, hvad jeg sagde paa Papiret, jeg talte hverken til dem eller til mig selv, men hen i Vind og Veir og declamerede det bedste jeg kunde, da der var god Ressonants imod Murene; den hele Scene var mig til Forargelse⁵, jeg var glad ved, at der Ingen var tilstede uden de Nævnte og Vor Herre, altsaa Ingen, der vilde forlange nogen Inderlighed af mig under saadanne Forhold, jeg holdt ingen Bønner, og da jeg var færdig, takkede de mig og gav mig min Character: Laudabilis. Derpaa fik [p. 2. inc.] jeg med Vished at vide, at der ikke skal nogen Præst med Fregatten⁶ og jeg kunde altsaa ganske have sparet mig min Uleilighed, i det Mindste for denne Gang.

Jeg kan hilse Dig fra O. Lehmann⁷, jeg traf ham og hans Søster og en Frøken Kaltenborn i Dag, da jeg var ude at informere paa Tuborg; den sidste vilde blive der til i Morgen, og høre paa vor Tjeneste. Ak, min Søn Tobias, Du har Meget, naar Du har lidt med Nøisomhed og aldrig drømme om Kongeriger!

Paa Mandag tænker jeg da at reise til Stettin, Berlin⁸, Dresden & ct; skal jeg hilse? Du bliver vel neppe længere end 4 Uger borte, og hvis Du kommer til Byen igjen førend jeg, vil Du da ikke informere nogle Timer for mig⁹, og paatage Din en Tjeners Skikkelse? Th. F. [Fenger] vil give Dig nærmere Underretning. Man taler om, at Hermansen skal kaldes tilbage¹⁰.

Farvel! Jeg agter nu at reise fra det virkelig Skjønne, og vil aldrig oftere forlade det Virkelige, om jeg end mister Noget af det Skjønne derved. Du skal ikke hilse Anna Mathea.

Din Emil.

[p. 3. inc.]

Til Anna Mathea Aagaard.

Uagtet Anledningen til at De skrev nogle Linier i Hammerichs Brev kun var, at De vilde fortælle mig, at han havde hilst mig uden Deres Tilladelse, det havde De ikke bedt ham om, vil jeg dog takke Dem mange Gange, een Gang for hvert Ord, De skrev og mange Gange fordi De, da De saae den falske Hilsen, vilde sende mig en virkelig, et venligt Nik, en venlig Tanke¹¹.

Deres E. Boesen.

[Udskrift: som forrige Brev.]

Noter.

I: Brevet af 20. August 1836.

1) Efter at have forsvaret sin Magisterafhandling om Ragnarok-mythen rejste Martin Hammerich ved Midsommertid 1836 paa Studierejse til Tyskland, hvor han bl. a. læste Sanskrit i Bonn hos A. W. Schlegel; jfr. Fr. Hammerich: *Et Levnetsløb*, 1882, S. 339f. Om Martin H.s Glæde over Kunstsamlingerne i Dresden fortæller et Brev derfra af 28. 6. 1836 til Broderen Frederik; særlig har Rafaels Madonna betaget ham. Ny K. S. 3405, I. 4°.

2) Kants Betegnelse »das melancholische Temperament des Schwerblütigen« (bl. a. i hans »*Anthropologie*«, S. W. VII, 2, 1838, S. 317) havde vundet Tilslutning i Samtidens psykologiske Forskning.

3) Interessant er Emil Boesens Ven, Søren Kierkegaards Optegnelse, Papirer v. Heiberg og Kuhr: II A 230 fra Broderens 33 Aars Fødselsdag, 6. Juli 1838: »Fixe Ideer ere ligesom Krampe f. E. i Foden — det bedste Middel derimod er at træde derpaa.« At den fixe Ide i dette Tilfælde maa være Hosekræmmerens og Sørenes fælles Tvangstanke, at ingen af Nytorvbørnene skulde opnaa at fylde det 34. Aar, er utvivlsomt, jfr. Carl Weltzer: *Peter og Søren Kierkegaard*, 1936, S. 137—40; *Sejer Kühle: Søren Kierkegaard. Barndom og Ungdom*, 1950, S. 171.

4) Emil Boesens Søster Anna Johanne Boesen født 5. September 1805 blev 25. April 1826 gift med sin Fætter Ulrich Sechmann Boesen, fra 1834 Sognepræst i Oxenvad-Jels og 1854 Biskop over Hertugdømmet Slesvig, jfr. Emil Boesen: *Biskop U. S. Boesen*, 1867.

5) I Vigerslev var E. Boesens Farbroder Provst Jens Frederik Boesen, født 3. September 1765, Sognepræst i over 50 Aar 1788—1839.

6) Et fransk Skuespillerselskab gav en Række Forestillinger paa det kgl. Teaters Scene i Sommermaanederne 1836 jfr. »*Dagen*« 12. 8. 1836 Nr. 192 og »*Søndagen*« 21. 8. 1836 Nr. 34.

7) Et slesvigholstensk Testerselskab gav iflg. »*Dagen*« 4. 8. 1836 Nr. 185 en Række Forestillinger i København.

8) »Morskabsteatret med den uforlignelige Pjerrot« omtales i J. Davidsen: *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn I*, 1880, S. 8 jfr. »*Dagen*« 16. 8. 1836 Nr. 195, der meddeler, at Hr. A. Price udfører »Publicums Yndlingsfigur Pierro«.

9) Forfatteren Jens Peter Tønder, født 1773, som bar Tilnavnet »Gammelt og Nyt« efter et af sine Værker, blev iflg. »*Dagen*« 5. 8. 1836 Nr. 186 fundet død, som det senere opklaredes, dræbt af P. C. F. E. Worm jfr. *Erslew Forf. lex.* III, 1853, S. 614.

10) Hofpræst Søren Schiødt (1791—1836) døde dog ikke, som Boesen skriver, i Kirken, men i sit Hjem, hvortil han var blevet bragt i lidende Tilstand.

11) Den ejendommelige Personlighed Landgrev Carl af Hessen, født 19. Dec. 1744 døde 91 Aar gammel 17. Aug. 1836. Han var Dronning Marie Sophie Frederikkens Fader. »Dagen« 20. Aug. 1836 omtaler Dødsfaldet og meddeler, at der er anlagt Hofsorg i 6 Maaneder.

12) Om Monrads Eksamen se bl. a. A. Nyholm: Religion og Politik, 1947, S. 32. P. Stavnstrup: D. G. Monrad, 1948, S. 34—36. Fr. Barfod: Et Livs Erindringer 1938 S. 167f.

13) Det kan ogsaa hævdes, at D. G. Monrad søgte at chicanere sine Eksaminatorer; i den skriftlige Prøve gik han H. N. Clausen ind paa Livet og ved den mundtlige fejede han C. T. Engelstoft unaadigt af jfr. Fr. Barfod, a. S. S. 167f. Allerede ved P. C. Kierkegaards Disputats 29. Januar s. S. var Monrad traadt op mod Fakultetets Meninger, jfr. nysnævnte Sted.

14) Den senere Professor, Dr. med. C. E. Fenger skriver 23. Nov. 1836 til Martin Hammerich om [RA] et nyligt modtaget Brev fra Monrad, der vidnede om »en afgjort misanthropisk Anskuelse af Verden, som ellers var ham saa aldeles fremmed.« I en Dagbogsoptegnelse af Martin Hammerich 1865 (Aagaard-Hammerich's Arkiv, Rigsarkivet) hedder det, at »Tungsind har ligget Monrad nær«.

15) Ejeren af Herregaarden Iselinge (Krigs-)Assessor Holger Halling Aagaard havde bl. a. Datteren Anna Mathea Aagaard, for hvem D. G. Monrad en Aarrække nærede meget varme Følelser, som den endnu barnlige lille sjællandske Pige med det uskyldige og egersky Sind ikke vakte til at gengælde. Se Bjørn Kornerup: Bidrag til D. G. Monrads Levned II. Persh. Tidsskr. 12 Rk. IV Bd. især S. 67—68.

16) Sognepræst Lauritz Christian Ditlev Westengaard født 8. Juli 1795, cand. theol 1816, Lærer ved Borgerdydsskolen i Kbh. bl. a. for P. C. Kierkegaard, 1819 Adjunkt i Vordingborg, hvor han tog sig af den forsørgerløse D. G. Monrad, for hvem han og hans fortræffelige Hustru blev som et Par Forældre. 1827 blev Westengaard Sognepræst i Pedersborg, 1830 ved Odense St. Hans Kirke. En Række Breve til Vennen Professor, Dr. Jens Møller (Ny K. S. 3000. 4°.) belyser det smukke Forhold, der Livet igennem bestod mellem Præstefamilien og dens begavede Myndling. Ikke mindst er Fru Westengaards moderlige Raad og Tilskyndelser gribende. (D. G. Monrads Arkiv, Rigsarkivet).

17) Det blev i det store og hele ved Tanken om at undervise, da Monrad kastede sig over Arbejdet med sin sproglige Disputats og derefter blev forlovet med en rig Muremester- og Borgerofficersdatter.

18) Søren Kierkegaard var fra Barnsben fortrolig med Emil Boesen og hans Hjem; deres Forældre mødtes paa Salen d. v. s. i Brødremenig-

hedens Forsamlinger i Stormgade, og Søren's ældre Søstre havde været Veninder med Emils store Søstre jfr. Troels Lund: Bakkehus og Solbjerg III, 1922, S. 60f.

19) Om Søren Kierkegaards Studier i disse Aar jfr. Vald. Ammundsen: Søren Kierkegaards Barndom og Ungdom, 1912, S. 91 ff.; Sejer Kühle: Søren Kierkegaard Barndom og Ungdom, 1950, S. 100—102. 1836 prægedes iøvrigt af politiske Interesser, der gav sig Udtryk i Polemikken med Orla Lehmann. Man kan dog med J. A. Ostermann (S. Kierkegaards Arkiv. K.B. D. Pk. 5) nære stærke Tvivl om Søren Kierkegaards politiske Standpunkter var andet end Baser for hans Tankers Bombeflyvere, eller som Ostermann sagde det i sin Tids Stil: »Hans livlige Aand greb enhver Gjenstand i Tiden, og derpaa øvede han... sin glimrende Dialektik og Vittighed.« Søren Kierkegaard staar tilsyneladende selv udenfor Tredivernes kirkelige Strid; han kan 6. Juli 1836 lidt nedladende tale om den grundtvigske Vurdering af den apostoliske Trosbekendelse, og han ser 10. August s. A. Forretningskonkurrence, Strid mellem den gamle og den nye Sæbekælder, i Rationalisternes og Grundtvig-Lindbergianernes Uoverensstemmelser. Pap. I A. 220.

20) Klassiske er allerede Poul Møllers Ord om den lille Kierkegaards altfor store Studieplan Pap. XI, 1, 276 og E. Boiesen er klar over, at Søren Kierkegaard paa et vist Tidspunkt staar i Fare for ikke at blive andet end en »genial Taugenichts« (Kh. Saml. 6. R. V, 5).

21) I sine Erindringer om Søren Kierkegaard (S. Kierkegaardarkivet K. B. D. Pk. 5) hævder Emil Boesen, at det var i Aarene 1840—41, at »det voxede frem i ham til Klarhed med, hvad han selv vilde og formaaede«.

22) Et af Søren Kierkegaards Yndlingsord i disse Aar synes »det abstracte« at være; han søger derigennem at trænge ind til Forstaaelse baade af sin Omverden (det objective) og sin indre Verden (det subjective) f. Eks. i to udaterede Udtalelser fra 1836, formodenlig fra Eftersommeren: »Naar den egentlige Erkjendelse endnu erkjendes for mangelfuld, hvorledes kan da det Abstracte være fuldendt;« Pap. I A. 160 og — med den mørke Yttring om, hvorledes han hjemvendt fra Selskab som Dagens Mand, Vittighedens Virtuos, vil gaa hen at skyde sig (Pap. I A. 161) som et lidenskabeligt Mellemspil — Indrømmelsen af den mislykkede Flugt fra Jeget: »Død og Helvede, jeg kan abstrahere fra Alt, men ikke fra mig selv« Pap. I A. 162. Ogsaa i Søren Kierkegaards Overvejelser over Romantiken dukker »det abstracte« frem; bl. a. 30. November 1836, hvor det hedder: »Naar jeg betragter Sagen aldeles in abstracto, maa jeg ganske consequent komme til det Resultat, at det Romantiske gaaer op i en Classicitet«, men Erkendelsen bliver stykkevis: »Den romantiske Stræben er nemlig en sig selv fortærende, og jeg kan ikke gjøre den evig,

da jeg da fik en Evighed bestaaende af en uendelig Mængde Momenter — dog Alt dette in abstracto.« Pap. I A. 294.

23) D. G. Monrad og Søren Kierkegaard var Studenter fra samme Aar, 1830, Emil Boesen fra Aaret før; Monrad havde gaaet til latinske Taleøvelser hos P. C. Kierkegaard (Carl Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard, 1936, S. 90) ved hvis Disputats han, som ovenfor berørt, udtalte sig stærkt rosende. Søren Kierkegaard lider utvivlsomt af Underlegenhedsfølelse overfor sin jævnaldrende Studiefælle. »Min Situation, da jeg vilde laane Penge af Rask, og Monrad kom« Pap. I A. 188.

24) Som den første i Universitetets 357-aarige Historie havde cand. theol. Martin Hammerich faaet Kongens og Konsistoriums Tilladelse til at indsende og forsvare en paa Dansk skreven videnskabelig Afhandling: »Om Ragnaroksmithen og dens Betydning i den oldnordiske Religion.« 1836 jfr. Carl Weltzer: Omkring Søren Kierkegaards Disputats, Kh. S. 6. R. VI, S. 289 og Fortalen i M. Hammerichs Disputats.

25) Der sigtes øjensynligt til Hans Martensens Ord: »Enhver, der i vor Tid har fulgt den tænkende Selvbevidsthed i dens Stræben efter Lys og Klarhed.« (Maanedsskrift for Litteratur XVI 1836 S. 524).

26) Martensen taler (o. S. S. 522) om, at »Guddommen... betragtet i sin Uafhængighed af Naturen og den menneskelige Bevidsthed er den logiske Idee«.

27) Ogsaa Søren Kierkegaard beskæftigede sig med den tyske Tænkter. »Fichte kastede i Fortvivlelsen den empiriske Baglast over Bord og kuldseglede« (Pap. I A, 302).

28) Paa Brevets Affattelsestid var endnu kun de to første Bind af Firebindsværket med nævnte Titel udkommet. Søren Kierkegaard købte senere en Række af I. H. Fichtes Arbejder (Katalog over S. Kierkegaards Bogsamling 1856 Nrr. 504 — 11).

29) Udkom i Aarene 1833—36; Søren Kierkegaard ejede den (Søren Kierkegaards Bogsamling 1856 S. 19 Nrr. 502—03).

30) Emil Boesen synes at finde en Lighed mellem den socratiske maieutiske og den fichteske idealistiske Opfattelse af Jeget (se ipsum). jfr. Emile Bréhiers Syn paa Sokrates deduktive Metode: »Il tire des ames ce qu'elles ont en elles, sans aucune prétension à y introduire un bien dont elles ne porteraient pas les germes«. Histoire de la philosophie I, 1, Paris 1941, S. 94—95.

31) »Das Erkennen als Selbsterkennen«, Heidelberg 1833, er Titelen paa 1. Bind af I. H. Fichtes »Grundzüge zum Systeme der Philosophie.«

32) Omtrent i de samme Dage (25. August 1836) omtaler Søren Kierkegaard Hegels Treklange med mindre Ærbødighed: »Den Hegelske Drøvtygningsproces med 3 Maver, først det Umiddelbare, derpaa bliver det stødt op igjen, saa ned igjen.« Pap. I A. 229.

33) Martin Hammerichs Broder, Teologen Frederik Hammerich havde brudt med sit Hjem p. G. a. en dyb Uoverensstemmelse med Husholdersken Jomfru Prehn d. Ældre, der ikke kunde med hans Kæreste Julie Scheuermann jfr. Fr. Hammerich: Et Levnedsløb, 1882, S. 340—46. Ogsaa Martin Hammerich havde lidt under det prehnske Kvindevælde, han kender det »spionerende, iagttagende i Jomfruens Charakter, der har gjort ham mistroisk og indesluttet... behagelysten og geneert« (Aagaard-Hammerich's Arkiv; Rigsark. II, 16. M. Hammerichs Dagbøger 1830—80 (div. Aar)). Optegnelsen er fra 5. Oktober 1835. Martin stod dog forsonligere overfor den vanskelige Dame end Broderen gjorde.

34) Det senere kendte Kærestepar »Frederik og Juliane« har muligvis det hammerichske Par som Forudsætning; ogsaa Fr. Hammerich kendte til Skrupler om sine Bevæggrunde til at søge Præstekald var »Lyst til fast Stilling og Giftermaal« (Fr. Hammerich: Et Levnetsløb, 1882, S. 336; 371 f.) eller mere ideelle.

35) Julie Scheuermann var en viljestærk, noget nervespændt ung Pige, der øvede en umiskendelig Indflydelse paa sin senere Ægtefælle, hvem hun opdrog til at være streng i sine Krav til egen og andres etiske Livsførelse. Selv blev hun saa forskelligt bedømt som nogen; gik hun et Sted under Kendingsnavn af »den hellige Jomfru« (Fr. Hammerich. a. S. S. 332), omtaltes hun af andre, der kendte hende godt som »det sære Dyr« (L. Balslev, Eilby 11. 7. 1834 til C. F. Balslev, Vejerslev. Privateje). Senere i Livet formærkede Sindssyge hendes og Hammerichs Tilværelse. Hendes Papirer findes delsvis paa Kgl. Bibl. Ny K. S., 2°, 2139 Ny K. S., 4°, 3546. Ny K. S., 8°, 815.

36) I Lyngø boede Sognepræst, lic. theol. Johannes Ferdinand Fenger, der var gift med Emil Boesens Søster Marie (1809—1872), fordem samme Frederik Hammerichs Sommerferiekærlighed. (Fr. Hammerich, a. S. S. 169—80).

37) Anna Mathea Aagaard (Fr. Hammerich a. S. S. 353) havde allerede før Martin Hammerich rejste udenlands, gjort et uforglemmeligt Indtryk paa ham, med hvem hun i en Juleferie havde vekslet et Kys i al Uskyldighed; men dette var — i Tredivernes Aand — blevet Grænsen, som skilte For- og Nutid ad. Fra den Dag føler Anna Mathea sig bundet til Martin Hammerich, og for D. G. Monrad, der nu efter et Par Aars Sværmen for den lille Herremandsdatter, bliver klar over, at han er ved at miste, hvad han synes at have, bliver Stillingen pinagtig. Emil Boesen regner med, at det maa blive Martin og Anna Mathea: »Du har Din, kjære Ven« udbryder han 15. 11. 1836, og imens undlader han ikke at fortælle sin fraværende Ven, om hvorledes det gaar den ikke stoisk-resignerende Monrad. For dennes Vedkommende er »Kurven eller den ulykkelige Elsker« tilstrækkeligt Bevis paa, hvorledes han ser paa Forholdene, jfr. Persh. Tidsskr. 12 Rk. IV Bd. S. 59. Monrad virkede dæmonisk paa den ganske unge Charlotte Aagaard, Anna Matheas Kusine og Pleje-

søster. »Er der noget Menneske, jeg har været angst for, saa er det ham«. . . »Naar han vilde røre ved mig, hvinede jeg som jeg var gal; det hjalp ikke, at Moder sagde, »det var den rare Monrad.« (Charlotte Ibsen: Spredte Erindringer om vort Barndomshjem S. 14).

38) Formodentlig Student Georg Aagaard.

39) Professor P. O. Brøndsted var besvogret med Assessor H. H. Aagaard, idet de var gift med to Søstre Koës.

40) Om M. Hammerichs Disputats' Antagelse og Modtagelse se KHS 1949 S. 289 og Vilh. Birkedal: Et Liv I, 1890, S. 83f.; Fr. Hammerich: Et Levnedsløb, 1882, S. 339f. og Disputatsens Fortale.

41) Af Reformationsfesten set fra grundtvigiansk Side giver L. Helveg i sin Kirkehistorie II, 2, 1855, S. 640 et uretoucheret Billede; man ser tydeligt, at det er »den officielle Kristenhed« aftaget med Søren Kierkegaards Linse, der foresvæver ham. Maaske ikke med helt Urette. Og han skrev i Kirkekampens Maaneder.

42) Med Professor, Dr. H. N. Clausen som Talsmand var der i visse Kredse Stemning for, at Reformationsaaaret skulde indlede en Række liturgiske, økumeniske og kirkeforfatningsmæssige Spørgsmaals Løsning i mindre streng luthersk Aand jfr. H. N. Clausen: Optegnelser, 1877, S. 188—90.

43) Jørgen Lindegaard Rohmann: Historisk Fremstilling af Reformationens Indførelse i Danmark. 1836.

44) Ludvig Ferdinand Luplau: Historie om Reformationens Indførelse i Danmark. 1836.

45) Hans Chr. Rørdam: Den evangeliske Christendoms Indførelse i Danmark historisk fremstillet. 1836. Om Samtidens Bedømmelse af de tre Skrifter jfr. F. L. Mynster: Biskop Otto Laubs Levnet I, 1885, S. 53: »de ere alle gode, hver paa sin Viis, men Luplaus er uden Tvivl den bedste. Den har gjort overordentlig Lykke her i Menigheden.«

46) Anton Wilh. Scheel født 28. Dec. 1799 overtog efter Opfordring 1836 det ved J. F. W. Schlegels Død ledigtblevne juridiske Professorat, der søgtes af Tage Algreen-Ussing og F. C. Bornemann.

47) Schlegels Post: formodentlig Hvervet som referendarius consistorii, hvilket ogsaa kort Tid efter overdroges til A. W. Scheel.

48) 16. August 1836 meddeler »Dagen« Nr. 195, at Præsteembedet ved Zionskirken i Tranquebar og det dermed forbundne 1. Missionariat var ledigt; Løn 600 Madrasrupier aarligt. I Virkeligheden var Embedet allerede besat med Hans Knudsen, den senere landskendte Stifter af Samfundet og Hjemmet for vanføre.

49) Lægen Claus Jacob Emil Hornemann, født 19. April 1810, Student fra Borgerdydsskolen Chrh. 1829, rejste 1836 efter veloverstaaet medicinsk og kirurgisk Eksamen paa en længere videnskabelig udenlandsk Rejse, jfr. G. Norrie: Emil Hornemann, Göteborg 1929.

50) Lægen Carl Johan Kayser, født 20. December 1811, med. og chir. Kandidat 1834, paa vidensk. Udenlandsrejse 1836, blev senere Professor i Statistik og Økonomi ved Københavns Universitet, men maatte p. G. a. Sygdom i en tidlig Alder træde tilbage; død 28. August 1870. jfr. Bibliothek for Læger VI, 1871, S. 153—55.

51) Lægen Carl Emil Fenger f. 9. Februar 1811, cand. chir. 1835; treaarig Udenlandsrejse; 1840 lic. med. D. G. Monrad boede en Tid i Paris sammen med C. E. Fenger.

52) Kateket Marcus Andreas Tage Schack født 7. December 1812, stud. 1828, c. theol 1833 (haud). Under en Udenlandsrejse Dr. phil i Rostock 2. Oktober 1836 paa »De origine et statu ordinis Templariorum principali«. 7. Februar 1837 ord. Kateket ved Vor Frelzers Kirke, København, hvor hans Fader var Sognepræst.

53) Hvem Matthies monne være, er endnu en Gaade.

54) Louise Eleonora Boesen født 28. Januar 1818, Emil Boesens yngste Søster, blev 12. Juni 1839 Svogeren Carl Frederik Balslevs anden Hustru; død 17. Nov. 1850.

55) Peter Joachim Boesen født 26. Marts 1816, Emil Boesens yngre Broder, blev Student 1833, teol. Kandidat 1840; blev senere Sognepræst og Provst bl. a. i Aulum og Odder; død i København 9. Maj 1891 jfr. Th. Hauch-Fausbøll: Slægten Boesen, 1931, S. 34.

56) Agenten er Emil Boesens Onkel, Martin Hammerichs Fader kgl. Agent, Grosserer Johannes Hammerich; om ham se Fr. Hammerich: Et Levnetsløb 1882 S. 15—17. 262. En Del af hans Papirer findes paa Kgl. Bibl. Ny K. S. 2°. 2136, Ny K. S. 4°. 3541.

II: 15. November 1836.

1) »Den lille, smukke skjæve Menighed paa Strandvejen« var det Langgaardske Institut; et privat oprettet Vanførehjem, hvor Emil Boesen en Tid virkede som Lærer, jfr. Carl Koch: Søren Kierkegaard og Emil Boesen 1901 S. 14.

2) J. P. Mynsters Tale er trykt i »Prædikener paa Jubelfesten til Erindring om Reformationens Indførelse i Danmark«, 1836.

3) Daværende cand. juris, senere Dr. juris og Minister Carl Christian Hall, der var forlovet med Professor P. O. Brøndsteds aandrige, men lidet afstemte Datter Augusta Marie, der som »Fru Hall« dukker op i talrige af Samtidens Erindringsbøger som en dansk Madame sans gêne jfr. Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser I, 1890, S. 51—82.

4) Græskklingende Kælenavn for Marie.

5) Sine og WENZE Kælenavne for Kusinerne Frederikke Aagaard og Frederikke Brøndsted, jfr. Monrads Hilsen 2. 12. 34 i Persh. Tidsskr. 12 Rk. IV, 58.

6) Martin Hammerich blev ikke ene om at bruge den medfølende Emil Boesen som en Kærlighedens Plankeværkslytter; ogsaa Søren Kierkegaard kunde fem Aar senere sende sin Ven paa Spor efter den tabte Tid, naar han indskærper Boesen, til hvilken Tid og fra hvilken sikker Observationspost han skal udspejle Regine Olsen, naar hun gaar forbi, jfr. Troels Lund: Bakkehus og Solbjerg III, 1922 S. 324—25.

7) Etatsraaden er Geheimelegationsraad, Professor P. O. Brøndsted.

8) Ifølge »Dagen« for 10. November 1836 Nr. 268 var det ikke »Figaros Bryllup«, men »Don Juan, Opera i 4 Acter«, der opførtes paa det kgl. Theater den paagældende Aften. Don Juan gik ligeledes 16. November 1836 jfr. Søren Kierkegaards Optegnelser i Forbindelse dermed Pap. I A. 275. 276. Aumont og Collin: Det danske Nationaltheater 1748—1889 I S. 1897 hævder, at »Figaros Giftermaal« blev givet paa det kgl. Teater 11. November 1836.

9) Georg Valdemar Aagaard, født 12. Marts 1811, stud. 1829, cand. juris 1836, var forlovet med Charlotte Bartholin Eichel.

10) Hans Peter Koster Dorph, født 22. November 1810, stud. 1829 cand. teol. 1835, var forlovet med ovennævnte Frederikke Marie Aagaard, kaldet »Sine« eller »Rikke« se Fr. Barfod: Et Livs Erindringer, 1938, passim, især S. 143 f.

11) Christen Hermansen, født 30. Januar 1806, stud. 1825, cand. teol. 1830, Ven bl. a. med Peter Kierkegaard og D. G. Monrad. Senere mangeaarig teologisk Professor i Gamle Testamente.

12) Med Monrads Udtalelser mod Professor H. N. Clausen kan Søren Kierkegaards fra Aaret før sidestilles, selv om Kierkegaard taler om Rationalismen som Helhed, der for den unge teologiske Student ikke er uden væsentlige Mangler, »den danner ikke et System, men en Noahs Ark, hvor de rene og urene Dyr ligger ved Siden af hinanden«. Pap. I A. 72.

13) Christian Torning Engelstoft, født 8. August 1805, stud. 1822, cand. teol. 1827, lic. theol. 1832, Lektor i Teologi 1833, extraordinær Professor 1834, Professor 1845, Biskop over Fyens Stift 1851, død 25. Januar 1889. Om Examinationen af Monrad jfr. Fr. Barfod o. S. S. 167 f.

14) Matthias Hagen Hohlenberg, født 18. Marts 1797, cand. teol. 1819, Dr. phil 1822, 1827 extraordinær, 1831 ordinær Professor i Teologi, død 22. Juni 1845. Stod H. N. Clausen nær i Liv og Lære. — Carl Emil Scharling, født 28. Juli 1803, stud. 1820, cand. theol. 1825, Lektor i Sorø 1830, Professor i Teologi 1834. Død 17. Juni 1877, jfr. P. J. Scharlings Biografi af Faderen i Theologiske Afhandlinger af Dr. theol. C. E. Scharling, 1880, S. 1—114.

15) Iflg. Veviseren for 1837 boede cand. phil. N. Levinsen St. Kannikestr. 44.

16) Lægen Andreas Buntzen, J. L. Heibergs Fætter, født 4. Marts 1811,

stud. 1829, blev Læge 1838; han drev ogsaa æstetiske Studier og er iflg. H. Schwanenflügel: Carl Bernhard, 1895, sammen med Martin Hammerich Forfatter til »Deklarationen«, der udkom uden Navn i Trediverne, men ikke findes i Bibliotheca Danica.

17) Frederik Carl Christian Birch, født 21. August 1812, stud. 1829, cand. philol. 1836, Adjunkt i Sorø 1837.

18) Jens Christian Schurmann, født 16. Juni 1812, stud. 1830, cand. theol. 1835; senere Seminarieførstander og en af H. L. Martensens nærmere Venner; efter en politisk liberal Ungdom, jfr. Fr. Barfod o. S. S. 98, blev han stærkt konservativ.

19) Frederik Christian Emil Dahlstrøm, født 20. December 1815, Student 15 Aar gl. 1831, cand. jur. 1835, straalende juridisk Løbebane, fra 1856 Stiftamtmand i Aalborg; gift med H. C. Ørsteds Datter Sofie. Ven med Biskop P. C. Kierkegaard og Digteren H. C. Andersen, Fruens gamle Tilbeder.

20) Thyge Thygesen, født 1810 i Nordslesvig, studerede i Kiel og København, cand. theol 1836, beder Fakultetet om Tilladelse til at besvare sine skr. Opgaver paa Tysk. Examens petita opbevaret R. A. Universitetsdirektionens Arkiv ad 1 F 1052 p.

21) Hans Lassen Martensen kom i sine Studenter- og Kandidataar meget hos Familien Hammerich (Fr. Hammerich o. S. S. 190), hvilket ikke fremgaar af Martensens egne Erindringer, der jo ganske vist hedder »Af mit Levnet«. Hellerikke Monrads Opposition ved Martensens Disputats er fundet Omtale værd. D. G. Monrad har allerede under 31. September (!) 1836 meddelt M. Hammerich Martensens Hjemkomst fra den store Udenlandsrejse. (Persh. Tidsskr. 12 Rk. IV Bd. S. 59).

22) Frederik Christian Bornemann, født 18. Oktober 1810, stud. 1827, cand. juris 1833, H. L. Martensens Ven og Rejsefælle jfr. Martensen o. S. I, 1882, S. 80: »Med min Skolekammerat og Ven delte jeg alt aandeligt. Ogsaa han stræbte efter det Høieste.« Var senere mangeaarig juridisk Professor.

23) Søren Kierkegaard havde allerede før Martensens Udenlandsrejse 1834 ladet sig manuducere af denne i visse teologiske Grundbegreber bl. a. Spørgsmaalet om Naadevalget, jfr. Martensen o. S. S. 78. Den paa-tænkte Genoptagelse af det teologiske Studium i 1836 blev dog kun ved Tanken, maaske strandede det paa en Modsætning til H. N. Clausen, med hvem Søren Kierkegaard ved en Skriveøvelse skal være blevet højt utilfreds i Efteraaret 1835. (Troels Lund, o. S. S. 135.)

24) Marheinekes Besøg i København for at deltage i Reformationsjubilæet begejstrede især Biskop J. P. Mynster for ham, jfr. J. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet, 1854, S. 255 f. og Breve til og fra J. P. Mynster (se Reg.).

25) Martensen skildrer i sin Selvbiografi I, 218 Oprindelsen til sit livslange Venskab med Ægteparret J. L. Heiberg; Morten Borups Aktstykker II 1948 indeholder ogsaa interessante Breve og Billetter, der belyser det nære Forhold mellem de tre Venner.

26) Disputatsen for den juridiske Licentiatgrad »De crimine raptus« forsvaredes dog først 1839.

27) Professor Mathias Hastrup Bornemann (1776—1840) var gennem 41 Aar Lærer ved det juridiske Fakultet.

28) Gerhard Peter Brammer, født 5. Maj 1801, stud. 1818, cand. theol. 1822, senere Seminarieførstander i Snedsted og Biskop i Aarhus. Se især — med nogen Forsigtighed — »Biskop Dr. G. P. Brammers Ungdomsliv fortalt af ham selv;« udgivet af J. Kok, 1884. Den lidet roste Disputats omtales passende stilfærdigt o. S. S. 251.

29) Frederik Olaus Lange, født 21. Oktober 1798, død 11. Februar 1862, 1815 stud. fra Borgerdydsskolen i København, hvor han i mange Aar var Lærer bl. a. for Brødrene Kierkegaard. Søren Kierkegaard spørger Broderen, der studerer i Tyskland, til Fritz Langes Helbredelse for en Øjensygdom (der senere gjorde ham blind) 25. Marts 1829; første Gang trykt i Tilskueren 1900 S. 501 — senere genoptrykt af flere (Ammundsen, Carl Weltzer, Sejer Kühle). Død som Docent ved Københavns Universitet i Pædagogik.

30) Waldemar Rothe, født 6. Marts 1777, 1830 Sognepræst ved Trinitatis Kirke i København, disputerede 28. Oktober 1836 for den teologiske Doktorgrad over »De trinitate et reconciliatione.« Grundtvigs latinske Indlæg er — hidtil uden Resultat — eftersøgt i hans endnu ikke helt gennemforskede Arkiv.

31) Om H. N. Clausens Bestræbelser i denne Retning se H. N. Clausen: Optegnelser 1877 S. 188.

32) I Jubilæumsaaret 1836 havde bl. a. Rasmus Sørensen, P. A. Fenner og H. J. Gjessing givet skriftlige Bidrag til Spørgsmaalet om Sognebaandets Løsning.

33) Jfr. J. P. Mynster o. S. S. 256 f.

34) Trykt i H. N. Clausen: Populaire Foredrag over Reformationen, 1836 S. 196—210. Oversat til Tysk 1837. Efter Clausens Optegnelser (1877 S. 190) fandt det naadigt Bifald hos Kong Frederik VI, der fandt at, »det var overmaade smukt.«

35) Kjøbenhavnsposten 5. November 1836 Nr. 362 bringer Agent Johannes Hammerichs Udnævnelse til Ridder af Danebrogen omtrent sidst i en firespaltet Liste over de talrige dekorerede ved Reformationsfesten.

36) Frederik Hammerichs iltre Sind fik han, som han selv vedgaar det (Et Levnetsløb 1882, S. 260) »aldrig fuldt bugt med,« det samme gjaldt de hastige Domme. Sognepræst Lauritz Balslev, Eilby, fortæller 28. Au-

gust 1833 sin Broder Sognepræst C. F. Balslev, Veierslev (Dr. L. J. Koch's Privatarkiv): »Fr[ederik] og M[artin] Hammerich har vel besøgt dig i denne Tid; de vare her fra en Søndag Aften til Tirsdag Eftermiddag. Det var vist en Streg i Grossererens Regning, at M ikke fik egr[egie]. De har vist gode Kundskaber og ere flinke Folk, men sqvadronere synes mig lidt vel meget med deres Dygtighed. Alle theol.[ogiske] Professorer og hele Undervisnings Væsenet i Skolerne rykkede de op med Rod. De har og begge synes mig noget eget barn- eller drengagtigt i deres Charak-
teer.«

37) Agnes Camilla Scheuermann, født 31. Juli 1808, blev 1834 gift med Komponisten Emil Hornemann — siden velkendt som »Den Gang jeg drog af Steds« Komponist; Ægteskabet opløstes efter mange Aars Uenighed og Tragedier.

38) Familien Scheuermann, hvor Bølgerne gerne gik højt, synes kun at have rummet nervesvækkede, egocentriske eller modsat: fanatisk-altruistiske Mennesker. Særlig var Julie Scheuermanns Broder Kunstmaleren Carl Scheuermann af sin Samtid kendt som en sælsom Blanding af Genialitet og Fanatisme.

39) Harald Anton Laurent, født 18. August 1809, stud. 1826, cand. theol. 1833, var en af de mere fremtrædende grundtvigske Studenter i Trediverne. Fra disse Aar stammer H. L. Martensens Venskab med ham, som trods alle Omskiftelser holdt til Laurents Død 1862, jfr. H. L. Martensen, Af mit Levnet I, 1882, S. 41.

40) Jfr. I 34. Ikke mindst Søren Kierkegaards bidende Haan mod den energiske Juliane synes at pege paa et personligt Mellemværende.

41) I Maanedsskrift for Litteratur XVI, 1836, S. 221—27, undertegnet N. R.

42) Maanedsskrift for Litteratur XVI, 1836, S. 528—55.

43) Ogsaa Søren Kierkegaard interesserede sig for Görres, af hvem han ejede den omtalte Bog »Die christliche Mystik« i alle fem Bind 1836 ff. (S. Kierkegaards Bogsamling 1856 Nrr. 528—32).

44) Det er ikke lykkedes mig at finde Beviser derpaa; om saadanne findes.

45) Se Note 43.

III: 16. December 1836.

1) Brødremenighedens Sal i Stormgade, hvor Juleaften fejredes under for Datiden usædvanligt festlige Former.

2) 16. December 1836 viedes mag. art P. F. A. Hammerich i Grundtvigs Hjem til Julie Scheuermann jfr. Fr. Hammerich o. S. S. 348. Det maa bero paa en Misforstaaelse, naar »St. Petri Kirke« i DBL 2. Udg. XI, S. 31 opgives som Vielsessted.

3) Da Martin Hammerichs Breve til Emil Boesen indtil nu uden Held er eftersøgt, ogsaa hos hans Efterkommere, kan det næppe oplyses, hvilken Bog det er, som Martin Hammerich har begæret at faa tilsendt.

4) Den tidligere omtalte (Note II, 10) H. P. K. Dorph.

5) Monrads Velgører Nicolai Bierfreund Søtoft var 1835 blevet Sognepræst i Øster Egesborg jfr. A. Nyholm: Religion og Politik, 1947, S. 5; 16 ff.

6) Der burde af kyndig Haand gives en Redegørelse for D. G. Monrads Sygehistorie; en behjertet Mand kunde ved at fremdrage Journalen fra hans Hospitalsophold i Trediverne sikkert give Kendskabet til den monradske Psyke en kærkommen Vinding.

7) Asger Nyholm har allerede o. S. S. 45 udfra det i Museum 1893, II, S. 336 f. trykte omtalt et Par af de Emner, Monrad debatterede i Disputereselskabet Lyceum. Fra Selskabets Protokoller (N. K. S. 768 f. 2°) kan der yderligere fremdrages følgende i Tilslutning til Emil Boesens Udtalelser: Ved Mødet 16. Nov. 1836 var H. K. Rask Præsæs, Emil Boesens Moderator, medens Hornemann og Monrad var Opponenten; ved det følgende Møde var Boesen Præsæs, Monrad Moderator og C. C. Hall, Schurmann, Thygesen og Birch opponerede. Særligt den femte af de opstillede Teses synes at have givet Monrads Bitterhed ny Næring: »Quod malum est, pulchrum esse non potest«. Ugedagen efter, 30. Nov. 1836 præsiderede Monrad og udkastede sin, ogsaa fra A. Nyholms Fremstilling kendte, Sætning »Ars politica Russiae bona est« og samme Aften den ikke mindre interessante Paastand: »Historia non intelligi non potest, theologia non perspecta«. I de to følgende Sammenkomster (7. og 14. December 1836) tog Monrad ikke Del i Debatten.

8) Translatør P. N. Nyegaard, 1779—1862, Frederikskilde ved Sorø var Ven med Præstebrødrene Peter Andreas og Johannes Ferdinand Fenger. Hans Søn, Peter Alexander Harald Nyegaard, født 1814, studerede paa Brevets Tidspunkt Jura i København. Om samme Justitsraad P. N. Nyegaard findes udgivet en Selvbiografi ved S. Nygård 1929; den er af Udgiveren unddraget Publicitet, til det næste Aartusinde er ved at oprinde.

9) Den senere i grundtvigske Kresse kendte Cora (Petronella) Nyegaard, gift 1845 med Sognepræst Alexander Christian Pedersen, var født 12. Januar 1812. Hun skrev en Række, senere vist for lavt vurderede, Melodier til Salmer, jfr. Højskolebladet, 1903, Sp. 1655—64.

10) Louise Eleonora Boesen, som den 12. Juni 1839 blev gift med sin afdøde Søster Ulrikke's Mand, Sognepræst C. F. Balslev i Vejerslev.

11) Peter Joachim Boesens Data er meddelt ved I, 55.

12) Af et Brev fra Fr. Hammerich til Faderen Johs. Hammerich 20. 9. 1839 N. K. S. 3545. 4° fremgaar det, at der blandt Billedstøtterne har været en »Urania«.

13) Jfr. Note til II, 39.

14) Stud. theol. Claus Christian Harmsen, født 1805 død 1839, var i Trediveerne en yderligtgaende grundtvigsk Discipel, der ved Forsamlinger paa Christianshavn og Amager søgte at faa Lægfolket, ikke mindst Arbejdere og Smaahandlende i Tale, jfr. Nordisk Kirketidende 1839, S. 773—776.

15) Jfr. Note til II, 11.

16) Jfr. Note til II, 16.

17) Professor H. C. Ørsteds Digt »Luftskibet« omtales udførligt samme Dag, som Emil Boesen skrev Brevet, nemlig i Kjøbenhavnsposten 16. December 1836, Nr. 353 S. 1430.

18) Kancelliraad Jens Lund, kendt Studenterforeningsformand, døde 6. December 1836; han var gift med Vilhelmine Hornemann jfr. H. P. Holsts Sørgedigt i Kjøbenhavnsposten 12. December 1836 Nr. 349 S. 1411.

19) Johann Joseph Görres (PRE VI, 1899, 744—48) udgav Die christliche Mystik I 1836, II 1837, III 1840, IV 1842; den bragte ham paa Pavens Index. Hans tidligere Værker bl. a. Die teutschen Volksbücher 1807 havde hos flere herhjemme, ogsaa den unge stud. theol. Søren Kierkegaard, uddybet Interessen for de middelalderlige Sagn som Eugelspiel, Ahasverus og Faust. Ogsaa Emil Boesens skønlitterære Forsøg røber megen Afhængighed deraf. Vel ogsaa Martin Hammerichs Studier over Ragnaroksmysten.

20) Maanedsskrift for Litteratur XVI, 1836, S. 383—419.

21) Jfr. Kjøbenhavnsposten 1836 Nrr. 304, 307, 323, 338.

22) Martin Hammerich var født 4. December 1811.

23) Om et Par russiske Studenter, med hvem han havde megen Omgang i Bonn, beretter Martin Hammerich i et Brev til Faderen 11. December 1836 (N. K. S. 3405. 4°), at de er »meget vakkre og dygtige Mennesker.«

IV: 18. Februar 1837.

1) I. kan tydes som »Iselingen« eller »Julie«, Svigerinden, der søgte at vinde sin Mands eneste Broder ved sine velskrevne, noget gouvènantestilrette Breve, om hvis ideelle Baggrund: Forsoning mellem Slægterne Hammerich og Scheuermann der kun tør herske een Mening.

2) Jfr. Note til II, 9.

3) Dr. theol. L. J. Koch er i Besiddelse af to Breve, skrevet 21. og 25. Februar 1837 fra Emil Boesens Forældre til deres Svigersøn Sognepræst C. F. Balslev i Anledning af hans Hustrus Død; derimod synes C. F. Balslevs her omtalte Brev og det senere fra samme Haand ikke mere at findes. Jeg takker Dr. Koch for venlig Tilladelse til at benytte Familiepapirerne.

4) Sara?

5) D. G. Monrad og Martin Hammerich stod i disse Aar hinanden nær. M. H. takker fra Oxford 22. April 1837 sin »kjære Ven« for Brev, men nævner ikke det fælles brændende Punkt Anna Mathea med en Stavelse, men holder sig udelukkende til at skildre sine orientalske Studier. (D. G. Monrads Arkiv. R. A. Aa—Ab (A—K)). Monrad kalder M. Hammerich »Min bedste Ven«, gjorde det ialtfald i et Brev fra Odense s. d. 1834 (Aagaard-Hammerichs Arkiv, R. A. Breve til Martin Hammerich og Hustru Anna Mathea Aagaard).

6) A. Oehleenschlägers »Den lille Skuespiller« opførtes ialt fem Gange: 21. og 31. Januar, 9. og 13. Februar og 3. Marts 1837; sandsynligvis har Boesen været til 2. Opførelse.

7) Søren Kierkegaard var i de Dage optaget af Poul Møllers Afhandling om Udødelighed jfr. Optegnelsen fra 4. Februar 1837 Pap. II A 17; ogsaa Monrad er optaget deraf og skriver studentikost, at »Poul Møller udødeligerer i Maanedsskriftet« (28. Februar 1837 til M. Hammerich. Aag.-Hamm. Arkiv. R. A. M. Hamm. og H. A. M. H.s Arkiv) aftr. bl. a. A. Nyholm: Religion og Politik 1947, S. 37; P. Stavnstrup: D. G. Monrad 1949, S. 23.

8) Emil Boesen maa have paabegyndt sit Brev 18. Februar og fortsat det i de følgende Dage, da det i Note IV, 3 omtalte Svar fra Justitsraad Boesen og Hustru er skrevet paa Begravelsesdagen Tirsdag 21. Februar 1836.

9) Carl Ulrich Boesen, født 24. Februar 1801, stud. 1818, cand. theol. 1823, Sognepræst Marie-Magdalene 1827, Sognepræst og Provst Knebel-Rolsø 1835, senere Sognepræst i Høje Taastrup 1861, død 1868. Ogsaa Søren Kierkegaard var god Ven med ham og besøgte ham paa sin Jyl-landsrejse 1840 jfr. Pap. III A 51. 53. 57. Om hans Børn se Hauch-Fausbøll o. S. 25—26.

10) Gamle Justitsraad Boesen brugtes jævnlig som Mægler, naar Stridighederne mellem ældre og yngre hos de letfængelige Hammerichs blev for voldsomme, bl. a. i Fr. Hammerichs lange Ufred med Husholdersken, Jomfru Prehn, som en Tid fik ham til at tage hjemmefra — omtrent samtidigt med at Søren Kierkegaard ogsaa søgte bort fra sit Hjem Kobbergryder — jfr. Fr. Hammerich o. S. S. 343 f. Nu maatte Agent Hammerich gøre Gengæld.

11) Marie Magdalene Boesen (Hauch-Fausbøll o. S. 32) født 5. Juli 1809, en Tid som purung ved at blive forlovet med Fr. Hammerich, der fortrød dette Feriesværmeri jfr. Fr. Hammerich o. S. S. 168—80. Den stille og harmoniske unge Pige blev 8. Juni 1834 viet til Sognepræst, lic. theol. Johannes Ferdinand Fenger i Lyng-Braaby og Moder til en stor Børneflokk. Hun er ogsaa kommet i Salmebogen. »Dans lille Barn paa Moders Skød« (Salmebog for Kirke og Hjem 145 v. 2) er Ingemanns Juleminde fra Lyng Præstegaard med Fru Marie omgivet af en glad og jublende Børneflokk.

12) Recensionen fandtes i Maanedsskrift for Litteratur XVI, 1836, S. 528—51.

13) Martensens Anmeldelse i Maanedsskrift for Litteratur XVI, 1836, S. 515—28 af J. L. Heiberg: Indlednings-Foredrag til det i Novbr. 1834 paabegyndte logiske Kursus.

14) Jfr. Martensens egne Ord o. S. S. 527: »Jeg haaber ved en anden Leilighed at kunne udvikle og begrunde dette«, d. v. s. Hegels Forhold til Ordet og Aabenbaringen. I sine Erindringer (A. M. L. II 1883 S. 4) lader Martensen det have været hans Tanke ved sin første Universitetsvirksomhed at »føre mine Tilhørere igjennem Hegel.«

15) Martensen bevarede under alle sit Livsløbs Faser en Forkærlighed for Mystiken; hans Bog om Mester Eckardt var oprindeligt tænkt at skulle skaffe ham Doktorværdigheden i København, jfr. Martensen o. S. II 1883 S. 10 og Carl Weltzer i Kh. Saml. 6. R. VI, 290 f.; og om hans Vedhængen ved dette Emne fortæller han selv i sin Alderdom Af mit Levnet III, 1883 S. 209—10.

16) Nemlig Bd. XVII, 1837, S. 1—72: Poul Møller: »Tanker over Muligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed«; optrykt i Efterladte Skrifter 3. Udgave Bd. V 1856 S. 38—140 jfr. Vilh. Andersen: Poul Møller 3. Udgave, 1944, S. 358—367.

17) Jfr. Vilh. Andersens Dom over Poul Møllers Udødelighedstanker o. S. S. 365: »den naturlige Følelse for Livet, der revolterer mod Systemet.«

18) Om Martensens eget Syn paa sin Afhængighed af Daub jfr. A. M. L. I 1882 S. 113—117.

19) I Afhandlingens 9. Afsnit giver Poul Møller et udførligt Referat af Hovedindholdet af Fichtes »Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer« 1834 (Efterl. Skr. 3. Udg. V, 1856, S. 118—27); ikke mindst er Vurderingen af Fichte interessant.

20) Trydes »Theologiske Studier« findes i nævnte Tidsskrift I 1 1837 S. 86—146; II S. 2, 1—43.

21) Kjøbenhavns flyvende Post, redigeret af J. L. Heiberg udkom 8. Januar 1834 til 21. December 1837.

22) Jonas Collin, Stænderdeputeret og Civiladministrationsejersmand, født 6. Januar 1776, var almindelig kendt som en ivrig Forkæmper for Orden og Sparsommelighed i offentlige Forhold.

23) Kjøbenhavnsposten 11. Aarg. 1837 især i Numrene 46—54 (15.—23. Februar med »Betragtninger i Anledning af Flyveposten Nr. 105—107.«)

24) Ludvig Daniel Hass, født 4. November 1808, stud. 1828, cand. theol. 1832, Sognepræst Medolden s. A., senere Missionær i Smyrna og derefter Præst, Folketingsmand og homoeopatisk »Kvaksalver« i Danmark; han var gift med Theodora Catharine Iversen.

25) Et Par Sproglblomster fra Hass' Pamflet maa være tilstrækkeligt. Han dadler Gjessing, fordi det »er en underlig Gud, han har« (S. 7), Gjessing er »en maadelig Karl« (S. 12); han har stillet »et dumt Spørgsmaal« (S. 10). Hele Skriftets Tone er tarvelig.

26) Jfr. H. N. Clausens Optegnelser, 1877, S. 193—201 om de 17 Mænds Henvendelse under 10. Januar 1837 til Befolkningen om Støtte.

27) »Om den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen« 1837.

28) Indsamlingen gav det beskedne Beløb 62.000 Rigsdaler; Thorvaldsen skænkede selv 40.000 Rbd. til et Vedligeholdelsesfond for det kommende Museum jfr. H. N. Clausen o. S. S. 197.

29) Se Note til II, 16.

30) Se Note til I, 52.

31) Schacks Svoger, res. Kap. ved Domkirken i Viborg Johan Carl Johansen, gift med Edle Maria Schack, var født 1805, theologisk Kandidat med egregie 1829; han udgav hele to Skrifter ved Reformationsjubilæet 1836: To Prædikener paa den danske Reformationsfest. 1836 og Prædiken i Asmild Kirke. 1836 jfr. Th. H. Erslew; Alm. d. Forf. Lexicon I 1843, S. 789.

32) Se Fr. Hammerich o. S. S. 353 og Martin Hammerichs Brev af 22. April 1837 til D. G. Monrad. D. G. Monrads Arkiv. R. A.

33) Johannes Hammerich var født 22. Februar 1777. Fødselsdagene var i Familierne Hammerich, Boesen og Kierkegaard store Festdage, hvor Slægt og Venner mødte fuldtalligt op.

V: 3. Juni 1837.

1) Cand. theol. Peter Rørdam underviste bl. a. i Borgerdydsskolen, v. Westens Skole og Asylskolerne se: H. F. Rørdam: Peter Rørdam I, 1891, S. 70—81.

2) Om Rørdams Rejse for at genvinde Helbredet se ovenn. Skr. S. 82—122.

3) Emil Boesen holdt Gudstjenester paa det Langgaardske orthopædiske Institut paa Tuborg hveranden Søn- og Helligdag jfr. Carl Koch: Søren Kierkegaard og Emil Boesen, 1901, S. 14 og Th. Hauch-Fausbøll o. S. S. 32.

4) Boesen gav ogsaa Undervisning paa v. Westens Skole (Institut).

5) Fichtes Filosofi er blevet skildret som »eine Umschaffung, Wiedergeburt und Erneuerung des Geistes in seiner tiefsten Wurzel« (Adolf Lasseton: J. G. Fichte, Berlin 1863, S. 237).

6) Professor P. O. Brøndsteds tidligt afdøde Hustru var Søster til Krigsassessor Holger Halling Agaards Hustru Marie Koes.

7) Frederikke Koes Brøndsted, født 5. Maj 1818, viedes 4. Maj 1840 til Michael Treschow jfr. Danmarks Adels Aarbog VI 1889, S. 424.

8) Georg Koes Brøndsted, født 1814, senere Godsejer og Justitsraad, forlovede sig med sin Kusine Julie Brøndsted.

9) Frederik Marcus Knuth, Lensgreve, født 11. Januar 1813, viet 18. Maj 1837 til Karen Rothe; død 1856 jfr. Fr. Barfod: Et Livs Erindringer, 1938, passim (se Register) Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser I, 1890, S. 141—144.

10) Grev Knuths Onkel, Grev Joachim Moltke, Bregentved var under Søstersønnens Mindreaarighed Godsernes Administrator. DBL XIII 1938 S. 13 tales der om »det forsømte Knuthenborg«.

11) Uden Tvivl Georg Aagaard.

12) Julie Hammerich holdt ofte Fastekure, som hendes Mand ogsaa maatte tage Del i, jfr. Fr. Hammerich o. S. S. 350.

13) Iflg. Skildringen i Kjøbenhavnsposten 11. Aarg. Nr. 146 29. Maj 1839 satte Taleren Bang sig »under stormende Bravo.«

14) Sammesteds berettes, at Algreen-Ussing (om ham: DBL I, 1933, S. 242—48) udbragte »under umaadeligt Bifald en Skaal for Offentlighed og Orden i Statens Finantser.«

15) Se Note til II, 19. D. G. Monrad spillede Fjerbold med hende, hun var en Tid paa hans »Liste« over eventuelle Fæstemøer. (B. Kornerup: Persh. Tidsskr. 12 Rk. III S. 152). Man mente ogsaa at H. L. Martensen interesserede sig for denne aandfulde Pige (ssts. S. 61.). Martensen forlovede sig ved Juletid 1837 med Mathilde Hess. (M. Borup: Breve og Aktstykker I, 1946, S. 293).

16) Heibergs Perseus 1837 Nr. 1. Jfr. Morten Borup: Johan Ludvig Heiberg II, 1948, S. 133; 174.

17) Perseus Nr. 1, 3—89 rummede Recensionen over W. Rothes ovennævnte Afhandling: De trinitate et reconciliatione. Disquisitio speculativa, MDCCCXXXVI, og over Henr. Hertz: Svend Dyrings Huus.

18) Martensens Anmeldelse i Perseus, 1837, S. 91—164 hed: »Betragtninger over Ideen af Faust.«

19) Søren Kierkegaard giver en lidt mindre venlig Bedømmelse af Martensens Afhandling: »Efter nemlig at have sprunget Buk over alle sine Forgjængere, er han avanceret ud i en ubestemmelig Uendelighed«... Afhandlingen kaldes »ein fliegendes Blatt aus München«, der nu er blevet nagelfast i Maanedsskrivtet. Pap. II A. 7.

20) Martensen disputerede 12. Juli 1837 for den teologiske Licentiatgrad (Af mit Levnet II, 1883, S. 2); at cand. teol. D. G. Monrad opponerede ex auditorio, lader Martensen Glemslens Slør hvile over, jfr. A. Nyholm o. S., 1947, 33.

21) Formodenlig: »kjære Anna Mathea«.

22) Dr. E. Henderson, Grosserer Johs. Hammerichs gamle Ven, havde

været det britiske Bibelselskabs Udsending i Danmark; Fr. Hammerich boede hos ham under sit Studieophold i London (Fr. Hammerich. o. S. S. 328). jfr. T. S. Henderson, *Memoir of the Rev. E. Henderson London, s. a.*—

VI: 20. Juli 1838.

1) Farbroderen, Provst Jens Frederik Boesen (1765—1839) holdt 16. Juli 1838 sit 50 Aars Embedsjubilæum, hvortil bl. a. Rektor Michael Nielsen var kommet som Gæst. jfr. Hauch-Fausbøll o. S. S. 15 f.

2) Emil Boesen boede oprindeligt oppe paa Kvisten af Faderens Ejendom Philosophgangen 249 (Carl Koch o. S. S. 137); senere fik han et Værelse i Stueetagen jfr. L. J. Koch: *Under Præstegaardens Tag*, 1948, S. 39.

3) Carl Frederik Balslev, den senere Ribebisp, viedes 12. Juni 1839 til Svigerinden Louise Eleonora Boesen, født 28. Januar 1818, død 17. November 1850.

4) Søsteren Ulrica Christine Boesen (Hauch-Fausbøll o. S. S. 31—33), født 27. September 1807, viet 8. Maj 1833 til C. F. Balslev, død 13. Februar 1837.

5) Lauritz Balslev (se L. C. Balslev og B. Balslev: *Stamtavle over Haarslevgrenen af Slægten Balslev*, Odense 1939, S. 115—116) født 9. April 1801, cand. theol. 1823, Sognepræst Eilbye 1828, død 22. August 1834.

6) Blekinge er ogsaa Skuepladsen for Handlingen i E. Boesens »Breve fra Cornelius«.

7) Johannes Hammerichs Breve fra denne Rejse findes paa K.B. N.K.S. 3405, 4° og N.K.S. 2136, 2°.

8) Er bevaret i det Aagaard-Hammerichske Arkiv; R.A.

9) I Københavns Vejviser for 1837 nævnes kun en Urtekræmmer J. Fahnø, Naboløs 14.

10) Ifølge Carl Koch o. S. S. 13 planlagde Emil Boesen en »kirkehistorisk Afhandling om Skriftemaalet«.

11) Den omtalte Novelle synes ikke at være naaet længere end til dette Rids.

12) Jfr. Søren Kierkegaards Navneskjul: Victor Eremita, den sejrende Eneboer.

13) Der kan være Mulighed for nogen gensidig Paavirkning mellem Boesen og Søren Kierkegaard, hvis »Frygt og Bæven« først saa Lyset 1843.

14) 1837, 9. Juli skildrer Søren Kierkegaard sig selv »som en eenlig Gran, egoistisk afsluttet og rettet mod det Høiere, staaer jeg, kaster ingen Skygge...« Pap. II A 617.

15) Om Gousta se Jens Kraft: *Historisk-topographisk Haandbog over Kongeriget Norge, Chria*. 1845, S. 334, der angiver Fjeldets Højde til at være omtrent 6000 Fod.

16) Emil Boesen synes at dele Søren Kierkegaards Optagethed af Folkesagn o. l. jfr. Carl Kochs Afhandling o. S. S. 68—89: Søren Kierkegaard og Eventyret samt Katalog over Søren Kierkegaards Bogsamling 1856 Nrr. 1407—1471.

17) Om Søren Kierkegaard og Emil Boesens Fællesstikord jfr. Carl Koch o. S. S. 29; Kierkegaard sender seks Uger, efter dette Brev blev skrevet, sin første Bog: Af en endnu levendes Papirer til Boesen med det samme Oehlenschlägercitater.

18) Medens Søren Kierkegaard kalder Emil Boesen (17. Juli 1838) for »den Eneste, der blev tilbage, da jeg lod Tvivl og Mistillid som et fremfarende Stormvejr bortskylle og tilintetgjøre alt Andet« Barfod: Pap. 1833—43 S. 157, hævder Emil Boesen saaledes 20. Juli 1837, at Martin Hammerich er den eneste fortrolige, for hvem han røber sit Hjertes Hemmelighed. Enten maa Martin være foretrukket for Søren, fordi det var lettere at skrive til en Ven i det fjerne om Kærlighedsanliggender end tale med en Ven Ansigt til Ansigt derom, eller ogsaa maa Boesen ikke have villet udlevere sit inderste Jeg til en saa udpræget ironisk Natur som Kierkegaard.

19) Bestyrerens Hustru.

20) Dette Brev er enten ikke blevet afsendt eller er senere gaaet tabt.

21) Christian Werliin, født 8. November 1804, cand. theol. 1829, Orientalist, lic. theol. 7. April 1838 paa »De Laudibus Judæ Gen. XLIX v. 8—12 celebratis diss.« Han var i 1834 blevet gift med Julie Lyththans, en Søster til D. G. Monrads første Hustru. Ægteskabet blev ulykkeligt og ophævedes; hun blev Chr. Winthers Hustru jfr. P. Stavnstrup o. S. 38—41; A. Nyholm o. S. 33, 37.

22) Om Lyththansdøtrenes noget medtagne Rygte se P. Stavnstrup o. S. 38.

23) Stavemaaden, der kendes flere andre Steder fra, er sikkert en Følge af Faderens vestjyske Udtale af Slægtsnavnet.

24) Se Carl Weltzer: Søren Kierkegaard karrikeret, kopieret og kanoniseret, Dansk teol. Tidsskrift XI, 1948, 120—32.

25) Om det nu skyldtes visse Uoverensstemmelser mellem J. L. Heiberg og Søren Kierkegaard vedrørende Artiklens Sprogform (jfr. Morten Borup Aktstykker... II, 1948, 314 med Kierkegaards Brev af 28. Juli 1838) eller det beklagelsesværdige Faktum, at »Perseus« holdt op med at udkomme, saa blev den lovede Artikel i Stedet for til Søren Kierkegaards Debutarbejde: »Af en endnu levendes Papirer«.

26) Kirsten Sørensdatter gift med Husmand Herman Christensen i St. Brøndum.

27) Hans Kristian Rask, født 5. Januar 1805, Broder til Sprogforskeren Rasmus Kr. Rask, stud. 1828, cand. theol. 1833, derefter i nogle Aar Alumne paa Borchs Kollegium, 1841 Sognepræst i Nidløse. Han var

Kollega til Søren Kierkegaard, mens denne underviste paa Borgerdydsskolen; han laante Kierkegaards Penge, sikkert et stort Tillidsvotum fra S.K.s Side. Pap. IA 188, jfr. Kh. Saml. 7. R. I, 206—7.

28) Peter Engel Lind (Bricka DBL, V, 1896, S. 302—03) født 1814, Studet 1831, en Tid Søren Kierkegaards Skolekammerat og i Studenteraarene Omgangsfælle jfr. DTT, 1948, S. 108—120 og S. Kühle: Søren Kierkegaard, 1950, S. 91—98.

29) Christian V danske Lov taler 2—5—20 dog kun om »Kalds For- tabelse«.

30) Justitsraad Boesen var til Broderens Embedsjubilæum paa Fyn.

VII: 16. Februar 1839.

1) Sigter sandsynligvis til Noveleudkastet i Brevet af 20. Juli 1838.

2) Se Note til III, 10.

3) Formodentlig Forretningsmanden Frederik Boesen, Emil Boesens Broder i Norge jfr. Hauch-Fausbøll o. S.

4) Fra Oehlsenschlägers Sct. Hansaftenspil, dog i anden Form, jfr. F. Liebenberg: Oehlsenschlägers Poetiske Skrifter I, 1857, S. 54.

5) Især vel Familien Lunzi, som Martin Hammerich senere besøgte i Grækenland.

6) Ingen Adresse, da Brevet skal lægges ind i et af Anna Mathea Agaards.

VIII: 39?

1) Af ukendt Haand er med Blyant tilføjet: 39?

2) Lykønskningen gjaldt hans Fødselsdag, da E. Boesen var født 31. Marts 1812.

IX: 15. Juni 1840.

1) Martin Hammerich var endnu uvis om, han skulde gaa Universitets- eller Skolevejen; det blev først det ene som Docent i Indologi, derpaa det andet som mangeaarige Bestyrer af Borgerdydsskolen paa Christianshavn.

2) Latinskolen var Metropolitanskolen i København, hvor der i For- sommeren var blevet en Lærerpost ledig.

3) F. C. Olsen født 23. April 1802, siden 1837 Overlærer ved Metro- politanskolen, senere Rektor i Viborg; Poul Møllers Ven og Biograf.

4) Sikkert Halvor Frode Høegh Nissen, en Søn af Skolens Leder, Rektor Niels Lang Nissen, født 26. December 1806, cand. theol. 1829, Adjunkt 1830, 6. Juli 1840 forflyttet som Overlærer til Frederiksborg.

5) Krigsassessor P. H. Wiinholt, født 1783, Lærer ved Søe-Cadet- Academiet, Engelsklærer ved Metropolitanskolen.

6) Bernth Frederik Jensen født 10. September 1803, stud. Metrop.

1822; cand. theol. 1828. Adjunkt Metr. 1833, gift med Laura Lytthans, en af de smukke Murermesterdøtre fra Toldbodvej. Onde Tunger lod senere Jensen være blevet Professor mere sororis end honoris causa, da D. G. Monrad i 1860 som Kultusminister skaffede den graanede Ubetydelighed en saadan Titel; jfr. P. Stavnstrup o. S. S. 39.

7) I. A. Ostermann, født 1809, stud. 1829, cand. philol. 1838, 23. September 1840 Adjunkt ved Metropolitanskolen. Han var en af Søren Kierkegaards Meddebatører i Trediverne jfr. S. Kühle o. S. S. 100 f.

8) Johan Christian Esbensen, født 1812, stud. 1830, cand. philol. 1840 cst. Lærer Metropolitanskolen s. A., senere død som Rektor i Rønne 1859.

9) Næmlig i Nr. for 12. Juni 1840. Nr. 158, S. 631.

10) Om Studentersamfundet se Martin Hammerich og A. F. Krieger: Forhandlingerne ved Studentersamfundets Stiftelse 1840 og J. N. Madvig: Nogle Bemærkninger... 1840.

11) 16. Juni 1840 udsendte Universitetsdirektionen Meddelelse om, at den har ophævet Studentersamfundet, der ikke vilde adlyde de akademiske foresatte.

12) I Universitets- og Skoledirectionens og i Consistoriums Protokoller 1840 (R.A.) findes Sagen nærmere oplyst.

13) Kong Christian VIII havde allerede i December 1839 faaet tilstrækkeligt ved tre forskellige Studenteradresser i Anledning af Tronskiftet, jfr. Vilh. Birkedal o. S. S. 117 og 136 om Monrads og Barfods bitre Indstilling overfor Kongen. »Det er en Drønner«, sagde Barfod.

14) Jens Olaus Hansen, Etatsraad, Kommitteret i Rentekammeret, regnedes for at være den mest betydende af Universitets og Skoledirektionens Ledere DBL VII S. 11—14.

15) Poul Chr. Stemann, 1764—1855, Kancellipræsident.

16) Anders Biørn Rothe, 1762—1840, første Medlem af Skoledirektionen.

17) Næmlig til Søsteren Marie og Svogeren J. F. Fenger.

18) J. F. Fenger var en Tid Formand for Dansk Missions Selskab (1836—55).

19) Sophie Kaltenborn er formodenlig den unge Pige, for hvilken Emil Boesen nærede varme Følelser; han blev imidlertid, dog først i 1850, gift med en anden Sophie, nemlig S. Holtermann.

20) Det skete dog først fire Aar efter, 3. Februar 1844.

X: 19. Juli 1840.

1) Emil Boesen havde gaaet paa Pastoralseminariet 1833—34, men holdt først nu sin Dimisprædiken, jfr. Univ. Ark. 1175.

2) Rasmus Theodor Fenger, Broder til Peter Andreas, Johannes Ferdinand og Carl Emil Fenger, født 2. November 1816, cand. theol 1839 se DBL 2. Udg. VI, 1935, S. 648 f. Søren Kierkegaard var samme Dag taget til Jylland, Pap. III A 51, saa han kunde, om han havde villet, ikke hjælpe ham.

3) Trinitatiskirken brugtes som Examenskirke ved den homiletiske Prøve i Stedet for den nedlagte Regenskirke, hvori Grundtvig havde udslynget sit »Hvi er Herrens Ord forsvundet fra hans Huus?«

4) Censorerne var Professor Hohlenberg og Pastor J. A. Riis.

5) Paa samme Maade gik det en femten Aar senere cand. theol. Vilhelm Beck, der ifølge hans egne »Erindringer af mit Liv,« 1901, S. 25 f, allerede i Kirken efter holdt Prædiken sagde til Professor Bornemann: »den Komædie opfører man kun een Gang i sit Liv.«

6) Fregatten Rota afsendtes alligevel ikke paa det berammede Togt til Sydamerika. Kjøbenhavnsposten 14 Aarg. Nr. 211. 4. August 1840.

7) Orla Lehman var fra 1840 Redaktør af Fædrelandet og Borgerrepræsentant i Hovedstaden.

8) Emil Boesens Rejseroute synes at være fulgt af Søren Kierkegaard Aaret efter; denne Teolog standsede dog i Berlin, hvor ogsaa Sprogvan- skelighederne kan være medvirkende til, at Søren Kierkegaard aldrig kom til at se Dresden, München, endsige Paris og Rom.

9) Søren Kierkegaards Jyllandsrejse stillede sig ogsaa hindrende for, at han overtog dette Vikariat.

10) Christen Hermansen vendte først 1841 tilbage til Danmark; han blev s. A. konstitueret som Docent i semitiske Sprog.

11) Det synes at være gaaet Emil Boesen, som det gik den yngre Mølbech, hvis bevarede Breve i det Aagaard-Hammerichske Arkiv vidner derom, at han blev meget betaget af den troskyldige Anna Matheas aabne Væsen (hun lignede en sydsjællandsk Madonna) og i al Uskyldighed sværmede for hende med hendes Kærestes rolige Besidderglæde udenfor nogen Farezone. Man var i »Til Een«s Dage.

Søren Kierkegaard kvindeligt set.

Af Carl Weltzer.

Faa har paa ondt og godt været knyttet til sit Barndoms-hjem og levet saa lænket til sin Slægts lynramte Træ som *Søren Kierkegaard*. Hans Hjem var ikke som de andres; allerede som Skoledreng var han paa Vagt for, at ingen af Kammeraterne skulde komme indenfor dets Døre¹. Nytorv 2 stod derfor »i et mystisk Halvdunkel af Strenghed og Særhed«². Det udvortes var dog ikke det indvortes. En enkelt Borgerdyder slap ind bag Jerntæppet, nemlig *Peter Munthe Brun*³. (Legekammeraterne *Emil Boesen* og dennes Fætter *Frederik Hammerich* var bekendte fra Brødremenighedens Sal i Stormgade, og de gik begge i andre Skoler). *P. M. Brun* saa Hjemmets Styrke, han »føjte sig stærkt tiltrukket af den gamle Særling og af den hele alvorlige og dog kjærlige Tone, der herskede mellem Faderen og de tre Sønner.« Men ogsaa dets Svaghed laa klar for Dagen: den høje aandelige Ringmur mellem Familien og Verden udenfor. Den unge *Niels Kierkegaard*, der længtes efter at komme ud af Kræmmerbodens klamme Mørke, fik Nej paa Nej af sin ubøjelige Fader. »Han maatte ikke have nogen Fornøjelse, ikke have Omgang med Nogen, kort blev behandlet som et Skumpelskud«⁴. Det var væsenlig Faderens og den ældste Søn, Dr. phil. *P. C. Kierkegaards* Venner, der slap ind gennem Gangdøren, som ogsaa haandgribeligt var saa snæver, at man maatte have begge dens Fløje op, naar mere omfangsrige Damekjoler skulde lodeses vel indenfor, ellers sad de fast i Naaleøjet⁵. De to Søstre *Rudelbach* bliver aldrig

trætte af at fortælle deres lærde Broder, Superintendenten i Glaucha, Dr. *A. G. Rudelbach* om, hvilke omhyggelige og rørende gavmilde Værtsfolk de gamle Kierkegaards dog er; kom der en Lejlighed til at mindes en fraværende ved et godt Glas ægte Burgunder, skulde den nok blive holdt i Ære⁶.

Til Hjemmets Inderkreds hørte ogsaa den lollandske Bispefamilie Boisen⁷. *Peter Kierkegaard* var oprindelig Studiefælle med de ældre Brødre Boisen og siden kom og gik de mange Boisener, af hvilke ikke mindre end fem blev Præster, i det Kierkegaardske Hus. Ogsaa deres Moder Fru Nanna Boisen født Nannestad blev en agtet og velset Gæst, da hun efter Biskoppens Død i 1831 er flyttet fra Vesterborg hyggelige Præste- og Bispegaard til en beskeden Lejlighed i Hummergade. At *Peter Kierkegaard* i en halv Snes Aar igennem holdt den unge Bispedatter *Elise Marie Boisen* i Uvished om, hvorvidt hun var købt eller solgt, til han endelig en Sommerdag 1836 bad om og fik først Moderens Ja og derefter Pigens⁸, gav Mødet mellem de to særprægede Familier, Sortsynets og Livsglædens Forkyndere, sin særlige Undertone; man søgte gennem det, man talte sammen om, at vinde gensidig Klarhed over det, man aldrig nævnte: Kærligheden. *Frits Boisen*, senere folkelig kaldet »Budstikke-Boisen«, bragte ofte sin friske unge forlovede, en norsk Officersdatter, med sig derhen. *Eline Heramb*, som hun hed, var jævnaldrende med *Søren Kierkegaard*, idet de begge var født 1813. Hun kunde for den Sags Skyld have valgt et af den lille Kierkegaards Yndlingsord til sit Valgsprog: »Trygle — det gør vi ej! Ungdom paa Livets Vej kraftigt sig Skatten tiltvinger.«⁹ Hun kendte ikke til at give op. Knugende hjemlige Forhold i Barneaarene, en forældreløs' tunge Lod allerede som purung, Afhængigheden af faa og beskedne Velyndere, hindrede aldeles ikke den smukke og velbegavede unge Pige, der var rig paa alt, undtagen Kongens Mønt, i at sprede Glæde og Lys om sig, hvor hun saa færdedes. Der

boede en stolt, stærk og storliniet Kvindesjæl i Eline Heramb. Hun krævede meget af andre, men mest af sig selv. I Ægteskabet med *Fr. E. Boisen* blev hun Moder til en Flok dygtige og særprægede Børn, hvoraf Folketingsmændene Frede og Peter Boisen og deres Søster, Jutta Boisen Møller, dansk Kvindesags lysende Navn, er de mest kendte.

Da Fru Eline Boisen, endnu kun først i Fyrrene, bliver ramt af en meget alvorlig Sygdom, man mente hun var dødssyg af Tæring, vilde hun efterlade sine Børn et synligt Minde om, hvem deres Mor havde været, en Beretning om Livets Lykke og Lidelser, derfor tog hun i 1856 paa Sygelejet fat paa at drage Aar efter Aar op af Erindringens dybe Brønd. Ogsaa da hun, til alles Forundring, rejste sig fra Sygesengen, hun blev aldrig helt rask mere, fortsatte hun dermed og føjede til og føjede ind, til hun døde i 1871.

Disse Erindringer, hvoraf den Del, der her drages frem fra en Arkivhyldes Mumiebegravelse, er skrevet under Indtryk af Søren Kierkegaards Kirkekamp og ensomme Død 1855, har været i Familien Boisens Eje, og det er endnu ikke lykkedes at bringe Fru Eline Boisens oprindelige Haandskrift for Dagen, men kun dets ved Sønnen Frede Boisens Mellekomst foretagne Afskrift, som har været kendt af ganske enkelte¹⁰. Til Forstaaelsen af Søren Kierkegaards Stilling til hans Hjem, hans Forlovede og hans Samtid har de deres ikke ringe Betydning¹¹. De er skrevet af en af Søren Kierkegaards helt samtidige, af et Menneske, der har set ham i hans for de fleste ganske utilgængelige Hjem, allerede fra hans 18—19 Aar af; og det har ikke skortet paa venlig Indstilling overfor den lille Student med det spillende Væsen; hun har haft meget tilovers for ham, som han da ogsaa var glad ved hendes Selskab; hun saa paa ham som en Søster kunde gøre det, venligt og vaagent.

Det er i det Hele en lysvaagen Kvindes Optegnelser, hvor Følelserne i alle deres Brydninger fra Varme til Isslag fører

Pennen fuldt saa meget som Tanker og Sans for Sammenhænge. Den norskfødte Præstefrue lader sit Hjerte tale. Og ligesom Don Juan maatte staa til Regnskab for de mange Kvinder, hvis Skæbner han havde grebet ind i, var Eline Heramb Kvinde og i den Egenskab ikke en tavs og uberørt Tilskuer til den Forlovelsestragedie, som Søren Kierkegaard var Skaber af og Skyldner i. Hun tager haandfast paa hans spinkle Skuldre og hans Forsøg paa at klare Problemet: »Skyldig — Ikke skyldig«. For Eline Boisen hedder Modsætningen: Kærlighed — Egenkærlighed. Hun kender ikke til en Kærlighed, der vaander sig i det dulgte under Egenkærlighedens Levemands Flotheder. For det »dialektiske« og det ironiske i Søren Kierkegaards Personlighed har hun intet tilovers. For hende var den virkelige Søren Kierkegaard Hosekræmmerens straalende begavede, men ulydige Søn og en ung Pige, Regine Olsens, usympatiske Forlovede; hvad han saa kunde skrive og siden kunde naa frem til i aandelig Henseende, slettede ikke Navnene M. P. Kierkegaard og Regine Olsen ud. At Søren Kierkegaard selv paa anden Maade og ad andre Veje, Refleksion, Fantasi, Anger og kristen Erkendelse, mente det samme, men ogsaa regnede at vide, hvorfor det maatte blive saaledes, kunde Fru Boisen i sin sønderjyske Præstegaard ikke ane. Hun saa ham netop i hans Sammenhæng med Fortid (Faderen) og Fremtid (Regine). Søren Kierkegaards Udvikling førte ham jo usvigeligt gennem »Jordrystelse« og Forlovelsestidens »skrækkelige Spil« til at bryde Broer af i det ydre, for at knytte Skyldens, Erindringens og Taknemmelighedens Baand til dem, hvem hans hele Forfatter-skab tilegnedes, en Olding, der ikke fik Lov at se sin Søn gaa ind i det forjættede Land, og en ung Pige, der maatte give op i sin Kamp for at faa Søren Kierkegaard til at elske og leve *umiddelbart*.

Eline Boisen er ikke den eneste Kvinde, som blandt Søren Kierkegaards samtidige har villet gøre et Regnskab op med ham. Ogsaa hendes Landsmandinde, Forfatterinden

*Camilla Collett*¹² søgte at komme i Forbindelse med ham, »Enten—Ellers« berømte Fader. Hun vovede sig til hans Dør, men man nægter ham hjemme. Som hun skuffet gaar sin Vej, kaster hun et hastigt Blik op mod Søren Kierkegaards Vinduer, og sandelig om den navnkundige Mand ikke lurer bag de hvide Gardiner. Fru Collett og den fungerende »Vigilius Hafniensis« udveksler da — ikke uden Flovhed — en ærbødig Hilsen. Hvormeget Kierkegaard saa undgik Mennesker, han kunde ikke undvære at spejde og lytte efter dem. Den svenske Jordomrejserske og Journalist *Fredrika Bremer* udbad sig ligeledes under et Københavnsophold at faa Søren Kierkegaards Besøg. Hun var herovre for at samle paa Berømtheder som en Skolepige paa sjældne Sommerfugle. Det bittersøde Rids af ham, som hun giver i sit »Liv i Norden«¹³ kan kun tydes paa een Maade, nemlig at han helt har undladt at svare paa hendes to Breve. At sende Svar af saa spydig en Art og med en saa P. L. Møller'sk Slibrighed, som de Udkast rummer, der er gengivet i Efterladte Papirer¹⁴, kunde Søren Kierkegaard altsaa tænke sig, men forhaabentlig dog aldrig tænke sig at sende. De kunde været skrevet af Johannes Forføreren paa en af hans uheldigste Dage.

Eline Boisen var vant til at tale ligefrem til og ligefremt om Søren Kierkegaard. Hun hører ikke til de Mennesker, der ved blot at nævne hans Navn føler sig hinsides alle almindelige Maader at skønne paa. I hendes Øjne gaar han paa Jorden som alle andre Mennesker, og derfor stiller hun det menneskelige Krav til ham, at ogsaa hans Kærlighed skal vise sig i Gerninger og ikke i Hæmninger. Som Søn og som forlovet bør Trofasthed og Hensynsfuldhed være ikke Ord, men Virkelighed. Alle Livsforhold er dobbeltsidede; lader man »sin lille indbildske Person« være Midtpunktet, sker der den anden Part Uret og Skade. Digterisk er den gamle Hosekræmmer gennem sin yngste Søn blevet det 19. Aarhundredes Simeon, en aandelig Stormand, hvis ubemærkede Liv skaanede ham for Martyriet; han var tillige

en Mand, der var prøvet i Skuffelser. Regine Olsen maatte i sin alt andet end skyfri Forlovelsestid Gang paa Gang høre sin grædende Kærestes Selvbekjendelser for, hvad han havde forbrudt sig med overfor den gamle Mand¹⁵. Og da Broderen Peter Kierkegaard faa Aar efter Søren's Død i en Kreds af Venner, der næsten alle kendte Søren Kierkegaard fra Ungdommen af, drøfter den afdøde Kirkestormer, lægger han ikke Skjul paa, at Søren's Forhold til Faderen ikke var saa pietetsfuldt, som Læsere af Søren Kierkegaards Skrifter vilde forestille sig det¹⁶. Og trods den blidt-fortønde Udredning af Forlovelsestiden fra den næsten 80 aarige Geheimeraadinde *Regine Schlegels* Mund¹⁷, saa er der for den daværende Regine Olsens og hendes nærmestes Vedkommende ikke Skygge af Tvivl om, at man følte sig blændet, ja ført bag Lyset af Søren Kierkegaard. Derom vidner ialtfald, hvad der endnu er bevaret skriftligt fra de paagældendes Haand. Den nittenaarige Regine, der tager den lille Seddel med et Elskovsord (muligt Yndlingssætningen »Vor egen, kære lille Regine«) frem fra dets Skjul ved hendes forpinte Hjerte og stille river den i Smaastykker¹⁸, kan trods al sin oprigtige Villie dertil ikke sige sin ubegribelige Bejler fri for Skyld: »Saa har Du da ogsaa drevet et rædsomt Spil med mig.«

Ogsaa Eline Boisen ser Søren Kierkegaards Personlighed og Livsførelse i Præsens Indikativ Aktiv¹⁹. Hvor meget Værd saa Overvejelser og Gentagelser i Erindringer og digteriske Sammenhænge kan have, er de dog kun Konjunktiver, Papirblomster og Attrapfrugter paa Livets grønne Træ. De Egenskaber, der for Søren Kierkegaard selv er den særlig kaldedes Ørnevinger: Undtagelsen baade legemligt og sjæleligt og dertil Aandskraften (Victor Eremita), hedder paa hendes Tungemaal: Hovmod og Egoisme. Skulde han være Verdens Midtpunkt? Var man en Aandskæmpe, naar man ikke kunde smile ad en Gadedrengs Pift i Fingrene? Den med Aarene modnede Søren Kierkegaard fandt dog mere Forstaaelse i Eline Boisens Øjne.

Røsten, der gennem »Indøvelse i Christendom« vidnede om Kendskab til Hjælpen i Angester og om en ensoms Vej gennem Tilværelsens dybeste Slugter, talte til hende om en Mand, der søgte at faa sit Livs Skyldbog udslettet ved Troen paa Syndernes Forladelse. Det er Mennesket Søren Kierkegaard, ikke dets Spaltninger i Tænkeren, Digteren, Drømmeren eller Patienten Søren Kierkegaard, som Eline Boisen har fulgt gennem Halvdelen af hans Livsbanes 42 Aar.

Til en mere sikker Bedømmelse af den Mand, der regnede sin hævede Forlovelse som sit Livs største Tab og Vinding²⁰, kan Eline Boisens strenge og ganske uforskønnede Syn paa Søren Kierkegaard tjene. Var han vel »klog som den onde selv« altsaa virkede dæmonisk, eller som Birkedal (forøvrigt en af Eline Boisens Venner) kaldte det: mefistofelisk²¹, saa var han kvindelig set mest en Skikkelse til at have ondt af. Trængte til den Medlidenhed, som han Livet igennem stolt forskansede sig imod. Har Eline Boisens smukke Øjne ofte flammet i Vrede over den egenkærlige Søren Kierkegaard, har de ogsaa været fyldt med Taarer over en i det ydre saa forviklet og forgræmmet Tilværelse som hans. »Stakkels Søren.«

Ejendommeligt, at Hosekræmmerens Hjem, hvorfra ellers der digterisk kun trængte Toner ud, naar Nattestilheden knustes af en angrende Davids Raab om Naade, eller i Livets Hverdage Begravelsessalmerne blev sunget af færre og færre Stemmer, har ejet to saa store Værdier for en opvoksende Slægt som Orden og Smilet. Det gør ikke den gamle M. P. Kierkegaard mindre ærefrygtindgydende i hans Alvor, at han ogsaa, naar der kom unge i Huset, har kunnet tale med dem og givet dem en venlig Opmuntring i det stilfærdige vestjyske Lunes lavmælte Sprog. Hjemmet virkede paa sin Vis lykkeligt paa dem, der lærte det at kende. Den, som søgte at flygte derfra, var samtidig paa Flugt fra noget, som han tog med sig, sig selv.

Det kan kun beklages, at Eline Boisen ikke skildrer Moderen Anne Sørensdatte Kierkegaard mere udførligt.

Men alene det, at hun husker, at hun var til, er jo, naar Talen er om Familien Kierkegaard, store Ting.

Og nu taler Eline Boisen:

»Medens jeg var hos Boisens²² ...var vi ogsaa ude hos en Søster af Kirkegaard, gift med en Lund²³. Hun havde nylig faaet en lille²⁴, — og laa som en Prinsesse; men faa Dage efter døde hun²⁵.

Kirkegaard²⁶ var derude en ganske anden Person; — han legede med Børnene og var den bløde Broder i enhver Henseende; den Søster elskede han saa saare²⁷; — det var tungt, at han skulde miste hende. En ældre Søster²⁸ var gift med Broderen til denne Lund²⁹ — og ogsaa død — saa nu var kun Søren og Peter tilbage³⁰.

Søren skrev i denne Tid — inden han endnu var Student³¹ — nogle Stykker mod Orla Lehmann³².

Denne Vinter kom jeg ogsaa adskillige Gange hos de gamle Kirkegaards³³, og det var interessante Timer. At høre den gamle Mand disputere med Sønnerne, hvoraf ingen gav efter — at se den gamle Moders stille Virken, og hvorledes [hun] dels beundrende hørte efter — dels faldt ind beroligende, naar det gik haardt paa, havde meget tiltrækkende³⁴. — —

Det gik saa forunderligt til ved et Besøg hos de gamle Kirkegaards; der kom saa mange Sager for, som netop havde staaet paa Dagsordenen kort forud hos Boisen³⁵, saa man næsten skulde tro, at Peter Kierkegaard havde haft et Øre i en Krog. Min Svigermoder³⁶ havde nemlig været vred paa mig, fordi jeg, naar det ringede da ryddede lidt op i Stuen og navnlig fik Kakkelovnen befriet for, hvad der stod at holdes varmt. Alt slikt giver jo saa ubehagelig Luft i Stuen. Der blev da talt om, at det kun var aandløse Folk, der var ordentlige, at jeg var pedantisk i en foruroligende Grad...

Da Moder spurgte den gamle Kirkegaard, hvorledes han dog var bleven saa rig, (han havde nemlig sagt, at han

begyndte med en Bylt jyske Strømper paa sin Nakke), saa fremhævede han netop alle disse Ting, som hos Boisens kaldtes aandløse, priste Orden og Punktlighed³⁷ sammen med Flid og Paapasselighed som menneskelige Hoveddyder, ja erklærede en Kvinde for aldeles mislykket, som ikke havde den Sans³⁸.

Saa kom Moder engang derhenne ogsaa til at omtale det (som saa ofte gjorde mig ondt til daglig Brug)³⁹, hvor dejligt det var, naar Sønnen fik rige Koner; da tog Peter Kierkegaard Ordet med sit spotskeste Smil og sagde: »En Kone med Penge er en Uting, med mindre hun skal være Mand og Manden Kone⁴⁰. Efter vor Herres Orden, Fru Bispinde, skal Manden sørge for Konen⁴¹, ikke omvendt; har hun Penge, er hun sagtens ogsaa forventet — og det er den største Ulykke for en Mand.« —

Søren var næsten mere indladende med den enkelte end Peter, og vi havde mangen pudsigt Strid med hinanden — mest dog, naar han traf mig paa Gaden⁴². Det glædede mig altid at tale med ham, men det generede dog at blive bemærket, og det blev man, naar man gik med ham; thi han fægtede saa sært med sin Stok, og stod saa ofte stille paa Gaden, gestikulerede og lo saa højt.

Engang saa jeg ham, inden jeg forlod Byen, at gøre voldsom Kur til en lille Pige, som endnu ikke var konfirmeret⁴³; det blev hans Forlovede senere. Hende som han drev det skændige Spil med i saa mange Aar⁴⁴, og endelig rejste bort fra uden at hæve Forbindelsen, og uden at sige, hvor han drog hen⁴⁵. Hende saa jeg kun den ene Gang til et Bal hos Enken Fru Teilmann⁴⁶.

Forgæves vil Søren i Bogen »Gengældelsen«⁴⁷, der ellers bærer Vidne om hans mærkværdige Fremstillingsevne, bevæge Folk til Medlidenhed med sig selv.

Han staar snarere som et afskrækkende Eksempel paa, hvorledes et Menneske, der ikke har lært, og ikke vil lære, at beherske sin Forfængelighed og Egoisme⁴⁸ bliver et Bytte for fantastiske Drømme og til Byrde for sig selv og an-

dre ved sit lunefulde, haardhjertede⁴⁹ og lidet trofaste Væsen.

I hans Selvbiografi, (udgivet af Broderen⁵⁰ efter hans Død) vil han give sig Udseende af, som om al hans Digten og Tragten har gaaet ud paa at liste Evangelium paa Folk; dette kan da ikke være Sandhed med Hensyn til de første Afsnit af hans Liv. Han ærede ikke sin Fader og Moder⁵¹, og derfor gik det ham ikke godt i Landet⁵². Han blev ikke bestandig i sin Kærlighed, da Hjertet endelig vilde gøre sin Ret gældende — men ofrede den unge uskyldige Pige⁵³ paa sin Forfængeligheds Alter.

Jeg kendte hende jo ikke saa nøje, men ved at hun var af en alvorlig og ikke ubegavet Familie⁵⁴. Rimeligvis har hun ikke været ham klog nok, og maaske villet dæmpe lidt [paa] hans højtflyvende Ærgerrighed ved Hjælp af hans Hjerte; men hun maatte vige for Synden, der da beherskede ham. Eller var det maaske ikke Synd at benytte alle hendes Kampe, al den Sorg og de Taarer, han afpressede hende til en Ramme for at gøre sin lille indbildske Person bemærket og interessant. Hvorledes kan slig Færd være i Evangeliets Tjeneste? Har det været beregnet, saa har han mere været en Djævel end en Kristen, og jeg vilde dog gerne tro godt om ham tilsidst, om jeg end maa fordømme hans første Færd som lutter Fald, om han endog ellers forstod at besmykke den saa glimrende, som om han havde gaaet i Skole hos Djævelen.

Han meldte sig engang hos os, ikke længe efter vi blev gift⁵⁵, men da Boisen kom ind til Byen engang og gik op til ham for at faa at vide, naar han kom, undskyldte han sig, og gav Boisen en Foræring til mig, bestaaende af alle Billederne i hans Pragt Bibel⁵⁶. Han vilde holde eet tilbage, nemlig det med Jacob og Rakel paa. Rimeligvis har han tænkt paa sig selv ved at se Jacob. Thi han gik netop dengang i sin Kærligheds Rug^{56b} og blev kort efter forlovet; — det var nok Grunden, hvorfor han ikke kom til os efter Bestemmelsen.

Mange Aar senere besøgte Boisen ham engang⁵⁷; da havde han klaget meget over, hvad han maatte lide af Forfølgelse

for den gode Sags Skyld; da Boisen forlangte Oplysning om disse kunde han dog kun nævne: Gadedrengeskraal og nogle Bladartikler, navnlig i Korsaren, hvor han stod med sin berygtede Stok midt i en Sal og kroede sig⁵⁸. Det var saamænd en lille Martyrkrone! Og naar man saa betænker det nøjere, saa viste sagtens Gadedrengeskraalet sig fra hans besynderlige Klædedragt, og Raketten brølede han sig selv til, det eneste han naaede ved sin vigtige Bestræbelse for at vise sig alle Steder, snart ved Gammel Strand blandt Fiskerkællinger⁵⁹, snart i Holmsgade, hvorpaa han i sine Skrifter lægger saa stor Vægt, som om Folk virkelig skulde bryde sig om, hvor han saas, det kunde jo kun have Betydning for hans nærmeste, og dem havde han jo længst vist fra sig⁶⁰.

Ellers levede han jo i den Tid med den rige Mand i Herlighed og Glæde — opfyldte indtil sit mindste Lune — blev beundret af det store Publikum⁶¹, skønt man nok omtalte ham som en Særling⁶². Ja, Særling var han, det er vist; men deri var hans egne Synder og Egoisme Skyld. At han endelig har kastet sig i vor Herres Arme og givet ham sit øvrige Liv, hvorved han fik saa mange Mennesker med sig, det vil jeg helst tro, omend han saarede iflæng (ogsaa mig), og gik videre end han var berettiget til, og endog videre, end han selv godt vidste, det var sandt. Stakkels Søren! Du blev længe holdt fangen i en slem Fuglefængers Garn⁶³. Dette Garn var dine glimrende Naturgaver; men jeg kan dog ikke tro andet, end at du tilsidst har arbejdet i vor Herres Navn og ogsaa gjort Gavn for Menneskene — om du end ikke kunde taale at se Frugten deraf, men maatte kaldes bort.

Dine Billeder har i ethvert Tilfælde gjort godt i mit Hjem og givet Anledning til mangan god Snak med Børnene, og din Skæbne har aflokkeet mig mangan stille Taare og givet Stof til mangan Betragtning, der har haft hjemme hos Gud. Du staar for mig som en stor Synder, som dog fandt Naade for Jesu Skyld!⁶⁴ Dine Betragtninger over

dette »at være ene med vor Herre«⁶⁵ og lade ham dømme En indtil Marven har været mig til stor Velsignelse og Trøst og hjulpet mig til ikke at holde Kød for sin Arm⁶⁶, men hente Olien for Livet fra Kilden selv.«⁶⁷

Saa vidt Eline Boisen.

Til en saa sindrigt sammensat Laas som den, der sad for Staaldøren til Søren Kierkegaards virkelige Jeg, fik hverken Eline Boisen eller nogen anden Kvinde eller Mand betroet Skriftemaalets Guldnøgle. Den tog han med i sin Grav.

Men hvad hun med en Kvindes Umiddelbarhed forstod og som for hende blev det tragiske i Søren Kierkegaards Liv, var at han maatte komme til kort, saalænge hans Hjerter styredes af hans Hjerne. Hvad gavnede al Verdens Aandrihed, naar man tog Skade paa sin Evne til at leve et almindeligt Menneskeliv i Trofasthed og Kærlighed. Derfor bliver Danmarks literære Verdensnavn for denne ukendte Medsøster til Regine Olsen ikke den geniale Dr. Søren Kierkegaard men som en brudt Søjle paa døde Haabs Grav: Stakkels Søren!

Noter.

1) Søren Kierkegaards Arkiv. K. B. D. Pk. 5. P. F. Weldings Beretning.

2) H. P. Barfod har i sin Udgave af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer I, s. XLIV: »mystisk-afskrækkende Halvmørke«.

3) Sejer Kühle: Søren Kierkegaard s. 40 jfr. Eiler Nystrøm: P. M. Brun og Ane Munchs Slægt s. 2.

4) S. Kühle sst. s. 82, jfr. Carl Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard s. 46—48, 53—57; 62—76. Troels-Lund: Et Liv s. 46.

5) Ny kgl. Saml. 2. 1543 Brev fra J. & C. Rudelbach 14. 9. 1830 til A. G. R. tr. hos Carl Weltzer s. o. s. 33.

6) Henriette Lund: Erindringer fra Hjemmet s. 39.

7) se P. Boisen: Budstikkens Udgiver, Præsten F. E. Boisens Liv og Levned s. 94.

8) Ny kgl. Saml. 4°.2656 s. 77 (3. & 5. Juni 1836) tr. Carl Weltzer s. o. s. 99 f.

- 9) Søren Kierkegaards Papirer v. Heiberg og Kuhr II A 803.
- 10) P. Boisen o. s. s. 79, 86. Thyra Jensen: Bispinde Nanna Boisen især s. 237 ff., 260 f.
- 11) Om en Soldeperiode i S. K.s Studenterdage mæles f. Eks. ikke et Ord.
- 12) Om Camilla Collett og S. K. se E. Steen: Diktning og virkelighet s. 230 jfr. C. Bergsøe: Camilla Collett s. 91.
- 13) o. S. s. 37: »Han har i det lette glade Kjøbenhavn vundet ikke ringe Publicum i Særdeleshed af Damer. Hjertets Philosophi maa ligge dem nær; om Philosophen som skriver derom, siger man Ondt og Godt og — underligt.«
- 14) H. Gottsched: Af Søren Kierkegaards efterladte Papirer 1849 s. 358, 379 (»dydzirede Jomfru, pjankede Omstrefjerske«) 611, jfr. Fr. Bremer: Brev IV udg. af Klara Johansson og Ellen Klemann s. 531—32; 642—43.
- 15) Regine Schlegels Beretning i Hj. Helweg: Søren Kierkegaard s. 388 f.: »Det var da altid hans forhold til sin afdøde fader han bebrejdede sig og udøste for dig ...«
- 16) Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser II s. 78.
- 17) Hj. Helweg s. o. s. 385—92 og Rafael Meyer: Kierkegaardske Papirer. Forlovelsen s. I—VII.
- 18) Rafael Meyer s. o. s. 81.
- 19) S. Kierkegaard kunde selv ønske sig mere indikativ Kraft: S. K. Papirer II A. 171: 7. 10. 37: Mit Liv er desto værre altfor konjunktivisk, Gud give jeg havde nogen indikativisk Kraft, jfr. S. K. Værker ²I s. 319. Forførerens Dagbog er »conjunctivisk«.
- 20) Rafael Meyer s. o. s. 93.
- 21) Vilh. Birkedal: En Livsførelse II s. 415—25.
- 22) I Efteraaret 1834 boede Eline Heramb en Tid i sin Svigermoders Hjem. Men hendes Tidsangivelse »Denne Vinter« er unøjagtig; det maa have været Vinteren 1833—34, hun har i Tanker for Samtalens Vedkommende, da Fru Anne Kierkegaard jo var død 31. Juli 1834.
- 23) Fru Petrea Severine Lund født Kierkegaard var født 7. Sept. 1801, blev Moder til fire Børn og døde 29. Dec. 1834.
Bankassistent Henrik Ferdinand Lund født 15. Marts 1803 og død 24. August 1875. Familien boede i de smaa Alléer paa Nørrebro jfr. H. Lund o. s. 60—64. Troels-Lund. os. s. 46.
- 24) Peter Severin Lund født 13. Dec. 1834, død som cand. theol. og Krigsdeltager 18. Juli 1864, se Troels-Lund s. o. s. passim og H. Lund s. o. s. 188—209.
- 25) Nemlig 29. December 1834, se Carl Weltzer s. o. s. 85—87.
- 26) d. v. s. Dr. P. C. Kierkegaard. I grundtvigske Kredse var Søren Kierkegaard længe kendt som »Kierkegaards Broder«.

27) jfr. F. E. Boisen (Ny kgl. Saml. 4. 3174. 25. 1. 1835) til P. C. Kierkegaard: »Det forekommer mig ogsaa, at du især stod i et kjærligt Forhold til denne Søster«. aftr. Carl Weltzer s. o. s. 86.

28) Fru Nicoline Kristine Lund født Kierkegaard, født 25. Oktober 1799, død 10. September 1832. Ogsaa hun var Moder til fire Børn.

29) Klædehandler, senere Agent, Johan Christian Lund, født 5. Februar 1799, død 10. Juli 1875.

30) se Carl Weltzer s. o. s. 88.

31) Som bekendt blev Søren Kierkegaard Student 1830, medens Artiklerne blev skrevet godt fire Aar senere. Enten maa der være ment »Kandidat« eller Fru Eline Boisen har ikke regnet med, at S. K. begyndte at studere før efter hans Faders Død, da han gav sig til at læse til Eksamen.

32) Søren Kierkegaard: Samlede Værker, 2. Udg. XII, s. 33—44.

33) Dette lille Afsnit er — uden nærmere Kildeangivelse — aftrykt i P. Boisen s. o. s. 94.

34) jfr. E. Nystrøm s. o. s. 2.

35) N. K. S. 2656. 4. fortæller ofte om P. C. Kierkegaards Besøg hos Boisens.

36) Om Fru Boisen se Thyra Jensen: Bispinde Nanna Boisen. (Romanhistorie).

37) Søren Kierkegaard sagde om Hosekræmmeren: »Min Fader er født i Terminen« Det XIX Aarhundrede 1877 s. 340.

38) Om det velforsynede Hjem med dets Skabe fyldt med Linned og Dækketøj taler den interessante Bofortegnelse opbevaret i LAS (Extr. Boer 15/56).

39) Medens Svigerinderne Helga og Marie Boisen begge ægtede rige Arvinger, var Eline Heramb trykket af sin egen Ubemidlethed.

40) M. P. Kierkegaard havde selv engang givet sin anden Hustru, Anne Lund, Bevis paa, at hun sletintet ejede uden den Smule Tøj, som hun sled paa, jfr. Sejer Kühle s. o. s. 12.

41) maaske hentyder den stive Teolog til Ef. 4,28.

42) Om Søren Kierkegaards Vandringer se Hans Brøchners Udtalelse i Det XIX Aarh. s. o. s. 344: »Naar han saa tilmed gestikulerede med Armen og med sin Spanskrøsstok, blev det endnu mere en Marche med Forhindringer.« Man kunde bedre træffe Kierkegaard paa Gaden end i hans Hjem; ogsaa Regine Schlegel vidste at drage Nytte deraf, se Helweg o. s. 391.

43) Regine Olsen blev ifølge Holmen's Kirkes Konfirmandprotokol (LAS) konfirmeret 22. April 1838 i Holmens Kirke af Dr. B. Münster. Sælsomt nok stod hun paa Kirkegulvet som Nr. 13. Hun og en anden Pige var de eneste af de 66 Pigekonfirmander, der opnaaede rent ug i Kundskab. Søren Kierkegaards Udtalelse om hende, at hun »ikke var religiøst anlagt«, kunde hun ikke forstaa; se Helweg o. s. s. 387. I For-

lovelsestiden bragte han aldrig religiøse Spørgsmaal paa Bane, naar de var ene sammen.

44) Mange Aar. Eline Boisen maa tænke paa Aarene 1837—41, men efter Søren Kierkegaards egen Opfattelse var det først efter Jyllandsrejisen 1840, at han i det ydre nærmede sig Regine, som længe havde været hans skjulte udkaarne.

45) Det er ikke helt rigtigt. Indirekte vidste Familien Olsen gennem Professor Sibbern Besked med Søren Kierkegaards Rejseplaner, jfr. Carl Weltzer: Omkring Søren Kierkegaards Disputats, Kh. Saml. 6. R. VI, 300.

46) Fru Teilmann, Slægtning til Fru Cathrine Rørdam, Bolettes Moder. Regine var en Halvkusine til *Bolette*. Eline Heramb var gennem flere Aar Veninde med Bolette Rørdam, overfor hvem Søren Kierkegaard følte en vis Skyld II A 67, jfr. R. Meyer, s. o. s. 75.

47) Skal være »Gjentagelsen. Et Forsøg i den eksperimenterende Psykologi af Constantin Constantius« 1843. Der hentydes til en Udtalelse som: »Min Smerte og Lidelse er navnløs, som jeg selv er det.« Søren Kierkegaard: Saml. V. 2. Udg. III, s. 265.

48) Sibbern var ved Bruddet overbevist om, at »Søren Kierkegaard var et egoistisk og forfængeligt Menneske, en Ironiker i slet Forstand.« Søren Kierkegaards Brev fra Berlin 31. Okt. 1841 til Emil Boesen, tr. R. Meyer s. o. s. 38.

49) Søren Kierkegaard har ogsaa gemt Regine Olsens Bebrejdelse derfor: »Ogsaa sagde hun, at jeg var dog egentligen ikke god, men at hun alligevel ikke kunde lade være at elske mig. . .« R. Meyer s. o. s. 93.

50) »Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed« udgivet af P. C. Kierkegaard 1859, S. K. Saml. V. 2. Udg. XIII, s. 547—655, særlig 13. Kap.: »Styrelsens Part i mit Forfatterskab«.

51) Eline Boisen var Medviderske, om Brydningsaarene 1834—38, hvor Søren Kierkegaard søgte at unddrage sig sit Hjems Indflydelse.

52) jfr. 2 Mosebog 20,12.

53) Rafael Meyer s. o. s. 93.

54) se Helweg s. o. s. 388 om S. K.s Samtaler med Svigerfaderen.

55) F. E. Boisen viedes 12. Nov. 1834 til Eline Heramb. Han var da Sognepræst i Skørpinge.

56) Søren Kierkegaards efterladte Bogsamling 1856, s. 1, Nr. 2.

56b) Formentlig Hentydning til et Sted hos Shakespeare, As you like it, 5 act., 3. sc. (jvfr. W. Shakespeare, Dramatiske Værker oversat af Edv. Lembcke VIII, 1869, S. 289).

57) muligt under et af F. E. Boisens mange Københavnsophold i 1848.

58) Corsaren Nr. 285, s. 10. 6. Marts 1846.

59) Sikkert paa Vejen til en af S. K.s Yndlingssteder, Christiansborgs Buegange.

60) Broderen Peter truedes med at blive skudt ned, om han begyndte at tage sig af Søren Kierkegaards Sag hos Regines Familie, se R. Meyer, s. o. s. 82.

61) se Fr. Bremer s. o. s. 38 f.

62) Georg Brandes advaredes af sin Barnepige mod Uorden i Paa-klædningen ved et manende: »Søren Kierkegaard!« G. Brandes Saml. Skr. II s. 252.

63) Psalme 124, v. 7.

64) jfr. Boesen og Søren Kierkegaards Samtale, Eft. 1855. S. K. Eft. Pap. IX s. 593.

65) et andet Udtryk for S. K.s Begreb: Hiin Enkelte.

66) Jeremias 17, v. 5.

67) Eline Boisen har saaledes ubevidst forstaaet S. K.s majeutiske Pisteologi.

Smaastykker.

III.

EN KIRKETUGTSSAG FRA HOLGER ROSENKRANTZ' GODS

Af Hans H. Fussing.

Da *Holger Rosenkrantz*, »den lærde«, i 1596 overtog Rosenholm gård og gods efter sin fader *Jørgen Rosenkrantz*' død, hørte der til godset een gård og ett bol i Mørke, som var overtaget fra kronen ved et mageskifte med Århus domkapitel 13. september 1586¹. I de følgende år har imidlertid enten fader eller søn erhvervet noget mere gods i Mørke, muligvis først som pant, men først i 1629 kan det med sikkerhed konstateres, at hele Mørke by hørte under Rosenholm². Een av bønderne i Mørke var *Jens Clemmensen* der senest 1610 og tidligst 1607 fæstede sin gård, som han beholdt til i al fald 1656, mens han 1660 ikke findes på gården mere. Gårdens størrelse kendes ikke, men han betalte regelmæssigt sine skatter uden restancer, så han har formodentlig siddet ganske godt i det, siden har han kunnet klare sig uden at komme i forlegenhed med skattebetalingen trods Kejserkrigen og Torstenssonkrigen. Som det fremgår av den følgende sag, havde han i 1618 kone og børn, men udover hvad denne sag meddeler, kan intet mere oplyses om ham³.

¹) Kronens Skøder n. d.

²) Sv. Aakjær: Rosenholm Hovedgaard og Gods i Hans Rosenkrantz: Rosenholm og Rosenkrantzerne. 1924. s. 114.

³) Kalø lens ekstraskattemandtal 1610—60.

Sognepræsten i Mørke var hr. *Jost Pedersen Saxe*, der senest kom hertil i 1579, i hvilket år han 28. juni var fadder til et barn, som ridefogeden på Rosenholm Per Skriver havde i kirke, og i årene 1582 og 1589 var hans hustru *Abelone Sørensdatter* Pind fadder til andre av Per Skrivers børn¹. Hr. Jost synes at have stået i et ret nært forhold til familien Rosenkrantz, skønt hverken Rosenholm eller slægtens anden gård på egnen, Skafføgård, lå i hans sogn, for da Holger Rosenkrantz' moder fru *Dorte Lange* i 1613 blev alvorligt syg, prædikede han nogle gange for hende hjemme, og han var til stede ved hendes dødsleje d. 9. marts².

Da hr. Jost Saxe søndagen næst for »helmes« — allehelgensdag — i 1618, det vil sige d. 25. oktober, holdt gudstjeneste i Mørke kirke, var Jes Clemmensen der med sin kone og sine børn, og de lod sig skrifte og fik absolution som andre godtfolk, men da sakramentet skulle uddeles, gik Jes Clemmensen ud av kirken og ville ikke modtage det. Dette kunne ikke bero på en misforståelse, men skete av »lutten modvillighed, gudsbespottelse og vanære og den ganske menighed til stor forargelse.« Overfor dette forargelige optrin greb Holger Rosenkrantz ind og lod omgående sin ridefoged Niels Per Eriksen tiltale Jes Clemmensens på Øster Lisbjærg herreds ting.

Herredsfogeden var *Niels Olufsen* i Skødstrup. Han var en selvejerbonde på en stor gård på ca. 15 td. hk., som han i al fald havde haft siden 1596. I 1612 blev han herredsfoged og vedblev at være det til sin død 1622, da han efterfulgtes av sin søn Jens Nielsen³.

Sagen blev strax behandlet, for allerede en månedstid

¹) Per Skriver, der levede 1534—1613, var ridefoged for Jørgen Rosenkrantz både på Rosenholm og på Kalø, som denne havde som len 1563—96. Han efterlod sig nogle optegnelser, »Per Skrivers bog«, der findes i Viborg landsarkiv, og derfra har adjunkt *Henning Paulsen* venligst meddelt mig disse oplysninger om hr. Jost.

²) J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den lærde. 1896. s. 110 f.

³) Kalø lens regnskab 1611/12, 1619/20 og 1621/22. Jordebogen 1596/97 og følgende år.

efter skandalen i Mørke kirke avsa­gde Niels Olufsen sin dom d. 25. november, og den gik ud på, at sagen »var jo en gejstlig sag«, så den henvistes til behandling av »sin tilbørlige dommer under den gejstlige ret«. Dette tilfreds­stillede imidlertid ikke Holger Rosenkrantz, der lod sin foged appellere sagen til Viborg landsting, hvor den kom for 13. marts 1619, da *Niels Krag* til Agerkrog sad i dommersædet. Her hævdede Per Eriksen, at da Jes Clemmensen var en bonde, burde sagen behandles ved herredstinget, mens herredsfogedens repræsentant, Mads Nielsen, ikke mente, at herredsfogeden havde »dømt den gode mand nogen ret fra, som han med rette har at søge hos bønder«.

Skønt hr. Jost Saxe var stævnet til at møde på lands­tinget, ses han ikke at have avgivet noget vidnesbyrd, og sagen kom i det hele taget slet ikke til at dreje sig om realiteten i anklagen, men blot om det formelle, for hvilken domstol sagen skulle behandles. Herom var landsdommeren ikke i tvivl, for den ganske korte dom gik blot ud på, at da Jes Clemmensen var indstævnet for herredsfogeden og ikke var nogen gejstlig person, så var det herredsfogedens pligt at dømme i sagen, og herredstingets henvisning omstødtes, og sagen henvistes til endelig behandling ved Øster Lis­bjærg herredsting¹.

Mere kan ikke oplyses om sagen, men hvis der er faldet dom i den, har den ikke skadet hverken bonden eller herredsfogeden så alvorligt, at det kan ses, for Jes Clemmensen blev på sin gård i de næste 37 år, og Niels Olufsen fortsatte som herredsfoged til sin død. Sagen kan være blevet forligt, men selv om der var faldet en bøde, kan den ikke findes, da den tilfaldt herskabet.

I al sin ubetydelighed viser sagen dog to ting, dels at Holger Rosenkrantz beskyttede den ham nærstående præst mod en bondes usømmelige optræden overfor sin sjælesørger i kirken, dels at sagens gejstlige karakter ikke forhindrede dens pådømmelse ved verdslig ret, da bonden var og blev

¹) Viborg landstings dombog. Række B. 1619 f. 84 b.

bonde, og derfor havde verdsligt værneting. Dette er iøvrigt ret mærkeligt, for i 1640 pådømtes en anden jysk sag om nogle bønders upassende optræden ved nadverens uddeling ved landemodet i Ålborg¹, altså for en gejstlig ret, hvortil en provsteret havde henvist sagen. Den forskellige pådømmelse af de to ret ensartede sager synes at vise, at den gejstlige jurisdiction ikke har været nøje avgrænset eller at praxis ikke har været ens landet over.

IV.

ET PAR NOTITSER OM H. A. BRORSONS
DØD OG BEGRAVELSE.

Ved Bjørn Kornerup.

Den fremmede, der i vore Dage i Ribe Domkirke spejder efter den berømte Psalmedigter *Hans Adolph Brorsons* Grav, vil søge forgæves. Med en uforstaaelig Mangel paa Pietet har man en Gang tidligere — antagelig ved Kirkerestaureringen 1843 ff. — forstyrret Brorsons Grav og fjernet hans Ben. Da man i det hele er tarveligt underrettet om hans sidste Tid og Bortgang, kan det maaske have sin Interesse her at meddele et Par samtidige Notitser herom.

Den ene findes i den af Rektor Christian Falster indrettede »Riiber Skoles Protocol« (1723—1805, i Katedralskolens Arkiv i Landsarkivet for Nørrejylland), hvor der under 1764 af Rektor Jens Hansen findes anført:

»d. 3 Junii om Morgenen Klokken 5 døde vor kiere Biskop Doct: Hans Adolph Brorson efter en langvarig og smertelig Sygdom: og blev begravet d: 15 ved den syndre Side af Alteret.«

Den anden Notits stammer fra en Dagbog af den stærkt historisk interesserede *David Grønlund* († 1784), 1747—77 residerende Kapellan ved St. Catharine Kirke i Ribe, siden

¹) Kirkehist. Sml. 6. R. III, 184.

Sognepræst i Darum. Den originale Dagbog synes nu forsvundet, men da Grønlunds Søn, Sognepræst i Lundum-Hansted, Provst Peter Grønlund († 1837) en Gang i første Trediedel af forrige Aarhundrede havde udlaant den til Brug for Skolehistorikeren, Rektor P. N. Thorup, benyttede denne Lejlighed til at foretage meget udførlige og — som det synes — særdeles paalidelige Excerpter af den¹. I dette Udtog, som nu har sin Plads i Haandskriftssamlingen i Ribe Katedralskoles Bibliotek (II, 24), hedder det:

»1764 3 Juni Kl. 6 døde Biskop Hans Adolph Brorson i Ribe. 15 Juni blev Biskop Brorson begravet i Ribe Domkirkes Chor i Else Norbyes Grav², ved Siden af Alteret. Hr. Fogh prædikede Liigprædiken³ over ham. Text Es. 35, 10«.

I Følge samme Kilde blev Brorsons Efterfølger, den presbyterologiske Samler, Biskop J. K. Bloch begravet 25. Januar 1773 i St. Ibs Kapel i Domkirken.

V.

SVÆRMEREN OLE VEED-FALDS

TROSBEKENDELSE.

Ved Henning Heilesen.

Fra tid til anden har der været mennesker, som af en eller anden grund ikke har kunnet finde sig til rette med

¹) Jvfr. Program for Ribe Katedralskole 1832, Forerindr.

²) Elitze Norby (1548—1632) til Uggerslevgaard, Legatstifterske, boede i mange Aar i Ribe. Om hendes Grav se P. Terpager, Inscriptiones Ripenses, 1702, p. 50. Det kan da ikke være rigtigt, at hun er begravet i Odense (Danmarks Adels Aarvog 1906 S. 317).

³) Formentlig Sognepræsten ved St. Catharine Kirke i Ribe David Fog (1731—1805), siden Sognepræst i Faaborg-Diernisse. — Det er da urigtigt, naar det oftere siges, at der paa Grund af Stiftsprovst P. Stokkemarks Sygdom ikke blev holdt Liigprædiken over Brorson (P. N. Frost, Efterretninger om Ribe Domkirke, 1841, S. 87. John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre, 1894, S. 259. Otto Smith, Victor Hermansen, Ribe Bys Historie 1730—1820, II, 1946, S. 190).

noget eksisterende religiøst samfund og derfor har lavet sig deres egen religion paa grundlag af deres særmeneringer. Saadanne mennesker betegnes almindelig som sværmere. De opstaar særlig i tider med stærk religiøs uro. Navnlig under den pietistiske vækkelse i Danmark i begyndelsen af det 18. aarhundrede var sværmerne talrige. Ogsaa i det 19. aarhundrede kan det iagttages, hvorledes sektvæsen og sværmeri følger i en kirkelig vækkelses kølvand. I hælene paa den grundtvigske vækkelse fulgte baptisterne, efter baptisterne mormonerne. Paa denne baggrund møder vi ogsaa sværmeriet, repræsenteret af Ole Veed-Fald¹. Denne mand var født i Gjerstad i Norge 1806² som søn af skibstømrer Ellef Nielsen og dennes 1. hustru Kirstine³. Omkring 1814 udvandrede familien til Danmark og bosatte sig i Aalborg⁴. Ole Veed-Fald skal oprindeligt have været farversvend. En tid var han korporal og gymnastiklærer ved 3. jyske infanteriregiment i Aalborg⁵. 1832—39 virkede han som politibetjent i samme by. Derefter rejste han fra Aalborg og var 1839—40 medhjælper ved Flakkebjerg institut. Fra Flakkebjerg rejste han til København, hvor

¹) Hans liv er beskrevet af Evald Tang Kristensen i »Ole Veed-Fald. En lille Levnetstegning« (Vejle 1918). Denne bog er hovedkilden til den følgende fremstilling af Ole Veed-Falds liv. Jfr. J. P. Wammen: Gravør Ole Elifsen Veed-Fald sen. (Hardsyssels Aarvog VII 66 ff.).

²) Døbt 22. oktober 1806. Vaccineret 1813 af pastor Abel i Gjerstad (fader til den kendte norske matematiker Niels Henrik Abel. Aalborg Budolphi kbg., konfirmerede drenge søndag efter paaske 1821 nr. 23).

³) Ellef Nielsen (Veed-Fald) død som savskærer i Nørresundby 26. august 1844, 62 aar gammel. Efter sin 1. hustrus død giftede han sig 2. gang 1814 (ikke i Aalborg) med Inger Olesdatter (død i Aalborg 9. januar 1831, 47 aar 8 maaneder gammel). Gift 3. gang i Nørresundby 23. oktober 1835 med Ane Olesdatter (f. i Norge ca. 1795; formentlig søster til hans 2. hustru).

⁴) Dette skete før 10. januar 1815, da Anna Margaretha Veed-Fald blev født i Aalborg Budolphi sogn som datter af arbejdsmand Ellef Nielsen og hustru Inger Olesdatter.

⁵) Kaldes gymnastiklærer ved sit 1. ægteskabs indgaaelse 1. oktober 1831 (Hals kbg., kopulerede 1831 nr. 4).

han 1843—44 redigerede J. A. Hansens blade »Almuevennen« og »Kjøbenhavns Amts Landcommunal Tidende«, medens J. A. Hansen selv var under censur. Han vendte derefter tilbage til Aalborg. 1847—51 foretog han rejser i England og Tyskland og opholdt sig i denne tid 2½ aar i Lüneburg. Efter at være vendt tilbage til Aalborg ernærede han sig som gravør, et erhverv, som synes at øve en vis tiltrækning paa sekterere; stifteren af den første baptistmenighed i Danmark, P. Mønster, var ogsaa gravør.

Endnu medens Ole Veed-Fald var politibetjent i Aalborg, var han optaget af religiøse spekulationer. Efter eget sigende blev han vakt ved læsning af Doddridges »Taler til Ungdommen« 1838¹. Han blev en ivrig bibellæser resten af sit liv. Efterhaanden kom han til at tvivle om barne-daabens bibelske berettigelse. Da han i 1840 kom til København, stiftede han bekendtskab med den ovenfor omtalte gravør Mønster og lod sig gendøbe. Samme aar fik han under et besøg i Aalborg sin yngre broder, Jørgen Veed-Fald, som var savskærer der, til at lade sig gendøbe. Efter at han atter havde bosat sig i Aalborg, skal han en tid have været forstander for en baptistmenighed i Vaarst. Imidlertid tilfredsstillede baptismen ham ikke i længden. Han var en enspændernatur og kunde ikke ret længe ad gangen trives i noget religiøst samfund². Dertil kom, at han under sin bibellæsning mente at have opdaget, at Tre-enigheden ikke er omtalt i Skriften. Hans opfattelse maa betegnes som doketisk; han nægtede baade Sønnens og

¹) Charles Doddridge (1702—51) var en engelsk frikirkepræst, hvis prædikener var meget yndede i pietistiske kredse ogsaa uden for England. Hans »Taler til Ungdommen« blev oversat til dansk 1767 efter en tysk oversættelse.

²) Hans broder Jørgen synes at lignet ham heri efter følgende udtalelse af Ole Veed-Fald: »Jørgen er som jeg bange for at stifte Menighed — siger: Vi have ikke for stor Trang for Prædikanter, Forsamlinger. Nu have vi Skriften. Prøven og Vælgen af alle Skrifter giver lige saa fuldt og lettere Arbejde end at løbe efter Ørers og Læbers Lyd« (Evald Tang Kristensen, anf. værk s. 49).

Helligaandens personlighed. Som følge deraf brød han med baptisterne og begyndte at vandre om som prædikant for sine egne anskuelse, idet han kritiserede folkekirken præster meget skarpt.

Efter sin 1. hustru død¹ giftede han sig 2. gang 24. december 1858 paa raadhuset i Sæby med en 18aarig urmagerdatter, Jensine Christine Ørtoft². Ved meddelelsen om vielsen i Sæby kirkebog betegnes han som »fra Folkekirken afvigende Protestant«. Ægteskabet synes at have været ulykkeligt og opløstes snart. Ved kgl. bevilling af 26. maj 1863 blev Ole Veed-Falds 2. ægteskab ophævet, og begge parter fik tilladelse til at indgaa nyt ægteskab³.

I sommeren 1863 rejste Ole Veed-Fald til Agerskov hede i Bording sogn. Her blev han bekendt med den 36aarige ugifte Ane Undestrup Gravesen, som siden 1860 havde boet her paa en parcel paa ca. 40 tønder land af den magreste hedejord⁴. De flyttede sammen og anmodede 26. august 1863 herredsfoged Feddersen om lysning til borgerligt ægteskab i henhold til lov af 13. april 1851 om indgaaelse af ægteskab uden for de anerkendte trossamfund eller mellem medlemmer af forskellige trossamfund⁵. Efter korrespondance mellem de forskellige myndigheder

1) Mette Kirstine Larsdatter Domgaard, født i Hals 14. juni 1806, død i Aalborg 24. august 1858.

2) Født i Dronninglund 24. maj 1840, død i Randers 30. marts 1908 (gift 2. gang 1868 med godsejer F. Tutein til Høgholt (se Dansk biografisk Leksikon)).

3) Den originale bevilling findes i Landsarkivet i Viborg (Hammerum herreds arkiv, Dokumenter vedrørende borgerlige ægteskaber 1855—91).

4) Ane Undestrup Gravesen var født i Snebjerg sogn 10. september 1827 som datter af Gravers Larsen Dam og hustru Svendstine Svendsdatter. Hun lejede 29. juli 1860 ovennævnte parcel af matrikel nr. 25 i Agerskov af gaardejer Jacob Andreas Mikkelsen, hartkorn 1 fjerdingkar 2½ album, gammelskat 1 rd. 30 sk. Lejen var for 1. aar 2 rd., for 2. aar 4 rd., for 3. og følgende aar 6 rd. aarlig. Kontrakten tinglæstes 27. september 1862 og aflystes 28. oktober 1893 (Hammerum herreds skøde- og panteprotokol nr. 20 fol. 346 a ff.).

5) Ane Undestrup Gravesen tilhørte folkekirken.

om spørgsmaalet, i hvilken tro børnene af det forestaaende ægteskab skulde opdrages, blev der af justitsministeriet givet tilladelse til, at de maatte opdrages i faderens tro i overensstemmelse med den erklæring, Ole Veed-Fald havde afgivet om sin tro. Vielsen fandt sted paa tinghuset i Herning 13. februar 1864. Forlovere var Jesper Christensen af Torup i Sunds sogn og Jens Jørgensen af Varhede i Avlum sogn¹. I ægteskabet var der en dødfødt søn, født og død 8. maj 1864, og en datter, Maren Kirstine Veed-Fald, født 6. juni 1865 (senere kaldt Maren Kirstine Olesen). Ole Veed-Fald døde paa Agerskov hede 3. juni 1873. Hans 3. hustru døde under et besøg hos sin datter paa Demstrup mark 4. september 1894.

Den omtalte erklæring af Ole Veed-Fald, som meddeles nedenfor, blev sammen med en del andre dokumenter vedrørende borgerlige ægteskaber i Hammerum herred afleveret i oktober 1950 til Landsarkivet i Viborg. Den var vedlagt Ole Veed-Falds og Ane Undestrup Gravesens anmodning om lysning til borgerligt ægteskab. Gennem denne erklæring gives der et interessant billede af Ole Veed-Fald som en mand, som var dybt religiøs, men samtidig af en noget urolig natur, som satte sin egen autoritet over den officielle kirkes. Den synes tillige at være et vidnesbyrd om, at Veed-Fald i sin viddrevne subjektivisme og mistillid til den officielle kirke har været paavirket — direkte eller indirekte — af de Søren Kierkegaardske tanker i »Øieblikket«.

Erklæring.

Paa Grund af Bestemmelserne i Lov af 13de April 1851 § 9, om at forinden Bekjendere af forskellige Troessamfund gifte sig, skal afgives en Erklæring om i hvilken Troe Børnene af et saadant Ægteskab skulle opdrages² har jeg

¹) Vielsen findes indført i Protokol vedrørende borgerlige ægteskaber 1855—81 fol. 3 b ff. (Viborg LA, Hammerum herreds arkiv).

²) Omtalte paragrafs første punktum havde følgende ordlyd: »Ægteskab mellem Personer, der ikke høre til samme Troessamfund, maa først da finde Sted, naar de til den Embedsmand, for hvem Ægteskab indgaaes,

anseet det fornødent at fremsætte et kort Begreb af min Troe, den Troe i hvilken jeg ønskede vore Børn opdragne saaledes:

»Jeg troer paa den almægtige Gud, Himlens og Jordens Skaber og Opholder, som har været af Evighed og vil vedblive gennem Evigheders Evighed. Denne Gud er vor Fader, vor Gjenløser og vor Helliggjører, saa at vi ikke have med mere end een Gud at bestille. Han er aabenbaret i sit Ord, har end videre iført sig Kjød, da han kaldtes Sønnen, Jesus Christus, i hvilken Skikkelse han forligte Verden med sig selv, af sin egen frie Villje. At det er hans Villje at vi skulle kjende ham i den Kjerlighed han aabenbarede Menneskene som Sønnen, og besjeles af hans kjerlighedsfulde Sind som er hans Aand, og lade vor Kjerlighed til Gud blive virksom i Kjerlighed til vore Medmennesker — efter deres Gode. — At i Jesu Navn, som er: efter hans Bud og Lære, skulle alle vore Tanker Ord og Gjæringer gjøres, naar de skulde blive os til Velsignelse; at vi, om vi frygte og elske Ham skulle voxe i Naade og Kundskab, ei allene i dette Liv, men bestandig i hiint Liv efter vort jordiske Legemes Aflæggelse i Døden; at Herren vil dømme alle Mennesker med en retfærdig Dom efter deres Gjæringer, belønne de Gode og straffe de Onde, og at vi derfor bør have Omsorg for vort evige Vel.

Jeg vælger, hellere at blive betragtet som Hedning — Hedningerne kunne jo have Loven i Hjertet indskreven — skjøndt jeg af gandske Hjerte troer paa Jesum Christum min Herre og min Gud, og af hans Ord kjender Budene, end at blive kaldt »Christen«, hvilket Navn i sand christelig Betydning er uendelig mere forpligtende end man sædvanlig troer, og ængster mig for at blive deelagtig i de forfærdelige Misbrug (Synder), som daglig skee imod det Allerehelligste baade i Lære og Levnet, om hvilke Misbrug man overbevises ved at sammenligne vore Dages officielle og

have afgivet en Erklæring om, i hvilken Tro Børnene skulle opdrages* (Schwartzkopf: Gejstlig Reskriptsamling III 221).

practiske Christendom med vor Herres og Frelzers nye Testamentes uforvanskede Ord.

Troesartikle, forsaavidt de sædvanlig omfatte de særdeles Puncter i den almindelige Læreform man ikke hylder, har jeg ikke havt Anledning til at føre i Pennen — det vilde ogsaa kræve Udarbeidelse af Grundlaget for en heel Reformation, som jeg ikke kan paatage mig. Jeg maa misbillige enhver Sætning som ikke stemmer overeens med Sandheden og Ordet hvoraf følger at de maa rette sig efter den forskjellige Grad af Erkjendelse som det enkelte Menneske for sig har naaet. Men jeg erkjender at dette er et helligt Bud, ja baade det første og største af Alle, dette nemlig: »Du skal elske Herren din Gud (Israels Gud) af gandske Hjerte Sjæl og Sind og af al din Styrke, og din Næste som dig selv« hvilket er et evigt og til Alle givet Bud, og en fast Artikkel i mit Hjertes Troe — høist bindende for mig. Alle øvrige Artikler som maatte blive fremsatte maae have dette baade til Indgang og til Udgang.

Jeg protesterer imod den danske Folkekirkes Medlemmers Fleertals Vildfarelser, der i det practiske Liv og Læreformer fornægte denne Artikkel, protesterer om mueligt skarpere end den danske Folkekirke protesterer imod den catholske Kirkes Vildfarelser som jeg ogsaa protesterer imod. Om det derfor saaledes maatte behage kunde man kalde mig Protestant, det vilde da blive: fra Folkekirken afvigende Protestant. —

Ligesindede med mig kjender jeg kun meget Faa, og de Faa ere temmelig vidt adspredte. Men af samme Grundanskuelse om, og mere eller mindre practiske Efterfølgere af det anførte Bud antager jeg at her i Landet findes Mange, men noget Samfund, Forsamling eller Menighed her paa Jorden som jeg kunde gaa op i, kjender jeg ikke. Samfund med Gud og Syndernes Forladelse opnaaes ved Erkjendelsen af vor egen Fordærvethed, ved Afsky for Synden, ved at anraabe Gud om Bistand til at afstaae fra den mere

og mere og at føre et Liv overensstemmende med hans hellige Villje, thi uden Ham kunne vi slet intet gjøre.«

I August 1863.

O. Veed-Fald, sen¹.

VI.

EN GRUNDTVIGIANERS INDTRYK AF EN VISITATS AF BISKOP MARTENSEN 1869.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Skønt nedenstaaende Brev, omhandlende en Visitats af Biskop Martensen i Rørslev Kirke 1869, tidligere har været trykt², er det sikkert hensigtsmæssigt atter at udgive det efter Originalen³, dels fordi det hidtil kun har foreligget tilgængeligt i en som Privattryk offentliggjort Brevsamling, dels fordi det her kan ledsages af en fyldigere kirkehistorisk Kommentar. Brevet er skrevet af en ganske ung Mand, en ivrig Grundtvigianer *August Ludvig Schrøder* (*Skrøder*), der døde 1884 som Sognepræst i Haasum og

¹) Ole Veed-Fald skrev sig saaledes til forskel fra en langt yngre halvbroder (af faderens 3. ægteskab), som ogsaa hed Ole Veed-Fald.

Paa erklæringen staar følgende tilføjelse af Ane Undestrup Gravesen:

Da jeg har overbeviist mig om at Ole Veed-Fald er af en retskaffen Tænkemaade tager jeg ikke i Betænkning at lade ham have Ledelsen af de Børns Opdragelse og Underviisning som maatte blive en Frugt af det Ægteskab jeg agter at indgaae med ham saavel med Hensyn til Troe og Haab som til borgerlig Retskaffenhed, om jeg end ikke fatter den fulde Betydning af alle hans Protester.

Agerskov Hede d 25de August 1863. Ane Undestrup Gravesen

m. p. P.

²) I: »Ungdomsbreve 1868—70 mellem Harald Holm og August Skrøder« [udg. af Rigmor Holm], 1948, S. 198—201.

³) I Harald Holms Privatarkiv i Rigsarkivet. Tilladelsen til Benyttelse velvilligst givet af Frk. Rigmor Holm.

Ramsing, men som paa det daværende Tidspunkt virkede som Huslærer paa Conradineslyst hos Grev Adam Georg Ernst Henrik Moltke (1822—96) til Nørager. Brevet er rettet til hans nære Ven, den senere saa kendte Folketingsmand, Cand. theol. *Harald Holm* (1848—1903), en indflydelsesrig Personlighed inden for Venstre. Gennem Schrøders Skildring faar man et levende Indtryk af den Aversion, man fra grundtvigsk Side nærrede mod Biskop Martensen, men ogsaa af det stærke Indtryk, som den imponante Kirke-
mand maa have gjort selv paa mindre velvillige Iagttagere¹.

Det paagældende Afsnit af Brevet har følgende Ordlyd:

Konradineslyst d. 12 Juni [1869].

Kære Ven.

Forleden Dag² gav Bispen Gæsterolle paa Gennemrejse til Opbyggelse for Menigheden. Huha, det er noget forfærd[el]ig Noget, at Præsten skal der staa op og eksamineres i sine helligste Følelser. Den gamle Præst³ talte ellers meget rart og derpaa tog Bispen Ordet og talte meget smukt om Guds Kærlighed, et glimrende Organ har han, efter denne Tiltale begyndte han Katechisationen, som helt igennem var en Polemik mod den kirkelige Anskuelse og ledsagedes af lange Blik til Komtesserne og Rørdam⁴, som sad og vaandede sig oppe ved Altret. Der var noget Ful[d]jendt

¹) En Skildring af en anden Visitats af Martensen — i Mern Kirke 28. Juli 1859 —, ligeledes opbevaret gennem et Brev, er meddelt af Martin Poulsen i »Næstved Tidende« for 15. Oktober 1948.

²) Den 4. Juni 1869.

³) Ole Johan Peter Gørtz (1812—80), Sognepræst i Rerslev-Ruds Vedby 1863—80.

⁴) Komtesserne Tekla og Marie Moltke fra Conradineslyst. — Thomas Ludvig Rørdam (1836—94), fra 1868 personel Kapellan i Rerslev, siden Sognepræst i Gamtofte. Om hans Præstetid i Rerslev se: Til Minde om Pastor Thomas Rørdam, 1895, S. 10 og Dagbogsoptegnelser af Pastor Thomas Rørdams efterladte Dagbøger, udg. af C. R., 1896, S. 33—53.

over det Hele, klart og afrundet var det, men det var et Lys uden Varme. Han katechiserede om Guds Ord og endte med stor Salvelse [med] at slaa fast, at Skriften var regula fidei, hvor paa han gav Ordet til den gamle Præst, som traadte frem i stor Bevægelse og til vor store Forbavselse spurgte, om der da ikke var et Guds Ord, vi skulde holde os til og som ikke fandtes i Skriften, og fik saa Børnene til med en Mund at bekende deres Tro. Til Slutningen ønskede saa Biskoppen at Ordet maatte faa Løb i Menigheden, og at *Lov og Evangelium* maatte prædikes i skøn Forening. Det Samme havde han skrevet i Kirkebogen. Det er en uheldig Stjerne, der hviler over Martensen, at han altid fremmer, hvad han vil undertrykke, hele hans Polemik f. Ex. her gavner ham ikke meget, for der er naturligvis kun meget faa af Menigheden, der forstod den. Rørdam, hvem det var rettet mod, blev naturligvis ikke omvendt. Han var ellers meget venlig mod R, derimod næsten ufor-skammet mod den gamle Præst. Flere Steder er han gaaet skrappt tilværks. I Udby har han forbudt et Tillæg og end-ogsaa forbudt dem at messe Troen fra Alteret, sammesteds har Provsten faaet en drøj Irettesættelse, fordi han saa for meget gennem Fingrene med de religiøse Stemninger¹. Et andet Sted har han givet en Præst en Næse, fordi han klagede over, at Kirkesangeren ikke vilde indføre nogle

¹) Sognepræst i Uby, Provst Carl Ludvig Jensen (1810—1902), jvfr. Kh. Saml. 7. R. I, 203 og Vilh. Beck, Erindringer fra mit Liv, 1901, S. 57—8. I Anledning af Martensens Visitats i Uby 1869 hedder det i dennes Visitatsdagbogsoptegnelser (Ny kgl. Saml., 4°, 3428, II): »Med Provsten har jeg havt flere Samtaler. Han har aabenbart fra Begyn-delsen været under et stærkt Tryk af [Vilhelm] Beck og Opvækkelsen og er gaaet ind paa at bibeholde en af den indre Mission udgiven, af V. Beck indført Psalmebog i Kirken, ligesom ogsaa den af Beck indførte Ritus før Velsignelsen fra Alteret ved Gudstjenestens Slutning at frem-sige Symb. apostolicum. Han har lovet mig at afskaffe begge Dele. Psalmebogen skal være indført paa flere Steder (Schepelern?), hvilket han vil undersøge og bevirke afskaffet«. — Schepelern er Georg Sophus Frederik Schepelern (1839—1900), daværende Kapellan i Kirke Helsinge, siden Holmens Provst.

Melodier, han vilde have, det tilkom nemlig ene Kirkesangeren¹. Klog er han, men som Hoff² bemærkede, ikke forstandig, thi han forstaaer ikke at bruge de rette Midler til at fremme sine Planer.

— — — — —

Din Ven.

Da det ikke er uden Interesse med dette Brev at sammenligne Martensens Indtryk af den omtalte Visitats i Rerslev, skal her hidsættes et Uddrag af hans Optegnelser fra samme Lejlighed:

»Spræsten Görz prædikede over Luc. 19 (Zacchæus): »Hvo, som redeligt søger sin Frelser, skal finde ham«. Indholdet christeligt og ganske antageligt. Men Foredraget deals noget utydeligt, deals alt for langsomt og søvniigt. Det er Foredraget, som skader ham. . . . Ungdommen fulgte ret godt med, og Enkelte gave gode Svar«.

¹) Der sigtes til Forholdene i Rørby, hvor Martensen var paa Visitats den 20. Maj s. A. I sine Optegnelser (anf. Sted) omtaler han den 77 aarige Lærer C. A. Hammer og fortsætter: »Han er i Strid med Capellan Bang angaaende Valget af Psalmemelodier. Jeg har i Anledning af Bangs Forespørgsel gjort Bang opmærksom paa, at han ikke vilkaarligt kan paalægge Kirkesangeren Psalmemelodier udenfor Choralbogen. Spræsten Røgind (Bangs Svigerfader) finder, at Bang er alt for hastig og væsentlig har Uret.« — Den omtalte Kapellan var Jacob Ludvig Bang (1833—1900), siden Sognepræst i Vollerslev-Gørslev, Sognepræsten Peter Christian Røgind (1809—74).

²) Villiam Johan Hoff (1832—1907), personel Kapellan i Vallekilde, siden Præst ved Vartov.

Præsters førlov før 1660.

Av Hans H. Fussing.

Førlov nævnes første gang i dronning Margretes store forordning av 23. januar 1396, udstedt ved Erik av Pommerns valg til konge¹, der tydeligt fremhæver kongemagtens rettigheder². Heri bestemmes bl.a., at bønder, der er kommet bort fra kronen, skal give deres landgilde — åbenbart til deres nuværende herskab — et år ud »... oc iii marc til føræloff oc fare i geen under kronen...« Herav synes at fremgå, at førlov er et bekendt fænomen, hvis oprindelse ikke længere lader sig påvise³. Efter den senere praxis at dømme ser det ud til, at denne avgift betalt som en anerkendelse av den beskyttelse, som en person eller hans løsøre havde nydt av sit herskab, når han forlod det. I 15—1600tallet ydedes førlov i to tilfælde: når en person flyttede fra een jurisdiktion til en anden med sit gods, selv om der findes eksempler på, at det også er ydet ved flytning indenfor samme jurisdiktion, og når en arv flyttedes fra arveladerens bopæl i by, len eller på adelsgods. Beløbet var da stadig, bortset fra særlige forhold på Møn, de i 1396 fastsatte 3 mark for hver person eller arvepart, selv om praxis med hensyn til førlovspen- genes størrelse ikke var helt ens i hele landet. Flyttedes arven ud av Danmark, også når det var til Norge eller hertugdømmerne, betalt sjettepenge, det vil sige en sjettedel av arven, og til denne avgift er der ikke taget hensyn i det følgende. Se s. 480.

¹) Aarsberetninger fra Geheimearchivet. V. s. 52 ff.

²) Kr. Erslev: Dronning Margrethe. 1882. s. 309. 346. 353.

³) Hist. Tidsskr. 11. R. III. s. 217 ff.

Stort set har avgiften hvilet på borgere og bønder alene. Adelen var helt fritaget for denne som for andre skatter, og med hensyn til gejstligheden har praxis været meget forskellig i den periode, fra hvilken der er bevaret materiale i så stort omfang, at spørgsmålet om, hvorvidt præster betalte førlov, kan belyses.

Efter lovgivningen skulle forholdet have været ganske klart. Mens gejstligheden fik pålagt skatter, ofte ved særlige skattebreve, indtog præsteenker en særstilling i følge universitetsordinansen¹, idet de skulle fritages for »oneribus civilibus et gravamine reipublicæ«. Trods dette tydelige påbud, udstedtes der særlige bestemmelser om præsteenkerne. Efter en forordning av 14. juni 1574² skulle enker efter gejstlige personer være skattefri, og 10. september samme år³ fritoges de tillige for borgerlig tyngte, men heller ikke denne bestemmelse kan strax være blevet fulgt i hele riget, for 10. september 1574 fritog et særligt kongebrev præsteenker i Viborg for al borgerlig tyngte⁴, og 17. maj 1636 udstedtes kongebrev om, at præsteenker fritoges for al kongelig skat og andre borgerlig og bys tyngte⁵. Man skulle synes, at præsteenker hermed var blevet fritaget også for at yde førlov, men som det skal ses, var dette i al fald ikke generelt. Efter bestemmelsernes ordlyd skulle man vente, at præster som arvinger betalte førlov, mens deres enker var fritaget derfor, dog er det på landet snarere omvendt, og i byerne betalte både præsterne og deres enker, bare skete det, som det skal ses, ikke i alle de tilfælde, hvor de var arvinger.

Fra tiden før c. 1600 er kun bevaret så få førlovsregistre i lens- og byfogedregnskaberne, at det ikke er muligt at sige noget om forholdet med blot tilnærmelsesvis sikker-

1) Rørdam: Danske Kirkelove. I. s. 36.

2) ibd. II. s. 233.

3) ibd. II. s. 248.

4) ibd. III. s. 255.

5) ibd. II. s. 248.

hed, og enevældens indførelse ændrede også med hensyn til skatterne landets forhold så stærkt, at det vil være naturligt at sætte en grænse ved 1660. Da gejstlighedens privilegier udstedtes 24. juni 1661, blev der i § 11 truffet bestemmelser om, hvordan man skulle forholde sig ved arveskifter efter præster, men her omtales førlovspengene ikke¹.

Det i denne anledning gennemgæede materiale er følgende: *lensregnskaber* fra Lundenæs 1610—57, Ålborghus 1607—60, Stiernholm 1603—61, Odensegård 1576—1658, Kalundborg 1579—1658, Vordingborg 1612—58, Stegehus med Elmelundegård 1607—61 og Christianstad 1614—58. Indenfor de angivne år er der dog store lakuner i regnskaberne over de uvisse indtægter, hvortil førlov hørte. Dernæst er gennemgået alle de fra tiden før 1660 bevarede *byfogedregnskaber*. Disse er meget hullede; i nogle, fx Maribo, mangler ganske oplysninger om førlov, uden at det kan ses, om det er fordi denne indtægt ikke er faldet i de pågældende år, eller det er, fordi den slet ikke er blevet opkrævet. Andre steder, fx i Ringsted, står blot, at der betales førlov av n.n.s arvinger, og herimellem kan have været præster, men det kan ikke ses, da arvingernes navne ikke findes. Det ældste er fra Ronneby i 1591, men de fleste begynder først et stykke ind i det næste århundrede. Med de samme forbehold med hensyn til huller som ved lensregnskaberne ser listen således ud: Assens 1619—55, Bogense 1629—60, Christianshavn 1640—61, Christianopol 1621—54, Christiansstad 1610—51, Falkenberg 1620—38, Halmstad 1610—48, Hasle 1630—58, Helsingborg 1596—1651, Helsingør 1610—60, Hjørring 1597—1661, Hobro 1610—40, Holbæk 1610—61, Holstebro 1618—50, Horsens 1598—1649, Kalundborg 1620—53, Kerteminde 1651—61, Kolding 1595—1652, Kongsbakke 1622—43, København 1619—58, Køge 1601—58, Laholm 1605—39, Lands-

¹) ibd. III. s. 438.

krone 1626—54, Lemvig 1654—60, Lund 1610—55, Malmø 1610—53, Mariager 1637—39, Middelfart 1624—55, Nakskov 1644—51, Nexø 1626—58, Nyborg 1608—50, Nykøbing Falster 1616—17, Nykøbing Mors 1620—72, Nykøbing Sjælland 1618—61, Nysted 1629—30, Næstved 1612—55, Odense 1607—57, Præstø 1625—49, Randers 1599—1671, Ribe 1601—43, Ringkøbing 1625—26, Ringsted 1616—56, Ronneby 1591—1655, Roskilde 1599—1661, Rudkøbing 1640—56, Rønne 1626—58, Saxkøbing 1641—44, Simmershavn 1616—48, Skagen 1633—61, Skelskør 1629—62, Skive 1617—69, Slangstrup 1622—41, Slagelse 1611—59, Stege 1602—56, Storeheddinge 1639—50, Stubbekøbing 1607—51, Svaneke 1627—58, Svendborg 1607—61, Sæby 1625—61, Sølvesborg 1605—50, Tisted 1599—1660, Trelleborg 1603—17, Varberg 1607—43, Varde 1594—1642, Vejle 1612—47, Viborg 1620—57, Visby 1601—45, Vordingborg 1622—49, Ysted 1621—50, Åhus 1610—51, Åkirkeby 1650—57, Ålborg 1610—61 og Århus 1609—57.

Den efterfølgende lille undersøgelse har til formål at prøve at finde ud af, om præster, deres enker og begge parters arvinger betalte førlov som andre borgere, men desuden har en række familieforhold, der ikke fremgår af Wiberg, kunnet oplyses, hvorfor alle nye personalia, som materialet har givet, er blevet medtaget. Dette skulle bøde noget på undersøgelsens iøvrigt temlig magre resultat.

Mens der ikke er fundet noget eksempel på, at en præst ved flytning av sin person eller sit eget løsøre har betalt førlov, så det må fastslås at denne form for afgiften har gejstligheden i al fald været helt fritaget for at yde, så har tre præstekoner ved flytning betalt førlov: Hr. *Erik Mouritsen* til Tersløse betalte 15. august 1614 førlov i Køge på sin hustru Anne Daniels vegne, »som flyttede her av byen«, og 21. oktober 1617 betaltes førlov i Køge av Elsebe Christoffer Jørgensens, »som flyttede her av byen og fik en præst ved Holbæk«, men det kan ikke ses, hvem

hun er blevet gift med. Endelig betalte Lisbeth sal. hr. *Jørgens* — uvist hvem — førlov 7. september 1660, da hun flyttede fra Skelskør. Når præstekoner betalte førlov i Køge, er det kun naturligt, at hr. *Christen Jensen* til Roholte 29. marts 1603 i Køge betalte førlov for sin hustrus søstersøn David Andersens gods, som han med borgmester og råds bevilling udførte av byen. Formentlig har hr. Christen været værge for sin hustrus neveu, der ikke hørte til gejstligheden, så betalingen er kommet til at påhvile ham og ikke præsten selv. Det er ejendommeligt, at Køge er den eneste by, der ses at have opkrævet førlov for flytning av præstekoner, hvorav den ene dog måske endnu ikke var blevet gift ved flytningen, men det kan skyldes, den tilfældige omstændighed, at regnskaberne herfra er ført bedre og bevaret i større omfang end fra de fleste andre købstæder. Byfogedens nidkærhed i Skelskør er derimod helt ulovlig efter de ovenfor nævnte bestemmelser, men der ses ikke ved kancelliets revision av dette regnskab at være blevet gjort nogen antegnelse i den anledning, og præsteenken har vel ikke vidst, at hun var befriet for ydelsen av denne avgift.

På de her gennemgåede len har ingen præst betalt førlov for arv, mens een præstekone, Christine Christensdatter, gift med mag. *Hans Lauridsen* i Svindinge i Gudme herred, 24. april 1650 betalte førlov, fordi hun havde taget arv efter sin fader hr. *Christen Schmidt* i Nørre Lyndelse¹. I dette tilfælde betaltes der altså førlov for arv efter en præst, og herpå er fundet følgende andre syv eksempler: Maren Harpers betalte 29. september 1603 for arv efter hr. *Peder Fjellerup* til Allerup², arvingerne efter hr. *Iver* i Bork, formentlig Iver Nielsen til Nørre Bork, skønt han var død i 1613³, i 1617—18, arvingerne efter hr. *Jens* i Borris 1622—23, enten en personel kapellan eller den i

¹) Odensegård lensregnskab 1649—50.

²) ibd. 1603—4.

³) Lundenæs lensregnskab 1617—18.

1613 avdøde Jens Christensen Hviid¹, arvingerne efter hr. *Peder Poulsen* til Vester og Øster Hassing 1626—27², Johanne Andersdatter for arv efter sin fader hr. *Anders Jensen* i Fjelkestad i Vilands herred, skønt hun da arvgiften betaltes endnu boede i Fjelkestad³, arvingerne efter hr. *Anders Christensen Larberg* til Refsnæs 1652—53⁴ og arvingerne efter hr. *Peder* til Bølling i 1654—55⁵.

Arvingerne efter to præstekoner ses at have betalt førlov på lenene, nemlig Karen, sal. hr. *Mads Moustsens* til Årbys otte arvinger i 1650—51⁶ og arvingerne efter hr. *Gispert Balkenburg* til Skørpings enke Gertrud Rasmusdatter i 1654—55⁷.

Degne hørte næppe med til gejstligheden i denne forstand, men der er dog kun fundet nogle få tilfælde av førlov for arv efter degn eller degnekone, formentlig fordi der sjældent har været noget at arve. Det drejer sig om følgende: tre arvinger efter Christen Degn i Raufflund i Åsbo herred 1634—35⁸, een arving efter en unævnt degn i Tommerup 1645—46⁹ og efter en degnekone i Vester Vram i Gårds herred 1636—37¹⁰.

Der findes således overhovedet intet eksempel på, at en præst selv har betalt førlov av en ham tilfaldet arv på lenene, mens mange præsters og deres hustruers arvinger har gjort det, men det ser helt anderledes ud, når man går

1) ibd. 1622—23.

2) Ålborghus lensregnskab 1626—27. Han overlevedes av sin enke Barbara Pedersdatter, der giftede sig igen. Danske cancelli. Indk. br. 1631 og Jyske tegnelser s. å.

3) Christiansstad lensregnskab 1637—38.

4) Kalundborg lensregnskab 1652—53.

5) Lundenæs lensregnskab 1654—55.

6) Kalundborg lensregnskab 1650—51.

7) Ålborghus lensregnskab 1654—55. Han kaldes ikke salig, men var i følge Wiberg død 1646.

8) Christiansstad lensregnskab 1634—35.

9) Odensegård lensregnskab 1644—45.

10) Christiansstad lensregnskab 1636—37.

til købstæderne, og de mange tilfælde er i det følgende blevet opstillet kronologisk. Da købstædernes førlovslister i byfogedregnskaberne gennemgående er langt fyldigere i deres indhold på dette punkt end lensregnskaberne, giver de en hel del personalhistoriske oplysninger, der her er medtaget. Da det av sagerne fremgår, hvor arveladeren boede, og det var der, førlovspengene blev betalt, er der i det følgende ikke henvist til de pågældende enkelte byfogedregnskaber, fordi stedet kan ses av texten. Datoen for betalingen er ikke altid anført, så i mange tilfælde må man nøjes med det finansår, hvis skæringsdag var 1. maj, indenfor hvilket betalingen blev ydet.

Først anføres de tilfælde, hvor præster betalte førlov for arv.

Hr. *Knud Jensen* til »Lackelenge« i Skåne betalte 1608 4. november for arv efter borgmester Mads Eriksen i Svendborg, hr. *Anders Kjøng* til Lumby efter unævnt arvelader i Odense 1608—9, hr. *Otte* — formentlig capellanen *Otte Clementsen* — i Maribo 1610 28. juli for *Anders Skrivners* gods, som han arvede og flyttede til Malmø, hr. *Rasmus* i Vester Karup og hr. *Poul* i Hasløv i Høks herred i Halland sammen med *Anne Arved* for arv efter *Arved Hansen* i Laholm 1611—12, hr. *Knud Hansen* til Allerum i Luggude herred efter sin hustrus fader *Michel Udensen* i Helsingborg 1613—14, hr. *Bendix Hansen* i Svindinge efter sin moder *Karen Bendix'* i Odense 1615 17. juli, hr. *Niels* i Lyngby — enten *Niels Sørensen* i Øster Lyngby i Nørre Asbo herred eller *Niels Leostadius* i Lyngby i Bara herred — efter sin hustrus moder i Helsingborg 1616—17. Hans medarving var *Eggert* i Helsingør, der også arvede sin svigermoder. Hr. *Hans* i Holbæk 1619—20, men hverken hans efternavn eller arveladerens navn er anført, og han lader sig næppe identificere. Hr. *Jacob Michelsen Lembvig*, der ikke har kunnet identificeres, efter *Peder Michelsen* i Køge 1619—20, hr. *Jacob Nielsen* til Øster Egesborg efter unævnt arvelader i Køge 1620—21, hr. *Jørgen Ham-*

mer i Kalundborg efter en søster i Malmø 1622 16. august, hr. *Rasmus Lundforlund* til Havrebjærg efter sin moder i Slagelse 1623—24, mag. *Christen Lauridsen Glob* i Køge efter sin broder, der var stadskæmner i København 1624—25, hr. *Morten Clausen* til Glostrup efter sin fader Claus Mortensen i Holbæk 1624—25 og efter sin moder Alhed Claus' sammesteds 1628—29, hr. *Christen Pedersen* til Hvirring selv fjerde efter deres broder Peder Hansen Hueringe, som boede og døde i København 1626 mellem 13. og 18. april, hr. *Anders Arrebo* i Vordingborg efter en borger i Stubbekøbing 1629 24. juni, hr. *Christen Rasmussen* til Torup efter sin stiftatter Dorte Clausdatter i Helsingør 1630 2. april, hr. *Albret* — uvist hvem — efter Poul Nørremand i Lund 1632—33, hr. *Frans Lauridsen* til Kregome og hans broder Oluf i Bullerup efter deres farbroder Frans Ibsen Brygger på Nørregade i København 1639 7. juni, hr. *Mads Mouridsen* til Årby efter sin fader Mourids Madsen i St. Pedersstræde i København 1640 8. februar, hr. *Christen Jensen* til Askevold i Norge og Hans Caspersen, sorenskriver i Flekkerø, efter deres moder Kirsten Hansdatter i København 1640 9. februar, hr. *Hans Hermansen* til Endre og Hejdeby på Gulland ved Claus Rostock efter sin formand Christoffer Pedersen i Malmø 1640 24. juni¹, hr. *Thillemand Michelsen*, prædikant i Marstrand ved Knud Hansen efter sin søster i Malmø 1640—41, hr. *Poul Christensen* til Klinte, hr. *Svend Lauridsen* til Østretorp i Vemmenhøg herred og deres medarvinger Niels Madsen, landsdommer på Gulland, Laurids Madsen og Henrik Falck i Klinte, Oluf Andersen, Laurids Kastensen og Tønnes Falck i Trelleborg og Niels Lauridsen i Kalundborg efter rådmænd Niels Madsen i Malmø 1640 24. juli, hr. *Peder Lauridsen* til Øster og Vester Alling med sine medarvinger

¹) Han burde lige som nogle av de i det følgende nævnte arvinger i Norge have betalt sjettepenge — sml. ovf. s. 473 —, men denne avgift er ikke indført i byfogedregnskabet, hverken for ham eller for de andre, norske arvinger.

efter Anders Langskov i Århus 1641—42, hr. *Palle Pedersen* til Linå av Mads Badschers gods i Helsingør 1641 8. december, hr. *Jacob Sørensen* til Båstad efter unævnt arvelader i Helsingør 1642, hr. *Per Frad* i Norge — uvist hvor — efter Jens Bangs hustru i Ålborg¹, hr. *Marcus Christensen Humble* til Fårevejle, hr. *Gregers Christensen Humble* til Kirkeby, hr. *Frederik* — uvist hvor —, hr. *Rubeck Christensen Humble* til Vrejlev, hr. *Peder Christensen Humble* til Hesselager og Berette Christensdatters to børn efter borgmester i Køge Hans Christensen Humble, der formentlig var en broder til de ovennævnte sønner av hr. *Christen Pedersen* til Humble 1644—45, hr. *Peder Hansen* til Vomb for sig og sine søsterbørn efter sin moder Karen Claus Bogførers i Lund 1646, hr. *Peder Hansen* i Norge — uvist hvor — for sit barn efter sin søster Lene Hansdatter, der var gift med Hans Jacobsen Rebslager i København 1647 26. september, hr. *Jens Olufsen* til Vilsted og en svoger efter rådmand i Nykøbing på Mors Oluf Jensen Find, der formentlig har været hans fader 1647—48, hr. *Niels Frandsen* til Sengeløse for sin moder Anne sal. Søren Faxes i Roskilde, hr. *Peder Hansen* til Pedersborg for sig selv og sin søster Abigael, mag. *Tillemands*, og Barbra Hansdatter og hr. *Oluf Christensen* til Roskilde Vor Frue efter *D. Espen Nielsen* i København 1648 18. februar, hr. *Niels Lauridsen* til Butterup efter Barbara, hr. *Tyges*, i Holbæk 1648—49, hr. *Jørgen* i København — formentlig Jørgen Poulsen Colding, residerende capellan til Helligånds —, Knud Eschelsen, Else Jensdatter i Næstved og Casper Pedersen, i alt fem brødre og to søstre, efter Søren Thygesen i København 1650—51, hr. *Frederik Tommissen* til Kvinge efter sin moder i Helsingborg 1650—51, hr. *Anders Lauridsen* — uvist hvor — betalte efter unævnt arvelader gennem sin medarving Bendix Pedersen i Næstved 1652 30. november, hr. *Hans Jørgensen* »af Jyl-

¹) Storkøbmanden Jens Bangs hustru Maren Jørgensdatter, der blev begravet 19. juli 1639.

land i Vendsyssel« — formentlig Hans Jørgensen Slagelse til Øland — efter sin broder Jens Jørgensen, klokker i Slagelse, 1653—54, hr. *Erik Rasmussen Mand* til Ærøskøbing ved Hans Hansen, Hans Rasmussen i Slagstorp, Maren Rasmusdatter, der tjente fru Anne Bille og Birgitte Rasmusdatter i Hesselager efter deres søster Maren, gift med Søren Jensen boende i Fiolstræde i København 1655 14. maj, hr. *Christen Bagger* til Vistofte efter sin moder Anne Poulsdatter i Randers 1656—57, hr. *Niels Hansen Wabeck* til Gårdstånge, provst i Froste herred, efter sin broder Albert Hansen Wadbeck, procurator i København 1657 21. februar og hr. *Christen Jørgensen Morsing* til Klandal i Bohuslen, Jonas Sørensen i Års, Else og Maren Knudsdatter i Holstebro efter deres broder og svoger Christen Knudsen Leegaard, boende på Nørregade i København og druknet på søen, 1658 10. maj. Yderligere må i denne forbindelse nævnes, at professor *Hans Svane* gav førlov efter sin moder i Horsens 1637—38.

Når præsterne selv betalte førlov som arvinger i købstæderne, var det kun naturligt, at købstadpræsternes arvinger, der ikke hørte til gejstligheden, her som på lenene også kom til at betale avgiften, men det er påfaldende, hvor få præster der efter førlovsregistrene at dømme efterlod sig arv. Da købstadpræsterne ofte var forholdsvis velavlønnede, er det ejendommeligt, hvor få tilfælde man finder, ja så få, at man tvivler om, at registrene er helt pålidelige, da det næppe kan tænkes, at næsten alle arvingerne har hørt hjemme i arveladerens by. I alle Danmarks byer er nemlig kun fundet følgende elleve tilfælde: Hans Siffuersen betalte førlov for arv efter sin farfader hr. *Anders Andersen* av Borreby i Lund, fordi »godset blev skiftet her i friheden« 1625—26, arvingerne efter hr. *Mikkel Wiffuel* — formentlig Mikkel Andersen Vivild til Hjortshøj — i Århus 1627, Knud Bjørnsen efter hr. *Jørgen Markussen* — uvist hvem — i Svendborg 1628—29, Christen og Anders Pedersen efter hr. *Samuel* — uvist hvem —

i Næstved 1632—33, to arvinger efter hr. *Anders Simonsen*, capellan til St. Olai i Helsingør, 1636 10. februar, arvingerne efter hr. *Hans Pedersen* til Borre i Stege 1639 18. juli, en borger i Åhus for sin hustru, efter hendes broder hr. *Anders Ibsen* i Randers 1639—40, Anders Christensen i Trondhjem, Anne og Maren Christensdatter i Broby og Jacob Gregersen (sic) efter deres broder hr. *Gregers Christensen* til St. Morten i Næstved 1640 20. juni; arving var desuden Else Mortensdatter gift med Laurids Olufsen i Hyllede. Arvingerne efter hr. *Sveder Poulsen* i Tisted 1643 8. september, arvingerne efter hr. *Gudman*, der ikke har kunnet identificeres, i Christianstad et av årene 1644—47, og arvingerne efter hr. *Johan* — uvist hvem — i Randers et av årene 1660—62. Endelig betalte arvingerne efter rektor mag. *Hans Egidesen* førlov i Ålborg 1657—58.

Følgende syv præstekoner modtog arveparter i købstæder og betalte derfor førlov: Margrete, hr. *Salmandtz* — uvist hvem — i Svendborg efter unævnt arvelader 1623—24, hr. *Peder Nielsen* til Bakkendrup for sin hustru efter dennes moder Anne, sal. hr. *Jens'*, i Næstved, formentlig hr. *Jens Mogensen Krummerup* til St. Mortens, 1629—30, hr. *Rasmus Hansen* til Førslev for sin hustru og hendes medarvinger i Næstved 1636—37, Boel hr. *Jacobs*, vistnok Jacob Worm, i Nykøbing Sjælland 1636—37, hr. *Hans Svane* til Besser for sin hustru efter Else Pedersdatter i Holbæk, vistnok hendes moder, hvis øvrige arvinger var arvingerne efter arveladerens avdøde datter, der havde været gift med borgmester Peder Andersen i Kalundborg, en datter gift med Peder Rasmussen og avdøde Eskild Rasmussens børn boende i København, 1639—40, hr. *Anders Jensen* til Horsens hospital for sin formands og sin hustrus arvinger i Horsens, så han har formentlig været gift med sin, iøvrigt ukendte, formands enke, og hr. *Søren Therkelsen* til Alslev for sin hustru og hendes sødskende, hr. *Anders Hansen* til Hasløv i Høks herred, Laurs Nielsen, Adser Hansen i Ysby og Oluf Eriksen i Købinge, alle for

deres hustruer, ridefoged på Dybæk Niels Laursen for sin moder og et broderbarn for arv efter Peder Laursen på Vestergade i København 1649 28. april.

Med det meget lille antal tilfælde, hvor præsters arvinger betalte førlov, er det ikke at vente, at præstekoner i større omfang efterlod sig så meget, at der var tale om overskud i deres boer, så arvingerne skulle betale førlov, men desuagtet er der dog ca. halvt så mange — 7 — gange ydet førlov efter præstekoner. Inger Bentsdatter i Slangstrup og hendes broder Bent Olsen (sic) i Åsøye betalte for arv efter deres moder Anne, hr. *Hans'*, i Køge 1618—19. Det kan ikke ses, hvor han har været præst, men det har i al fald ikke været i Køge. Ole Jensen, hjemmehørende i Stevns herred, efter sin søster Magdalene, hr. *Jens'*, — formentlig den 1591 avsatte capellan *Jens Nielsen* — i Stubbekøbing 1621 26. marts, arvingerne efter Elisabeth, hr. *Rasmus'*, formentlig Rasmus Nielsen —, i Stege 1626—27, Hans Deemer og en arving i Nordrup efter præstekvinden, der flyttede fra Gerlev og døde i Slagelse, men hun lader sig ikke identificere, Peder Ibsen i Slagelse efter Ellen sal. hr. *Hans'* — uvist hvem — i Skelskør 1639—40, locat i Ålborg skole Mads Christensen efter sin moder Dorte Mortensdatter, der var gift med hr. *Lave Gundersen* til Randers hospital. Han må have været hendes barn av et tidligere ægteskab, og hvorvidt hans fader har været præst, kan ikke ses. Maren Søren Andersens i Slaglille for sig og sine medarvinger efter Ingeborg, hr. *Mons'* i Åhus, 1641 7. juni.

Som ovenfor s. 473 nævnt skulle der betales sjettepenge av arv, der gik ud av det egentlige Danmark, og det var derfor naturligt, at hr. *Knud Christensen* i Salten len i Norge betalte denne avgift for arv efter sin broder Rasmus Christensen Røger i København 1624—25 og slotsprædikant på Kalmar slot hr. *Daniel Børresen* av arv, der tilfaldt ham i Ronneby 1629—30.

Av hensyn til de personalhistoriske oplysninger skal

yderligere nævnes følgende tilfælde, hvor der betaltes førlov av præsters slægtninge, skønt de falder udenfor denne undersøgelses egentlige rammer. Hr. *Knud Johansen* til S. Ågerup betalte 1626—27 på sin hustrus moder *Saras* vegne for hendes arv efter *Laurids Skrædders* hustru i Holbæk, hr. *Bent Nielsen* i Widinge, vistnok *Veddige* i Viske herred i Halland, for en arv, der i Halmstad var tilfaldet hans søsterdatter, hr. *Jens Nielsen* til Støvring for arv hans søn fik efter sin mormoder *Margrete Jørgensdatter* i Randers 1637 24. august, og hr. *Jens Høstmark* i Mariager for arv hans stifbørn fik efter deres »oldefader« *Oluf Storm* i Århus 1654 26. juli.

Efter denne lille undersøgelse kan der næppe være tvivl om, at såvel præster som deres koner og arvinger er kommet til at betale førlov og har skullet gøre det, da der fra købstæderne er så mange eksempler på, at de virkelig har betalt denne avgift, og i hele landet er den blevet betalt av deres arvinger, deres koner og disses arvinger. Det er imidlertid påfaldende, at førlov aldrig ses at være blevet betalt av bisper eller deres hustruer eller arvinger og kun i ett tilfælde av en professor, idet der utvivlsomt i den periode hvorfra materiale findes, er død både bisper og professorer, der har efterladt sig formue eller har været arvinger. Mere forståeligt er det, at man kun møder een rektor som arvelader, da skolens folk var usselt lønnet, og da rektorerne som regel kun sad kort i dette embede, der normalt blot var en station på vejen til et præstekald, er det heller ikke urimeligt, at de ikke findes som arvinger. Dernæst er det ejendommeligt, at ingen præst i de gennemgæede, formentlig repræsentative, len har betalt førlovs- penge. Hverken den geografiske eller den tidsmæssige fordeling av de tilfælde, hvor præster har betalt førlov av arv faldet i købstæderne, er så spredt, at der kan være tale om nogen ændring av praxis i løbet av det behandlede

tidsrum, eller at visse byfogeder har haft en fastere hånd ved opkrævelsen end andre.

En kontrol av byfogedregnskaberne og en undersøgelse av, om der i alle de tilfælde, hvor der *kunne* være blevet opkrævet førlov, er blevet krævet det av præster i købstæderne, lader sig gennemføre ved hjælp av de bevarede skifteprotokoller. Nu indeholder disse langt fra alle foretagne skifter, idet hele skiftevesnet endnu ikke havde fået en fast form, og man må gå ud fra, at mange privat foretagne skifter ikke er indført i protokollerne, der oprindelig kun indeholdt skifter efter personer, der efterlod sig umyndige arvinger. En gennemgang av alle bevarede købstadskifteprotokoller er nu næsten uoverkommelig, men da skifteprotokollerne fra *Holbæk* og *Køge* er ret omfattende og synes omhyggeligt ført, er de valgt til kontrolundersøgelsen, og de omfatter år, fra hvilke også byfogedregnskaberne er bevaret og indeholder førlovsregistre.

Holbæk skifteprotokoller er bevaret 1641—57, men det ses strax, at de ikke indeholder alle skifter, der er foretaget i byen, således er det ovennævnte skifte efter Barbara hr. *Tyges* ikke indført, skønt der i følge byfogedregnskabet 1648—49 er betalt førlov for arven efter hende. Derimod optræder i ett skifte en præst og i fire skifter præstekoner som arvinger i skifteprotokollen, skønt dette ikke har sat sig spor i førlovsregistret. Det drejer sig om følgende: 1654 23. juni holdtes skifte efter Else Rasmusdatter, der arvedes av sin søster Karen, enke efter hr. *Hans Thagesen* til Melby, og sin broder hr. *Jacob Rasmussen* til Øster Lyngby i Nørre Åsbo herred i Skåne. 1649 19. juli var Anne Christensdatter, gift med hr. *Knud Eriksen Pontoppidan* til Halsted, en av arvingerne efter rådmand Peder Jensen, gift med Margrete Nielsdatter, 1652 20. oktober arvede Anne Henriksdatter, gift med hr. *Erik Mogensen* til Hornslet, sin fader rådmand Henrik Sandersen, og 1655 25. august arvede Sofie Poulsdatter, gift med hr. *Poul Clemmensen Brun* i Horsens, sin moder Kirsten Nielsdatter,

enke efter hr. *Poul*, vistnok Poul Sørensen Sorte til Rye og Sonnerup. I intet av disse tilfælde er der blevet betalt førlov til byfogeden, så disse arvinger synes at have kunnet undgå at betale den avgift, der efter praxis opkrævedes av deres standsfæller, idet de alle må have ført det arvede gods bort fra Holbæk. Yderligere kan anføres, at 1647 8. april holdtes skifte efter rektor i Holbæk *Jens Olsens* hustru Lisbeth Christensdatter, hvis arvinger var hendes børn med Jens Hvidhovede i Kvanløse Jens og Magdalene og børnene av dette ægteskab Karen, Johanne og Anne.

Mens Holbæk var en lille og fattig by, hørte *Køge* i denne periode til de større og blomstrende købstæder, hvis velførte række av skifteprotokoller giver fortrinlige oplysninger om byens velhavende borgerskab. Desuagtet findes intet av de i det foregående nævnte skifter, hvorved der er betalt førlov, indført i protokollerne, så disse skifter må være blevet foretaget privat. Derimod findes der indført en lang række skifter, hvor præster eller deres koner er arveladere eller arvinger, og ved intet av disse boer ses der av byfogedregnskaberne at være blevet betalt førlov, skønt arvingerne i al fald delvis har boet udenfor *Køge*. Det drejer sig om følgende:

Først tre præster, der efterlod sig arv. 1630 8. februar holdtes der skifte efter capellan hr. *Rasmus Mogensen*, der efterlod sig enken Lisbeth Madsdatter og sex børn¹. 1633 28. juni holdtes skifte efter sognepræsten mag. *Christen Lauridsen Glob* og hans hustru Margrete Brams. Han havde været gift fire gange. I første ægteskab med Karen Hoffmands var datteren Marine, hvis halvbroder var sognepræst til St. Olai i Helsingør mag. *Peder Rasmussen Lange*; i andet ægteskab med Johanne Hansdatter Resen var ingen børn, i tredje med Boel Jensdatter datteren Anne og

¹) *Køge* skifteprotokol 1606—33 f. 307. Da *Køge* skifteprotokoller modsat Holbæks ikke er fortløbende, har det i det følgende været nødvendigt at henvise til de pågældende steder i de over hinanden gribende skifteprotokoller.

i fjerde døttrene Zille Marie og Margrete, hvis værge var den københavnske købmand Gødert Braem¹. 1637 15. juni var skifte efter capellanen *Hans Svendsen*, der efterlod sig enken Wendel Christensdatter og sønnerne Svend og Eske². 1658 5. juli skifte efter Else, hr. *Staffens*, — uvist hvem —, og arvingerne var hendes børn Franck Meinertsen, Barbara og Mette Meinertsdatter og deres fælles børn Maren Staffensdatter og Laurids Staffensen, så hun må tidligere have været gift med en Meinert n.n.³. Det er nu muligt, vel endda sandsynligt, at disse arvinger alle er blevet boende i Køge, så de ikke har skullet betale førlov ved skiftet.

Præster optræder to gange som arvinger: 1649 24. april skifte efter rådmand Hans Buch, der efterlod sig enken Lisbeth Hansdatter og børnene hr. *Henrik Buch* til Torslundemagle, Maren, gift med hr. *Frans Christensen* til Stenløse, og Regina, gift med Christen Lauridsen i Køge; desuden var der en række andre arvinger, formentlig svigerbørn og børnebørn, nemlig Karen Jørgensdatter, sal. Thor Buchs enke i Maribo, Karen Hansdatter, sal. Claus Walkircks i Køge, de umyndige børn Peder Jørgensen, Cort Buch, Judith og Anne Hansdatter, Hans og Jørgen, børn av den endnu levende Peder Jørgensen, og Cathrina, Ellen og Anne Pedersdatter i deres sal. Moders sted efter deres morfader Adolf Buch og endelig Hans Buch. Familieskabet kan ikke udredes i enkeltheder på dette grundlag⁴. 1654 12—21. januar og 3. februar skifte efter borgmester Enevold Rasmussen Brochmann, efter hvis hustru Margrete der var skiftet 1651 14. februar. Børnene var professor *Rasmus Brochmann* i København, mag. *Hans Brochmann* til St. Nicolai i København, *Boel*, gift med rektor i Køge *Hans Iversen*, hæderlig og vellærd *Peder Brochmann* og *Iver Brochmann* og datterdatteren

¹) ibd. 1622—49 f. 80.

²) ibd. f. 126.

³) ibd. 1657—60 f. 108 b.

⁴) ibd. 1649—54 f. 53 b.

Helle, gift med Peder Jensen. Boet var uhyre rigt og havde et overskud på 12237 dl.¹.

Endelig optræder en præstekone som arving: 1640 2. december holdtes skifte efter Søren Holsts kone Birgitte Sørensdatter, hvis børn var Anne Christensdatter, gift med hr. *Laurids Christensen Winter* til Holtug, Jens Christensen i Køge og sal. Poul Christensens søn Christen. Hun må således have været gift tidligere med Christen n.n. Endnu en præstekone møder man i Køge skifteprotokol, men hun var ikke selv arving². 1638 24. februar lod Else, hr. *Niels'* i København, — uvist hvem — boet efter sin søster Sophia Jensdatter og hendes mand sal. Christoffer Richter Klemmed registrere. De avdødes arvinger var Christoffer Klemmeds stifbørn Herman og Anne, børn av kleinsmed Wedtz³. Der findes intet forlov betalt av disse boer i Køge byfogedregnskaber, så resultatet bliver her som i Holbæk, at det synes ganske tilfældigt, når præster eller præstekoner eller deres arvinger har betalt forlovspege. *Måske* hænger det sammen med, at der først efterhånden blev ført mere omhyggelige skifteprotokoller og dermed kontrol med de afholdte skifter, for i den ældste bevarede skifteprotokol fra Køge fra 1596 til 1602 findes overhovedet ingen præster eller præstekoner, hverken som arveladere eller arvinger.

Resultatet av undersøgelsen bliver da, at skønt præstenker i følge lovgivningen ikke har skullet betale denne, iøvrigt jo beskedne, avgift, har de i en lang række tilfælde måttet yde den, og skønt præster *har* skullet yde den, da der ikke findes nogen bestemmelse om deres fritagelse, så er det ikke lykkedes administrationen på lenene, formelt lensmanden, reelt ridefogeden, at gennemføre opkrævelsen. Da man desuden må antage, at der i købstæderne er død langt flere personer, der har talt præster blandt

¹) ibd. f. 413.

²) ibd. 1622—44 f. 290.

³) ibd. f. 151 b.

deres arvinger, har det åbenbart heller ikke her været muligt effektivt at opkræve førlovspengene. Muligvis har nogle byfogeder opfattet førlovspengene som en kommunal avgift, og for disse var præsterne vistnok altid fritaget, men det er urigtigt, da disse som andre uvisse indtægter skulle tilfalde kronen, selv om de tit blev brugt til lokale formål efter kronens anvisning, og selv om halvdelen av det uvisse i en række byer var bevilget byen. Skønt man skulle synes, at kronen var interesseret i at forøge sine indtægter, har den på dette som på så mange andre områder i perioden ikke formået at gennemføre lovgivningens krav effektivt. På grund av centraladministrationens svaghed levede menneskene på mange områder under forskellige kår landet over.

P. S.

Efter at ovenstående var sat har jeg ved en av andre grunde foretaget gennemgan gav Sølvborg lens regnskab 1620—58 fundet, at to præster har betalt førlov til lenet: hr. *Bjørn Bentsen* i Ønnestad, V. Gønge h., betalte 1624 av arv efter sin far hr. *Bent Hansen* i Hellerød, Bregne h., og hr. *Jørgen* i Hørrød, Gers h., — vistnok en kapellan — betalte 1625 av to arveparter, han medførte fra Giemsø i Lister h. Iøvrigt betalte fem arvinger førlov 1622 efter hr. *Jørgen Mogensen* i Hoby, Bregne h., og 1626 Peder Jensen i Ramdal efter sin far hr. *Jens* i Hjortsborg, Medelsted h. I tiden 1627—58 findes intet førlov betalt i lenet av eller efter gejstlige eller deres hustruer.

Da præster her — modsat i de syv andre gennemgædede len — har betalt førlov på samme måde som visse gejstlige i købstæder, forøges det brogede i billedet av præsters førlov yderligere.

Sten Billes haandskrift.

Af Anders Malling.

Sten Bille var søn af Jens Bille til Billesholm i Skaane og Anna Rønnow til Hvidkilde. Han blev født den 10. maj 1565 paa Visborg slot paa Gulland, hvor hans fader dengang var lensmand. I sin ungdom var han sammen med Jacob Svaning paa lange studierejser i udlandet. Han studerede i Basel 1583 og Padua 1585 og skal endda have besøgt det hellige land. Som lensmand i Trondhjem holdt han af at vise sine gamle pilgrimsklæder frem for sine gæster. Fra sin hjemkomst 1588 var han ansat i kancelliet til 1595 og foretog bl. a. tre officielle rejser til hoffet i Skotland. 1596 fik han Tureby len, og 19. okt. 1597 holdt han i Odense bryllup med Rigborg Lindenow. 1601 afgav han Tureby og blev i stedet lensmand over Trondhjem, Herjedalen og Jæmtland, fra 1604 ogsaa over Romsdalen. I dette udstrakte len slog hans administrative evner næppe til; det viste sig især under Kalmarkrigen. 1611 fik han ordre til at gøre et indfald i Sverige fra Jæmtland. Da tingene slet ikke var i orden til et felttog, gjorde han modforestillinger, men rigsraadet gentog ordren, og saa maatte han til det. Paa grund af sygdom kunde han ikke selv deltage; bønderne fra Jæmtland faldt fra, og de norske bønder viste intet mod ved denne lejlighed. Togtet fik derfor et uheldigt udfald.

Næste sommer gik det ogsaa galt. Udenlandske hjælpetropper, som svenskerne havde hvervet, gik i land i Norge, da den danske flaade spærrede adgangen til Kattegat, men mens den skotske oberst Sinclair maatte bide i

græsset i Gudbrandsdalen, gik det bedre for den brabant-ske oberst Johan Mønnichhaven, som kom med 800 mand fra Holland. Efter at have hærgnet paa kysten nord-over, forsøgte han søndag d. 19. juli 1612 at angribe Trond-hjem, men Sten Bille, som var i kirke, forlod straks kirken og samlede folk til forsvar, saa fjenden ikke vovede sig i land der, men i stedet næste morgen sejlede til Størdalen, hvor der ikke var truffet nogen anstalt til forsvar. Bille skyndte sig at sende en kaptajn med 250 mand af sted og opbød desuden 1000 bønder; men bønderne tog flugten, saa snart kuglerne begyndte at pibe, og Mønnichhaven gik uhindret over Merakerfjeld ind i Sverige, mens hans skibe uskadte sejlede tilbage. Da Mønnichhaven paa denne maade var kommet til Stockholm, just da Christian IV med sin flaaede søgte at tage byen fra søsiden, bidrog dette maaske til, at kongen tabte taalmodigheden med Sten Bille og krævede ham til regnskab paa herredagen i Køben-havn 1613. Ifølge Slanges »Christian IV« blev Bille trods sin broder Markus' forsvar dømt til tre aars landflygtig-hed, og da han alligevel opholdt sig hemmeligt i Jylland, blev han sat i statsfængsel paa Dragsholm, hvor han endte sine dage efter nogle aars forløb. S. M. Gjellerup (»Bricka«) mener, at denne beretning skyldes forveksling med en fynsk slægtning, Sten Mogensen Bille, som havde øvet voldshandlinger mod sin slægt, mens Sten Jensen Bille skal have boet uantastet paa Billesholm til sin død i oktober 1629. I aaret 1619 dedicerede Casp. Bartholin et af sine skrifter til Sten Bille, som han kalder sin Velynder, »den danske Ulysses« og »den utrættelige naturforsker«. Da kan Bille altsaa ikke have været fange. Det er derfor sandsynligt, at kongen har idømt ham en pengebøde, som medførte, at han resten af sit liv sad i trykkede kaar. Han maatte tilsidst pantsætte alt, hvad han ejede, ogsaa sin store bogsamling, som efter hans død gav anledning til en større retssag. Hans slægt vilde ikke vedgaa arv og gæld efter ham.

Sten Bille var altsaa næppe nogen praktisk og handlekraftig mand; han levede mere for studeringer og lærde sysler, og navnlig røber hans efterladte salmer megen kærlighed til den hellige skrift. Disse salmer er samlede i et haandskrift, som findes i Karen Brahes bibliotek i Odense (nr. 992, Vogelsang 136), et lille kvartbind, som indeholder 86 blade. Paa titelbladet har Karen Brahe skrevet: »Dise Salmer Er Endel dichtet endeel af Tysken ofversat af her Sten Bille, Jenss Bille og Fru Karen Rønness Søn af Huid Kilde som er min Mormoder fru Karen Billis Farfaders fader.« I slutningen af bogen findes et »Register Paa de Psalmer som er in.... som Steen Bilde den Eldre, Jens Bilde og Karen Rønness Søn selff haver dich.. og en deel af tydsk paa Dansk verterit.«

Benævnelsen »Steen Bilde den Eldre« røber, at dette register er affattet mange aar efter, og det forholder sig ikke saa enkelt med forfatterskabet til bogens indhold, som registret mener. Allerede Skaar har i Kirkehist. Saml., 3. Rk., 2. Bd., s. 767 gjort opmærksom derpaa. Han skriver: »Men om man end her har en ikke liden Samling Salmer fra Sten Bildes Haand, kan dog ikke alt, hvad Heftet indeholder, tillægges ham. Der findes blandt andet »Nu ville vi gaa at spadser« (fol. 72), der, om jeg ikke erindrer feil, er Hier. Justesøns »Fuglewise«. Fremdeles findes en »Præfatio qwædam« af Nic. Paschasius (fol. 80) og, som Slutningssang (fol. 83) en Oversættelse af Nicolais Salme »Wachet auf, ruft uns die Stimme«. Det er muligt, at Bilde er ogsaa denne Salmes Oversætter; men da Haandskriftets sidste Del synes at være ham uvedkommende, og da Afskriveren strax forud har optaget et Rimværk af Niels Paaske, er det ikke usandsynligt, at det er dennes Oversættelse af »Wachet auf«, vi her finder afskrevet.«

Skaar har sikkert ret i sin slutning angaaende forfatter-skabet til oversættelsen af Nicolais salme, og dette kan nok yderligere begrundes. Derimod er det ikke saa sikkert, at sidste Del af haandskriftet er Sten Bille uvedkommende.

Dette haandskrift, som hidtil har været dateret til ca. 1615, frembyder i det hele en lang række problemer.

Det første problem frembyder selve skriften. Der er i det væsentlige to »hænder«, A og B, hvorefter registret er skrevet med en tredie og senere haand, C, og endelig er der efter dette register indføjjet et skæmtedigt med haandskrift D.

Det næste problem er pagineringen, som igen er et udtryk for ordningen af heftet. Pagineringen synes at være udført af B, men først efter at visse blade er sammenklæbede, andre overklæbede, atter andre klippet ud. Et enkelt sted er et helt hefte indføjjet, hvori der findes en ejendommelig vekslende af skrift A og B. Først efter alle disse ændringer af heftet har pagineringen fundet sted.

Det tredie problem er dateringen af de enkelte salmer og digte, som er indført i bogen, da det er klart, at det ikke er sket ud i eet træk.

Det fjerde er spørgsmaalet om forfatteren eller forfatterne, dog næppe til hovedmængden af salmerne, men derimod til de forskellige ting, der findes indskrevet i bogen, navnlig med skrift B.

Endelig vil det jo være en opgave at fastslaa, hvilke salmer, der er originale, og hvilke der er oversat fra tysk. Det er ikke her undersøgt til bunds. Saa meget er imidlertid klart, at Sten Bille har kendt og benyttet Ambrosius Lobwassers »Der Psalter dess Königlichen Propheten Davids«, Leipzig 1573, et værk, som iøvrigt heller ikke er originalt, men hviler paa Clement Marots og Theodor Bezas franske omdigtninger af Davids salmer. Lobwassers værk har imidlertid ikke været mig tilgængeligt ud over det uddrag, som er optaget hos Wackernagel, og dette uddrag falder kun i ringe grad sammen med det uddrag af Davids salmer, som Sten Bille har behandlet. Nogle enkelte notater om dette spørgsmaal er dog gjort i det følgende.

Disse problemer maa man have i tankerne under en gennemgang af haandskriftets indhold, som her skal registreres og delvis kommenteres.

I det følgende er nummereringen foretaget af mig. Der er ingen numre i manuskriptet. Skrifthenvisningerne foran salmernes begyndelseslinjer stammer derimod fra haandskriftet, men er her normaliseret i skrivemaaden.

1. Ps. 137. Ved floderne Hoes Babilon,
(fol. 1. — 5 vers).
2. Ps. 94. O Evige Gud som Heffnen hør til,
(fol. 2. — 8 vers).
3. Ps. 40. Effter ieg nu lang tid haffde forvact,
(fol. 4. — 8 vers).
4. Ps. 116. Jeg elsker min Gud thj vdi min Nøed,
(fol. 6. — 11 vers).
5. Ps. 4. Naar Jeg raaber da Høer min Klage,
(fol. 7. — 4 vers).
6. Ps. 103. Min Siell skal nu med Loffsang Herren Prise,
(fol. 8. — 11 vers).
7. Ps. 27. Gud er mit lius, som mig Vil styre oc lede,
(fol. 10. — 7 vers).
8. 2. Mos. 20. Luck op dit Hierte oc bade dine Øren,
(fol. 12. — 9 vers. »bade« = begge. Denne salme, som giver en sammenfatning af de 10 bud, er en oversættelse fra Lobwasser, dog ikke det førnævnte værk, men »Bewerte Hymni Patrum, vnd anderer Gottseligen Menner«, Leipzig 1579. Originalen begynder: »Erheb dein hertz, thu auff dein ohren«, 9 vers, se Wackernagel IV, 1290).
9. Hvor skiønn liusser den Morgenstjerne.
(Bille har ikke kendt Sthens oversættelse af Ph. Nicolais salme »Wie schön leuchtet der Morgenstern«, som dog maa være godt en halv snes aar ældre, hvorimod Anna Gyldenstjerne anfører den i sit haandskrift, der er ældre end 1611. Sthen sad dog i Skaane og Anna Gyldenstjerne i Vestjylland. Det kan have sin interesse at sammenholde blot det første vers i de to oversættelser. Sthens:

Af Høyheden oprunden er/
 En Morgenstiern saa klar oc nær/
 Fuld aff Sandhed oc Naade:
 Du Davids Søn aff Jacobs Stam/
 Min Konning god oc min Brudgom/
 Fryder mig offvermaade/
 Liflig/ Venlig/
 Skøn oc herlig/ stor oc Hæderlig/
 Rjg paa Gaffver/
 Lius oc Ljff jeg i dig haffver.

Og Billes:

Huor skiønn liusser den Morgenstjerne
 fuld aff naade oc sandhed fra herren
 dend sødste Jesse Rod
 O Davidtz Sønn aff Jacobs Stam
 Min Konning oc min kiere Brudgom
 Mit Hierte er dit o Herre god
 liflig, venlig
 deylig herlig stor oc Ærlig
 Rig liberall
 Prectig oc høy offuer alle.

Selv om man holder Bille den mindre klare næstsidste linje til gode, er det tydeligt, hvor meget han som digter og kunstner staar tilbage for Sthen; han vilde næppe selv have været blind derfor og vilde næppe have prøvet at oversætte Nicolai, om han havde vidst, at det i forvejen var gjort saa godt. fol. 13. — 7 vers).

10. Ps. 13. Huor lenge Vilt du min Kierre Herre,
 (fol. 14. — 4 vers).
11. Ps. 22. Min Gud min Gud hui haffuer Du forlat mig.
 (fol. 15. — 16 vers. Efter Lobwasser, se Wacker-nagel IV, 1246. Lobwasser benytter den sapfiske strofe; det gør Bille ogsaa, men sætter hele tiden to sammen til een).

12. Ps. 140. O min Gud frelss mig nu aff Fare,
(fol. 18. — 13 vers).
13. Vor Fader wdi Himmerig,
(fol. 20. — 3 vers. Ikke at forveksle med Luthers salme, men ligesom denne en gengivelse af Fader-
vor).
14. Ps. 142. Till Gud min Gud af Hiertens grund,
(fol. 20. — 7 vers).
15. Ps. 143. Minn Gud Vill Du nu min Bønn hørre,
(fol. 21. — 12 vers).
16. Ps. 74. Huorfore forskyder du oss Obenbar,
(fol. 23. — 22 vers).
17. Ps. 70. O Gud min Tillflucht i Fare,
(fol. 25. — 3 vers. De to første vers har 8 linjer, det sidste kun 4; maaske er salmen ikke færdig, eller en løs lap er blevet borte).
18. Ps. 100. Alle folck som paa Jorden er,
(fol. 26. — 4 vers).
19. Ps. 127. Om mand skjønt Will huuss opbygge,
(fol. 26. — 5 vers).
20. Ps. 86. Minn Gud med stor Væ oc Klage,
(fol. 27. — 9 vers).
21. Ps. 89. Om guds Naade oc Barmhiertighed,
(20 vers. Begynder paa fol. 28, fylder fol. 29 og fortsætter derefter paa fol. 36. Fol. 30—35 synes at være senere indsyet i bogen, eller rettere: det forholder sig vist saadan, at afskrivningen er foretaget paa løse ark, men saa er der her indlagt nogle ark, som kommer til at adskille skriften paa det allerede beskrevne midterste ark. Arkene er saa senere indbundet. Men forinden pagineringen er foretaget, er det første blad af det indlagte hefte klippet ud, saa dette nu paa det saakaldte fol. 30 begynder med vers 7 og 8 af en ellers bortklippet salme).

22. Ps. 34. Jeg skal altid med Flidt,
(fol. 30. — 2 vers).
23. Ps. 51. O Herre Gud benaade mig saa,
(fol. 30. — 5 lin. Kun en begyndelse).
24. Ps. 30. Min Herre oc Gud jeg prise dig,
(fol. 31. — 6 vers).
25. Ingen Vrede oc Hastighed,
(fol. 32. Kun to versstumper. Det viser sig senere,
at de hører til i nr. 27).
26. Ps. 41. Vel dend som om dend Arme Siuge Mand,
(fol. 32. — 4 vers).
27. Ps. 86. Min Gud bøy til mig dit Øre,
(fol. 33. — 9 vers. Tekst som Brandt og Helweg
I, 283. Den sidste halvdel af sidste vers mangler;
men skønt salmen saaledes ikke er blevet helt
færdig fra forfatterens haand, er den dog — uden
slutning — blevet optaget i Cassubes salmebøger.
Først i Dan. Paullis salmebog fra 1680 er de
manglende fire linjer digtet til. I haandskriftet
fremviser salmen desuden en anden mærkelighed;
den er skrevet med to »hænder«. Midterpartiet
er skrevet med haandskrift »A«, som har skrevet
alt det foregaaende og meget af det følgende i
heftet. Begyndelsen og slutningen, nærmere be-
tegnet v. 1,1 til v. 3,3 og senere v. 8,2 til 9,4 er
skrevet med haandskrift »B«, der her optræder
første gang).
28. Ps. 117. Loffuer Herren alle hedningers Skare,
(fol. 35. — Kun 6 lin. Skrevet af »B«. Derefter er
næste side blank, og dermed slutter det indlagte
ark. De næste 16 salmer er atter skrevet med den
oprindelige haand »A«.
29. Ps. 71. Min Gud ieg paa Dig mig forlader,
(fol. 38. — 18 vers).
30. Ps. 91. Dend som Wnder den Høyestes Skerm,
(fol. 41. — 8 vers).

31. O Herre gud tenck paa din Miskund,
(fol. 42. — 15 vers).
32. Her strides i Verden saa mangan strid,
(fol. 44. — 25 vers. Teksten anført af Brandt og Helweg I, 278).
33. Huorledis er dend Mæchtig stad,
(fol. 47. — 22 vers).
34. Troen dend er en sterck oc en fast tillid,
(fol. 52. — 31 vers. Gengivelse af Hebr. 11).
35. Ps. 8. O Høyeste Gud Vor Allerkieriste Herre,
(fol. 57. — 8 vers).
36. Ps. 42. Som en Hiort tørstig oc bange,
(fol. 58. — 15 vers. Teksten findes hos Brandt og Helweg I, 280).
37. Naar vi aff sorrig oc stoer banghed,
(fol. 61. — 8 vers).
38. Luc. 2. Gud lader nu med fred,
(fol. 62. — 3 vers. Nunc dimittis. »Gud lader nu med fred sin Tiener fare ned i Graffuen sig at huile«).
39. O Høyeste gud Wor Allerkieriste Herre,
(fol. 63. — 16 vers. Samme begyndelse som nr. 35. I det senere tilføjede register, men ikke i selve teksten, staar ogsaa her »Ps. 8«, hvilket dog ikke er træffende. Denne fælles begyndelse paa de to salmer er hentet fra Lobwasser, ligeledes versemaalet. Hans gengivelse af Ps. 8 begynder: »O Höchster Gott, o vnser lieber Herre«, men iøvrigt er Billes tekst i begge salmer original. Til den sidste skal der senere vendes tilbage).
40. Jeg raaber fast, o Herre,
(fol. 65. — 4 vers. Denne er den eneste af Sten Billes salmer, som indtil nu har bevaret sin plads i salmebøgerne. Den er oprindelig forfattet af Marot, som versificerede ialt 49 Davidssalmer; de første af dem blev sunget i Schweits 1540.

Efter Marots død fortsatte Theodor Beza hans salmeværk. Det saaledes fuldførte værk blev oversat af Ambrosius Lobwasser 1565, men udkom først 1573. Nærværende salme hedder paa fransk »Dv fons de ma pensée«, paa tysk »Zu dir von hertzen grunde«. Den er ikke her betegnet som nogen oversættelse, men det er overhovedet ingen af de salmer, der er skrevet med haandskrift »A« og kun een, som senere nævnes, med »B«).

41. Ps. 42. Som Hiorten med tørst befangen,
(fol. 65. — 7 vers. Teksten anført hos Brandt og Helweg I, 281. Ogsaa en oversættelse efter Lobwassers »Wie nach einem wasser quelle«, Wackernagel IV, 1242. Bille har altsaa behandlet Ps. 42 to gange, nr. 36 og her. Man kan sammenligne teksterne hos BH. Da den er en oversættelse, kunde det tænkes, at den første var original; men denne slutning er naturligvis ikke sikker).
42. Ps. 6. Hui Wille Du o Herre,
(fol. 66. — 7 vers).
43. Wor trofaste Gud oc Hiertens Trøst.
(fol. 67. — 4 vers. Teksten anført hos Brandt og Helweg I, 282).
44. Gud, som offuer Alle.
(fol. 67. — 9 vers. Denne salme slutter paa bagsiden af fol. 68. Derefter er der begyndt en ny salme »Min trofaste Gud oc Hiertens...«, men af denne har der kun kunnet staa eet vers paa denne side. Dette vers er overklæbet med en seddel, som nu er delvis løs, og det følgende blad, hvorpaa resten af salmen sandsynligvis har staaet, er klippet ud. Paa den overklæbede seddel og det nu efterfølgende blad er den følgende salme skrevet med haandskrift »B«, som altsaa har tilhørt den, som manipulerede med heftet).

45. Gud fader Søn och Hellig Aand,
(fol. 68—9. — 8 vers. Skrift »B«).
46. (En bøn paa prosa: »O Almectige Barmhiertige oc gode Gud...«, en alvorlig syndsbekendelse og bøn om naade. Skrift »A«. Dette er i det hele det sidste stykke med skrift »A«. Fol. 69—71. — De næste to sider har været sammenklæbede inden pagineringen, men er nu gaaet fra hinanden. Paa fol. 71 v staar: »J. Bille. Den XXX Psalme. Min Herre och Gud Jeg priser dig...« Jvf. nr. 24, men kun det første vers af denne. Det ligner en skriftprøve med en barnlig eller ungdommelig haand. Bogen synes at være kommet i hænderne paa næste generation, og sporene heraf skulde udslettes ved en sammenklæbning af bladene).
47. Wy ville gaa at Spasere,
(fol. 72. — 55 vers. Skrift »B«. Som Skaar formoder er det Hieronimus Justesen Ranchs »Fuglevise«).
48. De olle Amicis,
(fol. 79. — 8 vers. Skrift »B«. »De olle Amicis« er overskriften, mens digtet begynder »O Venner i Nøed« og kan læses i sin helhed hos Brandt og Helweg I, 284. Der er ingen grund til at tvivle om, at Bille er forfatteren til det, og at det handler om hans personlige forhold. Det er skrevet af en mand, som i nødens stund ser de gamle venner svigte. De kommer ikke engang for at høre ved hans vindue eller dør, om han er i live. De vil ikke engang sende deres hund til ham en aftenstund. Mens hans gryde kogte, og han selv var en »før« mand, kom de gerne hos ham og smagte paa hans brød og mjød og sang glædens sange sammen med ham. — Ikke mindst dette digt har givet anledning til at tro, at hans salmer er skrevet i hans fængselstid. Det er de nu nok ikke,

navnlig ikke, hvis han ikke har været i fængsel! Selve dette digt taler heller ikke om fængsel, men vel om nød, vanære og fattigdom. — Det er i haandskriftet indført paa to sider, der lidt uordentligt er delt med en streg i midten som for at skaffe plads til de otte vers. Efter det sidste vers staar i marginen: »Amen. Deo confisus nunquam confusus. Ps. 27. thi de som bier epter dig beskemmisse icke.«).

49. Præfatio quedam.

(fol. 80v—82v. Denne fortale falder i to dele. Den første handler om en kristen soldat og er holdt i følgende tone og form:

Frisch op, woll an, ver Wforsagt,
 Heran paa Bannen, du Christen Söldat,
 Ver sterck i Herren, och i hans Krafft
 Och haffuer din Sag i goeder Agt,
 Vilt du haffue Jesu Christi fred,
 Her skalt du haffue mod Satan feid,
 Saa och med ald hans skalcke Anfang,
 Verden och Kiødet, foruden Anstand,
 Din Vaaben tag an, her vil det gielde,
 Alarm, Alarm, her vill det Smelde,
 Aff Røgen du dig icke holde maae.....

Slutningen af fortalen er adskilt fra begyndelsen ved et »NB«, hvorefter talen drejer sig om to slags prædikanter, de, der prædiker efter forstanden med fine og velvalgte ord og med en passende indblanding af filosofi og fantasi, og de, der prædiker med hjertet:

Men Prædicker Hand aff hiertet, da taler
hand saa
 Som hand selff med Gud det meene maa
 Slet och ret som Guds Ord liuder....

— — — — —
 Haffuer i Agt sin Consciens och høye Kald

Oc tencker paa Regenskab som giøres skall
 Plat intet lader sig det Angaae
 Huad de onde om hannem kagle maa.

 Det hafuer och denne hederlig Mand i Agt
 Derfor bør Hannem baade ære och tack
 Aff alle dem som Nogen sinde
 Dette hans Arbeide kommer till hende,
 Troe Arbeidere ere faa, stoer er din Høst,
 O Herre dem sende din Kiercke til trøst.
 Amen.

Finis

Nicol. Paschasius SS. Euangelii Minister indig- nissimus.
--

Det er altsaa ganske utvivlsomt, at dette er en afskrift af fortalen til en bog af Niels Paaske, en bog som han har skrevet (eller tænkt at skrive) eller oversat (eller tænkt at oversætte), hvad slutningen kunde tyde paa. Da han kalder sig »euangelii minister« maa man antage, at fortalen er skrevet forud for 1616, da han blev biskop i Bergen).

50. Jesus Christus est via et veritas et vita. Joh:14.

1.

O Gud lær os at betencke
 Vort Himmerig er icke her,
 At Wj aff Hiertet maa lengis
 did som wj euig skall vere

Via. Min Jesus alleene er Veyen till Himerige,

2.

Er hand Nu Veyen den Sande,
 da lad os Vandre ad Ham,

Wj pillegrimme her i fremmede lande,
 At wj kand komme vell frem.
 Veritas. thi Jesus hand er och foruist den Euige
 Sandhed.

3.
 Ved denne Eniste Sandhed,
 Lad oss her fast bliffue,
 din gode Aand oss ledsage,
 indtill Det Euige Liff
 Vita. Min Jesus Vor Herre och broder allene er
 lifuet.

4.
 Loff Tack Pris, Heder och ære,
 skee dig i Euighed
 O Gud Vor fader Kiere,
 Du naadelig gifue oss det
 At wj her i Verden kand Vandre Ved Sandhed
 till Lifuet.

(fol. 83. Skrift B. Den elegance, hvormed tankegangen er ført frem fra vers til vers, ligner ikke Sten Bille. Man faar den tanke, at denne salme er afskrevet efter den bog, som den tidligere anførte fortale er beregnet til. I Anders Arrebos »K. Davids Psalter« siger han om sin oversættelse af Ps. 150: »Siunges som det skønne Wachet aff D. Philip. Nicol. Fordansked aff D. Paschasio S.B.«. Hertil knytter H. F. Rørdam i »Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter« II, 153—4 følgende fodnote: »S.B. dvs. Superintendentens Bergensis. Et andet Bevis paa, at Biskop Niels Paaske har forfattet Psalmer, haves, idet der bag hans Ligpræd. over Magrethe Gabrielsdatter (Akeleye), 1621, findes en (for Noder udsat) Psalme af ham paa fire Vers. Den begynder med: »O Gud lær oss at betænke.« Alle Versene have samme Omkvæd: Men Jesus alleene er Vejen til Himme-

rige«. Den sidste Oplysning passer ikke her, men der er dog ikke nogen tvivl om, at vi her har en afskrift af Niels Paaskes salme, maaske i en ældre form. At den er trykt i en ligprædiken, der er bygget over samme tekst som salmen, hindrer den ikke i at være ældre end prædikenen).

51. Ex Germanico D.PH.N.

(fol. 83v — 84r. Skrift B. 3 vers. Teksten er af Skaar offentliggjort i Kirkehist. Saml. 3. Rk., 2. Bd., S. 767. Skaar indrømmer muligheden af, at Sten Bille har oversat ogsaa denne salme, men tror dog, at det er Niels Paaske, idet han støtter sig paa Arrebos udtalelse, se nr. 50, om, at Paaske har oversat denne salme. Skaars antagelse kan nu yderligere støttes paa, at ogsaa den foregaaende salme er af Paaske. Endvidere kendetegner overskriften den som en oversættelse af Philipp Nicolai. Noget saadant findes ellers intetsteds i Billes haandskrift. Ogsaa dette tyder paa, at der her er foretaget en afskrift efter en anden mand, som brugte en anden praksis. Rent poetisk er denne oversættelse ogsaa langt bedre end Billes forsøg paa at oversætte Nicolais anden salme, »Wie schön leuchtet der Morgenstern«, se nr. 9. Det synes at være hævet over al tvivl, at vi her i rækkefølge har tre afskrifter af værker af Niels Paaske).

Det har nu paa et vist tidspunkt været meningen, at bogen skulde slutte med afskriften af Nicolais salme. De to næste sider har været sammenklæbede, og derefter er tilføjet et register af haand »C«, der maa være nogle slægtled yngre. Endelig har en endnu senere haand »D« efter registret indskrevet et skæmtedigt »Jeg beder dig hederlig gammel Mand«, nemlig om raad med hensyn til valg af ægtehustru; skal man gifte sig med en enke, to gange enke, tre gange enke osv. ? Det falder ganske udenfor Billes aand

og tone. Det er klart, at det ikke har noget med ham at gøre, og lades her ude af betragtning.

Efter de foregaaende oplysninger er det ligeledes klart, at han ikke er forfatter til numrene 47, 49, 50 og 51. Det er uvist, om han har forfattet prosabønnen nr. 46. Men der er intet, som taler imod, at han skulde være forfatter til alt det øvrige.

Hvorledes skal det da forklares, at dette er indført med to forskellige haandskrifter, A og B?

Man gaar uvilkaarligt til læsningen med den tanke, at »A« er Billes egen skrift. Det er den første skrift, man møder, og langt det meste er indført med denne haand. Saaledes synes ogsaa Skaar at have opfattet sagen. I saa fald har Bille villet slutte samlingen med prosabønnen nr. 46, og en af hans efterladte har da paa de overflødige blanke blade indført Ranchs Fuglevise (47), Billes efterladte bitre digt »De olle amicis« (48) og Niels Paaskes for-tale og to salmer (49, 50, 51).

Imod denne opfattelse taler det ejendommelige forhold, at begyndelsen og slutningen af nr. 27 er skrevet med skrift B. Med denne skrift er her i slutningen indført det brudstykke, som allerede var indført med skrift A under nr. 25. Den efterladte skulde altsaa have kendt begyndelsen og slutningen af en salme, som Bille selv havde indført midterpartiet af. Og den efterladte skulde bedre end Bille selv have kunnet sætte de løse lapper sammen.

En lignende vanskelighed opstaar ved nr. 45. Her skulde den efterladte have dels overklæbet, dels udrevet en salme, som Bille havde indført, og i stedet indskrevet en anden salme af Bille, skønt der ellers var plads nok i bogen til, at en glemt salme kunde indføres senere. Dette giver ikke megen mening.

Det synes klart, at skrift B har tilhørt en, som har vidst bedre besked end A med hensyn til salmernes form og med hensyn til, hvad der burde være bogens indhold. Allerede dette maa lede til den opfattelse, at skrift A har

tilhørt en skriver, lad os kalde ham A(manuensis) og skrift B har tilhørt B(ille) selv.

Denne opfattelse faar en overraskende bekræftelse paa de to sider, der har været sammenklæbede, men nu er gaaet fra hinanden, fol. 84v og det følgende blad, der er upagineret paa grund af sammenklæbningen. Da det brunlige støv af den i tidens løb opløste lim var bortvisket, blev det muligt at læse, hvad der staar paa de sammenklæbede sider:

En Tacke Psalme
for Guds Naadige Beskermelse I denne
farlige tid forleveden Sampt
Inderlig bøn om Herrens Naade, till at
skønne paa saadan Velgierning.
E: Welb. St.B. Anno 1612.

Summæ Benignitatis jehovæ est
quod non sumus absumti; quod non
finiuntur Miserationes Eius:
Novæ sunt singulis matutinis;
amplissima Fides. Lib. Thr. 3,22 etc.¹.

Derefter følger de tre første vers af den tidligere som nr. 39 indførte salme, hvormed fol. 84v slutter. Øverst paa næste side staar vers 16 af samme salme. Men det har ikke været meningen kun at anføre disse fire vers; thi de er nummererede: 1, 2, 3, 16. Mellem de to sider maa der forinden sammenklæbningen være udrevet et blad, som har rummet vers 4—15, seks vers paa hver side, hvilket

¹) Dette citat fra Klagesangene 3,22—23 oversættes i Chr. IIIs bibel saaledes: »Herrens miskundhed er/ at wi icke ere aldellis vde/ Hans Barmhiertighed haffuer end nu ingen ende/ Men hun er huer morgen ny/ oc din Trofasthed er stor.« Der hentydes direkte til dette bibelcitater i den følgende salme, begyndelsen af v. 15. »At wi icke ere aldellis vde« betyder, at det ikke er helt ude med os. Det passer til salmens situation; der er vundet en lille foreløbig sejr. Men naar det anføres som motto over salmen paa dette sted, skjuler der sig maaske ogsaa i citatet en bøn til adressaten om, at det ikke maa være helt ude med Sten Bille.

godt kan passe til skriftens størrelse. Det er afgjort, at skriften paa disse sider er »B«. Det er særlig klart af versenes gotiske skrift, mindre klart af overskriften, der som saadan skrives med forholdsvis mere »latinske« bogstaver, men dog ogsaa har visse karakteristiske bogstaver fælles med »B«.

Dette er nu højst mærkeligt. Det er nemlig det eneste sted i hele bogen, hvor noget er signeret og dateret. Den tanke, at en senere haand skulde have skrevet dette, er meningsløs. Det maa forstaas paa den maade, at Sten Bille her med en højtidelig overskrift og et latinsk motto har planlagt at sende denne salme til en eller anden i en bestemt hensigt. Han undertegner sig jo »Eders Velbyrdige Sten Bille, Anno 1612«. Han kan ikke blot have ønsket at skrive den ind i bogen, for den stod der i forvejen, og saa havde en saadan underskrift været meningsløs. Men han kan godt have ønsket at rette paa den tekstform, i hvilken salmen tidligere var indført med haandskrift A. Indførslen her synes at være kladde til en smukt opsat henvendelse.

Denne salme, som Sten Bille altsaa tillægger saa stor betydning, anføres nedenfor efter haandskrift A, altsaa fol. 63 ff., hvor teksten er fuldstændig, men sammenlignes senere med de fire vers, som her er opskrevet med haand B.

1. O Høyeste gud wor Allerkieriste Herre
helligt skall dit dyrebar Naffn altid være
For din sandhed oc stoere Trofasthed
du oss nu oc altid haffuer beteed.
2. Huad den 19. July her nu skeede
Det Wj Aldrig med Rete bør forgiete
Efter Christi fødzell Regnet vaar
Et Tusind Sex hundert oc Tolff Aar.
3. Da saa Vii fiendernis senge blincke oc braske
for Trondhiemb tenckte de oss At Offuerraske
De trackted effter Voris Liff oc blod
Som du raader for Herre God.

4. Enndog Vi det i Sandhed maa bekiende
Om du os saadann straff vilde tilsende
Da haffde Vj denn nu offte fortient
Aff din Naade Haffuer du dem bortvent.
5. Du dreff Vore Fiender med macht tilbage
Deris forfølgelse (?) lod du dig ey behage
Luck op derfor Vor hierter oc munnd
Vj dig kunde priise aff hiertens grund.
6. Bevar oss Udaff din blote Naade
At nar Vj ehr stæd udj Nogenn Vaade
med dig befriiss saa gandske Mildelig
Oss i det tilregner Uran(sa)gelig.
7. Thi wden Dig Kand intet sig forsuare:
Du est allene dend som oss kand beuare
Derfor hør dig allene Æren till
huilcken Vj dig oc hiertelig giffue Vill.
8. Lad oss nu dinn gunst, o Herre erlange
forsuare oss for Vore fiender saa mange
hielp oss at tacke dig ret hiertelig
som oss haffuer befried saa mildelig.
9. O milde Gud gack ey med oss i Rette
Vore groffue synder Vilde du wdslette
straff os icke som Vj haffuer fortient
Endog Vore lyder er dig vell bekient.
10. Und oss Herre at fortryde aff Vort Hierte
Med alvorlig Ruelse Anger oc Smerte
At Vj saa offte haffuer fortørnet dig
Oc været mod dig wtacknemmelig.
11. Oc naar Du nu aff Din gunst oss opliuser
Oc till dend Rette Vey igien henviiser
Saa opholt oss alt med din gode Aand
At Sydenn ey igienn faar offuerhaand.

12. Bevar oss fra denne Vrange tancke
som kunde vdj Voris hierte vancke
At huis¹ naade du haffuer oss beteed
Er for Vor egenn fortienniste skeed.
13. Thi uden oss kand du en Herre bliffue
Men uden dig kand Vj ey bliffue vdj liffue
Oss kand du miste men Vj icke dig
Derfor O herre see till oss naadelig.
14. Lad oss nu for Wnyttig Tiener Regne
Oc aff oss selff Intet gaatt os tilegne
Men holder det for gaffuer udaff dig
Oc tacke dig derfor ydmygelig.
15. Thi huer Dag er Ny din stoere Barmhiertighed
Din goedhed Varer udj All Evighed
Som du beuiser baade stoere oc smaa
Din Loff oc priiss skall Ret aldrig forgaa.
16. O Høyeste Gud Wor trofaste gud oc herre
stedze oc Altid bør Du priset Verre
Alt det som haffuer Aande loffue dig
Oc dit helligt naffnn Evindeligh.

Den ubegribelige begyndelse paa vers 3 er meget overraskende. Hvorledes kan fjendernes »senge« blincke og braske? Den gode A(manuensis) har sovet, mens han har skrevet af. B(ille) derimod skriver »segell«, og da bliver billedet ganske klart. Ude paa Trondhjemsfjorden ligger den fjendtlige flaade med sejlene oppe, og sommersonen faar sejlene til at lyse paa sydsiden, som vender ind mod byen. De andre forskelle mellem A og B i de med den sidste skrift bevarede vers er formelle. B skriver 2,2: burde at forgiette. 2,3: Da epter Christ. 3,2: som tenckte oss at. 3,4: som du alene raader. Eller skulde ændringerne i 2,2 og 3,4 maaske ikke blot være formelle?

¹) o: hvad.

Om denne salme, som henter intoneringen fra Ps. 8 (ligesom nr. 35), men ellers til udgangspunkt har begivenhederne i Trondhjem den 19. juli 1612, staar der i registret: »Den 8. Psalme, Dictarit 1612, d. 19. Juli«, hvilket formentlig er udtryk for en familietradition. Det er lidt vanskeligt at antage, at Sten Bille just denne dag skulde have haft tid til at digte en salme paa 16 vers. Men paa den anden side er det forbløffende at lægge mærke til, hvorledes salmens situation passer paa den 19. juli om aftenen eller næste dags formiddag, men derimod ikke nogle faa dage senere. Der er vundet en sejr, men det er klart, at det ikke er den endelige sejr. Der er i hvert fald ikke lidt noget nederlag. Man kan ikke godt tænke sig, at Sten Bille kan have skrevet vers 12 og 14, efter at han havde faaet at vide, at fjenden var gaaet i land i Størdalen, havde slaaget hans folk tilbage og var gaaet ind i Sverige. Iøvrigt er der to hovedtoner i salmen: 1) Bøn om naade, 2) Gud skal have æren.

Hvem kan Sten Bille have tiltænkt denne salme med underskriften: »Eders Velbyrdige Sten Bille«?

Det ligger nær at gætte paa kongen, som indstævnedes Bille for Herredagen 1613 for at kræve ham til ansvar for begivenhederne ved Trondhjem. Den første hovedtone i salmen, bønnen om naade, kan forstaas som en skjult bøn til kongen; vi er alle syndere. Den anden hovedtone, Gud skal have æren, kan tjene til at minde kongen om, at Sten Bille dog forsvarede Trondhjem sejrrikt i første omgang, men at det jo iøvrigt er Gud, som raader — altsaa ogsaa for nederlaget.

Dette som takkesalme kamuflerede bønsskrift eller forsværsskrift er dateret 1612. Dateringen kan gælde baade affattelsen og afsendelsen eller blot affattelsen. I første tilfælde kan den være sendt til kongen fra Trondhjem, efter at Sten Bille i oktober havde faaet en skarp tilrettevisning. Men i saa fald har den ikke frugtet nok; thi ud paa vinteren fik Bille besked om at fratræde sit len til foraaaret.

I dette tilfælde maa Bille have skrevet sit udkast temmelig langt bag i bogen med overspringelse af en lang række blanke sider, hvor der senere kunde indføres andre ting.

Der er dog ogsaa den mulighed, at dateringen kun gælder salmens affattelse. Den kan saa være sendt, eller tænkt sendt, til kongen 1613 inden herredagen. Men efter at dommen var faldet, var det kun bittert at tænke paa begivenhederne ved Trondhjem og paa den senere anvendelse af denne salme. Det vilde Sten Bille ikke gerne mindes. Derfor blev et blad udrevet, og de to andre sider, hvorpaa salmen var skrevet, blev klæbet sammen. Den ene af dem kunde nemlig ikke udrives, thi paa den foregaaende side var nu indført det sidste vers af Nicolais salme.

Heraf kan man med nogen sandsynlighed drage visse slutninger om haandskriftets tilblivelseshistorie. Med afrejsen fra Trondhjem for øje har Sten Bille givet sine salmemanuskripter, som delvis bestod af løse lapper, til sin Amanuensis med besked om at skrive dem ind i en bog eller skrive dem rent paa sammenfoldede ark, som derefter kunde indbindes til en bog. Maaske har ordenen været tilfældig, maaske snarere nogenlunde kronologisk efter affattelsestiden. Salmen fra d. 19. juli er en af de sidste. Tanken om en kronologisk ordning kan ogsaa forklare, at et lille hefte med glemte, eller senere fundne salmer bliver indsyet et bestemt sted i bogen, skønt denne endnu ikke var fuld. Da skriveren var færdig, blev bogen bundet ind, dog med en hel del blanke sider efter de beskrevne.

Saa tager Sten Bille bogen med til sin slægtsgaard Billesholm i Skaane. Denne havde tidligere heddet Vram, men hans fader havde ændret navnet til Billesholm, mens sognet stadig hed Vram. Mens han endnu ligger i flytteroderiet, faar den lille Jens, der højst kan have været 14 aar, fat i bogen og øver sig i den ædle skrivekunst ved at afskrive begyndelsen til en af faderens salmer, se herom under det tidligere anførte nr. 46. Maaske er han blevet

forstyrret i sit forehavende. Han faar kun skrevet sit navn og det første vers af den nævnte salme og den første linje af næste vers. Derefter er det skrevne overstreget. Det har dog pint faderen med denne uorden, og derfor er de to sider yderligere klæbet sammen.

Paa Billesholm har Sten Bille haft glæde af at tale med sin sognepræst, som netop var Niels Paaske. En dag, da der var foraar i luften, og fuglene sang saa lystigt,

»at Lufften derved klinger
epter hin Winters tuang«,

er de kommet til at tale om Hieronimus Justesen Ranchs »Fuglewise«. Ranch var præst i Viborg, da Niels Paaske gik i latinskolen der, og den begavede og poetiske discipel har sørget for at faa en afskrift af visen. Den laaner han nu til Sten Bille, som skriver den ind i bogen med egen haand; han har ikke længere nogen A(manuensis) til raadighed.

Derefter nærmer herredagen sig. Det er, som om dommen allerede hænger over Sten Billes hovede. De gamle venner svigter; de betragter allerede Sten Bille som dømt. Han skriver sit bitre digt »De olle amicis«. I denne tunge tid er det ham en stadig opmuntring at tale med Niels Paaske, som en dag betror ham, at han i en fortale til en bog, som han har skrevet eller oversat, har tegnet et billede af en Kristi stridsmand. Ja, han har for resten ogsaa skrevet salmer. Ogsaa dette stof laaner Sten Bille og indfører i sin bog »Præfatio quedam« og Paaskes to salmer, hvorpaa han endelig med herredagen for øje sender eller tænker paa at sende kongen sin takkesalme. I saa fald gælder dateringen kun salmens affattelse: den maa være sendt i maj eller juni 1613.

Mod denne opfattelse af haandskriftets tilblivelses-historie taler egentlig kun, at »De olle amicis« gør indtryk af at være skrevet noget senere, nemlig af den dømte og af alle forladte mand, altsaa efter herredagen. Men hvorfor blev det da ikke indskrevet senere i heftet? Der var endnu

blanke sider tilbage. Ogsaa dette kan maaske forklares. Bille havde ønsket, at hans bog ikke skulde slutte med dette bitre digt. Det blev derfor skrevet ind paa to blanke sider, hvor der egentlig ikke var plads til det, men for at skaffe plads blev siderne delt i to spalter, saa digtet lod sig knibe ind.

I tilfælde af, at Sten Bille har afsendt takkesalmen fra Trondhjem 1612, behøver Ranchs og Paaskes digte og Billes »De olle amicis« ikke at være indskrevet i foraaret 1613, men kan være indskrevet i de nærmest følgende aar. Dog vil det være naturligt at antage, at det er sket inden 1616, da Niels Paaske rejste fra Vram for at overtage bispestolen i Bergen.

I alle tilfælde har Skaar ikke ret i, at haandskriftets sidste del synes at være Bille uvedkommende. Tilstedeværelsen af Niels Paaskes Præfatio og to salmer har deres ganske naturlige forklaring deri, at de to mænd boede i samme sogn og ved deres fælles interesser var henvist til hinandens selskab. Skaar synes ikke at have tænkt paa, at Billesholm laa i Vram sogn. Ja endog Fuglevisens optagelse finder derved, som nævnt, sin forklaring.

Paa et bestemt tidspunkt efter indførelsen af det nævnte stof har Bille saa gennemset og gennemrettet sit hefte, klippet ud, klæbet over og klæbet sammen og endelig foretaget pagineringen. Saa var bogen i orden og blev sat hen i det store bibliotek.

Men hvad var den i orden til? Den kan næppe have været beregnet til samlet udgivelse; saa havde de fremmede digte ikke været optaget. Den afskrift, som var foretaget af A(manuensis), var heller ikke fejlfri nok til dette formaal. Det kan man se af nogle af de salmer, som virkelig blev udgivet i trykken. Haandskriftet, som det foreligger, har sikkert kun været beregnet paa Bille selv og maaske paa hans efterkommere.

Dette haandskrift, som har en vis betydning i salmehistorien, selv om Bille ikke var nogen betydelig digter,

har hidtil løseligt været dateret til ca. 1615. Det har ikke været meget galt. Vi har ved denne undersøgelse naaet at datere dets samlede tilblivelse til vinteren 1612—13; muligvis er afskrifterne kommet til i foraaet 1613 eller faa aar senere, dog inden 1616. Alle Billes egne salmer er skrevet ind i bogen 1612 og en del af dem maaske digtet i aarene før. Hvis rækkefølgen i haandskriftet er nogenlunde kronologisk, kan det ogsaa anses for sandsynligt, at nr. 40 »Jeg raaber fast, o Herre« er digtet i sommeren 1612, omkring 1. august, maaske under indtryk af nederlaget overfor oberst Mønnichhaven. Den staar lige efter takkesalmen for den foreløbige sejr ved Trondhjem d. 19. juli.

Denne salme er nu den eneste af Billes, som er bevaret i salmebogen, og den har været med lige fra begyndelsen. Men oprindeligt har der været flere. Alle de salmer af Bille, som siden blev optaget i salmebøgerne, synes først at have set lyset i »Nogle Vdkaarne Psalmer etc.«, 1620. Den ældste udgave af denne bog (fra ca. 1600) findes paa Universitetsbiblioteket og indeholder naturligvis ikke nogen af Billes salmer. Udgaven fra 1620 (Det kgl. Bibl.), som kalder sig »Formeret oc forbedret«, indeholder et tillæg »Nogle Davids Psalmer/Rimuijs vdsatte/vnder Lobwassers Melodi. Prentet om Aar/ 1620.« Heri findes 20 salmer, hvoraf 8 er Billes, nemlig følgende:

Ps. 6. »Ey vilde du O Herre«, se nr. 42 »Hvi ville...« Her findes de samme 7 vers som i haandskriftet næsten uden tekstændringer. Men derefter følger endnu tre vers, som gengiver tanken i Ps. 6, 9—11. Man maa heraf slutte, at salmen i haandskriftet er ufuldstændig. Denne salme gaar videre til den nye udgave af »Vdkaarne Psalmer« 1632 og helt frem til Cassubes salmebog 1677 (ikke 1661). Samtidig findes 1620 to andre bearbejdelser af Ps. 6, nemlig »Udi din store Vrede« og »Afvend din Vredis brynde«, et vidnesbyrd om, at Bille paa den tid ikke var ene om sangvis at udsætte Davidssalmer paa Lobwassers grundlag.

Af Ps. 8 findes der i »Vdkaarne Psalmer« to bearbejdel-

ser, som oven i købet har samme begyndelse »O Høyeste GVD vor allerkieriste HERRE«; den sidste af dem er Billes (hskr. nr. 35); men de ottelinjede vers i hskr. er delt i to, saa salmen her er trykt med 16 firlinjede vers. Nogle afskriverfejl er i trykken rettede.

Ps. 30 »Min Herre oc Gud ieg priser dig« har i »Vdkaarne Psalmer« 1620 otte vers. De første seks findes i hskr. som nr. 24, mens de to sidste viser sig at være de under nr. 21 omtalte »vers 7 og 8 af en ellers bortklippet salme.« Men denne tilsyneladende bortklippede salme er altsaa anført nogle blade længere fremme, hvilket man ikke kan se af haandskriftet alene, men kun ved sammenligning med den trykte tekst. Denne salme gik videre til Cassube 1661 og 1677.

Ps. 34 »Jeg skal altid med flid« har i hskr. (nr. 22) kun to vers, men i »Vdkaarne Psalmer« 1620 har den 10. De tilføjede 8 vers ses intetsteds i hskr. Ogsaa denne salme blev optaget hos Cassube.

Ps. 42. Begge Billes bearbejdelser, den selvstændige nr. 36 »Som en Hiort tørstig oc bange« og oversættelsen nr. 41 »Som Hiorten med tørst befangen« findes optaget i »Vdkaarne Psalmer«. De følges ogsaa ad til Cassubes salmebøger, ja de gaar begge videre til Kingo og Pontoppidan; den sidste af dem synes ret tidligt at have faaet fortrinnet, idet den ogsaa anvendes ved melodiangivelsen til den første. Hos Guldberg er begge salmer udeladt, men som melodiangivelse mindes den sidste endnu langt senere.

Ps. 86 »Min Gud bøy til mig dit Øre« er optaget i »Vdkaarne Psalmer« med det samme halve slutningsvers som i hskr. Saaledes blev salmen ogsaa optaget hos Cassube, og først i Daniel Paullis salmebog 1680 blev de manglende fire linjer digtet til. Hos Cassube i udgaven fra 1677 staar — formentlig som en fejlagtig forfatterangivelse — opført de mystiske bogstaver »H.C.T.«, som jeg ikke har kunnet tyde.

Ps. 130 »Jeg raaber fast O Herre« findes i »Vdkaarne

Psalmer^ø og er, vistnok som den eneste af Billes, optaget i Moltkes Haandbog 1639, endvidere hos Cassube, Kingo, Pontoppidan og Guldberg, men synes at være udeladt (eller bearbejdet indtil ukendelighed) i *Evang.-chrl. Psb.* Den blev genoptaget i *Rosk. Konv. Sbg.* nr. 424 og ændret noget i dennes andet tillæg nr. 942. Den findes nu i *KH* 467 og *SS* 316.

Det vil altsaa sige, at 8 af Billes salmer er blevet brugt omtrent et aarhundrede efter deres fremkomst. Efter næsten 90 aars forløb gik tre af dem ind i de officielle salmebøger, hvor de holdt sig endnu et aarhundrede i kongeriget og endnu længere i sønderjylland. Og endelig findes en af dem i de nuværende salmebøger og vil heller ikke komme til at mangle i den nye salmebog, som er under udarbejdelse. Alt i alt er dette ikke noget ringe arbejdsresultat for en lille og ikke særlig original digter.

Den danske Beretning
om Dominikanernes Missionsforsøg
i Danmark 1622 og 1623.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Under den Forhandling, der i forrige Hefte blev ført om den i Overskriften nævnte, vigtige Kilde til Belysning af et Missionsforsøg 1622—23 fra dominikansk Side, blev det stillet i Udsigt, at der senere vilde blive meddelt en Udgave af den. Idet dette Løfte nu opfyldes, henvises der med Hensyn til alle Spørgsmaal vedrørende Aktstykkets ydre og indre Karakter til de af Professor Molland og Udgiveren fremsatte Bemærkninger (Kh. Saml. 7. R. I, 351 ff., 360 ff.).

Beretningen er tilstræbt meddelt ord- og bogstavret, idet blot Tegnsætningen hist og her er lempet noget for større Tydeligheds Skyld. Om de fleste af de i Beretningen omtalte Personer er der i det foregaaende givet nærmere Oplysninger (især S. 357 ff.), hvortil det maa være tilstrækkeligt at henvise. Hvor det har været Udgiveren muligt, er der ved ikke tidligere kommenterede Personers Navne tilføjet en kort Bemærkning. Et vigtigt Supplement og Identificeringsmiddel har i saa Henseende den ene af de to Dominikaneres egen Rejseberetning været. Den er delvis udgivet i Fr. Münters Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens II, 4. Hefte, 1796, S. 31—44. Da denne Udgave er stærkt forkortet, har det dog været nødvendigt undertiden at gaa tilbage til Münters Forlæg, det haandskrevne »Itinerarium Danicum«, som findes i Ny kgl. Saml., 4°, 2851. Ved Oplysninger hentede herfra er der tilføjet Betegnelsen *It.*

Den her omtalte *danske* Beretning fortjener sikkert Opmærksomhed. Da den helt igennem hviler paa Aktstykker, som var blevet beslaglagt hos de paagældende Dominikanere, maa man tilkende den betydelig Kildeværdi. Den er tillige i høj Grad interessant ved det førstehaands Indblik, den giver i den Taktik, som den katolske Kirke i det 17. Aarhundrede mente det hensigtsmæssigt at bringe i Anvendelse, naar det gjaldt om ved Mission at søge at generobre lutherske Territorier. Det er som at skue ind i et ellers lukket Land.

Kortt extract och relation paa huis aff Guds synderlig Naade er bleffuen nu nyligenn Aabenbarit aff de Hemmelige och gifftige Anslage och practiker, som den Romerske Pawe med sit anhang nu ¹ nogle Aar¹ haffuer hafft paa diße Riger Danmark, Norge och deris vnder - och omliggende Lande och Steder igien att forføre till den Romerske Kirckis nu lengst udryddede och affskaffuede Affgudische vildfarelser och Blindheder.

Aar 1622, effter att tuende Predicker Ordens Muncke, den ene F. Jacobus de Brouer S. th. D. in Universitate Duncena Professor & Regens Ordinis FF. Prædicatorum; Den anden F. Nicolaus Jansenius Scholarum Antverpiæ præfectus, haffde giordt och holdit baade offentlig och hiemmelig Meße och Bønn, och aff Pawens Legat saa vell som aff deris Eldste annammit och bekommit velsignelse, haffuer de begiffuit sig paa Reysen den 10 Junii |: effter att for^{ne} Jansenius den 7 Junii nest for haffde giort juramentum fidelitatis notarialis officii :| fra Antwerpen emod Calais, huorfra de den 15 Junii haffuer begiffuit sig till Skibs och ere den tolfte dag der effter ankommen till Hamborg; Huor de haffuer flittig beseet Byen och hoßliggende Steder nogle gange besøgt och ere saa den 21 Julii forreist derfra till Lybek och siden den 26 begiffuit dennem derfra

¹⁼¹) Overstreget og rettet til: »en tid lang«.

och ankommene udj Kiøbinghaffn den 30 Julii vdj samme Aar; Thill att forfare och udspede om deris nu lengst affskaffuede superstitiones, vildfarelser, traditioner och Blindheder igien Kunde her udj Rigit och des vnder - och omlyggende Lande och Steder indførís; Och ved huad middell och listigheder saadant nu vdj begyndelsen hemmeligen och siden offentligen Kunde bringis till Weye.

Huorpaa for^{ne} Munck F. Brouerus med Arnoldo Weiswiler Indvoner udj Malmø strax haffuer besøgt Herr Cancellar och hannem offuerleverit Infantindens aff Bryßell hendis skriffuelse till Kong: May^{tt}, samt Borgemester Christen Hansen^{1a} i Malmø hans seerdelis forskriff till velb^{te} H: Cancellar selff. Och da mundtlig angiffuit sig att vere her indsendt aff nogle vdlendske Kiøbmend, som begere dennem her udj Rigit att nedersette deris handell och Kiøbmandskab att bruge, om dett dennem ellers motte bevilgis. Och da bekommit till suar, att saadant dennem gierne skulle bliffue tilladt: Huorpaa hand sig strax haffuer bespurdt, om de saadant Kunde giøre vden fare, aff huad Religion som de Kunde vere? Huor till er bleffuit suarit, Att dette Rigin Lowe och constitutiones vare icke saa strenge, att her Kunde vere nogen inquisition eller fare for handlende och Reisende Folck och Kiøbmend¹ i saa made som [de] sig holte vden forargelse¹. Derpaa sagde hand sig och de hannem vdsende att vere Catholische och begerede allene att motte bekomme den Frihed selff att motte lade døbe deris Børnn. Huorpaa da bleff suarit, At de giorde Rett der udj att de bekiende sig lige som de vare udj sandhed; Mens Kong. May^{tt} saadant icke med god Samvittighed att Kunde tillstede².

^{1a}) † 1627. A. U. Isberg, Bidrag till Malmö stads historia II a S. 99 ff.

¹⁻¹) Tilføjet mellem Linierne i Stedet for det i Teksten udstrogne Stykke: »huad deris Troe och Religion belangede, dersom de dett ellers for dennem selff stille och vden nogens Forargelse holte:« I Marginen er tilføjet: »Dette Suar haffuer de udj deris relation, som de haffuer gjort udj Nederland och till Rom, synderligen misbrugt«.

²) I Marginen er tilføjet: »Och forbemelt findis saaledis i deris relation

Dereffter ere de forreiste hid och did udj Rigit, till Malmø, Lund och andre hoßliggende steder, och omsider haffuer de begiffuit dennem fra Helsingøer den 16 Avgusti paa hiemreisen till Lands egennem Danmarck, Holsten och Holland, Och ere de igien ankommene till for^{ne} Antwerpen den 26 Septemb., huor de haffuer giort effterskreffne relation, och angiffuit sig att haffue god forhaabning, att den Catholische Religion skulle gewinde god och Lyckelig fremgang her udj Danmark, Norge och der vnderliggende och omliggende Lande och Byer.

I. Fordi att udj Danmarck er aldelis ingen persecution emod de Catholische¹, och Cancellern derforuden dennem haffde selff lowit och tillsagt aldelis ingen heller her effter att skulle bliffue¹. |: Her skall vell merckis och actis, Att dette skall vere H: Cancellers Suar, som før er omrørdt, Och haffuer for^{ne} Munck Brouerus det saaledis mißbrugt, maa skee paa det att hand Kunde siunis icke uden synderlig stoer Fruct att haffue giort denne Reyse², och siden bliffue F. Jansenio præfererit |: som ellers var offuer hannem:| udj denne vdskickelse, efftersom och skeed er :|².

II. Effterdi her ere paa adskillige Steder mange Catholische boesidendis udj Landit, och end da flere saare tilgeneygit till³ och villige till samme Religion sig att begiffue: Huilcket de en part selff haffde paa denne reyse forfarit, en part aff andre deris viße relation hørt och fornummit.

Vdi Aalborg att vere nogle Catholische baade aff Borgeriet udj Byen och udj naboe Laugit derpaa Landit aff Adelen.

Vdi Bergen och Trundtheim udj Norge ochsaa att vere nogle Catholische boesidendis, Huilcke Aarligen forreise till

oc som de siden i Nederland och till Rom giort haffuer, och att de haffuer allesteds vdgiffuit sig for Kiøbmend och ere ochsaa derfor antagne.

¹⁻¹) Atter udstreget. I Marginen: »effter Can. egen beretning for [?] trosting«.

²⁻²) Atter udstreget.

³) Ligesaa.

Holland deris formente devotion paa Papistische viß att forrette. Herfor uden haffuer de ochsaa hørtt om de Norske Bønder, At de skall vere endnu tillgeneigitt till allehaande gamle Superstitiones¹, som de Kalde hellige steders besøgelse, om huilcke derfor ochsaa haffuis god fortrøstning.

Vdi Malmø att vere Arnoldus Weiswiler, en Gylicker, som forstaar heell vell dett Danske sprog, loffuer och tillsiger der hos med ald flid och aff gandske formue den Papistische Religion och anslage her udj Rigit att vill hielpe att beførde: Huor udj hand megit Kand vdrette vnder det skinn att forskriffue Fremmede Kiøbmend der ind i Landit, huor paa hand haffuer commission och obne Reise Pas aff Kongen selff wbehindritt Inden och vden Rigit att mue forreise. Saa ochsaa Jahan Clausen Ebbe Borger dersammesteds fød udj Lolland, som ellers haffuer tuende Brødre, den ene Hendrich Clausen Ebbe, som nu er en hemmelig Papistische Prest till Amsterdam², den anden Egbertus Clausen Ebbe, som endnu studerer till Løwen, som ochsaa forstaar det danske sprog. Och derforuden att vere endnu andre der sammesteds, som ere tillsinds att begiffue sig fra deris forige religion och Troe.

Vdj Helsingør att vere Morten Brygger och andre³.

Vdj Kiøbinghaffn att vere sex eller siuff Catholische, som ere vdlendske Françoser och Tyroler: Saa och om Isac Coris⁴ en Kandstøber och Jahan Albrechtsen att vere god forhaabning. Saa och Borgeriet dersammesteds att skulle vere willige nocksom saadant att annamme.

¹) Herefter atter overstreget: »och Fable».

²) Henrik Ebbe forekommer i B. K. Aquilonius' Brevveksling 1619 (Kh. Saml. 3. R. III, 308). Om Præsterne ved katolske »schuilkerken« i Holland i det 17. Aarhundrede se P. Polman, *Godsdienst in de gouden eeuw (Batavia sacra)*, 1947, S. 44 ff.

³) I Marginen tilføjet: »Itim Verten vdj Helsingørs Kroe».

⁴) Isak Coritz, Kandstøber, forekommer oftere i København i Tiden 1595—1626. 1595 blev han optaget i »Det danske Kompagni«, 1626 var han Kongen 500 Rdl. skyldig (Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af Oluf Nielsen, V, 93, VI, 50, 166, 204, 211).

Thill Hoffue och udj Kongens bestilling att vere Freville |: som de Kalder pædagogum Principis Gallum:|, som loffuer att ville¹ vere deris Agent till att¹ beførdre samme religion der udj Landit; och dersom nogle difficulteter eller fare Kunde paakomme, da selff att intercedere² for dennem hos Kong: May^{tt}, effterdi de icke tryggeligen tør forlade dennem paa Cancellern. Med samme Freville haffuer de be- raadslagit sig baade mundtlig och skriffetlig och udj synder- lighed handlit och tracterit med hannem om nogen synder- lig och hemmelig Sag och³ bestilling och Anslag |: mens dette Anslag skall icke haffue behagit Pawens Legatt :|. Herfor- uden er der ochsaa Kongens Baldmester: Saa ochsaa Foder- marskalcken Claudi, som er en Burgunder: Item, Petrum Crivello Kongens statuarium inden en Kort tid att Komme did till Byen igien: Huortheden de haffue fornummit hans May^{tt} ofte allene och vden opvartere sig att skall haffue begiffuit.

Vdi Sorøe att vere La Broche, en dantzer⁴.

Vdi Hamborg och deromkring att vere mange Catholische, huilcke Martinus Tricenus⁵, fordem Pater i det gamle Nunne Closter fire mile der fra Byen, vnder tiden besøger och trøster, vnder dett skin att forreise der egennem; huilcket hand haffuer giort effter de Jesuverters begering, som for nogle Aar siden bleffue forjagede fra Altona.

Vdi Lybk ere nogle Catholische och de meste parten Canicker: deriblant er Henricus Breseman⁶, som tilbyder

¹⁻¹) Atter overstreget.

²) I Marginen: »Bekende selff att haffue loffuit dennem att ville vere deris Agent och beførdere dennem tilhoffue, effterdi de icke thorde forlade dennem paa Cancele.«

³) Atter overstreget.

⁴) Pierre Haurq, kaldet Laprosch, en Franskmand, der fra 1622 virkede som den første Dansemester ved Soro Akademi (Soro, udg. af Soransk Samfund, I, 381, 392—3, 400).

⁵) »D. Martinus Tricerius, Canonicus Hildesii, vir literatus et sanctae conversationis« (It.).

⁶) Henricus Breseman, Sacerdos, Vicarius ecclesiae Cathedralis Lubecensis (It.) Jvfr. S. 528.

sitt hus och nogle andre smaa beneficia till den Munckis eller Jesuvitis ophold, som did bliffuer forskickit. Der udj Byen Kunde komme fleer Papistische Canicker, formedelst att Pawen der confererer Canonicatus huer anden Monat; Och derforuden er det brugeligt endnu, At en huer Keyser, naar hand Cronis, forlener en med it Canickdom dersammesteds.

Vdi Bremen er D. Heistermannus Capituli Syndicus¹.

Och att diße trey Steder Kunde tuingis till att vnde de Catholische offentlig att holde Meße, och det ved Kays. May^{ts} mandatt och Befallinger, Saa och ved Kongen aff Hispaniens Forskriffter; Efftterdi ald samme Steders velferdt staa allene paa, att de deremod Kunde haffue fri handell och Seylation paa Kongen aff Hispaniens Riger och Lande.

Vdi Tonningen och Friderichstad att findis nogle² ochsaa nogle Catholiske, huilcke Hertugen aff Holsten³ nogenlunde skall haffue tilladit hemmeligen att holde deris forsamlinger och Meßetienister. Huortill Greveen aff Schavnburg⁴ |: dersom hand ellers er Catholisch, som det menis :| megit Kand vere beförderlig; udj synderlighed dersom de Komme udj Suogerskab sammen :|. Till huilckit sted vell mange Catholische skulle forføyne dennem.

Vdj Dyttmersken ellers alle vegne Att vere ochsaa mange Papister boesidendiß.

¹) Dr. jur. Ludvig Heistermann, Kannik i Bremen, nævnes som Christian IV's Udsending paa Hansedagen i Lübeck 27. Juni 1625 (Christian IV's egenhændige Breve udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia I, 448).

²) Atter overstreget.

³) Frederik III (1597—1659), Hertug af Slesvig-Holsten af den gottorpske Linie 1616—59. Denne Fyrste var af tolerant Holdning i kirkepolitisk Henseende og gav 1625 Katolikerne Tilladelse til fri Religionsøvelse i Friedrichstadt (Ernst Feddersen, Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II, 153 ff., 164 f., 592).

⁴) Formentlig Ernst II († 1622), Greve af Schaumburg og Pinneberg, Søn af Otto V og Elisabeth Ursula af Braunschweig (Allgemeines Historisches Lexicon IV, 1732, S. 337. Paul v. Hedemann-Heespen, Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, 1926, S. 292—3. Münter, Magazin II, 4, S. 41).

III. Och effterdj Kongen er Fremmede och vdlendske Kiøbmend, som sig der udj Rigit nedersette, saa gunstig, att dennem synderlige Friheder for indbyggerne bevilgis, er derved ochsaa nu den beste Leylighed, som der till ynskis Kunde, vnder dett skin de Anslage att forttsette och udj werck att stille, som Mand nu vdj en langsommelig thid haffuer hafft udj sinde.

Huorfore dennem siunis Raadeligt, att for^{ne} Steder blefue nu strax med Muncke och Papistiske Predicanter forseet, som dijslige Kunde eractis att vere till denne handell rett att anstiffte, och till Hamborg att forskickis toe: Till Lybek en: Till Tønningen eller Fridrichstad Enn: Till Kiøbinghaffn En: Och till Malmøe En: Huilcke Prester vdj de første Aaringe ville forsees med nødtørfftige vnderholdning è temporalibus¹; effterdi att paa for^{ne} Steder ere icke endnu rett mange Papister boesidendis, och de meste parten saa ringe formaaendis, att de selff icke Kunde vdstaa att lønne och vnderholde deris Predicanter.

Paa denne Relation ere de den 13 Novemb. 1622 afferdigte mod Rom, med fuldmagt om denne sags Leylighed att handle hoß Pawen och Cardinalerne: Huorpaa da de haffde giordt deris information, er in Congregatione generali S. Inquisitionis² decreterit och for gott befunden att samme mission skall gaa for sig: Huorpaa dennem En inquisitionis bulla aff Otte Cardinaler vnderskreffuit er meddelit; Dens mening

Att FF. Nicolaus Jansenius och Henricus Brall, som ere forordnede till att indskickis udj Danmarck, mue effter deris supplication och begering haffue och læse alle Ketterske Bøger och skriffter, och ellers allehaande Bøger, som in indice Romano ere for forbudne och condemnerede indførde; thill den ende, att de derved alle Ketterske vildfarelser des bedre Kunde refutere och omvende: dog saa att de samme bøger holde hemmeligen hoß dennem selff vden

¹) I Marginen tilføjet: »Aarlige huer aff Pawen till Pension 60 Croner«.

²) Congregatio sancti officii var blevet oprettet 1542.

nogens forargelse eller skade i nogen mader, och det allene paa de steder, huor Ketterske secter och lærdomme sickre och tryggeligen ere wstraffuede och icke andersteds, med mindre de derfor ville straffuis som vedbør. Och skulle de flitteligen giffue act paa, att saadanne Ketterske Bøger och skriffter, som de Kunde haffue udj deris vere, samt denne tilladelsis Bulla Kunde bliffue offuerandtvoidet till den Ordinarium sammesteds Catholicum, huor de Kunde hende att anlange, effter att denne effterskreffne tilladelsis Tid Kunde vere endit, sammeledis skall forholdis, om nogen aff dennem des emidler tid Kunde hende ved døden att affgaa, paa det att samme Bøger och skriffter icke skulle Komme nogen anden till hende, meden som tilbørligt forbrendis. Iligemade skulle de ochsaa effter den manere vdi den Romerske Kircke brugelig mue annamme och abløse alle de Kettere, som alvorligen och aff Hiertit giøre pænitentze och sig begere att omvende till den Romerske Kirckis samqvem, dersom de ellers deris forige Religion och vildfarelse ville ved deris høyeste Eed forsuerge och benecte. Dog skulle for^{ne} Patres her med icke haffue nogen mact till att annamme och abløse nogen Ketter paa de steder, huor nogen Pawelig religions inquisition holdis, ey heller nogen Ketter, som allerede tillforn vdi seerdelighed er fordømt for sine groffue vildfarelser skyld, eller endnu vdi samme sit onde forsæt fremfaere, etc. : Huilckit, som forskreffuit, dennem begge och en huer skall vere bevilgit och tilladt paa Fem Aars tid effter denne Bullæ datum att regne: Giffuit till Rom, Aar 1623 den 16 Martii.

Huor paa de dennem haffue begiffuit paa hiemreisen mod Antwerpen, huor nogle tuistigheder ere indfaldne emellom for^{ne} Muncke Nicolaum Jansenium och Jacobum Brouerum, om huilcken aff dennem sin Commission best haffde forrettit her vdi Landit, och conseqventer burde att præfereris den anden udj denne mission, efftersom saadant Klarligen nocksom er att forfare aff for^{ne} Broveri Suar paa for^{ne} Jansenii resolution och indlagt, saa och aff samme

Broveri skriffuelse till Mag. Provincialem, daterede Antwerpen den 10 och 11 Avgusti 1623.¹ Huor Brouerus omsider er bleffuen den anden præfererit for adskillige Aarsager skyld¹. Och saaledis igien afferdigit med fuldkommene skriffelig meddelte instruction, hurledis de dennem udj Alle mader skulle haffue att forholde: Och er dens Mening nogenledis som effterfølger.

De Predickers Ordens Muncke, som effter decretum S. Congregationis de propaganda fide skulle forskickis ind udj Danmarck, skulle sige dennem att Komme aff de Lande, som ligger ved Masen och Rhenen: eller ochsaa fra Holland eller Zeeland; Och for Krig och der medfølgende vlidelige tyngde och skatter skyld begere att nedersette dennem udj Danmarck. Och skulle de angiffue sig att haffue god formue, men alleniste effter deris egen vilie for Lyst och øffuelse skyld nogle ringe Kiøbmandskab att ville driffue, och paa det, att de dermed Kunde sicker handle paa Hispanien och andre forbødne Steder, ville de bliffue i Danmarck vnder Kongens beskermelse boendis. Och en part aff dennem Kunde effter tillfaldene Leylighed profiterere bogelige Kunster, vnderwise nogle i fremmede Sprøg och sæder.

De skulle lade, som de haffue ingen Kundskab eller omgængelse hafft sammen, mere end som de aff Selskab paa Reysen haffue bekommit: etc.: Huorfore dersom flere ville sige sig att vere Land[s]mend, da skall den ene naffngiffue en Kiøbsted till sin Fødeby, och den anden ett andit sted, dog huor Kiøbmandskab eller nogit andit naffnkundigt Kand vidis att vere vdj floer, Och paa det deris ord Kunde stemme offuer ens, och en huer Kunde vide, huad hand vdj forfallende Leylighed om sig self och sine staldbrødre skulle svare, skulle de derom forenis, førind de drage her fra.

Losamenter skulle de søge, vdj Kiøbninghaffn hoß Peder Crivello, Kongens Statuarium, som er en Italian aff Meyland byrdig: Nicolaum Gallum², Kongens Baldmester: Och

¹⁻¹) Atter udstreget.

²) ∩: Nicolas du Clos (Duclos) (Kh. Saml. 7. R. I, 358).

en Encke aff Gent, som besørger ochsaa fremmede. Vdj Malmø er Arnoldus Weiswiler. Vdj Hamborg ere Albondio Somigliano¹ en Italiensche Kiøbmand: Nicolaus Vicendiceus. Martinus Jansonius: Nicolaus de Woder Hamburgensis². Vdj Lybk er Henrich Breseman Canonicus. Vdj Brehmen er D. Heystermann Syndicus Capituli Bremensis, som haffuer en Broder ved Naffn Rabacum, nu Canick till Lybk³, huis forskriff de Kunde bruge. Dett var ochsaa saare gaffnligt, att en huer [aff] dennem haffde en rictig fortegnelse paa alle andre Catholiske, mand vid paa samme steder att vere.

Forsamlinger |: vdj Danmarck udj synderlighed :| ville vere smaa, och de skulle skeepaa Søndagene och andre Hellige dage, lige som for spatzering och anden forlystelse skyld; Och effterdi att de Papister, som ere til Kiøbinghaffn, ere mesteparten Françoser, och de meste parten udj Kongens tieniste, skall der udj Françøiske sprog giøris nogle Korte formaninger och tilskyndelser till samme trois och religions annammelse, huorudj der skall forhandlis baade om Religionens tuistigheder och om hendis rette Lærdomme. Men saadanne forsamlinger Kunde allerbest och sickerste skeepaa de tider, naar de Lutheraner ere udj Kircken att høre Predicken, effter att Klocken er slagen ni |: och det nu paa it och nu paa it andit sted :|, for der ere da icke mange Folck paa Gaderne eller hiemme i deris huse, som icke da letteligen nogen skulle Kunde mercke dett; Och en anden tid paa natten Kunde vere de Papister, som ere aff Kald [d]er, natur och complexion, megit wbeqvem⁴.

De Muncke, som skulle bliffue udj Hamborg, skulle med synderlig flid udj seerdelighed det derheden formiddele, att Borgemester och Raad dersammesteds ville hanndtheffue och forsuare Papisterne baade de der vden och inden Mu-

¹) Abbondio Sommigliano (It.).

²) Dn. Nicolaus van de Wowiere (It.).

³) Rhabanus Heystermannus, Canonicus, Subdiaconus (It.).

⁴) Stedet ikke helt klart.

rene boendis ere: Huor till Kunde Brugis Infantindens aff Brußell och Marqvis Spinolæ¹ Forskriffuelser, och dertill med ochsaa angiffuis for denne Aarsage skyld att tilladis de Hamborger fri Handell och Kiøbmandskab i Kongen Aff Hispaniens Lande.

Dett samme skall den forsøge, som bliffuer till Lybk; thi de Lybksker² lige saa ilde |: huad seylationen belanger :| som de Hamborger Kand ombære Kongen aff Hispaniens Lande.

Pawens Legatt skall forhuerffue hannem forskrift fra Kongen i Hispanien till de Lybsker om bevilling och tilladelse, att der hemmelig |: dersom det icke Kand skee offentlig :| maa holdis Meße. Hand skall iligemaade forhuerffue Kay: May^{ts} Mandat till de Hamborger, att de skulle holde den Augsburgische Confessions abskeed³, huorudj tilladis de Catholische, att de udj alle Reichssteder maa haffue deris Religions fri øffuelse.

Den, som skall bliffue vdj Kiøbinghaffn, skall med ald flid øffue sig udj dett danske sprog och nogle Papistische Bøger vdsatte paa danske lade trycke till Antwerpen: Hand skall levere Kongen Breffue fra Infantinden aff Bryßell och skall beflitte sig paa att Kunde erlange Kongens Gunst och naade, huortill hand skall bruge Crivello och Freville, som er hos Printzenn. Hand skall ochsaa beflitte sig, att Komme udj venskab med Bertell Knudsen⁴, och hannem andvorde Ericsi Puteani⁵ skriffuelse, giørendis sin flid till att bringe hannem till den Papistische troe.

¹) Den spanske General Ambrosio Spinola, Marchese de los Balbazes (1571—1630).

²) Ordet lidt forskrevet.

³) Religionsfreden i Augsburg 1555.

⁴) Formentlig den danske Humanist Bertel Knudsen Aquilonius (1588—1650), fra 1619 Sognepræst i Løderup — Hørup samt Provst. Bertel Knudsen nærede den største Beundring for Puteanus, hvem han bl. a. ansaa for et uopnaeligt Forbillede i Brevskrivningens Kunst (Kh. Saml. 3. R. III, 247, 268, 292, 297, 306, 308).

⁵) Den nederlandske Historiker Erycius Puteanus (1574—1646), Professor i Leiden.

Vdj Malmø skulle de med ald vindskibelighed tilfredsstille for^{ne} Arnoldum Weiswiler, leverendis hannem Pawens Legats skriffuelse, och see till, att hand fremdelis Kand bliffue warhafftig och beholden vdj den gode mening, hand haffuer till att forfremme denne Papistische Religion.

Och for alle ting skulle de beflitte dennem paa att omvende Kettere, som ere affaldene fra den Romerske Kierke, anseende de dertill ere udskickede: Dernest att toe eller trey vnge (danske) Personer, som haffuer god nemme och er god Forhaabning om, Kunde anvisis till Antwerpen att studere, huilcke med tiden Kunde bliffue it rett ophaff och fundament till it Papistische Collegium udj de Nordische Lande att anstiffte, Och hos Predicker Ordens Fedre opdragene Kunde med tiden bliffue tienlige Arbedere udj den Danske Wingaard: Dog skulle de ved synderlig stoer och flittig vall vdlæsis, saa att om samme Personer en viße Forhaabning till en god forfremmelse Kunde haffuis: Och skulle samme Personer skickis till den Dominicaner Prior udj for^{ne} Antwerpen, som dennem Kand føre for Pawens Legat. For dett tredie skulle de och synderligen beflitte dennem att Kunde erlange Kongens Gunst och att Kunde annammis till Hoffue och regnis blant Kongens bestilter, som for en Historico eller nogit andit sligt. Och efftersom aff mange berettis, att Kongen haffuer stoer Lyst till antiqviteter och Kunst[st]ycker, skulle de see till, att de Kunde faa att vide, om hans W^e holder nogit aff Italienske Curiositeter¹, och huilcke de Kunde vere; hurom de strax skulle Pawens Legatt lade forstendige, som saadant med ald flid nocksommeligen skall lade forskaffue.

Ellers vdi Dagelig Omgengelse skulle de haffue D. Avgustini Regell for øyne; Att udj gierninger och tale intet skall skee, som nogen Kunde støde sig paa: De skulle vise sig ingen sind eller begerlighed att haffue till Jordische Ting, gods eller Rigdom, mens mere bevise sig att elske en religiosam pauptatem. Thi det er saare gaffnligt till Hednin-

¹) Jvfr. Kh. Saml. 7. R. I, 331, 363.

gernis omvendelse, och saaledis gjorde ochsaa de Hellige Apostler.

Vdi deris discours och samtale skulle de icke vere egen-sindige och genstridige och icke for megit staa paa deris egen mening: Och naar der talis om Førstlige eller forneme Adelspersoner, skulle de vel acte, att de da icke forseer dennem udj den Titell och ære, som en huer dennem egner och bør.

De skulle icke letteligen begynde att tale om nogen Religions tuistigheder och stridige puncter, besynderligen udj gemeene mands nerverelse och Selskab, uden saa var, att der ved Kunde skaffuis nogen synderlig Fruct och gaffn, eller vden saa var, att det med ett ord eller toe Kunde refuteris och till intet giøris; Och udj saadanne tuistige samtale skall icke brugis mange Argumenter, men allene et och dett skall vere det fornemeste och beste: De skulle ochsaa vell giffue act paa att Kunde giøre god skelsmiße emellom det, som vell Kand sigis och holdis vden nogen religionens fare och forhindring, Och emellom det, som vden mißtancke for Ketterie icke vel Kand trois.

Strax som de ankomme till Hamborg, skulle de lade advare Pawens Legatt om deris ankomst did till Byen och om ald denne Handels Leylighed. Och der till med Huorledis breffue best Kunde offuerskickis: de skulle tit och offte skriffue till Pawens Legat, saa att hand huer vge Kand vide om deris fremgang.

En huer [aff] dennem skall lade giøre en liden bog, vdi huilcken hand skall optegne, huis som sig tildrager, vere sig med Forsamlinger att holde och andre wdrettelser, Och vdi synderlighed deris Naffne, som bliffue omvende till den Papistische troe, samt deris Vilkor, Leylighed, Alder, Handell och bedriffter, saaoch deris herkomst och slect, och derpaa huer tridie Monedsdag att fremsende rictig fortegnelse till Pawens Legatt. Och dersom nogle aff Adelen och fornemme, skickelige Mend falde till denne troe, da skulle de tillradis selff att skriffue Pawen till, huor udj de hans Hel-

lighed skulle til Kiendegiffue om deris omvendelse, och hans Pawelig velsignelse¹ der till begere, huilcke breffue skulle offuerskickis till Pawens Legat till Rom; De skulle ochsaa advare hin anden indbyrdis om, huis sig Kunde tildrage. Och paa det de pawens Legatt skulle Kunde tilskriffue, er dennem medgiffuenn en synderlig slags forborgene tegne, som de Kunde bruge, naar Leyligheden sig saaledis begiffuer.

Med saadanne medgiffuene skriftlig instruction ere de² paa ny igien fra Antwerpen afferdiget, och her udj Rigit igien ankommene in Avgusto eller først in Decembri Aar 1623: Och haffuer da medførtt Papistische Bøger, Meße Kleder, viede Billeder, affladsbreffue, døde Mends Been, och andre saadanne formeente Helligdomme, och tienlige Kram vare til deris superstitions och mangfoldige Mennekkelige traditioners och vildfarelsers fortplantelse, och sig vdgiffuit for Kiøbmend³, effter forskreffne deris instructions lydelse: Och ved Hamborg, Lybk, Bremen, saa och vdj Kiøbinghaffn, Malmø, Helsingøer och Andensteds haffuer holdit hemmelige meße och Forsamlinger; Och saaledis med tiden vell haffde Kund stiftit store wildfarelse och W-enighed, icke alleneste udj Religionen och voris paa Guds Hellige Ord vellfunderedt Kierkeordning, Mens end ochsaa udj den gemene och privat Fred och Rolighed, som diße Riger, Lande, des Øffrighed och vndersaatte samt och seerdelis nu en tid lang aff Guds den allermegtigstis synderlig naade haffuer verit begaffuit med, Haffde den sanme gode och Allermegtigste Gud sig icke saa naadeligen offuer Oß forbarmit, och diße deris Listige och vidtvdsende skadelige Anslage saa betimeligen aabenbarit, førind de deris rette gifftige forhaabede perfection och wirekelses haffuer Kund naaidt och erlangit.

1) Der har oprindelig staaet det nu overstregede Ord: »hellighed«.

2) Tilføjet i Marginen: »samt andre baade Muncke och Jesuviter«.

3) Foran dette Ord har der staaet det nu udstregede: »Babyloniske«.

Hans Grams

Tanker om Principer for Bibeloversættelse.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Den sidste Menneskealder har bl. a. været kendetegnet ved et omfattende Arbejde med Revision af de danske Bibeloversættelser. Som Resultater af dette udkom 1931 en autoriseret Oversættelse af det gamle og 1948 en tilsvarende af det nye Testamente. Haand i Haand med Revisionsarbejdet er gaaet en livlig, til Tider bevæget, Drøftelse i Blade og Tidsskrifter af Principerne for den rette Gengivelse af Bibelteksterne.

Samtidig er Interessen for de ældre danske Bibeloversættelser og deres Historie blevet levende. Det danske Sprog- og Litteraturselskab har saaledes indlagt sig stor Fortjeneste ved at foranstalte Facsimileudgaver af Christian III's Bibel af 1550 (1928), siden af Hans Tausens Oversættelse af de fem Mosebøger (1932) og af andre danske Bibelarbejder fra Reformationstiden (1—3, 1950). Flere Forfattere har skildret den danske Bibels Historie¹, og i Anledning af 400 Aaret for Udgivelsen af Oversættelsen af 1550 har Aarhus Universitet udsendt et indholdsrigt Festskrift med mange nye Oplysninger og Synspunkter². Med dette som Baggrund vil det da maaske ikke være

¹) P. G. Lindhardt, Bibelen og det danske Folk, 1942. Povl Otzen, Hvorledes Danskerne fik deres Bibler. De danske Bibeloversættelsers Historie i Grundrids, 1949. Nævnes maa ogsaa to meget værdifulde og kyndige Anmeldelser af Povl Otzen i Præsteforeningens Blad 1951 Nr. 6 og Nr. 26.

²) Bidrag til Den danske Bibels Historie. Festskrift i Anledning af den danske Bibels 400 Års Jubilæum udgivet af Aarhus Universitet, Aarhus 1950.

ubegrundet at minde om et tidligere Arbejde af lignende Karakter, Revisionen af Bibeloversættelsen i Christian VI's Tid.

Da Generalkirkeinspektionskollegiet var blevet oprettet 1737, følte det sig i Henhold til sin Instruks¹ forpligtet til at henvende sin Opmærksomhed paa Tilvejebringelsen af den mest egnede Oversættelse af Skriften. Den 26. Februar 1739 indgik Kollegiet til Kongen med et vidtløftigt Forslag til at optage et Arbejde med Revision af Bibeloversættelsen², og som det var at vente, approberede Kongen ganske Planen. Den 20. Marts udgik der Kongebrev til de teologiske Professorer samt til Professorerne i Græsk og Hebraisk om i Henhold til et nærmere fastsat Program at besørge en Revision af Bibeloversættelsen i Udgaven af 1737. Samtidig fik Præsten Enevold Ewald Befaling til at bistaa Revisionskommissionen, og Kirkekollegiet underrettedes om Kongens Beslutning³ samt fik Ordre til »med Flid at paadrive og befordre« Bibelrevisio-
nen⁴.

I Løbet af tre Aar skulde Arbejdet være tilendebragt, men det kom til at gaa helt anderledes. 1742, 1748 og 1759 udkom der vel Prøveoversættelser af enkelte Dele af Skriften, men Kommissionen naæde aldrig til Vejs Ende, og dens Arbejde satte ikke dybere Spor. Waisenhuset, der 1740 fik Eneret paa at trykke danske Bibler og Nye Testa-

¹) I Kollegiets Instruks af 15. November 1737 § 17 hedder det: »Fremdeles skal Vore General Kirke Inspectores bære Omsorg, at opbyggelige Bøger ... men i Sær, at den Hellige Skrift ... aldrig sauvnes, eller settes for høyt i Priis ...« (Original i Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv, Diverse Sager I).

²) Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1739 Nr. 152—54.

³) Sjællandske Tegnelser 1739 Nr. 152—54; 1740 Nr. 56. Se Tillæg nedenfor.

⁴) En Del Papirer og Breve vedrørende denne Sag findes i Kirkekollegiets Arkiv, Pk.: Dokumenter til Revision af den danske Bibel-Oversættelse m. m.

menter, vedblev at udgive Bibelen i den Resen-Svaneske Recension¹.

Et af de betydeligste Medlemmer af den 1739 nedsatte Kommission var uden Tvivl Historikeren og Filologen *Hans Gram*. Det var naturligt at drage Gram ind i dette Arbejde. Ikke blot var han den dalevende mest kyndige Kender i Danmark af det græske Sprog, men han havde allerede tidligere medvirket ved en Bibeloversættelse, den af Bogtrykkeren Johannes Laverentzen 1719 udgivne. Desuden havde han i en Aarrække holdt Forelæsninger over det nye Testaments Grundtekst samt udgivet en Række Disputatser om Anvendelsen af Septuaginta i det nye Testamente².

Hans Gram blev en af de mest virksomme Medarbejdere ved Revisionen, — fra 1740 holdtes Møderne i hans Professorgaard —³, og det bekymrede ham at se, hvorledes Arbejdet blev trukket i Langdrag, og Tiden spildt ved allehaande smaatskaarne Drøftelser. Allerede efter nogle Maaneders Forløb mente han, at det vilde være temmelig tvivlsomt, om man kunde naa at afslutte Revisionen inden for den fastsatte Tidsgrænse. Antagelig vilde man efter Forløbet af de tre Aar ikke være naaet længere end til $\frac{1}{10}$ Del, men muligvis kunde ens Børnebørn faa Glæde af den nye Oversættelse⁴. Et morsomt lille Øjebliksbillede har Gram tegnet, naar han skildrer, hvorledes Medlemmernes Arbejde forløb i største Fordragelighed: vi »arbejder, forsamles, judicerer, criticerer og concluderer, ja ogsaa hvergang vi skilles ad, complimenterer os indbyrdes med

1) Jvfr. C. T. Engelstoft i *Nyt theologisk Tidsskrift* VII, 365 f. C. J. Brandt, *Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Historie*, 1889, S. 60 f. *Waisenhusets Privilegium* i Sjæll. Tegn. 1740 Nr. 280.

2) Engelstoft, *anf. Skrift* S. 361 f. *Kh. Saml.* 4. R. II, 431—2. Om Grams Tilknytning til Johannes Laverentzen se *Vita Johannis Grammii* ed. Bjørn Kornerup, 1942, p. 15 f., 221.

3) *Breve fra Hans Gram*, udg. af Herman Gram, 1907, S. 199, 209.

4) *Sst.* S. 182—3, 199, 209, 223, 231.

denne Trøst, at naar vi saaledes faaer hele Verket i Stand, som det sidst forehafte Capitel, blifver dette den beste Version mand har seet i Europa«¹.

Men langsomt gik det, og alt som Tiden led, slog Grams bange Anelser mere og mere til. Selv arbejdede han dog flittigt. Blandt hans efterladte Papirer² findes et betydeligt Materiale fra hans Haand som Vidnesbyrd om den Iver og Samvittighedsfuldhed, hvormed han har grebet Værket an.

Vigtigere end hans specielle Forslag og Notater er dog hans principielle Synspunkter, som han lagde frem for sine Medarbejdere i en længere Skrivelse den 6. November 1739³. Den skal meddeles nedenfor, da den er af ikke ringe Interesse ved de Betragtninger, den fremragende Sproglærde fremsætter baade om almindelige Spørgsmaal og om Enkeltheder. Adskilligt heri er vel nu kun af tids-historisk Betydning, men andet har ogsaa Bud til senere Slægter. Med vore Dages forhastede Retskrivningsreform i Erindring vil man saaledes ikke uden Deltagelse læse hans Bemærkninger om Brugen af Verbalformerne »skulde«, »skulle« o.l. Overhovedet viser Betænkningen et klart Blik for de Problemer, der naturligt maa melde sig ved Arbejdet med Revision netop af en Bibeloversættelse. Endelig er Grams Skrivelse et mærkeligt Vidnesbyrd om den Ydmyghed og Beskedenhed, hvormed selv en saa betydelig Videnskabsmand bedømte sine egne Kvalifikation-er.

¹) Sst. S. 183.

²) Gl. kgl. Saml., Fol., 9. Heri omfattende Samlinger til Revision af Oversættelsen af Matthæus-Evangeliet, flere af de apostolske Breve, Apokalypsen; desuden Korrespondance med Grams Medhjælpere (Rektor Christian Falster i Ribe, Præsterne Frederik Monrad i Agerup, Andreas Bredenberg i Holbæk og Student Christen Larsen (jvfr. Danske Samlinger IV, 105, Kh. Saml. 2. R. VI, 416)).

³) Sst.

I. N. I.

S. T. Høytærede Kiære Herrer og Venner.

Udaf det ved Deres Kongel. Majestets Allernaadigste Befaling¹ os samtlige paalagte høyvigtige Arbeide, fremlægger jeg hermed, efter Aftale, den første Prøfve, bestaaende ikkuns i et lidet Stykke, nemlig faae Capitler af Matthæo². Ikke at jeg jo kunde hafve indbragt mere; helst efterdj jeg hafver Forraad paa rede Hænder, til alle de Bøger, som udaf det Hellige Nye Testamente ere faldne i min Lod; og koster mig kun den umage, at føre det ind paa saadan maade, som her er skeet. Men mig siuntes, med de gode Herrers Tilladelse, at kunde lade det blifve denne gang ved et kort Forsøg, for derved at udforske Deres Tanker, vorde des vißere, og fornemme, hvorledes og hvorvidt De dermed motte være tilfreds. Thj skulde jeg hafve gaaet en længere Vey frem, og den Maade, som udj disse faae Capitler er brugt, skulde siunes for dristig og til Forandring sig alt for vidt udstrækkende, saa hafde jeg gjort Dennem, saavelsom mig self, en større møye forgiæfves: mig i at skrifve, og de gode Herrer i at læse, overveje og paadømme.

I Deres Kongelige Majestets Allernaadigste Befaling til os, findes Tvende betydelige Poster at i agttage; først befales, at den sidste i det Kongelige Wæysenhuus trykte Version³, som formedelst den af flere derpaa anvendte Fliid formenes at være Grund-Texten nærmest, og i Rigerne snart meest almindelig, skal lægges til Fundament, og deri intet forandres, uden enten Grund-Texten, eller det Danske Tungemaal's Natur det u-imodsigeligen

¹) Jvfr. Tillæg S. 550 ff.

²) Jvfr. S. 536 Note 2.

³) »Biblia, Det er, Den gandske Hell. Skriftes Bøger, Ved Hans Kongel. Majests. Vor Allernaadigste Arve-Herres, Kong Christian Den Siettes Christelige Omsorg, Med Fliid og efter Grund-Texten efterseete og rettede«. Kbh. 1737. (Waisenhusets Forlag). Jvfr. Breve fra Hans Gram S. 182, 198.

udfordrer, eller Meningen langt fyndigere og tillige tydeligere med en anden Talemaade kunde udtrykkes.

Og siden, i den 8de Artikel tilkiændegifves, at Deres Majestets Allernaadigste Intention ved denne Revision er, at faae den Danske Bibelversion bragt til den Fuldkommenhed, at den paa godt og forstaaeligt Dansk udtrykker Grund-Textens rette Mening og Emphasin, &c.

Det er derfor, at jeg, som den først, efter de gode Herrers Befalning, fremkommende, gierne ynskede, førend jeg kom længere, at være underrettet, om jeg ikke paa saadan Maade, som De her seer, var gaaen noget for vidt; nemlig, om Grund Texten kand taale, og om det Danske Tunge- maals Natur og Egenskab just motte udkræfve slig Forandring, som her paa saa mange Stæder, og snart at sige i alle Versene er foretaget.

Langt fra, at jeg er enten saa selfklog og paastaaende, eller saa stærk i Sproggene, være sig det Grædske eller det Danske, at mig jo fattes meget i dem begge endnu til at lære. Det er end ikke heller nu det første Arbeide, hvorved jeg hafver prøfved min store Ufuldkommenhed i dem begge. Dansk hafver jeg ofte været forpligtet til at skrive, mere end jeg hafde skiøttet om, eller haft lyst til. Det er og ofte skeet mig, at jeg er kommen ofver hvad jeg for nogen Tiid tilforne hafde udarbeidet, og meent det paa samme Tiid at kunde staae Prøfve; Men hafver dog siden derudj fundet feil og urigtigheder, lige saavel som mand treffer hos dennem, der skrifver i Latin eller i et andet fremmet Sprog.

Ja det skulde ogsaa meget forundre mig, hvis nogen, som hafde studeret, vilde holde Arbeidet, som er os befalet, for at være læt og ikke af nogen synderlig Vanskelighed, for saavit som vores eget Maal er angaaende; Men at det var kun Hoved Texten og Grund-Sproggene, hvorom det giældte. Jeg kunde maaskee blifve af samme Mening, hvis Deres Kongelig Majestet vilde Allernaadigst saaledes være tilfreds. Thj da stod det aleniste paa, at holde sig op

ved de nomina & verba, hvor vore Lexica lærde os flere Bemærkelser, paa det som allerede staaer i vores Wæysenhuus-Bibel; og blev formodentlig ikke ret meget, saavit det nye Testamente betreffer. Jeg for min Deel kunde spare mangen god Time til andre Ting. Men naar jeg betragter, at Hans Majestet vil hafve saa nøye i Agt taget det Danske Tungemaal¹, de derudj hafvende langt fyndigere og tillige tydeligere Talemaader, end de hidindtil staaende, og endeligen en Fuldkommenhed af Version, som med godt og forstaaeligt Dansk udtrykker Grund Textens rette Mening og Emphasin, Saa bekiænder jeg reent ud, at jeg skælfver og bæfver, mere for min Vankundighed i min Modersmaal, det jeg alligevel hver dag taler og skrifver, end for det lidet, jeg forstaaer i Grædsken.

Disimidlertid er jeg og viß paa, at den samme frygt, den samme Kleinmodighed og Bekymring, som overhænger mig, i henseende til mit eget Maal, den samme hafver og de langt ypperligere og større Mænd fundet hos sig, som hafve i fordom Tider taget sig for, at oversætte de samme Bibelske Bøger i Tydsk og Fransk, u-anseet det ogsaa var i deres fæderne-Sprog. De som hafve læst Lutheri Skrifter, og i synderlighed hans Brevve til sine gode Venner, erindre sig vel, hvad umage hand klager over at Tydsken har kostet ham, frem for Hebraisken og Grædsken.

Hvad møye og Tiid anvendte ikke et heelt Societet af lærde Mænd i Port-Royal paa deres Version², aleniste af

¹) Den 16. November 1739 fortæller Hans Gram i et Brev til Fr. Rostgaard, hvorledes Kong Christian VI nylig var traadt ind ad Døren til Det kgl. Bibliotek, »og førend hand vidste et Ord deraf, hafde jeg, ved Anledning af en Samtale om den Danske Bibels revision, bragt ham i en dyb grammaticalsk Discours om det Danske Sprog« (Breve fra Hans Gram S. 179—80).

²) De fra Port Royal siden 1667 udgaaede Bibeloversættelser dannede Epoke især ved Bestræbelserne for gennem mundret Gengivelse, til Dels i Parafraseform, at gøre Bibelteksterne tilgængelige for bredere Kredse. Den samlede Hovedudgave kom 1696 (Realencyklopædie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Ausgabe, III, 136).

det Nye Testament? Ikke at tale om flere og nyere Exempler, end disse tvende. Χαλεπὰ τὰ καλὰ¹, heder det til Verdens Ende, i alle Kunster og Videnskaber, end ogsaa i de mindste grammaticalibus. Det simpele, rene og tydelige, det overalt-brugelige og forstaaelige, det nette, vel sammenhængende og anstændige, i et Sprog, er ingenlunde saa læt at treffe, som manges een, der i Sprogget end ogsaa er fød, bilder sig ind. Den Tiid Ablancourt fremkom med sine franske Oversættelser af gamle Latinske og Grædske Skribentere², hafde allerede forhen mange lærde Mænd i Frankerige løbet paa den samme Bane. Og mand skulde rimeligen hafde tænkt, at saa meget som de vare lærdere i Grædsk og Latin, end hand, saa meget bedre skulde ogsaa deres Versioner blefvet i Fransk. Men der feylede vidt udj. Rigtigere vare de vel efter Hoved Texten paa visse Stæder; Men de got Folk forstode ej nær saa vel deres eget Moders Sprog. Den klare og jefne Stiil er ikke hver Mands Gafve. Den berømte Jesuit Dionysius Petavius³ hafver haft faae lige i Verden i sin Tiid, saavit som baade hans Erfarenhed i mange herlige Videnskaber, saaug hans overmaadig Færdighed i at skrifve got Grædsk og got Latin angik. Men, u-agtet denne store Lærdom, var hand ælendig, naar det kom til hans eget Frantzøsk at skrifve. Barbarismi og utydelighed fremstak i de fleeste periodis: og hans Landsmænd, og admiratores i alt det øfrige, tilstaaar, at de største Sinker skrefve og talte deres eget Maal bedre, end hand. Flere af det slags Exempler finder mand i alle Lande.

Sligt hafver jeg ej kundet lade u-anført, saafremt det

¹) Et Ord, der tillægges Solon (H. Stephanus, Thesaurus Graecae linguae, 3. Ed., VIII, 1247).

²) Nicolas Perrot d'Ablancourt (1606—64), berømt fransk Humanist og Oversætter af antike Forfattere, som han gengav meget frit (Michaud, Biographie universelle XXXII, 543—4).

³) Dionysius Petavius (1583—1652), meget frugtbar humanistisk og teologisk Forfatter.

behageligen motte antages i samme Mening, som det mældes; nemlig, til at undskylde mine Feyl, hvorsomhelst jeg hafver i denne Prøfve begaaet, eller herefter motte begaae nogen. Thj er det saaledes gaaen med de grønne Træer, hvorfor ikke da slettere med de tørre¹? De Franske og Tydske hafve deres Sprogge i saadan Stand, som vel aldrig vores kommer. De hafve ej alene præcepta Grammatica, Lexica, Observationes criticas &c. men hele Societæter og Collegia til at arbeide derpaa, for at faae dem jo reenere og ziirligere. Vj intet af alt dette². Mand maae da vel spørge: Hvorefter skulle vj nu rette os? Hvo skal være Dommere, enten et Ord, en Talemaade, en Construction, en Mening, en Transition &c. er ret, eller ikke? Er reen Dansk eller ikke? Er saa vel for skikkelige Folkes Ørne anstændig, som for den gemeene Mands Begreb noksom tydelig og vel satt? Uden tvivl faaer det vel være vsus, (hvo der har haft noksom Leylighed til at kiænde,) og den meest brugelige og almindelige Maade udj deres Taler og Skrifter, som i vort Fæderneland eragtes for de beste. Thj at holde sig til vulgus, og skrifve uden Forskiæl saaledes, som der tales af gemene Folk paa Gaden, hvilke som oftest hensluddre Sprogget, og betyde deres Meninger med et Miskmask udaf alle Provintzers Dialecter, er saalidet hos os tilladeligt, som hos andre skikkelige Nationer.

Men af saadant slags er vel ingen Fare, at noget skulde fremkomme i dette Revisions-Verk, hvorom mand ikke paa alle Sider skulde vorde enige. Det vanskeligste stiller jeg mig for at vil blifve, hvorledes mand med Hebraismis & Græcismis skal komme til Rette; fornemmeligen hvor visse

¹) Luk. 23, 31.

²) Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, der ogsaa skulde tage sig af Modersmaalets Røgt, stiftedes først 1745 (Bjørn Kernerup, Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745. 8. Januar. 1945, 1945). Derfor var Selskabets officielle Navn oprindeligt: Det kongelige danske Selskab til den nordiske Histories og Sprogs Forbedring.

Østerlandske Talemaader hafve ej alene i Wæysenhusets Edition, men fra Lutheri Tiid af, ja længe før hans Tiid i Vulgata og de, deraf deriverede West-Europæiske Versioner bekommet saa got som uryggelig Stæd og Sæde. Efter mit ringe Tykke er dette een af de ufuldkommenheder i den Sal. Lutheri Version, at slige Østerlandske Idiotismi ere blefne oversatte Ord fra Ord, ligesom de vare hellige og mysterieuse phraser: Endogsaa hvor de ere intet mindre; og kunde været gifne paa got brugelig Tydsk og Dansk: til større Opbyggelse for gode Læsere og Tilhørere af Guds Ord, og til mindre Anledning for Bespottere, der misbruge Skriftens phraser i vanhellig Discours. De Talemaader, *At finde Naade for eens Ansigt, Min Siæl hafver ingen Behagelighed til ham, hun behager ikke mine øyne*, og flere saadanne, begriber jeg ikke at hafve noget helligt i sig, materialiter, helst saasom de ikke alene bruges i Samtaler imellem Gud og hans Helgene, men ogsaa af de ugudelige (i Skriftens historier) imellem dem self, ja vel og i denne Dag imellem Tyrker, Perser og Araber. Jeg gad vidst, om det ej hafde været bedre, at de vare i Vulgata blefne oversatte i reen got Latin, og siden af Luthero paa got Tydsk? Saadanne Nødde-Haser og Skaler er det, som mange eenfoldige blifve udj begyndelsen af deres Christendom og Omvendelse hængende fast udj, som en Flue i en Spindelvæf, og hindres derved en lang Tiid, inden de kunde komme til Kiærnen. I stæden for, at de motte, ved en reen og simpel, og i enhvers eget almindelige Sprog brugelig Talemaade, faae Guds Sandhed ind i Hiertet, faae de deres Ørne og Phantasie opfyldt med en høyklingende Østerlandsk phrase, som svæfver dem i hiernen. Den løfter vel endeligen Sindet lidet op for et øjeblik; men det blifver og derved. Phrasen blifver admireret, imedens Tingen self gaaer bort. Naar derimod en eenfoldig og daglig Talemaade af Landets Sprog er langt beqvæmmere til at slaae ind i Hiertet; hvor Tankerne staae ey Fare videre at opholdes med speculation paa phrasen.

Ikke deßmindre lader jeg mig gjerne sige, saafremt andre skulde finde det betænkeligt og alt for stærkt, at foretage Forandringer i disse og maaskee faae deßlige Talemaader, hvilke ved Tidens Ælde siunes at være blefven consecrerede og hafve, fra Oldefædre af, fast i hver Prædiken, samt i Kirke- og daglige Bønner bekommet et slags Hæfd. Der forefalder desforuden noksom andre Stæder, hvor den hertildags deels fra gammel Tiid staaende, deels ved nye Editioner formerede Hebræiske og Grædske Dansk faaer at omstøbes; om ellers Guds Ord skal vorde tydeligt, til Opbyggelse for os Danske, og om Hans Kongl. Majestets Intention med got og forstaaeligt Dansk, efter vort Tungemaalss Natur, skal naaes.

Videre lader jeg, for denne gang, hosfølgende Prøfve tale; Hvilken dog, med alt dette, siunes at kunde behøfve en særdeles præfation til Forsvar; i henseende til nogle viße Forandringer, af smaae Ord, og af et saadant slags, som fremdeles i det Nye Testamente ville forekomme næsten paa alle Sider, Saaat det vel blifver fornøden, i Begyndelsen af Arbeidet derom at være enige.

I Matthæi første Capitel igientages, i Wæysenh. sidste Edition, udj Christi Slægte-Register, den Danske partikel *Men*, lige saa ofte, som der staaer i Grædsken δέ. Dette kand dog ingenlunde passe sig til en god Dansk Stiil; fornemmeligen eftersom Bemærkelsen af det Danske *Men* svarer ikke overalt til den vidtløfftige Bemærkelse og Brug af δέ undtagen hvorsomhelst Mening og vort Tungemaalss Natur det udkræfver.

Det Danske *Men*, det Grædske ἀλλά det Latinske *Sed*, ere næsten overalt af eens Betydning. *Men* er i Dansken de fleeste gange (jeg siger ikke, alle gange) conjunctio adversativa, aliquid oppositum inferens ei, quod præciserat. Δέ derimod hafver ej alene denne, men og mange flere significationes, den er og ofte en simplex copula, ofte staaer ogsaa planè otiosè & abundanter. Den kand saa lidet paa alle Stæder, hvor den findes, oversættes ved det latin-

ske *sed* eller Danske *Men*, som i Hebraisken kand allevegne betyde *og*.

Denne observation, (saavel som flere,) er langt fra, at jeg udgifver for nye; Thj baade er den vel gammel, og staaer i alle gode og bekjændte Lexicis: Er og af alle, der hafve verteret Græcos auctores paa Latine, noksom i agt tagen. I Tydsken hafve, foruden Dr. Luther, ogsaa de nyere, Joh. Henr. Reitz, de Berlenburger, Gr. Zinzendorff¹, og flere, giort samme Forskiæl. De Hollandske og Svenske ligeledes; ikke at tale om mange franske. In summa, Ingen af de mig bekjændte Europæiske Tungemaal taaler, at δέ blifver allevegne paa saadan maade oversatt som en conjunctio adversativa, saasom i Vores sidste Edition er skeet. Ja, udaf vore Danske Folk, hafver mand hørt baade studerede og Leig-Folk at klage, Pauli Epistler at være blefne endnu mørkere og svarere at forstaae, siden dette *Men* er blefven derudj overflødiger, end tilforne.

Cap. 2. v. 1. staaer, at der *kom Vise af Øster* — hvor nomen plurale construeres med verbo singulari, i stæden for at i vore forige versioner har verbum ogsaa staaet pluraliter, *de komme*. De Tydske hafve ikke, *da kam*, men *da kamen*. Hvorfore ikke vj ogsaa? Men hvis dette skal være skeet, for at rette sig mere efter gemeene Mands udtale, end efter naturlig Syntaxin, saa skulde vj ogsaa efter gemeene Mands Brug i Tale, ikke skrifve *Eder*, men *Jer*; ikke skrifve *Fader*, men *Faer*; ikke *Broder*, men *Broer*; ikke *mig*, men *mej*; ikke *Dag*, men *Dav*; ikke *klagede*, men *klavede*; ikke *Jorden*, men *Joren*; ikke *Skade*, men *Skåe*, &c.

Eod. comm. *og sagde*, λέγοντες. Sensus udkræfver, at det heller verteres: *og spurde*. Og saaledes holder jeg for, at disse verba dicendi, ἔπω, λέγω &c. bør overalt rette sig efter deres naturlige og sikke Betydning, hvorsomhelst

¹) Johann Heinrich Reitz' Oversættelse kom 1703—06 (1—2), den pietistisk farvede Berleburgerbibel ved Johann Heinrich Haug 1726—42 (1—8) og Zinzendorfs Oversættelse af det nye Testamente 1727 (Realencyklopædie, 3. Ausg., III, 83 f., 182 f.; XVI, 584 f.).

de forekomme, og betyde nu simpliciter *dicere*, nu *interrogare*, og andenstæds *respondere*. Som da λέγοντες er her, *de spurde*, saa er v. 5 εἶπον αὐτῶ, *de svarede ham*; ligeledes cap. 4. v. 10. τότε λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, *da svarede Jesus ham*. Et sic sæpissime.

Cap. 2. v. 11. *de faldt ned*. Hic iterum sing. num. pro *de fulde ned*. Nam sic rectè habet versio, Christiani IV. dicta¹, etiam in recentissima editione. Verbum *falder*, habet imperfectum h. m.

Jeg faldt, du faldt, hand faldt,

Vj fulde, I fulde, de fulde.

Skulde det være for at undflye æquivocationem, at mand ikke vilde skrifve *de fulde*, da er saadan frygt planè inanis: Thj ligelydende Ord af adskillige Bemærkelser forekomme saavel i alle andre, som i vort Tungemaal i Mængde, og forvolde slet ingen Forvirring desmere.

Cap. 4. v. 6. *De skal bære*, pro *de skulle bære*. *Skal* er absolutè singul. og hafver i plurali, *de skulle*. Saaledes, som og Wæysenhusets Edition hafver ladet staae *de skulle* cap. 6, v. 33 maaskee af u-agtsomhed. Thj jeg finder, at den ellers allevegne hafver udmynstret pluralem *skulle*, for at indsætte singularem *skal*. Sic enim cap. 5. v. 4. 5. 6. 8. 9. *de skal mættes*; *de skal see Gud* &c. & sic perpetuò per omnes libros in hac editione. Er dog *de skal* ret, og *de skulle* obsoletum & minus hodie accuratum, hvi er da dette sidste blefven staaende i det nye Oplag af Huus- og Reyse-Bibelen², som er trykt siden, Aaret efter den forbem^{te} Wæysenhusets egen? Skal dette være en Forbedring, som vort Sprog hafver faaet i vores Tiid, at confundere pluralem & singularem udj dette og flere verbis, da er det vel af samme slags Forbedringer, som de Græker hafve faaet i deres Sprog, at de nu hafve een og den samme termination til 3 à 4 tempora, til 3 à 4 casus, hvor deres Forfædre hafde flere; at

¹) Christian IV's Kirkebibel af 1633.

²) Teksten fra Christian IV's Kirkebibel var udgivet som en »Hus- og Rejsebibel« 1699; den genoptryktes 1738.

de nu, for at skrifve og tale kort og med facilitet, skrifve τὴν μάνατοῦ, pro τὴν μητέρα αὐτοῦ, ὁ ἀνδραστιῆς, pro ὁ ἀνήρ ἁυτῆς, τὸ φᾶς σᾶς, pro τὸ φῶς ὑμῶν, σᾶς λέγω, pro ὑμῖν λέγω, ἀπὸ σᾶς, pro ἅφ' ὑμῶν, εἶμαι, εἶσαι, εἶναι, pro εἰμί, εἶς, ἔστι, γραμμένον, pro γεγραμμένον, og saa videre.

Til saadant falder mand omsider hen, naar mand vil reformere Sproggene fra, hvad som det skikkeligeste af Publico, hvad Kongen og hans Cancellie, Lovbogen og Forordninger, de lærdeste og ziirligste Skribentere, Geistlige og Verdslige, i deres Bøger hafve holdet i brug og hæfd, efter en rigtig Grammatica, for at følge gemene Mands Tale paa Gaden, eller det som vj her iblant os (ligesaavel som hos andre Nationer skeer,) barbarisere imellem os self i daglig Tale. Skulde Plinius og Qvintilianus hafve skrefvet i deres Bøger det samme slags Latin, som der blef dagligen talet i Rom i deres Tider, endogsaa af fornemme Folk, da, hvad for et Sprog det hafde blefvet, kunde vj see og kiænde af Cœna Trimalchionis hos Petronium¹, af visse gamle inscriptioner, og af Fastis Consularibus sequioris ævi udj Petri Relandi Samling². Vore Naboer de Svenske maae vj derimod rose. U-anseet at de i den daglige Tale begaae de samme Friheder, som vj, med at sige, *vj skal*, saa ere de dog heel accurati i deres Skrifven, og det findes aldrig i deres allernyeste Bibeler. Jeg vil ikke tale om den Fordeel, som de hafve fra gammel Tiid beholdet, og endnu holde paa, at hafve en langt rigtigere Syntaxin, og Forskiæl paa Casus, frem for os, der for længe siden hafve tabt sligt. Aleniste, det lidet, vj hafve, mener jeg at vj sagte burde holde paa i vore Tider.

Jeg mældte her oven for, om Skrifve-Maaden i Kongelig Maj^{ts} Lov-Bog og Forordninger: Ville vj see dem efter, da blifver ingen Tvifl mere, at verbum *skal*, hafver jo in plurali, *vj skulle*. Vid. Lovens 2. Bogs pagg. 205. 206. 207.

¹) Petronii Arbitri Sat. 28—93.

²) Adrian Reland (1676—1718), hollandsk Filolog, udgav sin Broder Peder Relands Fasti consulares, Utrecht 1715.

208. 209 &c. pagg. 218. 219. 221. 222. 223. 224. seqq. & quidem plus millies in laudato Codice. Thj at der i samme Lov-Bog forekommer undertiden (endskiønt sielden,) *de skal*, saa fældes derved alligevel ikke den almindelige og faste regel, og burde snarere at rettes i en anden Edition, end at blifve staaende. Thj hvoraf denne og flere smaae errata ere komne, kunde mand vel opliuse, om det giordes fornøden.

Cap. 6. v. 2. *paa det de kand æres af Mennisken. pro, de kunde.* Og ligeledes derefter v. 5. v. 16. v. 24. ja overalt siden det hele Nye Testam. igiennem. Hvor det selfsamme falder igien at erindre, som allerede er sagt om *Skal* og *Skulle*. Men at mand endogsaa herudj ligeledes kunde hafve haft, til bedre Lærere og Ledsagere, ej alene Huus- og Reise-Bibelen, og de bestes Danskes Skrifter og Prædikener, men endogsaa Kongl. Majestets Lovbog, kand erfares, naar vj opslaae 2. Bogs 5. Capit. pag. 241. 245. 247. 257. 291. 326. *De skulle og gifve agt paa Sognefolket, at de kunde vide, hvad de sig i den Christelig Troe hafve forbed:et* &c. p. 336. 338. 345. seq. sættes til at lære Guds frygt, *hvor-med de i Fremtiden kunde tiene Gud.* pag. 349. 357. *Alle Hospitals Lemmer, som noget med Hænderne kunde arbeide &c. skulle tilholdes det godvilligen og gierne at gjøre; Dersom de det benegte, som de tilgafns kunde gjøre, bør de at forvises Hospitalet.* Jeg negter imidlertid ikke, at der jo ogsaa findes, men paa gandske faae Stæder, *kand* in plur. af saadan slags errore, hvorom nys tilforne er mældet.

Hvis nogen herimod, det jeg ikke troer, skulde indvende, at dette tiende kun til at confundere tempora, præsens plurale med imperfecto, *vj skulle* præs. med *vj skulde* imperf. og *vj kunde*, tam in præs. quam in imperf. Da *kand* svares, at vore Forfædre, som bestandigen skrefve og talte saaledes, vare dog aldrig bange for slig confusion: De forstode hinanden ligefuldt, og geraadede aldrig i Tvifl om disse temporibus, hvilke sensus og Talens Sammenhæng lærde dem at kiænde og gjøre Forskiæl paa: ligesom det gaaer

til i alle Sprogge. Græker og Latiner hafve og ingen Hinder haft deraf, at mange verborum tempora coïncidere hos dem, at aoristus 2. er i nogle verbis liig imperfecto, at legit lyder eens i perfecto og præsentis, at infinitivus activus præ. temporis, imperativus passivus, og 2da persona præ. indicativi passivi, hafve alle tre eens formam i en stor Deel latinske verbis; ja utallige flere deßlige ligelydende. Og hvor er det Sprog i Verden, endogsaa af de nu lefvende, som jo hafver Mængde af sligt?

Imidlertid kunde vj dog i vores Skrifven gjøre Forskiæl paa verbum *Skal*, in plurali præsentis og in imperfecto. Thj hint skrifves, *vj skulle, I skulle* &c. efter analogien: Men in imperfecto: *Vj skulde, jeg skulde* &c. eftersom littera formalis imperfecti i vore Danske verbis er jo *d*. Og saaledes er *skulle* præ. og *skulde* imperf. blefven distingverede forðum i alle gode Danske Skrifter, og blifve det endnu af dem, som hafve det slags Ting i agt. End ogsaa hafver der ikke fattest paa dem, der ligeledes hafve søgt at indføre en Forskiæl paa verb. *kand*, in plur. præ. og i imperfecto: nemlig pluralem præsentis skrifve de saaledes: *Vj kunne, I kunne, de kunne*, og imperf. *Vj kunde*. Ingen kand negte, at dette jo var ret, og gandske analogicè: Svensken skrifver ogsaa, *Vj kunnom*. Men saalænge det ikke staaer til, at indføre over alt, er der intet ved at gjøre, men faaer at regnes hen til det slags regulariteter (hvoraf in omnibus lingvis mange hafves,) hvilke usus & tyrannus mos holder ude. Anderledes hafver det sig med plurali præ. temporis toties inculcato af verbis *Skal* og *kand*; Thj de baade ere og hafve altid været i Brug hos os, ej alene grundede paa Natur og Fornufft, men paa Slægt og Herkomst. Thj de ere ud af samme Stamme, som de Tydskes *Soll* und *kan*. Naar de Tydske da ville forandre deres *wir sollen*, und *wir können*, til *wir soll*, und *wir kan*, saa er det og først, at jeg tør samtykke med, at vj andre skrifve ligeledes, *Vj skal*, og *vj kand*.

Derforuden er mig, ved Giennemlæsningen af sidste

Wæysenhusets Edition, forekommet adskilligt mere, til samme Classen henhørende. Deraf tager jeg mig den Frihed, at mælde om disse imperfectis: *de drak; de fandt; de bandt*; i stæden for, *de drukke, de funde, de bunde*. Ligeledes: *de gik; de fik*; pro, *de ginge, de finge*. Jeg begriber ikke, ved hvad auctoritet disse imperfecta ere blefne afskaffede, eller rettere hafve misted deres numerum pluralem. Alle de, som jeg hafver spurt derom, hafve ej andet svaret mig, end at mand faaer at skrifve ligesom mand taler. Men sligt giøre vj jo ikke, i mangfoldige Ord, dennem vj lade dog nyde deres Regel og Rigtighed i Skrifven; ej heller omgaaes andre skikkelige Nationer saaledes med deres Sprogge. Der hafve indfundet sig slige Reformatores baade i Frankerige, i Engelland, og i Sverrige, til at indføre en Skrifvemaade af Ordene, der skulde overalt accordere med udtalen, men ere blefven afviiste een efter anden alle Tider.

Er det og, for at forstaaes desbedre af gemeene Mand, da kand mand tvertimod være forsikret om, at gemeen Mand er langt fra at være saa vankundig i sit Sprog, at der skulde behøfves saadanne irregulariteter ham til Tieneste. Jeg veed end og dem deriblant saa kloge, at de spørge, hvorføre visse, og just de nu omtalte Ord ikke skrifves saaledes i de nye Bibeler, og andre nu udkommende Danske Bøger, som mand finder dem skrefne i Christiani IV^{tl} Bibel, i Brochmands Postill, i Jersins Skrifter, i Arnds Christendom, i de beste Lig-Prædikener, i Arreboe, og flere, ja i Lovbogen self¹. Den fra Kiøbenhafns Dialect meest afvigende Mundart i Danmark hos Bønder og gemeen Almue, kand, maaskee, findes i den

¹) Christian IV's Kirkebibel kom 1633, Jesper Brochmands Huspostill 1635-8, J. D. Jersins danske Hovedskrifter 1633 og 1636, Oversættelsen af Johann Arndts «den sande Christendom» ved Samuel Jensen Ild 1690, Anders Arreboes K. Davids Psalter 1623 og hans Hexaameron 1661, Danske Lov 1683.

Deel hvor jeg er fød, nemlig Wendsyssel¹. Alle Præster prædike dog, hvad Sprogget angaaer, ligesom det høres af Kiøbenhafns Prædikestole, og forstaaes af hvert Menneske. Vj vide jo og, hvad Forskiæl der er imellem det Sprog, som Almuen i Schweitz taler, og imellem det som hos denem skrives og paa Tryk udkommer.

Jeg slutter, med hierteligen at bede om Forladelse, saafremt jeg herudj skulde hafve udladet mig med for stor Frihed. I saadan Hast, som disse Blade ere udjaget formedelst Tidens Korthed, kand mand ikke altid holde Maade i sine Expressioner. Ingen skal derimod findes villigere til at tage imod underviisning, ingen taalligere til at høre og læse ald slags Correction, og derefter, naarsomhelst min ringe Mening er blefven sagt, ingen være mere fornøjet, hvad heller den finder Medhold eller ikke, end de Høytærede Herrers
og kiære Venners

Kh. d. 6. Nov. 1739.

ærbødigste og skyldigste tienere

H. Gram.

Tillæg.

Professoribus Theologiæ ordinariis og Extraordinariis, saa og Professor Græcæ og Ebreæ Lingvæ ved Kiøbenhavns Universitet anl. at foretage sig Bibelens Revision effter de anførte Poster.

C 6 tus

V. G. t., som Vi allernaadigst finde det til den almindelige Opbyggelse fornødent, at en god dansk Bibel-Version, som effter foregaaende nøye Revision overalt ved Guds Tienisten og ald anden offentlig Læsning og

¹) Hans Gram var født 1685 i Bjergby Præstegaard i Horns Herred, Vendsyssel (Vita Johannis Grammii ed. Bjørn Kornerup p. 9).

Underviisning i Kirker og Skoeler kunde bruges, io før io bedre besørges og siden effter Vores foregaaende allernaadigste Approbation i begge Vore Konge Riger Danmark og Norge publica autoritate for Uniformitets Skyld indføres; og dertil uforbigiengelig udkræves, at Bibelen til den Ende forud saa hastig og nøye, som skee kand, med Fliid igiennemgaaes og eftersees, paa det Lærere og Tilhørere kunde være mueligst forvissede, at saadan almindelig Version baade var overeensstemmende med Grund Texten og got forstaaeligt Dansk:

Saa er hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at I Eder samme Bibelens Revision paa effterskrevne Maade foretager:

1. Vilde vi allernaadigst, at den sidste i Vores Waysenhuus i Kiøbenhavn trykte Version¹, som formedelst den af fleere derpaa anvendte Fliid formeenes at være Grund Texten nærmest, og i Rigerne snart meest almindelig, legges til Fundament, og deri intet forandres, uden enten Grund Texten eller det danske Tungemaal's Natur det uimodsigeligen anderledes udfordrer, eller Meeningen langt fyndigere og tillige tydeligere med en anden Tale Maade kunde udtrykkes.

2. at I betiene Eder alle af den samme Edition af Grund Texten til Eders Revision, hvortil Bergelii grækkiske Nye Testamente² og enten Michaelis, Jablonskj eller Opitii ebræiske Gamle Testamente³ som de meest paalidelige og best fangelige Editioner af Eder kand bruges.

3. at I strax deele Bibelens Bøger saaledes imellem Eder, at I faar næsten lige Pensa, og ingen af Eder paatager sig mange effter hinanden følgende Bibelens Bøger, paa

¹) Jvfr. S. 537.

²) Bergelii er — som bl. a. Koncepten til den udgaaende Skrivelse viser — en Fejlskrift for Bengelii. Der sigtes til J. A. Bengels Udgaver, hvoraf den vigtigste kom 1734.

³) Udgaver af den hebraiske Tekst til det gamle Testamente ved J. H. Michaelis 1720, D. E. Jablonski 1699 og Heinrich Opitz 1709.

det Arbeidet ey skulle for lenge opholdes, men Trykken kunde desfør tage sin Begyndelse, naar den halve Bibel er revideret, enten Revisionen begynder fra det Gamle eller Nye Testamente; hvorhos I tillige haver at iagttage, at Professor Græcæ Linguæ ey med det Gamle Testamentes ebræiske Bøgers, ey heller Professor Ebræ[æ] Linguæ med grækkiske Bøgers Revision bebyrdes. Saasnart denne Deeling er skeed, berette I samme Os elskelige Vore General Kirke Inspectoribus, som Vi under denne Dags Dato allernaadigst have anbefalet denne Bibel Revision paa mueligste Maade at facilitere og dens ønskelige Fremgang saavel som Publication at besørge, paa det de kunde viide, til hvem af Eder de over hver Bibelens Bog indkommende Observationer skulde adresseres.

4. Enhver af Eder maa tage sig til Hielp en Præst inden eller uden Byen, hvem hand haver Tillid til, saa og en habil Studiosum, som ham i Arbeidet effter hans Forskrift kunde gaae til Haande. Hvilke[n] Studiosus Vi med Forfremmelse i sin Tiid allermildest vil benaade, naar hans ved dette Arbeide udviiste Fliid for Vores General Kirke Inspection vorder attesteret og befunden det at fortiene; Til hvilken Ende I de herved brugende Studiosorum Navne, naar de nogen Tiid derved ere prøvede, bemelte Vore General Kirke Inspectoribus have at bekiendtgjøre og siden fra Tiid til Tiid at melde, ved hvad Bøger af Biblen enhver af dem har arbeidet.

5. Arbeidet selv ville Vi allernaadigst, at I begynde i det seeneste nestkommende Michaelis, enhver i sit Penso, og det saaledes indrette, at foruden de til Eder indkommende Erindringer og Anmerkninger I selv conferere med den danske Bibel-Version og Grund-Texten, den svenske¹ og andre for Accuratesse bekiendte Versioner, som I imellem

¹) Carl XII's Bibel af 1703, udgivet efter aarelange Forberedelser, men i Virkeligheden blot en revideret Udgave af Oversættelsen af 1541. I over 200 Aar var den det svenske Folks »Kirkebibel« (jvfr. Hilding Pleijel i Svenska kyrkans historia V, 37—43).

Eder selv kunde aftale og Vore General Kirke Inspectores tilmelde, hvorpaa I Eders Arbeide saaledes haver at befordre, at enhver med sit Penso af Revisionen i det længste i trei Aar kunde blive færdig.

6. Naar Arbeidet er begyndt, haver I ugentlig at forsamle Eder paa Consistorio eller andensteds til en viß aftalt Tiid, tilligemed Præsten ved Vores Waysenhuus Enewaldus Ewald¹, som Vi i Henseende til sit ved den trykte Version havde Arbeide og om dens Grund havende Viidenskab allernaadigst under denne Dags Dato have anbefalet sig der alletider at indfinde, hvor da en eller flere hvergang oplæser de giorte Anmærkninger over den trykte Version, forsaaviit det af Revisore, effter forhen givne Regler, eragtes fornødent, at noget deri forandres, hvilke Forandringer da af alle tilstædeværende overveyes, samtykkes eller ikke samtykkes; ligesom de det eensstemmigen eller per plurima finder raadeligst. Skulde nogen af Eder formedelst Sygdom eller anden uovervindelig Forhindring ey kunde møde, samle de øvrige sig alligevel paa det aftalte Stæd og Tiid og fare fort med Revisionen.

7. Fra Tid til Tid have I til Vores General Kirke Inspection at indberette, hvorviit I ere avancerede, samt maanedlig, eller saa offte en Bibelens Bog er afgiort, at indsende de deri af Eder gotfundne Forbedringer, saa og til samme baade strax i Begyndelsen ved Eders første Inddeeling af Arbeidet og siden stedse at indberette alle Vanskeligheder, som Eder ved Revisionen kunde møde, eller hvorover I ey understaae Eder indbyrdes imellem Eder selv at tage nogen Resolution, tilligemed Eders Betenkning, hvorledes Difficultäten best kunde hævis.

8. Som Vores allernaadigste Intention ved denne Revision alleene er at faae vor danske Bibel-Version bragt til den Fuldkommenhed, at den paa godt og forstaaeligt Dansk udtrykker Grund-Textens rette Meening og Emphasin og

¹) Enevold Ewald (1696—1754), fra 1728 Præst ved Waisenhuset.

altsaa overalt i Kirker og Skoeler offentlig kunde indføres og der uden videre Forandring bestandig bruges; Saa have I ikke at opholde Eder med Parallelen, Summarier og andre slige til Oversættelsen i sig selv ey henhørende Ting, men alleene at paaagte, hvad der til en god og accurat Version henhører, hvortil især og Bibelens Inddeeling i Capitler og Vers maa regnes. Og bære Vi den allernaadigste Tillid til Eders Retsindighed og forsigtige Nidkierhed, at I heri alleene følge Grund Textens Ord og Sandhed og med Fliid vogte Eder, at Oversættelsen ikke lempes effter en eller anden Meening eller Hypothesin meere end efter Guds Aands egen Talemaade, som alleene bør følges. Hvoreffter I Eder allerunderdanigst kand viide at rette. Befalendes etc.

Friderichsberg den 20de Martii 1739.

(Sjællandske Tegnelser 1739 Nr. 152).

Peder Laursens »Brevbog«.

(Slutning).

Af **H. Hegnsvad.**

III¹

Endvidere kan ieg heller ikke forbigaae at tilligge nogle Anmærkninger til adskillige af eders Udtryk, som I den Tid fremførte til Hykleriets og Ugudelighedens Forsvar. Den 1. er denne, At I ved hver leylighed, naar ieg klarlig beviiste min Doms og udsagns rigtighed af Guds Ord, bestandig paastod, at I vidste det alt meget vel. Dette lader ieg nu staae, saavidt Videnskaben angaaer. Men nu bliver der en uendelig og Ævig forskiel imellem Videnskab og Oplysning. Liden Øvelse og erfaring i en Profession overgaaer langt megen læsning og Videnskab om samme, hvorved aldrig nogen er bleven Mester. Historisk beskrivelse over Stæder og Lande kan allene gjøre een skikket til at Discorere derom. Men Øyesynet fører en levende, Practisk og Interessant Kundskab med sig. Videnskaben er blot i Hiernen; men Oplysningen er tillige i Hiertet og er foreenet med en Gudelig Erfaring, Følelse og overbevisning paa sig selv, at Videnskaben er ubedragelig Sand. Diævelen veed og alt, hvad der kan siges ham af Guds Ord; men det hjælper ham ikke, da han deels ikke Troer det, uden naar han føler virkningen deraf, som sætter Grændser for hans Slangelist og Ondskab, og hvis opfyldelse er hans Ævige straf, ved hvilken han skiælver. Deels søger han med al Flid at fordreje og forvende dets rette Meening og Hensigt ved blindende Forestillinger og ved at adskille Sandhederne fra deres rette Sammenhæng enten for at svække deres Styrke eller gandske at omskabe dem til Stadfæstelse for Løgn, Bedragerie og ugudelighed. Og deri effterfølger Verdens og Vantroens store Hob ham troelig til deres egen ubodelig Skade. De have ofte stor Videnskab; men Guds ord er ikke blivende i dem, som Christus og bebreyder hiine

¹) Her begynder tredie afsnit af stykke VII, se Kh. Saml. 7. R. I, 98.

deres Forgiengere, Ioh. 5,38. 39. I randsager Skrifterne; thi I meene, at I have et Ævigt Liv i dem, og de samme ere de, som vidne om mig, og I vil ikke komme til mig. Der seer vi Bedrageriet hos disse, som desværre er alt for almindelig. De meente sig Salige ved Skriftens Randsagelse og videnskab; men Skriftens Kiærne (som hvert Blad vidnede om, og uden hvilken slet ingen Salighed kan erlanges) kunde de formedelst Hovmod, Vantro, Sikkerhed og Fordomme hværken finde eller ville komme til. Ia det gielder fornemmelig om al slig Videnskab, som vor Frælsere siger til sine Disciple: Salige ere I, dersom I viide disse Ting, om I giøre dem, Ioh. 13,17. Ieg vil allene legge nogle faa ord til denne Anmærkning, som ogsaa ene havde været nok, nemlig Svaret paa det 498. Sp. i vor Catechismi Forklaring, om de ubodfærdige har nogen sand Troe, hvor det hedder: Ney slet ingen, om de end veed alt Guds Ord, holde det for sandt og trøste sig derved, saa er dog deres Troe Død og deres tilstand fordømmelig, saalænge Troen bliver allene i Hovedet og ej kommer i Hiertet eller dræber den gamle Adam og igienføder dem til nye Mennesker.

Den 2. Anmærkning er rettet paa den Erklæring, I den Tid gjorde, nemlig At I vidste ingen forskiel imellem os og den store Hob, som gav os fortrin i Gudsfrygt, uden Sabbatens holdelse og afhold fra Sværen¹ og Banden. At I ikke veed andet, kan ikke saameget undres, da I er saa meget fremmed fra os, vor Væsen og den Christelige Samfund, og tillige fordi om I vidste mere, ville I dog næppe viide det for Mistanke og Misundelse. Dog var det ilde, om det var sandt. Thi da vare vi høystulyksalige. Thi Christendommen bestaer io ikke i udvortes dyrkelse og Gierninger allene i Almindelighed meget mindre i nogle gandske faa af disse i særdeeshed. Men gandske vist og ufejlbar er eders og alle deres Ulyksalighed, som foragte og Skiødesløs for eders Sædvanes Skyld overtræde disse Herrens alvorlige og velgiørendes Bud. Thi Sværen i Daglig Tale røber en hærskende foragt for den hellige Gud og den dumdrigtigste Vantro, naar man ved dets daglige udøvelse dog signer sig i sit Hierte uagtet Herrens alvorlige Truseler. Og Sabbatens misbrug fra dens rette og salige hensigt, som er Hvile og Helliggiørelse i Gudelig Troe og Kierlighed, røber den græsseligste Vantro, Guds foragt og et fæesk og Iordisk Sind i høyeste Grad. Men begge deelee eller hver for sig deres fremturenhed derudi især effter given Advarsel røber en ubøvelig Haardnakkenhed, en ulægelig Blindhed i aandelige Ting og et gandske forstokket Hierte, som med Flid haster til sin

¹) c: sværgen.

ævige fordervelse, og som vil lade det komme an paa ævig Prøve, om Gud er Retfærdig, og hans Ord er Sandrue. Kort sagt: Vi ere ulykkelige, dersom vort fortrin i Guds frygt frem for den store hykkelske Hob, som kiendelig sees at vandre i Mørket, bestaaer allene i udvortes dyrkelse. I og eders lige maae nødvendig være ulykkelige, da I foragte Herrens hellige og velgiørende Bud og lader eders Hiertes Vantroer føre eder til den Sikkerhed, at I daglig eller ved hver forekommende Leelyghed træde hans Bud under Fødder og dog alligevel ved denne fremturenhed trøste eder selv med Guds Naade og Saligheds Haab.

Den 3die Anmærkning er, At I i eders Iver sagde for ej at blive foruroiliget, At I nok selv skulle sørge for eders Siæl. Dette var og høyst fornøden, da heele Verdens forliis veyer ej op imod een eneste Siæls, og enden vil viise, at den, som hader advarsel, overbevisning og Bestraffelse, har baaret ringe Omsorg for sin Siæl. En dulgt og dræbende Ild, som vil ødelegge vore Boliger, ønskede vi gjerne røbet; men en dulgt og dræbende Vantroer og Sikkerhed under en Pharisæesk, udvortes Gudsdyrkelses, Maske ønske de allerfleeste uanfægtet og tildækket. Naar nu Christus siger: stræber alvorlig at indgaae igienem den snevre Port, thi mange skal søge at komme ind og skal ikke kunde; thi den Port er viid, og den vey er bred, som fører til Fordømmelse, og de ere mange som gaae derpaa, Matth. 7,13. 14. Naar nu et Menneske desuagtet hader Overbevisninger og advarsler, som er endog velgrundede i Guds Ord og ubedragelig erfaring, og vil uden andres hielp og Raad selv paatage sig sin Siæls Sag, da røber han derved sit Hiertes Vantroer (til disse Christi dyre advarsler) og derafflydende Sikkerhed og Blindhed og handler ligesaa daarlig, forvovent og farlig som den, der er mundteelig bleven en lang, vildsom og farlig Vey anvist for at naae et foresadt Maal, og dereffter paa sin Reyse hverken vil forespørge sig eller høre nogens Raad eller given Advarsel. Om dennes egenviisdom, Sikkerhed eller Afsindighed dømmer vist enhver skønsom et udfald, som vel var at Beklage, men som unægtelig svarer til saa daarlig en Sindsforfatning.

Den 4. Anmærkning er, At I for at gjøre mine Overbevisninger ukraftige, ugrundede og upassende sagde, At han, nemlig P. L. S.¹, havde altid levet ligesaa skikkelig som ieg. Ieg svarer villig Ia; Ieg maae med Hiertelig Overbeyisning, bøyelse og Graad ved hver leyligheds siunge med den bodfærdige og Troende Kirkes Samfund: Stor forargelse i Verden haver ieg drevet.

¹) s: Peder Laursen.

Og fra min ungdom saare ilde levet; Hvad skal ieg gjøre? hvad er mig best? Skal ieg fortvivle, Herre Iesu Christ?¹.

Vore mange Herre Herre raabere og Skikkelige siunge hyppig med; men det er saa langt fra, at de selv troe, hvad de skrige, at de endog under deres Skikkeligheds Maske med haand og Fod vil imodstaae dem, som er saa ubeskeden at vil overbevise dem om forsættelig Synd, mindre troe de, at de have givet Forargelse. Dog vil hans og eders Skikkelighed slet ikke behage Dommeren bedre paa hiin dag, end Pharisæenes skikkelighed behagede ham, da han vandrede paa Iorden. Han kræver et nyt Creatur, uden hvilken han hværken vil see paa Omskiærrelse eller forhud, Gal. 6. Det er effter Skriftens sammenhængende Meening: En Hiertelig overgang fra Naturen til Naaden i en bodfærdig Anger over vor medfødte og yttrede indvortes og udvortes dybe fordervelse, en sand Omvendelse, en Hiertelig Troe, en derafflydende ivrig Helliggiørelse, som viser sig i had til al Synd, i Kierlighed til Gud, som kiendes best af lydighed, 1. Sam. 15,22, til Næsten, som kiendes i Omsorg for al hans Lyksaligheds fremme. Og i almindelighed i Christi sande effterfølgelse og hans Korsens villige Paatagelse for Sandheds og en god Samvittigheds Skyld. Uden alt dette kan effter hiine vor Frælsers Ord hværken Daab eller Christen Navn eller udvortes Gudsdyrkelse og Skikkelighed slet intet gjøre til Sagen. Thi Christus vil ikke ansee vort Herre, Herre! (som er det allene skikkelige og effter vedtagen Sædvane udvortes Andægtige Væsen) men han vil, at vi skal gjøre, hvad han siger, Luc. 6,46.

Vore Skikkeligheds Forfægtere, de blinde Ledere, Ivrrer dem og allene i deres Prædikener imod Frækhed og Laster ligesom de Skriftkloge Pharisæer (eller og imod sand Gudsfrygt selv); men de lader den Hykkelske Christendom, den Skikkelige Hob deres uandelighed, kierlighed til og ligeskikkelse med Verden uanfægtet, som dog allene er en frugtbar Moder til Lasterne. Thi naar man længe enten af Samvittigheds tvang eller undseelse har Hyklet med Skallen af Christendommen, finder man sig ej altid stærk nok til at fortsætte samme (eller og af Guds Retfærdige Dom), men falder i udvortes Laster. Eller og man forekommer endnu en større² friheds Prædikant end de sædvanlige, saa man offentlig af en Pharisæer bliver en Saduccæer, Materialist, Naturalist eller deslige, som man half om half tilforn har været i Hier-

¹) Af salmen: Ak, levende Gud! Jeg bekjender for dig... Th. Kingo: «Den forordnede Kirke-Psalmebog» nr. 24 v. 5.

²) ∫: træffer (bliver?) en endnu større ...

tes Grund. — Mere vil ieg ikke legge til dette, men vil skride til den 5. og sidste Anmærkning, som tager sin Anledning af eders falske Trøst, I den Tid mundteligen yttrede ved Overbevisning af Sikkerhedens og Hykleriets Sædvane Synder, hvori I med den store Hob ligger. Eders Udtryk var, At I (uagtet min advarsel og overbevisning) haabede vist¹ at blive Salig i denne eders Tilstand. Ieg svarer: Dette haab haver meesten alle; men da det for alle oplyste er kiendelig uden Grund baade i Guds Ord og i deres egen Samvittigheds vidnesbyrd (dersom den enten maatte tale, eller om de ville høre den, om den pludseligen taler), saa er sligt haab ligesaa bedragelig til Salighed som Spændelvæv til Klæder, Iob. 8,14. Hiin rige Mand, Luc. 16, døde paa det samme Haab, og han vidste, at hans Brødere, hvoraf han haver utallige⁴ ville vove det paa det samme uden enten af Moses eller Propheterne at lade dem overbeviise. Denne fordømte Aand vidste af Erfaring, hvor lidet Guds ords vidnesbyrd var agtet i Verdens Børns øyne, at de ingenlunde ville troe Ordet, men vil have Syn for sagn, ligesom han og fordrede et Mirackel og synlig Tegn, at ordet var sandt. De vil absolut haabe imod al grundet Haab, troe tvertimod Guds reene ord, fordi deres forfædre ere holdte for gode Christene i livet, ere priste Salige i Døden, og ingen af dem er kommen tilbage fra de Dødes land med noget ont Budskab og advarsel til dem, hvilket de i deres Blindhed med omtalte Rige Mand troe at være baade fornøden og Guds Viisdom og Godhed anstændig. Men Svaret bliver dem af Abraham med hiine tilbragt. At dersom de ej troe Guds Ord, som er Liv og Aand og Stadfæstet paa den ubedrageligste Maade, og kan samme ikke Befordre deres sande Omvendelse, da kan meget mindre et flygtigt Sendebuds, en ubekiendt Rapports eller en Dødnings Ord, om den indog blev afsendt hver Morgen, nye og med nye og usædvanlig Budskab, befordre den. Derfor er det ej nok, at vi have Haab, men det [er] af uendelig vigtighed at have et sandt og ubedrageligt Haab, og at det er saa, maa kiendes og erfares af den Grund, hvorpaa Haabet er bygt. Det rette og ubedragelige Saligheds Haab maae grundes paa 3 Ting. 1. Maae prøves, om man er bleven i sin Daabes Pagt bestaaende, eller om man ej snarere i sin ungdoms eller Manddoms Tid ved Sikkerhed, Skjødesløshed, ligeskikkelse med Verdens Børn, om ej ved aabenbare hærskende og modtvillige overtrædelser imod Guds Bud er falden ud deraf, som vel desværre de allerfleste om ikke alle maae tilstaae, saa man vel kunde søge Aar og Dag, inden man kunde

¹) s: ganske bestemt.

finde nogen, som ej var falden. 2. Maae prøves, om man af virkelig Erfaring og ej i indbildning er bleven den H. Aands Naadevirkninger (som Pontoppidan siger i vor Catechismi Forklaring det 477. Støkke) ret bekiendt, saa vi derved er bleven oversadte fra Naturen til Naaden, fra Mørket til Lyset og fra Satans Magt til Gud, fra ligeskikkelse fra¹ denne nærværende onde Verden til at forvandles i vor Sinds fornyelse til at efterfølge Christum og blive et nyt Creatur i ham, Rom. 12,2, Gal. 1,4, Fra vor forfængelig omgiængelse effter Fædernes Skik til at Iage med Flid effter den sande Guds Kundskab, Kierlighed, Fred og Helliggjørelse, uden hvilke ingen skal see Gud, 1. Pet. 1,18, Hos. 6, Es. 53,11, 1 Cor. 14. Ebr. 12,14. Samt at man overalt haver taget Christi Kors paa og holder intet Vidnesbyrd tilforladeliggere for sit Saligheds Haab end det, som tages deraf, ved en følende og erfarende Kundskab til sit eget Hiertes forførelse og til Verden[s] forargelse og forfølgelse, hvilket sidste gjør, at Verden er os Korsfæst og vi [med] Verden, Gal. 6,14. Endelig 3. Maae prøves, om man og vandrer og gaaer frem i Aanden og lader sig ej igien indvikle i Hyklerie, ligeskikkelse med og bekymringer for Verden, men bliver bestandig indtil Enden.

Dersom eders Haab nu var af den Beskaffenhed, da maatte man glæde sig med eder af gandske Hierte, ej allene fordi det synes urokkelig, men og derfor at eders Alderdom kunde Spaae, at I snart skulle høste de saligste Frugter af eders Haab; men dette imodsiges af Guds ord, hans Børn, eders egen Samvittighed, ia endog af mange af eders mangfoldige Ligemænd som med een Røst. Og følgelig er eders Saligheds Haab ikkun i grunden Bedragerie, en død Troe eller egentlig Vantro, Sikkerhed, falsk Indbildning og det kraftigste Bidrag til eders Ævige Fordømmelse.

IV.

Endelig til Slutning vil ieg paa grund af mit i begyndelsen givne Løfte gandske korteligen opfordre eder til at agte med flid paa det Guddommelige ord, hvorved maae Hierteligen bedes til Gud, at I i hans Lys maae see Lyset, og tillige [må der] vaages imod Hiertets egenviisdom og modstand. Hvad siger vor Frælsere om Sandhedens Skiæbne i Verden? a. I skulle, siger han til sine, hades af alle Folk for mit Navns Skyld; thi hvo, som vil komme effter mig, skal forsage sig selv og tage sit Kors paa og følge mig; thi vare I af Verden, da elskede Verden eder, men fordi ieg har

¹) o: med.

udvalgt eder af Verden, derfor hader Verden eder, Ioh. 15, 19.20 og 17,14. b. Hvad siger Guds ord om Guds Kirkes ælendige og indskrænkede tilstand. Det siger: Faa ere udvalgte eller blive Salige; men mange ere kaldte dertil og allermeest af rige, ædle og Lærde, Matth. 22,14, 1. Cor. 1,26. Og Historierne i det nye Testamente viiser, at vor Frælsere havde gandske faa Venner og efterfølgere i ligning mod den store Mængde ia heele Stæder, Lande og Riger, som forskød ham og hans Lærdom.

Og i det gamle Testamente findes 1000 Exempler paa vantroe, Haardnakkenhed og deres Straffedomme mod hvert Troens Exempel; Hvorfor vor Frælsere kalder sine en liden Hiord, Luc. 12,32.

At Guds Kirke haver forskellige lemmer, og disse haver forskiellig anseelse, og at det dybe Syndefald bliver ulægelig hos de fleste, kan fuldkommen sluttes af de anførte Skriftstæder, som haver utallige fleere ifølge med sig. Især er det mærkeligt didhenhørende, at vor Frælsere kaldes Underlig, Es. 9,28, Hans Ord et underligt Lys, en Daarlig Prædiken, en Sandhed i Skiul, 1. Pet. 2,9, 1. Cor. 1,21, Ps. 51,6, Og at Menneskene formedelst Viisdom ej kiendte Gud i hans Viisdom, 1. Cor. 1,21, At Guds Rige lignes med en Perle, som en uforvarendes fandt, Matth. 13, Med et Lig-gendefæe skiult i en Ager, Matth. 13, Med mere saadant, Luc. 14,17, Matth. 22. Alt dette vil ikke sige, at Gud haver skiult sin Saligheds Vej for nogen, men at Menneskenes naturlige Blindhed og vanartighed formedelst egenvillie, egenviisdom og egen-sindighed skiuler den, 2. Cor. 4,3. 4. Hvilket Skiul ieg af gandske Hierte ønsker baade eder og alle fradraget til eders fuldkommen Oplysning, Sandhedens uhykkelige erkjendelse og eders ævige Saligheds sande Befordring.

Ærbødigt og kierligst af

P. L. S.

VIII¹

Er en Opfordring til M. N. S., Ik.², i anledning af hans mundtelige udtryk nogle Dage tilforn. Dateret 3. Feb. 1811.

Kiære M. N. S.

Da Du ved sidste Samtale saa igientagen paastod, at Din og ligetænkendes Kram, som I handler med, er Guds, saa finder ieg mig ikke fyldestgiort og overbeviist blot ved en stiv og haard-

¹) »Brevbogens« nr. 6, s. 64—65.

²) ☉: Mathias Nielsen, Ikjærgård.

nakken Paastand. Men ieg ombeder herved, at Du herpaa ville tegne tilbage og kortelig pege paa de Kiendetegn, som beviiser, at det er Guds frem for al Resten. Guds [ord] har dog aldrig ladt sig uden Vidnesbyrd. Vor Frælsere ville ikke troes paa blotte Ord, uden han og gjorde Faderens Gierninger, Ioh. 10,37. 38. Han vil, at Træet skal bedømmes af Frugterne, Matth. 7. Thi de, som Troer, af deres liv skal flyde levende Vandstrømme, Iohs. 7,38. Og saadanne ere rede at forsvare for enhver, som det begierer, det haab, de have, med Sagtmodighed og frygt, 1 Petri 3,15. Da derimod de, som hade Lyset og henvende sig paa deres brogede (ej altid kiendelig brede Veye)¹, Ps. 125, kommer ikke gerne til Lyset, at deres Gierninger ej skulle ved Lyset straffes eller Beskiemmes, Ioh. 3. Sige I da, at I have Samfund med Frælseren, og omgaaes dog i Mørket og ej vil lade eders Troes ubdragelige Grund samt dens reene og ret Gudelige Frugter Examenere ved det Guddommelige Ord, da lyve I og gjøre ikke Sandhed, 1 Ioh. 1,6. Derfor Opfordrer ieg dig igientagen at føre et ret Gudeligt og med Guds Ord overensstemmende Beviis. Haver ieg end ikke øyne at see med, ørne² at høre med, Forstand at fatte med eller Hierte at bedømme det med, saa glød Du Dig, at Du haver vidnet Sandhed og forsaavidt frælst Din Siæl.

P. L. S.

IX³

Er et Giensvar paa et Brev mig tilsendt den 20. Ian. 1811 fra P. T. S. i Sckanderborg⁴, Dateret 20. Febr. s. A.

Kiære Ven og Broder, effter den Kaldende, arbejdende og oplysende Guds Naade, som i Ch. Jesu er os begge kommet ufor-skyldt tilforn!

Ubegiert⁵ kan ieg dog næppe forbigaae at give noget Svar paa Dit mig saa uventet tilsendte Brev. Af flere Aarsager, især derfor at Guds og Frælsereens Naade og overvættes Langmodighed og Kierlighed saa kiendelig fremlyser deraf, saavel fra Din som og fra min egen Side. Fra Din Side haver ieg ej behov at forklarer Dig samme, da den effter Din egen Beretning noksom forklarer sig selv i Dit Hierte ej allene ved Blussel og beskiemelse, men

1) Parentesen burde rettelig slutte foran »Veye«.

2) ∘: ører.

3) »Brevbogens« nr. 7, s. 65—77.

4) Peder Thomsen, Skanderborg, se Kh. Saml. 7. R. I, 60.

5) ∘: Selv om du ikke har begæret det.

ogsaa ved Trøst og Haab. Men fra min Side kiendes den deraf, at Gud ikke tillod, at Du formedelst nogen Kundskab til mig i fortiden, hvilket af mig selv betragtes med Blussel, og maae vel med føye uagtet Guds forekommende Naade kaldes Vanvittighedens Tid, af hvilket der vel desværre uafvidende kan være alt formeget tilbage, skulle afskrækkes fra at kalde mig Broder og attraae fælles Samfund og forbindelse i Ch. Iesu. Ligesom ieg ogsaa har befrygtet, at Du fra andre Sider skulle have havt noget imod mig, hvilket ieg ej har vidst Raad til at indre; men ieg her til Guds Pris finder, om saa var, da vidste han Raad dertil.

Hvad ieg ellers for [det] første, da ieg den 20. Ian. med Glæde modtog og læste dit Brev, meente, at ieg skulle legge til Grund ved mit Giensvar og legge dig dybt paa sinde, er vor store Me-steres, Læreres, men fornemmelig Forsoneres Ord i Ioh. 15,7, hvor han siger: Dersom I (mine Disciple) blive i mig, og mine Ord blive i eder, da beder, hvad som I vil, og det skal vederfares eder. Hvad han vil sige med det udtryk at blive i ham, eller dermed at hans Ord skulle blive i de, der ere hans, eller hvad lyksalighed den hosføyede foriættelse har ifølge med sig, naar vi ret seer, at Verden er Diævelens Rige og vort eget Hierte som en af ham belejret Fæstning fuld af Forræddere inden sine Muure, det afgiver ieg mig ej med at forklare Dig (i hvad aarsagen end monne være), men vil inderlig bede til Gud, at han vil legge det saa dybt i Dit Hierte og ved sin Aand selv forklare det, at det maae efterlade saadanne Præg i Dit Hierte, som aldrig udslettes, men hvis sandeste nytte meest maatte erfares og føles i Fristelsens, Nødens og Dødens Time. Hvad vor Frælsere siger i det forrige v., At de, som ikke blive i Ham, blive udkast som en vissen gren, dette maae tages til alvorlig efftortanke, paa det vi ej skulle tage feyl af Kiærnen i Christendommen, som Bibelen snart paa hvert Blad peger paa endog under det gamle Testaments Skyggeværk, 4. Mos. 21,8 og 35,12. 25, 4. Mos. 21,8 og 35, 12,25, Ioh. 3,14 seq. m. fl. st. Hvormeget mere i det nye Testamente. Derfor siger Guds Aand, 1. Iohs. 2,28: Og nu børn lille! bliver i ham, at naar han aabenbares, vi da kan have Frimodighed og ej skal blive beskjemmede i hans tilkommelse.

Sker dette, da randsager vi ej Skriften forgiæves, bemøyer os med Skallen og gaaer Kiærnen forbi, Ioh. 5,39. 40. Men da lyde disse den ævige Kierligheds Ord stedse i Hiertet, Ioh. 16,31: I skal have Fred i Mig. I Verden skal I have Trængsel, men værer frimodige, Ieg haver overvundet Verden. Den krænkelse, som Dit Hierte føler over Guds Kirkes ej allene saa hart indskrænkede, men fornemmelig ved dens indvortes Bræk beklagelige Til-

stand ved Partier¹. hvorved Christi Legeme synderrives, da dens formeente Bygmestere blive dens nedbrydere, Da er samme uundgaaelig for ethvert sandt Gren af Kirken. Alleneste dette vil jeg sige, At som Menneskets dybe Fald, forblindelse og formørkelse deraf kiendes i høyeste Grad, saa man meget mere af de Opvakte end af den blinde Verden kan kiende Faldets Størhed, saa kiendes ikke mindre endog i denne Deel Guds og Frælsrensens Ævige Viisdom, Naade, Kierlighed og snart utrættede Langmodighed, hvorved han gjør, at hans dyre Foriættelser, at alleting skal tiene dem til gode, som elske Gud, skal endog deri, som man mindst ville troe, opfyldes. Man maae især mærke, At denne Irring i Kirken er fiendens sidste Nødpil, den han ligesom i Disparation griber til, naar intet andet vil hielpe, og lader det saa komme an derpaa, om den i den yderste Nød enten kan gjøre hans Rige gavn eller skade. Thi hvor der er megen Opvækkelse, og Diævelen ej ved Partier har gjort ødeleggende Indbrud, Der maae man med god Grund befrygte, at hans Rige ej har tabt saameget ved Opvækkelsen, Sandheds Vidnesbyrd og almindelig eenighed deri, som det ville tabe ved disse nye Protestanter, dersom den Partieske Aand gjorde indbrud iblant dem. Ved det første kan Hyklerie, lunkenhed, Verdens Kierlighed, eget arbejdede og egenretfærdighed, Overtroe, Fordomme, forudfattede Mee-ninger og blind lydighed ukjent meesten udtvære og udmarve alt det sande Gudelige, ia snart gandske at begrave det under en Skikkeligheds og Gudfrygtigheds Maske. Men ved det sidste, nemlig Partierne, omskabes alle hiine Vantroens Misforstre til idel ængstelses Redskaber for de sande Troende, hvorved lyset, Guds Ord, sættes paa Lysestagen; den dybe og hart ad ulægelige fordervelse som den rette Tugtemester til Christum bliver lagt kiendelig for Dagen; skummet renses fra Guldets, da samme prøves og luttres i denne Irrings og ælendheds² Ovn; de Ret-skafne aabenbares; enhvers Gierning og arbejdede prøves ved denne Ild, og Dagen, nemlig det Prophetiske og Apostoliske Ord, gjør alting klar, og Gud inderlig loves, prises og Paakaldes af de sande Troende for al den Naade, dem tilføres i Iesu Christi aabenbarelse, endog ved denne haarde Hiemsøgelse. Her seer du, kiære Ven, mine Tanker og Erfaringer, den forfaldne og hart anfægtede Guds stridende Kirke angaaende, og her er ogsaa Materie nok baade til Sorg og Glæde. Verden vil absolut have forargelse

1) Ved partier, og senere tales der om irring i kirken, hentydes der til, at de opvakte i Rårup havde delt sig i to partier.

2) o: elendigheds.

og faar den der. Partiemagerne vil have et Rige opbyggt og Regieret effter deres eget Hoved og faaer det. Gud vil have de Troende reenset og luttret fra Afguderne, og at de i Ch. Iesu skal lære at gjøre Taksigelse i alleting — Det er de forhen omtalte, som fornemmelig kan henregnes til disse 3de: Sikkerhed, Verdens Kierlighed og Tillid til Mennesker — og det skeer. De Troende ønske at voxe i vor Herres og Frælseres Iesu Christi Naade, Kundskab og Erkiendelse, og dette befordres mægtelig og allerbest derved. Hvad ieg mere denne gang vil tillegge denne Materie til at aabenbare min egen Grund og til Din Prøve og omdømme, er nogle Forsigtigheds Regler, som ieg forgiæves har lagt en i Gud høytelsket Ven¹ paa Sinde angaaende baade at bedømme andre saavel som sig selv. I at bedømme andres Christendom meener jeg, at vi bør blive inden 4 følgende Regler. 1. Om de for alt holder fast ved Hovedet, hvorved det gandske Legeme er sammenhæftet. Hvad det vil sige, kan allerbest læres næst egen erfaring i det g. Testamentes Troendes Offringer, Blods bestænkelse og Reenselse i Troens øyesyn paa den foriættede Mæssiam. I Christi egne Taler og især i Hedningers Apostel Pauli Breve, som fornemmelig Prædikede Troen og udledte sammes Grund af Guds Huusholdnings indretning under Skyggerne. 2. Om de trænges af Nidkierhed og Sorg for Herrens Huuses skade i Almindelighed dog allermeest især deres egen og dem, de har de beste Tanker om deres mørkhed og vedhængende Fordervelse. 3. Om de ikke søge eller ynde en falsk frihed eller og henfalde til aabenbare Ondskab og Skalkhed. 4. Om de holde Guds ord for den høyeste og reneste Viidsoms og Saligheds Kilde, men dog ej antage stor Kundskab uden i forening med Christelig erfaring, og ej heller antage Erfaringer, uden de retter sig effter den sande Guds Kundskab, paa det Erfarenhed i Christendommens fremgang i alt maae være underkastet Guds ords prøve og Dom. De Regler angaaende os selv og vor egen Prøve, om vi følge den i Guds Ord anbefalede Vey. Samme findes udtrykt saaledes: Christendommens Vey er dog i Guds Ord heel tydelig, gandske eenfoldig, saa alle nok kunde have en rigtig Form paa de sunde Ord baade i Troe og Guds frygt, dersom ikke deres eget Skalkagtige Øye og bedragelige Hierte gjorde, at der bliver næsten ligesaamange Himmelveje som Hoveder. Ieg meener, at baade Middelerne og Ordenen er denne. Og hvo, som ej vil følge følgende Regler, umuelig kan finde Saligheds Vey, og hvo, som vil følge dem, umuelig kan gaae feyl. 1. Den første

¹) Peder Laursen tænker her uden tvivl på Mathias Nielsen, Ikjærgård.

og fornemmeste Regul er, At man lader sig skiænke Oprigtighed, redelighed og Eenfoldighed i Hiertet. Bliver Veyen ej der først banet, da findes den rette Vey aldrig, og al Anviisning er forgiæves. 2. At man ved følelsen af den dybe formørkelse og fordervelse uafsladelig beder. 3. At man flittig vaager og bevarer enhver Naade og oplysning, som skiænkes os ved Bønnen samt imod enhver Fristelse og forhindring. 4. At man under Bønnen flittig og med største Høragtelse holder sig til Naademiddelerne, Ordet og Sacramenterne, med udvortes og Hiertelig brug. 5. At man især holder det skrevne Ord, Bibelen, for den høyeste og eneste Viidsoms og Saligheds Kilde, hvorudi og hvorved den H. Aand allene vil gjøre os viis til Saliggjørelse ved Troen til Ch. Iesum. 6. At man derfor lader sig skiænke en sand Troe og tillid til Ordet som det Middel, der ere og allene viiser den sikkerste Vey til vor Redning, den uomstødeligste Trøst i alle Lidelser og den Helligste og viiseste Regel og Orden for vor Omgængelse. 7. At man ved Ordets randsagning tilligemed bøn og saa bruger en sund Fornuft, som man lader oplyse og reense fra falske Fordomme og forvendte Slutninger, over hvilken Fornuft Troen dog altid skal være Herre og Ordet Dommere.

8. At man ingentid viger fra nogen af disse Regler, enten man er en Begynder eller en Olding, men blive derudi bestandig indtil Enden. Jeg troer, kiære Ven, at dersom disse Regler tages af alle Opvakte til bestandig Effterfølgelse baade ihenseende til sig selv og andre, da maatte Miskundhed og Sandhed møde hinanden, Retfærdighed og Fred kysse hinanden, og Fiendens Hiertemaatte briste ved at see sine Piile Ævindelig smedet forgiæves. I den sted han nu ved Hovmod, egensindighed, ugrundet Mistanke og Trættekierhed sigter nu een, nu en anden og derved udspyer falsk Lærdom, Splid, Vildfarelse, Bagtalelse og Effterstræbelse, saa det skulle synes, at de udvalgte maatte forføres og Kirken blive et aandeligt Babel. Men da det er umueligt, Ioh. 10, 27. 28, saa maae Fienden tvertimod hans villie og hensigt være de sande Troendes uvillige Tiener og Befordrer til Saligheden endog med al sin Mord, Løgn og Siælestyrtende Ondskab. Din veltænkende Dom over H. N. S.¹ og mig maae man effter Kierlighed holde Dig til gode, men at samme ikke holder Stik, enten mangelen er saa hos een eller hos begge, vil effterfølgende Underretning oplyse: Den sande Oprigtighed, som er virket af Naaden, har Trende Hoved-Egenskaber. Den 1ste er, At den meener det got, baade med Gud og Menneskene i al-

¹) o: Hans Nielsen Hauge.

mindelighed. Den 2den er, At man dertil bruger de tienlige og forordnede Middeler i den Orden og hensigt, de er os givet. Den 3die er, At man ved de Gudelige Middeleres rette brug bliver over sin vedhængende Formørkelse og Skrøblighed dybt ydmyget, gjør intet af Trætte og forfængelig ære, men gaer frem med Sagtmodighed og Frygt, Philip. 2,3, 1. Petri 3,15. Den 1ste af disse ædle Egenskaber maae man effter Kierlighed tiltroe mange af de Opvakte; men at de alle 3 skulle have været samlede hos H. N. S. og mig er umuelig, Ps. 112,4; thi da kunde ingen betydelig ueenighed have fundet Sted.

Men hvor den herskende mangel meest yttrede sig, overgiver ieg fra mig til Din og andres omdømme, ligesom Du og var een af de gandske faa, som var overværende ved vores eeneste Samtale. Hvad Du skriver om M. O. D.¹ og B. M. R. D.², som haver noget imod mig, da undrer ieg aldeles ikke derover eller holder dem for desmindre Venner. Alleneste var det at Ønske, at samme var truffet³ paa det rette Sted. Verden har og noget imod mig og andre opvakte effter deres egen Meening. Men naar det bescees ved Lyset, er det egentlig imod Gud og Frælseren. Thi dersom man ikke tilegnede dem Guds Ords Truseler imod Naadens Foragtere, da hadede de os ikke. Og da denne Tilegnelse er ikkun et svagt Echo af den i Ævighed afsagde Dom, som slet intet kan gjøre til dens fuldbyrkelse, men vel til dens undgaaelse, hvilket de endog selv maae tilstaae, saa sees io tydelig, at Fiendskabet er allene imod den ævige gode Gud og hans hellige Munds Ord. Er nu det, de have imod mig, ej en blot Mistanke af Fienden, men noget virkelig, og er saa rettet imod min ufuldkomne Helliggjørelse, da holder ieg det for den største Prøve paa deres ret Gudelige Kierlighed, allerhelst naar de ved Hiertelig Omhue attraaer og søger min forbedring. Men er det, fordi ieg ved Naaden har søgt at aabne Kilden til den Mennekelige dybe Fordervelse og naturlige Kræfters uformue til alt got saavel som Christi usporlige Rigdom, Eph. 3,8, Hvorved deres Velynders ufrugtbare og Trælbaarne Lov- og Giernings Lærdom er stødt for Hovedet, da afgjøre de Sagen med Ham, som den angaaer, nemlig Pagtens Engel selv, og imidlertid see sig vel for, at de ikke falder over denne Steen og synderstødes, ved hvilken de skulle opreyses, eller at denne Steen falder paa dem, og de gandske synderknuses, Matth. 21,44. At de ej som hiint

¹) M. O. D. er vist Maren Olesdatter, der i 1805 boede i Skanderborg.

²) o: Birthe Marie Rasmusdatter, se Kh. Saml. 7. R. I, 56.

³) o: truffet.

Israel skulle iage forgiæves effter Retfærdighed, fordi den mere søges af Gierninger end af Troen og derved støde an paa Anstøds- Steenen. Til Trods¹ for alle, som søge Retfærdighed af Gierninger, siger den Herre Zebaoth! See! ieg sætter en Anstøds-Steen i Zion og en Forargelses Klippe, og hver den, som troer paa ham, skal ikke beskiemmes, Rom. 9,31 seq. Men kiære Broder, paa det Du ikke skulle troe, at det, ieg her skriver, er en udøelse af mit Naturlige, onde Hiertes Galde og haver ingen Grund uden i min egen forvirrede Hierne, da kunde ieg, dersom Tid og rum tillod det, vidtløftigen mere end nogen Tid tilforn beviise de omtalte Venners forgaaelse² i denne henseende. Men ieg vil ikkun tage eet eneste Exempel for til Sagens Op-lysning, som er en Psalme, som B. M. R. D.³ har forfattet, og findes i de saakaldte Lærdoms Grunde⁴, da samme ved denne Leylighed synes nærmest ved Haanden, ia er vel oftere seet af Dig end af mig. Om denne Sang kan enhver redelig og upartisk, som sammenligner samme med det Guddommelige Ords fastsatte Orden for faldne Syndere at komme til Gud, sige uden ukierlighed og Overiilelse, at det er en god Hedensk Psalme. Vel kan hendes Synds Kundskab derudi formedelst hendes Guddelige Børne-Lærdoms Indpræntelse vel maaeskee gaae lidt videre end en Hednings af Philosophien⁵.

Men den Maade, hun handler med Gud paa i det øvrige, er fuldkommen Hedensk. Hun handler med Gud uden Iesu, bekiender sin Skyld effter indsigt, foregiver fortrydelse, men og Villie og Lyst til at vandre paa hans Veye, og dermed skal han være tilfreds. Ej betænkende, at ingen under den gamle Pagt torde komme frem til Gud og vente forladelse uden med Offerdyrenes Blod, og uden Blodsudgydelse skeede aldrig Forladelse. Ej betænkende, hvad Iesus selv siger, At Livet er allene i Guds Søn; ingen komme til Faderen uden ved mig; thi alt, hvad I bede Faderen om i mit Navn, det skal han give eder. Ej betænkende, at alt, hvad vi giøre med Ord eller Gierning, ia alting skal skee i vor Herres Iesu Christi Navn, takkende Gud og Faderen for-

¹) ∘: anstød.

²) ∘: forseelse (ifølge ordbog over det danske sprog) — ikke foregåelse, som L. Schrøder mener.

³) ∘: Birthe Marie Rasmusdatter.

⁴) ∘: H. N. Hauge: »Christendommens Lærdomsgrunde« 3. hefte.

⁵) ∘: Birthe Maries syndserkendelse, som den kommer til udtryk i salmen, er dybere end hos det menneske, der har fået sin syndserkendelse vakt ved filosofisk læsning.

medelst ham; hvormeget mere da naar vi handler med Gud om vor dybe og store Syndeskyld og søge Syndsforladelse og ævig Salighed. Ej betænkende, at det staaer ej til den, der vil, ej heller til den, der løber, men til Gud, som i Christo allene giver Naade og Miskundhed, da al vor egen Retfærdighed er et besmittet Klædebon. Men den kiendte og føende Trang behøver ej saameget Befaling. Man har ej behov at befale den, som gaaer ud i en støbregn¹, at han skal tage en Kappe om sig; hans egen Nødtørft lærer ham det. Men naar man nu hværken af Guds Ord eller sin egen føende Trang kiender Gud allene ved Christum, da vises det dermed, at vi, endskiønt vi sige, vi elske og have Samfund med ham, lyve, vandre i Mørket og gjøre ikke Sandhed. Thi derudi er Kierligheden, Ikke at vi have elsket Gud, men at han har elsket os og udsendt sin Søn til en forligelse for vore Synder.

Men ville man end tilstaae feylen og beraabe sig paa forseelse, Da svarer ieg: Ingen gaaer til en ubekjendt og Majestætisk Monark med nogen Begiering, dersom han er bekjendt med een, som er Kongens beste ven, men hellere Tillidsfuld overdrager ham alt sit anliggende. Ellers besvares alle udflugter af Frælsere selv, naar han siger: Hvorledes kan I tale got, som selv ere onde; af Hiertets Overflødighed taler Munden. Ach! at baade hun og mange andre ville uden Smykke veje baade dette og saameget andet paa Helligdommens Vægt, da ville det, betragtet uden Overtroe og Fordomme, faae en gandske anden anseelse og paa denne Skueplads blive omvexled fra lutter indbildt Helligdom til Vanhellighed, Gudsbespottelse og hans Ævige og hellige Sandheders krænkelse. Ney, kiære Broder! Christus er allene Lovens Ende til Retfærdighed for hver den, som troer; naar Loven først har fordømt alleting og været vor Tugtemester til at flye til Ham — Det er mindst, at Loven er overtraad, men det er meget mere at Naaden i Evangelium er foragtet, Testamentets Blod agtet almindelig, Herlighedens Herre korsfæstet, og at man i mange Aar har syndet paa Naaden — Hvorledes ville da noget Adams Barn, som kiender noget synderlig til sin Tilstand, komme frem til Gud, den fortærende Ild mod Synden, enten i den store eller den daglige Omvendelse uden ved Christum. Ach ney! Christus er gjort os af Gud til Viisdom, Retfærdighed, Helliggiørelse og Forløsning, saa at hver bør rose sig i hannem, 1. Cor. 1,30. Naar dette Sprog ret erkiendes i Hiertet, da ansees al vor forrige viisdom for en fordømmelig Daarlighed,

¹) ☉: stovregn.

al vor Retfærdighed for en fordømmelig uretfærdighed, al vor Hellighed for en fordømmelig ureenhed, al vor forløsning for en ælendig fordømmelse, al vor Roes for en forsmædelig Skiændsel. Gak derfor, kiære Ven, fra dig selv i alleting og til Ham. Lev i Hans Troe. Trøst Dig ved hans Forsoning. Lad hans Aand drive Dig og forklare ham Daglig for Dig. Han haver selv viist Dig Vilkaaret og Hovedsagen paa hvert blad i Bibelen. Han sagde stedse til alle bedrøvede, bekymrede og beængstede: Troe ikkun! Kunde du kun Troe. Alleting ere dem muelige, som Troe; din Troe haver frelst dig; thi de, som Troe, skulle see Guds Herlighed. Man tør ikke ved at sige mig, at der hører mere til end Troe. Ieg har og forarget mig over det Ord Troe; men nu seer ieg, det indbefatter alt; thi det drager alt det øvrige effter sig. Ligesøm Troen er stor til, saa er den og stærk til og bærer ogsaa Frugt til. Troer ieg fast, at der er Ild i Huuset, da springer ieg ud af Vinduet, om ieg ej kan komme ud af Døren. Og saaledes er det i alleting; Troe ikkun Ordet, saa er Du Salig. Thi troes Ordet fast, da er det umueligt andet end at rette sig der-effter. Det siger os, hvad vi selv er, hvad Gud er, hvad hans Søn er, hvad hans Lidelse er, hvad hans Aand er, hvad Troe og Helliggjørelse er, hvad Natur og Naade er, hvad Vantro, Hyckleri, ugudelighed, og Gudsfrygt er, hvad Himmerig og Helvede er, og i hvilken Orden ethvert skal søges, findes og undgaaes. Salige ere derfor de, som ere kaldte til Lammets Bryllups Nævere; thi de overvunde¹ ved Lammets Blod og Vidnesbyrdets Ord. Hvortil Gud forhjelpe ved sin Aand Dig og Mig og alle, som dette hører eller læser, for Iesu Christi dyre fortienestes og Forbøns Skyld, Amen.

Vær kiærlig Hilset, Du og Hustrøe og flere, fra Paarørende, min Hustrøe og Mig.

X.²

Paa min Opfordring til M. N. S., Ik³, tilført No 6⁴ og Dateret 3. Feb. 1811, Kom mig tilhænde den 2. Marti s. A. et Brev fra ham til Beviis paa det forlangte. Samme Brev blev effter hans forlangende tilbagesendt med effterfølgende Paategning. Dateret 3. Marti 1811.

¹) ∅: overvandt.

²) ∅: »Brevbogens« nr. 8, s. 77—79.

³) ∅: Mathias Nielsen, Ikjærgård.

⁴) ∅: indført i »Brevbogen« som nr. 6. Se foran, afsnit VIII.

Alt det Beviis, som kunde udledes af hans Brev, var, at Gud skiænkte ham Naade og Velsignelse og den H. Aands oplysning og Salvelse, At han elsker mig med den Kierlighed, som Gud virker i ham til mig, At de levende Vandstrømme af hans Troens liv viser sig især i ydmyghed, da Vandstrømmene altid flyde nedad — uden at anvise paa de udvortes kiendetegn af denne ydmyghed. Beviiset for hans Samfunds Brødere bestod deri, At han bevidnede, at den indbyrdes Guds Kierlighed var udløst i deres Hierter ved den H. Aand, og sidst at alt maa Examineres ved Guds Ord.

Paategningen var dette:

Effter din begiering sender ieg dig her dit (saakaldte) beviis igien, Hvorved ieg tiltroer mig den frihed for Gud at tegne nogle Ord paa samme tilbage. Ieg ville gierne have skaanet dig for saa stor arbejde og vidtløftighed. Ieg havde io allene begiert, At du paa min Opfordring ville kortelig pege paa ved paategning tilbage de Kiendetegn, som beviiser, at det er Guds frem for alt det øvrige, hvortil der og var givet rum. Men uagtet al din umage og omhue for at give eders forehavende en skøn anseelse, og at samme ej skulle lide skade af mangel paa Beviis, Saa kan dog ej allene ikke ieg, men endog de mange andre, som haver hørt eller læst samme, deri ikke finde det mindste mere, end hvad vi tilforn ved mundtelig Samtale have kundet forhverve, nemlig Et egenvidnesbyrd for dig og andre om en indvortes god forfatning og en ret Himmelvej, uden mindste Beviis af det paaberaabte Troens Liv i Gierning og Sandhed. Du vidner endnu allene om Træet eller og allene om saadanne frugter deraf, som for sig selv betragtet allene kan bedømmes af den Alvidende. Og altsaa derved mere givet anledning til Mistanke imod eders ret Christelige Grund end ved sligt uegentlig, tvivlsom og ueffterforskellige Beviis at svække den. Desaarsag vil det vel og blive forgiæves at anholde og gjøre Forestilling om videre Samtale eller Conference, men i Stilhed, haab og Taalmodighed oppebie Guds Time. Om du er truet af mig med Ildsøen (eller rettere talt) af Gud¹, vil beroe paa dig selv, om du vil være et Lem af det afskyelige og ulykkelige Selskab, som dertil er bestemt. Og i hvilken forstand ieg har truet at brænde dine Breve, derom vidner mine Breve, saavel in originali som Copia, til hvilke ieg vil have enhver redelig og upartisk henviist. Hvad du skriver om mit Brev af 25. Juni 1809, som du vil beviise den Gunst at

¹) Parentesen skulle slutte efter Gud.

giemme det til overvejelse, kan ieg ej sammenligne med din Erklæring, at du anseer og vil begegne¹ mig som Guds og hans Riges Fiende. Er dette saa, Da gjør ieg ikkun Diævelens Gierninger, fører hans Krige og bygger hans Rige. Og da maatte du istæden for at giemme mit Brev hellere have ønsket, at det og saamange andre Bøger og Skrifter, som Christenheden desværre er fuld af, maatte overgives i Bøddelens Haand og blive opbrændt paa en offentlig Skueplads, At den kostbare Tid ej skulle spildes ved dets Læsning, og uskyldige og ubefæstede Siæle derved skulle forgives. Den foragt, du skriver om, der møder dig især af mig, paadrager du dig selv som en velfortient Straf for din indbildte Daarlighed og selvudvalgte Gudsfrygt. Thi med enhver, som farer vild i nogen Oprigtighed og imidlertid forbliver i ydmyghed, med saadanne have alle Christelige Hierter medlidenhed, da deres egen mangfoldige Brøst endog, næst Guds Ord, kan lære dem det. Men naar saadanne i Hovmod og Selvindbildning kalder deres Mørke Lys, deres Daarlighed Viisdom og sætter deres bedragelige Hiertes Indfald og egne udvalgte Grundsætninger til Rettesnor, hvorefter ej allene Næsten skal dømmes, men og den Himmelske Sandhed skal dreyes og vendes, og det endog effter given Advarsel, da gjøre de sig skyldig i hiine ligesindede Daarers Skiæbne, som og blev ved at trætte med den Ævige Kierlighed og Sandhed til deres Ævige Skiændsel og forkastelse, Matth. 15. Da Han hengiver dem i deres indbildte, men forventde Sind med disse Ord: Lader dem fare! Blinde ere blindes Veyledere; men naar een blind leder en anden blind, da falder de baade i Graven. Det Spørgsmaal, du gjør mig for i dette Brev, besvarer du selv baade for mig og dig, hvorfor ieg bliver derfra fritagen, især da du haver meest Tillid til dine egne Grunde og Sætninger. Alt det øvrige i dette Brev, meener ieg, er af mig og andre ofte forgiæves besvaret baade Mundtelig og Skriftelig, hvorefter dertil henviises. Og derpaa befaler dig Gud.

P. L. S.

N.B. N.B. Ieg tænker paa dit Ord om Tilgivelse: Ach! hvem der i Guds Kraft og Kierlighed kunde tilgive alt, hvad der er skeet. Ligesom Christus gav os alle til, og fordi vi selv i alleting behøve Tilgivelse. Saadanne ere vist de største i Himmeriges Rige!

P. S.

Ieg synes ej, ieg kan forbigaae at anmode dig, at du endnu engang ved leylighed helst Skriftelig ville give mig at forstaae,

¹) o: behandle.

hvordan den Christi Kierlighed skulle være beskaffen, som du ønsker, vi skulle mødes i. Den sidste gang, ieg effter din begiering besøgte dig, meener ieg, det baade paa din og min Side var en sand skjønt vel svag Christi Kierlighed. Gud allene veed, med hvad Glæde ieg og min arme ælendige og effter din og andres Domme uomvendte Kone ilede op til dig i Snee til Anklerne. Og som ieg meener ikke gandske for at tilbedes, ikke heller for de gode Ting, du kunde sætte paa Bordet. Men Fienden mærkede det ogsaa til Fælles bedrøvelse. Ieg meener, at noget af den sande Christi Kierlighed kiendes af noget, som ligner Christi omgang med sine svage, meget formørkede, timelig hensigtende¹, dog dygtig indbildte Disciple. Og ej i egen Ophøyelse, Dømmen og forkastelse.

P. L. S.

XI. ²

Er et Brev til Uldum Kroerbeboeres Søn Iens³, i Anledning af en Samtale Marketsdagen den 13. Juny i Horsens. Dateret 17. Juny 1811.

I Christo Iesu meget elsket, effter Kiødet meesten ukiendt, men en Meddeeltig i den Guddommelige Naade, som effter den ævige Fredsslutning har kaldet og ført eder med nogle gandske faa blinde og Sikre Syndre fra Mørket til sit underlige Lys.

Eders bekymrede Sind for den Splid, ueenighed og adskillelse i Guds Kirke, som den Partieske Aand som sin sidste Nødpil effter sin Sædvane har plantet iblant os, har givet anledning til indsluttede Begiering. Ved den korte Ordvexling i Horsens Marketsdagen, da den bekiendte Kone⁴ under en lidet Christelig, Kiærlig og øm skikkelse udøste sit Hiertes Fylde, hvorimod I erklærede intet at kunde have⁵ og tillige affordrede [os] vor Meening desangaaende, er ieg bleven overbevist om, at samme behøver en nøyere Prøve og Undersøgning ligesom saamange

¹) ∘: som sigtede efter det timelige.

²) »Brevbogens« nr. 9, s. 80—85.

³) ∘: Jens Mortensen, født 1783 i Uldum som søn af kromand Morten Jensen og hustru Birthe Jørgensdatter. Jens Mortensen blev 5/10 1811 gift i Rårup med Kathrine Knudsdatter, der var en datter af Johanne Marie Jensdatter (se Kh. Saml. 7. R. I, 75) i dennes 1. ægteskab med Knud Pedersen, Glattrup. Det var altså sin vordende svigermoder, Jens Mortensen var kommet i samtale med i Horsens; se nedenfor.

⁴) Det må være Johanne Marie Jensdatter.

⁵) ∘: at han ingen mening kunne have derom.

andre flygtige, enkelte og afbrudte Satser og Læresætninger, førind man giver dem et fuldkommen Bifald. Den selsamme ivrige Blanding af modsatte Ting, hun udstødte, gik vel fornemmelig ud paa Naadens uforskyldte annæmmelse og imod den Menneskelige Fornuft enten dens misbrug eller dens gandske afskaffelse i Aandelige og overnaturlige Ting, hvilket sidste man af disse hendes Ord, dersom man ikke kiendte hende nøyere, ikke kunde udlede, og iust derfor kan man ej tilfulde uden nøyere Kundskab eller videre Forhør give hende ret. Sagen maae videre udvikles, og hun maae give tilkiende med Ord og forhold ifølge og [i] overensstemmelse med Guds Ord, i hvilken Orden og indvortes Beskaffenhed imellem Gud og Synderen den uforskyldt erholdes, de Middeler samme erholdes ved, og den Virkning sammes annæmmelse effter Guds Ord og de Helliges Exempler drager effter sig i Menneskets gandske Liv, om han bliver bestandig paa Troens og den blotte Naades Vey, hvis Virkning ufejlbarlig iblant mange andre Kostelige og Gudelige Dyder og Aandens frugter vist vil blive denne, At man ved de Gudelige os anbefalede Middeleres rette Brug baade i den store og den Daglige Omvendelse bliver over sin egen iboende Synd, skjønt den ikke er hærske[n]de, dybt og grundig ydmyget, hvorved man gierne ej gjør meget af Trætte og forfængelig Ære, men ved den ydmyghed og nøyere Kundskab til sig agter andre høyere og bedre end sig selv og søger at fremme ydmygheds og den dybe fordervelses Kundskab hos alle opvakte Siæle, som Guds Aand kalder at sammenknytte ydmyghed som det bedste og Gudbehageligste Sindelag, hvorved Kierlighed, som er Lovens fylde og Evangelii Hovedsum eller den sande Christendom, allene finder Sted og den Partieske Aand sin Vey tilsperret for indbrud med Løgn og Mord i Guds Kirke til Aands smertelige Bedrøvelse og til Forførelse og Forargelser. Ia denne ret Christelige Sinds beskaffenhed gjør vist, at saadanne ydmygede Siæle i alleting gaaer frem med Sagtmodighed og Frygt, Philip. 2,3, 1. Petr. 3,15. Fornuften anlangende da maatte hun bestemme ifølge og [i] overensstemmelse med Guds Ord, vor Kirkes Lærdom og bedste Læreres Vidnesbyrd og Erfaring, om den i Aandelig og overnaturlige Ting skal ansees som en Ven eller for en Fiende, for en Guds Naadegave eller for en straf, om den skal annæmmes eller forskydes, om den skal ikke bruges eller bruges og i sidste Fald hvorvidt og inden hvilke Grændser, Om man skal ove en fornuftig eller ufornuftig Gudsdyrkelse, Om man ved omgang med Aandelige Ting skal handle fornuftig eller ufornuftig.

Gjør hun nu eller vil ikke gjøre dette og tydelig forklare sig, men blot støder derpaa for at gjøre andre mistænkt, eller og hun forklarer sig, men paa en Maade som ej kommer overeens med hiin fastsadtte usvigelige Grund, da har man største Aarsag at befrygte, at hun ikke handler af saadanne Grunde, som med rette kan kaldes sand Guds Kundskab, Kierlighed og ydmyghed, hvis yndige frugter altid glæder eller i det mindste maae af tvinge Næsten sit Bifald, men tvertimod af Blindhed, Hovmod og Avind, hvis skiændige Frugter vanærer Gud paa det høyeste, da den laster ham i hans Viisdom og fastsadtte Saligheds Orden og indfører falsk Gudstieneste ved sine falske Læresætninger og fører idel Forargelser og Forførelser afsted i Verden. Kiære Ven! siden I da er bekymret for den stridende Guds Kirkes usle Tilstand her, hvilken Sindsbeskaffenhed vist er eet af Kiendetegnene paa en sand Christen og en anledning til at trænge mere ind i en sand Guds og Iesu Christi Kundskab, da viis den Godhed og redelighed imod eder selv og os den Glæde og fornøyelse og reys hened til os i Raarup Sogn og Tael selv mundtelig med enhver Sect iblant de Opvakte og effter alvorlig Bøn til Gud prøve og undersøge deres Læresætninger effter Guds eget Munds Ord, den Apostoliske Lærdom samt hvorvidt deres Levnet og Vandel udtrykker et ret Christeligt forhold. Prøv det alt som for Guds Ansigt og sæt imidlertid alle Fordomme, elskede Mee-ninger, Venskab og Kiendskab af Øynene og vey alle forekom-mende Ting uden undtagelse paa Helligdommens reene og ufor-falskede Vægt. Thi uden denne Gudelige Forsigtighed, redelig-hed, upartiskhed og Christelige Sindelag paa eders Side og ved at anvende de rette af Gud anbefalede Middeler til Sagens Prøve og Oplysning udrettes intet uden større forvirring, smerteligere Bedrovelse og en Samling af Vrede paa Vrede for sin utroskab og uendelige omgang med Gud og Næsten indtil hiin store Doms Dag; men dersom kiære Ven lyder mit Raad og gaaer redelig frem for Gud, da skal ingen høste bedre frugter deraf end I selv, skjønt det haabes og at blive mange til Glæde i særdeelehed, og den for-faldne Guds Kirke til nogen opbyggelse i almindelighed. Guds Aand siger, 1. Cor. 11,19, At Splidagtigheder tiener dertil imod Diævelens og Partiemagernes hensigt, at de Retskafne derved skal blive Aabenbaret. Er nu Kiere Ven en af de Retskafne, Redelige og Oprigtige for Gud af de, som ved den forekommende Naade er bleven Opvakt, da geraader vist og ufeilbarlig disse Kirkens Saar og Sørgelige Omstændigheder eder tilsidst til Glæde, Lov og Velsignelse. Derved skal Diævelens og Partie-magernes sminkede Ondskab og Skalkehigter blive eder ret

Aabenbar. Derved skal Guds Viisdom og Naade kiendes af eder i høieste Grad, som kan udføre Lyset af Mørket, Livet af Døden, Glæde af Bedrøvelse og redde sine Udvalgte, da de synes allerede i Fiendens Strube. Derved skal I tydelig kiende, Hvilke der ere Christi Faar, om det er de, som tværtimod den eeneste Ledsageres Exempel gjør opsigt, oprør og skriger paa gaderne, som følge deres Hiertes tykke og ringeagte de af Gud anbefalede Middeler til Oplysning imod egne Udleggelser og Mennekelig Lærdom, som har Viisdoms Skin, ved hvilken egenudvalgt Aandelighed de drage Disciplenes Hierter effter sig, som Dømmer andre i de Ting, som de tydelig selv gjøre, og dog i deres Pharisæiske Sind takker Gud, at de ere bedre end Andre. Dette skeer saa kiendelig iblant mange andre Ting især med den af dem saa forhadte Fornuft, hvis Blindhed og foragtelige Dom over Guds Ord fører Hiertets Tilbøjelighed og Villien af derfra til noget, som hiin erkiender for høyere, mere aandelig og det høyeste Væsen mere ærværdig og anstændig. Eller om det ikke meget mere ere de, som lade sig Dømme, Sørge over deres egen og det almindeliges dybe fordervelse, blive i Christi Tale, ikke prale af, men hænge fast ved Naaden, bie effter Herren og iideligen Sukke, at han dog snart vil omvende Zions fængsel og udføre Dommen til Sejr¹. I skal og endelig derved erlange en reenere og fastere Troens Grund, en tydeligere Overbevisning om den Sandheds høye værdi og ubedragelighed, som er til Gudfrygtighed, en stadigere Fred, en vissere Sejr i alle Fristelser, og en fuldkomnere Helliggiørelse. I blive derved aabenbare for eders egen Samvittighed, som veed, hvad den uden Tusmørke og Tvilsmaal effter Ordet skal dømme om eder selv. I blive derved aabenbare for alle sande Troende, som erkiender og Priser Guds Naade i eder og skiænker eder Broderlig Samfunds Deelagtighed. I blive derved aabenbar og sadt til Maals for Diævelens og Partimagernes Mordiske Piile, hvis Avindsyge, hadefulde, løgnagtige og Mordiske overraskelser, Truseler og Domme skal bruse eder om Øreene som Brodløse Bier, N.B. allene til deres egen aandelige og ævige Ødeleggelse. Men skulle kiere Ven ikke være af de Retskafne, men hemmelig ønske at hensnige sig paa krogede skjønt ikke altid kiendelige brede Veye, Ps. 125, Give Fordomme, eget og andres Hiertes tykke, Dom og Afsigt² rang med eller over Guds Ævige Sandheds Ord, som er Guds værdige H. Aands faste og ubedragelige Vidnesbyrd frem for alt, som

¹) Ps. 14,7.

²) o: dom, kendelse.

med Magt anmasser sig dette Navn, Da veed ieg intet Raad til at lindre eders Sorg uden allene at efterfølge blinde Lederes og formastelige Dommeres Raad og Exempel, som bestaaer i at forstøde og fordømme alle andre og ophøye sig selv. Ieg beder eder af gandske Hierte til Slutning! Ansee os ikke effter andres Kiendelse; Dømmer os ikke effter andres Dom; Ingen bør at Dømmes effter Eet og ej heller effter mange villige og Partieske Vidner. Undersøg selv Sagen effter Guds Ord i redelig hensigt til at finde Sandheden, Sandhedens Venner og Sandhedens Giorere. Da skal Gud og hans Ævige og Hellige Sandhed derved vist æres, alle sande Guds børn glædes og eders Lyksalighed for Tid og Ævighed befordres.

Gaaer kiære Ven anden vey for at komme sig selv og Guds Kirke til Hielp, Da maae I imod min og alle sande Guds børns Villie lave eder til til endelig Domslutning at modtage Virkningen af Frælserens endelige Sentens og Afsigt¹, Ioh. 3. Denne er Dommen, at Lyset er kommen til Verden; men Menneskene elskede mere Mørket end Lyset. Hvilket Gud i Naade afvende fra eder for Iesu Christi hellige Blods og fortienestes Skyld, Amen!

P. L. S.

XII²

Er nogle Gudelige Indfald mig forleenet Aar 1810 den 23. dec, den 4. Søndag i Advent. Og dereffter Tilstillet en Aandelig Broder I. A. S.³ under Titul af: Christelig Erfaring til Advarsel.

Man maae stedse hænge ved den blotte Naade som en Misdæder, der er dømt paa Livet; ellers vil Pharisaæren i Hiertet strax opløfte Hovedet. See G. Skatkiste, 341.⁴

Denne Sags iidelige Øvelse ved Bøn, Aarvaagenhed, Guds Ords Troende Betragtning samt Hiertets og Vandels nøye Randsagning vil forhindre al Indbildning om egne Fortrin, alle ukierlige og overiilende Domme over andre og give anledning til ved ydmygelse over denne sin usle Tilstand at agte alle andre høyer end sig selv, Phillip. 2,3. Saavidt de ej ringeagter eller gandske foragter enten Troens Grund eller Troens Middeler eller Troens Orden eller Troens Vey, som er Fred, Ebr. 12,14⁵, Rom. 12,18,

1) ∘: dom.

2) Brevbogens« nr. 10, s. 85—87.

3) ∘: Jens Andersen, se Kh. Saml. 7. R. I, 55.

4) Formodentlig K. H. Bogatzkys »Gyldne Skatkiste«.

5) ∘: Hebræerbrevet.

Kierlighed, 1. Cor. 13,1.13 og 14,1, Ydmyghed, Phillip 2,3, Tugtighed, Retfærdighed og Gudelighed, Tit. 2,11 seq., Rom. 12,2 seq., Gal. 1,4, Iac. 1,27, Petr. 1,18, den sande Christelige Helliggiørelse. I hvilket Fald man endog ved Advarsel imod slige Partier af Kiødets Aabenbare Gierninger, Gal. 5, eller af- og Irreveye maae kiende og føle, at det er den blotte Naade, som ved Opdragelse, ved Kundskab, ved Hielpemiddeler, ved Gaver, ved Hiemsøgelse, ved indvortes førelse og udvortes Styrelse har befriet os derfra. Saa vi have intet uden det, som er af uforskyldt Naade annammet, 1. Cor. 4, men desuden ilde og ufuldkommen brugt. Ligesom vi og stedse maae befrygte, at vi lettelig uformærkt ved modsadte Afveye kunde have givet vore Brødere Anstød og derved bleven Tilfældig Anledning og Medaarsag i deres Vildfarelse. Og derfor fornemmelig see paa os selv for at opdage, om vi og ved de mere reensede Grundsætninger vandre mere værdelig effter det annammede Kald. Og om vi ere fri for hiines Afveye, om vi da ej falde i andre. Eller og om vi ej ved at vogte os og stride imod en¹ yderlighed gaær over i den modsadte. Dette maae lære os ømhed, forsigtighed og at Omgaæs med Frygt, endog naar vi nødes til med Flid og Nidkierhed at sætte os imod Forførelser og Forargelser, ved den Betragtning, at vi i andres hærskende Forblindelse og Formørkelse forbunden med et daarlig Indbildnings Fortrin kan see os selv, og hvad vi selv har inden Borde, i det mindste fristende og vedhængende.

P. L. S.

XIII.²

Er Slutningen af et Brev afsendt til Skanderborg,³ hvis forsættelse⁴ havde taget sin Anledning af en udvortes aarsag og anmodning om en Timelig Ting, ieg ved min Bortrejse derfra den 9. Sept. 1811 lovede opfyldt, som ieg skriftelig siden for Samvittighedens Skyld maatte gienkalde. Dateret 22. Sept. s. A. Slutningen blev denne:

Ieg haver vel ogsaa ellers haft adskillige Tanker hid og did om at skrive nogle faa Ord til de i Gud høytelskede Venner, som værdigede mig venlig Omgang og Samtale, at ieg ej skulle for-

1) ∘: een.

2) »Brevbogens« nr. 11, s. 87—88.

3) Formodentlig til Peder Thomsen i Skanderborg, se Kh. Saml. 7. R. I, 60.

4) ∘: fortsættelse.

tryde min fattede Beslutning og hafte umage. Men ieg frygtede for Fienden paa alle Sider. Min hensigt var og langt fra at ville lære eder noget. Ach Ney! Salvelsen¹ skal lære eder alleting. Naaden arbejder Kraftig. Ach! at vi ville bøye vores Ørne², ud-bredde vores Hierter, være Aarvaagne over Naadens Arbejde og med største Flid bruge Middelerne, da skulle vore Hierters Ønske for hinanden som en Samfunds Kierlighed og Fred strax sees Opfyldte. Ach! at ingen af os maatte have løbet forgiæves, lidt forgiæves, men ved den Guds Kraftigheds Troe erlange Befrielse paa den ønskelige og glædefulde Dag, naar Herren omvender Zions fængsel og udfører Dommen til Seyer.³ Ieg indslutter alt i det ene Ord: Taksigelse. Først til Gud og dernæst til eder alle; Amen i Iesu Navn!

P. L. S.

NB. NB. Skulle Gud ikke redde sine udvalgte, som raabe til ham Dag og Nat, enddog han er langmodig imod dem? Hvad svarer Sandheds Mund, Synderes Ven, de Daarliges Formynder, de fortabtes Frælsere. Han svarer: Ieg siger eder, han skal snart redde dem, Luc. 18. Ach! Bruden Sukker: Kom Herre Iesu! kom snart! Amen.

XIV⁴

Et Brev afsendt til I. M. S. Kragborg⁵ i anledning af eet, som var afsendt den 26. f. M. formedelst nogle usædvanlige Omstændigheder og foraarsagede endvidere de[n] allerede værende Con-valesiances fortsættelse. Dateret 5. April 1812.

Endskjønt vi have den bedste Leylighed at vedtales, haver ieg dog endnu eengang I Herrens Navn besluttet at skrive til Dig og Dine, og haaber ved Guds Naade at aarsagerne, hvorfor ieg udvælger at skrive fremfor at tale, ikke skulle være ukierlige eller ugrundede.

Kiære Ven i Herren!

Hils Din Hustroe, El. M., eller om der er flere i Dit Huus, som har noget imod Dig, imod mig eller imod hinanden, At ieg raader

1) ∘: Helligånden, 1. Johs. 2,20; jvf. Johs. 14,26.

2) ∘: ører.

3) Ps. 14,7.

4) »Brevbogens« nr. 12, s. 88—92.

5) ∘: Jens Madsen, »Kragborg«, se Kh. Saml. 7. R. I, 93.

dem paa det Kierligste og Bevægeligste, at de ved Betragtning af, at de ere Indbyggere i Iammerdalen, næst Iesu Christi og deres egen Syndeælendigheds Erkiendelse fornemmelig studerer Theologien derfra, hvorom den gamle erfarne Sædelærer Syrak siger, 11,17: Got og Ont, Liv og Død, Armod og Rigdom ere fra Herren. Hvilket og kommer gandske vel overeens med den H. Skriftes Vidnesbyrd i almindelighed. Dersom de ikke ved at øve sig i denne Lectie kan faae Fred i deres Sind og Fred med deres Medbrødere, da faaes det heller ikke paa nogen anden Vey. Er Herren nu den sande Aarsag eller rettere vi selv, hvorfor det onde møder os, hvorføre vredes og knurre vi da mod Menneskene. Lader os veye vor fortieneste i Herrens Aasyn, først i Almindelighed og dernæst i den nærværende Sag i Særdeleshed, og see saa, om vi ikke selv ere de, der føre os ulykke paa Halsen enten ved vores udvortes Ondskab, uforsigtighed eller forargelse eller ved vore Hierters indvortes affald og afvigelse fra den levende Gud, og om vi endnu ikke det nærværende onde uagtet endnu blive 10 Tusinde $\%$ skyldig, for hvilke vi endnu er sparet deraf at uddrikke Bærmen. Men svare vi: Alt dette kan endnu ikke undskylde deres Ondskab eller afvigelse, som skade eller bedrøve os, Ieg svarer villig Ney! Men hvorføre gjøre I eder skyldige og fortiente, at andres Synd og Daarligheder skal Tugte eder eller og aabenbare eders skiulte ondskab i Hiertet imod Gud og Menneskene, om I endog vare fri for at give dem udvortes Anledning, som vel er almindeligst. Er Herren nu mindre Almægtig, Viis og Barmhiertig, end han haver beviist tilforn? Eller er hans Foriættelser, ved hvilke han lover at vende den onde Lod fra de oprigtig Gudfrygtige til de ugudelige, endnu ikke Sandrue? Elskede Venner! ieg veed, I Svarer: Herren er Almægtig, Viis, God og Sandrue. Ach! derfor er I beføyede at handle alle eders Sager med ham og ej med Menneskene. Guds Aand siger ved Apostelen til alle Troende: Alle Ting er eders. Deri ere ogsaa indbefattede deres Lidelser, Trængseler, forhaanelser og forfølgelser. De ere dem givne som en Naadegave, uden hvis velvillige antagelse og Brug af denne deres Ejendom og forleente Gave alle de øvrige behagelige Gaver ville ej allene blive dem unyttige, men endog høystskadelig. Apostelen siger videre i sit og alle Troendes Navn: Vi viide, at alleting skal tiene dem til gode, som elske Gud. Men enhver Videnskab er ikke den rette: Troe, Tillid Tilogmed Øvelse gjør Videnskaben først ret Nyttig og fuldkommen. Troen beskrives som en fast Overbevisning om de Ting, som loves, endskiønt de ikke sees. Tilegnelse giver os forsikring ved Troes og Helliggiørelses Prøve, at vi ere

de Folk, til hvilken Foriættelsen er skeet, da vi elsker Gud og samtykker hans Pagt. Øvelse er Sigtet derpaa effter Frælerens Ord: Dersom i viide saadant, ere I Salige, om I gjøre dereffter. Det styrker Troe og Tilegnelse for det nærværende, og Forfarenheden af foriættelsens Sandhed ved Øvelse giver Haab imod de tilkommende Fristelser og Anfægtninger. Saa Troe gjør Taalmodighed, men Taalmodighed gjør Forfarenhed, men Forfarenhed giver haab, men Haabet beskiermer ikke. Lader os derfor, elskelige Venner, endnu fornemmelig ved en Troende Tilegnelse og anvendelse af Sandhedens Vidnesbyrd eller i mangel deraf ved Skade og afvigelse blive Kloge. Lader os ikke ved Selvklogskab eller manglende kundskab til vor fordervelses styrke og grene¹ trættes med den allene Viise og Gode. Men endnu ligesaa lidet med Menneskene, da vi have allene med Gud at gjøre, som vil have os Tugtet, og vor egen fordervelse, som fremkalder Tugtelsen. Men lader os paa Grund af Sandheds Munds Vidnesbyrd, egen og andres erfaring ret hiertelig med aabne Arme gladeligen modtage, naar den os rækkes, denne os nyttigste Saligheds Kalk, velvidende, endskiønt den er noget væmmelig for Ganen, er fornødenheden til dens udtømmelse nu paa det højeste, ellers skulle den ikke blive os tilrakt af saa naadig og forbarmende en Gud og Frælsere, som har lovet at være alle, endog svagtroendes Skiold og meget store løn, og derfor Paakalde i Herrens Navn om Troens, Taalmodighedens og Haabets fulde Rustning, om Gudelig Kierlighed, oprigtighed og Viisdom, ia om Lov, Pris og Taksigelse for denne Velmeente Hiemsøgelses Tid. Hvo, som i slige Gudelige tilskikkelse vil tage hiin modsatte Vej og trættes, kives og bære Nid til Mennesker imod Skriftens Anviisning og den her udviklede Plan, Han faaer at taaele, at han omsider maae ansee sig som den, der har selv spildt sin Roe og Fred, igiennem-boret sit Hierte med egen udvalgte Smerter og stød, groveligen forsyndet sig imod Gud og Næsten, givet andre forargelse og spildt Guds Kierlige tilskikkelse til hans reenselse og Frælse om ikke Tillige sin Ævige Salighed.

Achl at denne Sandhed maatte iidelig i det mindste give Echo i mine egne Ørne², som uværdigst kaldes til at foredrage andre den, effterdi ieg maae staae færdig hvert øyeblik at modtage Liddelsens Kalk. Hvorfore de her mig meddeelte Tanker og Sandhedsgrunde ikke mindre for min egen end for eders Skyld har vundet Sted paa Papiiret. Herren forbarne sig Naadelig for Iesu

1) ∴: som bevirker, at fordærvelsen bliver stærkere og forgrener sig.

2) ∴: ører.

Christi Skyld over mig hver Dag, men fornemmelig paa Nødens og Dødens Dag. Ellers maae ieg nødes til at modtage den velfortiente Bebrejdelse: Læge, hielp nu dig selv.

Endelig maae ieg ogsaa i Herrens Navn endnu til Slutning, da det ventelig kan være det sidste, ieg skriver Dig til, ogsaa tale et Ord til Dig, om det ikke ved Herrens Naade kunde blive en synlig og følelig Vækker i Dit Øye, Øre og Hierte. Ia eet Ord talt i sin Tid. Ieg raaber Dig da ved Guds Aands opvækkelses Røst ind i Ørne¹⁾! Vaag op af Søvn! Natten er for længe siden bortgangen; Dagen kan snart forløbe! Arbejdet er næppe begyndt! og Løn kan ikke blive at vente — skjønt det er en puur Naadegave — uden man fører Herrens Krige og fuldfører sin Dags Gierning i det mindste effter Kaldelsens Tid. Lad Dig derfor advare, og bliv Viis af Skade, det Du paa en bequemme[re], lettere og Saligere Maade kunde have blevet ved den levende Guds Røst. Og see saa, om det ikke er lettere at spilde og bortsove den kostbare og uigienkaldelige Tid end at kiøbe den, lettere at tænde en Ild end at udslukke den, lettere at føre Mistanke afsted end at hæve den. Hør derfor endnu engang her Herrens røst, den almindelige Bibelske Formaning! Vær Ædrue! fra Afguderie med de skabte Ting. Vaag! Den, som ikke er ædrue, kan ikke vaage, men mangen er ædrue og bortsover dog den kostbare Tid. Derfor igientager ieg atter vær Aarvaagen, som i Almindelighed imod alle dine Saligheds Fiender, saa fornemmelig i Særdeleshed over Dit eget lade, skidne og bedragelige Hierte. Beed! Idelig og inderlig, som en Dømt Misdæder beder for sit Liv. Strid! og fægt for det aandelige og Ævige Liv som en tapper krigsmand, der er omringet af en fiendtlig Trop. Herren den Barmhiertige Gud og Frælsere han forleene baade Dig og Mig og alle, som haver endog det matteste haab, attraae og Længsel effter at føre deres udødelige og dyrekiøbte Siæl herfra, som et kosteligt Bytte udføres af den haardeste Strid, dertil Aand og Naade for Iesu Christi udøste Blods og fortienestes Skyld, Amen!

P. L. S.

XV²

Er et Brev afsendt til S. T. Hr. Pastor Bang i Nørre Vilstrup³ i Anledning af et Svar paa en Skriftelig Anmodning og en kort

¹⁾ Se foregående note.

²⁾ »Brevbogens« nr. 13, s. 92—101.

³⁾ Offer Jørgensen Bang, sp. til Skibet (præstegården lå i Nørre Vil-

Samtale i ovenbemeldes Huus den 26. Febr. sidst¹. Dateret 1812.

Ærbødigst og Kiærligst P. M.

Deres velmeente Brev af 23. Marti sidst har ieg for nogen Tid [siden] faaet. Hvoraf ieg erfarer, at min Begiering ej kan fyldestgjøres. Alleneste det var ikke det Brev, ieg begierede tilbage, hvorom Deres Velær. skriver, at det blev besvaret. Det Brev, som blev besvaret, var det første, ieg skrev til Deres Velær. Men her begierede ieg det sidste, ieg skrev til Dem ventelig for 3 eller 4 Aar siden, som fulgtes med Deres mig betroede og Dem tilsendte kiære Bøger, hvorpaa ingen Svar nogentid erholdtes. Om samme nu ikke heller er til og [Svar] følgelig ej heller kan erholdes, staaer nu derhen². Imidlertid er det ikke fornemmelig Aarsagen, hvorfor ieg denne gang sætter Pen paa Papiiret eller gjør Deres Velær. endvidere uleylighed. Næst Gud er Deres Velær.[s] mig sidst tilsendte giensvar, som var af længre udstrækning, end ieg effter vor Foreening³ og min Anmodning havde ventet, anledning dertil. Derfor vil ieg i Herrens, Den Allereeligste og Korsfæstedes Iesu Navn af Hiertelig Kiærlighed og Attraae effter vores Fælles Ævige Frælse, da ieg ventelig maaeskee ikke taler mere med Dem i denne vor Prøve og forberedelses Korte, Kostbare og uigienkaldelige Tid, i Tillid til Hans Aands og Naades allerhøystfornødne understøttelse her forlænge mine Tanker og Erindringer og lade mit Hiertes Fyldes Overflødighed eenfoldelig paa denne Maade her udøses for deres Ansigt, om det endog imod min Kiærlige formodning enten skulle Miskiendes eller foragtes. Ieg vil da i denne anbragte Anledning Deels og først henvende mine Tanker, Betragtninger og Domme til ermelte Brev. Dernæst til noget besynderligt i vores sidste korte Samtale. Og endelig til mig selv saavidt ieg ved Guds Naade er mig selv bekiendt.

A. Deres Velær.[s] kiære Brev indeholde de allerfornødenste Christelige ynsker samt Veyviisning eller rettere Henviisning til Christenes høyeste og Hierteligste Maal, nemlig Selvkundskab, befordret ved Iesu Christi Lid[el]ses Betragtning og Troens be-

strup). Bang var søn af J. H. Bang, Deibjerg-Hanning, blev født i Bredsten 1738, c. th. 1767, p. cap. Deibjerg-Hanning 1772, sp. Skibet 1776, entlediget 1817, død 1819. Bang tilsluttede sig Brødremenigheden i Christiansfeld.

¹) o: sidstleden, sidstafvigte.

²) o: får nu stå hen.

³) o: det, vi var blevet enige om.

standige hensyn paa denne vor lidende, Døende og Forsonende Frælser. Hvilket ieg og gjerne tilstaaer ej allene at være vor Religions Øyesteen; men hvorudi ieg og Hiertelig bekiender mig at være en ussel Lærling, den nederste A. B. C. Discipel i denne høystvigtige Lection. Ikke destomindre har denne Kundskab til min egen fordervelse og dybe affald den Virkning, at ieg Daglig anseer mig selv som et af Naturen Blind, vanslægtet og vanartigt Creatur, der høyligt trænger til at voxer i vor Herres og Frælserses Iesu Christi Naade, Kundskab og Erkiendelse; thi i ham er al Viisdoms og Kundskabs Liggendefæe skiult, at hans usporlige Rigdom i Evangelium maatte mere og mere kiendes, fattes, føles og bevares i mit arme, udtørrede og formørkede Hierte. Allemest! Hvad Gud har behaget sammenføyet, det maae io in tet Menneske egenmægtig adskille. Troe og Kierlighed maae io ikke i Christendommen separeres fra hinanden. Dog har Hovedfienden fra Adams fald og hidindtil ved hielp af Naturens blindhed og vanartighed med alt for stor held til Christendommens afbræk og Siælens fortabelse Procticeret¹ deres adskillelse. Deres Velær. skriver: »ikke at vi skulle giøre Synd, Nej langt fra! Herren bevare os fra det Onde!« Men det er io dog ligesaavel Synd at effterlade det gode, som det er at giøre det onde. Den er io ligesaa skyldig, der ej advarer Næsten for en skiult dog vis ulykke, han gaaer i møde, som den, der vejleder ham paa vrang og skadelige Veye. Forunderligt er io det almindelige selvbedrag, at man kan elske Frælsere, naar man kan see hans dyrekøbte Ejendom udsadt for den iammerligste undergang uden at anvende mindste møye for dens redning. Guds Munds Ord derom ere io ogsaa klare og billiges frilligen ved Naturens matte Lys: At naar vi have modtaget en Naadegave, skal vi tiene andre omhyggelig dermed som gode Huusholdere og ej nedgrave eller skiule det anbetroede Pund. At dette sidste desværre skeer alt for ofte af opvakte og oplyste ia endog holdes for en særdeles Viisdøm, skiønt deres paaberaabte Troes falskhed eller Svaghed derved røbes i høyeste grad, er alt for kiendelig.

B. Hvad ieg ved denne leylighed kortelig vil vedrøre af vores sidste Samtale, er allene det udtryk, De yttrede, da ieg ved følelsen af den overhaandtagende ugudelighed og Vantroer udlod², hvorledes samme og huserede i mit Logement³. Hvor paa De svarede: Du skal aldrig Tale til dem! Vil Du tale noget til dem,

¹) practiseret o: sørget for, gennemført.

²) o: udlagde, forklarede.

³) o: egn.

da siig: Hvad om I kunde faae eders Frælsere kiær. Naar ieg nu skulle siige min Meening om denne Befaling effter bedste overbevisning endskiønt med ærbødighed og ømhed, Da maae ieg siige, At den smager af en maadelig Gudskundskab, Oplysning og Kierlighed. Thi hvad den første Deel er angaaende, at ieg slet ikke skulle tale noget til dem, Da vil ieg gaae alle andre tilstrækkelige Bevæggrunde forbi og allene spørge: Med hvad Hierte ieg kunde forlade deres Huus og deres aabenbare ugudelige Væsen, see deres visse ulykke for mine øyne, have den bedste leylighed at advare og raade dem og ingen sandsynlig hindring at lægge i vejen for deres Overbevisning og dog effterlade Kierligheds Pligt? Var det at bruge Tiden, at bruge Naaden eller gavne Næsten? Eller med hvad Hierte eller Samvittighed kunde ieg møde dem for den Retfærdige Guds Dom, see dem henviist til et Ævigt Piinested, som ieg forlængst ved Oplysning og Troe tydelig havde seet, uden at lade denne deres iammerlige Tilstand bevæge mig til Medynk, saa ieg anvendte alle muelige Midteler at forebygge deres ulykke? Maa Himmelen under slig Samvittigheds bebreydelse kunde og blive en Himmel for mig? Eller mon ieg kunde undgaae disse ulyksaliges billige bebreydelse, fra hvis øjne skiulet¹ nu var falden, for min effterladenhed, ukierlighed og ringeagt for deres dyrekiøbte og udødelige Siæles Ævige Redning? Eller for Brugen af den Naadetid og leylighed til deres bedste effter den meddelte Oplysning, imedens vi i vores korte Prove og forberedelses Tid vare paa Veyen med hverandre?

Men hvad den anden Deel af Befalingen angaaer, Det, som ieg effter deres Velær. Raad skulle tale til dem, om ieg endelig ville i aandelig Materie indlade mig med dem, synes ikke mindre vanskelig at effterfølge. Det mildeste, ieg kunde Dømme derom, er, at dette udtryk var uoverlagt; men det er vel at befrygte, fra flere Synspuncter, noget værre. Saadant at frembyde til Ryggesløse og Hykkelske Mennesker er io aldeles imod den i Guds Ord fastsatte ordentlige Maade at føre dem paa Omvendelsens Vey. Ved Loven kommer io Syndens erkjendelse, og den samme Lov skal io og være de Bodfærdige en Tugtemester til Christum, ia skal endog underviise de Troende om, hvad de skal giøre og lade. Lovens Bogstav skal io synderknuse den aabenbare ugudelige og ryggesløse, og dens Aandelighed de Hykkelske², hvorved Vejen først skal banes, om Evangelii Prædiken skal hores med Nytte.

¹) ∫: dækket.

²) ∫: og lovens åndelighed skal sonderknuse hyklerne.

Denne er den ordentlige fastsadtte Vey i Naadens Huusholdning med affaldne Syndere. Disse ere de alfare Spor, som ere alle anviiste, som have Kald og beqvemhed til ved Ordet at vække sikre Syndere; der uden for¹ forbeholdes det allene den alviise og almægtige Gud og Frælsere effter sin Ævige og med forskellige Viisdom til visse Tider ved andre Maader og Middeler at bane sig Veyen til sikre Synderes Hierter og Samvittigheder effter deres særdeles Omstændigheder, Naturlige beskaffenheder eller det bestemte Kald, Stand eller Post, de i fremtiden skulle beklæde. Og da disse ere overordentlige og for Menneskene skiulte Veye, i det mindste for til, saa blive disse skiulte Ting allene for Herren vor Gud, men de aabenbarede for os og vore Børn, saa vi følge hans Ord. Det Salige, men i sin Tid erfarne, Nidkiere og utrættelige Guds Redskab Grev Zissendorph², fordm Ordinaris for Brøderemenigheden, haver ventelig bedre effterfulgt den her fremsadtte Bibelske Sandhed, end de allerfleste af Brøderne nu gjøre. Han siger og udtrykker sig saaledes i en af sine Taler om nærværende Qvæstion: »Saalænge det endnu ikke er aabenbar for en Siæl, at den er Død og fortabt, saalænge er Naadens Prædiken til ingen Nytte for den, saalænge er der intet at udrette med Evangelii Budskab.« Dette meener ieg er Bibelsk og kommer overeens med min her Communicerede Modsættelse. Dette deres Velær. udtryk strider endog imod den sunde Fornuft selv. Hvorledes kan den Mætte elske eller forlyste sig i kostelig Mad? Den Rige i andres goddædighed? eller kan vel den karske skattere en fortient Læge? med mere saadant hvilket den Daglige Erfarenhed stadfæster i alleting.

C. Mere vil ieg nu ikke indlade mig i at Criticere deres Velær.[s] Brev eller Samtale, ligesom ieg og vil overlade Dem at fælde Dom over dette mit maaeskee Daarlige og dristige foretagende samt enten at antage og benytte eller foragte eller forskyde de her forhen lagte Grunde. Hvad ieg ellers videre til Slutning kortelig effter Løfte vil tilføye, er et Par Ord om min egen Aandelige Skiæbne og Christendoms grund. Min Skiæbne er denne: Endskiønt ieg af Naturen er ikke stridekier, men især ved Naaden iager effter Fred og Kierlighed med hver Mand, saavidt det staaer til mig, Saa dog, da ieg skiønt meget ufuldkommen ogsaa iager effter Helliggiørelse og ikke vel kan bifalde Forfængelighed, aabenbar Synd og Hyklerie eller kiendelige Afveje, thi

¹) ☉: uden for de alfare spor.

²) ☉: greve N. L. Zinzendorf.

med disse Ting staaer det ej til mig at holde fred med, Saa reyser sig deraf en uovervindelig vanskelighed, at ieg er faa eller ingen tilmaade. Den allerstørste Hob af alle Stænder vælte sig enten i Guds Buds kiendelige Overtrædelse i Ord og Gierninger effter deres Skik og Sædvane, eller om nogle faa er noget mere ærbare og giør noget afhold i det groveste, saa vil de dog alle være Christne og blive Salige ved Mundbekiendelsen, Ceremonierne og Naademiddelernes udvortes Brug¹.

Dette modsiger jeg ved Naadens oplysning effter Evne og Indsigt. Og straks udskiældes ieg for en Singularist, en Skinhellig som hiin Pharisæer, der agter andre intet, som en, der enten under Skin af gode Gierningers drift hæler falskhed og Svig, eller som søger Salighed allene af Lovens Gierninger. Andre, som ikke ere saa blinde som den største Hob, men dog kan være blinde nok, ere saadanne, som kiendelig effter deres Opvækelse skönt af en god Meening omgaaes alt for meget eller allene med Gierninger, i deres Tale og Skrifter iidelig viiser deres Hiertes Overflødighed, handle alleneste om, hvad de have gjort, hvad de skal giøre, hvorledes de dereffter skal iage, hvad andre giøre, men betænke og besinde ikke, hvad der er gjort for dem og andre, og at det er ikke Synden saameget, der fordømmer Menneskene, som det er Vantroen, og da den desværre kan ofte endog være alt for kiendelig, hvor Synden endog dygtig hades og imodstræbes, saa bør derfor baade i Hierte og Hue Naaden og Troen være og forblive det første og Sidste. Naar ieg spørger disse, hvad deres Hovedsag er, Da svarer de, at de kunde træde i Christi Fodspor, giøre mere fremgang i det gode og blive rensede fra Synden. Alt dette kunde tages i en god Meening effter ordene, men da en bekiendelse kan baade tages i en vidtløftigere og mere indskrænket forstand, saa kommer det i bedømmelsen meget an Paa en nøye Kundskab til den, som giør Bekiendelsen. Naar ieg nu modsiger disses grundsætninger, fordi de omgaaes allene med gierninger og glæde sig med Disciplene over deres store gierninger og fornægtelse mere end over en ved Christi Blod lægt Samvittighed, hvorved de allene indskrives til den Himmelske Borgerret, Da heder det, At ieg taler vel og

¹) Den sidste sætningskæde har Peder Laursen i en efterfølgende note forandret til følgende: Den allerstørste Hob af alle Stænder vælte sig enten i Kiødets aabenbare gierninger, Ateysteri og deslige, eller i daglig Sædvanesynder effter deres Skik imod Guds klare forbud som hist Pharisæerne. Eller om nogle faa ved antagen Ærbarhed giør mere Afhold, saa vil de dog alle etc.

beraaber mig paa Troens Herlighed og Magt; men saadan gjøre alle falske Aander, i den sted de skulle vise Troens Kraft i Gierning og fornægtelse. Andre beraabe og rose sig af en indvortes Aands Drift, Indskud og Aabenbaringer, som enten gaar uden for Guds ord eller og tværtderimod, og blive høye Aander, som ere begejstrede frem for dem, som holde sig fast til ordet, hvilket hiine ikke saa meget høytage. Disse modsiger ieg, fordi de ej vil prøve aanden effter Ordet, ved hvis tilsidesættelse de fejler imod Kierlighed og ydmyghed. Disse beskylder mig, at hvad ieg foretager effter Guds Ord, Troen uanseet, er ej andet end egenretfærdighed. Endnu Andre tale uendelig meget om Syndskundskab, Frælse, Forsoning og Troe som og er Hovedsagen, naar det effter Guds orden drives, Alleneste det synes ikke at vise nogen sand Kraft i Troe og omgiengelse; de blive paa en Subtil Maade ligesom hiine falske Apostler Fiender eller i det mindste fortrængere og udlukkere af Christi Korsens Lærdom. Blive og formedelst deres snilde omgangsmaade temmelig høytagede af Verden og i meget ligeskikket med den, tager sig ikke meget af Iosephs skade og ere ikke elsker af det almindelige Præstedom og Broderlige Bestraffelse endog i sin rette Orden. Disse modsiger jeg, fordi de under forsoningens og Troens skiul hemmelig elske Verden, bliver lade, iage effter selvtagen Fred og lade Klinten, den Hykkelske Lærdom og Hykkelske Christendom ia endog den kiendelige ugudelige, ofte uanfægtet. Disse beskyldte mig for en Synergist og Pelagianer, som arbejder selv og uvæller¹ sig selv uforholdne Lidelser, men ikke kiender det rette Troens Liv, hvorved ieg kunde have det lettere. Dette alleneste vil ieg gierne tilstaae dem, at man kan gjøre sig selv Lidelser i Christendommens fremgang. Men troer dog, at det er baade meget mere farligt og almindeligt at gjøre Himmelvejen for bred.

Saavidt min Christendoms Grund er mig bekiendt, er det kortelig følgende: Næst Livet ved Troen af den fri og uforskyldte Naade i Iesu Christi Forsonings Død, Blod og Fyldestgiørelse, den Daglige og rigelige fuld Syndernes Forladelse, ej allene for mine mangfoldige Mangel og Bræk², men endog for mine beste Gierninger og uskyldigste Lidelser, hvilket er mit allerhøyeste, men og vanskeligste Studium, saa jeg erfarer Sandheden af mange erfarne Guds Venners og Tieners Dom, der holder Troen for det allervanskeligste endog for Troende selv, synes mig at

¹) ∘: udvælger.

²) ∘: brist.

have fundet min ved Guds Naade af samme Troe lagte Christendoms Fundament og Centrum i den mere end Gyldne Bog den Gyldne Skatkiste p. 97, saaledes lydende: Følg Du kun Kierlighedens Spor, Du best ved Kierligheden groer, Straf derfor kun i Kierlighed Og ej i andet Øyemed; Skeer det ej med Beskedenhed, Det kun opvækker Bitterhed. Og da du skal langt mere vinde, Din Ven sig hastig skal besinde Skal Kierligheden Prøve staae, Man da io billig Straffe maae; Thi lader man sin Næste staae Og i Vildfarelsen fremgaae, Saa frygter Man for Mennesker, Og liden Kierlighed der er. Men andre maae vi ogsaa høre; Barn kan os tit vise gjøre; Og er det haardt, o kiære Siæl! Saa tænk, det meenes meget vel. Gjør det end ont og giver Smerte; Saa tænk kun paa dit onde Hierte. Saaledes findes, Troe kun mig, En større haardhed udi Dig.

Dette er nu effter bedste Overbevisning min Christendoms Skiæbne og Grund; om Skiæbnen nu er selvudvalgt, om Religionen eller Grunden enten ikke skulle være saadan, eller om den ikke er Bibelsk, overlades Deres Velær. at omdømme, og imidlertid effter behag mig derom erindre.

Mere vil ieg ikke denne gang tillegge uden en anmodning til deres Velær. at tage saavidt mueligt alt i den beste Meening, og det Hiertelige Ønske til Gud og Frælseren, at Zions Fængsel snarlig maatte omvendes, at hendes Hierte og Mund maatte fyldes med Glæde og Pris, at hun, som er kommen af den store Trængsel, overvinder ved Lammets Blod og Vidnesbyrdets Ord og Ævig er udreven fra Angest og Dom, Ævindelig og uafsladelig skal siunge lammets Sang og tilbede for det slagtede Guds lams Ansigt, Amen! amen!

Ærbødigst Hilsen og Taksigelse til deres Velærv. med Hustru og Børn, Far Vel.

P. L. S.

XVI¹

Slutningen af et Brev afsendt til P. T. S. i Schanderborg² i en vis anledning. Dateret 28 Marti 1813.

Til Slutning kan ieg ikke vel forbigaae Kierligst at foreholde Dig nogle Guds Ord til Advarsel i anledning af vores sidste alt for hastig afbrudte Samtale. Ieg vil, ia kan vel ej ret forklare Dem. Men Gud og Frælseren vil ved sin Aand vist gjøre det. Skulle de ej være vel truffede eller velmeente af mig, da var

¹) »Brevbogens« nr. 14, s. 102.

²) c: Peder Thomsen, Skanderborg, Se Kh. Saml. 7. R. I, 60.

det dog af ham. Hør da hans Røst! og Troc, at intet skeer af en hændelse!

Guds Aand advarer, 2. Tim. 2,4.5. Ingen, som Strider, indvikler sig i dette Livs Bestillinger, at han kan behage den, som annammede ham til Strid. Men dersom nogen og Strider, bliver han dog ikke Kronet, NB. dersom han ikke Strider efter Loven. Det er: sin ved Guds Ord oplyste Samvittighed i at see Hovedsagen befordret frem for Bisagen. NB. NB. Især maae legges Mærke til det Ord ej Indvikler sig, Som er tvertimod hvad Guds Aand taler om de troe Stridere, 1. Cor. 9. Hver den som kiemper, han entholder¹ sig fra alleting. Vi maae nøye i Guds Lys undersøge, om vi have Kald eller have Indviklet os. Vi maae dernæst efterspore, om Hensigten af Kaldet fremmes, ellers maae vi hellere opgive Kaldet.

Ligger vi ved vore Bestillinger ikkun Bolt og baand paa vore forrige Gudelige Bevægelser og adspreder vort Sind fra den iidelige Samtale og Hiertens omgang med Gud? Føder vi ikkun derved vore blot Naturlige Begierligheder? Bliver vi derved mere ligeskikket med Verden? See! da er det Tid at høre Guds Aands Formaning, Luc. 10. Eet er fornøden. Alle andre Ting, i hvor Tilladelige og fornødne de end ellers ere, er idel Forfængelighed, altsammen Forfængelighed, Præd. 1,2.14. Herren give os betids Forstand paa dette! Kierlig Hilsen til alle, Far vel.

P. L. S.

XVII²

Er et Brev til Kappelan Grundtvig ved Udbye i Sælland. — Skreven i Aug. 1813.

XVIII³

Extract af et Brev til Biskoppen⁴ af 11. Dec. 1814, hvori den sidste K. Supplication⁵ var indsluttet.

¹) ∅: afholder.

²) »Brevbogens« nr. 15, s. 102—106. Brevet til N. F. S. Grundtvig er tidligere bragt i Kh. Saml. 3. R. II, 557—60 og findes endvidere i L. Schrøders bog »Peder Laurssen Fredensbjærg«, s. 40—45, hvortil henvises.

³) »Brevbogens« nr. 16, s. 107—108.

⁴) Dr. og prof. theol. Andreas Birch, f. 1758, biskop over Århus stift fra 1805.

⁵) ∅: Peder Laursens fornyede ansøgning til kongen, dateret 21/6 1814. Se Kh. Saml. 7. R. I, 70.

Effter Indledningen, som handler om, at vel intet mere kan ventes af forrige K. Ansøgning¹, og de Grunde, som nødsager til videre fortsættelse, nemlig Faderlig Omsorg for at Børnene kunde blive ved den reene Lærdom allene, deres fuldkomne Alder² og forhindringen af Huuselige Nytte ved nye Operationer, blev Grundene fremsadt som Opmuntrende til videre Forsøg nemlig:

1. Tillid paa Gud og Iesum, Troen til hans Foriættelser; hvilke hans Børn io maae tilegne sig almindelig, men fornemmelig i Modgangs Tid, naar nemlig deres Samvittighed vidner med dem, at de gaaer redeligen og Christeligen frem, NB. allene effter Gudelige Hensigter, effter deres allerbeste Overbevisning. Og endskiønt Foriættelserne ikke altid skal opfyldes i hver særdeles Omstændighed, fordi Viisdommen seer ikke altid den Bedende og Attraaende Bønhørelsen nyttigst, saa dog alligevel anstaaer det ingenlunde den Troende Beder ved ethvert mødende tilsyneladende Modstand eller Afslag endog i saadanne Tilfælde, hvor Foriættelserne ikke Directe og uden al reservation ere givne, derfor strax at bortkaste Haabet. Thi hvor blev da Troens Øvelse, uden hvilke Foriættelse ingenlunde kan blive opfyldt, som endog effter Guds viise Raad og Naade endog i saadanne Vilkaarlige Ting saa ofte skal skee. Ney! her hedder det tverimod: Bie effter Herren, vær Frimodig, han skal styrke Dit Hierte, ia bie effter Herren! Kunde du Troe, da skulle du see Guds Herlighed; thi alleting ere dem muelige som Troe. Thi Gud bøyer endog de Vældiges Hierter og Anslag, til visse Tider og i visse Omstændigheder, naar de, som det angaae, ej lader Troen mangle paa deres Side, som Vandbække effter sin Villie. Af denne Gudelige Erfaring har ieg antaget den Guds Mands Davids og med ham alle sande Troendes Religion af denne Indhold: Haab paa Herren i dit gandske Hierte, og forlad dig ikke paa din Forstand. Den 2den og sidste Grund som Opmuntrer mig til dette Forsøg er Tillid til Deres Høyær. m. v.

P. L. S.

XIX³

Et Brev til Kiøbmand A. Friis i Horsens⁴ i Anledning af et af H. Hauges mig overladte Brev til Efftersyn, som ieg ved til-

¹) Den første kongelige ansøgning fra 29/9 1813.

²) Peder Laursens to sønner, Laurs og Jens, var da 17 og 15½ år, men endnu ikke konfirmeret.

³) »Brevbogens« nr. 17, s. 108—116.

⁴) Se Kh. Saml. 7. R. I, 63.

bageleveringen yttrede misfornøjelse med, hvorved ermelte Vens misfornøjelse opvakte mod mig; dateret 7. Jan. 1816

Elskelige Ven og Broder effter det ufortrydelige Naadekald, hvorved vor Siæls Hyrde og Biskop er kommet os begge ufor-skyldt tilforn.

I lang Tid har ieg ingen Breve skreven i Aandelig Materie, effterdi ieg for nogen Tid af visse Aarsager var meesten kommen til den Beslutning gandske at nedlægge Pennen, hvad især de allerede Opvakte angaaer. Beslutningen staaer endnu i Almindelighed paa samme Fod, dog, Gud veed af hvad Aarsag, lider den her effter mange Bønner, Prøver og Omvexlende Tanker en Undtagelse. Effter at Circulæret 1812 var omgangen, skrev eller lod C. P. S., Sck.¹ et Brev mig tilskrive i samme Anledning, hvorpaa meget havde været at svare til baade at ændre, Op-lyse og virkelig og Sandfærdig at giendrive; men ieg lod det med velberaad Hue og tilfredsstillet Sind blive. Da N. Bg². samme Tid hværken ville Paategne Cirkulæret eller give noget bestemt Svar eller effter Begiering skrive mig noget til derom, greb ieg Pennen i Tanke at forekomme ham med mine velgrunde[de] Tanker og forhindre hans projudicer³; men effter mange gode Grundes forfattelse lod ieg det ufuldført henlegge. Et andet, som var rettet til En, som gav svare Beskyldninger og søgte at reense for sin egen Dør ved at vælte al ansvar paa mig og andre, fik samme skiæbne som forrige, og min Samvittighed er endnu ikke heller besværet for denne Effterladelse, men Takker min Gud og Frælsere, som ved sin Aands Oplysning og Overbevisning løste mig fra at arbejde og drage i et frugtesløst Aag. Men som allerede erindret, da har ieg denne gang ikke kunde erholdt denne fritagelse, uagtet ved udvortes at anskue vores Forhold til og imod hinanden i Fortiden kunde Bevæggrunden til Effterladelse være ligesaa vigtige her som hos hiine. At ieg udvælger Skrift istæden for Samtale har allene til Hensigt, at mit Forehavende kan blive Tydeligst, Fuldstændigst, Vedvarende, Ufor-

1) C. P. S., Skanderborg. Blandt fadderne ved et barnedåb hos Peder Thomsen, Skanderborg, i 1816 er en hattemager Christian Pedersen fra Skanderborg.

2) Bogstaverne kunne f. eks. betyde Niels Bundgård, en broder til Mathias Nielsen, også kaldet Mathias Bundgård, Ikjærgård, Se Kh. Saml. 7. R. I, 57.

3) Ordet skal åbenbart her betyde det samme som det et par sider længere fremme brugte præjudicer af det latinske præiudicium, der betyder en forudgående dom, en foregribende kendelse.

anderlig samt derved at forebygge adskillige muelige vanskeligheder og hindringer, som i sidste Henseende let kunde finde Sted saavel paa min som paa Din Side. Og derfor Ønskede ieg mig Hierteligen denne gang frem for alle øvrige gange undskyldt for alle andre Hensigter af Lyst, Ærekerlighed, Hevn, Mangel paa Arbejde eller deslige. Ia! Øyemedet med at Skrive istæden for at Tale er med eet Ord (som erklæres for den Alvidende og Retfærdige Gud, det Trofaste og Sande Vidne) Nytte.

Efter saa usædvanlig lang en Indledning, hvilket ieg dog har agtet fornødent, vil ieg i Iesu Navn træde nærmere til Sagen selv, hvilket derfor efter muelighed og de mig forleente Gaver skal blive des kortere, hvilket mueligen fra flere Sider betragtet kan være uskadelig.

Anledningen til disse Tankers Forfattelse er den Mislighed, der fandest imellem den yndest, Du og ieg havde i H. N. S.[s] skrevne Grunde¹, som Du velmeent havde tilsendt mig, og den Misfornøelse, du derefter yttrede til andre mere end til mig.

Min Erklæring paa Stedet, da du spurdte, hvorledes ieg yndede dem, Var kort, ufuldkommen og feylende baade i Ord og lader ligesom desværre ellers altid. Men det, at de ikke stod mig an i det Heele og tillige overbeviiste mig om det, ieg ugierne ville, nemlig at Herrens Veje med hans Tugt og Luttelse ej i Hovedsagen var opnaaet, var og blev for mig gandske utvivlagtig. Ieg forbeholdt mig formedelst Tidsmangel ingen Copia. Og derfor er det endog umuelig for mig Speciel at berøre Feylene, hvilket ieg i andet Fald, om ieg endog havde gaver og Viisdom dertil, ikke engang ville paatage mig. Ia, ieg vil ikke engang paatage mig at beviise med egne Ord og Grunde det, ieg vel ved Guds Naade kunde, at det tilsigtede Øyemed nemlig Skiærpelse i sin Christendom, ingenlunde varig ved de opregnede Specer² af Begyndelsens Elementer og tiltagende Øvelser i Helliggjørelsen kunde erholdes. Men ieg vil allene kortelig give dig at betænke og med Hiertelig Kierlighed anbefale Dig den Salige og meget Gudelige Læreres A. H. Frankens Ord, som handler om selv samme Sag, som H. N. S. i Brevet, nemlig at betænke den første Kierlighed til den Herre Iesum, p. 122. Imidlertid ville Du holde det for sær nyttig og fornøden ved denne Leylighed at fornye Bønnen til den Herre Iesum, at han naadelig ville give Dig Lys ved sin Aand til at kiende Sandheden og Kraft ved den

1) ∴: H. N. Hauges »Christendommens Lærdomsgrunde«.

2) ∴: species, arter.

samme [Aand] til at tilsidesætte alle givne eller tagne Anstød, Fordomme, forudfattede Meeninger eller andre præjudicer og derpaa Sammenligne begge i Eenfoldighed, det er Upartisk og med det Hiertelige Ønske at Sandhed maatte frembryde for Dig som den dejlige Morgenrøde, ia at Opgangen af det Høye Selv saaledes derved ville besøge Dit Hierte, at Du ikke længere kunde tvivle paa, hvilken af Siderne Sandheden, Kraften og Velsignelsen hviler. Hører Du ikke en Vens og ringe Broders Røst om denne Forberedelse og derved forsømmer eller maaeskee værre foragter den dertil, som Du ikke allerede skulle vide forskiel imellem Sandhed og Vildfarelse, Lys og Mørke, Da maae Du Takke Dig Selv, at Du bliver uoplyst baade i dette og i andet og kommer til at staae i Classe med hine Daarer, som ved klareste Middags Soel trave i Mørket, have Øyne og see ikke, Ørne og høre ikke og med god Naturlig Forstand holde det allerbeste for Daarlighed.

Ordene ere disse: Men deraf lære vi, at den første Kierlighed, en af Gud født Troende Siæl bær til den Herre Iesum, ogsaa endnu altid beviser sig i en Forundring og Glæde over alt det gode, som den fornemmer om den Herre Iesum af Læreres og andre Troendes Siæles Mund etc. Her saavel som andre Steder læres, at den første og største Kierlighed, Gud beviser en Siæl ved Opvækkelsen, og som bør tælles iblant det nye livs største fordele og Herligheder, er kundskaben til vor dybe Affald og Fordervelse og Naturlige Kræfters Uformue til alt Got og til-lige Guds og Frælserens uendelige store Barmhjertighed, Ven-lighed og Menneskekierlighed, ved hvilken han paa forunderlig Maader har elsket og ved sin Aand har kaldet, draget og benaa-det os. Men disse høre ikke med iblandt de Species, som H. N. S. har behaget at anføre som Frugter af Omvendelsens Første-grøde. Nu overlades det Dig i Guds Navn at Sammenligne det ene med det andet og see til, om Du kan erfare hvem af Disse, der haver sadt det mere vigtige for det mindre vigtige, eller hvem, der har egenmægtigt adskilt, hvad Gud haver tilsammen-føyet. Man maatte dog vel med Grund være lidt mere øm og varligen i at fornærme eller foragte eller forbiegaae denne Høj-himmelske og allerhelligste Religions Artikel om en arm, for-tabt Synders Retfærdiggjørelse for Gud, om hvilken den erfarne D. Luther siger, At naar den Artikel er borte, er Kirken tabt, og ingen Vildfarelse kan imodstaaes. At den er den rette Him-melske Soel, men Resten, naar den er fradragen, lutter Helve-des Mørkhed. At Verden ved ringeagt og fornærmelse af denne Artikel er ofte ved adskillige Landeplager gaet til Grunde og

vil fremdeles gjøre det og s. v., Conf. Luc. 2,34, som ieg vel ej havde behov at sige Dig, men vel at formane Dig at tage til alvorlig efftertanke i den Treenige Guds Navn. Ia hvad haver ieg mere herom at skrive? Intet. Uden allene om ieg skulle erindre [dig om], at Søster Anna¹ kunde vel, om hun ville, underrette Dig og andre om H. N. S.[s] kiendelige Vildfarelse i Hovedsagen, da han for at vare Brødet for Hundene river det af Børnernes Mund. Saadant er ingenlunde Bibelsk, men ikkuns for saadanne haarde Trøstere, som selv have Livet af Gierninger. Evangelium lover Naade og Salighed ene og allene uden Vilkaar til alle, som Troe, Ioh. 3, ia endog til Aandelig Fattige, som frygt-som kommer, Unseelig nærmer sig og næppelig kan Troe, Matth. 5,3, 8,2, Ioh. 6,37, Marc. 9,23.24 og 100 Stæder! Siden forklarer den Troens Egenskab til Opmuntring og Forsikring for de sande Troende og til at Snerte, Forhindre og Overbevise de Falske. Havde H. N. S. med Evangeli troe Tienere brugt denne Naade, havde Gud i Naade bevaret mig fra at tale eller skrive derimod. Men hvor forskrækkeligt med aabne Øyne at see, ej allene at saadant med Trods udgives for Evangelium, som er blottet for al Trøst for Svage, som er Kirkens fleste lemmer; men at Han endog Udstrækker sig til alle sider at Skiule og Fordægtiggjøre det sande Evangelium uden for Texten, hvor det findes. Dette at bevise skal følge; nu ieg vil udføre min Tale om Søster Anna; Ieg meener, hun kunde sige klar af erfaring, at han har gjort en dødelig Uret, da han udrev især det 3die v. af Brorsons Ps: »Mit Hierte skal brænde som offer i Ilden«², andet at forbigaae. Men hvor faa Stæder findes det eenfoldige Øye, vor Frælsere anbefaler, Matth. 6,22 og 23 og 33, Luc. 10,42. Hvor faa see, eller sigte med Apostelen allene paa det usynlige. Iblant flere Opvakte Partier søges sjælden Puur og reenlig i Bøn til Gud, formedelst sin følelige Blindhed, Sandheden og det Retskafne Væsen i Enfoldighed; men Øyet vender sig lettelig i Skalkagtighed fra dette ene Gudelige Sigte og anseer tillige Partiernes anseelse, fremgang, Velstand og hvor den Timelige Lykke eller Attraa best kan erholdes, som er gandske imod vor Frælseres Lære i forberørte og forrige V., Ia imod den Sande Eenfoldighed, hengenighed og Bøysomhed. Og ligesom det gaaer med at søge Sandheden, gaaer det og desværre alt for ofte med at aabenbare den, naar den er bleven os aabenbaret. Endskiønt ieg nu i Anledning af forberørte H. N. S.[s] jammerlige og forargelige for-

¹) Hvem det er, ved jeg ikke.

²) H. A. Brorson: »Troens rare klonedie«, nr. 270.

gaaelse¹ nødig ville fare Hovedkulds frem og falde effter Ord-sproget med Dørren ind i Huuset; men øver ieg [mig] mere end nogentid Tilforn i at Moderere og Bære, da ieg finder ikke mindre hos mig selv end hos andre, at Kirken er et meget skrøbeligt Legeme og det fra Hovediise indtil Fodsaale, som maae plejes og Vartes, Bæres og løftes og overalt ømmelig omgaaes. Saa dog denne Gang (da det rører og fornærmer vor Religions Øyesteen og søger at sperre Vejen for den allerhøystfornødne Tilgang, Tillid og Trøst, alle Bodfærdige og Svagtroende sætte dertil, saa og tillige bære Vidne om en usel, indskrænket og beskaaren Kundskab hos Gierningsmanden og hans Velyndere til Guds Ævige, Almindelige Naade og til den i Guds Ord saa tydelig hiemlede adgang dertil, foraarsaget allene ved en manglende Selvkundskab) maae ieg sætte al Undseelse tilside og fuldkommen Erklære mig. Ieg bevidner da i Guds og Iesu Navn og for den Alvidende og Høysthellige Guds Aasyn med Frimodighed Overbeviist! At der findes ikke i hele H. N. S. og Tilhængeres Sange et bedre v. Og tillige at dette udelukte er det allerreneste Evangelium, Matth. 11,28, Gelejdet med den sandeste og Salignste Erfaring og anbefalet med inderlig Broderkierlighed, med Hunger, Tørst og Længsel effter Medforløstes Retledning, Redning og Frælse. Og tilsidst Vidner ieg, at ingen torde understaae sig at gjøre saadant et Greb eller ville billige det, uden saadanne som kiende saare lidt til deres jammerlige Fordervelse og yderlige Trang saavel i den første som i den Daglige Omvendelse.

Ieg slutter flux i Iesu Navn, da mere er vel forgieves, dersom dette er Unyttig, og ieg desforuden er kommen temmelig langt over mit forsadte Maal. Min Broderlige Advarsel maae ieg dog ej udelukke af Slutningen: At Du for min Ringheds skyld i flere dele ej maae kaste foragt paa Sandheden af min Mund, som Du vel tilforn har gjort mod andre, eller tænke: Hvorledes kan saadanne tale Got, som selv ere Onde. Ved saadant vil Du hindre Dig fra Gudelig Viisdom, Kundskab og Forbedring. Guld er dog Guld, om det end findes i en Møding. Sandhed er dog Sandhed, om det end tales af en Løgner. Og hvo, som elsker Tugt, elsker forstand; men hvo, som hader Tilrettesættelse, er en Daare. Dog denne fordel haver Du derved, om Du foragter det, at Du ej ydermere skal foruroliges af mine skrevne Concepter.

Mit Nytt-Aars Ønske bliver, At Herren vor Gud og Frælsere ej

¹) ∴: forseelse.

ville forkaste nogen af os for vor Vanart og Blindhed, men vedblive at fortsætte sit begyndte Arbejde paa os og ved sin Aand saaledes styre os, at vi ej skulle ville være Viis over det, som Skrevet staaer, Men høre Sandheden og Venners Raad, paa det vi ej omsider skulle ansees som de, der stride imod Gud og har troet forgieves, lidt forgieves og fortæret vor Kraft og Gaver forgieves, Hvilket Gud i Naade forbyde for Iesu Christi Blods og fortienestes Skyld! Men tverimod at vi maatte mere og mere foreenes i Iesu Christi Troe og Kierlighed, Høre hinanden indbyrdes, høre Guds Aands Paamindelse i Samvittigheden, men overalt høre Guds hellige Munds Ord og see til, at samme beblendes med Troen til den Korsfæstede Frælsere (i hvilken Troe ieg hiertelig maae bekiende at være en usel Stymper, men holder det endnu langt værre at foragte, forhindre eller fegte imod Troen), da skal vi og, samlede for hans Skyld, føre Troens ende med os herfra og erlange i hans Navn, Død og Forsonings Blod en rigelig Indgang til Guds og vor Herres Iesu Christi Ævige Rige, Amen, Amen!

Fredensbierg den 7. Ian.

Ærbødigst P. L. S.

NB. General Anmærk. Den ordinaire Maade, hvorved Opvakte Siæle, som ellers meene det vel, ofte Extravagere, er, At naar de bliver en afskyelig Afvej vaer, hvilket de holde for den aller-værste, da vogte de sig med saadan Alvor og Flid derfra, at de (formedelst manglende Erfarenhed og Frygt, Aarvaagenhed og Bøn, ia undertiden ved Anfægtelse af sammes¹ Tilhængere) træde uformærkt over til en anden, modsat yderlighed og Ex-trema, som endnu kan være værre.

Christelig Symbolom!

Derudi er Kierligheden: Ikke at vi have elsket Gud (eller endnu kan gjøre noget, som i og for sig selv kan behage ham), Men at han har elsket os og udsendt sin Søn etc., 1. Ioh. 4.

Register².

Paa hvad pagnia Brevene tager deres Begyndelse. Til K. P. D., Uldum S. 2. Til M. N. S., Ikier Nr. 1 S. 4. Til Nepsager Skov

¹) o: H. N. Hauges.

²) Registret står i »Brevbogen« s. 116 og afslutter den.

S. 21. Nogle Forsigtigheds Regler til M. N. S., Ik. 29. Til Dito 30. Anmærkninger til I. M. Brev 37. Til A. Friis a. 38. M. Skoleholder K. 43. Til M. N. S., Ik. 64. Til P. Thomassen Sk.b. 65. Paategning paa M. N. S., Ik. Brev 2. Marti 1811 77. Til I. M. S.. Uldum 80. Christelig Erfaring til I. A. S. 85. Slutningen af et B, til P. T. S. Skb. Til K. B. 88. Til Bang 92. Til P. T. og Grundtvig 102. Til Biskobben 107. Til A. F. 108.

Christian Kalkar.

I Anledning af Pastor *Niels Bundgaards* Biografi.

Af **Lorenz Bergmann.**

Sognepræst *Niels Bundgaard* i Ejsing, Viborg Stift, som fra 1931 har været Medlem af Bestyrelsen for Det danske Missionsselskab (D. M. S.), har gjort sig fortjent ved et flittigt missionshistorisk Forfatterskab. Af en stort anlagt Fremstilling af »*D. M. S.s Historie*« er der udkommet 2. Bind (I om Missionsmenigheden i Danmark. 1935. 396 S. — II om Tamulmissionen. 1942. 422 S.). Forhaabentlig vil dette dygtige Arbejde blive afsluttet med et 3die Bind om D. M. S. Mission i Kina, som jo nu er naaet til et foreløbigt Hvilepunkt. Desuden har han bl. a. udgivet en kortfattet Fremstilling af D. M. S. Historie (1932. 126 S.) og en Bog om »D. M. S. i Dag« (1949. 174 S.).

Hans sidste Skrift handler om »*Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed*« (1951. 365 S. Gads Forlag. Teologiske Studier. Nr. 12)¹.

Som Pastor Bundgaard skriver i sit Forord, kommer Kalkar selvfølgelig ikke paa Linie med Grundtvig og Kierkegaard, Mynster, Martensen og Vilh. Beck [jeg tilføjer i denne Række: D. G. Monrad], men maa nævnes Side om Side med Mænd som Biskopperne Laub, Brammer, Daaugard, Engelstoft, Fog og Skat Rørdam, samt Præsterne P. A. Fenger og Ferdinand Fenger, H. C. og Peter Rørdam, Birkedal og Fr. Hammerich, [Blædel], Frimodt og Jens Vahl. »Med sin rige Begavelse, sin omfattende Viden og store Energi fyldte Kalkar en betydelig Plads i den danske Kirkes Liv, da han gennem et langt Liv kom til at deltage

¹) Alle Henvisninger i det følgende blot mod p. og Sidetal gælder dette Værk.

i en Række Forhandlinger om danske Kirkeforhold, skrive en Række større og mindre Bøger og være praktisk virksom i dansk Kirkeliv, her skal først og fremmest nævnes Kirkens udadgaaende Virksomhed blandt Hedningerne«. Derfor er det fortjenstfuldt, at Pastor Bundgaard har villet give en udførlig, videnskabelig Fremstilling af Kalkars Liv og Virksomhed paa Baggrund af den Tid, i hvilken han levede.

Den foreliggende Biografi er et flittigt Arbejde. Forf. er fuldt fortrolig med Kalkars mange Skrifter, Afhandlinger og Bladartikler og med de Udtalelser, som fremkaldte disse eller fremkaldtes ved dem. Adskilligt værdifuldt Stof har han fremdraget fra *utrykte* Kilder: D. M. S. Bestyrelsesprotokoller, Kalkars Journaler med hans Prædikenoptegnelser, samt hans Brevveksling med Sønnen, Otto Kalkar, med Professor Jens Møller og Biskop Mynster. Naar man hører om »en større Brevveksling med Jens Møller« (p. 23) og om, at »der blev vekslet mange Breve mellem Kalkar og Mynster« (p. 21. 125), rejser det Spørgsmaal sig uvilkaarligt hos den, der ikke har haft Lejlighed til at arbejde med dette utrykte Materiale, om det nu ogsaa er blevet udnyttet fuldt ud — et Spørgsmaal, som for det *trykte* Materiales Vedkommende paa flere Punkter maa besvares benægtende.

Først nogle Bemærkninger om Enkeltheder. Bogen er gennemgaaende klart skrevet; men Fremstillingen mangler paa adskillige Steder en sidste Afpudsning. *Sproget* er ofte tungt, med mange unødvendige Gentagelser af det samme Ord, f. Eks. p. 199 L. 16—19, hvor Ordet »Mødet« gentages 4 Gange¹. p. 222 nævnes Gützlaffs Navn 10 Gange; i ethvert Tilfælde de 6 Gange kunde man nøjes med det personlige Pronomen: han. I Gengivelsen af de mange Citater er der af og til smaa Unøjagtigheder. Et enkelt Sted er der udfaldet en Linie, hvorved Sætningen har faaet den modsatte Mening. »Aaret 1848 — skriver Kalkar² — dan-

¹) Jfr. p. 8. L. 3—4; p. 254. L. 5 f. n. — L. 2 f. n.

²) TT. (Theologisk Tidsskr.). 1877. S. 417—418.

ner Grænseskjellet mellem [den gamle og den nye Tid; Aaret 1864 Grænseskjellet mellem] en frisk og frodig Opvækkelse af Folkelivet hos os og en Tilstand, der baade udad og indad til kun kan vække sørgelige Tanker«. Ordene i [] er udfaldet hos Bundgaard (p. 134), der derefter med Urette tillægger Kalkar den Mening, at Tilbagegangen ikke begyndte 1864, men 1848. — p. 260 L. 3—11 er ikke, som Fremstillingen giver Indtryk af, et originalt Ord af Kalkar, men et Citat af Warnecks »Missionsstunden«, som Kalkar anfører i sin Anmeldelse af Bogen¹. Ved Bogtitlerne i Anmærkningerne savner man i Almindelighed Aarstal. Ved Omtalen af tyske Teologer som Gesenius, Ewald, Dorner o. a. burde der have været henvist til Artiklerne i »Realenc.«, og ikke blot til »Kirke-Leksikon for Norden«.

Omtalen af den kirkelige og teologiske Baggrund er ofte for ukritisk over for overleverede Synsmaader. Saaledes naar det hedder, at Mynster blev Kirkens første Mand som Sjællands Biskop, medens Grundtvig »naaede at blive Præst ved en lille Stiftelse for gamle Koner« (p. 89). Og saa er Sandheden dog den, at Grundtvig selv har betegnet Embedet ved Vartov som »den eneste Krog i Statskirken, hvor jeg som kristelig oplyst Præst kunde udholde Stillingen, saa længe det skulde være, fordi jeg der ikke lettelig kunde finde mig tvungen til noget, der stred mod min Samvittighed«. Stiftelsens gamle Mænd og Koner udgjorde jo hele Sognet, og i øvrigt kunde han betjene, hvem der ønskede det, med de kirkelige Handlinger².

Som det har været almindeligt i kirkeligt-konservative Kredse, er Pastor Bundgaard meget rundhaandet med at anvende Betegnelsen »*Rationalister*« om Teologer i første Halvdel af det 19. Aarhundrede, f. Eks. Biskopperne Fr. Münter, P. E. Müller og Nicolai Faber, samt Stiftprovsterne Stephan

¹) TT. 1879. S. 184.

²) »Kirke-Speil«. 1871 (Udv. Skrifter ved Begtrup. X. 1909. S. 359). Jfr. »Aabent Vennebrev til en Engelsk Præst«. 1839 (Udv. Skr. VIII. S. 201).

Tetens og Jens Paludan Müller (p. 88. 44—45). Han er heller ikke (p. 89—90) klar over, at »Kirkens Gjenmæle» mere er rettet mod Skriftprincippet end mod Clausens (formentlige) Rationalisme¹, ligesom han heller ikke har Ret i, at Clausen først i 1836 skulde have faaet Øje for Luthers store Personlighed (p. 188)².

Min Hovedindvending mod Skriftet er, at tre saa vigtige Punkter som (1.) *Kalkars teologiske Standpunkt og Bibelsyn*, (2.) *hans missionshistoriske Forfatterskabs Fortrin og Mangler*, (3.) *hans Missionssyn* — ikke forekommer mig at have faaet en fyldestgørende Behandling.

I den følgende Oversigt over Kalkars Liv og Virksomhed vil jeg derfor gaa særligt ind paa disse tre Punkter og derimod nøjes med en kort Omtale af alt det, som Pastor Bundgaard har behandlet paa en væsentlig fyldestgørende Maade — særlig Ydersiden af Kalkars Liv og Virksomhed.

I. Kalkars Ungdom. 1802—1827

(p. 7—27).

Kalkar var født 27. November 1802 i Stockholm, hvor hans Fader var Rabbiner. Han blev senere forflyttet til Westphalen, hvor han døde 1812. Sønnen kom da i Huset hos Prokurator i Hof- og Stadsretten i København, *Moses Delbanco*, der var gift med hans ældre Søster, Beate. 1819 blev han Student fra Borgerdydskolen i København. Han begyndte at studere Jura, men 1823 lod han sig døbe af *J. P. Mynster* og studerede derefter Teologi. Den af hans teologiske Lærere, som fik størst Betydning for ham, var Professor *Jens Møller*, hvem han senere betegnede som »en herlig Universitetslærer, der har virket kraftig til christelig Religjøsitetets Oplivelse»³. 1826 blev han Kandidat og 1827 Adjunkt ved Kathedralskolen i Odense.

¹) L. Bergmann i Kh. S. 6. R. V. S. 314—322. 326—328.

²) Sst. S. 358—359.

³) »Christelig Kirke-Tidende«. 1832. S. 12.

Naturligvis har Pastor Bundgaard i dette Afsnit ikke kunnet undgaa at komme ind paa Spørgsmaalet om *Jødernes Stilling paa den Tid*. Vi hører da ogsaa om den tyske »Oplysnings« og den franske Revolutions Betydning for Jødernes Frigørelse, om Frederik VI's Anordning af 29. Marts 1814, hvorved Jøderne i Danmark fik Næringsfrihed, medens de først ved Grundloven 1849 fik fuld Ligeberettigelse med andre Borgere — endvidere om de danske Reformjødernes særlige Holdning overfor Kirken. »Naar baade den kristne og den jødiske Menighed var præget af Rationalismens Interesse for Oplysning og Moral, blev Forskellen ikke saa stor, saa Overgangen fra Jødedom til Kristendom littedes meget« (p. 16—17)¹. Alligevel skete Kalkars Overgang ikke uden »mange indvortes Kampe«².

Alle disse Forhold omtales rigtigt, men efter mit Skøn alt for kortfattet. Fremstillingen kunde være blevet mere levende ved en Anførelse af forskellige karakteristiske Træk, som jeg derfor gerne havde set medtaget. Saaledes Skildringen af Kalkars Fader i den af *Josef Fischer*³ givne Nekrolog fra et jødisk Tidsskrift i Westphalen. Det hedder her om »den uforglemmelige Kalkar«: »Han var et af de ædleste Mennesker i Ordets fulde Betydning... Hans ægte Religiositet, forenet med en fornuftig liberal Tænkemaade, hans Kundskaber, især hans vidtfavnende Indsigt i Hebraisk og den jødiske Teologi, hans ihærdige Bestræbelser for at uddanne sig i andre videnskabelige Fag og udvide Omraadet for sin Viden, hans alvorlige Iver for at bidrage, hvad han formaaede, til sine Trosfællers Forædling, især Ungdommens, hans frimodige Vis at tale paa, saa snart det gjaldt Sandhedens, Religionens og Menneske-

¹) Dette fremhævede Biskop *Fog* ogsaa i sin Tale ved Kalkars Begravelse (Til Minde om C. A. H. Kalkar. Udg. af H. F. Rørdam. 1886. S. 11—12).

²) Saaledes i Selvbiografien i Universitetets Festskrift ved Jubelfesten 1836 (Acta Solennia. S. 51). Jfr. p. 11. 19—20. 22.

³) Simon Isac Kalkar og hans Slægt. 1917. S. 33—34.

hedens Sag — alle disse Egenskaber har i høj Grad erhvervet ham Agtelse... Med en eksempelløs Taalmodighed, med en from og tryk Hengivenhed i den algode himmelske Faders Vilje bar han sine store Lidelser, af hvilke han blev hjemsøgt i en Sygdom, der varede 13 Uger. Stolende fast paa Religionens lyksaliggørende Lære og paa et hinsidigt, mere fuldkomment og bedre Liv, saa han med en Ro, som kun opnaas af de gudfrygtige, den sig nærmende Død i Møde, og ved fuld Bevidsthed skiltes han blidt og mildt fra denne Jord for hinsides i den evige Tilværelses og Hviles Egne at høste de skønne Frugter af sin herlige Udsæd hernede.« — Han har aabenbart været en sympatetisk Repræsentant for Oplysningstidens Reformjødedom.

Det samme gælder *Moses Delbanco*, i hvis Hus Kalkar blev opdraget. I sin Mindetale over denne Svoger¹ siger Kalkar bl.a., at Delbanco havde et tungt Sind, hvilket formentlig maa sættes i Forbindelse med »den Retning, som hans religiøse Overbevisning havde faaet i de Dage, da det positive i Religionen afblegedes mere og mere, og Moralloven mentes at kunne træde i Troens Sted; han kunde ikke ret af Hjertet kaste al sin Sorg paa Gud, fordi den sønlige Fortrøstning, i hvilken Sjælen først finder Hvile, manglede ham... Dog fortjener det at fremhæves, at fra det Øjeblik af, da hans sidste Sygdom mindede ham om Afskeden fra Verden, svandt hin Uro og Bekymring ganske fra ham og gav Plads for en mild og venlig Resignation, for en stille Fortrøstning til Guds Omsorg, hvilken vi vilde kalde den gode Bevidstheds Løn... Fremfor alt fremlyste hans Religiositet af den Sikkerhed, med hvilken han i Troen haabede paa Udødelighed, paa det evige Liv og den kommende Salighed; ogsaa derved bandt han sin Sjæl fast til Gud; han kunde ligesom opvarmes ved Tanken om det evige Liv.«

¹) Mindeblade om Cancelliraad og Landsoverretsprokurator M. Delbanco. 1848 — aftrykt i H. P. Selmer: Nekrologiske Samlinger. I. 1848—49. S. 458—468.

Disse »Mindeblade« nævner ogsaa, at Delbanco gerne hørte Münter¹ og Martensen, og at han lod sine Børn døbe, om end han selv blev i det mosaiske Samfund. Grunden hertil har han forklaret i et smukt Brev til sine Børn ^{22/2} 1847: Han har hverken kunnet godkende de mosaiske Ceremonilove eller den kristne Religions Dogmer. Derfor har han foretrukket at blive i det mosaiske Trossamfund, som han fra Fødselen tilhørte, og søgt at vise, at man, ogsaa uden at være traadt ud af det, kan være en god Borger og en duelig og retsindig Embedsmand. Men da han i Hjemmet daglig overtraadte Moselovens Forskrifter, har han anset det for rigtigt at lade sine Børn døbe i den barnlige Alder, for at de lettere skulde kunne tilegne sig den kristne Tro. Han slutter med Ordene: »Men det ved jeg, at I alle med mig levende tror paa en algod, alvidende og alretfærdig Gud, til hvis Naade jeg, idet jeg tager Afsked med eder, anbefaler eder. Hans Bud følge I stedse, og Han, den himmelske Fader, bevare eder stedse for alt ondt! Amen!«².

Derfor hører vi heller ikke det mindste om, at den unge Kalkars Daab forstyrrede hans gode Forhold til Delbanco's Hjem, hvor hans Søster, Beate Delbanco, lige til sin Død (1859) vedblev at tilhøre Jødedommen. I sin Tale over hende³ fremhævede Kalkar hendes Hjertes rige Kærlighed, og »Kærlighed skal skjule alle vore Synders Mangfoldighed« (Ordspr. 10,12).

Førende Kirkemænd som *N. E. Balle*, *Fr. Münter*, *P. E. Müller* og *J. P. Mynster* stillede sig ogsaa venligt overfor Jøderne (p. 17) — i velgørende Modsætning til det pøbel-

¹) Nekrol. Saml. S. 467. Bundgaard skriver (p. 10. 18) urigtigt Mynster for Münter. Derimod fortæller »Mindebladene« (anf. St.), at Delbanco kort før sin Død forærede sine kære i Nytaarsgave Mynsters Prædikener fra 1847.

²) Mindeblade, ogsaa aftrykt i Julius Salomon: Bidrag til Dansk-Jødisk Historie 1820—1845. 1918. S. 33—36.

³) Beate Delbanco. Den 12te August 1859. Ved Graven af Chr. H. Kalkar.

agtige Jødehad, som endnu herskede i vide Kredse, særlig i de laveste Samfundsklasser, og som gav sig Udslag i den saakaldte »Jødefejde«, baade »den litterære Jødefejde« i 1813 og »den korporlige« i 1819. Den første blev udkæmpet med Avisartikler og Piecer¹, den anden med Knipler og Sten.

Blandt Jødernes Angribere i 1813 var *Thomas Thaarup*, hvis Oversættelse af *Fr. Buchholtz'* Skrift »Moses und Jesus« gav Anledning til Striden, endvidere *Otto Horrebow* og *Christian Bastholm*. Blandt deres Forsvarere var *Baggesen* og *Steen Blicher* samt Jøderne *C. N. David* og *M. L. Nathanson*. Med stor Klarhed peger *Blicher* paa det afgørende Synspunkt: »Jo bedre de ere behandlede, jo bedre ere de. Hvor Fanatisme, Fordomme, gammel Slendrian har mishandlet dem, der ere de — hvad Uretfærdigheden har gjort dem til — fattige, egennyttige, falske, feige, med andre Ord: De have Slavesind, fordi de ere behandlede som Slaver; men jeg paastaaer, at de ikke ere saaledes i Danmark, og dette Exempel viser, hvormeget der blot i tyve Aar kan udrettes med dem. Kunne de i tyve Aar gaa saa mærkeligt fremad, da er det aabenbart, at det ikke er deres, men Regieringernes Skyld, om de i atten hundrede Aar have staaet stille. Overalt gjelder det samme om dem, som om hele Nationer: Jo bedre Regiering, jo bedre Folk; jeg tør lægge til: Jo bedre Folk, jo bedre Jøder².«

p. 18 Anm. 42 finder man en Henvisning til Mynsters Kirkelige Leilighedstaler. I. 1854. S. 225—234; men der er intet i Teksten, som denne Anmærkning knytter sig til. Det drejer sig om *Mynsters Prædiken* i Frue Kirke, Søndagen efter »den korporlige Jødefejde« i 1819. Pastor Bundgaard synes i sine Optegnelser at have haft en Henvisning til denne Prædiken, som ikke nævnes i den trykte Bog.

¹) En god Oversigt giver Villads Christensen i »Museum«. 1890. S. 129—168. En Del af de vigtigste Aktstykker er aftrykt i Skriftet »Jøderne som danske Borgere«. 1897.

²) Jøderne som danske Borgere. S. 37.

Da denne Prædiken næppe er kendt af mange nulevende, og da den baade i Form og Indhold er betegnende for Mynsters Forkyndelse, og da Jødespørgsmaalet desværre stadig er aktuelt i mange Lande, vil det være rimeligt at gengive det væsentlige af den.

Om de frastødende Udslag af de laveste Samfundsklassers gamle Had til Jøderne siger *Mynster*: »Hvo kan glemme de Optrin, han har seet, de Skrig, der lode i hans Øre... det sørgelige, oprørende, modbydelige Syn, naar han gik i vor Stad, som ingen fiendtlig Vold havde angrebet, og dog allevegne saae Ødelæggelsens Spor, som om Fiender havde hærget?« »Tænker Eder hen i Deres Sted, hvilke Forfølgelsen først gjelde... Vare de da ikke Mennesker som I? Var der i Deres Huse Ingen, som kunde skielve? Vare der i Deres Huse ingen frugtsommelige Quinder, ingen Spæde, hvilke De betragte med samme Ømhed som I Eders? Vare der i Deres Huse ingen Syge, ingen Døende, hvis Ro saa voldsomt, saa grusomt blev forstyrret? Og dette — I Stadens retsindige, hæderlige Borgere! Dette skulde I ikke ville forhindre? Skulle da disse flygte bort fra Huus og Hiem, søge Tilflugt i fierne Lande — dersom der ellers endnu er et Tilflugtssted, hvor Forfølgelsen ei skal naae dem, som ikke mod deres Overbeviisning ville fornægte deres Fædres Tro, ville bekiende en anden, som ikke er i deres Hierter... Hvad mig betræffer, da mener jeg ikke, som nu de Fleste, at det er ligegyldigt, hvad et Menneske troer... men jeg har kiendt Mangen — og I have kiendt det med mig — Mangen blandt dem, der ikke havde samme Tro med os, som ved Retsindighed, ved sand Barmhiertighed fortiente Agtelse hos Alle, der skionne, hvad der er agtværdigt; Mangen, med hvem jeg hellere end med Tusinde af dem, der kalde sig Christne, men i hvis Bryst ingen christelig Følelse er, vilde have min Deel hos den Gud, som ikke anseer Personer, men for hvem hver den, som frygter ham og gjør Retfærdighed, er behagelig, af hvad Folk han end er (Ap. Gern. 10,34—35).« Til sidst vender

han sig i Bøn til denne Gud, der er Menneskenes Fader og Fredens Æphav, og uden hvem vi intet formaae: »Lad ogsaa iblandt os Sandhed, Ret og Kierlighed seire, at vi maae leve tilsammen i din Frygt og søge hverandres Bedste!¹«

Naar man betænker, at Biskop *Martensen* to Menneskealdre senere betegnede det som et Misgreb, at man havde givet Jøderne de samme politiske Rettigheder som Landets egne Børn, medens de kun burde behandles som Gæster², maa man glæde sig over, at det var Mynsters og ikke *Martensens* Opfattelse, der trængte igennem i den danske Kirke og under den tyske Besættelse bestemte dens Holdning overfor Tyskernes Aktion mod Jøderne³.

p. 14 nævnes, at Frederik IV 1728 udstedte et Paabud om, at Jøderne skulde møde i Vajsenhuskirken i København for at høre en kristelig Prædiken. Fremstillingen kunde give det Indtryk, at saadanne *Tvangsprædikener* var noget ganske enestaaende. Men det modsatte er Tilfældet. Allerede i Middelalderen hører vi gentagne Gange om paa- budte Omvendelsesprædikener; særlig anvendtes Dominikanerne som Prædikanter⁴. Lignende Paabud udstedte flere Paver efter Reformationen⁵, og saadanne Jødeprædikener blev snart almindelige ogsaa i protestantiske Lande. Her blev Tanken først fremsat af *Bucer* i en Betænkning

¹) Kirkelige Leiligheds-Taler. I. S. 226—227. 232—234. Prædikenen er ogsaa aftrykt i »Jøderne som danske Borgere«. S. 144—156. — Lignende Spektakler som i 1819 fandt Sted i 1830, da Grundstenen blev lagt til Synagogen i Krystalgade (Julius Salomon: Bidrag til dansk-jødisk Historie 1820—1845. S. 17—18).

²) Den sociale Ethik. 1878. S. 133. *D. G. Monrads* energiske Protest i »Liberalismens Gjenmæle til Biskop *Martensens* sociale Ethik. 1878« blev atter fremdraget under Besættelsen (Kh. S. 6. R. V. S. 113—114).

³) H. Sandbæk og N. J. Rald: Den danske Kirke under Besættelsen. 1945. S. 21—22. 52—53. 100—112.

⁴) Dominikaneren Pablo i Aragonien efter 1263 (F. Heman: Geschichte des jüdischen Volkes. 1927. S. 144—148). Lignende Paabud i England 1280 og i Castilien i Begyndelsen af det 15. Aarh. (Sst. S. 200. 164).

⁵) F. Eks. Pius V (1566—72) og Gregor XIII (1572—85). Sst. S. 222—223.

til Philipp af Hessen 1539¹. Det ligger nær at antage, at den tidligere Dominikanermunk, Martin Bucer, har overtaget denne Idé fra sin katolske Fortid. I det 17. Aarhundrede var der flere evangeliske Fyrster i Tyskland, som paabød deres jødiske Undersaatter at overvære kristelige Prædikener. Det fortælles, at de ofte stoppede Vat eller Bomuld i Ørerne; i ethvert Tilfælde lukkede de Hjerterne for en saadan paatvunget Forkyndelse². Ogsaa Speners Lærer, Professor *Dannhauer* i Strassburg, anbefalede saadanne Tvangsprædikener³, og det samme gjorde *Spener* en Tid lang⁴, men senere ændrede han sin Opfattelse⁵, af Frygt for, at Resultatet kun vilde blive, at Jøderne vilde blive fyldt med endnu større Bitterhed mod Kristendommen.

I Danmark havde *Jesper Brochmand* udtalt sig for, at det skulde paalægges Jøderne at høre kristelige Prædikener⁶, saa *Frederik IV's* Paabud var heller ikke her hjemme noget helt nyt⁷. For øvrigt faldt Sagen bort af sig selv ved Vajsenhusets Brand samme Aar⁸.

II. Gymnasielærer i Odense. 1827—1847.

(p. 28—53. 88—105. 137—145).

1827 blev Kalkar Adjunkt og 1834 Overlærer ved Kate-dralskolen i Odense. Han underviste i Latin, Græsk og Hebraisk, samt i Religion i de to øverste Klasser. Han var en samvittighedsfuld og dygtig Lærer. Blandt hans Elever

¹) J. F. de le Roi: Die evang. Christenheit und die Juden. I. 1884. S. 45.

²) Sst. S. 103—104.

³) I Skriftet »Katechismusmilch«. 1669 (de le Roi I. S. 88).

⁴) Theol. Bedencken. IV. S. 87—99.

⁵) Letzte Theol. Bed. I. S. 286—295. Consilia Theologica. III. S. 795—799. Jfr. II. S. 82. III. S. 838.

⁶) H. Weitemeyer i »Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur«. I. 1919. S. 340.

⁷) *Erik Pontoppidan*, som omtaler Paabudet, skriver, at det er »lige-som i Rom«. Menoza, udg. af Birkedal. III. 1860. S. 228.

⁸) Kh. S. I. S. 122—124; 4. R. III. S. 43—49. Weitemeyer S. 337—364.

var *Ludvig Helveg* og *N. G. Blædel*, som begge har udtalt deres Taknemlighed over hans Undervisning (p. 32—33).

1832—35 udgav han sammen med Præsterne *L. C. D. Westengaard* i Odense og *P. D. Ibsen* i Svendborg Ugeskriftet »*Christelig Kirke-Tidende*«. Til Omtalen heraf (p. 91—92) kunde der være Grund til at føje, hvad *Kalkar* skriver i sin Nekrolog over *Westengaard*¹, at Formaalet var »at aabne et Organ, i hvilket der kunde forhandles om kirkelige Sager paa en fredeligere og mildere Maade, end man var vant til i hine Aar.« I samme Retning viser Bladets Motto: »In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas. I nødvendige Ting Enighed, i tvivlsomme Frihed, i alle Ting Kærlighed«².

Baade ved Artikler i dette Ugeblad og ved særlige Smaaskrifter deltog *Kalkar* i den pædagogiske Debat³ og i den Forhandling, som dengang blev ført om Symbolerne, den kirkelige Frihed og Ritualet (p. 90—105). 1836 udgav han »*Om Troesbekjendelsens Form i den danske Kirke*«, hvor han godtgjorde, »at man lige fra Reformationens Tid har brugt megen Frihed med Hensyn til Troesbekjendelsens Form« (S. 9—10), og derfor angreb *Lindberg* for Konsekvensmageri, Spidsfindighed og Bogstavdyrkelse. I »*Nogle smaa Afhandlinger om kirkelige Anliggender*« (1839) vender han sig mod *Grundtvigs* »ulykkelige Frihedsideer i Kirken« (S. 27), særlig hans Forslag om Sognebaandets Løsning, og i sine »*Betragtninger i Anledning af den foreslaaede Ritualforandring*« (1840) slutter han sig i alt væsentligt til *Mynsters* Forslag til en ny Alterbog og et nyt Kirkeritual, som *Grundtvig* i sit »*Frisprog*« havde angrebet med saa stor Voldsomhed. Dog ønsker *Kalkar* til Forskel fra *Mynster* i Nadverritualet at bevare Udtrykket »sande«, »som i hened

¹) *Evang. Ugeskrift*. 1854. S. 42.

²) p. 92 er Anm. 13 og 14 blevet ombyttet.

³) *Kalkar*: *Nogle Bemærkninger om det lærde Skolevæsen i Danmark*. 1831; *Om Religions Undervisning i lærde Skoler*. *Christelig Kirke-Tidende*. 1834. Nr. 44—46, ogsaa i Særtryk.

tre Aarhundreder har vundet Hævd i den lutherske Kirke« (S. 33) — en Udtalelse, som i ethvert Tilfælde er misforstaaelig. »Man ved dog — siger Mynster — at der intet Spor deraf er fundet før i en Agende af 1591... og at det ikke findes i de danske Alterbøger før 1688.« Og om selve Sagen tilføjer han: »Ingen skal visseligen ved den hellige Nadver i det højtidelige Øieblik, da Sacramentet rækkes, opfordres til at tænke paa Stridighederne med de reformerte Kirker, men blot tænke paa sine Synder og paa den Forsoning, der er stiftet, og paa sin Forening med Herren og takke Gud for hans usigelige Naade«¹.

1833 blev Kalkar Dr. phil. ved Universitetet i Kiel for en Afhandling »*De cantico Deborahae*«, og ved Reformationsjubilæet 1836 disputerede han ved Københavns Universitet for den teologiske Doktorgrad med en kritisk-eksegetisk Afhandling om Klagesangene i det Gamle Testamente (»*Lamentationes*«). 1838 og 39 offentliggjorde han i Odense Kathedralskoles Aarsskrift to Afhandlinger, »Udsigt over den idololatriske Cultus, som omtales i Bibelen«.

1836—38 udgav han »*Exegetisk Haandbog til det Gamle Testamente*«. I—II, med Fortolkning til Mosebøgerne og Josua Bog, »beregnet (som det hedder i Fortalen) paa troende Christne, paa dem, som anse de hellige Skrifter for hellige og tillægge dem et andet og høiere Værd, end at de skulle tjene til Gjenstand for philologiske og critiske Undersøgelser«.

Dette Skrift blev anmeldt af den radikale Hegelianer, Dr. phil. *A. F. Beck*², som utilfredsstillende baade i kritisk, religionshistorisk og religionsfilosofisk Henseende. Særlig angribes Kalkars Fastholdelse ved Pentateukens mosaiske Affattelse³ — en Antagelse, som han ogsaa gik ud fra i sin

¹) *Mynsters* »Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark«. 1840. »Blandede Skrifter«. I. 1852. S. 406. 408.

²) Ikke Bech, som han kaldes p. 139. 141.

³) TT. 1845. S. 116—148. Jfr. ogsaa Becks Anmeldelse i »Fædrelandet«. 1840. S. 575—576.

»Bibelhistorie. Til Brug for de lærde Skoler og høiere Real-skoler« 1843¹.

Hans vigtigste Skrift fra Odensetiden er det store, populære Bibelværk, »*Forelæsninger over den bibelske Historie*«. I—II. 1837—39 og »*Forelæsninger over den apostolske Kirkes Historie*«. 1840 (Anført i det følgende som I—III). Da Pastor Bundgaards Omtale af dette Skrift (p. 50—51) ikke forekommer mig fyldestgørende, skal jeg gaa lidt nærmere ind paa det og søge at karakterisere det ved nogle udvalgte Citater.

»Da Hensigten med dette Skrift er at opbygge ved at styrke Troen og Erkjendelsen, er Alt, hvad der kunde virke afdragende ind paa dette Foredragets Øjemed, udelukket fra samme«². Den bibelske Historie genfortælles med en udpræget *apologetisk-opbyggelig Tendens*, som ikke sjældent ofrer den historiske Sandhed paa Opbyggelighedens og Retorikkens Alter — som f. Eks. naar det hedder: »Der er ei en eneste Bog, som vi maae ønske udslettet af den hellige Skrift, ei en eneste Fortælling, som den christelige Kirke ikke tør vedkjende sig i Sammenhæng med det Hele, ei een Røst i den hellige Historie, vi skamme os ved at nævne som hørende til guddommelige Skrifter, ei een Tale, som tidligere regnedes til den hellige Tale, som vi nu rødme over at have erkjendt derfor.« (II. S. 729). Gælder dette virkelig ogsaa Forbandelses- og Hævnønskerne i Salmerne (69, 23—29; 137, 8—9) eller Esthers Bog, som Kalkar selv betegner som »et Skrift, hvis Indhold i mange Henseender virker nedslaaende paa Menneskevennen; vi kunne ikke nægte, at vi med Luther og mange af Kirkens fromme Lærere havde ønsket, at en Bog, i hvilken Guds Navn ikke en eneste Gang forekommer, der ikke staaer i nogensomhelst

¹) Indledningen. S. VIII—IX.

²) II. Fortalen. III. Fortalen. Jfr. I. S. 143: »Skrækkelig var den Afgudsdyrkelse, hvormed Cananiterne besmittede Landet; jeg vover ikke at hæve Sløret over de Afskyeligheder, hvormed denne Afgudsdyrkelse fremfor alle andre var forbunden«.

Forbindelse med Christi Evangelium, aldrig paaberaabes af noget Skrift i det nye Testamente, og allerede saarede den første christne Kirkes religieuse Bevidsthed, ikke havde været regnet med til Rækken af de Skrifter, over hvis Forfattere en guddommelig Aand har hvilet« (II. S. 368—369). — *Retorisk Overdrivelse* er det ogsaa, naar det om David hedder, at man endog i hans Feiltrin og Udskeielser ikke kan opdage Skygge af Underfundighed og List (II. S. 207 — mon ikke i Forholdet til Urias. 2 Sam. 11 ?) — og om Paulus, at »den kraftige Modstand, han satte mod de falske Lærere«, »stedse er forenet med den største Blidhed, den mildeste Eftergivenhed« (III. S. 125 — mon ogsaa i 2. Kor. og Gal. ?).

Særlig urimelig er Bemærkningen om 1. Mos. 1—3: »Er det ingen Historie, vi have for os her, saa er ogsaa Fortællingen om deres Synd uvis, maaskee en Fabel, saa vide vi intet om deres Børn, saa have vi ingen paalidelig Efterretning om den første Menneskeslægt, saa er den Stamme, som udledes fra den første Slægt kun en Fabel, saa har der ingen Israeliter været, intet Guds Folk, men saa har der ingen Christus været; thi han nedleder sin Slægt i umiddelbar Række lige fra Adam, saa falder Alt fra hinanden« (I. S. 51). — 1. Mos. 1—11 betegnes ganske vist som »Oldsagn fra Menneskehedens tidligste Barndom« (I. S. 16. 42. 59), men benyttes dog som fuldt ud historiske.

Efter disse Prøver forbavses man ikke over, at *Kalkars Opfattelse af de bibelske Skrifters Tilblivelse er den traditionelle, førkritiske*. Moses har skrevet de 5 Mosebøger og Ps. 90 (I. S. 17—18. 54). I øvrigt er Psalmerne af David (I. S. 182. 188. 193—196), Profetierne om Babels Fald af Jesaja (II. S. 343—345. 353), og Klagesangene af Jeremias (I. S. 294). Daniels Bog henføres til Udlændigheden i Babylon og benyttes som virkelig Historie og virkelige Profetier (II. S. 339—343. 346—349. 381). Jobs Bog betegnes som et Skrift »fra den fjerneste Oldtid« (I. S. 79) og behandles derfor før Moses' Historie.

Fra Skildringen af Aposteltidens Historie kan nævnes,

at Begivenheden paa Pinsedag opfattes som et egentligt Sprogunder (III. S. 22—23). Brevet til Diognet henføres til Aposteltiden (III. S. 244—245). Derimod hedder det om 2. Peter, at man »saa vel i ældre som især i nyeste Tid høligen har tvivlet, om det virkeligen har Apostelen Petrus til Forfatter« (III. S. 230).

Med stor Styrke fremhæves, at den »apostolske« *Trosbekendelse* ikke er forfattet af Apostlene. »Først under Kampen med vildfarende og kjætterske Lærdomme indsaae man Nødvendigheden af en klar og bestemt Udtalelse af den christne Tro« (III. S. 207—208). Det ejendommelige for Aposteltiden var ikke Ensartethed, men *Frihed og Mangfoldighed* (III. S. 209. 262). »Apostlene have ikke opstillet enegyldige Normer, ufravigelige Formularer, fastsatte Skikke og Ceremonier, i Henseende til hvilke den ene Slægt intet andet havde at gjøre, end uforandret at overlevere dem til den anden« (III. S. 258—260). »Den kan ikke ofte nok høres, den Basuntone, der lyder gjennem al Historie, at Frihed er den Luft, i hvilken Menneskeaaanden maa bevæge sig« (III. S. 9).

Med tydelig Front *imod Grundtvigianismens Bogstavdyrkelse* skriver Kalkar: »Især i vore Dage, da man vil binde Aanden til visse Bogstaver, bestemte Formularer, som de eneste christelige, og med Dristighed paastaaer, at disse ere de rette apostoliske, er det oplivende for Enhver at skue hen paa Kirkens første Ungdomsalder, da den første Troes Foraarsvarme gjennemglødede Gemytterne, for at see, hvor fjern hiin Tid, til hvilken vi see hen som den idealske, var fra en ufravigelig bestemt Læreform, fra alle indskrænkede Baand, med hvilken høihjertet, frisindet Anskuelse den optog alle, som bekendte Christus som deres Frelser, uden at forlange denne Troes fuldstændige, i bestemte Ord udprægede Udvikling« (III. S. 37).

Saaledes viser allerede Kalkars første større Skrift, at han med sin personlige *Ortodoksi* og afgjorte Traditionalisme forenede en paa flere Punkter overraskende *Rumme-*

lighed, som minder om, at han var Discipel af *Jens Møller* og *H. N. Clausen*, og varsler om, at han senere skulde blive en Ven af den evangeliske Alliance og en Forkæmper for økumeniske Bestræbelser.

Sproget i disse Bibellæsninger er gammeldags højtideligt, ikke sjældent med en Retorik, der forekommer os kunstig, som naar det hedder, at »fra den nye Pagts yndige Paradiis udbreder sig en balsamisk Vellugt over den gamle Pagts Tabernakel« (II. S. 480). Stilen er ordrig, med mange unødvendige, parallelle Udtryk for den samme Tanke¹. — Medens Pastor Bundgaard betegner disse Foredrag som »stadig læseværdige« (p. 50), tror jeg derfor ikke, at Nutidslæsere, som ikke for deres Studiers Skyld føler sig forpligtede til en saadan Askese, vil have Taalmodighed nok til at pløje sig igennem disse godt Tusinde Sider gammeldags Bibellæsninger.

Foruden det Gamle Testamente studerede Kalkar ogsaa *Kirkehistorie*. Ved Reformationsjubilæet 1836 udgav han for »Fyens Stifts litterære Selskab« under Titlen »*Stemmer fra den danske Kirkes Reformations Tid*« et Udtog af forskellige Kildeskrifter fra denne Brydningstid. Desuden var han Medudgiver af »*Aktstykker . . . til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid*« (1841). 1842—43 foretog han med kongelig Understøttelse en Studierejse til udenlandske Arkiver. Resultatet heraf blev en Afhandling om Christiern II's Dronning Isabella (Elisabeth)² og en Samling »*Aktstykker, henhørende til Danmarks Historie i Reformations-tiden*«, som dog først udkom 1845, efter at han var blevet Sognepræst i Gladsaxe. En Del andre Aktstykker gik tabt ved Præstegaardens Brand 1849, inden han havde naaet at faa dem udgivet.

¹) Som et afskrækkende Eksempel paa en trættende Ordflom kan henvises til II. S. 322, det lange Punktum, der begynder: »Men i al hiin Forvildelse . . .«.

²) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogtümer. 1843. S. 443—519.

III. Sognepræst i Gladsaxe. 1843—1868

(p. 54—87. 105—136. 145—154. 164—217).

1843 fik Kalkar — efter Otto Grundtvigs Død — det vellønnede Embede som Sognepræst i Gladsaxe. Her virkede han i 25 Aar, indtil han i 1868 søgte sin Afsked og flyttede til København. Blandt hans mange Skrifter er der ingen Prædikensamling, hvorfor det ikke er muligt at give en indgaaende Skildring af hans Forkyndelse. I Trykken foreligger kun et Par enkelte Prædikener: (1.) 8. S. e. Trin. 1853 i Anledning af Koleræpidemien; (2.) 2. Paaskedag 1864 om Krigen; (3.) 5. S. e. Trin. i Johs. Koks »Evangelisk Huspostil«. 1874. S. 388—393; (4.) Ved Sømandsmissionens tiaarige Mindedag 1877. »Havnen«. 1878. S. 1—8; (5.) Juledag 1879. »Sædemanden«. 1879. S. 817—824. Dertil kommer de Momenter til en Prædiken, som han Uge efter Uge indførte i sin Journal. Bundgaard fremhæver med Rette, at Kalkars Forkyndelse har været udpræget bibelsk og hørt til »den Mynsterske Linie«; men baade de enkelte trykte Prædikener og Referaterne fra Journalen (p. 58—64) viser intet ejendommeligt eller betydeligt, hverken med Hensyn til Indhold eller Form, saa man forstaar *Mynsters* Dom efter Visitatsen i 1853: »Smukt og hjerteligt, men ingen Tanke-Udvikling«¹.

Foruden Prædikenerne om Søndagen holdt han Lejlighedstaler, Fastepredikener, Bibellæsninger og Foredrag. En Del af disse sidste er trykt i hans populære »*Livsbilleder af Guds Riges Historie*«. I—IV. 1856—74. Som Sognepræst var han Formand for Skolekommissionen og Medlem af Sogneforstanderskabet. Dette gav Anledning til hans Smaa skrifter, »Nogle Bemærkninger om Almueskolevæsenet paa Landet« (1846) og »Om Landcommunalvæsenet« (1850).

¹) Mynsters Visitatsbøger, udg. af Kornerup. I. 1937. S. 113—114 (ogsaa anført p. 64).

I Gladsaxe fortsatte Kalkar sit Arbejde med Bibelen, idet han sammen med Professor Hermansen og Præsterne Fr. Helveg og C. Levinsen udgav en revideret Bibeloversættelse, der paa Grund af sine Illustrationer fik Navnet *Pragtbibelen* (I—II, afsluttet 1847), Til dette Værk havde han selv oversat mange af Bibelens Skrifter og forsynet dem med Anmærkninger i traditionel, apologetisk Aand. Men dette Arbejde mødte en Del Kritik. Saaledes hedder det i en kyndig Anmeldelse: »Da den Tid er forbi, da man kan regne paa at udelukke al kritisk Reflexion hos Læseren, handler man kun lige imod sit Øiemed, naar man spænder Troens Bue saa stramt, at den maa briste«¹.

Medens Pragtbibelen var et rent privat Foretagende, blev det i 1866 overdraget Kalkar og Lic. C. Rothe — under Overtilsyn af Biskop Martensen og Professor Hermansen — at foretage en lempelig *Revision af den autoriserede Oversættelse af det Gamle Testamente*, den Resen-Svaningske fra 1647. Den reviderede Oversættelse, som ogsaa indeholdt Apokryferne, blev autoriseret 1871² og var i Brug indtil 1931.

Kalkar ønskede en *lovfæstet Ordning af Folkekirkens Forfatning*, saaledes som Grundloven havde stillet i Udsigt. Da den af Kirkekommissionen 1854 afgivne Betænkning gjorde Spørgsmaalet om en Kirkeforfatning aktuelt, deltog Kalkar i Diskussionen ved 1856 anonymt at udgive nogle »*Kirke-Blade*«, hvori han skrev to længere Artikler, »Om Nødvendigheden af en Kirkeforfatning i Danmark« (S. 1—30), og »Bør den evangelisk-lutherske Kirke ophøre at være den danske Folkekirke?« (S. 33—48. 81—95). Desuden offentliggjorde han de tolv kendte Mænds »Forslag til Dannelsen af et Kirkeraad«, med tilføjede Bemærkninger (S. 145—160). Men alle Bestræbelser for en Kirkeforfatning strandede jo paa Modstanden, dels fra Biskopperne,

¹) TT. 1845. S. 149—177. S. 175.

²) Kalkar i TT. 1872. S. 299—313: Om Revision af Gl. Test. — 1871. S. 727—731: Forsvar for Apokryfernes Plads i Bibeloversættelsen.

dels fra Grundtvigianerne. 1866 skriver Kalkar: »Det hører til Prof. *Clausens* udødelige Fortjenester, at han holdt ud i Kampen [for Indførelsen af en Synodalforfatning], saa længe der var Haab om at trænge igjennem, og først forlod Valpladsen, da han stod saa godt som ene¹.

Forslaget om *Valgmenigheder* havde en afgjort Modstander i Kalkar. Ved Omtalen heraf (p. 118) havde det været rimeligt at nævne hans Brev til Biskop Laub ¹⁴/₁₂ 1866, til hvem han skriver, at han er »stærkt afficeret af det Forslag til at opløse Folkekirken, som nu vist vil vinde Indgang i Lovgivningen; vi gaae saaledes ned ad en Skraa-plan, idet vi Skridt for Skridt nærme os Independentismen ... man vil give Selvraadigheden alt det Rum, man for-maaer«².

Med Iver deltog han i de *skandinaviske Kirkemøder*, af hvilke det første blev holdt i København 1857. Baade paa det andet og tredie af disse Møder, i Lund 1859 og Christiania 1861, og paa et skandinavisk Missionsmøde i Malmø 1863 rejste han Spørgsmaalet om et fælles nordisk Missionsarbejde; men Sagen kunde ikke gennemføres, da Forholdene i de tre nordiske Lande var saa forskellige (p. 205—217).

Den vidhjertede Rummelighed, som Kalkar forenede med sin personlige Ortodoksi, gjorde ham til en varm Ven af »*Den evangeliske Alliance*«. Han deltog i flere af Alliancens Generalkonferencer og ledede den, som blev afholdt i København 1884. I den indgaaende Fremstilling i dette Afsnit (p. 184—205) savnes en Omtale af de Punkter, som Alliancen ved sin Tilblivelse i 1846 formulerede som sin Grundvold, deriblandt den hellige Skrifts guddommelige Inspiration, Autoritet og Tilstrækkelighed, Treenigheden, Kristi Menneskevordelse og Forsoningsværk, Retfærdiggørelsen af Troen, Sjælens Udødelighed og Legemets

¹) Dansk Maanedsskrift. 1866. I. S. 169.

²) F. L. Mynster og G. Schepelern: Biskop Otto Laubs Levnet. II, 2. 1887. S. 142.

Opstandelse, Dommen til evig Salighed og evig Straf, samt Indstiftelsen af Daab og Nadver. Den apostolske Trosbekendelse nævnes ikke. — Men ved Indbydelsen til Generalkonferencen i København 1884 gjorde man Tilslutning til de tre Troens Artikler til Betingelse for Adgang til Mødet (p. 195), og da der 1885 blev stiftet en dansk Gren af Alliancen, vedtog man: »Den danske Afdeling af den evangeliske Alliance kræver alene af sine Medlemmer, at de skal være evangeliske Kristne, som vedkender sig Troen efter den apostolske Trosbekendelse, samt Herrens to Sakramenter og den hellige Skrift« (p. 204). Denne Formulering strider mod Alliancens oprindelige Grundlag og er et interessant Vidnesbyrd om Grundtvigianismens kirkelige Indflydelse i Danmark, ogsaa udenfor de egentlig grundtvigske Kredse¹.

Kalkar var ogsaa en varm Ven af »Sømandsmissionen«, idet han fra Foreningens Stiftelse i 1867 til 1880 var Formand for »Foreningen til Evangeliets Forkyndelse for skandinaviske Sømænd i fremmede Havne«. Dette lidt lange Navn er mere præcist end det populære »Sømandsmissionen«, da det jo drejer sig om en Virksomhed blandt Mænd, der næsten alle er døbt og Medlemmer af Folkekirken, medens Ordet »Mission« for Klarheds Skyld bør begrænses til den Virksomhed, der øves ved særlige Sendebud for at kristne Ikke-Kristne. Derfor har »Sømandsmissionen« for nylig faaet Navneforandring til »Dansk Sømandskirke i fremmede Havne«, og derfor har Bundgaard med Rette omtalt denne Gren af Kalkars Virksomhed under Afsnittet »Arbejde for Danske i Udlandet« (p. 164—171), og ikke under Arbejdet for Ydre Mission. Denne sidstnævnte Gren af Kalkars Virksomhed har en saa fremtrædende Plads, at den — ligesom i Bundgaards Biografi — maa behandles i et særligt Afsnit.

¹) Jfr. C. Henrik Scharling: Halvgrundtvigianismen eller Bogstavdyrkelsen. 1893.

IV. Kalkars Arbejde for Ydre Mission

(p. 218—301).

1850—61 var han Leder af den lille *kinesiske Missionsforening* (p. 220—233), som blev oprettet i København for at støtte den dengang meget omtalte tyske Missionær, *Karl Gützlaffs*¹ Virksomhed i Kina. 1851—57 udgav Kalkar »Meddelelser angaaende Evangeliets Udbredelse i China«. Her (Sp. 39) fælder han følgende Dom om Gützlaffs omstridte Virksomhed: »Ingen Klaffertunge har endnu ovovet at angribe Gützlaffs apostoliske Iver og redelige Hensigter. Det kan vel være, at han har hengivet sig til alt for sangvinske Forhaabninger og derfor i sin Godtroenhed undertiden er bleven bedragen; men hans Grundsætning, at omvende China ved omvendte Chinesere er ophøiet over enhver Dadel«. Hvor rigtigt dette end er, er der dog Grund til at mindes *Warnecks* træffende Bemærkning²: »Vel maa Kina omvendes ved Kinesere, men selvfølgelig ved saadanne, som først selv er blevet omvendte.«

Medens Kalkars Virksomhed for den kinesiske Missionsforening ikke fik varige, synlige Resultater, forholder det sig anderledes med hans Arbejde for *Det danske Missions-selskab* (p. 233—290). 1860 blev han Medlem af Bestyrelsen og 1861 Formand. Ved sine mange Taler paa Møder rundt om i Landet bidrog han meget til at vække og nære Kærligheden til Missionen. Det var ogsaa først under hans Ledelse, at D.M.S. fik en *Missionsskole* (1862) og en selvstændig *Missionssmark* i Sydindien (1863, ved Overtagelsen af den tidligere Leipziger-Missionær *Karl Ochs* og hans Missionsstation Bethanien). Alt dette tillige med Stridighederne 1863 og 1870 om Missionsskolen og Kalkars

¹) Herman Schlyter: *Karl Gützlaff als Missionar in China*. Lund 1946. L. Bergmann i *Nordisk Missions-Tidsskrift*. 1946. S. 193—210.

²) *Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen*. ¹⁰1913. S. 472.

Ledelse af Missionsselskabet behandles indgaaende og sagkyndigt. Dog synes Forf. at have overset de Bidrag til Belysning af denne Strid, som findes i Bispinde Rørdams Erindringer. Det ene er den Skrivelse til Missionsselskabets Bestyrelse, hvori Dr. (senere Biskop) *Thomas Skat Rørdam* udtaler sit Ønske om at fratræde som Forstander for Missionsskolen (1863). Han siger her: »Jeg har ikke lagt an paa at forvandle Læretimerne til Opbyggelsestimer.« »Det er min ganske urokkelige Overbevisning, at Opbyggelses-Momentet ikke bør være Skolens nærmeste Formaal, men at en Missionsskole, som enhver anden Skole, først og fremmest skal virke til Oplysning.« »Det er Principspørgsmaalet, om Missionsskolen skal holdes i evangelisk, luthersk, eller i pietistisk Aand«¹.

Den snævre pietistiske Indstilling, hvormed Eleverne i Almindelighed mødte, faar man et Indtryk af, naar man hører, at da man engang paa Skolen kom til at tale om *Ingemann* og hans Morgen- og Aftensange, sagde en af Eleverne: »Ja, naar man læser Ingemanns aandelige Sange, kunde man jo gerne tro, at han var en Kristen!« »Tvivler De derom?« spurgte Rørdam. »Ja, det kan han ikke være, for han har jo skrevet Romaner. Det er da Bevis nok for, at han ikke kan være en Kristen«².

p. 281 forbavses man ved at læse, at Pastor *N. G. Blædel*, som var Medlem af Missionsselskabets Bestyrelse, paa Kasinomødet i Oktober 1870 »tilbageviser Beskyldningen for, at der havde været Rivninger mellem Missionseleverne og Bestyrelsen.« En saadan Paastand vilde være en Usandhed. Den skyldes da heller ikke Pastor Blædel, men en uheldig Forkortelse i Pastor Bundgaards Gengivelse af Blædels Ord³. Hvad han benægter, er, at der har været Rivninger »paa Grund af et forskjelligt Forhold til Menig-

¹) Marie Rørdam: Tilbageblik paa et langt Liv. 1911. S. 141. 142. 144.

²) Sst. S. 132.

³) N. G. Blædel: Missionsbestyrelsens Ledelse af den danske Missionsvirksomhed. 1870. S. 17—18.

heden og dens Bekjendelse«. I Virkeligheden skyldtes Rivningerne ganske andre Grunde, nemlig Elevernes Misfornøjelse med de Fordringer, der blev stillet til dem angaaende Omfanget af de Fag, de skulde lære.

Om Striden som Helhed dømmer Bundgaard med Rette: »Man kan beklage, at en Mand med Kalkars Kundskabsfylde og personlige Redelighed og Hjertevarme skulde blive Genstand for Angreb, som saglig set ramte over Maalet, og som blev baaret frem af Mænd, som hverken før eller siden har taget fremtrædende Del i Missionsselskabets Anliggender« (p. 285). Græmmelse over disse Angreb var en væsentlig Aarsag til, at han 1873 gik af som Formand. Hans Eftermand blev Pastor *A. V. Holm* i Gladsaxe.

Kalkar var ogsaa meget interesseret i *Missionen i Grønland* (p. 290—294), som han gentagne Gange udtalte sig om, baade i Foredrag og Afhandlinger¹. Særlig var han ivrig for Ordinationen af grønlandske Præster, og han havde en væsentlig Andel i, at Overkateket *Tobias Mørch* fra Upernavik efter en forudgaaende teologisk Undervisning i København blev ordineret af Biskop Martensen (1874).

Ogsaa *Santalmissionen* fulgte Kalkar med stor Interesse (p. 295—301)², selv om han, da Børresen og Skrefsrud i 1865 havde brudt med den gossnerske Mission og ønskede at træde i D.M.S. Tjeneste, mente at maatte svare, at Selskabet ikke havde Kræfter til at paatage sig yderligere Forpligtelser ud over den nye Mission i Sydindien. Senere virkede han for, at Børresen skulde ordineres, hvad der skete i 1877, efter at det var lykkedes at overvinde Biskop Martensens store Betænkeligheder.

¹) Beretning om det almindelige Missionsmøde i Aarhus 1861. S. 27—56. Dansk Missions-Blad. 1869. S. 1—16; 1872. S. 125—188. 185—188. Evang. Missions-Magazin. 1863. S. 497—517. Allgemeine Missions-Zeitschrift. 1875. S. 175—182. 272—282.

²) Dansk Missions-Blad. 1874. S. 108—116; 1876. S. 188—190. TT. 1877. S. 241—263.

V. Litterær Virksomhed for Missionen

(p. 301—334).

Ikke blot mundtligt, men ogsaa skriftligt virkede Kalkar i Missionens Tjeneste. 1868—76 redigerede han »Dansk Missions-Blad«, hvori han skrev mange Artikler. Korte Biografier af betydelige Missionærer offentliggjorde han baade i sine »Livsbilleder af Guds Riges Historie« (I—IV. 1856—74) og i Tidsskrifterne¹. Under Striden om Missions-selskabets Ledelse udgav han »Den danske Mission i Ost-indien. En Samling Breve« (1870), og ved D.M.S. Jubilæum 1871: »Det danske Missions-selskabs Historie i de første fyrgetyve Aar.«

Størst Betydning har han dog faaet som den første, der paa Dansk har givet en sammenhængende Fremstilling af Missionens Historie. 1857 udgav han »*Den evangeliske Missions Historie*« (293 S.)² og 1862 »*Den katholske Missions Historie*« (316 S.). 1879 blev disse to Skrifter sammenarbejdet og udvidet til »*Den christelige Mission blandt Hedningerne*« (I—II. 428 + 335 S.). 1868 udkom »*Missionen blandt Jøderne*« (174 S.), der i meget udvidet Form udkom i 1881 under Titlen »*Israel og Kirken*« (397 S.). Denne Række Skrifter afsluttedes 1884 med »*Kirkens Virksomhed blandt Muhammedanerne indtil Constantinopels Erobring af Tyrkerne*« (120 S.).

Pastor Bundgaards Behandling af dette missionshistoriske Forfatterskab anser jeg ikke for tilfredsstillende. Naar *Fr. Nielsen* i sin Tid skrev: »Som Missionshistoriker

¹) Dansk Missions-Blad. 1870. S. 131—138; Robert Moffat; 1875. S. 49—64; Biskop Bompas; 1876. S. 33—52; Zaremba; S. 65—76; Henry Budd. Illustreret Tidende. 1872. S. 251—252 om John Coleridge Patteson (som Bundgaard p. 315 forveksler med John Paton), og S. 287—289 om Samuel Crowther. TT. 1878. S. 412—430; Alexander Duff; 1879. S. 557—568; Samuel Gobat.

²) Som Supplement udgav han 1867 »Oversigt over de seneste Aars Missionsbestræbelser i evangelisk Retning« (58 S.), Særtryk af Dansk Missions-Blad. 1867. No. 7—10.

har Kalkar samlet et stort Stof; men ikke sjældent har man Grund til at ønske en bedre Sigtelse, mere Kritik og en dybere gaaende Undersøgelse«, er en saadan kortfattet Dom fuldkomment paa sin Plads i en Leksikonsartikel¹; men i en stort anlagt, videnskabeligt underbygget Biografi som *Bundgaards* er det ikke tilstrækkeligt at gentage den og supplere den med i og for sig rigtige, men almindelig holdte Bemærkninger uden detailleret Bevis, som f. Eks. p. 313: »Der kan ogsaa findes flere Unøjagtigheder, ligesom Dispositionen til Tider er i Uorden.«

Da Kalkars missionshistoriske Forfatterskab ikke tidligere har været Genstand for nogen indgaaende² kritisk Prøvelse, skal jeg i det følgende forsøge paa at give en saadan — for saa vidt den begrænsede Plads, der her staar til Raadighed, maatte tillade det³. I de følgende Henvi-ninger betegnes Kalkars Værker om den evangeliske og den katolske Mission som A. og B., medens C. I og II betegner den større, sammenarbejdede Fremstilling fra 1879.

Angaaende det vigtige Spørgsmaal om *Dispositionen* skriver Kalkar: »Ved at følge en chronologisk Orden, der endda ikke vil kunne overholdes strængt, vilde man være nødt til at springe fra en Verdensdel til en anden og idelig optage de Punkter, som allerede engang ere omtalte. Den eneste rette Maade synes derfor at være den at gaae *geographisk* frem og tage hver Verdensdel for sig⁴. Heri er jeg helt og fuldt enig. Det i pædagogisk Henseende uhen-sigtsmæssige i en gennemført kronologisk-historisk Ind-delning viser sig f. Eks. tydeligt i *Ussings* Missionshistorie,

¹) Bricka's Dansk biografisk Leksikon. IX. 1895. S. 82. I 2. Udg. har Dr. *Kornerup* skrevet en udmærket Art. om Kalkar (XII. 1937. S. 306—310).

²) *Allgemeine Missions-Zeitschrift*. 1880. S. 44—47 giver *Warneck* en kort, kritisk Anmeldelse af Kalkars »Geschichte der christlichen Mission unter den Heiden«. I. 1879. Jfr. *Grundemann* Sst. 1886. S. 296.

³) De spredte missionsteoretiske Betragtninger i Kalkars Skrifter vil blive behandlet i Sammenhæng i Slutningen af dette Afsnit (S. 638—639).

⁴) A. Fortalen S. VI. Jfr. C. I. S. 352.

hvor Indien behandles paa ikke mindre end 12 forskellige Steder¹. Selv en i geografisk Henseende afgrænset Missionsmark som Madagaskar finder man dér behandlet paa 3 forskellige Steder². — Men den geografiske Inddeling efter Verdensdele og Lande maa i dobbelt Henseende suppleres med en *historisk* Fremstilling, først en fyldig Redegørelse for Missionslivet i Hjemmet og Missionssekskabernes Tilblivelse, dernæst en Fremstilling i store Træk af Missionens historiske Udvikling paa det enkelte, geografisk afgrænsede Omraade som f. Eks. Indien eller Madagaskar, og paa disse to vigtige Punkter gør Kalkars Missionshistorie ikke Fyldest (særlig ikke A.). Den er for meget en blot Ophobning af Kendsgerninger, for lidt en kritisk bearbejdet, sammenhængende Fremstilling af den historiske Udvikling. *Warnecks* »Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen« forekommer mig stadig at være den i *metodisk* Henseende bedste Fremstilling af dette uhyre komplicerede Stof.

Desværre skæmmes Kalkars Fremstilling af en Mængde *Unøjagtigheder*. Dette gælder allerede Aarstal og Navne³. Som Eksempler paa historisk urigtige Paastande kan nævnes følgende: »Ved Slutningen af det første Aarhundrede

¹) Evangeliets Sejrgang ud over Jorden. ³1924. S. 33—34. 45—46. 62—71. 80—92. 140—151. 249—266. 332—337. 394—427. 532—544. 568—570. 572—574. 605—614 — foruden flere korte Notitser.

²) Sst. S. 278—286. 442—448. 520—526.

³) I de følgende Eksempler sættes det rigtige Aarstal og Navn i [] efter det urigtige. A. S. 11 henfører det Londonske Missionsselskabs Oprettelse til 1794 [1795] og det kirkelige (CMS.) til 1801 [1804], S. 14 Trankebarmissionen til 1708 [1705], S. 40 Opdagelsen af Søvejen til Indien til 1494 [1498], S. 50 de syriske Thomaskristnes Antagelse af den romersk-katolske Religion til 1509 [1599], S. 224 Dobers og Nitschmanns Sendelse til St. Thomas til 1736 [1732]. S. 3 anbringes Gregorius i Armenien i Slutningen af det 4. Aarh. og Patrick i det 6.—7. Aarh. — Unøjagtigheder i *Navne*: S. 11. 58 f. Marsham [Marshman]. S. 63 Puriterne [Puseyiterne]. S. 67 Colombia [Colombo]. S. 66 Thomas Cooke og S. 127. 231 Cook [Coke]. S. 97 Henry Martin [Martyr]. S. 183—186 Zaisberger [Zeisberger]. S. 198 Mathias [Matthäus] Stach.

var Evangeliets Røst meer eller mindre naaet til alle de bekjendte Lande« (A. S. 2). C. F. Schwartz »studerede under Franke og modtog mægtige Indtryk af hans Personlighed« (S. 44 = C. I. S. 348); men den store A. H. Francke var allerede død 1727, Aaret efter Schwartz' Fødsel, saa det drejer sig om hans meget mindre Søn, G. A. Francke. »De alexandrinske Grækere hyldede den nestorianske Lære« (S. 170). »Senere gik Armenierne over til den monofysitiske Lære, blev adskilte fra den orthodoxe Kirke og domfældte paa Synoden i Chalcedon (491)« (S. 102). Her sammenblandes to Synoder: (1.) den i Kalkedon (451), som fordømte Monofysitismen, men ikke Armenierne — og (2.) en armenisk Synode 491, som fordømte Synoden i Kalkedon.

Trods disse og andre Mangler maa Kalkars »Den evangeliske Missions Historie« dog anerkendes som et første Forsøg paa at løse en stor og vanskelig Opgave.

Større Fortjeneste har efter mit Skøn »*Den katholske Missions Historie*« (1862), for saa vidt som dette Emne og den Litteratur, der maa benyttes, paa Forhaand maa antages at ligge en protestantisk Forfatter fjernere. Kalkar gaar ikke nærmere ind paa Forskellen mellem katolske og evangeliske Missionsprincipper, men nævner dog i Fortalen, at Hovedforskellen er Kirkens altbeherskende Stilling: »Hvad der ikke maa glemmes, det er, at det er *Kirken*, som missionerer; den kan efter sit Begreb ikke tilstede nogen fri Virksomhed. Ingen bør gaa, som ikke udsendes, men alt har en fast organisk Orden... Styrelsen tilkommer egentlig Biskoppen eller, hvor en saadan ikke er, Paven som den ganske Christenheds Biskop« (B. S. VII = C. I. S. 3—4). I samme Fortale hedder det ogsaa (S. V = C. I. S. 1): »I den Betydning, i hvilken vi nu sædvanlig tage Ordet Mission, nemlig som Udbredelse af Christendommen ved *Foreninger*, der have dette Hverv til deres særegne Formaal, begynder Missionen i den katholske Kirke egentlig først med det tolvte Aarhundrede«. Kalkar tænker her

paa Franciskanerne og Dominikanerne; men deres Missionsvirksomhed begynder først i det 13. Aarhundrede og er ikke principielt forskellig fra Benediktinernes Mission i den ældre Middelalder. Dertil kommer, at det er ganske vilkaarligt at bestemme Missionen som »Kristendommens Udbredelse ved Foreninger« (se nedenfor S. 639).

Fortalen slutter: »Et stort Drama opruller sig for vort Blik; mægtige aandelige og legemlige Kræfter sættes i Bevægelse; det gjælder at vinde den ganske Verden for den romerske Kirke. Store Forsyndelser har denne Kirke vistnok gjort sig skyldig i; døde Former paatryktes stundom Hedningefolk istedetfor at give dem Livets Ord; hierarchiske Bestræbelser ledsagede hist og her Sendebudene, som ikke blot vilde gjøre Erobringer i Aandens Rige, men ogsaa udvide Pavens Herredømme over Verden; et nyt Heden-skab under christelig Form har ofte afløst det gamle. Alt dette indrømme vi villigt. Men desuagtet bør vi ikke tabe af Sigte, hvilke *mageløse Opoffrelser*, hvilke heltemodige Kjæmper og hvilken Række af de ædleste Martyrer og store Mænd den katholske Kirkes Mission har at opvise, ei heller fornægte den velgiørende Indflydelse, med hvilken Missionen har hævet sin beskyttende Haand over Folkeslag, der hensmeltede under vilde Guld- og Blodtørstende Erobreres Sværd. Dersom det i nogen Historie er af Vigtighed: *nihil dicere falsi, nihil dissimulare veri*, da gjælder det paa dette Gebeet, paa hvilket man fra den ene Side fremstiller Alt i et lyst Skjær og fra den anden Side ikkun vil see mørke Pletter« (B. S. IX—X = C. I. S. 6).

Lignende retsindige Domme møder man ofte. Saaledes hedder det om *Jesuiternes Mission i Kina*: »Protestanterne dømme meget ugunstig om de katholske Omvendelser; de paastaae, at man *kun* lærer Folket at bede Rosenkrands, Ave Marier, gjøre Korsets Tegn og ombytte den hedenske Overtro med den katholske. At der er meget sandt deri, ville vi ikke nægte; imidlertid viser den Troeskraft, hvormed de chinesiske Katholiker have udholdt de største Piinsler

uden at falde fra, at det dog er noget mere end blot udvortes Ceremonier, der er indprentet dem.«¹ Og om *Sydamerika*²: »Hvor ilde berygtede end Jesuiterne ere i Europa, saa skal det dog ikke glemmes, at hvad der er af nogen blivende Omvendelsesfrugt i Sydamerika, det skyldes deres forstandige og udholdende Virksomhed; deres Fordrivelse har her som allevegne i Sydamerika havt den samme Virkning; den øvrige Befolknings slette og umenneskelige Opførsel, de idelige Overfald og Røverier af de Vilde og Partikampe af den blodigste Slags have efterhaanden nedtraadt den unge Plantning; kun en meget udvortes Christendom er tilbage.« Om den katolske Mission paa *Sydhavsoerne* hedder det: »Naar den har slaaget den mangeaarige evangeliske dybe Saar og derfor forbitret Gemytterne, saa skal det dog ikke glemmes, at den ogsaa her har havt Udsendinge med sand apostolisk Selvfornægtelse og Kjærlighed«³. Saadanne Domme om et saa ømtaaligt Emne gør Kalkar Ære baade som Historiker og som evangelisk Kristen og er et nyt Vidnesbyrd om hans økumeniske Tænkemaade.

Skriftet viser et flittigt Studium af katolsk Missionslitteratur, hvorved han f. Eks. bliver i Stand til at kunne give en fyldig Fremstilling af Jesuitternes Mission i Kina i det 17. og 18. Aarhundrede⁴. Mn ogsaa dette Skrift indeholder adskillige *Unøjagtigheder*: Armenierne har været Monofysitter fra Begyndelsen af 4. Aarh. (S. 120). Vandalerne Herredømme i Nordafrika sættes (S. 181) til 429—439 [439—533]. Richard Løvehjerte bringes (S. 139) i Forbindelse med det fjerde [tredie] Korstog. Frans Xavier

¹) B. S. 52—53. Jfr. S. 22. 45—46 (= C. II. S. 37. 52). Jfr. om Jesuitternes Mission i Indien: B. S. 61. 75—76 (= C. I. S. 325. 343—344), og blandt Nordamerikas Indianere: B. S. 234—235. 237—242 (= C. I. S. 109—110. 120—127).

²) B. S. 265 (= C. I. S. 202—203). Jfr. om Brasilien: B. S. 274—276 (= C. I. S. 215—218).

³) B. S. 311 = C. II. S. 299. Anm.

⁴) S. 18—47, forkortet C. II. S. 32—53.

siges at have lært det vanskelige japanske Sprog (S. 15. 147 = C. II. S. 94). S. 29: Gregor XV oprettede Propagandakongregationen 1662 [1622]. De to Jesuitter, Alphons de Sandoval og Peter Claver, der er kendt for deres selvopofrende Arbejde blandt Neger-slaverne i Cartagena i Colombia, vilde det have været naturligere at omtale under Sydamerika end under Vestindien¹, og helt urimeligt er det at omtale Korea imellem Afsnittene om Tonkin og Siam², uden nogen Forbindelse med Kina.

Det værdifuldeste af Kalkars Skrifter er hans tobinds Værk fra 1879, »*Den christelige Mission blandt Hedningerne*«. De to ældre Værker om den evangeliske og den katolske Mission er her sammenarbejdet, og Fremstillingen er ført længere ned i Tiden. Saaledes hører vi nu om Missionens Begyndelse i Japan og om nye Missioner i Nederlandsk Indien, Østafrika og andre Steder. Adskillige Unøjagtigheder i de ældre Værker er blevet rettet; men nye er kommet til. Nogle enkelte Eksempler skal nævnes. Grønlanderen Kajarnaks Omvendelse indtraf ikke først efter Andreas Grasmanns Ankomst som Visitator 1740 (I. S. 141), men allerede 1738. Gertrud Rask døde ikke 1731 (I. S. 138), men 1735. Bispedømmet i Goa oprettedes ikke 1632 (I. S. 319), men 1534. Den nidkære Kina-Missionær, W. C. Burns var ikke udsendt af det nordamerikanske Missionsselskab (II. S. 64), men af den presbyterianske Kirke i England. Livingstones Rejse tværs igennem Afrika foregik ikke fra Øst til Vest (II. S. 138—139. Jfr. A. S. 138), men fra Vest til Øst.

Til Udvidelserne i dette Værk hører, at det indledes med en Fremstilling af Missionsbevægelsen indenfor den protestantiske Kristenhed (I. S. 8—67). Ogsaa her møder man adskillige Urigtigheder. Saaledes nævnes *Erasmus* (S. 9) som Vidnesbyrd om Missionsforstaaelse indenfor den evangeliske Kirke. Men Erasmus var Katolik, om end Reformkatolik, og hans veltalende Missionsopraab i Skriftet

¹) S. 291—292 = C. I. S. 271—273.

²) S. 87—90, jfr. C. I. S. 415—418.

»*Ecclesiastes*« (1535), der betegnes som »den første klare Udtalelse i Reformationens Morgengry om Missionen« (S. 58—63), er ikke inspireret af Luther, men præget af den katolske Aand i Opdagelsernes Tidsalder. Den særlige Tilskyndelse har han faaet gennem den portugisiske Krønikeskriver Damianus a Goes' Meddelelser om »Pilapierne« — et Navn, der ikke, som Kalkar mener, sigter til Byen Pillau, men betegner Lapperne¹.

Om *Luther* hed det tidligere — afgjort urigtigt — at det ikke manglede paa Opmuntringer fra ham til at bære Budskabet om Frelsen til dem, som sad i Dødens Mørke (A. S. 5). Nu hedder det: »Nogen egentlig Opmuntring til at udsende Missionærer findes ikke hos ham«; men helt fyldestgørende er Fremstillingen (C. I. S. 9—10) stadig ikke². Der findes oplagte Fejl i denne Indledning, som naar den presbyterianske Kirke i Skotland (S. 29) betegnes som »en Afdeling af Nationalkirken (*The Established Church*)«. »Det Land, som var tidligst vaagent i Missions-sagen«, var ikke England (S. 10), men Holland. S. 22 hedder det, at John Wesley »gik 1755 som Missionær til Georgia for at prædike for Indianerne«. Det var 1735, og Wesley blev ikke udsendt som Hedningemissionær, men som Kolonipræst. Teksten til Carey's berømte Missionsprædiken 1792 var ikke Ef. 2,3 (S. 26), men Jes. 54,2—3.

Det er naturligt, at Kalkar, der selv var en døbt Jøde, nærrede en særlig Interesse for Missionen blandt sine tidligere Trosfæller. Efter Værkerne om den evangeliske og den katolske Mission fulgte i 1868 »*Missionen blandt Jøderne*«, som 1881 udkom i en meget udvidet Udgave under Titlen »*Israel og Kirken*«³. Denne Titel er mere betegnende, for saa vidt som begge Udgaver ikke blot skildrer

¹) Se min Afhandling i »Festskrift til Professor J. Oskar Andersen«, 1936. S. 57—66.

²) Se min »Den lutherske Reformation og Missionen«, 1936. S. 44—104.

³) I det følgende anføres disse to Værker som A. og B.

Missionen blandt Jøderne, men Jødernes Forhold til den kristne Kirke ned gennem Tiderne. Ofte kommer han tilbage til de »gruelige Forfølgelser, hvormed Kirken og Staten i Aarhundreder vanærede sig«, og under hvilke mange Jøder dræbte sig selv og deres Børn¹. Han fortier heller ikke *Luthers* senere, ukristelige Udtalelser, der er i haabløs Modsigelse med hans tidligere², og siger, at »det er forføreligt, at en saa stor Mand kunde sige saadan« (A. S. 74. B. S. 140—141). *Luthers* Udtalelser »maa forbause ethvert troende og oprigtigt Menneske.« »Hengstenberg har fuldkommen Ret, naar han siger: Den Stilling, som Luther i senere Aar indtog lige overfor Jøderne, er ret skikket til at bringe Forskjellen mellem ham og Apostlene til Bevidsthed og at vise, hvor betænkeligt det er at hengive sig til en saadan Mester ubetinget og uden at prøve hans Ord efter Skriften, hvilket den lutherske Kirke heller aldrig har gjort.« — Desværre er denne sidste Sætning ikke ubetinget rigtig.

Kalkars *Retfærdighedsfølelse* viser sig ogsaa i, at han fremhæver, at Tvangsdaab og Forfølgelse af Jøderne er blevet misbilliget af flere Paver: Gregor den Store (»De fjernere staaende maa føres til den sande Tro ved Sagtmodighed, Velvilje, Formaning og Belæring«. A. S. 36. B. S. 8. 65), Honorius II, Innocentius III og Clemens VII (A. S. 13. 33. B. S. 30. 60) — ligesom af Bernhard af Clairvaux og den portugisiske Biskop af Algarve, Fernando Coutinho (A. S. 37—38. 32. B. S. 68—69. 58).

Mærkeligt nok omtaler Bundgaard ikke, at Kalkar i Fortalen til A. nævner to Yderpunkter med Hensyn til Missionen blandt Jøderne: det ene er den Opfattelse, som f. Eks. Ludwig Harms i Hermannsburg hævdede, at Jøderne, der har forkastet Jesus, selv er blevet forkastede af Gud og vil vedblive at være forblindede, »indtil Hedningernes Fylde er indgangen.« Derfor er det aldeles unyttigt at

¹) A. S. 8. 17. 25. 30—31. B. S. VII. 19. 35. 50. 56.

²) Se min »Den luth. Reformation og Missionen«. S. 82—100.

prædike for dem; de enkelte, der vil komme, har Lejlighed til det, da de lever midt i Kristenheden. Den anden Opfattelse, der f. Eks. repræsenteres af Auberlen og mange engelske Forfattere, anser Jøderne for bestemt til engang at spille den store Rolle i Guds Riges Udvikling. Missionen iblandt dem hører til de vigtigste Opgaver i vor Tid, i hvilken de eskatologiske Motiver har saa stor Betydning. Derfor haaber man paa en ny jødekrystelig Menighed i det genopbyggede Jerusalem, hvorfra der skal udgaa Liv til den øde Kristenhed. — Kalkar kan ikke slutte sig til nogen af disse Yderligheder. »Det turde vistnok ligesaavel være en Misviisning, naar man vil opsætte at missionere blandt Jøderne, indtil Hedningernes Fylde er indgangen, som naar man vil vente med Hedningemissionen, indtil omvendte Jøder blive de rette Missionærer. Den apostoliske Fremgangsmaade giver ogsaa i denne Sag den bedste Anvisning« (A. 167). »Endskjøndt den hellige Skrift tydeligt peger hen paa, at Israel igjen vil blive taget til Naade, og man vel kan erkjende, at der i »de sidste Tider« vil kunne findes en rigere Tilstrømmen af Jøder i Christi Kirke... saa forekommer mig en Samling af Jøder i deres Fædres Land, en jøde-christelig Menighed, bestaaende i særlig Afsluttethed fra den almindelige Kirke og især Oprettelsen af den forbilledlige Tempel- og Offertjeneste... at stride imod Christi Kirkes aandelige Bestemmelse: at optage Alle i sig; »her er ikke Jøde eller Græker« (A. S. 166 = B. S. 249).

Foruden at hele A. er optaget i B. i en udvidet Form, er der et Par længere Tilføjelser, den ene om »*Den nyere jødiske Litteratur og dens aggressive Forhold til Kirken*«¹. Denne Litteratur har villet give en videnskabelig Fremstilling af Jødedommen, dens Historie, Litteratur og Religion. Kalkar anerkender, at »i historisk, archæologisk og lingvistisk Henseende er der gjort umaadelige Fremskridt.«

¹) B. S. 208—247. Jfr. Kalkar i TT. 1874. S. 12—33. 302—307.

Derimod mener han, at Bestræbelserne for at skabe en jødisk Teologi paa Basis af en Forening af den overleverede Rabbinisme og den moderne Bevidsthed er frugtesløse (B. S. 208—209. 214). Det ortodokse Parti, som vil fastholde Middelalderens rabbinske og talmudiske Lærdomme og Ritus, forsvinder stedse mere. Og den reformerede jødiske Religion — med sin efter kristeligt Mønster dannede Kultus, med Prædiken og Salmer paa Landets Sprog — har ingen genfødende Kraft i sig. Den er kun »Antagelsen af visse Fornuftsandheder, som man hist og her stræber at beklæde med bibelske Talemaader... noget eiendommeligt jødisk, noget Supernaturalistisk eller Positivt vil man for-gjæves søge i den hele Cultus, og uden dette Element kan intet kirkeligt Samfund holde sig« (S. 221—222).

Hermed synes det ikke at stemme helt godt, hvad Kalkar stærkt fremhæver, at »Jøderne ville vistnok vedblive at eksistere som *Religionssamfund*, men kunne ikke betegnes som *Folk* eller *Nation*.« »At alle Statsborgere, som ere fødte i Landet og nedstamme fra Forfædre, der i længere eller kortere Tid have boet i det, maa ansees for *Landets Børn*, er saa aldeles uimodsigeligt, at man maa undre sig over, at den modsatte Paastand kan fremkomme fra ansete Forfattere.« »Vi have Danske, som nedstamme fra Spaniere eller Negere. Ingen vover at kalde dem Fremmede. Hvormange Jøder ere ikke i høi Grad fædrelandskindede og føle sig med deres hele Existens og Tankesæt sammen-voxne med det Land, i hvilket de ere fødte og opdragne!« (S. 224—225). Mon Kalkar ikke her har Martensens Behandling af Jødespørgsmaalet for Øje¹⁾. Adskillige Eks-empler anføres for at vise, hvor aggressiv Jødedommen i nyeste Tid er overfor Kristendommen, der blot betragtes som »et Middel til at bringe den sande Guds-idee, laant fra Jødedommen, ud i Hedningeverdenen, og naar denne Idee har seiret, da maa Christendommen som Datteren opgive

¹⁾ Se ovenfor S. 608.

det aandelige Verdensherredømme og give det tilbage til Moderen, Jødedommen, og selv forsvinde«. Saaledes skulde Jødedommen blive Fremtidens Verdensreligion¹.

Et senere Tillæg (S. 250—256) udtaler den Formodning, »at der om en kort eller længere Tid vil bryde frem en almindelig *Forfølgelse* imod Jøderne, der kan blive langt værre end nogensinde tilforn«, en *Forfølgelse*, der næppe som i Middelalderen vil skyldes religiøs Fanatisme, men snarere *Misundelse* over den sociale Indflydelse, man med Rette eller Urette tillægger Jøderne. En saadan *Forfølgelse* »er fra deres Side, der øve den, en stor Brøde og svar Forsyndelse, men kan dog være et pædagogisk Middel i Hans Haand, der ofte bruger Syndere til at straffe Syndere.« Den vil muligvis kunne fremkalde den Syndsbevidsthed, der er Forudsætningen for *Israels Omvendelse i de sidste Tider*, hvorom Skriften taler, Rom. 11,25. Ap. G. 3,19—20. Sak. 12,10.

Efter den historiske Redegørelse for Israels Forhold til Kirken og Missionen blandt Jøderne bringer et sidste Tillæg (S. 373—389) nogle teoretiske Bemærkninger om denne Mission. Den kan ikke ventes i nærværende Epoke at skulle omvende Jøderne som Folk eller et stort Antal af dem paa een Gang, men kun »at lægge til Menigheden de enkelte Sjæle, som ville lade sig frelse ud af Rabbinismens og Overtroens Aag eller af Neologiens og Vantroens golde Ørk« (S. 378). Der bør ikke dannes særskilte jødekrystelige Menigheder (jfr. ovenfor S. 632). Troende Mænd af Hedningerod vil formentlig lettest kunne vinde Indgang som Israelsmissionærer, da man i jødiske Kredse vil anse dem for mere uegennyttige end lønnede Proselytter (S. 379). For at afvise den gængse Beskyldning, at man køber Proselytter, burde man som Regel helst undgaa at understøtte fattige Jøder, som erklærer, at de vil være Kristne (S. 386—388).

¹) B. S. IX—X. 230—231. TT. 1874. S. 8. 12. 20.

Det vigtigste, men ogsaa vanskeligste ved Israelmisionen er »at vække Syndsbevidstheden og Trangen til en Forløser« (S. 380). Missionæren bør ikke optræde i Synagogerne. Det kunde Paulus under sin Tids Forhold; men det vilde nu blive opfattet som en utilbørlig Indtrængen. En langt bedre Vej er private Samtaler, hvor Missionæren naturligvis maa være fortrolig med det Gamle Testamente og Rabbinernes Udlægninger (S. 382—383). Til allersidst fremhæver han, at mange flere Jøder vilde omvende sig, hvis vore Menigheder havde et kristeligt Præg, saa at Kristi Ord i Mt. 5,16 kunde blive en levende Virkelighed. Dette stemmer med hans mange Aar tidligere udtalte Opfattelse, at »Deltagelse i alle det christne Statssamfunds eller Folkelivs Goder vil være den rette Missionær for Jøderne og udrette langt mere end alle direkte Udsendinge«¹. Men for de Jøder, som ikke lever indenfor et kristent Samfund, er der Brug for en særlig Israelmision, og Historien viser, at en saadan — trods alle Vanskeligheder — ikke har arbejdet uden Resultater.

»Israel og Kirken« fik en meget anerkendende Omtale i det store og lærde Værk af *J. F. A. de le Roi: Die evangelische Christenheit und die Juden*. I. 1884. S. 5—6. Det betegnes som langt den betydeligste hidtil foreliggende Fremstilling, baade paa Grund af Kalkars omfattende Kendskab til Kilderne og ved den Aand, der præger Værket. »Hos Kalkar forenes Retfærdighed og Kærlighed, Sanddruhed og høj kristelig Alvor paa en saadan Maade, at hans Fremstilling af Historien aldrig bliver tendentiøst farvet«.

Man kan godt underskrive baade denne Dom og *Bundgaards* Bemærkning (p. 334), at »Ophobningen af Stof er stor, og Overblikket over Begivenhedernes Gang og de virkende Kræfter ikke tydelig.« Dertil kommer, at ogsaa disse Skrifter skæmmes af adskillige Unøjagtigheder, hvad hverken de le Roi eller Bundgaard nævner.

¹) Kirke-Blade. 1856. S. 41.

F. Eks. hedder det (A. S. 81), at G. F. Lichtenstein døde 1642, og at Spener holdt Ligtalen over ham. Men i 1642 var Spener kun 7 Aar gammel. I Stedet for 1642 bør læses 1682 (saaledes B. S. 153). At Francke tog sig af det Callenbergske Institut (A. S. 96 = B. S. 269), strider mod den Kendsgerning, at Francke døde 1727, og Instituttet blev først oprettet 1728. B. S. 100 sætter Uriel Acosta's Levetid til 1530—1620 [1590—1640], S. 107 Paul III's Død 1568 [1549], S. 108: Bernardino de Feltre † 1444 [Bernardino de Feltre † 1494], S. 119: »Barnabas pereat« [Barrabas].

Efter at have behandlet baade Hedninge- og Israels-Missionen gav Kalkar paa sine gamle Dage ogsaa en Fremstilling af Muhammedaner-Missionen: »*Kirkens Virksomhed blandt Muhammedanerne indtil Constantinopels Erobring af Tyrkerne*« (1884).

Den i Titlen angivne Tidsgrænse (1453) bliver ikke overholdt, men Forhold fra en senere Tid omtales lejlighedsvis. Skriftet er slet disponeret. Efter Johannes Damascenus' og Theodorus Abucara's polemiske Skrifter (S. 10—12) omtales Muhammedanismen i Spanien (S. 12—22) og Franciskanernes og Dominikanernes Mission (S. 23—45). Derefter fortsættes Afsnittet om Spanien med en Omtale af Granadas Erobring og Moriskernes Tvangsdaab (S. 45—61). Først derefter genoptages Traaden fra S. 10—12 om den litterære Polemik mod Islam, og Værket slutter med en Skildring af *Raymundus Lullus*, der kronologisk hører hjemme i en tidligere Sammenhæng, idet han 1315, næsten 80 Aar gammel, blev stenet i Algier, under sine ihærdige Bestræbelser for at vinde Muhammedanerne, ikke ved legemlige Vaaben, men ved »Kærlighed, Bøn, Taarer og Hengivelse af sit eget Liv«¹. Kalkar slutter med at betegne

¹) Denne fremragende Mand, der paa een Gang var Skolastiker og Mystiker, Digter og Missionær, er paa Dansk skildret af Vilh. Sørensen (Nordisk Missions-Tidsskr. 1901. S. 145—160) og Holger Rafn (Helten fra Majorca. 1915). Hovedværket er Allison Peers: Ramon Lull. London 1929.

ham som »en Typus for hele Missionen blandt Muhammedanerne, og tillige det tragiske Vidnesbyrd om, at Vejen til Muselmændenes Hjerter er saare trang. Og dog tør ingen tvivle om, at Islams Halvmaane vil forsvinde for Korset« (S. 117).

Skriftet indeholder meget interessant Stof, som er fremdraget fra vanskeligt tilgængelige Kilder. Nogle *Smaafejler* mangler heller ikke her. Den Pave, der afholdt Unionskoncilierne i Ferrara og Firenze 1438—39, var ikke Eugenius II (S. 68), men Eugenius IV. Ved Isidor af Sevilla anføres Aarstallet 733 (S. 14) i Stedet for 633. Af langt større Betydning er, at *Koranens* Bud (Sur. 47,4): »Naar I møder de vantro, saa hug Halsen af dem, indtil I har anrettet et stort Blodbad paa dem, og gør de øvrige til Fanger« — forklares saaledes, at »de vantro« skulde omfatte »alle Ikke-Muselmænd« (S. 7). I Virkeligheden gælder Ordet kun Hedningerne, ikke »Skriftfolkene« (Jøder og Kristne), som Koranen ikke vil have tvunget ved Vaabænmagt til at antage Islam, men kun til at betale en særlig Afgift (Sur. 9,29), som Udtryk for deres Anerkendelse af Profetens Overhøjhed¹. Noget andet er, at man i Praksis ofte er gaaet videre og har stillet Kristne overfor Valget mellem Islam eller Døden.

Ogsaa i dette Skrift beflitter Kalkar sig aabenbart paa en retfærdig Dom over Katolikkerne og deres Mission. Han taler om »denne store Sky af Vidner, tro indtil Døden«, som »et Tegn paa Kristendommens uforgængelige Livskraft, endog hos dem, der har en Tro, som var blandet med uklare og uforstaaede Elementer« (Forord. S. V); men han lægger heller ikke Skjul paa, at der blandt Martyrerne var Fanatikere, som havde udæsket Muhammedanerne ved at haane og udskælde deres Religion (S. 18—22. 32. 105), og at man fra Kirkens Side ogsaa har anvendt Voldshandlinger, som overfor Moriskerne i Spanien, om hvem den

¹) Saaledes f. Eks. F. Buhl: Muhammeds religiøse Forkyndelse efter Quranen. 1924. S. 187.

berømte Kardinal *Ximenes* († 1517) udtalte, »at man i Guds Sag ikke kunde anvende nogen Skaansomhed. Kunde man ikke med det gode bringe Maurerne paa Frelsens Vej, maatte man bruge Magt« (S. 51).

I Forordet (S. VI—VII) skriver Kalkar, at »med Undtagelse af nogle enkelte mere fremragende Mænd ser man tydeligt, at det var de fleste Paver mere magtpaaliggende at faa de islamitiske Slægter under deres Højhed end at føre Sjælene fra Mørket til Lyset, mere vigtigt at plante Korsets Banner i Landene end Korset i Hjerterne.« Denne Dom forekommer mig at være ubillig. Kalkar omtaler selv (S. 41. 82—83. 89—91), at Gregor VII, Innocens III, Gregor IX, Innocens IV, Johannes XXII og Pius II [og endnu flere kunde have været nævnet] har udtalt Haabet om og selv virket for Muhammedanernes Omvendelse — og der er ingen Grund til at betvivle, at denne virkelig har ligget dem paa Sinde.

Særlig interessant er en Udtalelse 1076 i et Brev fra *Gregor VII* til Kongen af Mauritanien: Vi skylder at vise Eder i Særdeleshed Kærlighed fremfor andre Folkeslag, fordi vi, om end paa en forskellig Maade, tror og bekender een Gud, Verdens Skaber og Styrer. Derfor beder Paven »med Hjerte og Mund om, at Gud selv maa føre dig efter et langt Liv til den allerhelligste Patriark Abrahams salige Skød« (S. 80).

En sammenfattende Skildring af *den systematiske Missionslære* har Kalkar ikke givet, men kun i forskellige Sammenhænge strejft de vigtigste teoretiske Problemer¹.

Som man kunde vente efter hans *biblicistiske* Teologi, er det egentlige *Missionsmotiv* Lydigheden mod Kristi Missionsbefaling². Angaaende Grundspørgsmaalet om *Missionens Væsen* er han ikke naaet til en klar og præcis Opfat-

¹) Jfr. Bundgaards ikke helt tilfredsstillende Fremstilling af »Kalkars Missionssyn« (p. 319—328).

²) TT. 1872. S. 329, anført p. 320.

telse. I hans ældste Fremstilling af »Den evangeliske Missions Historie« hedder det: »Mission er bleven det staaende Udtryk for Evangeliets Udbredelse i Verden, og det med Rette; thi Missionen, Sendelsen er ikkun en Gjentagelse af den evige Kjærligheds Budskab til Verden... Vi tage Missionen i dens oprindelige Betydning som en Sendelse til Ikke-Christne«¹. Kalkar synes ikke at være klar over, at i disse faa Ord tages Ordet »Mission« i 3 forskellige Betydninger: (1.) »Evangeliets Udbredelse i Verden«; (2.) »Sendelse«, der er et snævrere Begreb, da Evangeliets Udbredelse jo ogsaa kan ske paa andre Maader end ved en »Sendelse«; (3.) det endnu snævrere: »Sendelse til Ikke-Christne« — hvad der forekommer mig at være den eneste rette Definition. — Andetsteds bestemmer han — som allerede omtalt S. 626 — »Mission« som Kristendommens Udbredelse ved Foreninger. Denne uheldige Definition er vistnok en Mis-tydning af en rigtig Erkendelse: Missionen skal vel være kirkelig; men dette er ikke det samme som statskirkelig, ledet af de officielle kirkelige Myndigheder, hvorpaa den grønlandske Mission er et afskrækkende Eksempel². »Det kirkelige ligger i Troens Inderlighed, i Bekjendelsens Fasthed, i den christelige Samfundsaaend, men ikke i de officielle Organer for kirkelig Virksomhed«³. — Missionen kan være lige legitim, lige kirkelig, hvad enten den ledes af frie Selskaber eller af vedkommende Kirkesamfunds officielle Organer, saaledes som det f. eks. er Tilfældet i Brødremissionen og i de presbyterianske Kirkers og Svenska Kyrkans Mission. Derfor har Kalkar Uret i at bestemme »Mission« som Kristendommens Udbredelse ved Foreninger.

Missionærernes Opgave er at prædike Kristus og ham korsfæstet som Guds Kraft og Guds Visdom⁴. Den Ensidge-

¹) A. S. 1.

²) Dansk Missions-Blad. 1863. S. 7. Allg. Miss.-Zeitschrift. 1875. S. 273.

³) A. S. 17, ogsaa anført p. 327.

⁴) Dansk Miss.-Blad. 1862. S. 60—61, ogsaa anført p. 322.

hed, hvormed dette Synspunkt har været gjort gældende i Brødremissionens Historie, mærkes ogsaa hos Kalkar, naar han ikke nøjes med at gengive Indianerhøvdingen *Tschoops* bekendte Ord om, at man skal prædike for Hedningerne om Kristus og hans Død, hvis man vil udrette noget til Velsignelse — men tilføjer: »Den omvendte Hednings Ord indeholder den fornødne Anvisning for al Missionsgjerning«¹. Nej, ikke for *al* Missionsgjerning; thi Missionen omfatter andet end Ordets Forkyndelse, og selv her gælder det, hvad *Warneck* gør opmærksom paa, at fordi Kristus og hans Død skal være Midtpunktet i Missionsforkyndelsen, følger deraf ikke, at det ogsaa skal være Udgangspunktet, »ja, for langt de fleste hedenske Tilhørere kan det slet ikke være Udgangspunktet, fordi næsten alle Forudsætninger for dets Forstaaelse mangler«².

Missionens endelige Maal strejfses, naar det hedder, at paa Jamaica har Missionen »naaet sit Maal. Den har skabt en Negerkirke«³. Iøvrigt fremhæver han Gang paa Gang — i Pietismens og Zinzendorfs Aand — at man i vore Dage ikke maa tænke paa Folkeomvendelser, men kun paa at vinde enkelte Sjæle⁴.

Ligesom paa det teologiske Omraade er Kalkar ogsaa for Missionens Vedkommende en Modstander af »en streng *Confessionalisme*, som paatvinger de omvendte Hedninger Cultus og Forfatning, som kunne have Betydning i Moderkirken, men ere uforstaaelige iblandt Mennesker, hvis Udvikling ikke er udgaaet af de samme historiske Vilkaar«⁵, ligesom hans økumeniske Tænkemaade gør ham til en Modstander af *Konkurrencen* mellem rivaliserende Missions-

1) A. S. 181—182, udeladt i C. I. S. 90.

2) Evang. Missionslehre. III, 2. 1900. S. 114.

3) A. S. 232 = C. I. S. 302.

4) Dansk Miss.-Blad. 1861. S. 1; 1863. S. 102; 1870. S. 3—5. TT. 1872. S. 328. 348. C. I. S. 65. 88. Israel og Kirken. S. 378 (se ovenfor S. 634).

5) A. S. 19.

selskaber, »idet saa snart eet Missionssselskab har begyndt sin Virksomhed paa et Sted, strax flere forskjellige Partier træde ind i det samme Gebeet og hindre hinanden«¹. Dertil svarer, at han i Omtalen af *Missionens tilbagevirkende Kraft* særlig fremhæver dens Evne til at bringe de forskellige Kirker og Retninger i nærmere Forbindelse med hinanden².

Angaaende *Missionærerne og deres Uddannelse* udtalte han under Striden i 1870, at han »kan ikke andet end ansee det for et Beviis paa vor aandelige Armod, at der til Missionsgjerningen melder sig kun saa ringe, uoplyste, saa svagt begavede, saa fattige Mennesker af Almuestanden, og at man maa anvende flere Aar paa at bibringe dem de Kundskaber, som ethvert nogenlunde dannet Menneske maa besidde«. Han er derfor bange for, at Missionsgerningen skal blive et Levebrød, da de, der melder sig, er saa fattige, at de maa underholdes af Missionen, og da de er saa ivrige for at gifte sig. Hans Ønske er, at troende og erfarne Præster og teologiske Kandidater, og ikke blot Lægfolk, maa melde sig til Missionsgerningen³. — Man forstaar, at saadanne Udtalelser maatte falde Missions-eleverne for Brystet; men Kalkars Forstaaelse for Betydningen af en grundig Missionæruddannelse fortjener Paa-skønnelse.

Ogsaa Betydningen af *indfødte Forkyndere* fremhæves: »Førend Christendommen ogsaa i denne Henseende vorder *national*, vil den for mange være som en udenlandsk Plante, der ikke trives fuldeltigen i den fremmede Jordbund«⁴. Om *Missionens Forhold til det hedenske Folkeliv* indtager han et forstandigt Mellemstandpunkt: »Baade en streng Rigorisme og en slap Eftergivenhed kan gjøre ubodelig Skade.« De indfødte Menigheder og Lærere maa

1) Sst.

2) A. S. 10. 19.

3) Dansk Miss.-Blad. 1870. Tillæg S. 37, anført p. 271—272.

4) A. S. 20.

ikke ved deres Antagelse af Kristendommen blive europæiserede og fremmedgjorte for deres Landsmænd¹.

Med Hensyn til Anvendelsen af *Daaben som Missionsmiddel* afviser han ikke blot den katolske Massedaab og Daab af Børn, hvor der ingen Menighed er, men ogsaa den baptistiske Udsættelse af Daaben, indtil der har vist sig et fuldt udviklet Trosliv². I samme besindige Aand taler han om *Bibelens Udbredelse*: Bibelen er ikke skrevet for Hedninger, men for de troende, og en forsvarlig Bibeloversættelse vil man først kunne faa ved Hjælp af veloplyste indfødte Kristne³.

Disse spredte Udtalelser om missionsteoretiske Spørgsmaal vidner saaledes i det store og hele om hans sunde Sans og hans Kendskab til de virkelige Forhold.

VI. Kalkars sidste Aar.

Efter at Kalkar 1868 havde taget Afsked som Sognepræst i Gladsaxe og var flyttet til København, fortsatte han sin Virksomhed som Formand for D.M.S. (til 1873) og som Udgiver af »Dansk Missions-Blad« (til 1876). 1871 afsluttede han Arbejdet med den reviderede Oversættelse af det Gamle Testamente. Da der samme Aar blev ansat Censorer ved teologisk Embedseksamen, blev han en af disse og virkede i denne Stilling lige til sin Død 1886. 1879 og 1881 udkom hans missionshistoriske Hovedværker (S. 623). 1871—1880 redigerede han »*Theologisk Tidsskrift*«, hvori han skrev en Mængde Afhandlinger og Anmeldelser. Dette Materiale har Pastor Bundgaard efter mit Skøn ikke udnyttet tilstrækkeligt til en sammenhængende Skildring af Kalkars endelige teologiske Stade.

I den indledende Programartikel⁴ udtaler han, at overfor

¹) TT. 1872. S. 343—344.

²) Sst. S. 330—332. 338—340.

³) Sst. S. 333—338.

⁴) TT. 1871. S. 1—14.

Nutidens mange Problemer, særlig fra Naturvidenskaber-nes og den historiske Kritiks Side, trænges der til *en ny Teologi*, baade paa det dogmatiske og det etiske Omraade, idet det 17. Aarhundredes Inspirationsteori ikke mere kan opretholdes. Ligesom ved andre Lejligheder fremhæver han det teologiske Studiums Betydning for de vordende Præster. »Hvor megen Ensighed vil ikke forebygges, hvor megen Smagløshed forsvinde, dersom den christelige Nidkjerhed var forbundet med theologisk Granskning og med fortsat Bekjendtskab med Videnskabens forskjellige Grene!¹«

Derfor beklager han Grundtvigianernes og Indre Missions Udfald mod Lærdom og theologisk Videnskab², og han er bange for, at hvis Menighederne faar Indflydelse paa Præsternes Kaldelse, vil de næppe tage Hensyn til deres videnskabelige Arbejde, og dette vil svække Iveren for det teologiske Studium. En Ulykke vilde det være, hvis Rigsdagen skulde give efter for Ønskerne om, at Præsternes Uddannelse skulde fjernes fra Universitetet og henlægges til et Præsteseminarium³.

Karakteristisk paa *Kalkars theologiske Standpunkt* er, at han kæmper paa en dobbelt Front: baade mod en stivnet Ortodoksi og mod en udflydende Ny-Rationalisme⁴. Den liberale Teologi i Tyskland (som f. Eks. Lipsius) og i Frankrig betegner han uden videre som »vantro«⁵. Hans *Bibelsyn* var — som Bundgaard ogsaa fremhæver (p. 154—156) — stærkt konservativt, selv om han altid principielt hævdede Forskningens Frihed⁶. Med Aarene fik han mere Forstaaelse for Berettigelsen af den bibelske Kritik. 1879

¹) Sst. S. 10.

²) 1873. S. 7—10.

³) TT. 1873. S. 129—148.

⁴) 1871. S. 5; 1872. S. 234. 241; 1873. S. 13. 146—148.

⁵) 1871. S. 576; 1878. S. 73—74; 1880. S. 116.

⁶) Saaledes allerede 1839 i »Forelæsninger over den bibelske Historie«. II. S. 428.

skriver han: »Der gives en videnskabelig Samvittighed, som ikke kan og ikke bør lade sig tage til Fange af Traditionen... Hvor meget Uvæsen der end er drevet i den Henseende, saa har den bibelske Kritik sin Berettigelse, og vi skyldte den mangen en klarere Forstaaelse«. Disse Ord anføres p. 156, men ikke Fortsættelsen: »Med en mechanisk Inspirationstheori og med en traditionel fastslaaet Oversættelse skader man meget mere, end man troer, navnlig naar man ved spidsfindig Kunst vil søge selvopfundne Dybheder«. Disse Ord er rettet mod *R. Vols* Skrift om Profeten Sacharias¹. Derfor afviser han, at Pastor *Hans Knudsen* betegnede de moderne Kritikere som »bindegale, modne, ja overmodne til Daarekisten«². »Man tænke — indvender Kalkar — blot paa saa sandhedskjærlige Mænd som de hensovede de Wette, Lücke og Bleek o.s.v. for ikke at nævne nogen Nulevende!³«

En klar og tilfredsstillende Helhedsopfattelse kan han dog ikke siges at være naaet til, som det fremgaar af følgende Udtalelser i en Anmeldelse af *Albert Réville*: Det Gamle Testamentes Profeter (overs. 1872): »De hellige Mænd eller rettere deres Skrifter miste Intet af deres overordentlige Betydning eller deres Hellighed, fordi der findes i dem uopløselige chronologiske Vanskeligheder, eller fordi man hælder til at antage en Deuterojesajas... Dersom det derimod nogensinde kunde lykkes den moderne Videnskab at bevise ved uomstødelige Grunde, »at ingen af deres Spaadomme er gaaet i Opfyldelse« (Réville S. 32), eller at »deres politiske Fremsyn ikke altid bevarede dem mod skjæbnesvangre Feiltagelser« (S. 22), eller at »en Forfatter, som den til Daniels Bog, matte krybe i Skjul under en Nabis Navn og paa den historiske Sandheds Bekostning antedatere sine egne Erfaringer« (S. 41) — saa ville disse over al Historie fremragende Mænd rig-

¹) TT. 1879. S. 51—52.

²) Vor Herre Jesu Christi tre Besøg i Bethanien. 1874.

³) TT. 1875. S. 118—119.

tignok være nedsunkne til højst foragtelige Tendensskribenter«¹.

Som Leder af Tidsskriftet vilde Kalkar ikke, at det skulde blive »Organ for en enkelt og eensidig Retning i Kirken«², da han »ikke er blind for det Gode, der er eller kan være i modsatte Anskuelser og Retninger«³. »Mine Livsforhold have bragt mig i Forbindelse med mange Christne af anden Bekjendelse end den lutherske, og jeg har hos Flere af dem fundet en saa levende og frugtbar Tro, en saadan Reenhed i Levnet og en saa varm Kjærlighed til Christi Sag og Medmenneskers Frelse, som ikke altid fandtes hos rettroende Lutheranere eller i pietistiske Kredse«⁴.

I denne rummelige, selvstændigt prøvende Aand bedømte han de forskellige Retninger indenfor den *danske* Kirke. *Mynster* var for ham altid »vor Kirkes ypperste Geistlige«⁵, der har »bidraget uendelig meget til den christelige Troes Befæstelse«⁶, og han er klar over, at *Mynster* som Prædikant har gennemgaaet en Udvikling, fra at forkynde Kristendommen mest som en Lov, til en stærkere Fremhævelse af Kristus og Evangeliet⁷ — men Bundgaard fremhæver med Rette, at »Kalkar var anderledes frisindet og bredkirkelig end *Mynster*« (p. 124—125).

Mere kritisk forholdt han sig overfor *Martensen* — trods sin Anerkendelse af hans Prædikener og hans Ethik⁸. I sin Anmeldelse af »Den sociale Ethik« kan han »ikke tilbageholde sin Formening om, at Forf. er for ugunstig stemt imod alle den nyere Tids Bestræbelser«. »Mon alle de Misligheder, man tilskriver de Liberale, vilde være komne

1) 1872. S. 501.

2) 1871. S. 14.

3) 1880. S. 3.

4) Sst. S. 4.

5) Christelig Kirke-Tidende. 1835. S. 24.

6) Udsigt over den christne Kirkes Historie. 1841. S. 78—79.

7) TT. 1871. S. 475.

8) TT. 1871. S. 434—438. 475—476; 1875. S. 41—42; 1876. S. 319—320; 1878. S. 492—500.

for Dagen, dersom man ikke fra den modsatte Side havde alt for meget holdt igjen i Utide og slet ikke i sin Tid villet give efter for berettigede Fordringer?¹«. Derfor skriver han i en Anmeldelse af *H. N. Clausens* »Optegnelser«: »Man følger med stor Interesse Forfatteren i hans mange Bestræbelser for at føre et friere Liv frem i Folk og Kirken; man seer med en nedslaaende Følelse, hvordan paa disse Omraader hvert Fodbred, der skulde vindes, maatte arbeide sig igjennem Rækker af Fordomme og Modstande; men man seer ogsaa, hvor meget Godt og Ædelt der er blevet tilvundet i Frihedskampen; derfor vil man med en stærkt forøget Mismod beklage, at det fremspirede Gode nu staar i en saa stor Fare for at kvæles og fortages ved Uforstand og Misbrug«². — Derimod skriver han om Clausens Omtale af Striden med Grundtvig 1825 ff.: »Ligesom man næppe kan samstemme med Clausen i, at Uretten alene var paa hans Modstanders Side, saaledes kunde man nok ønske, at denne over et halvt Aarhundrede gamle Kamp nu maatte høre til de forbigangne Ting, især da de to Kirkepartier, der begge ere troende, nu have nærmet sig hinanden«³. Disse Ord er betegnende, baade for Kalkars ireniske Sind og for hans ringe Sans for systematisk Klarhed, som om Forskellen mellem Skriftprincippet og Trosbekendelsesprincippet kunde udslettes eller bagatelliseres.

Ogsaa *Grundtvig* hyldede han som den, der alle Vegne havde været den levendegørende, fornyende og frigørende Aands Bærer — saaledes som han sagde i den Tale, han holdt som Præsternes Ordfører ved Grundtvigs Jubilæum 1861⁴. Men hans Udtalelser ved andre Lejligheder viste,

¹) 1878. S. 494. 498.

²) 1877. S. 417—418.

³) 1878. S. 66. Jfr. S. 438.

⁴) Fr. Barfod: Mindeblade om Grundtvigs Jubilæum. 1861. S. 18—19. Jfr. Forhandlingerne paa det tredie skandinaviske Kirkemøde i Christiania 1861. S. 117—118: »Ingen har talt Religionsfrihedens Sag med saadan Kraft og Varme som Grundtvig«.

at han kun delvis kunde billige Grundtvigs Ideer om kirkelig Frihed¹, og at han ansaa hans Paastand om Trosbenedelsens Oprindelse for uhistorisk², selv om han kunde anerkende det apostolske Symbol som »Salighedsvilkaar og Grundbetingelsen for en Union«³. Han betragtede det som et Fremskridt, at Sakramenterne, særlig Daaben, blev stærkere fremhævet i Forkyndelsen, men som et Misbrug, at man »ikke sjældent hører Prædikener, i hvilke, uden at Evangeliet eller Epistlen giver mindste Anledning dertil, Daaben og Daabspagten indflettes, ret som om denne var et Schibolet eller Kendetegn paa en Prædikens Ægthed«⁴ — og i en i øvrigt meget anerkendende Anmeldelse af *Hostrups* Prædikener ansaa han det for nødvendigt at minde om, at »Jesus Christus er ikke det Samme som Daaben, Herren ikke det samme som det Middel, han bruger eller har anordnet«⁵.

Betegnende for Kalkars maadeholdne Dom, der skyer enhver Yderlighed, er hans Anmeldelse af Grundtvigs »*Kirke-Speil*«, hvorom han siger: »Paa geniale Blik, eienommelige Skildringer, ret betegnende Udtalelser er Bogen ligesaa rig som paa dristige Paastande, uhjemlede Domme, affærdigende Ytringer om berømte, af Kirken høit fortjente Mænd; man forbauses ofte over, hvor meget Sandt og Falskt, Træffende og Fordreiende der mødes paa samme Side, og lægger Bogen bort med en Følelse af Utilfredshed eller rettere Uhyggelighed, at saa meget Godt og Lyst, man maa beundre i Forfatterens Betragtninger, kan være sammenblandet med saa meget Skjævt og Ugrundet«⁶. En anden betegnende Udtalelse lyder saaledes: »Mellem Aarene

¹) Se ovenfor S. 610. 618.

²) Se ovenfor S. 614 og TT. 1879. S. 189—190.

³) 1878. S. 701—702.

⁴) 1879. S. 638.

⁵) 1871. S. 484—485.

⁶) 1872. S. 235. En lignende dobbeltsidig Dom om Grundtvig i »Nogle smaa Afhandlinger om kirk. Anliggender«, 1839. S. 26—27.

tyverne og trediverne skete der en Bevægelse ved *Grundtvig* og hans Venner; der fremkom en livligere Prædiken, en fyldigere Psalmesang og en nærmere Sammenslutning mellem de Troende baade inden for den Kreds, der sluttede sig til ham, og uden for denne Kreds. Denne Roes skal aldrig fratages den grundtvigianske Retning. Men skjøndt Missionssagen ogsaa ved den Leilighed toges med, og de fleste Møder og Talere i de første Aaringer derfor hørte til den grundtvigianske Kreds, saa føiedes dertil snart fra denne Side tillige en Tvivl, om det var den rette Tid at missionere, om vi her i Danmark vare kaldede dertil; man ventede paa, at de særlig »kirkelige« og »danske« Anskuelser, som gjaldt for de eneste rette, skulde fremkalde de sande, begavede, vakte Missionærer. Da Mesteren manglede Blik for denne kirkelige Opgave, kunde hans Disciple heller ikke ret tilegne sig nogen Kjærlighed til Missionen¹.

Overfor den ældre *Indre Missions* Prædiken om, at kun den lille Flok vil blive frelst, bemærker Kalkar, at en saadan Forkyndelse maa i ethvert Tilfælde ikke ske med Kulde eller Strenghed, men med Bedrøvelse over den Dom, der venter de Fortabte. For øvrigt minder han om, at det Nye Testamente ogsaa indeholder Ord om, at mange skal blive frelst: Mt. 8,11. Joh. 12,24. 32. Joh. Aab. 7².

Dette stemmer ogsaa med den *Optimisme*, som Livet igennem prægede Kalkar. Allerede 1839 betegnede han den Tid, hvori han levede, som en Opgangstid³. Da han 1866 skrev om »Kirkelige Brøst i vort Land«⁴, undlod han ikke at nævne, at der var sket »et mægtigt Fremskridt i den fyldigere, aandrigere og livligere Forkyndelse«, »i den mere levende Psalmesang... og i de mange Forsamlinger udenfor den regelmæssige Gudstjeneste«⁵. Og ved Afslutningen af

1) TT. 1877. S. 243—244.

2) 1879. S. 633—637.

3) Nogle smaa Afhandlinger om kirk. Anliggender. S. 18.

4) Dansk Maanedsskrift. 1866. I. S. 152—172.

5) Sst. S. 153.

sit teologiske Forfatterskab udtalte han: »Jeg har aldrig kunnet istemme den almindelige Fordømmelsesdom, som er gjængse, over den nærværende Tids Christne og tvivler meget om, at Kirkehistorien kan forenes med den Betragtning, at vor Tids Christne ere de værste«¹. Overfor Provst *Kofoed-Hansens* mørke Syn paa Samtiden² indvender han: »Der har aldrig været nogen Tid i Christi Kirke, i hvilken flere Hjerter og flere Hænder have forenet sig om Alt, hvad der kan tjene til at trøste, styrke, hjælpe og oplyse Folket«³.

I de afsluttende Bemærkninger om Kalkars Personlighed (p. 344—347) fremhæver Bundgaard ikke blot hans uhyre Flid, men betegner ham med Rette som et forunderligt levende Menneske... med et stort Hjerte, der favnede vidt«... en Mand med en vid Horizont, der forenede Konservatisme og Frisind, »en Kristendom med et centralt Sigte, mild i Bedømmelsen af andre.« —

2. Februar 1886 døde denne »Israelit, i hvem der ikke var Svig« — en Mand, der ikke var et originalt og banebrydende Geni, men »en nobel og ædel Personlighed, hvis Indsats i dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed fortjener at mindes«. Med denne Bedømmelse (p. 353) slutter Pastor Bundgaard sin smukke Biografi, der vel paa adskillige — og det ikke uvigtige — Punkter kan korrigeres og suppleres, men som Helhed fortjener baade Paaskønnelse og vid Udbredelse.

¹) TT. 1880. S. 5.

²) »Nogle Ord om Præstens Stilling og Uddannelse«. 1874.

³) TT. 1874. S. 366—371.

Smaastykker.

VII.

EN PRÆST SVÆRGER SIG 1533 FRI FOR AT VÆRE KÆTTER OG TROLDKARL.

Af **Bjørn Kornerup.**

Blandt de ældre Arkivsager, som ved Udvekslingen med Norge 1939 blev afgivet til Danmark, findes ogsaa enkelte, som er af kirkehistorisk Interesse og har saa meget større Betydning, som de paa Grund af deres hidtidige Opbevaringssted endnu ikke er kommet Forskningen til Gode. Et og andet kan egne sig til Meddelelse i »Kirkehistoriske Samlinger«, saaledes nedenstaaende Brev, et Tingsvidne af 3. Juni 1533 fra Horsens Byting om, at en Præst, Hr. Hans Pedersen, ved Tyltered havde svoret sig fri for Anklagen¹ for at være en »Kætter og Troldkarl«². Desværre er intet nærmere bekendt om samme Mand saa lidt som om hans Modstander og Kollega, den sammesteds nævnte Hr. Jacob. Om Præsterne i Horsens før Reformationen gælder endnu i det væsentlige, hvad Byens Historieskriver, O. Fabricius, udtalte 1879: »Byens Præster før Reformationen vides der nu Intet om«³.

1) Om Fremgangsmaaden hermed jvfr. Chr. L. E. Stemann, Den danske Retshistorie indtil Christian V's Lov, 1871, S. 159 ff.

2) Original paa Papir i Rigsarkivet, Privatarkiver paa Papir, Hans Pedersen.

3) O. Fabricius, Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie, 1879, S. 89.

Alle mend, thette breff seer heller høre lesse, kwndh giøre Iepp Powelsß, biøffoget i Horsß, Lass Iensß, boremesster, Rassmus Matzß, radman, Michel Crisstenß, boriger, kwndh giøre wij, anno dominj mdxxxiiij tisdagh nesth effter pienx søndagh tha war skicket for oss och for flere danne mend, som then dagh Horsß biøtingh søchte, thenne breffwisser, her Hanss Pedersß, pressth, hwilcken ther loffligh essket, biedis och fick eth fwlth tingis witnie aff viij loffasth danne mend, som ware Dienus¹ Esskisß, Moghenss Mickelsß, Per Bilsß, Benedictus sallmager, Ienss Persß schomager, Iepp Meringh, Ienss Iensß paa Nøregade och Olluff Krabbe, hwilcke viij for^{ne} danne mend witnie paa theris gode tro och rette sandhen, ath the saa och hørde ij danne mend for thennem witnie, som war Mass Terckelsß och Per schreder, som war for^{ne} her Hanss Persß elloffwess² høringh, hwilcke ij for^{ne} danne mend witnie paa theris gode tro och rette sandhen, ath the war nerwerendis hoss samme dagh, som for stander schreffuet, saa och hørde, her Hanss Persß gaff sin loff och gjorde sin wern³ sielff xij^{te} met danne mend och danne swenne och brussth hannem inghen wern⁴, och swore han saa formedelsth met sin hellighens eyd, och badh han segh saa gudh till hielpp och alle hellighen, thet han war inghen kietter heller trolde karlle, heller han haffde aldrig brwget noghen werligh stiøcker, thet antthen hanss hieder heller ere kwndh krencke i noger made, och worde han segh⁵ for sligh sagger och for alle werligh sagger, som her Iachopp saffde hannem oppaa, och war hanss loffwes høringh her for tingis dom och melthe hanss loff och wern stadigh och fasth ath bliffue, till saa lengij hwn fieldis effter loffuen, hwilcke loff

¹) En Sideform til Dines (Dionysius) jvfr. Danmarks gamle Personnavne I, 198.

²) Ojensynligt Fejlskrift for »loffwess høringh« (Lovhøring), jvfr. denne Form længere nede i Brevet.

³) ∅: edelig fralagde sig den fremsatte Beskyldning.

⁴) ∅: der befandtes ingen Mangel ved hans Retsforsvar.

⁵) ∅: rensede sig for Anklager for (worde af værge).

och wern han saa giffuet haffuer, och konghinss foget hannem for rette fandh, saa ath han war nermere till ath werij sin hieder och ere och thij gierninger, ther han ickij giørth haffuer, en antthen her Iachop heller nogher kan hannem oppaa sigge heller till legge met wreth. Ath ij for^{ne} danne mend saa for oss witnie och till stodh och viij for^{ne} danne mend witnie effter, thet witnie wij met wore indezegell nedhen paa thette wort obne breffue.

[Samtidig Paaskrift:] Her Hanss Persß.

VIII.

OVERFLØDIGE KIRKER I RIBE NEDBRYDES EFTER REFORMATIONEN.

Af Bjørn Kornerup.

Som i flere andre af Danmarks større Købstæder fandtes der ogsaa i Ribe i Senmiddelalderen et temmelig stort Antal Kirker og Kapeller foruden flere Klostre. Da Reformationsbevægelsen havde sejret, maatte man her som andetsteds tage Stilling til det Problem, der opstod derved, at den protestantiske Kultus kunde lade sig nøje med et væsentlig ringere Antal Kirkebygninger end den katolske.

Fra ældre Tid er det vel kendt, hvorledes Borgmester og Raad i Ribe allerede i Slutningen af 1536 eller i Begyndelsen af 1537 indgik til Kong Christian III med en Ansøgning om, at Byen maatte deles i to Sogne, Vor Frue (Domkirkens) og Sortebrødre (St. Catharines), og de øvrige Sognekirker nedlægges og bruges til at »forbedre« de resterende Kirker med. Kongens Svar af 18. Januar 1537 kendes ikke i Enkeltheder, men skal have været »naadigt«, og faktisk fik Byen de fleste af de fremsatte Ønsker opfyldt¹. Man

¹) P. Terpager, Ripæ Cimbricæ, 1736, p. 395. J. Kinch, Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, 8.

har senere fremdraget forskellige Kongebreve fra Christian III's Tid, der viser, hvorledes man gik frem over for flere af de gamle Kirkebygninger. En vigtig Kilde til Oplysning herom, endda fra de allerførste Aar efter Reformationen, er imidlertid hidtil blevet overset (endog af den omhyggelige J. Kinch).

Det er et Regnskab fra 1538, der findes mellem andre af Riberhus Lens Regnskaber fra Johan Rantzaus Tid¹. Den berømte Feltherre var 1536 blevet Lensmand paa Riberhus, men 1537—40 fungerede — i hvert Tilfælde lejlighedsvis — Claus Sehested til Spandetgaard under hans Fraværelse². Det nævnte Regnskab indeholder Oplysning om, hvorledes den Haandværker, der ildevarslende nok førte Navnet »den kerkenbreker«, i 1537—38 kraftigt tog fat paa at nedbryde overflødige Kirker i Ribe. Som de vedføjede Datoangivelser viser, havde man aabenbart Hast, og Arbejdet skred støt og planmæssigt fremad. Regnskabet fortæller, at fra den 25. December 1537 til den 24. November 1538 var det lykkedes Kirkenedbryderen i hvert Tilfælde at fremskaffe 254000 Mursten fra Kirker, der i Ribe jævnedes med Jorden.

Ikke alle de nedbrudte Kirker er opført med Navn i det paagældende Regnskab, kun St. Michaelis Kirke eller Kapel, St. Hans Kirke og Klosterkirken (St. Nicolai Kirke) ved Nonneklosteret uden for Byen nævnes specielt. Det er sandsynligt, at der under de øvrige, ikke opregnede, især skal tænkes paa St. Clemens' og den hellige Gravs Kirker. Nedbrydningen af Graabrødreklosterets Kirke og af Johaniternes var nemlig allerede blevet paabegyndt 1537³, og

¹) Regnskab over »Vthgiffit jnn densthenn gelde jegenn de boeringe [o: vpboeringe] anno etc. xxxviiij« (Rigsarkivet, Reg. 108 A, Riberhus Lens Regnskaber). Regnskabet er ominøst nok indheftet i et Blad af et middelalderligt Messehaandskrift.

²) Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd 1513—1596 S. 56. J. Kinch, anf. Skrift II, 12.

³) J. Kinch I, 539, 545.

St. Peders Kirke i Forstaden fik Lov til at staa endnu en rum Tid¹.

Denn kerkenn breker vor sten tho brekende vor ider dusedt ij mr.

Van wynachten [25. Decbr. 1537] betho lichtmissenn [2. Febr.] gebrakenn xxvij^m sten is liij mr.

Noch gebrakenn vann lichtmissen [2. Febr.] betho sondages septuagesima [17. Febr.] x^m sten is xx mr.

Vann septuagesima [17. Febr.] betho reministere [17. Marts] gebrakenn xx^m sten is xl mr.

Vann reministere [17. Marts] betho palmarum [14. April] gebrakenn xxj^m sten is xlij mr.

Vann palmarum [14. April] betho jubilate [12. Maj] gebrakenn xxiiij^m sten is xlviij mr.

Vann jubilate [12. Maj] betho pinxtenn [9. Juni] gebrakenn xxx^m sten is lx mr.

Vann pinxten [9. Juni] betho sondages nha visitationem Marie [7. Juli] gebrakenn vj^m sten is xij mr.

Gebrakenn vann sunte Johanis kerke van sondages visitationis Marie [7. Juli] betho sondages nha vincula Petri [4. Aug.] xv^m sten is xxx mr.

Vann vincula Petri [1. (4.) Aug.] betho Egidij [1. Septbr.] xxvj^m sten is lij mr.

Van Egidij [1. Septbr.] betho Michaelis [29. Septbr.] xj^m sten is xxij mr.

Van Michaelis [29. Septbr.] betho sondages vor Luce [13. Oktbr.] is en halff mant gebrakenn xiiij^m sten is xxvj mr.

Sthen gebrakenn van sunthe Michels kerke².

¹) Danske Kancelliregistranter 1535—1550, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, S. 384. — Om St. Hans Kirke sst. S. 40; om St. Clemens' Kirke se Fra Ribe Amt III, 1905, S. 1—14.

²) Om denne Kirke se Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie I, 101—6.

Van sondages vor Luce [13. Oktbr.] betho Symonis et Jude [28. Oktbr.] xx^m sten is xl mr.

Vann Symonis et Jude [28. Oktbr.] bettho sondages vor Kathrine [24. Novbr.] xxxj^m sten is lxij mr.

Denn Kerkenbwenn vor de closter kerkenn jm junckfrwen closter vor Ripenn gans vnd altho male nedder tho brekende vordingett vor j^c mr.

IX.

ET TESTIMONIUM FRA KALLUNDBORG SKOLE.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Det er ikke mange Vidnesbyrd, der foreligger fra det aandelige Liv i Kallundborg Latinskole, der som andre af samme Størrelse blev nedlagt fra 1740 at regne. Dog hørte den ikke til Landets mindste — der kendes saaledes ikke færre end 126 Dimittender herfra¹. Nedenfor skal der i Tilslutning til, hvad der oftere har været Tilfældet i »Kirkehistoriske Samlinger«, meddeles et Testimonium scholasticum fra denne Skole som et nyt Eksempel paa denne ejendommelige Litteraturart². Det er udstedt den 23. Juni 1690 for *Oluf Madsen Dyrhoff* (*Dyrhoved*), en Præstesøn fra Viskinde. Trods den anbefalende Omtale i Testimoniet kom han dog sandt at sige ikke til at høre til de store Lærdomslys, idet han blot blev Degn i Sværdborg, hvor han døde 1743 efter 43 Aars Virksomhed³. Hans Testimonium

¹) F. E. Hundrup, Lærerstanden ved de nedlagte lærde Skoler i Kjøge, Holbek, Kallundborg og Ringsted, 1870, S. 18.

²) Testimoniet findes i Original i Ny kgl. Saml., Fol., 743 (D). — Et Testimonium fra 1718 fra Kallundborg er tidligere meddelt i Kh. Saml. 3. R. II, 456—7.

³) Anders Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie, 1899, S. 183. Han immatrikuleredes 25. Juli 1690 som »Olaus Matthiæ Dyrhof« (Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket Smith II, 177).

er udstedt af Skolens daværende Rektor, Mag. *Israel Pontoppidan*, der havde overtaget Kallundborg Skole 1676, og som 1691 blev Sognepræst i Butterup og Tudse, hvor han endte sine Dage 1716¹. Testimoniet har følgende Ordlyd:

Viri Amplissimi, Nobilissimi, Patriæ Academiæ Curatores Optimi, Mæcenates Maximi.

Haud dubium Virtutis est indicium recta excitari laude, et moderatîs moribûs animum discendi cupidum erigere; et trahimur quidem omnes etiam ad scientiæ cupiditatem, at non nisi optimus quisque maximè gloriâ ducitur, quibus Summi Oratoris² verbis suffragatur Ovidius³, dum ita canit:

— non parvas animo dat gloria vires,
Et foecunda facit pectora laudis amor.

Ut nihil prorsus videam, quid possit eruditio sine laudis studio, aut laudis studium sine eruditione, ità alterum alterius inniti præsidio videtur. Hanc mentem, hunc animum ad utrumque certè accensum gratulamur egregio Adolescenti OLAO MATTHIÆ Dyrhov in vicino pago Vischingensi Patre Pastore nato, qui quàmprimùm ejuratô solutioris vitæ studiô cum maximis naturæ vitiis belligerare coepit, coeptum literarum laudisque honestæ studium acriter adeò ursit, ut non solum præteritæ ætatis mores rite emendaverit, verùm etiam studiorum cruditatem expugnaverit, ignaviam, inscitiam cæterásque animi pestes debellaverit perinde ut jam totum se virtuti restitutum et reconciliatum profiteri ausit, qui superiore annô ad aliud vitæ studium ægotum fortè applicuisset animum, nisi pudore victus sententiam mutâsset; id unicum maximè dolens, quòd parentibu[s] charissimis orbatus et a suis omnibus hic desertus, oneri aliis tædióve esset, iis

¹) F. E. Hundrup, anf. Skrift S. 22. Sjæll. Reg. 1691 1. Aug. Nr. 125; 1716 9. Marts Nr. 46. Oplysningerne hos Hundrup og S. V. Wiberg (Dansk Præstehistorie I, 240) om Pontoppidans Udnævnelse til Præst er vildledende.

²) Cicero, Pro Archia 26.

³) Tristia V, 12, 37—8.

tamen haudquaquam destitutus præsiðiis, quibus honestè satis frugalitérque vivere posset, modò saniora pati potuisset consilia. Sed ut habet humana inertia semper, quò tædium laboris excuset discendique molestiam declinet; sic quanquam Huic Nostro nec tale quid tum defuit ad frugem redituro, non deesse tamen veteres ipsi fautores coeperunt, qui non modò autores ipsi fuerunt, ut literis operam daret, sed et, quibuscunqve potuerunt, rebus præstò fuere: operâ, consiliò, quid? quod ne victum quidem et amictum dene-gârunt, ut majoris laudis cupid[ite]ate incensus, in amoena Musarum prata felicissimo ipsius ingenio haud impervia, avidius promptiusque se ferri pateretur. Quò autem jam demum id factum sit studiò, nemo quàm ipse testabitur certius, daturus Vobis, Excellentis. Dn. Professores, haud obscura ejusdem conaminis indicia, quibus non modò voti sui comptem, sed et Vestræ benevolentia securum certiorémque se fore speret. Favete igitur Fautores Optimi optimæ Huic spei Adolescenti, qui pietati, modestiæ, obsequio omnibusque bonis moribus ità jamdiu consuluit, ut dubium nobis non sit, quin si Amicorum ipsi non defuerit benevolentia, de primis ejus conatibus præclare sibi Patria polliceri possit. Valetate et cum universa Academia florete! Scribebam et Signabam Calundia IX Kalend. Qvintil. Anni MDCXC.

Amplit. Nobil. V. V.
studiosissimus
Israël Pontoppidanus
Sch. R.
(L. S.).

X.

FRA N. E. BALLE'S FØRSTE EMBEDSTID.

Af Bjørn Kornerup.

Kilderne til Oplysning om den senere saa bekendte Biskop *Nicolai Edinger Balles* yngre Aar, indtil han 1772 blev knyttet til Københavns Universitet som Professor i Teologi, er ikke saa mange, at man ikke med Opmærksomhed skulde søge at udnytte ethvert ukendt Bidrag, der frembyder sig¹. Efter at være vendt hjem fra et Studieophold i Udlandet blev den unge Magister Balle den 3. Juli 1771² udnævnt til Sognepræst i et Landsbykald i en fjern Afkrog af Landet, Kettrup og Gøttrup i Vester Han Herred. Nedenfor skal hans Ansøgning om dette Kald meddeles tillige med de anbefalende Udtalelser, som hans Lærere og Velyndere fremkom med ved denne Lejlighed³. Som i lignende Tilfælde⁴ er det ogsaa i dette i mere end een Henseende lærerigt at iagttage, med hvilke Øjne det ældre Slægtled betragtede en Mand, der var som forudbestemt til at indtage en meget fremragende Plads paa sit Omraade.

¹) De fyldigste Efterretninger om Balles Studietid er samlede i Jens Møller, Biskop Dr. Nicolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester, 1817, S. 11—59. Jvfr. Kh. Saml. 6. R. IV, 361—4. Jens Møller har kunnet bygge paa flere nu tabte Kilder, deriblandt paa Balles Stambog, der for-gæves er blevet eftersøgt af mig i hans Families Besiddelse.

²) Danske Kancelli, 2. Dept., Aabne Breve 1771 Nr. 61. — Embedet, hvis Indkomst angives til 237 Rdlr. aarligt, søgtes af ikke mindre end 28 Ansøgere. Blandt disse var af mere kendte den herrnhutiske Bjørn Lund (siden i Hellested), Parmo Carl Petersen (siden i Kolding) og J. F. Horster (siden i Strø). Paa Kancelliets Forestilling var Balle opført som Nr. 1 som »et værdigt Subject« (Indlæg).

³) Efter Original i Indlæg til forannævnte Registrantnr. Baade Ansøgningen og Attesterne har været ubekendte for Jens Møller (jvfr. anf. Skrift S. 59).

⁴) Jvfr. Balles Udtalelse 1786 om Fr. Münster i Kh. Saml. 4. R. II, 620—1 samt Attesterne for H. N. Clausen sst. 6. R. VI, 96—99 (jvfr. S. 92).

Balles Ansøgning har følgende Ordlyd:

Til Kongen.

Saavel en herskende Lyst til at tiene Kirken og Staten i et offentligt Embede, som mine nærværende slette Omstændigheder bevæge mig til, igien allerunderdanigst at bønfulde Deres Majestæt om en Allernaadigst Befordring til Sognekaldet i Kietterup og Giøtterup i Vester Hann Herred i Nørre-Jylland. Jeg har i fiire Aar her ved Universitetet, og siden ligesaa længe ved Universiteterne i Leipzig og Giøttingen, under Anførsel af de berømte Mænd, Ernesti, Gellert, Walch¹, søgt at forhverve mig de Indsigter, som udfordres til en duelig Lærere. Prøver paa min Fremgang har jeg ikke manglet at aflegge, saavel i Latinske Afhandlinger, som paa Prædikestoelen, til de Lærdes og mine Velynderes Fornøjelse; hvoriblandt den afdøde Hannoveriske Premier-Minister Hr: Geheime Raad von Münchhausen var, som ønskede at forfremme mig ved Universitetet i Giøttingen, om ikke Pligt, saavelsom Lyst til Fædrenelandets Tjeneste havde holdt mig tilbage fra at modtage hans fordeeltige Tilbud². Ikke destomindre vil jeg lidet kunde tiene mit Fædreneland, saalænge Fattigdom skal nøde mig til at spille den største Deel af Tiden paa at erhverve fornødne Opholds-Midler. Under taaleligere Omstændigheder derimod vilde Leyligheden til at arbejde paa nyttige Videnskabers og Religionens Fremvæxt ey alleene blive mindre indskrænket for mig, men Sindets Fyrighed, som en studerende ikke kan undvære, endog meget forøges. Maatte det allernaadigst behage Deres Majestæt at skienke mig Sognekaldet i Kietterup og Giøtterup, skal jeg af yderste Kræffter stræbe, saavel ved mit Embedes ivrige Iagttagelse, som ved andre Arbeyder til Studeringers Fremvæxt at viise min Allerunderdanigste Taknemlighed.

Stormægtigste Allernaadigste Konge
Deres Majestæts

Kiøbenh: in
Colleg: Mediceo
d: 29 Maji 1771.

Allerunderdanigste Arve-Undersaatt
Nicolai Edinger Balle.

¹) Johann August Ernesti (1707—81), fra 1756 Professor i Leipzig. Christian Fürchtegott Gellert (1715—69), fra 1751 Professor sst. Om C. W. F. Walch se S. 662.

²) Universitetets mægtige og nidkære Kurator, Gehejmerraad Gerlach Adolph Friherre af Münchhausen (1688—1770). Jvfr. Götz von Selle, Die

[*Herpaa er tegnet følgende Udtalelser, men kun den første i Original:*]

Magister Balle er for sine grundige Theologiske og andre smukke Viidenskabers skyld, hand saavel her ved Academiet, som ved Udenlands Universiteter har forhvervet sig, saa bekiendt, at hand fortjener deres Agt og Kierlighed, som elske samme, da hand derhos har gode Gaver til Prædicke-Stolen, samt udi sit heele Forhold viiser sig meget exemplarisk, skulle det inderlig glæde mig, saafremt hannem en Meenighed maatte vorde anbetroet, hvor hand kunde aagre med det gode Pund, hannem af Gud er bleven betroet.

Kiøbenhavn d. 29de Maji 1771.

L. Harboe¹.

Attest fra Hr. Biskop Rottbøl².

Da Hr. Mag. Nicolai Edinger Balle har begiert mit Vidnesbyrd om sin Duelighed til et Embede i Kirken, saa kan jeg hellig forsikre, at jeg har kiendt meget faae Lærde, og ingen blandt den studerende Ungdom, som kan sættes i Ligning med ham; og det er langt fra, at jeg holder mig selv værdig dertil, men tilstaaer derimod gierne og med Taknemlighed, at jeg af hans behagelige Omgang altid har lært noget. Især har jeg forundret mig over hans Styrke i Kirke-Fædrenes Læsning og Kirkehistorien, saavel som i de lærde Sprog, samt over den Skønsomhed og gode Smag, han dermed foreener, at jeg nu intet skal tale om hans elskværdige Undseelighed og gode Gemytsbeskaffenhed. Der bør i mine Tanker ikke saameget spørges, om han bør have endog et fornemme Geistlig Embede, som, om Embedet er godt nok? og om man ikke heller burde stræbe at skaffe ham jo før jo heller Sted i det Kiøbenhavniske Ministerium eller Universitetet? Thi for det sidste synes han ret at være dannet, og særdeeles til den Theologiske Profession.

Kiøbenhavn d. 5te Martii 1771.

Rottbøll.

Georg-August-Universität zu Göttingen 1737—1937, 1937, især S. 16 ff., om den omhandlede Episode Jens Møller, anf. Skrift S. 37 ff.

¹) Sjællands Biskop Ludvig Harboe (1709—83).

²) Biskop over Viborg Stift, Dr. theol. Christen Michael Rottbøll (1729—80).

Attest fra Hr. Dr. Holm Prof.¹.

Magister Nicolai Edinger Balle haver jeg i mange Aar kiendt, og gandske særdeeles yndet, for hans meget gode Talenter, særdeeles distingverede Fliid, og berømmelige Lærdom, paa hvilken han baade paa dette Universitet, og et par Tydske Universiteter haver aflagt meget gode Prøver. De Academiske beneficia, han haver behøvet og faaet, ere ham med Glæde, som en saa-meget værdig confererede. Ligesom jeg haver paaliidelig Kundskab derom, at ham i Giöttingen ere giordte meget gode Tilbud, for at beholde ham der ved Universitetet²; saa haver jeg tænkt, at det kunde være gandske tienligt, om han med Tiden kunde her ved Universitetet vorde employeret. I Examine Theologico fik han 1765 d. 28 Aug. Laudabilem, og for sin Dimiss-Prædiken 1766 d. 26 Sept. samme Charachter. Da han nu agter allerunderdanigst at gjøre Ansøgning om et Præstekald, saa meddeeles ham meget gierne det Vidnesbyrd, at jeg agter ham at være en meget værdig Candidat, og tvivler ingenlunde paa, at han jo med Retsindighed og Fliid betiener det Embede, som ham allernaadigst maatte vorde betroet.

Kiøbenhavn d. 4 Mart. 1771.

P. Holmius.

Attest fra Hr. Dr. Cramer Prof.³.

Under dem af den Danske lærde Ungdom, som jeg haver stoert Haab om, at de i Fremtiden vil gjøre sig særdeeles fortient om deres Fædrenelands sande Nytte, Religionen i sær, Dyd og gode Sæder, kiender jeg ingen, som jeg burde meere elske, og have større Høyagtelse for, end Hr. Mag. Nicolai Edinger Balle. Da han attesterede, fattede jeg strax meget stoert Haab om ham; saa gode Indsigter viiste han allerreede den Gang i Theologien, og andre dertil hørende Videnskaber. Alt hvad jeg hørte om ham og hans Opførsel her ved Akademiet var roesværdigt, og bestyrkede mig i mit Haab om ham, hvilket han har opfyldt, og tillige overgaaet. Han gik herfra til Leipzig, hvor hans Dyd, hans Fremgang i Videnskaberne, som

¹) Professor, Dr. theol. Peder Holm (1706—77). Balle var oprindelig i særlig Grad Discipel af Peder Holm (Jens Møller S. 13 f.).

²) Jvfr. 659, 662.

³) Professor, Dr. theol., siden Prokansler ved Universitetet i Kiel, Johan Andreas Cramer (1723—88).

en Theolog maae legge sig effter, og hans heele Opførsel gjorde ham en Ernesti og Gellert saa kjær, at begge i deres Breve taledede om ham, ikke saavel, som om en af deres værdigste Discipler, men som om en allerreede lærd Mand, der vilde gjøre sig med Tiden meget fortient om hans Fædreneland. Da han var i Giøttingen dereffter kuns et Aar, bleve hans Gaver og Indsigter, uagtet hans Beskeedenhed, det Akademies Professorer, i sær en Walch, Heyne og Fedder¹, saa bekiendte, at den nu Salige Geheime Raad von Münchhausen tilbød ham en Repetents Embede i Seminario Theologico først med 150 Rdl., og dereffter med 200 Rdl. aarlig Løn, med tillagte Forsikring, at han inden 2 Aar skulde blive Professor Extraordinarius Theologiæ; hvilket Tilbud han ikke vilde modtage af Kierlighed til Fædrenelandet, skjøndt han her intet havde at vente strax uden en Plads i Collegio Borrichiano. Hvorfor jeg hiertelig ønsker, at Guds Forsyn, da han slet ingen Formue har at leve af, vil naadeligen belønne ham, ogsaa for det, han har elsket sit Fædreneland saa høyt, med en anstændig Befordring. Hans oprigtige Guds-frygt, Dyd, Redelighed og Fliid i at gjøre sig stedse fuldkomnere, forbunden med en ædel Beskeedenhed og Ydmyghed, gjøre ham elskværdig for alle, som kiende ham. Hans meget udvidede og grundige Indsigter i det Hebraiske, Grædske og Latinske Sprog, i alle Theologiens Deele, og den Christelige Sædelære, i Kirkehistorien, i sær historia dogmatum, i Kirkefædrene, som han har giordt sig saa bekiendt, at jeg venter af ham mange lærde Oplysninger deri, i de gamle Latinske og Grædske Skribentere, hans sunde Smag i at tale og skrive det Latinske, Danske og Tydske Sprog, give mig det visseste Haab om, at han med Tiden vil blive et klart skinnende Lys i vores Kirkes vigtigste Embede.

Kiøbenhavn d. 3 Martii 1771.

Jo. Andr. Cramer Dr. & Prof. Theol. ordin.

Attest fra Dr. Walch Prof. Theol. i Giøttingen².

Qvum Vir clarissimus doctissimusqve M. Nicolaus Edinger Balle Danus nobiscum vixit, usus sum opportunitate cogno-

¹) Om Walch se Note 2. Christian Gottlob Heyne (1729—1812), Prof. i Göttingen. Johann Georg Heinrich Feder (1740—1821), fra 1768 Professor i Filosofi sst.

²) Kirkehistorikeren Christian Wilhelm Franz Walch (1726—84), Professor i Göttingen fra 1753. Balle havde med særlig Fliid lagt sig efter kirkehistoriske Studier under Walchs Ægide (Jens Møller S. 33, 34).

scendi insignia, quibus conspicuus est, cum ingenii, tum animi ornamenta, et quantos eruditionis, pietatisque et virtutis fructus rei sacræ spondeat, intellexi. Edidit enim non solum publicæ doctrinæ exquisita specimina, sed privatim etiam et inter familiares congressus præclaram litterarum Græcarum maxime, et historiæ Ecclesiasticæ et Patrum veterum monumenta legendi et interpretandi artis copiam, incredibilem augendi illam ardorem, mores integerrimos et admirandam quibusvis officiis viri boni et Christiani satisfaciendi sedulitatem mihi comprobavit. Quo quidem accidit, ut ægre ferrem, eum nuper a nobis discedere et repetere patriam, abeuntem vero piis prosequeretur votis, velit Deus ei non modo quævis læta, prospera, et salutaria tribuere, sed locum etiam facultatemque concedere, multa illa et magna, quæ sibi comparavit, futuri Theologi decora ad juvandam ornandamque rem Christianam et Evangelicam¹ convertendi. Ita vero ut eveniat, denuo Deum precor. In Acad. Georgia Aug. d. 24 Febr. Anni Seculi LXXI.

Christian Guilielm. Franc. Walchius
S. T. D. et Pr. Prim.

Kun i et meget kort Tidsrum — knap Trefjerdingaar — kom Balle til at virke som Præst i det fjerne Kettrup og Gøttrup. Mindet om denne Periode i hans Liv er fornylig blevet fornyet ved en Artikel af F. Elle Jensen, der med Benyttelse af det meget sparsomme Materiale, som er levnet, fremdrager Træk til Belysning af et ikke glædeligt Tidsrum i Balles Liv². I Betragtning af Kilstoffets Magerhed havde det dog maaske været rimeligt at benytte Lejligheden til ogsaa at medtage nogle faa andre Træk.

Det kunde vække Forundring, at en akademisk saa fint kvalificeret Mand som Balle kunde faa i sine Tanker at søge et saadant Præstekald in ultima Thule. Elle Jensen antyder da ogsaa, at han i sin Beslutning »rimeligvis [var] tilskyndet af sin Kæreste, Frederikke Severine Grundtvig«³.

¹) Teksten har ved en Fejlskrift: Evangelicum.

²) F. Elle Jensen, Nicolaj Edinger Balle som Sognepræst i Kettrup i Historisk Aarboeg for Thisted Amt 1950 S. 74—84.

³) Anf. Sted S. 76.

Sikkert bør dette Synspunkt betones langt stærkere. En Balle saa nærtstaaende Mand som Johan Henrik Tauber siger dog udtrykkeligt, at han blev »overvunden ved sin Kjærestes uimodstaaelige Overtalelser«¹.

Som det var at vente, befandt Balle sig hjerteligt ilde i sit nye Embede blandt jydske Landsbypræster, hvem han betragtede væsentlig som »Studekjendere og Hesteprangere«². Forøvrigt maa man vistnok tænke sig, at Balle den Gang ikke i tilstrækkelig Grad ejede Verdenserfaring til at omgaaes sine maaske noget rustificerede Herredsbrødre.

Meget betegnende er i saa Henseende den Historie, som Laurids Engelstoft senere paa sin Rejse i Jylland 1805 hørte og optegnede³: Balle holdt en Gang i en Del Præsters Nærværelse en Prædiken over Temaet: »den, som har mere, end han selv behøver, han dele med den, som haver behov«. Efter Prædikenen samledes Præsterne til en solid Frokost. En af dem skar da et Stykke af en Flæskeskinke af og lagde den over paa sin Nabos Tallerken med Ordene »den, som har mere . . . etc.« »Balle, som hørte dette, blev derover yderst opbragt, holdte et forskrækkeligt Huus og forlod meget forbittret Stuen og gik op i sit Værelse«!

I sit Embede virkede Balle sikkert med vanlig Nidkærlighed og Flid. I et af sine senere Skrifter, det ejendommelige »Vei til Hæderlighed for Geistlige«, 1785, har han tilfældigvis opbevaret et Par Smaatræk fra Kettrup-Perioden. Bl. a. fortæller han om, hvorledes han med Iver søgte at fremme Katekisationsarbejdet. »Stundum vederfaredes mig i Kiettrup og Giøttrup Meenigheder den hæderlige Fornøielse, at gifte Mænd i Stolene frievilligen besvarede, hvad de Unge

¹) Dansk Maanedsskrift, udg. af Matthias Steenstrup, 1865, I, 123.

²) Sst. S. 433. Citat af et Brev af Balle kun bevaret i Taubers Gengivelse (i dennes Dagbog i Aalborg Katedralskoles Bibliotek). Taubers egentlige »Brevbog« for Tiden før 1786 synes brændt 1834 (Dansk Tidsskrift 1863, I, 435).

³) Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3. R. VI, 35.

ikke vidste at udvikle« (S. 28). Ogsaa et andet Punkt berører han, naar han beretter følgende om Kirkebønnen (sst. S. 23): »Medens jeg var Præst paa Landet, havde jeg en vis Bøn for Prædiken til de ordentlige Søndage, og en anden til Festdagene. Da jeg neppe havde fem Gange brugt den første, begyndte allerede nogle Stemmer i Meenigheden at følge mig; og nu varede det ikke længe, førend hele Menigheden havde lært at bede, ligesom jeg. Hvert Aar havde jeg foresat mig, at komme frem med en nye Bøn, for at hindre, saavidt mueligt, at ikke den hellige Øvelse skulde ved stedsevarende Brug af en og samme Formular forandres hos de Fleste til en tom Lyd uden Forstand. Andre Præster gjøre det samme; og vi, som paa denne Maade komme vore Menigheder til Hielp, have derfor havt den Glæde, at høre baade hist og her et varmt Andægtigheds Suk, som under Bønnen opstigede fra redelige Hierter til vores gode Fader i Himlen. Vi saae tillige den hele Menighed, om ikke liggende paa Knæ, saå dog nedbøiet i Stolene, med Ansigtet henstrakt over foldede Hænder«. Et ret mærkeligt lille Situationsbillede fra en jydsk Landsbykirke i den unge Magister Balles Embedstid.

Rettelser og Tilføjelser

6. R. I, 60 f.: Paa Landemodet den 11. Oktober 1758 anbefalede Biskop H. A. Brorson Præsterne Jørgen Hees »grundige og opbyggelige Skrift over Passionen« (Ribe Landemodeprotokol 1711—76 Fol. 305).
6. R. V, 478 ff.: Om Kendskabet i Danmark til Jung-Stilling se Biskop Otto Laubs Levnet, udg. af F. L. Mynster, I, 182 f. Fr. Hammerich, Et Levnedsløb I, 51.
6. R. VI, 46: Naar det her siges, at Veit Dietrichs Summaria, Erfurt 1548, ikke findes bevaret i et Eksempplar i Det kgl. Bibliotek (ligesom det ogsaa hævdes hos Krister Gierow, Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526—1575 S. 204 Note 27), skyldes det, at det paagældende Eksempplar ved en beklagelig Forsømmelse fra Bibliotekets Side ikke har været katalogiseret. Tilfældigvis har Domprovst, Dr. Lindquist opdaget Eksempplaret (Kh. S. 6. R. VI, 172).
6. R. VI, 136: Med Hensyn til Rudelbachs Ophold i Slagelse jvfr. H. H. L. Schwanenflügel, Livs-Fragmenter, 1946, S. 14—16.
6. R. VI, 266 f.: I sine »Amoenitates philologicae« II, 1731, p. 76 ff. (jvfr. Danske Saml. 2. R. IV, 151) vender Christian Falster sig skarpt mod en Mand paa Fanø, Jacobus Blum, der i Amsterdam var kommet i Lag med Kvækerne og derved var ført til forvirrede Lærdomme.
6. R. VI, 416 ff.: Om Erik Jansenisterne 1847 jvfr. Biskop Otto Laubs Levnet, udg. af F. L. Mynster, I, 179.
6. R. VI, 497 Note 1: St. Hans Kirke, læs St. Knuds Kirke (Pastor, Dr. theol. L. P. Fabricius).
6. R. VI, 497 Note 3: Den her nævnte Kapellan Glahn kan ikke være den senere Provst Otto Valdemar Glahn († 1908), der ikke var Søn af Stiftprovst Egede Glahn, men formentlig daværende personel Kapellan i Sorø, siden Sognepræst i Tjæreby Poul Egede Glahn (1848—1927). (Arkivar Henning Heilesen).

7. R. I, 41 Note 4: Ny Kirkehistor. Samlinger VI, 85 f., læs 185 f.
7. R. I, 64 Note 3: Kh. Saml. 5. R. I, 187 ff., læs 287 ff.
7. R. I, 93 Note 1 L. 8: (se note til brev IV), læs (se s. 55 note 1).
7. R. I, 136 f.: Ogsaa Søren Kierkegaard maatte trods sin Kritik af Fængselselskabet bøje sig for Elizabeth Frys personlige Indsats: »Ja at enkelte Qvinder som Mistress Fry kunne udrette Noget er en ganske anden Sag. Men har hun ikke ogsaa offret et heelt Liv for Ideen?» (Søren Kierkegaards Papirer udgivne af P. A. Heiberg og V. Kuhr VI, B 182, S. 252).
7. R. I, 231 L. 2 f. o.: Hvor lide berørt, læs Hvor ilde berørt.
7. R. I, 422 Note 20: Kh. Saml. 6. R. V, 5, læs 6. R. VI, 513.
7. R. I, 436 Note 10: Grev Joachim Moltke, læs Grev Adam Wilhelm Moltke.

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot nævnes i Forbigaaende, eller som er uden større historisk Interesse, er ikke medtaget. Især gælder dette S. 50 ff., 473 ff., 555 ff., 599 ff. Med Hensyn til Stednavne er det blevet anset for rigtigst at indskrænke sig til et strengere Udvalg og fortrinsvis fra Danmark. Ved Embedsmænd anføres almindeligvis kun vedkommendes Slutstilling, og for Præster nævnes gennemgaaende kun Hovedsognet i det Pastorat, hvori de har virket. Personer fra Tiden før 1500 uden fast Familie- eller Kendingsnavn er opført paa Fornavn. Gifte Kvinder opføres som Regel paa deres Døbenavn, men Henviisning gives til deres Mænds Navne, for saa vidt disse forekommer i Tekst eller Noter. Er dette ikke Tilfældet, sættes de paa Mandens Efternavn. Pr. (p: Præst) betyder saa godt som altid Sognepræst. Citerede Forfattere er kun opført i Registeret, hvis de af dem fremsatte Opfattelser eller meddelte Oplysninger har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre, særlige Grunde talte derfor.

Aabenraa Konvent, 174, 180.

Aagaard, Anna Mathea, g. m. M.

Hammerich, 382, 387, 388 f., 395, 398, (399—400), 400, 405, 406, 408—9, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 421, 424, 432, 439, 441.

— Charlotte, g. m. Overlærer

Eugène Ibsen i Sorø, 424—5. —

Frederikke Marie, g. m. H. P.

K. Dorph, 389, 390, 400, 426,

427. — Holger Halling, til Ise-

lingen, Krigsassessor, 421, 425,

435. — Just Georg Valdemar,

cand. jur., 387, 390, 395, 398,

399, 400, 406, 425, 427, 436.

Aalborg. Baptistbevægelse, 162—

3. Katoliker, 521.

Aarhus. Kapitel, 458.

Aarhus, Jacob Matthiessen, Bi-

skop i Aarhus, 274, 277—8.

Aastrup, Poul Mortensen, Biskop
i Lund, 3, 28.

Abigaël, g. m. Tilemand (1648),
481.

d'Ablancourt, Nicolas Perrot,
Oversætter, Humanist, 540.

Aerts, Norbertus, Jesuit, 309 ff.,
313, 322, 323, 327, 332, 333, 339,

348, 350.

Agerbek, Hans, Pr. i Ø. Hæsinge, 55.

Alan, Hans Jensen, Prof., 271, 272.

Albret (1632), Pr., 480.

Albretsen, Johan (1622), Katolik
i Kbh., 317, 522.

- Alleth Hansen, Sophus, Provst, Pr. i Ledøje, Minister, 188.
- Algreen-Ussing, Tage, Konferensraad, Generalprokurør, 406, 425, 436.
- Allen, William, eng. Kvæker, 126.
- Amlundgaard, se Frederiksen, Jens.
- Anchersen, Matthias, Biskop i Ribe, 265—6, 366—78.
- Andersdatter, Maren, g. m. H. P. Kyse, 41.
- Andersen, Anders, Pr. i Borreby, 482. — Hans Christian, Konferensraad, Digter, 413, 428. — Jacob (1624), i Malmø, 299. — Jens, Rokkedrejer, i Ikkær, 55, 57, 93, 94, 577—8. — Johannes Oskar, Professor, Dr. theol., 24. — Mads, Skolelærer i Kleis, Raarup S., 51, 98—108. — Peder, Borgmester i Kallundborg, 483.
- Anthelius, se Blomme.
- Aquilonius, Bertel Knudsen, Provst, Pr. i Løderup, 522, 529.
- Arndt, Johann, Generalsuperintendent i Celle, 549.
- Arrebo, Anders, Biskop i Trondhjem, s. Pr. i Vordingborg, 480, 504, 549.
- d'Aubigné, Jean-Henri Merle, schweizisk Kirkehistoriker, 131.
- Bache, Ole Olsen, norsk Haugianer, 59.
- Bacmeister, Johannes, Prof. i Rostock, 274.
- Bagger, Christen, Pr. i Vistofte, 482.
- Baggesen, Jens, Prof., Digter, 606.
- di Bagno, Giovanni Francesco Guidi, Erkebiskop i Bruxelles, apostolsk Nuntius, 310 ff., 316, 319, 320, 332, 340, 344, 345, 346, 349, 356—7.
- Balkenburg, Gispert, Pr. i Skørping, 478.
- Balle, Nicolai Edinger, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 57, 69, 70, 261, 605, 658—65.
- Balslev, Carl Frederik, Biskop i Ribe, Dr. theol., 399, 400—1, 402, 403, 408, 415, 424, 426, 430, 431, 432, 437. — Lauritz, Pr. i Ejlby, (408), 424, 429—30, 437.
- Bandinus, Octavius, Kardinal, 345, 349.
- Bang, Anton Christian, Biskop i Christiania, Dr. theol., 61, 62, 65. — Jacob Ludvig, Pr. i Vollerslev, 472. — Jens, Købmand i Aalborg, 481. — Offer Jørgensen, Pr. i Skibet, 74, 582—9. — Thomas, Prof., Dr. theol., 280—1, 347.
- Barbara, g. m. Tyge (1648), 486.
- Barclay, Robert, eng. Kvæker, 118.
- Bardenfleth, Carl Emil, Gehejmekonferensraad, Minister, 187.
- Barfod, Frederikke Anna Gertrud Thomsen, g. m. Cl. Petersen, 194. — Hans Peter Gote Birkedal, Dr. med., historisk Forf., 237. — Immanuel, Provst, Pr. i Vaabensted, 184—94. — Povl Frederik, Forf., 440.
- Bartholin, Caspar († 1629), Prof., 21, 492. — Thomas, Prof., Dr. med., 21, 38—48.
- Bartholin-Eichel, Charlotte, g. m. J. G. V. Aagaard, 390, 427.
- Bartskær, Johan (Hans), Biskop i Viborg, Dr. theol., 281.
- Basel. Universitet, 491.
- Bastholm, Christian, kgl. Confessionarius, Dr. theol., 606.
- Bech, Frederik Julius, Biskop i Christiania, Dr. theol., 119.

- Bechmann, Hans Gram, Konsistorialraad, Pr. i Raarup, 71, 72.
- Beck, Andreas Frederik, Dr. phil., 611—12. — Axel, Pr. ved Hellegkors K. i Kbh., Forf., 196. — Johan Philip Hunæus, Provst, Pr. i Uby, 199, 202—3. — Vilhelm, Pr. i Orslev, 195—210, 441, 471.
- Becker, Erik Sophus, Overauditor, Borgmester i Kallundborg, 205.
- Beier, Adrian, Archidiaconus i Jena, 23.
- Bengel, Johann Albrecht, Konsistorialraad, Prælat i Alpirsbach, 551.
- Bentsen, Bjørn, Pr. i Ømestad, 490.
- Bentzen, Aage, Prof., Dr. theol., 261.
- Bergen, 270—1, 275, 312, 338, 351, 521.
- Bernhard, Carl, se de Saint-Aubain.
- Bernhoff, Hans Lassenius, norsk Ordenskancellist, 261—4.
- Bernstorff, Andreas Peter, Statsmand, 115.
- Bewerlin, Hans Jacob, Pr. i Womb, 16, 22.
- Beza, Theodor, Prof. i Genève, 494, 500.
- Bille, Anne (1655), 482. — Jens († 1575), til Billesholm, 491, 493. — Jens († 1645), til Billesholm, 512—13. — Karen, g. m. Falk Gjøe, 493. — Marcus (Markvard), til Hvidkilde, Lensmand paa Rugaard, 492. — Sten, til Billesholm, Lensmand i Trondhjem, 491—517. — Sten Mogens, til Skovsgaard, 492.
- Billesholm, Vram S., 492, 512 f.
- Birch, Andreas, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 70—1, 71, 590—1. — Frederik Carl Christian, Etatsraad, Rektor ved Metropolitan-skolen, Dr. phil., 391, 428, 431.
- Bircherod, Christian Jensen, Pr. i Karlebo, 45. — Dorthe Jensdatter, g. m. H. Gerner, 45. — Jacob Jensen, Prof. i Odense, Dr. theol., 45. — Jens Jensen, Prof., Dr. theol., 45. — Kirsten Jensdatter, g. m. S. Jensen og H. M. Kyse, 44—9.
- Birkedal, Schøller Parelus Vilhelm, Pr. i Ryslinge, 213—14.
- Birkerød, Lyng Kronborg Hrd., 45.
- Birket-Smith, Sophus Lauritz Henrik Christian Julius, Overbibliotekar, Dr. phil., 366—7.
- Bjergby, Horns Hrd., 550.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, norsk Digter, 259—60.
- Blauenfeldt, Henrik Louis, Pr. i Tamdrup, Forf., 195—6.
- Blicher, Elisabeth (Lise) Christina Margaretha, g. m. N. F. S. Grundtvig, 240, 246. — Jens Peter, Distriktslæge i Middelfart, 223, 242, 244, 253, 256. — Niels Gudme, Provst, Pr. i Gauerlund, 64. — Steen Steensen, Pr. i Spentrup, Digter, 606.
- Bloch, Jørgen Karstens, Biskop i Ribe, 462. — Jørgen Victor, Provst, Pr. i Vig, Lic. theol., 198, 200. — Laura Jensine Christine, g. m. Sv. Grundtvig, 217, 247.
- Blome, Otto, Gehejmerraad, 369, 378.
- Blomme (Anthelius), Zacharias, Borgmester i Nyköping, 314.

- Blum, Jacob, paa Fanø, 666.
- Blædel, Nicolai Gottlieb, Pr. ved Garnisonssk., Dr. theol., 610, 621—2.
- Bobé, Louis Theodor Alfred, kgl. Ordenshistoriograf, Dr. phil., 359.
- Boesen, Anna Johanne, g. m. U.S. Boesen, 383, 420. — Carl Ulrich, Provst, Pr. i Høje Taastrup, 401, 403, 433. — Emil Ferdinand, Stiftsprovst i Aarhus, 379—441, 442. — Frederik, norsk Forretningsmand, 415, 439. — Jens Frederik, Provst, Pr. i Vigerslev, 408, 420, 437, (439). — Johannes, Justitsraad, Renteskriver, 401, 414, (432), 433, 439. — Louise Eleonora, g. m. C. F. Balslev, 387, 396, 415, 426, 431, 437. — Marie Magdalene, g. m. J. F. Fenger, 401, 424, 433, 440. — Peter Joachim, Provst, Pr. i Odder, 387, 397, 426, 431. — Ulrik Sechmann, Biskop i Slesvig, 172, 173, 174, 180, 383, 420. — Ulrikke Christine, g. m. C. F. Balslev, 399, 400—1, 402, 408, 437.
- v. Bogatzky, Karl Heinrich, Opbyggelsesforf., 577, (589).
- Boisen, Carl Christian, Stiftsprovst i Ribe, 169. — Elise Marie, g. m. P. C. Kierkegaard, 443. — Frederik (Frits) Engelhardt, Pr. i Stege, 173, 175, 176, 177, 180, 181—2, 443, 451—2, 455, 456. — Peter Outzen, Biskop over Lolland-Falsters Stift, 443.
- Bojesen, Ernst Frederik Christian, Etatsraad, Rektor i Roskilde, Dr. phil., 392, 422.
- Bojsen, Frederik (Frede) Engelhardt, Højskoleforstander, Folketingsmand, 444. — Lars Peter, Seminarieforstander, Folketingsmand, 444.
- Bojsen-Møller, Jutta Kunigunde, Forkæmper for Kvindesagen, 444.
- Bornemann, Frederik Christian, Prof. jur., 391, 392, 425, 428. — Mathias Hastrup, Konferensraad, Prof. jur., 392, 393, 429.
- Braem, Gødert, Købmand i Kbh., 488. — Margrethe, g. m. C. L. Glob, 487.
- Brahe, Karen, lærd Adelsdame, Bogsamler, 493.
- Brall, Henricus, kat. Missionær, 525.
- Brammer, Gerhard Peter, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 392, 429.
- Brandes, Georg Morris Cohen, Prof., Dr. phil., 261, 457.
- Brandis, Joachim Dietrich, Konferensraad, Livlæge, Dr. med., 115, 117, 119, 121, 125.
- Bredenberg, Andreas, Pr. i Holbæk, Dr. theol., 536.
- Bremen. Katoliker, 524, 528, 532.
- Bremer, Fredrika, svensk Forfatterinde, 446.
- Breseman, Henricus, Vikar ved Domk. i Lübeck, 523—4, 528.
- la Broche (Labrossius), se Haurq, Pierre.
- Brochmand, Boel, g. m. Hans Iversen, 488. — Enevold Rasmussen, Borgmester i Køge, 488—9. — Hans, Biskop i Aarhus, 488. — Helle, 489. — Iver, 488. — Jesper, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 3, 29, 32, 275, 277, 278—9, 347—8, 549, 609. — Peder, 488. — Rasmus, Prof., 488.

- Brorson, Frederik Quist, Herredsfoged i Hatting-Bjerge Hrd., 64, 69, 70. — Hans Adolph, Biskop i Ribe, Dr. theol., 461—2, 595, 666.
- de Brower, Jacob, Dominikaner, Missionær, 285, 311 ff., 336, 344, 354 f., 364, 519—32.
- Browne, Katherine, g. m. Peter B., 130, 131, 135, 140, 141, 168. — Peter, eng. Diplomat, 129, 130.
- Brun, Peter Munthe, Etatsraad, Birkedommer, 442. — Poul Clemensen, Pr. i Horsens, 486—7.
- Bruse, Christian Torkelsen, Rektor i Bergen, 271.
- Bruun, Christian Walther, Overbibliotekar, Dr. phil., 366—7.
- Brøchner, Peder, Provst, Pr. i Raarup, 52, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 70, 71.
- Brøndsted, Augusta Marie, g. m. C. C. Hall, 389, 426. — Frederikke Koës, g. m. M. Treschow, 389, 406, 426, 436. — Georg Koës, Justitsraad, Godsejer, 406, 436. — Julie, g. m. G. K. Brøndsted, (406), 436. — Peter Oluf, Gehejmelegationsraad, Arkæolog, 140, 387, (390), 406, 425, 427, 435.
- Bucer, Martin, Reformator, 608—9.
- Buch, Hans, Raadmand i Køge, 488. — Henrik, Pr. i Thorslunde-magle, 488.
- Buchholtz, Friedrich, Publicist, 606.
- Bundgaard, Niels, Pr. i Ejsing, Missionshistoriker, 599—649. — Niels Nielsen, i Langskov, 57, 592. — Niels Nielsen, den Yngre, i Langskov, 57.
- Bunsen, Ernst, Baron, preussisk Diplomat, 127.
- Buntzen, Andreas, Læge, 391, 398, 403, 427—8.
- Bunyan, John, eng. Nonkonformist, Opbyggelsesforf., 82—3.
- Busck, Gunni, Pr. i Brøndbyvester, 239, 248, 254.
- Buxton, Thomas Fowell, eng. Filantrop, 154—5.
- Bähr, Göran, svensk Kancellisekretær, 314.
- Børresen, Daniel, Slotspr. i Kalmar, 484. — Hans Peter, Missionær i Santhalistan, 622.
- Canisius, Petrus, Jesuit, Ordens-Provincial, 347, 348.
- Carbonelius, Ludovicus, Jesuit, 304 f.
- Carbonellius, Gerardus, Jesuit, 322 ff.
- Carl († 1836), Landgreve af Hessen, 383—4, 421.
- Carlsen, Ane Marie Elise, g. m. N. F. S. Grundtvig, 246. — Francisca, historisk Forfatterinde, 238. — Hans Rasmussen, til Gl. Køgegaard, Hofjægermester, 238.
- Caroline († 1881), Arveprinsesse, 118, 121, 124—5.
- Caroline Amalie, Christian VIII's Dronning, 124, 128, 129, 130—1, 134—5, 137, 158—9, 212, 219, 224, 226—7, 236, 246.
- Carstens, Frederik Carl, Provst, Pr. i Sønderborg, 176.
- Caspersen, Hans, Sørenskriver i Flekkerø, 480.
- Cassube(n), Christian, Boghandler, 498, 515, 516, 517.
- Charlotte, g. m. Landgreve Wilhelm, 136.

- Chiusius, se Kyse.
- Christen (1634), Degn i Raufflund, 478.
- Christensdatter, Ane, i Ravnholt?, 90. — Anne, g. m. K. E. Pontopidan, 486. — Anne, g. m. L. C. Winter, 489. — Christine, g. m. Hans Lauridsen, 477. — Lisbeth, g. m. Jens Olsen, 487. — Marie Kathrine, g. m. Therkel Pedersen, 57, 66, 69. — Wendel, g. m. Hans Svendsen, 488.
- Christensen, Frands, Pr. i Stenløse, 488. — Gregers, Pr. ved St. Mortens K. i Næstved, 483. — Knud, Pr. i Salten Len, 484. — Mads, Hører i Aalborg, 484. — Oluf, Pr. til Vor Frue K. i Roskilde, 481. — Poul, Pr. i Klinte, 480. — Søren, Raadmand i Malmø, 295, 298. — Villads, Pr. i Græsted, 207.
- Christian III, dansk Konge, 652—3. — IV, dansk Konge, 24, 27, 277, 286—7, 287, 300—1, 323, 327, (331), (335 ff.), 340, 342, 344, 347, 492, 523, 525, 529, 530. — VI, dansk Konge, 369, 539. — VIII, dansk Konge, 134—5, 137, 138, 139—40, 143—55, 158—9, 164—71, 440. — IX, dansk Konge, 230, 235—6. — (V), udvalgt Prins, 357, 362.
- Christiania, 119—20.
- Claudi (Claude), Nanty, Fodermarskalk, 317, 346, 349, 352, 358, 364—5, 523.
- Clausen, Henrik Nicolai, Prof., Dr. phil. et theol., 200, 391, 392—3, 421, 425, 427, 428, 429, 602, 615, 618, 646. — Morten, Pr. i Glostrup, 480.
- Claver, Peter, Jesuit, 629.
- Clementsens, Otte, Kap. i Maribo, 479.
- Clemmensen, Jens (1607), Gaardmand i Mørke, 458—61.
- du Clos, Nicolas, Boldmester, 330, 331, 335, 336, 337, 338, 341—2, 342, 343, 344, 358, 365, (523), 527.
- Colding, Jørgen Poulsen, resid. Kap. ved Helliggeist K. i Kbh., 481.
- Colenus, Matthæus, Jesuit, 286, 287, 304 f., 321, 322 ff., 328 ff., 358.
- Collett, Camilla, norsk Forfatterinde, 446.
- Collin, Jonas, Gehejmekonferensraad, Finansdeputeret, 402, 434.
- Comenius, Amos, Pædagog, 30.
- Conradineslyst, Ruds-Vedby S., 470 f.
- Copperus, Johannes, Jesuiter-Provincial, 313, 314.
- Cordara, Julius Cæsar, jesuitisk Historiker, 304 f., 323, 347.
- Coritz, Isak, Kandestøber i Kbh., 317, 522.
- Cothmann, Johannes, Prof. i Rostock, 273—4.
- Cox, James, Methodistpr. paa St. Christopher, 154.
- Cramer, Johann Andreas, Prof., Dr. theol., s. Prokansler i Kiel, 661—2.
- Crivelli, Petrus, Hofbilledhugger (statuarius), 308, 317, 352, 358, 523, 527, 529.
- Croix, St., se Vestindien.
- Cöln, se Colenus.
- Daa, Claus, til Holmegaard, Rigsadmiral, 275, 276, 277. — Dorte, g. m. Gregers Krabbe, 275. — Hilleborg, g. m. Jacob Grubbe,

275. — Valdemar, til Borreby, 275.
- Dahlstrøm, Frederik Christian Emil, Stiftamtmand i Aalborg, 391, 406, 428.
- Dam, Gravers Larsen, i Snebjerg, 465.
- Daniels, Anne, g. m. E. Mouridsen, 476.
- Dannhauer, Johann Conrad, Prof. i Strassburg, 609.
- Daub, Carl, Prof. i Heidelberg, 402, 434.
- David, Christian Georg Nathan, Konferensraad, Prof., Dr. phil., 140, 167, 606.
- Dawson, Henry, eng. Baptistpr., 138, 139.
- Delbanco, Moses, Prokurator, 602, 604.
- Dietric, Veit, Pr. i Nürnberg, 666.
- van Dijk, se Jansenius.
- Dilherr, Johan Michael, Prof. i Jena, 23.
- Ditmarsken. Katoliker, 524.
- Doddridge, Charles, eng. Pr., Opbyggelsesforf., 464.
- Domgaard (Damgaard?), Mette Kirstine Larsdatter, g. m. O. Veed-Fald, 465.
- Dorph, Hans Peter Koster, Pr. i O. Egesborg, 390, 396, 427, 431.
- Dragsholm, 275—6.
- Dunker, Carl Christian Henrik Bernhard, norsk Højesteretsadvokat, 242, 243, 259.
- Dyrhoff (Dyrhoved), Oluf Madsen, Degn i Sværdborg, 655—7.
- Ebbe, Egbertus Clausen, Student i Louvain, 522. — Henrik Clausen, kat. Pr. i Amsterdam, 522. — Johan Clausen, Borger i Malmö, 522.
- Ebsen, Hans Hinrich, Pr. i Siversted, 192.
- Egidissen, Hans, Mag., Rektor i Aalborg, 483.
- Eigby, se Jensen, Saxe.
- Elisabeth, g. m. Rasmus Nielsen, 484. — Friedrich Wilhelm IV's Dronning, 166.
- Elle Jensen, Hans Folmer, Højskoleforstander, cand. theol., 663.
- Ellen, g. m. Mons (1641), 484.
- Else, g. m. Niels (1638), 489. — G. m. Staffen (1658), 488.
- Engelstoft, Christian Thorning, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 231, 391, 402, 421, 427. — Laurids, Konferensraad, Prof., Dr. phil., 664.
- Erasmus Roterodamus, Humanist, 629—30.
- Eriksen, Mads, Borgmester i Svendborg, 479. — Niels Per, Ridedoged paa Rosenholm, 459, 460.
- Ernesti, Johann August, Prof. i Leipzig, 659, 662.
- Ernst II († 1622), Greve af Schaumburg, 524.
- Esbensen, Johan Christian, Rektor i Rønne, 416, 440.
- Ewald, Enevold, Pr. ved Waisenhusk. i Kbh., 534, 553.
- Faarevejle, Ods Hrd., 276, 278.
- Faber, Nicolai, Biskop over Fyens Stift, Dr. phil. et theol., 601.
- Fabricius, Jacob, Prof. i Rostock, s. Livmedicus hos Christian IV, 274.
- Falk, Christian, Toldkamerer i Helsingør, 49.
- Falster, Christian, Rektor i Ribe, 366—78, 461, 536.

- Feddersen, Hans Ditmar Frederik, Guvernør, Kammerherre, 131, 140.
- Feder, Johann Georg Heinrich, Prof. i Göttingen, 662.
- Feilberg, Henning Frederik, Pr. i Darum, Dr. phil., 188.
- Fenger, Carl Emil, Gehejmeetatsraad, Minister, Læge, 223, 242, 256, 257, 380, 387, 394, 403, 406, 413, 421, 426. — Johannes Ferdinand, Pr. i Høje Taastrup, Lic. theol., 221, 224—5, (387), 401, 417, 424, 431, 433, 440. — Peter Andreas, Pr. ved Vor Frelsers K. paa Christianshavn, 221, 224, 225, 229—30, 232, 429, 431. — Rasmus Theodor, Pr. i Hvedstrup, 418, 419, 441. — Sophie, g. m. Carl Grove, 220—4, 224—5, 235.
- Ferdinand († 1863), Arveprins, 124.
- Fevle, Frederik Christian, Overlæge i Kbh., 241—2.
- Fibiger, Johannes, Pr. i Ønslev, 175, 180, 181.
- Fichte, Immanuel Hermann, Prof. i Tübingen, 386, 402, 423, 434. — Johann Gottlieb, Prof. i Berlin, 405, 435.
- Find, Oluf Jensen, Raadmand i Nykøbing M., 481.
- Fjellerup, Peder, Pr. i Allerup, 477.
- Flensborg, 312.
- Fog, Bruun Juul, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 603. — David, Pr. i Faaborg, 462.
- Forchhammer, Johan Georg, Prof., Dr. phil., 125.
- Foss, Matthias, Biskop i Aalborg, 9.
- Fox, George, Kvæker, 110.
- Frad, Per, Pr. i Norge, 481.
- Francke, August Hermann, Prof. i Halle, 593, 626, 636. — Gott-hilf August, Prof. i Halle, 626.
- Frandsen, Niels, Pr. i Sengeløse, 481. — Peder, i Kragborre, 55. — Thomas, paa Bonderup, 277.
- Fredensbjerg, Nøttrup, Raarup S., 53.
- Fredericia, 281.
- Frederik III, dansk Konge, 23, 27, 38—40, 42, 278. — VI, dansk Konge, 110, 116—17, 119, 122—3, 417, 429. — VII, dansk Konge, 191. — III († 1659), Hertug af Gottorp, 524. — (1644), Pr., 481.
- Frederiksberg, 124 f., 137.
- Frederiksborg Skole, 26—7.
- Frederiksdal, Kongens Lyngby S., 242 ff.
- Frederiksen (Amlundgaard), Jens, Købmand i Skanderborg, 60, 63.
- Freville (de Freville), Jacob (Jaques), Dansemester, 308, 317, 337, 339, 341, 344, 348, 355, 356, 357—8, 362—5, 523, 529.
- Friedrich Wilhelm IV, Konge af Preussen, 165, 166.
- Friedrichstadt, Katoliker, 524, 525.
- Friis, Andreas Jepsen, Købmand i Horsens, 60, 63, 64, 94—8, 591—7. — Christian, til Kragerup, Kansler, 277, 286, 287, (311), (315), (329), (335 ff.), (356), 362 ff., 520, 521, 523. — Christian Michael Rottbøll, Pr. i Daugbjerg, 55. — Rasmus Hansen, Pr. i V. Karup, 479.
- Frijs, se Krag-Juel-Vind-Frijs.

- Fry, Elizabeth, Kvæker, 126—71.
— Joseph, Storkøbmand, Kvæker, 127.
- Føltved, Ole Nielsen, Kommandersergent, Baptist, 162, 163.
- v. Gabel, Christian Carl, Stiftamtmand i Ribe, 377.
- Gellert, Christian Fürchtegott, Prof. i Leipzig, 659, 662.
- Gerhard, Johan, Prof. i Jena, 22, 32.
- Gerner, Henrik, Biskop i Viborg, 45.
- Giessing, Hans Jørgen, Pr. i Tor-kildstrup, 403, 429, 435.
- Giles, John Eustace, eng. Baptistpr., 138, 139.
- Gjellerup, Sophus Michael, Bibliotekar, Historiker, 492.
- Gjoe, Christoffer († 1632), til Gunderslevholm, 294—5.
- Gladsakse, Sokkelund Hrd., 615.
- Glahn, Hans Egede, Stiftsprovst, Pr. i Store Hedinge, 175, 176. — Otto Valdemar, Provst, Pr. paa Frederiksberg, 666. — Poul Egede, Pr. i Tjæreby, 666. — Poul Egede, resid. Kap. ved Garnisonsk. i Kbh., 139.
- Glob, Christen Lauridsen, Mag., Pr. i Køge, 480, 487.
- Glud, Poul, til Jensgaard, 57, 93.
- Goethe, Johann Wolfgang, tysk Digter, 261—4.
- Gram, Hans, Prof., 367, 533—54. — Laurids, Prof., Pr. i Stege, 367, 370, 372, 374.
- Grasmann, Andreas, herrnhutisk Emissær, 629.
- Gravesen, Ane Undestrup, g. m. O. Veed-Fald, 465, 466, 469.
- Gravile, se Crivelli.
- Gregor VII, Pave, 638.
- Griffel, se Crivelli.
- Griffenfeld, Peder, Rigskansler, 48.
- Grove, Carl Frederik, cand. theol., Højskoleforstander, 220—1, 222, 223.
- Grubbe, Jacob, til Røgle, 275. — Sigvard, til Torup, Lensmand paa Malmohus, 286, 287, 288, 289, 292, 294, 295, 299, 301, (342), 365.
- Grundtvig, Asta, se Krag-Juel-Vind-Frijs, Asta.
- Grundtvig, Asta, g. m. Prof., Dr. med. Kristian Poulsen, 246, 251. — Frederik Lange, Pr. i Clinton, 238, 244—5, 248—9. — Frederikke Severine, g. m. N. E. Balle, 663—4. — Johan Diderik Nicolai Blicher, Kontorchef, 235, 239—40, 247. — Nicolai Frederik Severin, Biskop, 63, 110—12, 132—3, 155—6, 157, 176, 177—8, 178—9, 179, 182, 211—60, 382, 392, 394, 396, 422, 429, 590, 601, (602), 610, 614, 646—8. — Sven(d) Hersleb, Prof., Dr. phil., 217, 238, 240, 242, 243, 244, 247—50, 251—5.
- Grønborg, Ove Larsen, Lærer paa Øland, 228—9.
- Grønlund, David Mogensen, Pr. i Darum, 461—2. — Peter, Provst, Pr. i Lundum, 462.
- Gudman (1644), Pr. i Christiansstad (?), 483.
- Gundersen, Lave, Hospitalspr. i Randers, 484.
- Gurney, Elizabeth Sheppard, g. m. Ernst Bunsen, 127, 131. — John, til Earlham, Kvæker, Bankmand, 127. — Joseph John, Kvæker, 126—71.

- Gyldenløve, Christian Ulrik, Hofmarskal, Oberst, 273. — Hans Ulrik, Underadmiral, 273.
- Gyldenstjerne, Anna, g. m. Jørgen Brahe, 495. — Knud, til Aagaard, Lensmand paa Bergenhus, 272. — Lisbeth, g. m. Oluf Rosensparre, 273. — Pernille, g. m. Jacob Rosenkrantz, 272.
- Günther, Frederik, Sekretær i Ty-ske Kancelli, 301.
- Gützlaff, Karl, tysk Missionær i Kina, 620.
- Görres, Johann Joseph, tysk kat. Forf., 394, 398, 430, 432.
- Gortz, Ole Johan Peter, Pr. i Rer-slev, 470, 471, 472.
- Göttingen. Universitet, 659—64.
- Hacquart, Philip, kgl. Livkirurg, 46—7, 48.
- Haderslev. Lærde Skole, 173. — Provsti. Konvent 1851—63, 172—83.
- Haffner, Thyra Valborg, g. m. C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs, 236—7.
- Hagen, Laurits Christian, Valg-menighedspr. i Kerteminde, 175, 177.
- Hall, Carl Christian, Gehejmekon-ferensraad, Minister, 202, 389—90, 391, 426, 431.
- Hamburg. Katoliker, 523, 525, 528, 531, 532.
- Hammer, Christian Carl Andreas, Lærer i Rørby, 472. — Jørgen, Pr. i Kallundborg, 479—80.
- Hammerich, Johannes, Agent, 386—7, 387, 393, 394, 396, 397, 398, 401, 403, 408, 426, 429, 431, 435, 437. — Martin Johannes, Skole-bestyrer, Dr. phil., 380—441. — Peter Frederik Adolph, Prof., Dr. phil., 114, 221, 222, 224, 231, 232, 234—5, 239, 380, 386, 387, 393, 396, 397, 403, 420, 424, 429—30, 430, 431, 433, 436, 442.
- Hans (1619), Pr. i Holbæk, 479. — (1618), Pr. i Køge, 484. — (1639), Pr. i Skelskør (?), 484.
- Hansdatter, Anna, g. m. M. J. Ves-sel, 41. — Karen, g. m. Jens Iversen i Korning, 66, 69. — Kirsten, g. m. J. Jacobsen, 53. — Kirstine, g. m. Peder Thom-sen i Skanderborg, 60. — Ma-ren, g. m. Frands Christensen, 488.
- Hansen, Anders, Pr. i Haslov, 483—4. — Bendix, Pr. i Svin-dinge, 479. — Bent, Pr. i Helle-rød, 490. — Christen, Borgme-ster i Malmø, 520. — Christian Erhard, Pr. i Ønslev, 185. — Jens, Rektor i Ribe, 461. — Jens Andersen, Redaktør, Folke-tingsmand, 464. — Jens Olaus, Konferensraad, Departements-chef, 417, 440. — Jørgen Lau-rits Wilhelm, Pr. i Fjelstrup, 175, 177—8, 178—9, 179. — Niels, Provst, Pr. i Følleslev, 276. — Peder (1647), Pr. i Norge, 481. — Peder, Pr. i Pe-dersborg, 481. — Peder, Pr. i Vomb, 481. — Peder, Byfoged i Malmø, 290. — Peder, Smed paa Ikkjær Mark, 58. — Rasmus, Pr. i Førlev, 483. — Rasmus, i Nebsager, 55.
- Hansson, Karl F., teol. dr., 1—37.
- Harboe, Ludvig, Biskop over Sjæl-lands Stift, 360—1, 660.
- Harms, Claus, Pr. ved St. Nicolai K. i Kiel, Dr. phil. et theol., 114—15, 129.

- Harmsen, Claus Christian, stud. theol., 397, 432.
- Hasle, Jørgen Henrik Theodor, Statsrevisor, Landstingsmand, 231.
- Hass, Ludvig Daniel, Pr. i Nibe, Folketingsmand, 402—3, 434—5.
- Hauch, Elisabeth, g. m. J. C. Hostrup, 219. — Johannes Carsten, Konferensraad, Digter, 243—4.
- Haug, Johann Heinrich, Bibeloversætter, 544.
- Hauge, Hans Nielsen, norsk Lægprædikant, 56, 59, 60—65, 68, 95, 120, 566 f., 568, 591 ff.
- Haurq (kaldet Labroche), Pierre, Dansemester i Sorø, 318, 348—9, 358, 523.
- Hee, Jørgen, Biskop i Aarhus, 666.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Prof. i Berlin, Filosof, 382, 386, 401, 407, 423, 434.
- Heiberg, Johan Ludvig, Etatsraad, Digter, 381, 392, 401, (402), 407, 413, 427, 429, 434, 436, 438. — Johanne Luise, kgl. Skuespillerinde, 400.
- Heistermann, Ludvig, Dr. jur., Kannik i Bremen, 524, 528. — Rhabanus (Rabacus), Kannik i Lübeck, 528.
- Helsingør, 311, 324, 326, 334—5, 341, 344, 522, 532.
- Helweg, Hans Friedrich, Stiftsprovst, Pr. i Købelev, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 221, 222, 231, 232, 234, 617. — Hjalmar, Prof., Dr. med., 214, 225.
- Helveg, Ludvig, resid. Kap. ved St. Knuds K. i Odense, Dr. phil. et theol., 285, 360, 425, 610.
- Henderson, Ebenezer, Prof. i London, 407, 436—7.
- Hennings, August, Etatsraad, Publicist, 109.
- Heramb, Eline, g. m. F. E. Boisen, 443—57.
- Hermansen, Christen, Prof., Dr. theol., 391, 398, 406, 407, 413, 419, 427, 441, 617. — Hans, Pr. i Endre (Gotland), 480. — Jens, Pr. i Birkerød, 45.
- Hersleb, Peder, Biskop over Sjællands Stift, 360—1. — Svend Borchmann, Prof. i Christiania, 120.
- Hertel, Hans Vilhelm, Pr. i Moltrup, 172, 175, 176, 177, 179, 181, 182.
- Hertz, Henrik, Prof., Digter, 407, 436.
- Hertzholm, Iver Nielsen, Student, 48.
- Hess, Helene Mathilde, g. m. H. L. Martensen, 436. — Louis, 295, 296—7, 298, 303.
- Heyne, Christian Gottlob, Prof. i Göttingen, 662.
- Hindsholm, Laurids Jacobsen, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 281.
- Hjort, Peder, Prof. i Sorø, Dr. phil., 243.
- Hoff, Villiam Johan, Pr. ved Vartov, 472.
- Hoffmand, Karen, g. m. C. L. Glob, 487.
- Hohlenberg, Matthias Hagen, Prof., Dr. theol., 391, (418), 427, 441.
- Holbæk, 486—7.
- Holm, Adam Vilhelm, Pr. i Gladakse, 622. — Harald, cand. theol., Folketingsmand, 470. — Peder, Prof., Dr. theol., 661.
- Holst, Hans Peter, Konferens-

- raad, Forf., 262. — Johan Frederik, Pr. i Svallerup, 204.
- Holt, ?, i Flensborg, 191, 192.
- Holtermann, Sophie, g. m. E. F. Boesen, 440.
- Hornemann, Claus Frees, Prof., Dr. theol., 261. — Claus Jacob Emil, Dr. med., 387, 393, 397, 403, 407, 425, 431. — Johan Ole Emil, Komponist, 430. — Vilhelmine, g. m. Jens Lund, 432.
- Horrebøw, Otto, cand. theol., 606.
- Horsens, 650—52.
- Horster, Joachim Frederik, Pr. i Strø, 658.
- Hostrup, Jens Christian, Pr. i Hillerød, Digter, 647.
- Huitfeldt, Arild, Rigskansler, Historieskriver, 326.
- Humble, Gregers Christensen, Pr. i Kirkeby, 481. — Hans Christensen, Borgmester i Køge, 481. — Marcus Christensen, Pr. i Faarevejle, 481. — Peder Christensen, Pr. i Hesselager, 481. — Rubeck Christensen, Pr. i Vrejlev, 481.
- Hviid, Jens Christensen, Pr. i N. Bork, 478.
- Høegh-Guldberg, Ove, Gehejmeraad, 516, 517.
- Høegh Nissen, Halvor Frode, Overlærer ved Frederiksborg Skole, 416, 417, 439.
- Høstmark, Jens, Pr. i Mariager, 485.
- Høyen, Else Marie, g. m. L. C. D. Westengaard, 421.
- Ibsen, Anders, Pr. i Randers, 483. — Frands, Brygger i Kbh., 480. — Peter Diderik, Pr. i Kongens Lyngby, 610.
- Ild, Samuel Jensen, Pr. i Udby, Oversætter, 549.
- Ingemann, Bernhard Severin, Etatsraad, Digter, 433, 621.
- Irenæus, gr. Kirkefader, 177.
- Isabella, Infantinde, belgisk Regent, 340, 342, 344 f., 364, (520), (524), (529).
- Iversen, Hans, Rektor i Køge, 488. — Jens, Gaardmand i Korning, 66. — Theodora Catharine, g. m. L. D. Hass, 402—3, 434.
- Jablonski, Daniel Ernst, Hofpr. i Berlin, Bibeludgiver, 551.
- Jacob (1533), Pr. i Horsens, 650—2.
- Jacobsdatter, Ane Kirstine, g. m. Thomas Pedersen, 55. — Else (1624), i Malmø, 287—8, 289 ff., 334, 335, 337, 340, 341, 346. — Karen (1624), i Malmø, 288, 289 ff., 337, 340, 341.
- Jacobsen, Christian Peter, Pr. i Kallundborg, 204—5. — Jens, Gaardmand i Nøttrup, 53. — Jens, herrnhutisk Emissær, 64. — Jens Jørgen, Gaardmand i Kleis, 51. — Otto, Huslærer paa »Gladhjem«, s. Pr. i Børglum, 215, 239, 241.
- Jan, St., se Vestindien.
- Jansenius (Janssen), Nicolaus, Dominikaner, Missionær, 285, 311 ff., 330 ff., 334, 338, 340, 344, 345, 351 ff., 354 f., 363, 365, 519—32.
- Janson, Hector Frederik, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 54.
- Jansonius, Martinus, Katolik i Hamburg, 528.
- Janssen, Christian Ludvig, Provst, Pr. i Gl. Haderslev, 176, 181.
- Jens (1622), Pr. i Borris, 477—8. — (1626), Pr. i Hortsberg, 490.
- Jensdatter, Boel, g. m. C. L. Glob,

- 487—8. — Johanne Marie, i Glattrup, 57, 66—7, 68—9, 75, 76—7, 87, 88, 89, 92—4, 573 ff. — Maren, g. m. Peder Laursen, 53. — Maren, g. m. Peder Thomsen i Skanderborg, 60. — Ulrikka Sofie, g. m. Mads Laursen, 92.
- Jensen, Anders, Pr. i Fjelkestad, 478. — Anders, Hospitalspr. i Horsens, 483. — Bernth Frederik, Prof., Overlærer ved Metropolitanskolen, 416, 439—40. — Carl Ludvig, Provst, Pr. i Uby, 203, 471. — Christen, Pr. i Askevold, 480. — Christen, Pr. i Rolholte, 477. — Knud, Pr. i Lackelänge, 479. — Knud, til Ikkjærgaard, 57. — Las, Borgmester i Horsens, 651. — Morten, Kromand i Uldum, 573. — Peder, Raadmand i Holbæk, 486. — (Eigby), Saxe, Provst, Pr. i Ramløse, 44.
- Jersin, Jens Dinesen, Biskop i Ribe, Dr. theol., 273.
- Jodocus (Judoci), Andreas, Jesuit, Ordensprovincial, 304 f., 314 ff., 322, 347, 351.
- Johan (c. 1660), Pr. i Randers, 483.
- Johansen, Johan Carl, Pr. i Taarnby, (403), 435. — Knud, Pr. i S. Ågerup, 485.
- Jung-Stilling, Johann Heinrich, Hofraad, Prof. i Marburg, 666.
- Junge, Joachim, Pr. i Bloustrød, Folklorist, 109—10.
- Jørgen (1660), Pr., 477. — (1625), Pr. i Hørrød, 490.
- Jørgensdatter, Birthe, g. m. Morten Jensen, 573.
- Jørgensen, Anders, Væver, Baptist, 162. — Engebret, Rektor i Bergen, 271, 275. — Hans (1653), Pr. i Jylland, 481—2. — Jens, Klokker i Slagelse, 482. — Niels, Gaardmand i Raarup, 93. — Rasmus, til Pelykkegaard, Baptist, 162.
- K'åjarnak', Grønlander, 629.
- Kalkar, Beate, g. m. Moses Delbanco, 602, 605. — Christian Andreas Herman, Pr. i Gladssakse, Dr. phil, et theol., 599—649. — Karl Otto Herman Tryde, Pr. i Himmelev, Leksikograf, 600. — Simon Isac, Rabbiner, Konsistorialraad, 602, 603—4.
- Kallundborg. Latinskole, 655—7.
- Kaltenborg, Sophie, 417, 419?, 440.
- Kant, Immanuel, Prof. i Königsberg, 420.
- Karen, g. m. M. Moustsen, 478. — g. m. Hans Thagesen, 486.
- Karlsruhe, Tune Hrd., 40—1.
- Kayser, Carl Johan, Prof., 387, 403, 406, 413, 426.
- Ketelsen (Kettelsen), C., Klokker ved Vartov K., 223—4.
- Kettrup-Gøttrup, V. Han Hrd., 658—65.
- Kierkegaard, Michael Pedersen, Hosekræmmer, 442—3, (445), 446—7, 448, 449 f., 455. — Noline Kristine, g. m. J. C. Lund, 449, 455. — Niels, Handelsmand, 442. — Peter Christian, Biskop i Aalborg, Dr. theol., 211, 220—4, 235, 256, 421, 423, 427, 428, 429, 442, 443, 447, 449, 450, 454, 455, 457. — Petrea Severine, g. m. H. F. Lund, 449, 454. — Soren, Dr.

- phil., 181, 195—210, 379—83, 391—2, 400, 413, 420, 421—2, 423, 425, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442—57, 466.
- Kingo, Thomas, Biskop over Fyens Stift, Dr. theol., 516, 517.
- Kirstine, g. m. E. N. Veed-Fald, 463.
- Kjong, Anders, Pr. i Lumby, 479.
- Kleijntjens, J., Jesuit, 309.
- Knudsdatter, Kathrine, g. m. Jens Mortensen, 573.
- Knudsen, Hans, Pr. i Bregninge, Filantrop, 425, 644. — Jacob, Prof., Dr. theol., 281. — Oluf, Ridefoged, 289—90.
- Knuth, Frederik Marcus Lensgreve, til Knuthenborg, Minister, 406, 436.
- Knutsson, Sven, Provst, Pr. i Hellestad, 9—11, 15, 16—17, 20.
- Koch, Carl, Valgmenighedspr. i Ubberup, Forf., 379—80, 381. — Hans Ludvig Schielderup Parelius, Provst, Pr. i Glostrup, Kirkehistoriker, 50, 95. — Laurids Johannes, Pr. og Forstander ved Diakonissestiftelsen, Dr. theol., 432.
- Kock, Oluf, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 18—19.
- Koës, Marie, g. m. H. H. Aagaard, 435.
- Kofoed-Hansen, Hans Peter, Stiftsprovst, Pr. i Toreby, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 649.
- Kolderup-Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas, Konferensraad, Prof., Dr. jur., 403.
- Kornerup, Bjørn, Overarkivar, Dr. theol., 49, 381—2, 624.
- Korning, Hatting Hrd., 71.
- Krabbe, Gregers, til Torstedlund, Rigsraad, 275.
- Krag, Niels, til Agerkrog, Landsdommer, 460.
- Krag-Juel-Vind-Frijs, Asta Tugendreich Adelheid Komtesse, g. m. N. F. S. Grundtvig, 216, 217, 219, 222, 223, 224, 229, 236, 239, 240, 241, 243, 245—8, 249, 250, 256—60. — Christian Emil, Lensgreve, Konsejlspræsident, 235.
- Kragballe, Christian Malta, Pr. i Assens-Klakring, 179, 227.
- Kragelund, Jens Pedersen, 276, 277. — Jens Pedersen, Købmand i Bergen, 270. — Knud Pedersen, Pr. i Vejle, 276—7. — Niels Pedersen, Pr. i Lejrskov, 277. — Peder Jensen, Biskop i Ribe, Dr. theol., 35, 267—83.
- Kragh, Peter, Pr. i Øsby, 175—6.
- Krieger, Andreas Frederik, Etatsraad, Dr. jur., 242—4, 259.
- Krummerup, Jens Mogensen, Pr. ved St. Mortens K. i Næstved, 483.
- Kyse, Anna Christine, g. m. C. Falk, 49. — Hans Madsen, Provst, Pr. i Ramløse, 38—49. — Hans Pedersen, Pr. i Karlslunde, 40—1. — Herman Madsen, Student, 41. — Jens, Pr. i Nylarsker, 41. — Knud Madsen, Kantor og Hører i Roskilde, 41. — Ole Hansen, Skibstømmermand i Kbh., 41—2. — Poul Hansen, Hører i Roskilde, 41. — Rasmus, Snedker i Kbh., 41.
- København. I Almindelighed, 115 f., 130, 136, 312, 313, 317, 326. — Pest 1625, 273. — Katoli-

- ker, 522 f., 525, 527, 528, 529, 532. — St. Nicolai K., 265—6. — Trinitatis K., 418, 441. — Universitetet, 271 ff. — Auditorium majus, 42. — Theatrum anatomicum, 38 f. — Walkendorfs Kollegium, 347, 348. — Vor Frue Skole, 19—20. — Langgaardske Institut (paa Tuborg), (389), (404), (410), 426, 435. — Slot, 335 f. — Christiansborg, 116 f. — Hotel Royal (Løbels Gaard), 115, 129. — Fængsler, 125—6, 131 f., 143 ff., 168 f.
- Køge, 477, 486, 487—9.
- Køster, Hans Kristian Ørsted, Hjelpepr. hos Grundtvig, 218, 220, 221, 222, 231, 232—3.
- Labrossius, se la Broche.
- Lange, Dorthé, g. m. Jørgen Rosenkrantz, 459. — Frederik Olaus, Rektor i Vordingborg, Dr. phil., 392, 429. — Gunde, til Søfde, Lensmand i Tønsberg, 294—5, 296, 298. — Karen, g. m. Christoffer Gjøe, 294—5, 298. — Peder, Erkedegn i Ribe, 281, 282. — Peder Rasmussen, Mag., Pr. ved St. Olai K. i Helsingør, 487.
- Langeland. Baptistbevægelse, 159, 162 ff.
- Larberg, Anders Christensen, Pr. i Refsnæs, 478.
- Larsen, Caroline, Husjomfru hos N. F. S. Grundtvig, 219. — Christen (1740), Student, 536. — Niels Frederik, Handskemager, 223—4.
- Laub, Hardenack Otto Conrad, Biskop i Viborg, Dr. theol., 618.
- Laurent, Harald Anton, Pr. i Borup, 393, 397, 430.
- Lauridsdatter, Dorete, g. m. J. P. Kragelund, 270.
- Lauridsen, Anders (1652), Pr., 481. — Frands, Pr. i Kregume, 480. — Hans, Mag., Pr. i Svindinge, 477. — Jørgen (1624), Student, 346—7. — Niels, Pr. i Butterup, 481. — Niels, Borger i Malmø, 296, 297. — Peder, Pr. i Ø. Alling, 480—1. — Svend, Pr. i Østretorp, 480.
- Laursdatter, Maren, g. m. J. J. Jakobsen, 51.
- Laursen, Mads, Gaardmand i Kleis, 51. — Mads, Gaardmand i Nøttrup, 92. — Niels, Ridefoged paa Dybæk, 484. — Peder, Vækkelsesfører i Raarup, 50—108, 555—98.
- Laverentzen, Johannes, Bogtrykker i Kbh., 535.
- Leegaard, Christen Knudsen (1658), i Kbh., 482.
- Lehmann, Peter Martin Orla, Minister, Amtmand i Vejle, 380, 419, 422, 441, 449.
- Leipzig. Universitetet, 659—62.
- Lembvig, Jacob Mikkelsen (1619), Pr., 479.
- Lenau, Nicolaus, østrigsk Digter, 407, (436).
- Leostadius, Niels, Pr. i Lyngby, 479.
- Leth, Andreas, Pr. i Middelfart, 174, 180.
- Levinsen, Carsten, resid. Kap. ved Trinitatis K. i Kbh., 617. — Niels, Adjunkt ved Frederiksborg Skole, 391, 427.
- Lind, Peter Engel, Biskop i Aalborg, Dr. theol., 169, 413, 439.
- Lindberg, Elise, 216—17, 219, 226, 240. — Jacob Christian, Pr. i

- Lille Lyngby, Dr. phil., 69, 161, 184—94, 216, 610. — Jens, Landmand, 217. — Niels, Valgmenighedspr. i Kerteminde, 213, 217, 218, 220, 224, 225, 226, 233, 234, 235, 241, 255—6, 260.
- Lindemann, Thomas, Prof. i Rostock, 274.
- Lindenow, Rigborg, g. m. Sten Bille, 491.
- Lipsius, Justus, Prof. i Leiden, 21.
- Lobwasser, Ambrosius, Prof. i Königsberg, Psalmedigter, 494, 495, 496, 499, 500, 515.
- Longomontan, Christen Sørensen, Prof., 271, 273, 275.
- Lorenzen, Christian Gustav, Læge i Kbh., 252—4. — Lorenz, Pr. i Adelby, s. Superintendent i Lüneburg, 192.
- Lullus, Raymundus, spansk Digter og Teolog, 636.
- Lund. I Almindelighed, 311, 325. — Gymnasium, 29. — Domkirke, 325. — Stift, 27—31.
- Lund, Ane Sørensdatter, g. m. M. P. Kierkegaard, 448—9, 449, 454, 455. — Bjørn Christian, Pr. i Hellested, 658. — Henrik, Læge, 210. — Henrik Ferdinand, Bankassistent, 454. — Jens, Kancelliraad, 398, 432. — Johan Christian, Agent, 449, 454. — Peter Severin, cand. theol., (449), 454. — Rasmus, Frimeghedspr. i Jølby, 176, 177, 181.
- Lundforlund, Rasmus, Pr. i Havrebjerg, 480.
- Lunge, Elisabeth, 46, 48.
- Luplau, Ludvig Ferdinand, Pr. i Dalby, Forf., 387, 425.
- Luther, Martin, Reformator, 131, 134, 265, 539, 542, 544, 594, 630, 631.
- Lübeck. Katoliker, 523—4, 525, 528, 529, 532.
- Lysander, Albert, Kontraktsprovst, Pr. i Malmø, 284, 288, 290, 291, 296, 303—4, 317—8, 319.
- Lütthans, Emilie Nathalie, g. m. D. G. Monrad, 413. — Julie, g. m. C. Werliin og Chr. Winther, 438. — Laura, g. m. B. F. Jensen, 440.
- Lüttichau, Hans Helmuth, til Store Grundet, Kammerherre, 63.
- v. d. Maase, Frederikke Amalie Marie Hedeveg, Kammerfrøken, 118, 121—2.
- Madsdatter, Karen, g. m. Andreas Friis og Peder Thomsen, 60, 63. — Lisbeth, g. m. Rasmus Mogensen, 487.
- Madsen, Anders, Smed, Baptist, 162. — Jens, i Kragborre, 67, 93, 98, 579—82. — Laurs, Gaardmand i Kleis, Raarup S., 51, 67. — Laurs, i Nøttrup, 92, 93, 94, 98. — Niels, Landsdommer paa Gotland, 480. — Niels, Raadmand i Malmø, 480. — Rasmus, Raadmand i Horsens, 651.
- Madvig, Johan Nicolai, Gehejmekonferensraad, Prof., Dr. phil., 392.
- Magdalene, g. m. Jens Nielsen, 484.
- Malmø. Især Katoliker, 287 ff., 520, 522, 525, 530, 532. — St. Peders K., 35—6.
- Mand, Erik Rasmussen, Pr. i Ærøskøbing, 482.
- Marheineke, Philip Konrad, Prof. i Berlin, 392, 428.

- Marie Ann, Prins Wilhelms Gemalinde, 166.
- Marie Sophie Frederikke, Frederik VI's Dronning, 117—18, 137, 421.
- Markussen, Jørgen (1628), 482.
- Marot, Clément, reformert Psalmedigter, 494, 499, 500.
- Marslovius, Erik Olufsen, resid. Kap. i Snøde, 30.
- Martensen, Hans Lassen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 179, 188, 197, 201—2, 203, 204, 205, 206, 208—9, 210, 230—1, 232, 242—3, 256, 379, 380, 391—2, 394, 401—2, 407, 423, 428, 429, 430, 434, 436, 469—72, 605, 608, 617, 622, 633, 645—6.
- Matthiessen, se Aarhus.
- Medelfar, Mads Jensen, Biskop i Lund, Dr. theol., 10, 28, 29.
- Meidel, Christopher, Kvæker, 118.
- Meisling, Simon Sørensen, Rektor i Helsingør, Dr. phil., 264.
- Mern, Baarse Hrd., 470.
- Metzner, Leonhard, Kancelliforvalter i Tyske Kancelli, 286.
- Meyer, Christian Wollesen, Pr. i Vilstrup, s. i Ruchheim, 174, 180.
- Michaelis, Johann Heinrich, Prof. i Halle, Bibeludgiver, 551.
- Mikkelsen, Tilemand, Pr. i Marstrand, 480.
- Mogensen, Erik, Pr. i Hornslet, 486. — Jørgen, Pr. i Hoby, 490. — Rasmus (1630), Kap. i Køge (?), 487.
- Molbech, Christian, Etatsraad, Prof., 441.
- Moll, Diderik, Hofmaler, 357. — Theodor, katolsk Pr., 316, 317, 323, 337, 357.
- Molland, Einar, Prof., Dr. theol., 360 ff.
- Moltke, Adam Georg Ernst Henrik, til Nørager, Greve, 470. — Adam Wilhelm, til Bregentved, Lensgreve, Gehejmekonferensraad, 406, 436. — Amalie Tecla, til Conradineslyst, Komtesse, Stiftsdame, 470. — Carl, Greve, Gehejmekonferensraad, Minister, 187—8, 191. — Marie Caroline Vilhelmine, Komtesse, Stiftsdame, 470.
- Monrad, Ditlev Gothard, Biskop over Lolland-Falsters Stift, Dr. phil. et theol., 193, 206, 212, 380, 381—2, 384, 387, 391, 396, 397—8, 399—400, 413, 421, 423, 424—5, 426, 427, 428, 431, 432, 436, 440, 608. — Frederik, Pr. i Aagerup, 536.
- Mons (1641), Pr. i Åhus, 484.
- de Montmorency, Florentius, Jesuiter-Provincial, 328, (330), (349).
- Morsing, Christen Jørgensen, Pr. i Klandal (Bohuslen), 482.
- Mortensen, Jens, i Uldum, 58, 573—7.
- Mouridsen, Erik, Pr. i Tersløse, 476. — Mads, Pr. i Aarby, 480.
- Mouritzen, Jens, Distriktsforstander, »Klokke» ved Vartov, 223, 240, 241.
- Moustsen, Mads, Pr. i Aarby, 478.
- Munk, Kirstine, Christian IV's Hustru, 341.
- Müller, Peter Erasmus, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 601, 605.
- v. Münchhausen, Gerlach Adolph, Friherre, Gehejmeraad, Universitetskansler, 659—60, 662.
- Mynster, Jakob Peter, Biskop over

- Sjællands Stift, Dr. theol., 153, 201, 203, 204, 205, 206, 389, 390, 403, 426, 428, 600, 601, 602, 605, 606—8, 610—11, 616, 645.
- Münter, Balthasar, Holmens Provst, Dr. theol., 455. — Friedrich Christian Carl Heinrich, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 125, 285—6, 304, 308, 351 f., 361, 601, 605.
- Møller, Christian Daniel, Pr. i Fakse, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182. — Jens, Prof., Dr. theol., 117, 421, 600, 602, 615, 658. — Lars Otto, Pr. i Gylling, 217, 255. — Poul Martin, Prof., 381, 382, 392, 398, 402, 422, 433, 434, 439.
- Mønnichhaven, Johan, Oberst, 492.
- Mønster, Adolph Frederik, cand. phil., Baptist, 132, 138, 147—8, 155—60, 161, 162, 163. — Jens Nielsen, Skatteopkræver i Randers, 156. — Peder Christian, Gravør, Baptist, 132, 134, 138, 147—8, 156—8, 160, 160—4, 464.
- Mørch, Severin Christian Tobias, Pr. i Upernavik, 622.
- Mørk Hansen, Mourits, Stiftsprovst, Pr. i Vonsild, 184—5.
- Mørke, Ø. Lisbjerg Hrd., 458 f.
- Nannestad, Anna (Nanna), g. m. P. O. Boisen, 443, 449.
- Nansen, Johan Jacob Herman, Pr. i Taps, 176, 181, 183.
- Nathanson, Mendel I.evin, Etatsraad, Publicist, 606.
- Nicolai, Philipp, Pr. i Hamburg, Psalmedigter, 493, 495—6, 496, 504, 505, 514.
- Niels (1638). Pr. i Kbh.?, 489.
- Nielsdatter, Boel, g. m. P. J. Kragelund, 276—7. — Cathrine Marie, g. m. Laurs Madsen i Nøttrup, 98. — Christine Marie, g. m. Jens Frederiksen, 60. — Dorthe, g. m. H. P. Kyse, 41. — Margrete, g. m. Erik Mogensen, 486.
- Nielsen, Bent, Pr. i Veddinge, 485. — Espen, Pr. i Kbh. (?), 481. — Fredrik Kristian, Biskop i Aarhus, Dr. theol., 261, 623—4. — Hans, Smed, Vækkelsesfører i Korning, 50, 63, 66, 71, 95 f. — Hans Christian, Smed i Hals, Tugthusfange, 146—7. — Herman, Prof., 272—3. — Iver, Pr. i N. Bork, 477. — Jacob, Pr. i Ø. Egesborg, 479. — Jens, Pr. i Stubbekøbing, 484. — Jens, Pr. i Støvring, 485. — Jens, i Glatrup, 67. — Laurids, »Klosterlasse«, katolsk Missionær, 327. — Mathias, Vækkelsesfører i Ikkjær, 50, 57, 58, 59, 63, 64, 66, 67, 68, 75—8, 85—92, 93, 96, 561—2, 565, 570—3, 592. — Michael, Skolebestyrer, 437. — Peder, Pr. i Bakkendrup, 483. — Poul, i Uldum, 57. — Rasmus, Pr. i Stege, 484.
- Nissen, Charlotte Lovise, g. m. J. N. Mønster, 156. — Niels Lang, Etatsraad, Rektor ved Metropolitanskolen, Dr. phil., 416, 417, 439.
- Nold, Thomas, Kaptajn, Lensmand paa Lyse Kloster, 287.
- Norby, Elitze, til Uggerslevgaard, Legatstifterske, 462.
- Nyegaard, Peder Nicolai, Litterat, 261. — Peter Alexander Harald, Byfoged i Neksø, 431. —

- Peter Nicolai, til Frederikskilde, Justitsraad, 396, 431. — Petronella (Cora), g. m. A. C. Petersen, 396, 431.
- Ochs, Karl, tysk Missionær, 620. Odense, 312.
- Olaus, Theodorus, Jesuit, 314, 316, 332.
- Olesdatter, Ane, g. m. E. N. Veed-Fald, 463. — Inger, g. m. E. N. Veed-Fald, 463. — Maren, i Skanderborg, 67, 567.
- Olesen, Søren, i Glattrup, 66, 68, 75.
- Olsen, Frederik Christian, Rektor i Viborg, 416, 417, 439. — Jens, Rektor i Holbæk, 487. — Regine, g. m. Gehejmekonferensraad J. F. Schlegel, 427, 445, 446, 447, 450 f., 455, 456.
- Olshausen, Theodor, Advokat i Kiel, 190.
- Olufsen, Jens, Pr. i Vilsted, 481. — Niels, i Skødstrup, Herredsfoged, 459—60.
- Omø, V. Flakkebjerg Hrd., 173.
- Opitz, Heinrich, Bibeludgiver, 551.
- v. d. Osten, Jan David, Konferensraad, Vicepolitidirektør, 131, 140.
- Ostenfeld, Christian, Professor, Dr. med., 11.
- Ostermann, Johannes Andreas, Overlærer ved Frederiksborg Skole, 416, 422, 440.
- Otzen, Povl, Provst, Pr. i Jersie, 533.
- Oversø, Flensborg Provsti, 189—94.
- Paaske, Niels, Biskop i Bergen, Dr. theol., 274—5, 493, 503, 504—5, 505, 506, 513, 514.
- Padua. Universitet, 491.
- Paludan-Müller, Jens, Biskop over Aarhus Stift, 602. — Jens, Provst, Pr. i Snesere, Dr. theol., 198, 200.
- Parsberg, Ingeborg, g. m. Claus Daa, 277.
- Paulli, Daniel, Boghandler, 498, 516.
- v. Paulsen, Juliane, Hofdame hos Caroline Amalie, 226.
- Payngk (Paying), Christian, katolsk Pr. i Rom, 359. — Ferdinand, Pr. i Løsning, 343, 344, 346, 348, 359. — Peter, kgl. Destillatør, Dr. med., 343, 348, 359.
- v. Pechlin, Friedrich, Baron, Diplomat, 211, 124, 125.
- Peder (1654), Pr. i Bølling, 478.
- Pedersdatter, Barbara, g. m. Peder Poulsen, 478. — Birthe Marie, g. m. Laurs Madsen, 51. — Birthe Marie, i Nøttrup, 54. — Kirsten, i Nøttrup, 54, 59.
- Pedersen, Christen, Pr. i Humble, 481. — Christen, Pr. i Hvirring, 480. — Christian, Hattemager i Skanderborg, 592. — Christopher, Pr. i Endre (Gotland), 480. — Claus, i Ikjær, 55, 56. — Hans, Pr. i Borre, 483. — Hans, Pr. i Horsens, 650—2. — Jacob, i Nøttrup, 54. — Jens, Gaardmand i Nøttrup, 54, 71, 72, 93, 591. — Knud, Snedker i Glattrup, 75, 573. — Laurs, i Nøttrup, 54, 71, 591. — Palle, Pr. i Linaa, 481. — Therkel, Husmand, Ikjærgaard, 57, 66. — Thomas, i Kragborre, 55, 57, 93.
- Peel, Robert, eng. Minister, 153.
- Petavius, Dionysius, Jesuit, humanistisk Forf., 540.
- Petersen, Alexander Christian, Pr.

- i Jydstrup, 431. — Clemens, Pr. i Værum, 194. — Parmo Carl, resid. Kap. i Kolding, 658.
- Petronius Arbitr, rom. Forf., 546.
- Pieper, Anton, Jesuit, 307 f.
- Pind, Abalone Sørensdatter, g. m. J. P. Saxe, 459.
- v. Plessen, Christian Ludvig, Gehejmraad, 368—9, 378.
- Pontoppidan, Erik Ludvigsen, Biskop i Bergen, Prokansler, 70, 71, 180, 285, 353, 516, 517, 560. — Israel, Mag., Pr. i Butterup, 656—7. — Knud Eriksen, Provst, Pr. i Halsted, 486.
- Poul (1611), Pr. i Hasløv, 479.
- Poulsdatter, Mette, g. m. N. N. Bundgaard, 57. — Sophie, g. m. P. C. Brun, 486—7.
- Poulsen, Jeppe, Byfoged i Horsens, 651. — Peder, Pr. i V. Has-sing, 478. — Sveder, Pr. i Thisted, 483.
- Prehn, Doris, den Yngre, Husjomfru i det Hammerichske Hjem, 393. — Louise, den Ældre, Husjomfru i det Hammerichske Hjem, 386—7, 393, 396, 424, 433.
- Puteanus, Erycius, Prof. i Leiden, 529.
- Quistorp, Johannes († 1648), Prof. i Rostock, 273—4.
- Raarup, Hatting Hrd., 50 ff., 564.
- Raffard, Jean-Antoine, fr. reformert Pr. i Kbh., 130, 132, 133, 140.
- Ranch, Hieronymus Justesen, Pr. ved Graabrødre K. i Viborg, Digter, 493, 501, 506, 513, 514.
- Rantzau, Johan, Feltherre, Lensmand paa Riberhus, 653.
- Rask, Gertrud, g. m. Hans Egede, 629. — Hans Kristian, Pr. i Viskinde, 206—7, 413, 423, 431, 438—9.
- Rasmusdatter, Birthe Marie, i Ravnholt, 55, 56, 60, 63, 567, 568. — Gertrud, g. m. G. Balckenburg, 478.
- Rasmussen, Christen, Pr. i Torup, 480. — Jacob, Pr. i Ø. Lyngby, 486.
- Ravn, Hans Mikkelsen, Provst, Pr. i Malmø, 300, (333).
- Reedtz, Sophie Vilhelmine Henriette Olga, g. m. J. A. Sparre-wohn, 218.
- Regenburg, Theodor August Jes, Stiftamtmand, Dr. phil., 180, 187, 188, 191, 193.
- Reiffenberg, Friedrich, Jesuit, Historieskriver, 304, 307.
- Reitz, Johann Heinrich, Bibeloversætter, 544.
- Reland, Adrian, hollandsk Filolog, 546. — Peder, hollandsk Filolog, 546.
- Remmersløff, se Vessel.
- Rerslev, Løve Hrd., 469—72.
- Resen, Hans Hansen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 272. — Hans Poulsen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 3, 25, 29, 272, 275, 276, 327. — Johanne Hansdatter, g. m. C. L. Glob, 487.
- Réville, Albert, Prof. i Paris, 644—5.
- Rhode, Johan, Dr. med., 23.
- Ribe Stift, 278 ff. — Kapitel, 280. — Domkirke, 280. — Øvrige Kirker, 652—5. — Katedralskole, 366—78.
- Riis, Johan Andreas, resid. Kap. ved Holmens K. i Kbh., (418), 441.

- Ringkøbing, Anders Andersen, Biskop i Aalborg, Dr. theol., 281.
- Rohmann, Jørgen Lindegaard, Provst, Pr. i Rynkeby, 387, 425.
- de le Roi, Johann F. A., tysk teol. Forf., 635.
- Rolighed, i Vedbæk, 135.
- Rosenberg, Frands, Biskop i Viborg, 35.
- Rosenholm, Hornslet S., 458 f.
- Rosenkrantz, Henrik († 1633), 272, 273. — Holger, den Lærde, Rigsraad, 24, 31, 458—61. — Iver, til Rosenholm, Gehejmeraad, Oversekretær, 370. — Jacob, til Arreskov, 272. — Jørgen, til Rosenholm, Rigsraad, 458.
- Rosensparre, Oluf, til Skarhult, Rigsraad, 273.
- Rosenørn-Teilmann, Christian Peder Theodor, til Nørholm, Minister, 212, 235.
- Rostock. Universitet, 273 f.
- Rothe, Andreas Bjørn, Gehejme-konferensraad, Kancellideputeret, 417, 440. — Karen, g. m. F. M. Knuth, 436. — Peter Conrad, Stiftsprovst i Kbh., Dr. theol., 224, 230, 232, 233—4, 235, 241, 617. — Waldemar Henrik, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., Dr. theol., 392, 407, 429, 436.
- Rottbøll, Christian Michael, Biskop over Viborg Stift, Dr. theol., 660.
- Rudelbach, Andreas Gottlob, Pr. ved St. Mikkel's K. i Slagelse, Dr. phil. et theol., 182, 443.
- Russell, John, eng. Koloniminister, 152, 153.
- Ryan, George, Handelsmand, 130.
- Ryding, Peter Emil, Kattuntrykker, Baptist, 161, 163.
- Rytter, Peder Frandsen, Lægprædikant, 57, 70.
- Røgind, Peter Christian, Pr. i Rørby, 204, 472.
- Rønne, Marcus Clod, Pr. i Tømmerrup, 204.
- Rønnow, Anna, g. m. Jens Bille, 491, 493.
- Rørby, Arts Hrd., 472.
- Rørdam, Bolette Christine, g. m. N. L. Feilberg, Pr. i Kirke Helsing, 456. — Hans Christian, Pr. i Hammer, Dr. theol., 387, 425. — Holger Frederik, Dr. phil. et theol., Pr. i Kongens Lyngby, 6, 286. — Peter, Pr. i Kongens Lyngby, 129, 140, 226, 227, 235, 240, 246, 380, 404, 435. — Thomas Ludvig, Pr. i Gamtofte, 470, 471. — Thomas Skat, Biskop over Sjællands Stift, Dr. phil. et theol., 219, 224, 225, 233, 237—8, 241, 260, 621.
- de Saint-Aubain, Andreas Nicolai, Forf., 394, 403.
- Salmandt (1623), Pr., 483.
- Salmasius, Claudius, fransk Humanist, 21.
- Samuel (1632), Pr. i Næstved, 482—3.
- Sandersen, Henrik, Raadmand i Holbæk, 486.
- de Sandoval, Alphons, Jesuit, 629.
- Sara, g. m. Knud Johansen, 485.
- Saxe, Jost Pedersen, Pr. i Mørke, 459, 460.
- Saxtorph, Vilhelm, Lektor, 214.
- Scavenius, Laurids Mortensen, Biskop over Sjællands Stift, Dr. theol., 280—1.
- Schacht, Henricus, Jesuit, 314, 316, 332, 350.
- Schack, Edle Maria, g. m. J. C.

- Johansen, 435. — Hans, Rigsfeltherre, 281. — Marcus Andreas Tage, Pr. i Herstedøster, Dr. phil., 387, 403, 426.
- Scharling, Carl Emil, Prof., Dr. theol., 391, 402, 427.
- Scheel, Anton Wilhelm, Gehejmekonferensraad, Prof., Dr. jur., 387, 425.
- Schepelern, Georg Sophus Frederik, Holmens Provst, 471.
- Scheuermann, Agnes Camilla, g. m. E. Hornemann, 393, 430. — Carl, Maler, 393, 397?, 430. — Charlotte Louise, f. Zinn, 396. — Julie, g. m. P. F. A. Hammerich, 387, 393, 396, 397, 403, 406, 424, 430, 432, 436.
- Schimmelmann, Ernst, Statsminister, 116—17, 118, 121—2.
- Schiødte, Søren, Hofpr., 383, 421.
- Schjødte, Andreas Ferdinand, resid. Kap. ved Domk. i Aarhus, 206. — Jørgen Carl, Pr. i Store Fuglede, 205—6.
- Schlegel, Johan Frederik Wilhelm, Konferensraad, Prof. jur., 387, 425. — Johann Heinrich, Prof., kgl. Historiograf, 285.
- Schmidt, Andreas, i Christianssted, 153—4. — Christen, Pr. i N. Lyndelse, 477.
- Schonermarck, Joachim, Prof. i Rostock, 273.
- Schou, Jens Peter, Pr. i Vårslev, 203—4.
- Schrøder (Skrøder), August Ludvig, Pr. i Haasum, 469—72. — Ludvig, Højskoleforstander i Askov, 51, 69.
- v. d. Schulenburg, Georg Ludvig, Rigsgreve, Kommandant i Kbh., 121, 125.
- Schurmann, Jens Christian, Etatsraad, Seminarieforstander, Dr. theol., 391, 428, 431.
- Seefeld, Jørgen, til Refsnæs, Rigsraad, 287.
- Seerup, Niels, Provst, Pr. ved Domk. i Ribe, 269.
- Sehested, Christen Thomesen, Kansler, (278), 345, 362, 363. — Claus, til Spandetgaard, 653. — Julius Rammel Gyldenstjerne, Fuldmægtig, 131, 132, 136, 140, 168.
- Selmer, Johan Henrik, Amtmand over Vejle Amt, 64.
- Shillitoe, Thomas, eng. Kvæker, 112—26, 132.
- Sibbern, Frederik Christian, Konferensraad, Prof., 398, 456.
- Siemonsen, Lorenz, Pr. i Husby, 186, 191, 192, 193.
- Simonsen, Anders, Kap. ved St. Olai K. i Helsingør, 483.
- Sinclair, Andrew (Anders), Oberst, Rigsraad, 491.
- Sinning, Niels, Biskop i Oslo, 19, 20.
- Skaar, Johannes Nilsson, Biskop i Trondhjem, Hymnolog, 493, 505, 506, 514.
- Skelskør, 477.
- Skriver, Per, Ridefoged paa Rosenholm, 459.
- Skræppenborg, Peter Larsen, Lægprædikant, 53, 57, 63.
- Slagelse, Hans Jørgensen, Pr. paa Oland, 482.
- Sommer, Mogens, Lægprædikant, 181.
- Sommigliano, Abbondio, kat. Købmand i Hamburg, 528.
- Sorgenfri, Kongens Lyngby S., 124, 134 ff., 137.

- Sorte, Poul Sørensen, Pr. i Ry, 487.
- Sorø. Skole, 20, 273, 274. — Akademi, 338.
- Spangenberg, C. F., Handskema-ger, 224.
- Sparrevohn, Jacob Antonius, Læge i Aarhus, s. i Middelfart, 223, 244, 247, 248—50, 251—4, 256, 257.
- Spener, Philipp Jacob, Provst i Berlin, 609, 636.
- Spinola, Ambrosio, Marchese de los Balbazes, spansk General, 529.
- Spormand, Peder, Prof., 44.
- Staffen (1658), Pr., 488.
- Stemann, Poul Christian, Gehejmekonferensraad, Statsminister, 417, 440.
- Stenersen, Stener Johannes, Prof. i Christiania, 65, 129.
- Stephanus, Johannes, Prof., Forstander i Sorø, 20.
- Sthen, Hans Christensen, Pr. i Malmø, Psalmedigter, 495.
- Stockmann, Joachim, Prof. i Rostock, 274.
- Stokkemærk, Peder, Stiftsprovst i Ribe, 462.
- Stolberg, Augusta Louise, Grevinde, g. m. A. P. Bernstorff, 115, 120.
- Storm, Ida Vilhelmine, g. m. N. F. Larsen, 220.
- Sucquetius, Antonius, Jesuiter-Provincial, 312, 313, 314, 315, 320, 324, 325, 327, 329.
- Suerckius, Hieronymus, Jesuit, 313.
- Svane, Hans, Erkebiskop, Dr. theol., 44, 482. — Hans, Mag., Provst, Pr. i Besser, 483.
- Svaning, Jacob, Kannik i Lund, 491.
- Svendsdatter, Svendstine, g. m. G. L. Dam, 465.
- Svendsen, Hans, resid. Kap. i Køge, 488.
- Sørensdatte, Anne Chatrine, g. m. Poul Nielsen, 57. — Kirsten, g. m. Husmand Herman Christensen i Store Brøndum, 413, 438.
- Sørensen, Jacob, Pr. i Båstad, 481. — Niels, Pr. i Ø. Lyngby, 479. — Rasmus, i Brunsvang, 55, 61. — Rasmus Møller, Skolelærer i Venslev, Folketingsmand, 429.
- Søtoft, Nicolai Bierfreund, Pr. i Ø. Egesborg, 396, 431.
- Tang, Jeppe Tang Andersen, Seminarieførstander, 225, 237.
- Tarnov, Johannes, Prof. i Rostock, 273—4. — Paul, Prof. i Rostock, 273—4.
- Tauber, Johan Henrik, Prof., Rektor i Roskilde, Dr. theol., 664.
- Tausen, Hans, Biskop i Ribe, 265—6.
- Teilmann, Frue, 450, 456. — Cathrine, g. m. Provst Thomas Schatt Rordam, 456.
- Terkelsen, Søren, Pr. i Alslev, 483.
- Termansen, Niels Jokum, Gaardmand, Folketingsmand, 222, 237, 254, 257—8.
- Tertullian, Quintus Septimius Florens, lat. Kirkefader, 177.
- Terville, se Freville.
- Tetens, Stephan, Biskop over Als-Ærø Stift, Dr. phil., 601—2.
- Thaarup, Thomas, Forf., 606.
- Thagesen, Hans, Pr. i Melby, 486.
- Theodorici, Petrus, Prof. jur. i Jena, 22.
- Theophilus, Olaus, Rektor i Kbh., 19—20.
- Thestrup, Christian, Prof. jur., 368.

- Thiele, Just Matthias, Etatsraad, Kunsthistoriker, 140, 403.
- Thomas, St., se Vestindien.
- Thomasdatter, Ane, g. m. Mathias Nielsen i Langskov, 57, 60. — Karen, 68. — Karen, g. m. Jens Frederiksen, 60. — Karen Maric, g. m. Jens Andersen, 55, 60, 67—8. — Lene, g. m. P. J. Kragelund, 270, 277.
- Thomsen, Johanne Christiane Frederikke, g. m. I. Barfod, 194. — Peder, Bendrejer i Skanderborg, 60, 63, 562—70, 578, 589—90, 592.
- Thorup, Peter Nicolai, Prof., Rektor i Ribe, Dr. phil., 462.
- Thorvaldsen, Albert, Billedhugger, 403, 435.
- Thott, Otte, til Næs, 33. — Tage († 1658), Lensmand, 29, 35—7.
- Thura, Laurids, Biskop i Ribe, 366, 367, 370.
- Thygesen, Thyge, Pr. i Tyrstrup, 391, 428, 431.
- Tilemand (1648), Mag., Pr., 481.
- Tillisch, Frederik Ferdinand, Gehejmekonferensraad, Minister, 186—7, 188.
- Tolderlund, Julius Ferdinand, Pr. i Middelfart, 175, 179, 181, 182.
- Tommerup, Odense Hrd., 478.
- Tommissen, Frederik, Pr. i Kvinge, 481.
- Treschow, Michael, til Laurvig, norsk Godsejer, 406, 436.
- Treville, se Freville.
- Tricerius (Tricenus), Martinus, kat. Pr. i Hamburg, 523.
- Trier, Ernst Johannes, Højskoleforstander, 215. — Fritz Christian Seligmann, Grosserer, 237.
- Trondhjem, 491 ff., 508 ff., 521.
- Trost, Martin, Prof. i Rostock, 274.
- Tryde, Eggert Christopher, kgl. Confessionarius, Stiftsprovst i Kbh., Dr. theol., 210, 402, 434.
- Tschoop, Indianerhøvding, 640.
- Turford, Hugh, eng. Kvæker, 124.
- Tutein, Frederik Christian Ferdinand, til Høgholt, Godsejer, Landstingsmand, 465.
- Tyge (1648), Pr., 486. — (1648), Pr. i Holbæk (?), 481.
- Tønder, Jens Peter, Forf., (383), 420.
- Tønningen. Katoliker, 524, 525.
- Tørning Len, 376.
- Uldum, Nørvang, Hrd. 57, 58.
- Urne, Jørgen, Rigsmarsk, 362, 363.
- Ursinus, se Bähr.
- Ussing, Henry, Stiftsprovst i Kbh., Dr. theol., 624—5. — Jens, Subrektor i Ribe, s. Pr. i Højst, 367—78.
- Wabeck, Albert Hansen, Prokurator i Kbh., 482. — Niels Hansen, Provst, Pr. i Gårdstånge, 482.
- Walch, Christian Wilhelm Franz, Prof. i Göttingen, 659, 662, 662—3.
- Vallø, Valløby S., 273.
- Warneck, Gustav, Prof. i Halle, 620, 624, 625, 640.
- (Veed-Fald), Ellef Nielsen, Savskærer i Nørre Sundby, 463.
- Veed-Fald, Jørgen, Savskærer, Baptist, 464. — Ole, Gravør, Separatist, 462—9.
- Weisweiler, Arnold, Købmand i Malmø, 286, 287—8, 289 ff., 365, 520, 522, 528, 530.
- Vejle, Hans Knudsen, Biskop over Fyens Stift, 25.
- Wellejus, Christen Lauridsen,

- Provst, Pr. i Lintrup, 269—70.
 Werliin, Christian, Pr. i Ferslev,
 Lic. theol., 413, 438.
 Wesley, John, Metodist, 630.
 Vessel (Remmersløff), Mads Jo-
 hansen, Pr. i Karlslunde, 41.
 West, Niels Jørgensen, Student,
 43—4.
 Westengaard, Lauritz Christian
 Ditlev, Pr. ved St. Hans K. i
 Odense, 421, 610.
 Vestindien, 128 f., 135, 139, 141
 —2, 148—55, 166 f., 170.
 Wexels, Wilhelm Andreas, Pr. ved
 Vor Frelser K. i Christiania,
 225.
 Vicendiceus, Nicolaus, Katolik i
 Hamburg, 528.
 Wiinholt, Peter Henrik, Krigsas-
 sessor, 416, 439.
 Wilhelm († 1851), tysk Prins, 166.
 — († 1867), Landgreve af Hes-
 sen, 136.
 Vilhelmine Marie († 1891), Prin-
 sesse, 118.
 Vilstrup, Nørre, se Skibet.
 Vind, Jørgen (1624), Rigsadmi-
 ral?, 296, 299.
 Vinding, Erasmus, Prof., 15, 16—
 17.
 Winn, Henry, eng. Gesandt i Kbh.,
 130, 133.
 Winstrup, Peder Jensen, Biskop
 over Sjællands Stift, Dr. theol.,
 18—19. — Peder Pedersen, Bi-
 skop i Lund, Dr. theol., 1—37.
 Winter, Laurids Christensen, Pr. i
 Holtug, 489.
 Visby, 312.
 Visby, Carl Holger, Pr. ved Vor
 Frelser K., 139.
 Vischerus, Justus, Jesuit, 304 f.,
 314 ff., 322 ff.
 Vitelleschi, Mutius, General for
 Jesuiterordenen, 312, 328, 344,
 350.
 Vivild, Mikkel Andersen, Pr. i
 Hjortshøj, 482.
 Volf, Peter Rudolf, Stiftsprovst,
 Pr. i Store Hedinge, Dr. theol.,
 644.
 Worm, Jacob, Pr. ved Graabrødre
 K. i Viborg, 483.
 van der Woviere (Woder), Nico-
 laus, Katolik i Hamburg, 528.
 Vram, Vester, Gårds Hrd., 478.
 Ximenes, Kardinal, 638.
 Ystad. Skole, 16.
 Zeuthen, Frederik Ludvig Bang,
 Pr. i Sorø, Dr. phil., 401.
 Zinn, Charlotte Louise, g. m. Gros-
 serer G. V. Scheuermann, 397,
 jvfr. 430.
 Zinzendorf, Nicolaus Ludwig,
 Greve af, 586.
 Zoega, Georg, Arkæolog, 351, 352,
 361.
 Zvelius, Georgius, Sekretær, 340.
 Zwergius, Ditlev Gotthard, Provst,
 Pr. i Slangstrup, 15—16.
 Oehlenschläger, Adam, Konferens-
 raad, Digter, 398, 400, 410, 433,
 439.
 Ørsted, Hans Christian, Gehejme-
 konferensraad, Prof., Dr. phil.,
 398, 432. — Sophie Vilhelmine
 Bertha, g. m. F. C. E. Dahl-
 strom, 406, 428, (436).
 Ørtoft, Jensine Christine, g. m. O.
 Veed-Fald og m. F. C. F. Tu-
 tein, 465.